

PREFACE



The present volume is the highest one on Gujarati Grammar in accordance with the scheme chalked out in the Preface to my Elementary Gujarati Grammar. It contains an exhaustive treatment of all points connected with Gujarati Grammar as a look at its contents will show. It gives a history of the Gujarati language, tracing it from the Nāgarī Apabhraṃśa and the old form of the language which Dr. Tessitōri chooses to call Old Western Rājasthānī the Mother of modern Gujarati and Mārwādī languages. Numerous illustrations from old works are given and the light they throw on the construction and the vocabulary of language and the derivation of words is fully explained. The book embodies the latest researches in philology in so far as they bear upon the Gujarati language and takes a comparative view of Indo-Aryan languages as far as necessary. It tackles the thorny question of the separation of words and Gujarati spelling, shows how it can be satisfactorily solved, and sets forth a way that is practical and expedient. Besides touching upon the formation and the development of language and its classification from a scientific and an historical standpoint, Pronunciation, Words, their Primary and Secondary powers, Contraction, Amplification, and Deterioration of Sense, Accidence, Etymology, Syntax, Analysis, and Punctuation, it deals with Style, points out merits and demerits in it, and draws the attention of the reader to the sort of faults that are commonly met with in Gujarati prose and poetry. The subject of Poetics is also dealt with to some extent. RASA, BHĀVA

PREFACE



The present volume is the highest one on Gujarati grammar in accordance with the scheme chalked out in Preface to my Elementary Gujarati Grammar. It contains an exhaustive treatment of all points connected with Gujarati Grammar as a look at its contents will show. It is a history of the Gujarati language, tracing it from the early Apabhrāṃśa and the old form of the language which Tessitori chooses to call Old Western Rājasthānī, Mother of modern Gujarati and Mārwādī languages. Numerous illustrations from old works are given and the light they throw on the construction and the vocabulary of the language and the derivation of words is fully explained. The book embodies the latest researches in philology inasmuch as they bear upon the Gujarati language and takes a comparative view of Indo-Aryan languages as far as is necessary. It tackles the thorny question of the separation of words and Gujarati spelling, shows how it can be satisfactorily solved, and sets forth a way that is practical and expedient. Besides touching upon the formation and the development of language and its classification from a formal and an historical standpoint, Pronunciation, Words, Primary and Secondary powers, Contraction, Amplification, and Deterioration of Sense, Accidence, Etymology, Syntax, Analysis, and Punctuation, it deals with Style, points out merits and demerits in it, and draws the attention of the reader to the sort of faults that are commonly met with in Gujarati prose and poetry. The subject of Poetics is also dealt with to some extent. Rāsa, Bhāṣya,

Rasābhāsa, Bhāvābhāsa, Guna, Dosha, Alaukāras, and varieties of composition, Nāṭaka and its Sandhis, all find their due place in the work. The scheme of ordinary metres is explained and illustrated.

The variety of types introduced will, it is hoped, facilitate the work of students. The etymological and philological portions as well as other particulars of minor importance and those concerning a comparative treatment of Indo-Aryan Vernaculars are printed in small types and may be omitted by those who do not care to learn them. Portions printed in medial types may be omitted by those who do not choose to learn minute particulars. The variety of types is thus meant to suit the requirements of different grades of students.

The list of books consulted is appended hereto.

My thanks are due to Mr. Amrula Hamdumia, once my Assistant, now serving in the Mahālakṣmī Training College for Women, Ahmedābād, for the valuable help he has given me in regard to words of Persian and Arabic origin.

It is hoped that this volume will satisfy the long desideratum of a scholarly grammar of the Gujarati language.

Havādī Chakalā, Surat }

November 1919 }

K. P. TRIVEDĪ }

પ્રસ્તાવના



મારા 'ગુજરાતી ભાષાના લઘુ વ્યાકરણ'ની પ્રસ્તાવનામાં કેન્દ્રા-
પ્રસારી પદ્ધતિ પર લઘુ, મધ્ય, અને બૃહદ્ વ્યાકરણ રચનાની યોજના
મેં દર્શાવી હતી તે યોજનાને અનુસારે 'ગુજરાતી ભાષાનું બૃહદ્ વ્યા-
કરણ' એ પુસ્તકમાળાનું ઉચ્ચ પુસ્તક છે. અનુક્રમણિકા પર દૃષ્ટિ
કરવાથી સમજાશે કે વ્યાકરણને લગતા તમામ વિષયનું આમાં વિસ્તૃત
વિવેચન છે. એમાં 'ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ' આપ્યો છે અને એ
ભાષા નાગરી અપભ્રંશમાંથી અને જૂની ગુજરાતી જેને ડૉ. ટેસિટોરિ
પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની, અર્વાચીન ગુજરાતી ને મારવાડી ભાષાની
માતા કહે છે તેમાંથી શી રીતે ઉર્જા પામી છે તે દર્શાવ્યું છે. જૂનાં
પુસ્તકોમાંથી પુષ્કળ ઉદાહરણ આપ્યાં છે અને હાલની ભાષાના
શબ્દભંડોળ, રચના, અને વ્યુત્પત્તિ પર કેટલો ખોલો પ્રકાશ પડે છે તેનું
સ્થળે સ્થળે નિરૂપણ કર્યું છે. ભાષાશાસ્ત્રીઓએ ઉદ્ધાર્યાં ઉદ્ધાર્યાં સં-
શોધન કર્યું છે તેનો ગુજરાતી ભાષા સાથે જે સંબંધ છે તે સર્વે એમાં
જાણનારો જાણે, તેમજ અંશજ્ઞ સર્વો જાણે તેની વિસ્તૃત દર્શનાત્મકતા
એમાંથી ગુજરાતી ભાષા સાથે મુકામસો કરવા સાર જરૂર પડતા દાખલા
આપ્યા છે. 'ગુજરાતી ભાષાની જોડણી' અને 'શબ્દો શી રીતે ધૂટા પાડવા'
એ વિવાદગ્રસ્ત અને ગુંથવણીઆ વિષયનું પણ એમાં વિવેચન કરી
સર્વમાન્ય સમાધાન શી રીતે થઈ શકે તે તથા વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ
સુગમ, પ્રાણ, અને લોકપ્રિય થઈ શકે એવો માર્ગ કયો છે તે દર્શાવ્યું
છે. ભાષાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ તેમજ બંધારણની અને ઇતિહાસની
દૃષ્ટિએ ભાષાનું વર્ગીકરણ, શિક્ષા (ઉચ્ચારસાઝ), શબ્દશક્તિ-અભિધા,
લક્ષણા, વ્યંજના-શબ્દાર્થમાં સંક્રાંચ, વિસ્તાર, ભ્રષ્ટતા, પદવિભાગ અને
પદવિચાર, શબ્દસિદ્ધિ, પદવિન્યાસ, વાક્યપૃથક્કરણ, અને ચિરામ-
ચિદ્વના વિષયો ઉપરાંત અન્યમાં ભાષાશૈલી વિષે વિવેચન કર્યું છે અને
તેના ગુણદોષનું વિવરણ કરી ગુજરાતી સાહિત્યમાં-ગદ્ય અને પદ્યમાં-
જે સામાન્ય દોષો નજરે પડે છે તે તરફ વાચકવર્ગનું ધ્યાન આકર્ષ્યું

છે. વળી કાવ્યશાસ્ત્રના વિષયનું પણ કેટલેક અંશે નિરૂપણ કર્યું છે રસ, ભાવ, રસાભાસ, ભાવશાસ, અલંકાર, પ્રમથના-ગદ્ય અને પદ્યના (દશ્ય અને શ્રાવ્યના)-પ્રકાર, નાટક અને તેમાંની સંધિ વિષે પણ મટનું વિવેચન કર્યું છે. સામાન્ય વૃત્તોની યોજના પણ ઉદાહરણ સાથે સમજાવી છે.

મુદ્રાક્ષરોમાં જે ભિન્નતા રાખી છે તે વિદ્યાર્થીના માર્ગ સુગમ કરશે એવી આશા છે. બુદ્ધિવત્તિ ને ભાષાશાસ્ત્રને લગતી બાબત તેમજ એાછી અગત્યના વિષય અને દ્વિ-આર્થ દેશી ભાષાઓ સાથે બંન્નાં મુદ્રામયો દર્શાવ્યો છે તે બધું છેક ઝીલ્યા મુદ્રાક્ષરમાં જાણ્યું છે અને જેમને તે જાણવાની ધ્રુવજ ન હોય તેઓએ અટલો ભાગ પડતો મૂકેલો. વળી વચલા મુદ્રાક્ષરમાં જાણેલા ભાગમાં પણ યૌલ અગત્યની બાબત છે તે જાણવાની જેમની ધ્રુવજ ન હોય તેમણે એ ભાગ પણ મૂકી દેલો. આ પ્રમાણે ભિન્ન કહાના વિદ્યાર્થીઓની ભિન્ન રુચિ અને આવરણકતા સતુષ્ટ કરવા સહ ભિન્ન મુદ્રાક્ષરોની યોજના કરી છે.

અગાઉ મારા આસિસ્ટન્ટ અને હાલ અમદાવાદની મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ હોમિયમાં (જીઓ માટેનીમા) નોકરી કરતા મિ. અમીરમિયા હોમિયાએ દારસી અને અરબી ભાષા ૧૨થી આવેલા ગુજરાતી શબ્દોની બાબતમાં મને કીમતી મદદ આપી છે, તેને માટે હું તેમને ઉપકાર માનું છું.

જે પુસ્તકોનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે તેની માદી આ સાથે લાગુ કરી છે.

ગુજરાતી ભાષાના શાસ્ત્રીય બાકરણની લાંબા વખતથી ચાલી આવતી ન્યૂનતા પરિપૂર્ણ કરવામાં આ પુસ્તક સહજ યશો એવી આશા છે.

દવાડો ચડલો, મુસલ
નવેમ્બર ૧૯૧૯ }

કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી

BOOKS CONSULTED

J. Beames—*Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India*

A. F. R. Hoernle—*A grammar of the Eastern Hindi compared with the other Gaudian Languages*

R. G. Bhandarkar—*Wilson Philological Lectures*

G. A. Grierson's 'Linguistic Survey of India'

AND

Articles on 'The Indo-Aryan Languages,' 'Gujarati and Rājasthāni,' 'Prākṛits,' 'Hindustani,' and 'Gujarati' in Vols. of the *Encyclopædia Britannica*

Report on the Census of India, 1901

Andre' Lefevre—*Race and Language*

Morris—*Historical Outlines of English Accidence*

Max Muller—*The Science of Language*

SANSKRIT AND PRĀKRIT GRAMMARS

The *Siddhāntakaumudī* of Bhaṭṭoji Dīkshita

The *Mahābhāṣya* of Patañjali

The *Vākyapadīya* of Bhartrihari

Vararuchi's *Prayogasaṅgraha*

The *Vaiyākaraṇabhūṣhana* of Kaundabhatta

The *Sabdakaustubha*

The *Mañjūṣhā*

Yāska's *Nirukta*

Hemachandra's *Prākṛita Grammar*

The *Shadbhāṣāchandrikā* of Lakṣmīdhara

The *Prākṛitasarvasva* of Mārkaṇḍeya

The *Prākṛitarūpavatāra* of Simharāja

The *Prākṛitachandrikā* of Śeṣhaśrīṣṇa

Trivikrama's Vritti on the Vālmiki Sūtras
 The Prākṛitaprakāśa of Vararuchi
 The Prākṛitalakṣhaṇa of Chanda
 Rudrata-Kāvyaśaulāra
 Mammata-Kāvyaaprakāśa
 Bhāmaha-Kāvyaśaulāra
 Dandin-Kāvyaadarśa
 Viśvaśāstra-Sāhityadarpaṇa
 Dhanaṇḍa-Dasaśūpa
 Bharata-Nāṭyaśāstra
 Jagannātha-Rasagangādhara
 Vidyānātha-Pratāparudriya
 Vidyādhara-Ekāvali,

WORKS ON OLD GUJARATI

Mugdhāvabodham Auktikaṃ
 Khanade Prabandha
 Bhāṭana-Kādambari
 Lāyanyasamayagani-Vimalaprabandha
 Vrajtal-History of the Gujarati Language
 Vaidīlapaṭichavisi
 Ānandakāvyā Mahodadhi-Mauktika I, II, III, IV
 Report on Sanskrit Manuscripts of the Calcutta
 Sanskrit College, 1909
 Navalagrāṇihāvali, Narmagadya, Narmakośa,
 Kāvyaśāstra, and other works on Gujarati
 literature

આ. પુસ્તકે રચવા સાથે જે પુસ્તકો જોયાં છે તેની યાદી

૧. બીજાકૃત 'દિંદીની અર્વાચીન આર્થ બાપાઓનું તુલનાત્મક વ્યાકરણ'

એ. એફ. આર હોર્નેસકૃત 'બીજી ગોડ બાપાના મુખજવા સાથે માત્ર દિંદીનું વ્યાકરણ'

ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ગોપાળ બાંદારકૃત-'વિદ્યનસ્મારક બતાવ્યાએને લગતાં બાપાનું.'

છ. એ. શ્રીઅર્ચનકૃત-'દિંદીની બાષાત્મક સમાલોચના-'દિંદી-આર્થ બાપા', 'ગુજરાતી ને રાજસ્થાની', 'પ્રાકૃત', 'દિંદુસ્તાની', 'ગુજરાતી' એ વિષયો પરનાં 'એન્સાયક્લોપીડિયા-ઐરોનિકા'ના જુદા જુદા અંકમાંના લેખ

દિંદીનું વસ્તીપત્ર ૧૯૦૧

ડૉ. ટેસિટોરિના 'પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની' વિષે 'ઇટિઅન ઍન્ડિક્શનરિ'ના અંકમાંના લેખ

એન્ડ્રુ લેફેવરકૃત 'ભતિ અને બાપા'

મોરિસકૃત અંગ્રેજી બાષાના 'પદવિચારની ઐતિહાસિક રૂપરેખા'

મૅક્સમ્યુલર-બાષાવિજ્ઞાન

સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત વ્યાકરણ

અટોન્ગ દિંદીત—સિદ્ધાન્તગોમુત્રી

પતંજલિ—મહાભાષ્ય

અર્જુનકૃતિ—વાચસ્પતીય

પાશ્વર—પ્રયોગસંગ્રહ

કેન્ડાબદ્—ત્રીવાક્યમૂલક

અટોન્ગ દિંદીત—રાજગોસ્થાન

નાગેશ—મન્વન્તર

વાલક—નિકાન

દેમચન્દ્ર—પ્રાકૃત વ્યાકરણ

તટમીધર—પૂર્ણપાશ્વરિન્દ્રા

માર્કવેડેચ—પ્રાકૃતસર્વસ્વ

હિદરાબ—પ્રાકૃતરૂપાવનાર

શેષશ્લુ—માહૃતઅન્દિકા
 ત્રિવિક્રમ—વાદ્મીકિ સૂત્ર પર વૃત્તિ
 વરરમિ—માહૃતમકારા
 અવડ—માહૃતવક્ષણ
 રુદ્રદે—કાવ્યાલકાર
 મરમટ—કાવ્યમકારા
 ભામદ—કાવ્યાલકાર
 દરી—કાવ્યાદરી
 વિશ્વનાથ—સાહિત્યકર્તા
 ધનિક—દશરૂપ
 ભરત—નાટ્યશાસ્ત્ર
 નમ્રનાથ—રસમગધર
 વિદ્યાનાથ—મતાપરકર્તા
 વિદ્યાધર—એકાવલી

જાનૂની ગુજરાતીના અંધ

મુખ્યાવબોધમ્ ઔકિતકમ્

કાલદે મળન્ધ

ભાલજી-મદમરી

લાલચસમયમજિ-વિમલગાળમ

પેતાલપંચવીમી

મળલા-ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ

આનન્દકાવ્ય મહોદધિ-ઔકિતક ૧, ૨, ૩, ૪

કલકત્તા સરકૂલ કોલેજના હસ્તલિખિત પુસ્તક પર રિપોર્ટ, ૧૯૦૯

નવલમન્યાવલિ, નર્મમધ, નર્મમસ, કાવ્યદોહન, અને ગુજરાતી સાહિત્યના

અન્ય અન્ય

અનુક્રમણિકા



અકરણ ૧જું-ભાષા: કલ્પતિ અને વિકાસ પૃ ૧-૭

અકરણ ૧જું-ભાષા: કલ્પતિ અને વિકાસ પૃ ૧-૩. વાણીની દિવ્યતા; શબ્દના પ્રકાર; પ્રાણી અને સ્વંનનના ઉચ્ચાર પૃ ૩. બાધાનું મૂળ જ્વનિ; પ્રાણી અને જ્વનિ; જ્વનિ અને કેવળપ્રયોગી અવ્યય પૃ ૪-૫. શબ્દનો દ્વિર્ભાવ; જ્વનિ અને બાધાનો વિકાસ પૃ ૫-૬. અનુકરણશબ્દ; ઉપસંહાર પૃ ૬-૭

અકરણ ૨જું-ભાષા; પ્રકાર પૃ ૭-૧૩

પ્રકાર: ૧. પ્રત્યયરૂઢિતા-ચીની પૃ ૭-૯; ૨. સમાસાભિધા-ભૂતિ પૃ ૯-૧૧; ૩. પ્રત્યયાભિધા-ઈડો-યુરોપીઅન અને સેમિટિક પૃ ૧૧-૧૨, ૪. પ્રત્યયગુણ-અંગ્રેજી અને રેન્ય પૃ ૧૩

અકરણ ૩જું-ભાષા; ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિભાગ પૃ ૧૩-૧૬

આર્ય મૂળ પૃ ૧૩-૧૪. ઈડો-યુરોપીઅન ભાષા પૃ ૧૪. આર્યવર્ત; ઈડો-યુરોપીઅન મૂળભેદની એકતા પૃ ૧૫. ઈડો-યુરોપીઅન ભાષાના વિભાગ; તેનાં લક્ષણ; એસિઆનો વિભાગ; યુરોપનો વિભાગ પૃ ૧૫-૧૮. સેમિટિક ભાષાઓ પૃ ૧૮. અન્ય ભાષાઓ પૃ ૧૯.

અકરણ ૪જું-ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્પત્તિ પૃ ૧૯-૫૧

ગુર્જરાત: લાટ પૃ ૧૯-૨૦. ગુજરાત પૃ ૧૯-૨૦. ગુજરાતી, દિલ્હીનું નામું પ્રાચીન રવરૂપ; ગુજરાતી ભાષાની સીમા પૃ ૨૧-૨૨. ગુજરાતમાં બિન્ન બિન્ન મૂળભેદ; સાહસિક મૂળ પૃ ૨૨-૨૩. સંસ્કૃત; આર્ય દેશી ભાષાઓની મૂળભાષા; વસ્તમ શબ્દ; પ્રમાણ; તદ્ભવ શબ્દ-પ્રાચીન તદ્ભવ; અર્વાચીન તદ્ભવ; દેસ્ય પૃ ૨૩-૨૫. પ્રાચીન ને અપરંપર્ય પૃ ૨૫-૨૭ તદ્ભવ શબ્દનું

મમાણ કારસી ને અરબી રાજ, વિદેશીય રાજ, દાખલા પૃં ૨૭-૨૮, સસ્કૃત
 માળી નીકળેલી દેશી બાપાઓ પૃં ૨૮-૨૮ ગુજરાતી ને અપભ્રંશ પૃં ૨૯
 ભૂતી ગુજરાતીના નમુના પરથી નીકળતુ અનુમાન પૃં ૨૯-૩૧ અપભ્રંશના
 નમુના પૃં ૩૧-૩૩ એ નમુના પરથી મળતો બોધ પૃં ૩૩-૩૪ ઇ સ ના
 તેરમા ને ચૌદમા સૈકાના ગ્રંથોની બાપાના નમુના પૃં ૩૫-૩૬ 'મુગ્ધાવબોધ
 • ઓઝિક'માના દાખલા પૃ ૩૬-૩૮ ઇ સ ના ૧૫મા સૈકાની બાપાના
 નમુના-‘કાન્દકદે પ્રબન્ધ’ અને બાલણની ‘કાદમ્બરી’ તથા ‘હરિ-વીલા સોળકળા’
 માના તથા જૈન અને બ્રાહ્મણ પુસ્તકમાના ઉતારા પૃ ૩૮-૪૬ ઇ સ ના
 ૧૬મા સૈકાના બ્રાહ્મણ અને જૈન પુસ્તકમાના નમુના-‘વૈતાલ-પ્રશ્નોત્તરી’માના
 નમુના પૃ ૪૬-૪૭ ઇ સ ના ૧૬મા સૈકાના ખતો પૃ ૪૭-૪૮ ઇ સ ૧૬થી
 ૧૮મા સૈકા સુધીના બીજા નમુનાઓ પૃ ૪૯-૫૨ અપભ્રંશ, ભૂતી ગુજરાતી,
 અને હાલની ગુજરાતીમા સરખા રાજકોટીની યાદી પૃ ૫૨-૫૬

અકરણ પદ્મ—બ્યાકરણ મહત્વ, પ્રયોગનાદિ પૃ ૫૬-૬૦

બ્યાકરણ એટલે શું? બ્યાકરણ શું શું કરે છે? બ્યાકરણ-વેદાગ પૃ ૫૬-૫૮
 લાપત, રાજકોટિ પ્રયોગના પૃ ૫૮-૫૯ સર્વ વિદ્યાની વિદ્યા, બ્યાકરણ ને
 ન્યાયસાત્ર પૃ ૫૯-૬૦

અકરણ રૂઢિ—વર્ણવિચાર સિખા પૃ ૬૧-૭૦

શિક્ષા, રાજ પ્રકાર, વર્ણની ઉત્પત્તિ પૃ ૬૧-૬૨ પાણિનિ અને વર્ણો
 ઉત્પત્તિ પ્રયત્ન વર્ણ પ્રયત્ન સ્થાન પૃ ૬૨-૬૫ સ્થાન અને પ્રયત્ન, પ્રયત્નના
 વિભાગ-આખ્યન્તર ને બાધ પૃ ૬૫ ૬૮ ઉચ્ચારસ્પષ્ટતા પૃ ૬૮-૬૯ બાધા
 શાસ્ત્રીઓનુ મત પૃ ૬૯ ૭૦

અકરણ જથ્થું—રાજકોટિ અભિધા પૃ ૭૦ ૭૬

૫૬ અને રાજિ રજૈહ પૃ ૭૦-૭૧ સકલ તે શેર્મા રહેલો છે પૃ
 ૭૧-૭૩ સકલતુ જ્ઞાન મેળવવાના સાધન પૃ ૭૩ ૭૪ અભિધા પ્રકાર ૭
 ૭૪-૭૫ સાધ્યાર્થના નિયામક પૃ ૭૫-૭૬

• પ્રકરણ ૮૪—શબ્દરશ્મિઃ લક્ષણા, વ્યંજના પૃ. ૭૧-૮૩

ઉપસંહારઃ લક્ષણાઃ તેનાં આગમ્યક અંગઃ પ્રાત્યર્થનાથ પૃ. ૭૬-૭૮, લક્ષણા-
ના પ્રકારઃ જદ્વત્વાર્થો, અજદ્વત્વાર્થો, જદ્વજદ્વત્વાર્થો; શબ્દ ને જોડી; સા-
રથા ને સાધ્યવસાના. લક્ષિતલક્ષણા પૃ. ૭૮-૮૨. વ્યંજનાઃ લક્ષણાનુવંધનિઃ
અભિધાનુવંધનિ પૃ. ૮૨-૮૩. નિરૂપણા પૃ. ૮૩

પ્રકરણ ૮૫—શબ્દાર્થચમત્કાર પૃ. ૮૩-૮૦

આધ્યાસાત્મ્ય પૃ. ૮૩. શબ્દાર્થસંક્રાન્તઃ દાખલા પૃ. ૮૪-૮૬. શબ્દાર્થ-
વિસ્તારઃ દાખલા પૃ. ૮૬. અર્થજ્ઞાનાઃ લેખ પૃ. ૮૬-૮૮. માત્રીન પશ્ચિચ્છિન્નિતો
લેખ. પૈત્તલિક ને ઐતિહાસિક સ્થિતિ પૃ. ૮૮-૯૦

પ્રકરણ ૧૦૬—પદવિભાગઃ પ્રધાન પદ ને ગૌણ પદઃ વાક્યાર્થ પૃ. ૯૦-૯૩.

પદઃ વિભાગ પૃ. ૯૦-૯૧. વાક્ય-આકાંક્ષા, યોગ્યતા, સંનિધિ પૃ. ૯૧-૯૨.
પ્રધાન પદ અને ગૌણ પદ-નામ અને ધાતુઃ નામ અને આખ્યાત પૃ. ૯૨-૯૩.
વાક્યાર્થ, ન્યાયનયઃ; વૈધાત્યજનું મત યુક્તિ પૃ. ૯૩

• પ્રકરણ ૧૧૩—નામઃ પ્રકાર પૃ. ૯૩-૯૯

ઉપસંહારઃ પદના વિભાગ પૃ. ૯૩-૯૪. નામઃ પ્રકારઃ સંજ્ઞાવાચક, ભતિ-
વાચક, આવવાચક; ભતિ વિશેષે મીર્ઝાસક્રમન પૃ. ૯૪-૯૬. સંજ્ઞાનું સમર્થનઃ
સંજ્ઞાવાચક ભતિવાચક તરીકે; સમૂહવાચક નામ અને દ્રવ્યવાચક નામ; આવવાચક
પૃ. ૯૬-૯૮. ભતિ અને જુલુઃ આવવાચક નામ ને વિશેષણ; આવવાચક નામ
ભતિવાચક પૃ. ૯૮-૯૯

પ્રકરણ ૧૨૩—ભતિવિચાર પૃ. ૯૯-૧૧૧

લિંગઃ પ્રકાર લૌકિક, શાસ્ત્રીય; આખ્યાતનું મત પૃ. ૯૯-૧૦૦. ભતિ-
સંખ્યાઃ સામાન્ય નિયમ પૃ. ૧૦૦-૧૦૧. પ્રાણીનાં નામનું લિંગ પૃ. ૧૦૧-૧૦૪
સીલિંગના પ્રત્યયઃ ‘ઓ,’ ‘ઈ,’ ‘ઉ’ પ્રત્યયોની વ્યુત્પત્તિ પૃ. ૧૦૪-૧૦૫. વિ-
શેષણોનો અન્વય પૃ. ૧૦૬. તત્સમ શબ્દના નિયમો પૃ. ૧૦૬-૧૦૮. તદ્ભવ
શબ્દના નિયમ પૃ. ૧૦૯-૧૧૦. કારસીઆરણી શબ્દ ને પ્રત્યય પૃ. ૧૧૦-૧૧૧.

સંસ્કૃત ને તદ્ભવ શબ્દોની ભતિ પૃ ૧૧૧-૧૧૩ ભતિ વિષે સામાન્ય નિયમ
પૃ. ૧૧૩-૧૧૪ એકાસન્ત શબ્દ, અકાસન્ત નારીભતિના શબ્દ, બે ભતિના
શબ્દ પૃ ૧૧૪-૧૧૬

અકરણ ૧૩નું-પ્રયનવિચાર પૃ ૧૧૭-૧૨૧

બેઠ અને લક્ષણ પ્રત્યય-પ્રાકૃત, અપૂરણા ને પૂરણાની તથા અન્ય દેશી
બાધાઓમા પૃ ૧૧૭-૧૨૦ માનાર્થક બહુવચન, એકવચનના અર્થમા બહુવચન
પૃ ૧૨૧ એકવચનમા પ્રયોગ પૃ ૧૨૧

અકરણ ૧૪નું-વિભક્તિવિચાર પૃ ૧૨૧-૧૩૦

વિભક્તિ સખયા પ્રત્યય પૃ ૧૨૧-૧૨૨ અથ, સુબસાનીમા ને અન્ય દેશી
બાધાઓમા રૂપાખ્યાન પૃ. ૧૨૩-૧૨૪ અને પ્રત્યયો પૃ ૧૨૪-૧૨૬ વિભક્તિ
પ્રત્યયોની વ્યુત્પત્તિ વિભક્તિ રોગબેજ પૃ ૧૨૬ સ, અપ, ને જ્ઞ, ઙ મા વિભક્તિ
પ્રત્યયો પૃ. ૧૨૬-૧૨૭ વ્યુત્પત્તિ-પ્રથમા પૃ. ૧૨૭-૧૨૮, અપ્રત્યય દ્વિતીયા,
સપ્રત્યય દ્વિતીયા પૃ. ૧૨૮-૧૩૦, તૃતીયા-સાથે બીજા શબ્દની જરૂર, બેવડા
પ્રત્યય પૃ. ૧૩૦-૧૩૨, ચતુર્થો પૃ. ૧૩૨, પચમી પૃ. ૧૩૨-૧૩૪, ષષ્ઠી
પૃ. ૧૩૪-૧૩૭ સપ્તમી પૃ. ૧૩૮

અકરણ ૧૫નું-પ્રાસંગીકતા પૃ. ૧૩૯-૧૪૧

વિભક્તિની અન્વયતા પૃ. ૧૩૮ કારણવિભક્તિ અને વિશેષણવિભક્તિ
પૃ. ૧૩૯-૧૪૦ કારણના પ્રકાર કર્તા ને તેના પ્રકાર પૃ. ૧૪૦-૧૪૨, કર્મ ને
તેના પ્રકાર પૃ. ૧૪૨ ૧૪૫, કારણ-પ્રકાર પૃ. ૧૪૫-૧૪૬, સમદાન-પ્રકાર
પૃ. ૧૪૬-૧૪૭, અપાદાન-પ્રકાર પૃ. ૧૪૭-૧૪૮, અધિકરણ-પ્રકાર પૃ.
૧૪૮-૧૪૯ વિભક્તિના અર્થ—પ્રથમા પૃ. ૧૪૯-૧૫૧, દ્વિતીયા પૃ.
૧૫૧-૧૫૪, તૃતીયા પૃ. ૧૫૪-૧૫૬, ચતુર્થી પૃ. ૧૫૬-૧૫૭ પચમી પૃ.
૧૫૭-૧૫૮, ષષ્ઠી—સુપે, કર્તારિ, કર્મણિ પૃ. ૧૫૮-૧૬૦, સપ્તમી સતિસપ્તમી
પૃ. ૧૬૦-૧૬૨

અકરણ ૧૩મું-સર્વનામ: પ્રકાશદિ પૃ. ૧૬૧-૧૭૦

અનર્પતા પૃ. ૧૬૧-૧૬૩. પ્રકાર:-પુરુષવાચક પૃ. ૧૬૩-૧૬૭; દરીક પૃ. ૧૬૭-૧૭૧; સાપેક્ષ પૃ. ૧૭૧-૧૭૨; પ્રકાર્ય પૃ. ૧૭૨-૧૭૫; અનિમિત્ત પૃ. ૧૭૫-૧૭૭; સ્વવાચક ને અન્યોન્યવાચક પૃ. ૧૭૭-૧૭૮. આદરવાચક-આપ; આપને પૃ. ૧૭૮-૧૭૯

અકરણ ૧૭મું-વિરોધણ: પ્રકાશદિ પૃ. ૧૮૦-૧૯૭

લક્ષણ ને વિભાગ-ગુણવાચક વગેરે પૃ. ૧૮૦-૧૮૧. સ્વરૂપ પ્રમાણે વિભાગ. વિહારી ને અવિહારી પૃ. ૧૮૧. પ્રકારોનું રૂપ પૃ. ૧૮૨. પ્રયોગ તરીકે પ્રકાર: પૃ. ૧૮૨-૧૮૩. નિયંત્રક ને દેશી સ્થના પૃ. ૧૮૨-૧૮૩. વિહારી વિરોધણનાં રૂપ; વિભક્તિ; નામસમુદાય અને વિભક્તિ પૃ. ૧૮૪-૧૮૫. વ્યાવર્તક, વિધેય, હેતુતર્ક પૃ. ૧૮૫. તુલનાત્મક રૂપ પૃ. ૧૮૫-૧૮૭. ગુણ-રત્નો ભાષામાં તુલનાની સ્થના પૃ. ૧૮૭. વિરોધણરૂપ સર્વનામ-વ્યુત્પત્તિ-સંખ્યાવાચકની, સંખ્યાસંવાચકની, અનિમિત્તતાવાચકની, ને પરિમાણવાચકની પૃ. ૧૮૭-૧૯૭

અકરણ ૧૮મું-ક્રિયાપદ: સકર્મક, અકર્મક, અપૂર્ણક્રિયાવાચક, સંયુક્ત

પૃ. ૧૯૭-૨૦૪

ક્રિયા: ભાવના: વ્યાપાર પૃ. ૧૯૭. સાધ્યરૂપ અને સિદ્ધરૂપ ક્રિયા-ક્રિયાનું લક્ષણ; દીક્રિતે કરેલું વિવરણ પૃ. ૧૯૭-૧૯૮. ભાવવિહાર પૃ. ૧૯૮. ધાતુ અને પ્રત્યયના અર્થ: અકર્મક અને સકર્મક પૃ. ૧૯૮-૨૦૦. સકર્મકનો અકર્મક તરીકે પ્રયોગ પૃ. ૨૦૧. અપૂર્ણક્રિયાવાચક પૃ. ૨૦૧-૨૦૨ સંયુક્તક્રિયાપદ પૃ. ૨૦૨-૨૦૩. ભાવતર્ક પૃ. ૨૦૩. અપૂર્ણક્રિયાપદ પૃ. ૨૦૩-૨૦૪

અકરણ ૧૯મું-ધાતુ: પ્રકાશદિ પૃ. ૨૦૪-૨૧૩

ધાતુ: પાયાત્મ મત; સાર્વનામિક ધાતુ; વિભાગ-પ્રાયમિક, દ્વિતીયિક; તાર્તીયિક પૃ. ૨૦૪-૨૦૬. વિકલ્પસહિત ધાતુ; મૂળ ધાતુ; સાધિત ધાતુ પૃ. ૨૦૬-૨૦૭. સાધિત ધાતુ કેવી રીતે અને કેવી તાર્તીયિક ધાતુ કેવી રીતે અને

૭૧ પૃ ૨૦૭ ૨૦૯ પ્રેક્ષની રચના, અર્થ, રૂપો તથા વ્યુત્પત્તિ પૃ ૨૦૬-૨૧૧
અન્ય સાધિત ધાતુ ન મળતા સંસ્કૃત ભૂત હ્રન્ત પાથી બાનેના નામધાતુ
ભૂત હ્રન્ત પાથી પ્રેક્ષ ધાતુ પૃ ૨૧૧-૨૧૩

મકરલુ ૨૦મું-હ્રન્ત મકારદિ પૃ ૨૧૩-૨૨૧

હ્રન્ત મકાર મયમ પૃ ૨૧૩-૨૧૫ વ્યુત્પત્તિ પૃ ૨૧૫ ૨૧૬ ક્રિયા
તિપત્તિ પૃ ૨૧૬ ૨૧૭ ભૂત હ્રન્ત-ભવાતું રૂપ સુનિશ્ચયમી પૃ ૨૧૮-૨૧૯
અન્યવહ્રન્ત પૃ ૨૧૯-૨૨૦ સામાન્ય હ્રન્ત પૃ ૨૨૦ બવિધ્ય હ્રન્ત પૃ
૨૨૦-૨૨૧

મકરલુ ૨૧મું કાળ અર્થ પૃ ૨૨૧-૨૩૬

વિભાગ પૃ ૨૨૧ વર્તમાન કાળના રૂપ વ્યુત્પત્તિ અપ્રસંગના પ્રત્યય
નૂ. યુ પૃ ૨૨૨ ૨૨૪ બવિધ્ય કાળ રૂપ વ્યુત્પત્તિ નૂ. યુ પૃ ૨૨૪-૨૨૬
હ્રન્ત ક્રિયાપદ તરીકે ભૂતકાળ પૃ ૨૨૬ ૨૨૭ વર્તમાન હ્રન્ત ને બવિધ્ય
હ્રન્ત કાળ તરીકે પૃ ૨૨૭ અર્થ બાને કાળનો સળધ રૂપમા કેરે પૃ ૨૨૮
આજ્ઞાપ્યના માનાકિ રૂપ સંકેતાર્થ પૃ ૨૨૯-૨૩૦ મૂળ અને સંધિગત ધાતુ સર્વ
ભર્ત અને કાળ પૃ ૨૩૦-૨૩૧ મિથ્ય કાળ પ્રક્રિયા મિથ્ય કાળની સજ્ઞા પૃ
૨૩૧-૨૩૫ મરાઠીમા મિથ્ય કાળની સજ્ઞા પૃ ૨૩૫. જ્ઞની યુજનાતી. ઓ થા
પૃ ૨૩૫-૨૩૬

મકરલુ ૨૨મું પ્રયોગ પૃ ૨૩૭-૨૪૮

વિવરણ, વ્યુત્પત્તિને આધારે, કર્તારિ પ્રયોગ અપૂર્ણ વર્તમાન, નિયમિત ભૂત
કાળ ભૂતકાળ ઇચ્છાવાચક કાળ પૃ ૨૩૭ ૨૩૮ કર્મેણિ પ્રયોગ-ભૂત હ્રન્ત-
સામર્થ્ય કર્મેણિ અકર્મક કર્તારિ સકર્મક કર્તારિ મરાઠીમા પાનુ-ભૂત હ્રન્તપાથી બનેલા
કાળ પૃ ૨૩૮ ૨૪૧ સામાન્ય હ્રન્ત લપસદ્ધાર પૃ ૨૪૧ મનયનો વ્યુત્પત્તિ
પૃ ૨૪૧ ૨૪૨ ખીલું અર્વાચીન કર્મેણિ રૂપ પૃ ૨૪૨-૪૩ ન સાથે કર્મેણિ
હ્રન્તની રચના-મરાઠી ને હિંદીમા થતુ પૃ ૨૪૩ કારક ને પ્રયોગ પૃ ૨૪૩-
૨૪૫ બાને પ્રયોગ પૃ ૨૪૫ પ્રયોગ મરાઠી, હિંદી, બંગાલી પૃ ૨૪૫ ૨૪૮

મકરલુ ૨૩મું-નિષાદ ક્ષપસર્ગ પૂર્વક પૃ ૨૪૮-૨૫૮

નિપાત; નિપાત અને ઉપસર્ગ પૃ. ૨૪૮-૨૪૯. ઉપસર્ગના વ્યાપાર-દર્શિએ
આપેલા પૃ. ૨૪૯. ઉપસર્ગના મુખ્ય અર્થ-પૃ. ૨૪૯-૨૫૨. સંસ્કૃત પૂર્વગા
પૃ. ૨૫૨-૨૫૪. અવ્યય પાઠી વિરોધણ પૃ. ૨૫૬. કારસી ને અરખી પૂર્વગા
પૃ. ૨૫૬-૨૫૮

અકરણ ૨૪મું—અવ્યય: મકારાદિ પૃ. ૨૫૮-૨૬૪

મકાર: ક્રિયાવિરોધણ અવ્યય-કાળવાચક, સ્થળવાચક, રીતિવાચક, હેતુવાચક,
નિયેધવાચક, પરિમાણવાચક પૃ. ૨૫૮-૨૬૬. ણ્યુત્પત્તિ-અપઃ ને ન્દુ યુ. ૨૬૬-
૨૬૯. ક્રિયાવિરોધણ ને નામયોગી; નામયોગી ને વિભક્તિ; ણ્યુત્પત્તિ પૃ. ૨૬૯-
૨૭૩. ઉપધાન્યયી અવ્યય: મકાર ને ણ્યુત્પત્તિ પૃ. ૨૬૪-૨૬૫. ટેવળમયોગી
મકાર પૃ. ૨૬૫

અકરણ ૨૫મું—સંધિ: મકારાદિ પૃ. ૨૬૫-૨૮૧

સંધિતા: લક્ષણ: મકાર પૃ. ૨૬૫-૨૬૭ અસંધિ-નિયમો ને દાખલા
પૃ. ૨૬૭-૨૭૦. દ્વસંધિ પૃ. ૨૭૧-૨૭૫. વિસર્ગસંધિ પૃ. ૨૭૫-૨૭૭.
આન્તરસંધિ પૃ. ૨૭૭-૨૮૧

અકરણ ૨૬મું—સમાસ: મકારાદિ પૃ. ૨૮૧-૩૦૦

સમાસ: વૃત્તિ: સમાસ: અન્વય પૃ. ૨૮૧-૨૮૨. મકારવિમલ પૃ. ૨૮૨.
દ્વન્દ્વ-મકાર-ધતૃતર ને સમાહાર; કમ; દેવનાદ્વન્દ્વ; એકસેષ પૃ. ૨૮૨-૨૮૪.
તત્પુરુષ: દ્વિતીયાતપુરુષ; તૃતીયાતપુરુષ; ચતુર્થાતપુરુષ; પંચમીતપુરુષ;
ષષ્ઠીતપુરુષ; સપ્તમીતપુરુષ; એકદેશી; ઉપપદ, કર્મધારય-ભિન્ન મકાર-મધૂર-
વ્યસકાદિ, ઉપમિત, વિરોધણ; દ્વિતુ; પ્રાદિ; નમૂતપુરુષ, મધ્યમપદયોગી; અદ્વુ-
સમાસ; અનિયમિત કર્મધારય પૃ. ૨૮૪-૨૮૨. જદુવીદિ-સમાનધિકારણ,
વ્યધિકારણ, તદ્વગુણસંવિજ્ઞાન, અતદ્વગુણસંવિજ્ઞાન પૃ. ૨૮૨-૮૩. જદુવીદિમા
ગણના-પૂર્વપદ સ હોય એવાની, સંખ્યાત્માચક પદોની, કર્મવ્યતિદ્ધારની
પૃ. ૨૮૩-૮૪. પ્રાદિ જદુવીદિ; નમૂજદુવીદિ; સમાસાન્ત પ્રત્યય; ત્રિપદી
જદુવીદિ પૃ. ૨૮૪-૨૮૫. અવ્યયીભાવ પૃ. ૨૮૫. નિત્ય સમાસ; પ્રયોદશાદિ;
પારસ્કરાદિ; સુષુસમાસ પૃ. ૨૮૫-૨૮૬. કારસીઅરખી સખંદના સમાસ-

૧૫૩૫, ૭૫૫૬, કર્મધારણ, બદ્ધીદિ, ૬મ અધ્યયીભાષા ૧ ૨૯૭-૩૦૦ અ.પ
આવામાં સમાસ ૫ ૩૦૦

અકરણ રૂઝું તદ્વિત ૧ ૩૦૦-૩૧૬

સામા વિભાગ સરૂત મત્તવ ૫ ૩૦૦-અધ્યયાર્થવાચા સપ્તદશાયા
તેનું અધ્યવન ૩૨૦ 'તેવા વચ્ચે એ અર્થમાં, 'તેનું આ,' એ અર્થમાં
૫ ૩૦૦-૩૦૪ વિભાગવાચા 'તેને વિષે સાધુ' 'તેથી દૂર નદિ' ૫ ૩૦૪
બાવવાયા ઠાંતરાયા સ્થાનિતવાયા ૧ ૩૦૫ ૩૦૬ અમૂલતદ્ભાવ
વિગૂળતાવાયા, તેને આ વાં ૦' મમળુવાયા ચાલિં ૫ ૩૦૭-૩૦૯
તે વહન ૩૨૦ 'તેને વિષે કોણે ક-વ તિ ૩૨૦' 'તે એનું મદત્તવ ૦,'
દરવંક ૫ ૩૦૯ સુતાવાયા ૬ મ વચના અનેક અર્થ પરચુરણ મત્તવ
૫ ૩૦૯-૩૧૧ સર્વનામ પાથી વચના વિશેષજી તથા અવય સંખ્યાવાયા
વિશેષજી પાથી, અવય પાથી ૫ ૩૧૧-૩૧૪ તદ્ભવ તદ્વિત મ વચ-આવ
વાચ્ય-મત્તર્થ સમુતાવાયા-તેવા મત્તવ ૫ ૩૧૩-૩૧૭ ફરમી મ વચ આની
તદ્વિત મત્તવ ૫ ૩૧૭ ૩૧૯

અકરણ રૂઝું-૧મ વચ ૫ ૩૧૯

સામા સરૂત મત્તવ મૂવાયા બાવવાયા કરણર્થ ૫ ૩૧૯-૩૨૩
૬ મ વચ વિશેષજી બનાવનાસ-વર્તમાન ભૂત પોણાભૂત, વિધર્થ ૨૬૧૫ર્થ
૫ ૩૨૪-૩૨૬ ઠગાદિ મત્તવ ૫ ૩૨૭-૩૨૮ તદ્ભવ મત્તવ-આવવાયા
મૂવાયા વિશેષજી બનાવનાર ૫ ૩૨૮-૩૩૦ આની મત્તવ ૫ ૩૩૦-૩૩૪

અકરણ રૂઝું-દિન-આર્થ માનૂત બાલામે. ગુજાલીનું તેમાં સ્થાન
૫ ૩૩૪ ૩૪૨

આર્થ દોઝી અને તેમનો ફેલાવો મત્તવ પ્રદેશ મત્તવ દેશ ને આસ
પાસનો તથા બાહ્ય પ્રદેશ ૫ ૩૩૪-૩૩૬ વિભાગ પાથી માનૂત, અપગ્રરા
૫ ૩૩૬ માનૂત બાલા વિભાગ ૫ ૩૩૭ સરૂત ને દેરવ રાજ દેરી બાવામાં
અ.પ રાજો ૫ ૩૩૭-૩૩૮ પશ્ચિમ ને પૂર્વ દિશી અને તેની બાજીએ, માનૂત
મા વર્ણ ૫ ૩૩૮ ૩૩૯ ગુજાલી ને રાજસ્થાની ૫ ૩૪૦ ગુજાલી,

અન્નિઃ બોલીએ. પૃ. ૩૪૧. સૌશ્વત્તી પૃ. ૩૪૧. શિપિ પૃ. ૩૪૧. રશ
ભાષાએ. બુકાભણે. પૃ. ૩૪૧-૩૪૨

મકરણ ૨૦મું-મજલિસી પૃ ૩૪૩-૩૪૬

[illegible]

તાપુકમ, ઉપપદ, કર્મધારય, બહુવીદિ, દ્વન્દ્વ, અવ્યયીભાવ પૃ ૨૬૭-૩૦૦ અન્ય
ભાષામા સમાસ પૃ ૩૦૦

મકરણ ૨૭મું-તદ્વિત પૃ ૩૦૦-૩૧૬

લક્ષણ વિભાગ સમુત્ત મત્યય પૃ ૩૦૦-અપત્યાર્થવાચક સમૂહવાચક,
'તેનું અધ્યયન કરે છે,' 'ત્યા થયું એ અર્થમા, 'તેનુ આ,' એ અર્થમા
પૃ ૩૦૦-૩૦૪ વિકારવાચક, 'તેને વિષે સાધુ' 'તેથી દૂર નહિ' પૃ ૩૦૪
ભાવવાચક, ઉત્કર્ષવાચક સ્વામિત્વવાચક પૃ ૩૦૫-૩૦૭ અભૂતતદ્ભાવ,
ઈન્દ્રિયતાવાચક, 'તેને આ થયું છે' પ્રમાણવાચક, સ્વાર્થિક પૃ ૩૦૭-૩૦૯
'તે વહન કરે છે' 'તેને વિષે' કરેલો ક્રય, 'તેણે કહેયું,' 'તે જેનુ મકરણ છે,'
સ્વાર્થિક પૃ ૩૦૯ લગુનાવાચક ક મત્યયના અનેક અર્થ, પરચુરણ મત્યય
પૃ ૩૦૯-૩૧૧ સર્વનામ પરથી થયવા વિશેષણ તથા અવ્યય સપ્રધાનાવાચક
વિશેષણ પરથી, અવ્યય પરથી પૃ ૩૧૧-૩૧૪ તદ્ભવ તદ્વિત મત્યય-ભાવ
વાચક મત્યય, લગુતાવાચક-નેવડા મત્યય પૃ ૩૧૩-૩૧૭ કારસી મત્યય, અર્થન
મત્યય પૃ ૩૧૭-૩૧૯

લક્ષણ

વાચ્યપ્રયોગીનું નામ-કર્તૃવાચક, ભાવવાચક, કર્મધારક પૃ ૩૧૬-૩૨૩
મકરણ ૩૫મું-વિરામચિહ્ન, ભૂત, પરેણભૂત, વિધ્યર્થક, શીલાર્થક
૩૨૪-૩૨૮ તદ્ભવ મત્યય-ભાવવાચક
વિરામચિહ્નના પ્રયોગનું મૂળ-મિશ્રિત-અરની મત્યય પૃ ૩૩૦-૩૩૧
પ્રમાર્થ, ઉક્તિવાચક ચિહ્ન પૃ ૪૧૪-૪૧૬
અર્થવિરામ પૃ ૪૧૮ મહાવિરામ પૃ ૪૧૮-૪૧૯ સુગતીનું તેમા સ્વા-
૪૧૬-૪૨૦ કૌસ ૪૨૦ અવતરણચિહ્ન પૃ ૪૨૦-૪૨૧

મકરણ ૩૬મું-ભાષાશીલી પૃ ૪૨૧-૪૨૫

આસ

સુચના અને નિયમ-સૌથી વિષયને જનુસારી સરળતા, માધુર્ય, શિષ્ટતા,
સ્વાભાવિકતા, વિશદતા, અને અસહિષ્ણુતા પર લક્ષ રાખવું. દોષો પવિત્રતા
પૃ ૪૨૧-૪૨૨ માધુર્ય અને સ્વાભાવિક સૌથી પૃ ૪૨૨ શિષ્ટ પુરુષની ભાષ
૪૨૧ વિશદ સૌથી, એકધારી ભાષા, પ્રસિદ્ધ શબ્દો ને અગત્ય પૃ ૪૨૨

સારી, સંક્ષિપ્ત, અને ચોક્કસ શૈલી; વિદેશીય શૈલીનું અનુકરણ; ઉપસંહાર પૃ. ૪૨૪-૪૨૫

• પ્રકરણ ૩૭મું—ભાષાશુદ્ધિ: વત્સમ રાજના સામાન્ય દોષ પૃ. ૪૨૫-૪૪૧.
વત્સમ રાજની ભેડણી પૃ. ૪૨૫-૪૨૬. સંસ્કૃત વત્સમ રાજના દોષની યાદી પૃ. ૪૨૬-૪૩૫. ફાસ્ટીઅરની રાજની યાદી પૃ. ૪૩૬-૪૪૧

પ્રકરણ ૩૮મું—રાજો દ્વારા પાડવા: ભેડણી પૃ. ૪૪૨-૪૬૧

વિષય: તેની અમલ અને તે વિશે વિમતિપત્તિ પૃ. ૪૪૨-૪૪૨. લીટીને અન્તે રાજ તોડવાના નિયમ પૃ. ૪૪૨-૪૪૪. રાજો દ્વારા પાડવાની અમલ: નિયમો પૃ. ૪૪૪-૪૪૫. ભેડણીના નિયમ હચ્ચારને કે વ્યુત્પત્તિને આધારે? પૃ. ૪૪૫-૪૪૬. કેવળ હચ્ચારને આધારે ભેડણી નહીં કરાવી નથી તેનાં કારણ; અકાર કયાં સાન્ત ઊં પૃ. ૪૪૬-૪૪૭. કેટલાક નિલલામાં એકાર, એકારનો પહેલાં હચ્ચાર તથા અસુક વર્ણના જે હચ્ચાર; કેટલાક રાજના હચ્ચારમાં ને વ્યુત્પત્તિમાં હકાર; અપભ્રંશ ને બ્દ્દા સ્ત્રમાં હકાર પૃ. ૪૪૭-૪૪૭. ઇકાર, ઇકારના હ્રસ્વદીર્ઘ હચ્ચારનો નિર્ણય કડિન પૃ. ૪૪૭. ભેડણીના નિયમ નહીં કરવામાં લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય તત્ત્વ પૃ. ૪૪૭. ભેડણીના નિયમ પૃ. ૪૪૭-૪૬૧.

• પ્રકરણ ૩૯મું—મળન્યા: પ્રકાર: કાવ્યવિચાર પૃ. ૪૬૨-૪૬૫

ગદ્ય, પદ્ય, અને મિશ્ર પદ્ય અને કાવ્ય પૃ. ૪૬૨. કાવ્યનું લક્ષણ પૃ. ૪૬૨-૪૬૩. સાદિત્યનું ઉચ્ચત્તમ અર્થ પૃ. ૪૬૩. મસાદ આવશ્યક; કૃત્રિમ ને ક્ષિપ્ત પદ્ય કાવ્ય નથી પૃ. ૪૬૩-૪૬૪. કેવા ગુણથી કવિ યથાય? પૃ. ૪૬૪. રસ: રસનું સ્વરૂપ પૃ. ૪૬૪-૪૬૬. દોષ: સ્વરૂપ ને પ્રકાર પૃ. ૪૬૬-૪૬૮. ગુણ પૃ. ૪૬૮-૪૬૯. ગુણોનાં વ્યવસ્થા-વર્ણ, સમાસ, ને સ્થળ પૃ. ૪૬૯. અલંકાર: ગુણ ને અલંકારનો ભેદ પૃ. ૪૬૯-૪૭૦. સરીરસંપત્તિ ને કાવ્યસંપત્તિ. રીતિ. રૂતિ; રાત્યા; પાક પૃ. ૪૭૦-૭૨. રીતિ ને રૂતિ પૃ. ૪૭૧-૭૨; તાત્પર્ય રાત્યા; પાક પૃ. ૪૭૨-૭૪. રસ અને ભાવ; સપ્તિક ભાવ, રસાભાસ ને ભાવાભાસ પૃ. ૪૭૪-૭૫. અલંકાર; પ્રકાર; રાજાલંકાર; અર્થાલંકાર પૃ. ૪૭૫. ઉપમા; પૂર્ણોપમા; હાસ્યોપમા પૃ. ૪૭૬-૭૭. રૂપક પૃ. ૪૭૭-૭૮. અનન્વય: ઉપમેયોપમા;

પરસ્પરોપમા, પ્રતીપ પૃ ૪૭૮-૭૯ વ્યતિરેક પૃ ૪૮૦ અર્થાન્તરન્યાસ પૃ
 ૪૮૦-૮૧ ઉત્પેક્ષા પૃ. ૪૮૧-૪૮૨ શ્લેષ પૃ ૪૮૨ ખરિસખ્યા પૃ
 ૪૮૨-૪૮૩ દુષાન્ત પૃ. ૪૮૩-૪૮૪ અવિસર્થોક્તિ પૃ ૪૮૪-૮૭ નિર્દેશના પૃ
 ૪૮૭-૪૮૮ વ્યાજસ્તુતિ પૃ ૪૮૮ વિયમ પૃ ૪૮૮ સદ્દોષજિ, વિનોજિ પૃ
 ૪૮૮ વિરોધાભાસ પૃ ૪૮૯ અમરસ્તુતમરાસા પૃ ૪૯૦ સ્વભાવોક્તિ પૃ
 ૪૯૦-૯૧ આદ્રેષ પૃ ૪૯૧ અપદ્મુત્તિ પૃ ૪૯૧ દ્રશ્ય અને શ્રવ્ય પૃ ૪૯૨.
 વસ્તુ મંકાર પૃ ૪૯૨ નાયકના મંકાર પૃ ૪૯૨-૯૩ નાટક, સંધિ પૃ ૪૯૩-૪૯૪
 નાટ્ય નૃત્ય, નૃત્ય પૃ ૪૯૪ મંકરણ પૃ ૪૯૪ અવ્ય કાવ્ય, મંકાર, મદાકાવ્ય, અંડ
 કાવ્ય પૃ ૪૯૪-૯૫ કથા અને આખ્યાયિકા પૃ ૪-૫ ચરપૂ, ગિરફ પૃ ૪૦૫

મંકરણ ૪૦૬૦ વૃત્તવિચાર પૃ ૪૮૬-૫૦૭

વૃત્ત છન્દ, છન્દના ભાગ, વૃત્ત અને ભૂતિ પૃ ૪ ૬ ગણ પૃ ૪૯૭ ચોપાઈ
 દોહરો, છાંપો પૃ ૪૯૭-૪૯૮ અસ્તુકુલ ભવનમ મહોદીપ, ગચ્છ પૃ
 ૪૯૮-૪૯૯ ઉપાર, હરિગીત, રોશા પૃ ૫૦૦ સવૈયાએકત્રીસા, સુલલા, કુદળીઓ
 પૃ ૫૦૦-૫૦૧ મળદૂર પૃ ૫૦૧ આર્ષા પૃ ૫૦૧-૫૦૨ અનુકુલ પૃ ૫૦૨
 મમાશ્રુકા, ઇન્દ્રવલ્, ઉપેન્દ્રવલ્, ઉપભૂતિ પૃ ૫૦૨-૫૦૩ દોષક, લલિત,
 દુલ્લલિત પૃ ૫૦૩ અપિદામ, તોટક, ભુન્ગી પૃ ૫૦૩-૫૦૪ નારાય પૃ
 ૫૦૪ વસન્તતિલકા પૃ ૫૦૪ અલિની પૃ ૫૦૪ મન્દલાન્તા પૃ ૫૦૪ હરિણી
 પૃ ૫૦૪ સિખરિની પૃ ૫૦૫ શાર્દૂલવિકીરિત પૃ ૫૦૫ સગ્ધરા પૃ ૫૦૫
 વેલાલીય, પુલ્પિત્રા પૃ ૫૦૫-૫૦૬ આસમક, પાશાલક પૃ ૫૦૬

ચૈતિ પૃ ૫૦૭-૫૧૮

વર્ણકમાનુસારી સૂત્રી પૃ ૫૧૯-૫૬૪

સંખ્યુત્પત્તિદર્શક સૂત્રી પૃ ૫૬૫-૫૭૭

મુખ્ય જૂલોનું શુદ્ધિપત્રક ૫૭૮-૮૦



ગુજરાતી ભાષાનું બૃહદ્ વ્યાકરણ

પ્રકરણ ૧૬

ભાષા: ઉત્પત્તિ અને વિકાસ

વ્યક્ત ભાષા—વ્યક્ત ભાષા જોડવાની શક્તિ એ મનુષ્યત્વનું એક ખાસ લક્ષણ છે. ઈતર પ્રાણીઓ પોતાની લાગણી અનેક પ્રકારના અવાજથી દર્શાવી શકે છે; પરંતુ એ અવાજ મનુષ્યના શબ્દ જેવો સ્પષ્ટ નથી.

ભાષાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ—કળી ન શકાય એવી દરેક ગૂઢ બાબતને દિવ્ય માનવાનો પ્રચાર પ્રાચીન સમયથી વ્યાખ્યા આવે છે. જેમ જેમ કેળવણીની વૃદ્ધિ થાય છે તેમ તેમ એવી ઘણી ગૂઢ જણાતી બાબતનાં કારણ સમજાય છે એટલે તે દિવ્ય ગણાતી બંધ થાય છે. આ નિયમને અનુસાર, ભાષાની ઉત્પત્તિને પ્રાચીન પ્રજાઓ દિવ્ય માનતી; પરંતુ કાલક્રમે, જેમ ઘણી વસ્તુઓમાં કાર્યકારણભાવનો સંબંધ છે તેમ ભાષાની ઉત્પત્તિમાં પણ છે એમ સમજવા માંડ્યું. મનુષ્યના મનમાં પ્રથમ વિચાર ઉત્પન્ન થયા—જે જે પદાર્થ તેના જોવામાં આવ્યા તે તે પદાર્થના સંસ્કાર તેના મન પર પડ્યા—અને તે વિચાર પછી ભાષાદ્વારા બહાર નીકળ્યા. ઉત્કાન્તિવાદના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જેમ જંગલી પ્રાણીની અવસ્થામાંથી ક્રમે ક્રમે સુધરી મનુષ્ય હાલની સ્થિતિએ પહોંચ્યો, તેમ તેનો ધ્વનિ પ્રથમ ગુંચવણ-ભરેલો હતો તે ધીમે ધીમે સુધરતો ગયો. મનુષ્યના શરીરના બંધારણમાંજ ભાષાનું બીજ સ્ત્રોત છે એમ સમજાયે તો આપણે કબૂલ કરવુંજ પડશે કે જેમ જેમ તેની મગજશક્તિ અને ઉચ્ચારના અવયવોનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ તેની ભાષામાં સુધારો થતો ગયો. આ પ્રમાણે જેમ જેમ નીચ પ્રાણીમાંથી ક્રમે ક્રમે વિકાસ

પામતા મનુષ્યનું સ્વરૂપ બધાનું ગણુ તેમ તેમ તેની ભાષા પણ વધારે વધારે સ્પષ્ટ થતી ગઈ અને ખીવવા માડી જગતી પ્રદેશના વાનર જેવા મનુષ્ય નગ્ન સ્થિતિમાં પોતાના જ જેવી જગતી સ્ત્રીઓની સાથે હાથમા ચક્રમક લઈ જગતમા ફરતા અને આહારને અર્થ કોઈ વનસ્પતિ શોધતા ત્યારે તેમને ભાષાની બહુ જરૂર નહોતી તેમનામા આનન્દનો કે શોકનો કોઈ આવેશ આવતો કે તેઓ તરત જ કુદરતની પ્રજાથી કે નિશાનીથી કે હર્ષશોકના ઉર્જારથી- ખૂમથી તે આવેશ દર્શાવતા આરસમા ડુધા, તૃષા, હર્ષ, શોક, આશ્ચર્ય, અને એવી એકાએક થઈ આવતી ખીજી લાગણીઓ દર્શાવવા માટે વ્યવસ્થિત ભાષાની તેમને કંઈ જરૂર નહોતી પરંતુ જેમ જેમ તેમની સ્થિતિ સુધરતી ગઈ, તેઓ વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરતા ગયા અને તેના ધર્મો વિચારવા લાગ્યા, જે જે પદાર્થમા મુખ્ય ધર્મ સરખા ભેદો તે તે પદાર્થના બુદ્ધા બુદ્ધા વર્ગ બાધતા ગયા, એક વર્ગના પદાર્થને અન્ય વર્ગના પદાર્થથી ઓળખતા ગયા, તેમના મન પર પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી થયેલા સસ્કાર સદૃશ વસ્તુના દગલ કે શ્રવણથી બાધતું થતા ગયા અને એ રીતે તેમની સ્મરણશક્તિ ટેળવાતી ગઈ, તેમ તેમ ભાષાની વધારે વધારે જરૂર પડતી ગઈ વગી તેમના મનમા જે વિચાર ઉદ્ભવ્યા તે અન્યને દર્શાવવાની જ્યામુધી જરૂર પડી નહિ ત્યામુધી ભાષાની બહુ જરૂર પડી નહિ, માટે ઘર, કુટુંબ, અને સમાજના બધારણુમા જ ભાષાની ઉત્પત્તિનું ખીજ રહેલું છે આરસમા ભાષા શુચવણુલરેવી, બદલાતી, અને અનિશ્ચિત હતી, તે ક્રમે ક્રમે ટેવના બળથી સ્પષ્ટ, સ્થિર, અને નિશ્ચિત થતી ગઈ

ભાષા અને અગ્નિની શોધ-કેટલાક વિદ્વાનો જાણતી ઉત્પત્તિને અગ્નિની શોધની સાથે સંબધ છે એમ કહે છે અગ્નિની શોધથી આશ્વર્થ પામી ચૂલાની આસપાસ બેઠેલા માણસોએ પોતાની આશ્વર્થની લાગણી પરસ્પર પ્રત્યે ચેટા અને ખૂસો પડે દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યા હશે અને તેમના મુખમાથી અનેક કારના ધ્વનિ નીકળ્યા હશે આ પ્રમાણે આકસ્મિક રીતે જ દોનો આવિર્ભાવ

યથા એમ એ વિદ્વાનોનું માનવું છે. થી એકજ વસ્તુ કે વિચાર દર્શાવવા એકજ શબ્દ વાપરી તેઓ પોતાના વિચાર પરસ્પર સમજાવતા ગયા. નંગડી લોકોની વાણી અવ્યાહત-સ્પષ્ટતા અને વિકાસ વગરની—અને અપૂર્ણ દોષ છે, તેથી તેમને એટલાની મદદ લેવી પડે છે અને તેમ કરે છે ત્યારે તેઓ એક બીજાને પોતાનો બાવ સમજાવી શકે છે.

વાણીની દિવ્યતા—વાણીની મહત્તા અને આવશ્યકતાને લીધેજ લુહી લુહી પ્રજાઓ વાણીને દિવ્ય માને છે. શબ્દશ્રક્ષના પ્રકાશ વગર જગત્માં સર્વત્ર અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર પ્રસરત એમ દંડી કવિ વર્ણવે છે.

શબ્દના પ્રકાર—શબ્દના બે પ્રકાર છે, ધ્વનિમય અને વર્ણ-મય. પશુઓનો શબ્દ ધ્વનિમય અને આપણો વર્ણમય છે. કુતરા, ઊંઝારા, ઘોડા, બગદ, ઘેટાં, દેડકા, કાચબા, અને કાગડાના બોલવામાં સ્વરો, શુદ્ધ અને સંકીર્ણ, હ્રસ્વ કે દીર્ઘ, અનુનાસિક કે અનનુનાસિક, ઝોળખી શકાય છે. એમના શબ્દોમાંથી બધા સ્વરો એકઠા કરી શકાય છે. વળી પ્રાણીઓના શબ્દોમાં કેટલાક મુસવાટ ને ધુતરાના અવાજ ઘણા સામાન્ય છે. ખરાં વ્યંજન, એટલે અન્તઃસ્થ સિવાય, બધાં વ્યંજન, બાતલ કરતાં તમામ વર્ણ પ્રાણીના અવાજમાં જોવામાં આવે છે.

પ્રાણી અને વ્યંજનના ઉચ્ચાર—એકલા મનુષ્યજ વ્યંજનનો ઉચ્ચાર કરી શકે છે. કોઈ કહેશે કે ઘણાં પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓના ઉચ્ચારમાં વ્યંજન જોવામાં આવે છે. કાગડાઓ કાકા કરે છે અને ઘેટાં બેબે કરે છે. આ ઉચ્ચારમાં વ્યંજન છે એમ લાગે છે; પરંતુ એ ઉચ્ચારમાં વ્યંજન નથી. કાગડા કાકા નથી કરતા અને ઘેટાં બેબે નથી કરતાં. પરંતુ એ વ્યંજનને મળતા વર્ણ તેઓ ઉચ્ચારે છે. તેઓ વ્યક્ત ધ્વનિને એટલે વર્ણને મળતો અવાજ કરે છે; પરંતુ વર્ણનો ઉચ્ચાર કરી શકતાં નથી એમ કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓનું માનવું છે.

લાપાનું મૂળ ધ્વનિ—લાપાનું મૂળ ધ્વનિ—જૂમ છે. પ્રાણિ-
માત્રમાં તે જોવામાં આવે છે. મનુષ્યમાં અને જીવી જાતનાં ઇંતર
પ્રાણીઓમાં ધ્વનિ એક સ્વતંત્ર ઉચ્ચાર તરીકે રહેલો છે. અમુક
લાગણી દર્શાવવા તે સ્વાભાવિક રીતેજ નીકળી આવે છે. કેટલાક
ભાવ ને યોગ્યક વિચાર દર્શાવવા માટે એ ધ્વનિ પૂરતો છે.

પ્રાણી અને ધ્વનિ—નીચલાં પ્રાણીમાં તેમજ ઉપલાં
પ્રાણીમાં આસ્વાવસ્થામાં એકજ જાતનો ધ્વનિ નીકળે છે. નવું જન્મેલું
બાળક એવો એકજ સાદ કાઢે છે.

એકના એક અવાજને જારી રાખવો, તેની પુનરુક્તિ કરવી,
તેને જિયોનીઓ કરવો—આ જુદી જુદી લાગણીઓ દર્શાવવાના
આરંભના પ્રયાત્ન છે. ધાંટામાં ફેરફાર કરવાથી ઉચ્ચારસ્થાન કેળવાય છે.
આ પ્રભાતે હૃપ કે ચોકના પ્રકાર, તૃષ્ણા, ભય, આરોગ્ય, રોગ, ક્રુધા,
તૃપ્તા, ગરમીના ઓછાવત્તા અંશ—એ બધું અવાજથી દર્શાવી શકાય છે.

આપણે જોઈએ છીએ કે કુતરા પોતાના અવાજથી લાગણી
સ્પષ્ટ દીને બતાવી શકે છે. તે પોતાના મિત્રને ચતુથી કે અજાણ્યાથી
જોગાળી કાઢે છે ને એ જ્ઞાત શબ્દથી સૂચવે છે. તે મિત્ર પ્રત્યે આવ-
કારના ધ્વનિ અને ચતુ પ્રત્યે ગ્રામ અને ભયના ધ્વનિ કરે છે
તે સ્પષ્ટ મમજી શકાય છે. તે આપણને ચેતવે છે, બહાર જવાની
દખ્ખા દર્શાવે છે, અને આપણે ઉપકાર માને છે. એ રીતે તે ધણી
લાગણીઓ ધ્વનિમાત્રથી કે એટલા સાથે ધ્વનિથી ખુલ્લી કરે છે. પોતાની
પાસે શંકાપાત્રો માણસ આવે તો તે ઝીંઘમાં પળુ ભરે છે.

ધ્વનિ અને કેવળપ્રયોગી અવ્યય—ધણી લાપામાં
કેવળપ્રયોગી અવ્યય સામાન્ય છે—Ah ! Oh ! Eh !—આ ! એ !
એ ! હૃપ, ચોક, ભય, દખ્ખા, શંકા—એવી લાગણીઓથી એ અવ્યય
ઉપજાય થયાં છે અને એ લાગણી દર્શાવવા હજી પણ પૂરતાં છે.

પ્રાણીઓના અવાજથી તેમનામાં તર્કશક્તિ ને સ્મરણશક્તિ છે એમ આપણે ધારીએ છીએ. જેમ જેમ મનુષ્યની માનસિક શક્તિનો વિકાસ વધતો ગયો અને જરૂરીઆતે વધતી ગઈ, તેમ તેમ એ અવાજના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો ગયો. આરંભમાં એ ધ્વનિ કેવળ પ્રયોગી અન્યથના સ્વરૂપમાં હતા, તેને બદલે તેમાં અક્ષરો ઉમેરાઈ મોટા શબ્દ બન્યા.

‘અ’, ‘ઇ’, અને ‘ઉ’ જેવા સાદા વર્ણ માત્ર ઉદગારરૂપ છે; પરંતુ બધી ઈંટો—યુરોપીઅન ભાષામાં તેમાંથી ઘણા શબ્દ બન્યા છે. દ્રસ્તૃદીર્ઘના બેઢથી, સંમીલનથી, અને એવી બીજી રીતે તેનાં કેટલાંક સર્વનામ અને ક્રિયાપદ બન્યાં છે. તે ગતિ, સ્થળ, અભાવ, વગેરે દર્શાવે છે.

શબ્દનો દ્વિર્ભાવ—વળી પ્રાણીઓમાં અને આપણામાં બાળકોમાં શબ્દનો દ્વિર્ભાવ કરવાની ખામિયત જેવામાં આવે છે. કોઈ શબ્દ પર ભાર મૂકવો હોય તો આપણે તેનો દ્વિર્ભાવ કરીએ છીએ—જે વાર ઉચ્ચારીએ છીએ કે તેને લંબાવીએ છીએ. જા જા, આવ આવ, ફર ફર, પપા (પાપા), મામા, દાદા—આવા શબ્દ ઘણી ભાષામાં જેવામાં આવે છે) સંસ્કૃતમાં ત્રીજા ગણના તમામ ધાતુઓમાં દ્વિર્ભાવ થાય છે; તેમજ ઇચ્છાવાચક રૂપમાં અને પૌનઃપુન્યવાચક—ક્રિયા વારંવાર થાય છે એવું બતાવનાર—રૂપમાં પણ ધાતુનો દ્વિર્ભાવ થાય છે.

આપી અનેક રીતે એકાદરી શબ્દમાં વૃદ્ધિ થાય છે. ચીની ભાષામાં ૧૦૧,૦૦૦ એકસ્વરી શબ્દ છે. બીજી ભાષાઓમાં બીજી યુક્તિઓ વપરાઈ છે. એકસ્વરી શબ્દનો વધારો કરવાને એક બીજા સાથે શબ્દો ભેડવામાં આવ્યા છે. ભેડાવણા શબ્દ પ્રત્યયરૂપ બન્યા છે. આથી વ્યાકરણનાં રૂપની વૃદ્ધિ થતી ગઈ છે.

ધ્વનિ અને ભાષાનો વિકાસ—આ પ્રમાણે ભાષામાત્રનું મૂળ ધ્વનિમાં છે. પગ્ગ, યક્ષી, વાનર, અને મનુષ્યના અવાજમાં ઘણું

આદૃશ્ય છે. પશુનો ધ્વનિ જેમ અવ્યક્ત છે તેમ મનુષ્યનો પણ આંદોલમાં તેવોજ હોય અને બાહ્યાવસ્થામાં હજી પણ તેવોજ હોય છે. એ અવ્યક્ત ધ્વનિમાંથી વિકાસ પામી મનુષ્યની ભાષા બંધાઈ છે. પશુઓ બૂમ પાડતાં જે અવાજ કરે છે તે કેળવાયાથી ને વિકાસ પામવાથી તેનાં, આદેશસૂચક, અન્તરસૂચક, સંખ્યાસૂચક, પુરુષત્વ-સૂચક, કે સ્ત્રીત્વસૂચક નામ, દર્શક સર્વનામ, કે અવ્યય બન્યાં છે. ભાવસૂચક ધ્વનિ એથી પણ વધારે અગત્યનો છે. એ ધ્વનિ અનેક લાગણીઓ સાથે જોડાયેલો છે અને તેની સાથે અંગચેષ્ટા મળવાથી તે અમુક ક્રિયા કે એક સ્થિતિમાંથી અન્યમાં આવવું એવો અર્થ સૂચવે છે. વ્યાકરણમાં આ કામ ક્રિયાપદ કરે છે.

જે દર્શક સર્વનામની વચ્ચે ક્રિયાપદ આવવાથી સાદા વાક્યનું બીજા રોપાય છે. અવાજથી પ્રાણીઓ જાણે નીચે પ્રમાણે વાક્ય બોલતાં ન હોય એવું જણાય છે—

આ (કાંટા) એ (શરીરના ભાગને) આ! (હુ:ખ દે છે),

એ (ખોરાક) આ (પેટને) આ! (આનન્દ આપે છે).

આમ બોલવાના ને લાગણીના ધ્વનિથી પ્રાણીઓ વાક્ય બનાવી ભાષા વાપરતાં ન હોય એમ જણાય છે આવે સ્થળે દર્શક સર્વનામને બદલે વસ્તુનાં નામ અને ભાવને બદલે ક્રિયાપદ વાપરીએ એટલે સાદાંમા સાદા વાક્ય બને છે

અનુકરણશબ્દ—વળી પ્રાણીઓના અવાજને અને અચેતન કુદરતના અવાજને અનુમરતા અવાજથી ભાષામાં ઘણા શબ્દ બને છે, તે અનુકરણશબ્દ કહેવાય છે કૂડકૂડાટ, બડબડ, ચપચપ, ધૂધૂધા, લપલપાટ, વગેરે એવા દાખલા છે

ઉપસંહાર—આ ઉપરથી સમજાશે કે પ્રાણીના અવાજોમાં ભાષાનાં જે અગત્યનાં મૂળ તત્ત્વ જોવામા આવે છે—૧. એક ધ્વનિ

કુદરતી રીતે એની મેળેજ નીકળે છે; કંઈક ભેઈએ છે કે કંઈક લોગણી થાય છે એમ એ બતાવે છે; અને ૨. પ્રાણીઓ પોતાની ઇચ્છાથી જે ધ્વનિ બહાર કાઢે છે તે. એ ધ્વનિ કોઈને બોલાવવું હોય અને ચેતવણી કે ધમકી આપવી હોય ત્યારે તેઓ વાપરે છે. ખીજાં પ્રાણીઓ કરતાં મનુષ્યનાં ઉચ્ચારસ્થાન ને મગજ વધારે વિકાસ ને સંસ્કાર પામી શકે એવાં છે; તેથી એ બે ભતના ધ્વનિમાંથી તેણે ભાર મૂકીને, દ્વિભાવ કરીને, ઘાંટામાં અનેક રીતનો ફેરફાર કરીને વિચિત્ર પ્રકાર ઉત્પન્ન કર્યાં. ચેતવવાના અને બોલાવવાના ધ્વનિમાં દર્શક ધાતુનું ખીજ રહેલું છે; તેમાંથી સંખ્યાવાચક, ભતિવાચક, અને અન્તરવાચક શબ્દ બન્યા છે. ભાવવાચક ધ્વનિ અને દર્શક શબ્દ ભોગ ધર્મ સાદાં વાક્ય બન્યાં છે અને એ ધ્વનિમાંથી ક્રિયાપદ ઉદભવ્યાં છે. અચેતન કુદરત તેમજ પ્રાણીના ધ્વનિના અનુકરણથી મદાર્થનાં નામ, ખાસ ક્રિયાપદ, અને કૃદન્ત બન્યાં છે. આ પ્રમાણે આદંભમાં પ્રજાનો શબ્દકોષ બને છે. સાદૃશ્ય ભેઈ શબ્દ વાપરવાથી, આખા વર્ગને લાગુ પડે એવા ભૂતિ-વાચક શબ્દ બનાવવાથી, અને બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી કેટલાક શબ્દોને પ્રત્યયો જેવા ગણી તે વડે અને ઉપસર્ગ વડે અનેક નવા શબ્દ ઘડવાથી વૈયાકરણ જેને પદચ્છેદ કહે છે તેવો પદોનો સંપૂર્ણ વર્ગ માણસ બનાવે છે અને જરૂરીઆત પ્રમાણે શબ્દકોષમાં વૃદ્ધિ કરે છે.

પ્રકરણ ૨જું

ભાષા: પ્રકાર

પ્રકાર—ભાષાનાં બંધારણ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર થાય છે:—૧. પ્રત્યય-રહિતા; ૨. સમોસાત્મિકા; ૩. પ્રત્યાત્મિકા; અને ૪. પ્રત્યયભ્રા.

૧. પ્રત્યયરહિતા—આ પ્રકારની ભાષામાં પૂર્વગ કે પ્રત્યય નથી. તેમજ જુદા જુદા પદચ્છેદ માટે જુદાં જુદાં પદ નથી. એકનું એક પદજ સ્થાન પ્રમાણે નામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ, વગેરે બને છે. ધાતુઓજ

કર્ષ પછી ફેરફાર વિના પદ તરીકે વપરાય છે. બધા શબ્દ એકસ્વરી છે. શબ્દને પ્રત્યય લાગતા નથી અને તેના વાક્ય બને છે ત્યારે એકજ શબ્દ વાક્યમાં સ્થળ પ્રમાણે નામ, ક્રિયાપદ, કે વિશેષણ તરીકે ગણાય છે આ કારણથી એ પ્રકારની ભાષા પ્રત્યયરહિતા, એકસ્વરી, કે ક્રમાનુસારિણી કહેવાય છે

ચીની ભાષા આ પ્રકારમાં આવે છે એમાં પ્રત્યેક શબ્દ એક-સ્વરી હોય છે, તેથી એ પ્રકાર ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે એકસ્વરી કહેવાય છે. કર્ષ પછી ફેરફાર વગર એકનો એક શબ્દ નામ, ક્રિયાપદ, વિશેષણ, ક્રિયાવિરોધણ, કે અવ્યય તરીકે વપરાય છે એ ભાષામાં એકજ શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે જેમકે, 'ટાઓ'ના અર્થ-હાડતુ, પહોંચતુ, ઠાંકતુ, વાવટો, અનાજ, રસ્તો, વગેરે થાય છે, તેમજ 'હુ'ના અર્થ-રત્ન, ઝાકળ, ધડતુ, ગાડી, બાણુ પર જતુ, રસ્તો, વગેરે થાય છે શબ્દના અર્થ બે રીતે નક્કી થાય છે-૧. પદ્યોય શબ્દ સાથે મૂકવામાં આવે છે, જેમકે, ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે 'ટાઓ' અને 'હુ'ના અનેક અર્થ છે, પણ બનેને સાથે મૂકવાથી 'ટાઓ'ના અર્થ રસ્તોજ થાય છે, ૨. સ્થાન-થી અર્થ નક્કી થાય છે 'ટા'માં જગ્યાધનો અર્થ છે એને કોઈ શબ્દની પહેલાં મૂક્યો હોય તો એ વિશેષણ બને છે અને કોઈ શબ્દની પછી મૂક્યો હોય તો એ ક્રિયાપદ થાય છે, જેમકે, 'ટા જિન' = જગ્યા માણસ, પણ 'જિન ટા' = માણસ વધે છે, કે માણસ જગ્યા છે. 'ટા', 'નિ', વગેરે શબ્દોના અનેક અર્થ છે. 'ટા' = જગ્યા કે મોટા થતુ, મોટાઈ, જગ્યાઈ, જગ્યા રીતે 'નિ' = દળ ફેરવવો, દળ, દળ ખેંચનાર-બળદ અમુક શબ્દ નામ, ક્રિયાપદ, કે અવ્યય છે તે, ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે વાક્યમાં તેના સ્થાન પરથી નક્કી થાય છે. ચીની ભાષામાં જેવો ધાતુનો ઉચ્ચાર કર્યો કે તરતજ તે ધાતુ જતો રહી ઉદ્દેશ્ય કે વિધેય થાય છે-અર્થાત્, નામ કે ક્રિયાપદ બને છે

વિભક્તિ બે પ્રકારે દર્શાવાય છે —

૧ નિપાતથી

૨ સ્થળથી

દાખલા:—

૧. જિન ચિ કિહિન (માણસનો રાજા).

૨. કાદિએ જિન (રાજ્ય માણસ=રાજ્યનો માણસ). પછીના અર્થનું નામ પ્રથમાના અર્થના નામની પૂર્વે આવે છે.

ચીના લોક શબ્દના બે ભાગ પાડે છે:—૧. સંપૂર્ણ શબ્દ અને ૨. અપૂર્ણ શબ્દ. જે શબ્દના અર્થ પૂરા અને સ્વતંત્ર છે, એટલે જેને આપણે નામ અને ક્રિયાપદ કહીએ છીએ, એવા શબ્દ સંપૂર્ણ શબ્દના વર્ગમાં આવે છે. જે શબ્દનો ખરો અર્થ ધસાર્થ જવા માંજો છે અને જે સ્વતંત્ર શબ્દના અર્થમાં વધારો કરે છે કે તે અર્થને નિશ્ચિત કરે છે અને તેનો અન્વય દર્શાવે છે, તે અપૂર્ણ શબ્દના વર્ગમાં આવે છે. જેના યાનથી સ્વતંત્ર શબ્દ અને અપૂર્ણ શબ્દ ઓળખતાં ચીખીએ તેનું નામ બ્યાકરણ એમ ચીના લોક કહે છે.

૨. સમાસાત્મિકા—આ પ્રકારની ભાષાઓમાં બે મૂળ શબ્દને પ્રત્યક્ષ લગાયા વિના એકઠા કરી સમસ્ત શબ્દ બનાવવામાં આવે છે. આ સમાસમાં એક મૂળ શબ્દ અન્યને મૌલુ યાય છે. ‘મનુષ્યજન,’ ‘યુદ્ધસમ’ જેવા શબ્દ આ પ્રકારે બની ભાષામાં વપરાય છે. ભોયોના આ વિકાસક્રમમાં કેટલાક શબ્દ નામ અને ક્રિયાપદ તરીકે વપરાના બંધાયેલા ગયા હોય છે. તે નામની સાથે ભેગાર્થ વિલક્ષિતાના પ્રત્યયની અને ક્રિયાપદની સાથે ભેગાર્થ કાળ કે અર્થના પ્રત્યયની ગરજ સારે છે. આથી ભાષાઓને સમાસાત્મિકા કે સંયોગાત્મિકા કહી શકાય.

તુર્કી ભાષા એવી છે. બારક અને અમેરિકાના મૂળ વતનીની ભાષાઓ પણ એવી છે. બારકમાં જે મૂળ શબ્દ એકઠા કરવામાં આવે છે તેને ટૂંકા કરવામાં આવે છે. ‘દિલ’=મરણ પામેલું; ‘એગન’=દિવસ; આ બે શબ્દોને ભેગા કરી ‘દિલ્દન’ શબ્દ બનાવે છે, તેનો અર્થ ‘સંખ્યાકાળ’ એવો થાય છે.

તુર્કી ભાષામાં ‘અહાલું’ને માટે ‘સેવ’ શબ્દ છે. ‘એર’ શબ્દ મૌલુ છે; એથી વિશેષજી કે કુદન્ત બને છે. બેનો સમાસ કરવાથી ‘સેવ-એર’ બને છે અને તેનો અર્થ ‘અહાલો’ એવો થાય છે. ‘સેન’ એટલે

‘તુ’ અને ‘સિઝ’=તમે ‘સેન-એર-સેન=તું ચઢાય છે, ‘મેવ-એર-સિઝ’=નમે ચઢાઓ છો

‘મેન-એર’ એ અગ્ર અને પુરનાયક પ્રત્યયની વચ્ચે ‘ડિ’ મૂકવાથી બૂનકાગ બને છે, જેમકે,

સેવ-એર-ડિ-ન=તું ચઢાતો હતો

મેવ-એર-ડિ-નિઝ=નમે ચઢાતા હતો

‘મેક’ એ હેતુવર્થ કૃદન્તનું ચિહ્ન છે, ‘સેવ-મેક’=ચઢાતું.

વળી શબ્દના બે ભાગની વચ્ચે પ્રેરક, અભાવ, પરસ્પર ક્રિયા કરતી, ક્રિયા ખમતી, એવા અર્થના શબ્દ મૂકી એક મોટો શબ્દ બનાવી શકાય છે

આ પ્રકારમા સાદામા સાદીથી તે ગુચવણુમા ગુચવણુબરેની ભાષાઓ આવેલી છે જાપાનીઝ ભાષા સાદી છે બારક ભાષા ગુચવણુબરેથી છે ગિનિના કિનારા પર બોલાતી ભાષાઓ નિર્માણ છે. કેટલીક, તુર્કી જેની સમૃદ્ધ છે કેટલીકમા ઉમેરેલા શબ્દ પ્રત્યય તરીકે અને કેટલીકમા ઉપસર્ગ તરીકે વધરાય છે કેટલીકમા ભતિ નથી અને કેટલીકમા વચન નથી.

બધી સામાસિક ભાષાઓમા, ખરૂં જોઈએ તો, ક્રિયાપદ છેજ નહિ પુરુષનાયક, સ્ત્રીવાચક, કે કાળવાચક પ્રત્યયથી દરેક નામ કે વિરોધણું ક્રિયાપદનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે

દ્રાવિડ ભાષા સામાસિક છે આમા મુખ્ય ચાર પ્રાન્તિક ભાષા છે -૧ વાયવ્યમા, કૃષ્ણા નદીના ઉપલાણુના પ્રદેશમા કાનડી ભાષાઓલાય છે ૨ ઉડિસામા, ગોદાવરી અને કૃષ્ણાના નીચલા ને મધ્ય ભાગોના સ્થાનમા અને કોરોમાઝન કિનારા પર તેનુગુ ભાષા બોલાય છે, એ ભાષા ધણી કામજ છે, ૩ પૂર્વ કિનારે, દેશના મધ્ય ભાગમા, મદ્રાસ, તામિર, ને નાવણુકાર પ્રાન્તોમા પોંડિચરિ અને કારિકલમા તામિલ ભાષા બોલાય છે, ૪ પશ્ચિમમા કેમ્પીન અને કાનાનુરની માહે અને તેની પાસે મનાવતમ્ બોનાય છે સિનોનની ઉત્તરે તામિન બોલાય છે પાલીનું સ્થાન તામિને વીધુ છે

દ્રાવિડ ભાષાના ઉચ્ચાર ક્રમ છે. તેમાં હકાર નથી. તામિલ-
ના લખાણમાં બ, ગ, અને દ તેમજ ત, પ, અને ક વચ્ચે તફાવત
નથી. અનુનાસિક, તાલ્લવ્ય, અને શ્વાસનો પ્રયોગ વિશેષ છે. મૂર્ધન્ય
અક્ષર પણ છે. રકારથી કોઈ શબ્દ આરંભાતો નથી. તં. રાજાનું/
તામિલમાં 'ધરાયન,' 'ધરાજન' થાય છે.

સામાસિક ભાષાઓમાં લિંગોનો ભેદ નથી; તેમ દ્રાવિડ ભાષા-
ઓમાં પણ નથી. પુખ્ત ઉમરના મનુષ્યોનાં નામનેજ લિંગ લાગુ પડે
છે. સ્ત્રીનાં નામ બહુવચનમાંજ સ્ત્રીલિંગમાં છે; એકવચનમાં નપુંસકમાં
છે. બાળકોનાં નામ પણ નપુંસકમાં છે. ખરૂં જોતાં તામિલમાં બેજ
જાતિ છે:—ઉત્તમ જાતિ અને કનિષ્ઠ જાતિ.

સિદ્ધાંતના દક્ષિણ ભાગમાં સિંધલીઝ નામની બીજી સામાસિક
ભાષા છે.

૩. પ્રત્યયાત્મિકા—આ પ્રકારમાં ધાતુને પ્રત્યય આવી શબ્દ
બને છે; તેમજ ધાતુઓની પૂર્વે ઉપસર્ગ આવે છે. ભાષાના આ
વિકાસક્રમમાં, જોડેલાં અવ્યય જુદા પડી શકતાં નથી, પરંતુ શબ્દના
અંશરૂપ થઈ પ્રત્યયોની ગરજ સારે છે. આ કારણથી આવી ભાષાઓ
પ્રત્યયાત્મિકા કહેવાય છે.

આ વર્ગમાં ઇંડો-યુરોપીઅન ભાષા-સરકૃત, ગ્રીક, લૅટિન, જર્મન,
વગેરે—અને સેમિટિક ભાષા-હીબ્રુ, અરબી, વગેરે—આવે છે.

ઇંડો-યુરોપીઅન અને સેમિટિક ભાષાઓમાં પ્રત્યયાત્મક ફેરફાર
થાય છે તે સરખો નથી. ઇંડો-યુરોપીઅન ભાષાઓમાં પ્રત્યયાત્મક
વિકાર સ્વર તેમજ વ્યંજન બંનેને લાગુ પડે છે અને સેમિટિક ભાષા-
ઓમાં ધાતુના વ્યંજનોમાં ફેરફાર થતો નથી.

ઇંડો-યુરોપીઅન ભાષાઓમાં ધાતુઓ બહુધા એક સ્વરના હોય
છે કે એક સ્વર અને બેત્રણ વ્યંજનોના બનેલા હોય છે. સેમિટિક
ભાષાઓમાં ધાતુઓ ત્રણ વ્યંજનોના બનેલા હોય છે; જેમકે, અરબી
ભાષામાં ફત્હ=મારું; કિષ્ત=જખત; ફૂર=ખોલતું. વળી સ્વરો જોડાઈ

ધાતુના અર્થમાં દેર પડે છે, જેમકે, કતલ=તેણે માર્યું, કુતિન=તે મરાયો
કતલ=ખૂન કરનાર, કિતન=ચતુ, મિતુ-ધા

સેમિટિક ભાષાઓમાં ઉપસર્ગ અને પ્રત્યયોથી સમ્પ્રદાય બને છે, પણ તેમાં પ્રત્યયો મર પ્રત્યયો આનતા નથી તેમાં કૃદન્તો પર તદ્દિતો આવી સાધિત શબ્દ પરથી પુન સાધિત શબ્દ બનતા નથી સેમિટિક ભાષાઓમાં નામને ત્રણજ વિભક્તિ હોય છે અને એટલી પણ એ વર્ગની બધી ભાષાઓમાં હોતી નથી ઇડા-યુરોપીયન ભાષામાં ત્રણ કાળ છે તેવા તેમાં ત્રણ કાળ નથી માત્ર બેજ છે એક સંપૂર્ણ થયેલી ક્રિયા અને બીજી અધુરી ક્રિયા બતાવે છે ક્રિયાપદના બીજા ને ત્રીજા પુરુષના રૂપ કર્તા ક્રિયા સિંચમાં છે તે દર્શાવે છે

પણ ભાષાશાસ્ત્રીઓ પ્રત્યયરહિતા સમાસાત્મિકતા, અને પ્રત્યયાત્મિકતા, એ ત્રણ ઉપર દર્શાવેલી ભાષાની સ્થિતિ ભાષાના કૃમિક વિકાસથી થઈ છે એમ માને છે પ્રત્યયાત્મિકતા સ્થિતિમાં પૂર્વની બે સ્થિતિના ચિહ્ન જોવામાં આવે છે તેમાં એકસ્વરી સ્થિતિમાં જોવામાં આવતા શબ્દસમૂહ તથા સામાસિક સ્થિતિમાં જોવામાં આવતા સમાસ નાનકડો છે કશું કશું નહીં અને પ્રત્યય નાનકડો દર્શાવે શબ્દ હતા તે સામાસિક સ્થિતિમાં શબ્દની સાથે જોડાયા, અને ઉવે પ્રત્યયાત્મિકતા સ્થિતિમાં પૂર્વજ અને પ્રત્યયપ થયા

*દેવ સરખો—પ્રત્યયરહિતા સ્થિતિ

દેવસદશ—સમાસાત્મિકતા સ્થિતિ

વિવ્ય—પ્રત્યયાત્મિકતા સ્થિતિ

એકસ્વરી અને સામાસિક સ્થિતિમાં ધાતુમાં કે સંપૂર્ણ શબ્દ ભાગમાં ફેરફાર થતો નથી ફેરફાર માત્ર ગૌણ શબ્દભાગમાં થાય છે પ્રત્યયાત્મિકતા સ્થિતિમાં ધાતુમાં પણ ફેરફાર થાય છે

* અમેરિકા

I like God Monosyllabic (એકસ્વરી પ્રત્યયરહિતા)

God Lake-Agglutinative (સમાસાત્મિકતા સંયોગાત્મિકતા)

God-ly-Inflectional (પ્રત્યયાત્મિકતા)

પ્રત્યયજ્ઞા—ભાષાના ચોથા વિકાસક્રમમાં નિર્ધારિત પ્રત્યયો તરીકે ઓળખાના પશુ નથી. આથી શબ્દ પ્રથમ ક્રમમાં દોષ છે તેમ પ્રત્યયરિતિ દેખાય છે અને પ્રત્યયની મરજ સારવા નવીન, સાદાવ્ય-કારક શબ્દ વારવા પડે છે. આ સ્થિતિને પ્રત્યયજ્ઞા કે વિભાગાત્મિકતા કહી શકાય. અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ ભાષા એવી છે.

ચોથો ક્રમ બીજા ક્રમને કેટલેક અંશે મળતો છે. એમાં પણ નિર્ધારિત શબ્દની પૂર્વે કે પછી આવે છે. આથી, ધણે સ્થળે વાક્યમાં શબ્દના સ્થાન પરથી તેનો અર્થ સમજાય છે. અંગ્રેજીમાં of, to, in, for, એ અન્યથ શબ્દોથી ભુલું છે; પરંતુ એ શબ્દ એકલા વાપરી શકાતા નથી; કેમકે એકલા એ શબ્દોનો કંઈ અર્થ થતો નથી. શબ્દોના યોગમાં વપરાય છે, ત્યારેજ એ અર્થનો બોધ કરે છે. અંગ્રેજ જેવી ચોથા ક્રમની-વિભાગાત્મિક ભાષામાં પશુ ત્રીજા ક્રમના અંશ કવચિત્ કવચિત્ જોવામાં આવે છે. નામનું બદલવન, ક્રિયાપદનું બીજા અને ત્રીજા પુરુષનું એકવચન, છટ્ટી વિભક્તિ, અને વિશેષણનાં વૃક્તનાત્મક રૂપ પ્રત્યયોથી દર્શાવાય છે.

જેટલી સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યયાત્મિક છે તેટલી યુજરાતી નથી. એમાં ઘણા પ્રત્યય પસારી મયા છે અને એમાં ત્રીજા અને ચોથા, બંને ક્રમના અંશ જોવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૩૯

ભાષા: ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિભાગ

આર્ય પ્રજા-ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ દુનિયાની ભાષાઓના શાસ્ત્રીય અભ્યાસથી એવું સંગ્રોધન કર્યું છે કે ઇ. સ. ની પૂર્વે લગભગ ૨,૦૦૦ વર્ષ ઉપર એશિયાના મધ્ય પ્રદેશમાં આર્ય લોકો રહેતા હતા. તેમનું સામાન્ય વસતિસ્થાન જોકુંડ અને બદક્ષનના હુંગરોમાં હતું. એ પ્રજાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ નથી; પરંતુ ભાષાશાસ્ત્રીઓની શોધથી એવું નક્કી થઈ ચૂક્યું છે કે આર્ય પ્રજાની શાખાઓ મૂળસ્થાનમાંથી એશિયા

અને યુરોપના જુદા જુદા ભાગેમાં દેવાઈ તે પટેલા ઘણી સુધરેલી ન્વિતિમાં હતી એ લોકો જેતીના કામમાં કુશળ હતા, હુગડા વણી બાણુતા હતા, ધાતુઓના ઉપયોગથી બાણીતા હતા, વસ્ત્રો બનાવતા, તેમજ રક્ષણને માટે અને શત્રુઓને પ્રહાર કરવા માટે તથવા, ભાવો, દાવ, અને તીરકામકા જેવા અગ્રગત્તનો ઉપયોગ કરી બાણતા હતા તેમને સૌ સુધી સખ્યાનુ જ્ઞાન હતું 'હબર' ને માટે આર્ય બધાઓમાં સામાન્ય શબ્દ નથી તેમજે ઠેટલાક તારાઓનું અવલોકન કરી તેને નામ આપ્યા હતા તેઓ કાળની ગણના ચન્દ્રની ગતિ પરથી કરતા તેઓ કુદરતની શક્તિઓને દેવી માની તેને પૂજતા તેમનામાં અનેક ટોળીઓ હતી અને તે ટોળીઓના જુદા જુદા સરદાર હતા તેમનામાં રાજા નહોતા તેઓ કુટુંબની વ્યવસ્થાથી પરિચિત હતા કુટુંબના માણસો ઘણા સ્નેહભાવથી લેગા રહેતા તેમનામાં સ્ત્રીની પત્ની પ્રતિષ્ઠિત હતી આવી હપ્તકત સુરોપ અને એશિયાની ભાષાઓનો મુકાબલે અભ્યાસ કરી ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ શોધી કાઢી છે એ બધી ભાષાઓમાં એજુ બધું મળતાપડું છે કે તે બધીનું મૂળ એજુ હોય એવું છે એવું અનુમાન ખરૂં લાગે છે ઘણા સંસ્કૃત ધાતુઓ આય ભાષાની જુદી જુદી શાખાઓમાં માલમ પડે છે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ એ ભાષાઓને આર્ય ભાષા કે ઇટા-યુરોપીઅન ભાષા કહી છે

/ ઇટા-યુરોપીઅન ભાષા-ગગાકિનારાથી આઈસ્લેન્ડ સુધી અને સ્વીડનની કીટ સુધી આર્ય પ્રજાની શાખાઓ પ્રસરી ગઈ હતી હિંદુસ્તાનનો ઘણોખરો ભાગ, અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન, અને આર્મિનિઆ, એવા એશિયાના ભાગ અને રશિયાનો પશ્ચિમ ભાગ, સ્વીડનનો અને નાવેનો ઘણોખરો પ્રદેશ, અને બાસ્ક, હંગરિ, ને તુર્કિસ્તાન સિવાયના બધા ભાગમાં ઇટા-યુરોપીઅન પ્રજાની જુદી જુદી ટોળીઓ ઈ ગઈ હતી

આર્યાવર્ત-એ આર્ય લોકો આપણા દેશમાં પ્રથમ સિંધુ નદીને કાંઠે વસ્યા. ઇ. સ. પૂ. ૧૦મા સૈકાને આસરે તેઓ ગંગા નદીના મુખ મુખી પહોંચ્યા. પછી તેઓ આખા હિંદુસ્તાનમાં ફરી વળ્યા, સિંધુનામાં પેશા, અને બ્રહ્મ દેશ, કાશ્યપીઆ, અને મલાયા મુખી પ્રમુખો. આ પ્રમાણે આર્યોએ હિંદુકુશનાં કોતરોમાંથી નીકળી પંજાબ, બંગાળ, અને દક્ષિણમાં ફરી વળી આખો દેશ છતી લીધો. તેમના નામથી હિમાલય અને વિન્ધ્યાચળનો વચ્ચે પ્રદેશ, જેમાં તેઓ આરંભમાં વસ્યા, તેનું નામ આર્યાવર્ત કહેવાયું.

ઇટા-યુરોપીઅન પ્રજાઓની એકતા-વાણી એ વિચારનું ણહિ:સ્વરૂપ છે. આથી દરેક પ્રજાની ઔદ્યોગિક અને સામાજિક સ્થિતિ તથા કેળવણી જણાઈ આવે છે. ઇટા-યુરોપીઅન પ્રજાની એકતા તેના વ્યાકરણ અને શબ્દકોષ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. અમુક પદાર્થ, પ્રાણી, સંબંધીઓ, ગુણ, કે વિચારને માટે ભાષાઓમાં એકજ શબ્દ પરથી થયલા મળતા શબ્દો હોય તો એ જાંબી ભાષાઓનું મૂળ એકજ હોયું જોઈએ એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે.

ઇટા-યુરોપીઅન ભાષાના વિભાગ: તેનાં લક્ષણ-

ઇટા-યુરોપીઅન ભાષાઓના મુખ્ય બે વિભાગ છે:-૧. એશિઆનો વિભાગ અને ૨. યુરોપનો વિભાગ.

બે વિભાગના મુખ્ય લેહ ત્રણ છે:-

- (૧) સંસ્કૃત અને પ્રાચીન ફારસી ભાષામાં જ્યાં 'અ' હોય છે ત્યાં યુરોપના વિભાગમાં 'એ' કે 'ઓ' જેવું હોય છે.
સં. પગ્ન; અવેસ્તા-પંચ; ગ્રીક-પે-ટે; ગોથિક-ફિમ્.
સં. મટ્ન; અવેસ્તા-દટ; ગ્રીક-મોકટો.
- (૨) એશિઆના વિભાગમાં ધણે સ્થળે 'ર' હોય છે ત્યાં યુરોપના વિભાગમાં 'લ' હોય છે.
સં. રન્ (પ્રકાશ); લેટિન-લક્સ; ગોથિક-લિહ્ટ્ઝ.

- (૩) યુરોપના વિભાગમાં કેટલાક ધાતુઓ તે એશિયાના વિભાગમાં નથી
અર (દળવડે ખેડવું), મે (કાપણી કરવી), મ્લ (ખાડવું),
મે (વાવવું)

✓ એશિયાનો વિભાગ-એશિયાના વિભાગમાં નીચેની ભાષાઓનો સમાવેશ થાય છે -

- (૧) હિંદુસ્તાનની ભાષાઓ-

(અ) અસ્કૃત

(આ) પાલી, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ

(ઇ) દેશી ભાષાઓ-હિંદી, બંગાળી, ઉત્કલિ, મરાઠી, ગુજરાતી, સિંધી, પંજાબી

(ઈ) 'નિષિ'ની-એક જાતના ભગ્નકતા લોકોની ભાષા

નિષિ લોકો મૂળ હિંદુસ્તાનના વતની હતા તેઓ ધરાન, આર્મીનિયા, ગ્રીસ, રોમાનિયા, હાઈ, ને બાલ્કનિયાને માત્ર જારમાં સંક્રામણ યુરોપમાં પેડા.

- (૨) ધરાનની ભાષાઓ-

(અ) અન્દ કે અવેસ્તા-જરથુસ્તના અનુયાયીઓની પ્રાચીન ભાષા

અન્દ-અવેસ્તા નામના પ્રાચીન ગ્રંથમાં એ ભાષા છે.

(આ) દરાપસ, કસકર્સિસ, અને તેમના વસાબેના (એડ્રીગીનિક વગના) સમયના પ્રાચીન લેખોની ભાષા (ઇ. સ. પૂ. લગભગ ૫મી સદીની)

(ઇ) પેટેલી (સરસાનિયન વંશની ભાષા, ઇ. સ. ૨૨૬-૬૫૧ સુધીની)

(ઈ) ફારસી (પેટેલી કરતા વધારે પૂર્વ તરફના ભાગમાં બોલાતી ભાષા, મુગલમાનોએ ધરાન જીત્યું તે સમયની)

(ઉ) અર્વાચીન ફારસી (પ્રાચીન ફારસીમાં ને એમાં બદલ ફેર નથી મુસલમાનોના વિજય પછીની ભાષા એમાં ફાર્સીએ 'સાદનામું' લખ્યું છે)

આર્મીનિઅન ભાષા, અફઘાન (પુરો) ભાષા, કોકેસસ, બેખારા, ઇરાન, તુર્કસ્તાન, ને રશિયાની સરહદ પરના હુંગરી લોકોની ભાષાઓ અંદરૂત કે ફારસીને મળતી છે.

યુરોપનો વિભાગ-યુરોપના વિભાગની ઇટા-યુરોપીઅન ભાષામાં નીચેની ભાષાઓનો સમાવેશ થાય છે:-

(અ) ટ્યુરોનિક ભાષાઓ-

એના ત્રણ ઉપવિભાગ છે:-

(૧) લો જર્મન-અંગ્રેજી, ડચ, ફ્લેમિશ

(૨) હાઇ જર્મન-જર્મન

(૩) રૉકિંગેવિઅન-આઇરેલેન્ડક, સ્વીડિશ, ડેનિશ, નોર્વીજિઅન

(આ) કેલ્ટિક ભાષાઓ-

(૧) બ્રેસ-બ્રિટન કે આર્મોરિકન

(૨) વેલ્શ

(૩) ગાયરિશ

(૪) ગેલિક (સ્કોટલેન્ડના કુમરી પ્રદેશોમાં બોલાતી)

(૫) મૅકસ (મૅનના ટાપુમાં બોલાતી ભાષા)

(ઇ) ઇટાલિક ભાષાઓ-

(૧) લૅટિન, અસ્કન (દક્ષિણ ઇટાલિની પ્રાચીન ભાષા), અંબ્રિઅન (ઈરાન કોણના ઇટાલિની પ્રાચીન ભાષા), સેનાઇન

(૨) લૅટિન પરથી નીકળેલી રોમાન્સ ભાષા-ઇટાલિઅન, ફ્રેન્ચ, પ્રોવેન્સલ, સ્પેનિશ, પોર્ટુગીઝ, રીટોરોમનિક (દક્ષિણ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડની), વૉલ્ગિઅન (વૉલ્ગિઆ અને મોસ્કોવિઆ નામના તુર્કસ્તાનના ઉત્તર પ્રાંતોમાં બોલાતી ભાષા)

(૬) હેવેનિક ભાષાઓ—

- (૧) ગ્રામીન ગ્રીક (એમા ઑટિક, આરોનિક ડોરિક, અને પ્રોપીનિક બાલીઓનો સમાવેશ થાય છે)
- (૨) અર્વાચીન ગ્રીક (ધણી પ્રાતિક બોલીઓ સાથે)

(૭) સ્વેવોનિક ભાષાઓ—

- (૧) અમિકોલ્થુની સ્વેવોનિક
રશિઅન ઇનિરિક (એમા સર્વિઅન, ક્રાએટિઅન અને કરિન્થિઆ ને સિરિઆની સ્વેવોનિઅન ભાષાઓ આવે છે)
- (૨) પશ્ચિમ તરફની સ્વેવોનિક
પોલિશ બોહીમિઅન પોનેમિઅન (એ ન તદી પર), રોવેનિઅન ને સર્મિઅન (લુસેટિઅન બોલીઓ)

(૮) લેટિક ભાષાઓ

ગ્રામીન પ્રશિઅન લેટિક કે લિવોનિઅન (કુલેડ ને લિવોનિઆમાં બોલાતી) લિથુએનિઅન (પૂર્વ પ્રશિઆ અને રશિઆના ક્ષેત્રો અને વિસ્તારના પ્રાન્તોમાં બોલાતી)

યુરોપની પ્રજાઓમાં ચાટુદી લોકો ફિન, લૅપ, હુગેરિઅન અને તુક લોકો આપ ભાષા બોલતા નથી

મેમિટિક ભાષાઓ—ગ્રીક-યુરોપીઅનથી ઊતરતી દુનિયામાં બોલાતી બીજી ભાષાઓ મેમિટિક ભાષાના વર્ગમાં આવે છે ■ વગમાં નીચેની ભાષાઓનો સમાવેશ થાય છે —

- (૧) ગ્રામીન ને અર્વાચીન સિરિઆની ભાષા
- (૨) આસિરિઆ અને બાબિલનની ભાષા
- (૩) હીબ્રુ રીનિસિઅન સમેરિટન કાર્થેજિનિઅન કે પુનિ
- (૪) અરબી, માલ્ટાની ને અનિસિરિઆની ભાષાઓ

અન્ય ભાષાઓ—ઇંગ્લિશ—યુરોપીઅન અને સેમિટિક સિવાયની દુનિયાની ભાષાઓ નીચેના વર્ગોમાં આવે છે:—

(૧) યુરલ. આસ્તાઈની;

(અ) હંગેરિઅન; (આ) ફિનિશ અને લૅપિશ; (ઇ) મેર્મોયની પ્રાન્તિક ભાષાઓ; (ઈ) તુર્કો; (ઉ) મોંગોલિઅન બોલીઓ; (ઊ) હુગુસિઅન બોલીઓ;

(૨) (અ) દ્રાવિડ—તામીલ, તેલુગુ, મલયાલમ, કાનડી;

(આ) એશિઆના ઈરાન કાષ્ઠની ભાષાઓ—ફારીઆ, કામઘાટકા, કુચી; (ઇ) સંપાનીઝ અને લુ-ચુની બોલી;

(ઈ) મલાયા-પોલિનેશિઆની ભાષાઓ—મલાકા, જાવા, સુમાત્રા, મેલેનીસિઆની ભાષાઓ;

(ઉ) કૉકેસીઅન બોલીઓ (જ્યોર્જિઅન, વગેરે);

(૩) દક્ષિણ આફ્રિકાની બોલીઓ;

(૧), (૨), ને (૩) ભાષાઓનું બધારણુ વિચારતાં તે સમાસાદિમકા છે;

૪. (અ) ચીની ભાષા;

(આ) ઈંડો-આઈનાની ભાષા (સીઆમી, બર્મીઝ, આનામીઝ, કમ્બોડિઅન, વગેરે);

(ઇ) ટિબેટન;

આ ભાષાઓ પ્રત્યક્ષરિતા કે એકસ્વરી છે.

૫. (અ) બારક;

(આ) ઉત્તર ને દક્ષિણ અમેરિકાના અસલ વતનીઓની ભાષા.

અંકરણ ૪થું

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ

ગુર્જરના: લોકો—ગુજરાત એટલે ગુજ્જર લોકોનો પ્રદેશ. શક, આહીર, અને અન્ય વિદેશી લોકોની પેઠે ગુજ્જર લોકો પણ

વાયવ્ય દેશમાના ‘સપાદવક્ષ નામના ડુગરી પ્રદેશમાથી હિંદુસ્તાનમા
 દાખલ થયા. પ્રથમ તેઓ પાત્રમ અને સચુપ્ત પ્રાન્તોમા વચ્ચે ગુજ-
 રાત અને ગુજરાનવાલા એ બે જિલ્લા પત્રણમા છે તેના નામ એ
 લોક પરથી પડ્યા છે. મથુરાથી તેઓ રજપુતાના અને માળવામા
 પ્રસર્યા અને માળવામાથી દક્ષિણ તરફ ખાનદેશમા અને પશ્ચિમ તરફ
 ગુજરાતમા ફેલાયા. હિંદવાણા અને ધર્મિયાણમા વિક્રમ સનત્ ૯મા
 લખેલા એક તામ્રપત્ર અને એક શિવાપત્ર મળી આવ્યા છે તેમા
 ગુજરાત પ્રાન્તને ગુજરા (ગુજરાને આશ્રય દેનારી ભૂમિ) કહ્યો છે
 ‘ગુજરા’ નું પ્રાકૃત રૂપ ‘ગુજ્જરાત્તા’ ધર્મ ‘ગુજરાત’ નામ પડ્યું છે
 પ્રાચીન ગુજરાતમા મહી નદીના ઉત્તર ભાગનો જ-પાવણપુર, કડી,
 અમદાવાદ, મહીકાકા, અને ખેડાનો જ-સમાવેશ થતો હતો. અણહિલ
 વાડમા આવડા લોકોનું રાજ્ય હતું તે દર્મિયાન, એન્ડે ઇ મ ૭૨૦
 થી ૮૫૬ સુધીમા એ પ્રદેશનું ગુજરાત નામ પડ્યું. મહીના દક્ષિણ
 પ્રદેશને ‘લા’ કહેતા હતા ‘લા’ શબ્દ ધણે પ્રાચીન છે. મગ્ધત
 અન્કારનન્ધેમા અમુક પ્રકારના અનુપ્રાસને લાગનુપ્રાસ કહે છે,
 જેમકે તે લા’ લોકોને પ્રિય છે ઇ સ ૮૮૮ના રાષ્ટ્રકૂટના શિવાલેખમા
 તાપી નદી પર મુરત પાસેના વરિયાવ ગામે સુધીના પ્રદેશને ‘કોંકણ’
 નામ આપ્યું છે આ પ્રમાણે મુરત જિલ્લા કોંકણમા આવેલો છે
 મુસનમાન રાજ્યના દર્મિયાન મહીના દક્ષિણ પ્રદેશને-મુગ્ધ જિલ્લાની
 દક્ષિણ હદ સુધીના પ્રદેશને-‘ગુજરાત’ નામ આપવામા આવ્યું.

ગુજ્જર-ગુજ્જ લોકોએ રજપુતાનામા મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું
 હતું અને તની રાજધાની લિનુમાવકે શ્રીમાવ હતી એ રાજવંશમા
 છ રાજા ધર્મ ગયા, તેમાના બોજનનના વળતમા તેમની મરતા

• પશ્ચિમે વળતી પૂર્વે પશ્ચિમ નેપાળ સુધીનો ૮ રા પ્રદેશ એમા રાજા
 કાળ દેવરીઓ છે એમ ધારવામા આવતું તેથી અ ન મ પડ્યું છે હાલ અ
 નામ સિરાદિક દેવરીનેજ લાગુ પડે છે

કેનોજમાં સ્થપાયું. બોજ રાજાની પછી મહેન્દ્રપાલ અને મલીપાલે કેનોજમાં રાજ્ય કર્યું. મારવાડ અને કેનોજના ગુજ્જર રાજાઓને મહારાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ સાથે વારંવાર લડાઈ થતી. એક શિલાલેખ પરથી જણાય છે કે કેનોજના રાજા પ્રતિહારી વંશના હતા. પટિહાર, પરમાર, ચૌહાણ, અને સોળંકી, એ ચાર રજપુત રાજવંશોમાંના પટિહાર વંશનેજ પ્રતિહારી વંશ તરીકે શિલાલેખમાં કહ્યો છે. રાજશેખર નામના 'બાલરામાયણ' નાટકના કર્તા મહેન્દ્રપાલ રાજાના ગુરુ હતા. એ કવિએ પોતાના આશ્રયદાતા રાજાને નાટકમાં મધુસૂદનચંદ્રામણિ કહ્યો છે. ઇ. સ. ૬૬૧માં અબુલ્ફિઝ્ઝપત્તનમાં સોળંકી વંશની સ્થાપના થઈ ત્યારથી એ 'પ્રદેશનું' નામ 'ગુજરાત' તરીકે સ્થાપિત થયું. . .

ગુજરાતી, હિંદીનું જૂનું પ્રાન્તિક સ્વરૂપ-સ્વરૂપમાં હિંદી કરતાં ગુજરાતી જૂની છે અને તે ભાષાનું જૂનું પ્રાન્તિક સ્વરૂપ છે. આક્રમક રજપુતો અને કાઠિયાવાડના દ્વીપકલ્પમાં લઈ ગયા અને ત્યાં ખીજી હિંદી બોલીઓથી છુટી પડવાથી એ ધીમે ધીમે સ્વતન્ત્ર ભાષા બની. આ રીતે હિંદીમાંથી જે રૂપે જૂનાં થઈ જતાં રહ્યાં છે તે એમાં કાયમ રહ્યાં છે.

ગુજરાતી ભાષાની સીમા-ઉત્તર તરફ ગુજરાતી ભાષા છેક પોલણપુરની ઉત્તર સીમા સુધી ફેલાયેલી છે. તેની બહાર સિરાહી અને મારવાડમાં મારવાડી ભાષા બોલાય છે. સિંધમાં ધર અને પારકર જિલ્લાના દક્ષિણ કિનારા પાસે ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે. દક્ષિણમાં મુરત જિલ્લાની દક્ષિણ હદ સુધી એ ભાષા પ્રસરેલી છે. એ દક્ષિણ સીમાની બંને બાજુના પ્રદેશોમાં ગુજરાતી અને મરાઠી બંને બોલાય છે. પૂર્વ તરફ પરમપુરના રાજ્યમાં એ ભાષા આવે છે. વળી એ દિશાએ પર્વતની હાર આવેલી છે તે ગુજરાતની પૂર્વ સીમા બની છે. એ ડુંગરની તળેટીની હારમાં ઉત્તર તરફ છેક પોલણપુરની પૂર્વ સીમા સ્થળે એ ડુંગર આગવલીની પર્વતમાલા તરીકે

પ્રસિદ્ધ છે ત્યાંથી ગુજરાતી ભાષા પ્રચલિત છે આ દુગરેમા બીવ લોકોની વચ્ચે છે એ દુગરેની પેની તરફ પૂર્વ અને દક્ષિણમાં રજા પુતાનાનો મુન્ક આવેવો છે ત્યાંની પ્રાન્તિક બોલીઓ જયપુરી અને માળવી છે એ બંને ભાષાઓને ગુજરાતી ભાષા નામે ઘણા ગાઢા સમઘ છે મારવાડી ભાષાને ગુજરાતી નામે ઘણા સમઘ છે ડાંગર ટેમિંગેરિ કંટે છે ૩ અર્ધચીન ગુજરાતી ભાષા જ્યાં બોલાય છે તે બધા પ્રદેશમાં અને અર્ધચીન મારવાડી જ્યાં બોલાય છે તેના ઘણા ખરા ભાગમાં કંઈ નહિ તો પહરમાં સૈમ મુધી તો એજ ભાષા બોલાતી હતી અને તે ભાષા 'મુઘાવબોધમ ઓક્તિમ'ની ભાષા હતી, અવાત, જેને આપણે જૂની ગુજરાતી ભાષા કહીએ છીએ તે હતી આ પ્રમાણે તે સમયે મારવાડી ગુજરાતીથી જુદી ન હતી અને મારવાડી તેમજ ગુજરાતી બંનેનું પ્રાચીન સ્વરૂપ એક હોવાથી ડાંગર ટેમિંગેરિએ એ જૂની ભાષાને 'પ્રાચીન પ્રશ્નિમ રાજસ્થાની' એવું નામ આપ્યું છે બીન ભાષા એક તરફ ગુજરાતી અને બીજી તરફ જયપુરી અને માળવી એ બેની વચ્ચેની સ્થિતિમાં છે

ગુજરાતમાં વિવિધ વિવિધ પ્રજાઓ-ગુજરાતમાં દરિયા માર્ગે તેમજ જમીનમાર્ગે નીચેની પ્રજાઓ આવીને વસી છે -

૧ સની પૂર્વે યાવ, શ્રોક, બકિટ્ટઅન, પાર્થિઅન, સિધિઅન, હજી મૌય, અને અર્ધા સિધિઅન શરપો,

૨ મની પછી-ગુમ, ગુજ્જ, બરેન, કાડી, અફગાન, તુર્ક, મુગન, પાગમી, આરબ, અને બીજા મુસવમાનોના ટોળેટોળા, મરાઠા પોટુગીઝ, ઈંગ્લેન્ડ, ફ્રેન્ચ, અમેરિકા, અને આર્મીનિઅન

માહસિક પ્રજા-ગુજરાતી લોક ઘણા સાહસિક છે અને વેપાર કરવામાં કુશળ છે હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રાન્ત અને મત્સ્ય-મા તેઓ વેપારને અર્થે વસેલા છે ને ત્યાં ગુજરાતી ભાષા બોલે છે હિંદુસ્તાનની બહાર આફ્રિકામાં, અફઘેશ વગેરે દેશોમાં પણ

ગુજરાતીઓની મોટી સંખ્યા માલમ પડે છે. મદ્રાસમાં દેશમાં વસુંનારા ઘણાં ગુજરાતીઓ લાંબો વખત ધવાં વસ્યા છે. પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાંત, બંગાળ, વરોડ, અજમેર-મેરવાડ, મધ્યદેશ, રજપુત સંસ્થાન, હૈદરાબાદ, મૈસુર, ને કાશ્મીરનાં રાજ્યો, ક્વેટા, પ્રદેશ, કુર્ગ, અંડમાને, વગેરે પ્રદેશોમાં ગુજરાતીઓ વસેલા છે. સ્વદેશમાં ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓની સંખ્યા લગભગ એક કરોડ અને ગુજરાત બહાર હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓની સંખ્યા લગભગ પંદર લાખ છે.

સંસ્કૃત—વાયવ્ય કાષ્ઠથી હિંદમાં આવીને વંસેલી આર્ય પ્રજાની મૂળ ભાષા સંસ્કૃત હતી. ઉચ્ચારની ખામીથી, અનાર્ય પ્રજાના સમાગમથી, અને એવાં બીજાં કારણોથી સંસ્કૃત ભાષા યાગડતી ગઈ અને તેમાંથી પ્રાકૃત ભાષા ઉત્પન્ન થઈ. જે પ્રાકૃત સંસ્કૃતને બહુ મળતી છે તે પાલી. પાલી ભાષા ત્રિઆમ, સિલોન, ને પ્રદેશની પવિત્ર ભાષા હતી. પાલીથી વિશેષ બ્રહ્મ ધયલી ભાષા તે પ્રાકૃત અને પ્રાકૃતથી વિશેષ બ્રહ્મ ધયલી તે અપભ્રંશ. અપભ્રંશ એ પ્રાકૃત અને દેશી ભાષાઓના વચલા સ્થાનમાં છે. જૂની હિંદી, વજ ભાષા, અને ગુજરાતી એ અપભ્રંશને ઘણી મળતી છે.

આર્ય દેશી ભાષાઓની માતૃભાષા—સંસ્કૃત ભાષા હિંદી, પંજાબી, સિંધી, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉત્કલી કે ઉર્ધ્વ, અને બંગાળી, એ સાત દેશી ભાષાની માતૃભાષા છે. એ ભાષામાં વપરાતા મુખ્ય શબ્દ તથા પ્રત્યય ને રચના સંસ્કૃત ભાષામાંથી આવ્યાં છે. કેટલાક શબ્દ મૂળ સંસ્કૃત ભાષામાં વપરાય છે તેજ સ્વરૂપમાં દેશી ભાષાઓમાં દાખલ થયા છે. એ તત્સમ શબ્દ કહેવાય છે. તદ્દ એટલે પ્રકૃતિ, મૂળ, અર્થાત્ સંસ્કૃત ભાષા. તેમાં જેવા છે તેવાજ છે, માટે એ તત્સમ શબ્દ કહેવાય છે.

તત્સમ શબ્દ—દર્શન, શ્રવણ, દર્શિ, શુતિ, સાવ, વ્યય, મનુષ્ય, પુરુષ, શ્રી, વગેરે

પ્રમાણ—તત્ત્વમ ચન્દ્રનુ પ્રમાણ ગમ્યગી, ઉત્કલી, ને મરાઠી ભાષામાં વધારે, હિંદી ને શુજરાતીમાં તેથી ઓછું, અને પંજાબી ને મિઠીમાં સહુથી ઓછું છે. ઇતિહાસ તરફ નજર દરીશુ તો આનું કારણ અમનતરે સિંધ અને પંજાબમાં મુસલમાનોની મત્તા ખીન હેમ કરતા વહેલી થઈ, તેમજ એમાં મુસલમાની ધર્મ પણ વહેલો દાખલ થયો એ અને પ્રાન્તમાં પ્રાદેશની સખ્યા ઓછી છે. પ્રાકૃત ભાષા અને દેશોમાં, મુખ્યત્વે સિંધમાં, ઘણી અપ્રખટ થઈ છે. જમીન ખેરાન દોવાવી આર્યાએ એ પ્રદેશ આલીંગ, શુજરાત, ને ના દોગીઓ માટે રહેવા દીધો ને પોતે પૂર્વ તરફ ચાલ્યા.

તદ્ભવ શબ્દ—ઉપર કહેલી સાતે દેની ભાષા, જેની માતૃ ભાષા સંસ્કૃત છે, તેમાં ઘણા શબ્દ સંસ્કૃતમાંથી ફેરફાર થઈને આવ્યા છે. આ શબ્દ તરૂન કહેવાય છે તરૂં એટલે તે, પ્રકૃતિ, સંસ્કૃત, તેમાંથી ઉત્પન્ન થયવા, માટે તદ્ભવ તદ્ભવ શબ્દના બે પ્રકાર છે. એકમાં સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતદ્વારા દેશી ભાષાઓમાં આવેલા શબ્દો સમાવેશ થાય છે. એ શબ્દમાં પ્રાકૃતના નિયમને અનુસારે વિકાર થયવા હોય છે. એ પ્રાચીન તરૂવ કહેવાય છે. બીજા પ્રકારમાં સંસ્કૃતમાંથી ફેરફાર થઈ લાગવાજ દેશી ભાષાઓમાં દાખલ થયલા શબ્દ આવે છે. બોદોએ પોતાના ધર્મસિદ્ધાન્ત પ્રાકૃતમાં ફેલાવ્યા હતા. આથી ઇ સ.ના નવમાબસમાં લોકમાં પ્રાદેશી ધર્મનું પુનઃ દેવાપન થયા પછી પ્રાદેશોએ દેશી ભાષામાં ઘણા સંસ્કૃત શબ્દ દાખલ કર્યા. આ શબ્દ સામાન્ય લોકોએ ઉચ્ચાત કળતા બ્રહ્મ કયા એના શબ્દ અર્વાચીન તરૂવ કહેવાય છે.

પ્રાચીન તદ્ભવ.—

વક—વક—માકુ, મસ્તક—મત્થક—માથુ મન્ન—મત્ત—ભાત, શુષ્ક મુક્—મુકુ, ગુલ્લ—ગિલ્લ—ગીધ, દુગ્ધ—દુલ્લ—દૂધ, પિતૃગૃહ—પિતૃગર—પિરહર—પીહર, મકુલ—મકલ—મોન (ફાલ), મોર, મરવો, ઘચી—ઘર્ડ—સોય

અર્વાચીન તર્કવ્યવસ્થા:—

વચસ, મુરખ, કરમ, ધરમ, કારજ, ખતરી, કિરપા .

ઉપર દેહલી સાત દેશી ભાષામાં તત્તમ ને તદ્વ શબ્દ ઉપરાંત કેટલાક શબ્દ એવા છે કે તે સંસ્કૃત નથી તેમજ સંસ્કૃતમાંથી આવેલા પણ નથી. તે દેશની મૂળ ભાષા—અનાય ભાષામાંથી આવેલા છે, માટે વેદ્ય કે વેંગજ કહેવાય છે.

દેશ્ય:—રોડું, બાચકો, જાંબડું, છી, ઢીંગલી, જાળડું, જોગિયું, ટીપું, આડ, ચણેડી, ઝી, તમેણ, ગંડેરી, જપૈયા, ભૂંડ, મુકો, જાગરી, જોકો, બડ, ધૂમસ, ઓસ, ઓસીકું, ઓરસીઓ, હોઠણી, કડહી, કડીઓ, ખડહી, છાસ, ડુંગર, ડાગું, પેટ, હોઠ. આ શબ્દોમાંના ઘણા ખરા હેમચન્દ્રે દેશી નામમાતામાં દેશ્ય તરીકે આપેલા છે. આમાંના કેટલાક તર્કવ્યવસ્થા છે. ‘ઓસીકું’ ઝચ્ચીર્ણ (ઝિસીમ) પરથી, અને ‘ઓસ’ અવડયાવ પરથી આવી શકે. ‘ધૂમસ’—ધૂમિકા પરથી હોય. ત્રિવિક્રમ ‘મામા’ ને ‘મામી’ ને પણ દેશ્ય શબ્દ તરીકે આપે છે.

પ્રાકૃત ને અપભ્રંશ—આમાન્ય લોકોમાં જે આર્ય ભાષા વપરાતી હતી તે પ્રાકૃત ભાષા કહેવાઈ. પ્રકૃતિ એટલે મૂળ ભાષા, સંસ્કૃત ભાષા, તેમાંથી આવેલી હોવાથી એ ભાષા પ્રાકૃત કહેવાય છે. ‘પ્રાકૃત’ શબ્દનો અર્થ આધારણ થાય છે, જેમકે ‘પ્રાકૃત પુરુષો’—આધારણ પુરુષો; સંસ્કારી નહિ એવા. પ્રાકૃત ભાષાના દેશપરત્યે વિભાગ પડ્યા છે. જુદા જુદા પ્રાકૃત વેયાકરણો એ વિભાગોની સંખ્યા જુદી જુદી આપે છે. પરંતુ, હેમચન્દ્ર, શેષકૃષ્ણ, ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર, વગેરે છ ભાગ આપે છે. લક્ષ્મીધરે એ છ ભાષાના પોતાના વ્યાકરણને પદમાવાચન્દ્રિકા નામ આપ્યું છે. પદમાવાચન્દ્રી, પદમાવાસુવન્તાદર્શ, પદમાવાચ્ચમાલિકા, એવાં છીન્ન પ્રાકૃત વ્યાકરણનાં નામ પણ છ ભાષા પરથીજ પડ્યાં છે. એ છ ભાષાનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

- ૧ મજ્જિમાયી અથવા પ્રાકૃત,
- ૨ શારસની,
- ૩ માગવી,
- ૪ વજાલી,
- ૫ ચૂલિકાપૈશાલી,
- ૬ અપધ્રશ

આ નામ દેશપરત્વે પામ્યા છે મહારાષ્ટ્રમાં બોલાતી તે મહારાષ્ટ્રી
એ વિંધ્યની કૃષ્ણાપર્યંતના પ્રદેશમાં બોલાતી હતી એને ઉત્તમ પ્રાકૃત
ગણે છે અને સેતુબન્ધ આદિ ઉત્તમ કાવ્ય એ પ્રાકૃતમાં લખાયા છે
શારમેની મથુરાની પાને શૂરસેન નામના પ્રદેશમાં બોલાતી માગવી
મગધમાં બોલાતી ને પૈશાલી ને ચૂલિકાપૈશાલી પિશાચ દેશમાં બોલા
તી નેપાળ, સિંધ, કદહાર, કાશ્મીર, વગેરેમાં એ દેશમાં મમાવેશ
થતો જેઓ કુમ્ભી પ્રદેશમાં રહ્યા તેઓ પોતાના અગમ્ય પ્રદેશ અને
જગની પ્રકૃતિને લીધે ખી તઓથી બુદ્ધ પામ્યા તેઓમાં ખરાબ રિવાજ
હતા અને એવા કારણોથી માહિત્યમાં તેમને પિશાચ ગણવામાં આ પા
અને તેમની ભાષા પૈશાલી ગણાઈ સમ્પ્રદાય નાટકોમાં એ ભાષાને
પ્રયોગ કવચિત્ જણાય છે હાલની પિશાચ ભાષાઓ તજુચાર છે ને
તે ગદ્યસ્તાન, ચિત્રલના બોવાર, ને ગિગિગના ગીતામાં બોલાય છે
અને કાશ્મીરી અને કોહિમ્બાની છે અપધ્રશને દરી આબીર બોલાતી આ
વગેરે હલની ભાષાની વાલી છે પ્રાકૃતસર્વસ્વમાં માધ્યમ્ય અપ
ધ્રશના ત્રણ વિભાગ આપે છે - નાગર, પ્રાચ્ય, અને ઉપનાગર રૂઢના
મત પ્રમાણે દેશપરત્વે અપધ્રશનો ઘણા વિભાગ છે, જેવાકે,

નાગર, ઉપનાગર, દ્રાવિડ ટક્ક માતવી, પચાની, કાનિન્દી,
શુન્દરી વૈતાનિરી, કાલી, આબીરી, શાવરી, વગેરે

રૂઢનો મત વધારે વાસ્તવિક છે મધ્યર પામેલી ભાષા તે
સમ્પ્રદાય તે બધે થઈ લોકોમાં પ્રચાર પામેલી ભાષાઓ તે પ્રાકૃત

એનું પણ સંસ્કૃતની પેઠે સાહિત્યમાં સ્થિર સ્વરૂપ થયું અને લોક-ભાષા તરીકે એમાં વિકાસ થતો ગયો ત્યારે એ વિકાસ પામેલી કે બ્રહ્મ થયેલી ભાષા તે અપભ્રંશ ગણાઈ. આ પ્રમાણે પ્રાકૃતની પેઠે દેશપરત્વે અપભ્રંશ થઈ. શૌરસેનીની અપભ્રંશ તે નાગર અપભ્રંશ. એ અપભ્રંશ ગુજરાતમાં બોલાતી ત્રાયક અપભ્રંશ તે સિંધની અપભ્રંશ.

તર્ક્કિય શાહદત્ત પ્રમાણુ-તર્ક્કિય શાહની સંખ્યા હિંદીમાં સર્વથી વધારે છે. મુસલમાનો પંજાબ અને સિંધમાં દાખલ થયા પછી ચારેક એક રાહીને હિંદીના પ્રદેશમાં તેમજ ગુજરાતમાં આવ્યા. આથી છેક સોમના સેકા સુધી હિંદીમાં ફારસી શાહ દાખલ થયા નથી. ત્યાંસુધી હિંદી ને ફારસી ભાષા તદ્દન ભુલી જ રહી. ટોડર મલની નવી પદ્ધતિને લીધે હિંદુઓને ફારસી ભાષા શીખવાની જરૂર પડી ત્યારથી ફારસી શાહ હિંદીમાં દાખલ થયા ને ઉર્દુ ભાષા જન્મ પામી. હિંદીની માતૃભાષા શૌરસેની છે અને ગુજરાતી તેની એક પ્રાન્તિક બોલી છે.

ફારસી ને અરબી શાહ-મુસલમાનોના પ્રમાગમને લીધે સાતે દેશી ભાષામાં ફારસી ને અરબી શાહ દાખલ થયા. ત્યાં એ સમાગમ વધારે હોતો ત્યાં વધારે શાહ દાખલ થયા. છેક પશ્ચિમમાં-પંજાબ ને સિંધમાં-હિંદુ કરતાં મુસલમાનની સંખ્યા વિશેષ છે, તેથી ત્યાંની પંજાબી ને સિંધી ભાષામાં ફારસી અને અરબી ભાષાના શાહ વધારે છે. પૂર્વ તરફ ગંગાજમનાના વચલા પ્રદેશમાં બને કોમની સંખ્યા લગભગ સરખી છે ને મુસલમાનો જુદીસાલી છે. આથી તત્સમ શાહની સાથે ફારસી ને અરબી ભાષાના શાહ પણ વપરાય છે. છેક પૂર્વમાં-બંગાળા ને ઓરિસ્સામાં-હિંદુની સંખ્યા વિશેષ છે, તેથી બંગાળી ને ઉત્કલી ભાષામાં તત્સમ શાહ વધારે છે. ગુજરાતી અને મલતીની સ્થિતિ લગભગ હિંદી જેવી છે. આ પ્રમાણે સાતે ભાષામાં

ફારસી ને અરબી ભાષાના શબ્દ દાખવ થયા છે, તોપણ એ ભાષાની અમર ભાષાઓના બધારણ પર ધર્ધ નથી

✓ વિદેશીય શબ્દ—વેપાને અર્થ યુરોપીઅન પ્રાંતઓમાં મળતી પહેલી પોર્ટુગીઝ પ્રજા આવી એ લોકોની સાથે ગુજરાતી ઓને સમાગમ વધાથી ગુજરાતી ભાષામાં જેવાક પોર્ટુગીઝ ભાષાના શબ્દ પણ દાખવ થયા છે અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય થવાથી અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દ પણ ગુજરાતી બ રામા પ્રવેશ પામ્યા છે

✓ દાખલા—આ પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષામાં નમૂના ભાષાના તત્સમ ને તર્જીન શબ્દ ઉપરાત દેશ્ય, ફારસી, અરબી, પોર્ટુગીઝ, અને અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દ માત્રમ પડે છે થોડાક દાખવા નીચે આપ્યા છે

ફારસી શબ્દ—અઝમાયેશ, આબાદી, ખગીઠ, ગુમાસ્તો, ગુજરાન, તાજબી, તકમક, તદુસ્તી, દસ્તાવેજ, દરિયો, ચાકો, ફૂડન વીસ, ચેતરણ, સમુન, સરખાવ, હોશિયાર, હુવા, હુતાર

અરબી શબ્દ—અકલ, અખત્યાર, આબે હબ, ઇન્સાફ, ઇજ્ત, ઇન્સાન, ઓળ, ઉમદા, ખમર, ખચ, તકરાર, તક્વાત, દબીવ, દુનિયા, મજફર, મરગૂલ, માણ, શબન, સવાહ, હવાન, હુકમ, દેવાવ

✓ પોર્ટુગીઝ શબ્દ ઇંગ્રેજ, પગાર, પિસ્તોલ, પવન, હસાન, એન્જિની અર, ચા કારી, લિલાઉ, ગવડ, ગો કલિન, આવી, મોસળી

અંગ્રેજી શબ્દ—અપીલ, ગર, ટિકિ, ટેબલ, પેન્સિલ, પોટીમ, ફર્મા, જુર, બેલિક, બોર્ડિંગ, વાર, રમીદ, જાન, મ્યુનિસિપેલિટી, સેવિંગ બેંક, સોદાવાન હોટેલ, ઇસ્ટિંગવ, બાવી, પાસ, દાકતર

અંશકૃતમાંથી નીકળેલી દેશી ભાષાઓ—હિંદી, પઞ્જાબી, બંગાળી, ઉત્કલી, મરાઠી ગુજરાતી, અને મિધીમાની હિંદી, પઞ્જાબી, મિધી, ને ગુજરાતી અપ ગ્રા સાથે વધારે મળતી આવે છે વૈયાકરણી

અપભ્રંશને શૌરસેની સાથે જોડે છે, કેમકે અપભ્રંશ મારેના ખાસ નિયમે આપી ણાકીનું શૌરસેની પ્રમાણે છે એમ કહે છે. આ કારણથી ગુજરાતી શૌરસેની પ્રાકૃત કે અપભ્રંશમાંથી આવેલી છે એમ કહી શકાય. મરાઠી મહારાષ્ટ્રી પરથી આવી છે અને ગંગાળી ને ઉત્કલીમાં શૌરસેની તેમજ મહારાષ્ટ્રીનાં લક્ષણ છે. વળી એમાં વ્યંજનના ફેરફારમાં મુખ્યત્વે જ ધાય છે તે પરથી એ ભાષાઓ માગધી પરથી ઊનરેલી જણાય છે.

ગુજરાતી ને અપભ્રંશ-ગુજરાતીને ખીજી પ્રાકૃતો કરતાં અપભ્રંશ સાથે વધારે સંબંધ છે. એ અપભ્રંશનું વ્યાકરણ હેમચંદ્ર, ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર, માર્કંડેય, વગેરે વેદાકરણોએ કર્યું છે, તેમાં હેમચંદ્ર અને લક્ષ્મીધરનામાં ખીજા કરતાં વધારે હકીકત છે. હેમચંદ્રમાં ઘણાં ઉદાહરણો આપેલાં છે, તે પરથી અપભ્રંશમાં એના સમયની પહેલાંનાં આદિત્ય ધવલું જણાય છે. અંકુર વ્યાકરણના પર સંશ્લિષ્ટ ટીકારૂપ મુખ્યાવચોવ ઔક્તિક નામે ગ્રન્થ જૂની ગુજરાતીમાં દેવમુંદરના શિષ્યે ઈ. સ. ૧૩૬૪માં લખ્યો છે. ભાલણ, ભીમ, અને પદ્મનાભ, નરસિંહ મહેતા, અને મીરાંબાઈ ઈ સ ના ૧૫મા સૈકામાં ધર્મ ગયાં છે. ભાલણકૃત 'કાદમ્બરી' અને પદ્મનાભના 'કાન્હડહે પ્રગન્ય'ની ભાષા જૂની ગુજરાતી છે. ઈ. સ. ના ૧૬મા સૈકામાં નાકર કવિ તથા ૧૭મા સૈકામાં પ્રેમાનંદ, અખા, સામળ, વગેરે કવિઓ ધર્મ ગયા છે, તેમની ભાષા હાલની ભાષા જેવીજ છે.

જૂની ગુજરાતીના નમુના પરથી નીકળતું અનુમાન —નીચે નમુનાઓ આપ્યા છે તે પરથી અપભ્રંશ ભાષા, જે ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ છે તે તથા જૂની ગુજરાતી ભાષા કેવા પ્રકારની છે તે મંમતથે. ઇ. સ. ૧૦ સ. ૧૫મા તેમજ ૧૬મા સૈકાના આદ્યગ્રન્થો તેમજ જૈન ગ્રન્થો મળી આવે છે તેમાંના કેટલાકમાંથી નમુના આપ્યા છે. નરસિંહ મહેતા, જેમને ગુજરાતીમાં આવ્ય કવિ કહેવાનો પ્રચાર

પણ્યો છે, તેમના પહેલાનાં પણ જૈન રામાઓ મળી આવે છે. એ રામાઓની ભાષા શુદ્ધ ગુજરાતી તો નજ કહેવાય, કેમકે એમાં માગધી, મારવાડી, હિંદી, વગેરે ભાષાઓનું મિશ્રણ છે. સ્વલ્પચંદ સાકર-ચંદ જવેરી 'શ્રી આનન્દકાવ્યમહોદધિ' મૌખિક ૧લાના અન્ધ વિવેચનમાં પૃષ્ઠ ૫ પર ખરૂં લખે છે કે "જૈન કવિઓ દ્વારા રચાયેલ કાવ્યોમાં વિશેષે આટલી ભાષાઓનો સમાવેશ પણ મોટા અંશે થયેલો જોવામાં આવે છે.

શુજરાતી,

માગધી,

ઘૂરસેની,

અપભ્રંશ,

પ્રાકૃત,

મારવાડી,

હિન્દી."

પ્રેમાનન્દના સમયના તેમજ તેમની પછીના સંમયના રાસાઓની પણ ભાષામાં પ્રાકૃત શબ્દો ને રચના વિશેષ જોવામાં આવે છે અને તે સ્વાભાવિકજ છે. જૈન કવિઓએ ઇ. સ ના ૧૨મા સૈકાથી ઘણા રાસા લખ્યા છે અને એ રીતે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણી વૃદ્ધિ કરી છે ઇ. સ ના ૧૫મા સૈકાના પ્રાદ્યુષ્ય અન્ધો તથા ખતો મળી આવે છે તેની ભાષા જૂની ગુજરાતી છે. વળી ભાલણની 'દ્વાદશમી'ની ભાષા તેમજ અન્ય અન્ધો છપાયા છે તેની ભાષામાં ઘણો ફેર છે. આ

* 'આના રાસાઓમાં કઈ કઈ ભાષાઓનું ચોડુંબહુ જોડાણ થયું તેના પરથી જોઈ શકાય છે કે તે તપાસી શકાય તે ગુજરાતી, માગધી, ઘૂરસેની, અપભ્રંશ, પ્રાકૃત, અને મારવાડી તથા હિન્દી ભાષાઓનું જોડાણ થયેલું જોવામાં આવે છે તથા કેટલાક રાસાઓ તો પૂર્વે માગધી કે પ્રાકૃતમાં રચાયેલા પણ જણાય છે.' મૌખિક ૧૬ મસ્તાનના, પૃ. ૯

ઉપરથી બેમાંથી એક અનુમાન સત્ય હોવું જોઈએ:-૧. ઇ. સ.ના ૧૫મા સેક્રની ભાષા જૂની ગુજરાતી હતી અને કવિ નરસિંહનાં કાવ્યો નક્કર કરનાસત્યોએ બદલીને લખ્યાં છે; અથવા તો ૨. પ્રચલિત ભાષા કવિ નરસિંહના કાવ્યમાં છે તેવીજ હતી; પરંતુ જૈન માધુઓ પોતાની ભાષામાં રાચાઓ લખતા, તેમાં ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે પ્રાકૃત ને હિંદીમારવાડી ભાષાઓનું મિશ્રણ હેતું અને કેટલાક શ્રાદ્ધલુ અન્ધકારો પણ એ શૈલીનું અનુકરણ કરતા. બાલજીનીજ 'કાદમ્બરી' અને 'નળાખ્યાન'ની ભાષામાં ફેર છે, 'જોકે' તેમાં પણ જૂની ભાષાના શબ્દો-કિમ, કુણ, ઈત્યાદિ જોવામાં આવે છે. ખતોમાં ધણા જૂના વખતથી ચાલી આવતી શૈલી સચવાય છે એ જાણીતી વાત છે. આ બેમાંનું કશું અનુમાન સત્ય છે તે નક્કી કરતા પહેલાં ઘણાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોના સંશોધનની જરૂર છે. પણ એટલું તો નક્કીજ છે કે ઇ. સ.ના ૧૫મા ને ૧૬મા સૈકામાં જૂની ગુજરાતી ભાષામાં લખેલા શ્રાદ્ધલુ અન્ધો તથા જૈન અન્ધો મંત્રી આવે છે અને તે બંનેની ભાષા લગભગ સરખી છે. જૈન પુસ્તકોમાં માત્ર પ્રાકૃત શબ્દો અને હિંદીમારવાડી શબ્દો વિશેષ જોવામાં આવે છે. વળી આગળ નમુનાઓમાં દર્શાવ્યું છે તેમ જૂની શૈલીને નવીમાં સહેલાઈથી બદલી શકાય એવા રાગોમાં બહુધા એ સૈકાનાં પુસ્તકો લખેલાં છે અને એવો ફેરફાર થતો એમ રા. નવલરામભાઈને હાથ લાગેલી 'હુરિક્ષીલા-સોળાકળા' (ભીમકવિવિરચિત) પુસ્તકની પ્રત* પરથી માલમ પડે છે; એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

અપભ્રંશના નમુના:-

દોહડા સામલ્ય ઘણ ચળાવળી ।

ગાર મુવળ-રેહ કમ-ચદ્દર રિળી ॥

* એ પ્રતને નમુનો આપજી આપ્યો છે,

(દોસા-નાયક સ્વામી-સ્વામીવર્ણ છે; ઘેણ-નાવિકા ચમ્પાવર્ણ છે. બંને સુરભર્યા-કપપદક-કસોટી પર દીમેલી છે).

માઠુ વિ છોડ તડપડ વદુતગદો તળેણ ।

(સાધુ પણ, લોક તડકે છે વૃદ્ધવને-મોટાઈને માટે).

મહા હુઆ જુ મારિઆ મહિણ મહારા વન્તુ ।

નજેજં તુ વયંસિઅહુ જદ મગ્ગા વરુ વન્તુ ॥

(ભણુ થયું જે, જેન ! મારો કાન્ત મરાયો, જે ભાગેલો-હારેલો; ઘેર આવત તો સખીઓથી દુઃભગવાત)

જીવિત કામુ ન વત્તહરં ઘણુ પુણુ કામુ ન દટ્ટુ ।

દીણિ વિ અવસર-નિરહિઆરં તિણ-મમ ગળા રિમિદટ્ટુ ॥

(કવિત કોને વલ્લભ નથી, ધન પણુ કોને ઇષ્ટ નથી, બંને પણુ આસરે પોતાને-આમ થયલાને વિસિદ્ધ પુરુષ તરણાસમાન ગણે છે).

જદ ન મુ આનદ દૂદ વરુ કારં અહો-મુહુ તુન્નુ ।

વયણુ જુ વળદદ તડ મહિ વમો પિડ દોદ ન મજ્જ ॥

(હે હનિ ! જે તે ઘેર ન આવે {તો} તારૂં અધોભુખ શા માટે છે ? તું શા માટે-નીચુ ધાલે છે ? જે તારૂં વચન ખંટે છે એ (તે), હે સખિ ! મારો પ્રિય થતો નથી).

અહ કુમારી અહો નરુ અહુ મળોરદ-ટાણુ ।

અહરં વદ મિન્તવારં પચ્છદ દોદ વિદાણુ ॥

(એ કુમારી {છે}; એ નર {છે}; એ મનોરથગ્રાહ {છે}, એમ વિચાર કરનારા મૂખોને પગી વહાણું થાય છે-વાય છે).

દિઅદા જદ વેરિઅ મળા તો નિ અન્નિ ચડાહું ।

અમહં વે દત્તદા જદ પુણુ મારિ મરાહું ॥

(હર્ષણ ! જે વેરીઓ ધણા છે તો મુ આકાશે ચડીએ ? અમારા જે હાથ છે, જે પણુ (વળી) મારીને મરાઈશુ)

ચત્તજીવિત ધુતુ મરણુ પિઅ રુમિત્તદ વારં ।

હોસદ દિઅદા રુમળા દિવ્વદં વરિસ-સપાદ ॥

(પ્રિય નંચન-ચપન છે; મરણ મુવ-નિશ્ચિન છે; પ્રિય! રિસાપ છે મા માટે! રિસાનારના દિવસ દિવ્ય સ્ત્રી વરસ { જોડલા } થાય છે.)

દરિ નચાગિત પદ્મવદ નિશ્ચર વાટિત એટ ।

(દરિ નચાગ્યો પ્રાંતજો-આંચજામાં; વિરમવમાં પાગો લોક-લોકને વિરમવમાં પાગો.)

ગેવદ અન્નક રાવન-ગમદં તેવદ અન્નક વટન-ગામદં ॥

(જેવદ અન્તર રાવણુ ને રામનુ છે, તેવદ અન્તર રાદેર ને ગામનુ છે.)

દિગદા જમ્નિ જટપદદિં વદદિં મગોરદ વદિલ ।

જં અચ્છદ નં ગાગિમદ દોમદ કનુ મ અચ્છિ ॥

(દિવ્યો જડપથી જાય છે; મનોરથો પાળજા પડે છે; જે છે ને માન્ય થાય છે; થશે એમ કરતો ન થા.)

ગુદદં દોનનડ આગદો ।

(તમારી પાસેથી થવનો આગ્યો.)

આમ ત નિચદ્દ કુમ્મ-ચટિ મીદ-ચોટ-ચટક ।

સામ મમતદં મવગ્નદં વદ વદ વચ્ચદં વદ ॥

(ન્યામુધી કુમતટ (અંશચળ) પર સિદના મપેદાનો-તમાચાનો ચપાટો પડેનો નથી, લામુધી સમસ્ત મવગ્નના { મદકલના-દાપીના } પમસે પમચે દોલ વાગે છે.)

વદગ્નુ વગિવાગિમદ દગિ મોફલદેજ ।

(વડપણું મોકલે દાથે પમાય છે.)

અન્નુ જુ તુચ્છદં તદે વચદે તં અવગ્નદ ન જાર ।

(અન્ય જે તુચ્છ છે તે ધેલનું-નાવિકાનું તે કરું જનું નથી.)

એ નમુના પરથી મળતો બોધ-દેમચન્દના વ્યાકરણ-માંથી અપભ્રંશ ભાષાના ઉપર આપેલા નમુનાઓ પરથી એ ભાષામાંથી શુજ્ઞતામાં કેટલા ગદ્યા શબ્દો આવ્યા છે તેને તથા શબ્દનાં રૂપને એમાં, જૂની શુજ્ઞતામાં, તથા હાલની આપણી ભાષામાં કેવો ફેર-

(રોસો નાથક ક્યામય-શામલો જે, ગીલુ-નાવિકા ચાલે ગો
જે જોગે મનપૂરખા રાખદે-મોગી પર દીલી જે)

માદુ વિઠાડ ગાવદ નહુનદા ગણા ॥

(ત પજુ સોક ત રૂં છે જલને-મોગાને માટે)

મગા દુઆ ગુ મારિઆ મહિનિ મહામ વગુ ॥

જગમ ગુ વયમિમદુ ગર મગા વાં દનુ ॥

(ભાડ થયું જે મેન! મારો કાન્ત મગો, જે જાગેતો હારેતો
મેર આન તો સખીઓથી દું જવાત)

ગીવિડ વાગુ ગ વગદ ધણુ પુણુ કામુ ન દગદુ ॥

દીળિ નિ અમ્મ-નિરહિઆર નિળ-મમ ગણર વિમિત્ત ॥

(નિત કોને રાત્રી રાત્રી, ધન પગ કોને રાત્રી જાને પજુ
અવસરે પોવાને-આમ થવસાને રિસિદ્ધ ગુ ॥ તરણુસમાન ગણે છે)

જદ ન મુ ગારદ દુદ વર વાર અદા-મુદુ તુ ગુ ॥

વચ્ચુ ગુ ગણદ ગઠ મહિ ણમા વિડ દોર ગ મગ ॥

(હે દુનિ! જે તે ધર ન આવે {તો} તારૂં અગામુખ રા
માટે છે? તુ શા માટે ધિયુ ધામે છે? જે તારૂં વચ્ચે ખે છે એ (તે)
હે સખિ! મારો પ્રિય થતો નથી)

ઈદ કુમારી ઈદો નદ ઈદુ મગારદ-ગણુ ॥

ઈદડ વગ વિગવાદ વગદ દાદ વિદાણુ ॥

(એ કુમારી {છે} એ નગ {છે} એ મનોરથસ્થાન
{છે} એમ વિચર કરનારા મૂખોને પગી રાણુ થાય છે-રાવ છે)

દિઅગ વદ વરિઅ ગા ॥ કિ જમિમ ચગદુ ॥

અદદ વ દયદા વદ પુણુ મારિ મરાદુ ॥

(હર્ષ!) જે વેરીઓ ધણા છે તો શુ આકારો ચડીએ? અમારા
એ હાથ છે જે પજુ (ગળી) મારીને મરાઈશુ)

ચગગ ગાવિડ ધુવુ મરણુ પિઅ રુમિન વાર ॥

દામદ ણિઅદા રુમણા દિવ્યદ વરિમ-સયાદ ॥

(દુનિવ ચંચળ-ચપળ છે; મરણ ધુવ-નિશ્ચિત છે; પ્રિય! રિસાળ છે મા ખાટે? રિસાનારના દિવસં દિવ્ય સૌ વરસ { નેટલા } ચાલ છે.)

હરિ નલાવિત પત્તજાર વિરદ પાટિત ઓઠ ।

(હરિ નમાઓ પ્રાંતજે-આંતજામાં; વિરમવમાં પાજો લોક-લોકો વિરમવમાં પાજો.)

ગેરદુ અન્તક ગગન-રામદં નેવદુ અન્તક વટન-માગદં ॥

(નેવદુ અન્તર રાવણ ને રામનું છે, તેવદુ અન્તર શદેર ને મામનું છે.)

દિઅહા જાનિ કાલ્યદર્દિ પંદર્દિ મગોરદ પન્નિ ।

સં અચ્છદ નં માનિઅદ દોમદ કરનુ મ અન્નિ ॥

(દિવસો ઝડપથી વલણ છે; મનોરથો પાળ્યા પડે છે; જો છે તે માન્ય ચાલ છે; ઘડો એમ કરતો ન થા.)

તુમ્હદં દોન્નડ માગદો ।

(તમારી પાસેથી થવસો આઓ.)

ગામ ન નિવદદ કુમ્મ-ગટિ મીદ-નરેદ-નદક ।

ગામ મમનદં મયગલ્લદં વદ વદ ચચ્ચદં દકક ॥

(ન્યાંતુથી કુંભતટ (ઝડપથી) પર સિદના ચપેદાનો-નમાયાનો સપાટો પડેનો નથી, ત્યાંતુથી સમરન મયગલ્લના { મદકલ્લના-દાથીના } પમથે પમથે દોલ વાગે છે.)

વટવણુ વરિવાવિગદ હાનિ મોક્કલ્લદેજ ।

(વટપણું મોકળો દાથે પમાલ છે.)

ગનુ નુ તુચ્છડં તદે ઘનદે તં અવગ્ગદ ન જાદ ।

(અન્ય જે છુટ્ટ છે તે ધેણનું-નાવિઝાનુ તે કશું જાનું નથી.)

એ નમુના પરથી મળતો બોધ-હેમચન્દ્રના વ્યાકરણ-માંથી અપ્રાંશ બાપાના ઉપર આપેલા નમુનાઓ પરથી એ ભાષામાંથી ગુજરાતીમાં કેટલા બધા શબ્દો આવ્યા છે તેનો તથા શબ્દનો રૂપનો એમાં, જૂની ગુજરાતીમાં, તથા હાલની આપણી ભાષામાં કેવો ફેર-

માર થયો છે તેમજ રચના અને લોકોખિમા કેન્દ્ર મળતાપણું છે તે
પાધાનો ખ્યાલ આવશે

શાબ્દ-લોપો, ધેણ મં તાદ્દુ બુ, ક્ષ, ઘર, રાહી, પિંડ,
શાણ વહાણ સર્પ, ધર્મ જે અપ, જેવડુ, તેડુ પડી, મર્
(પારખી લોકો 'કેમ' 'શા માટે'ના અર્થમાં વાપરે છે—'બોલતો કાઈ
નહિ'), તો

શાબ્દોના રૂપ—સાદુરિ (સદુએ પારખીએ પણ 'ના અર્થમાં
'ખી વાપરે છે તેમ અપિ અપ વિછે) મજુદ (મલે) આવધ (આવે)
દોસધ (દોસે થયે) અન્ધ (છે) નિવન્ધ (નિવડે-વડે) વળજધ
(વાળે, ધાળે) ખન્ધ (ખરે) તડ'દ દ (ત દડે)

કન્તુ (કાન્ત-કંથ) વયપુ (વચન) કાપ (ચાણ) વિહાણ (વહાણ)
એદુ (એદ-એ) ચચતુ (ચચત) લોહિ (લોહ) અન્તર (અન્તર)
વડાપણ (વડપણ) અન્તુ (અન્ત) ધણ (ધન) નર (નર)

વલ્લહઉં (વલ્લહ) તુન્હઉં (તુન્હ)

(ઉ પ્રત્યક્ષ પુ પ્ર એ ન મો ને 'ઉ નપુ પ્ર એ વ મો છે)

કસપદ (કસપે) કુબચડિ (કુબત) પગલુધ (પાગલો-

આગલો)—ધ સ એ વ નો પ્રત્યક્ષ

અમ્મર શવણ શમદ માગવદ તુમ્મદ સમતદ

(દ-૧ બ વ નો પ્રત્યક્ષ)

પરુધ (પછી)

નચ્યાવિઉ (નચ્યાવ્યુ-નચ્યાવો) પાડિઉ (પાગા)

પુણ (પણ)

ભમ—ભામ

રસિન્નધ (રિસામ) પરિપાવિઅધ (પરિપવાય પમાય પાવે પામે)

શાબ્દરચના ત અક્ષણલક્ષ ન વ્ગધ—તે કલ્પિત નથી અક્ષણલક્ષ-

આસ્વાતુમ હેમચ દ તુમ્નો અળહ આદેસ આપે છે *

લોકોખિમા સામ્ય—ક્ષતિય મોક્ષવડેણ-મોક્ષે દાયે

ઇ. સ.ના તેરમા મેં ચૌદમા સૈકાના અન્થેની બાળાના નમુના:-

ઇ. સ. ૧૨૭૦માં (સંવત્ ૧૩૨૭માં) દોઢકે લેન સાધુએ રચેલો

‘અમરોત્રી’ રાસ-

જનં સિમિ (સસિ?) રવિ મયખંમખિદિ બિમલ મદિમમ્ભસિ,

તાવ રદગિ એઉ રાસુ બવિવજા! જિભમાસભિ:

નિમમસજ મદ નસતનારિકા બાપઈ,

જયવન્તુ શ્રીસક્ત અનંત જિભમાસભિ.

શ્રીઆનન્દકાવ્યમદોદધિ, મૌકિતક ૧૫, ૫૦ ૮

ઇ. સ. ૧૩૫૫માં (સંવત્ ૧૪૧૨માં) શ્રીવિજયમદ્મુનિમણીના

શ્રીગોનમરાસ-

જિમ માનસસર નિવસે દંસા, જિમ સુરવરસિરિ કભંપવનંસા,

જિમ મદુપર રાજવનિ;

જિમ રયખાવર રયજે વિગસે, જિમ અંબર તારામખ નિકસે;

નિમ ગેવમચુખ કેસિવનિ ॥ ૫૨ ॥

* * * * *

ચક્રિદંસય બારોતાર વરિસે, (ગેવમચુખદરકેવગદિવસે)

ખંભનવર પ્રભુ પાસપસાયે

કિડે કવિન ઉપગાર પરે;

આદિદી મમગ એદ બણીજે, પરવ મદોતસવ પદ્મિસો દીજે (લીજે) ॥૫૮॥

ધન માતા! જોજે ઉચ્ચરે ધરિયા, ધન પિતા! જિન કુસે અગતરિયા

ધન સદગુરુ! જિજો દિખિખયા એ;

વિનવંત વિઘાભંડાર, જસુ ગુખ પુદવી ન લમે પાર

૫૯ જિમ સાખા વિસ્તરે એ ॥ ૫૯ ॥

આનન્દકાવ્યમદોદધિ, મૌકિતક ૧૬, ૫૦ ૧-૭

આ ઉપાસમાં નીચેના શબ્દ તથા શબ્દરૂપ પર લક્ષ આપો:-

શબ્દ-જનં-તાવ (જ્યાંમુખી-ત્યાંમુખી; સં. યાવન્-સાવન્); સસિ (ગરી-ચન્દ્ર); મયખંમખ (ગમનાંગણ; મ લોપાઈ તેને ગદસે લખુ-

પ્રયત્ન ય ધયો છે), જિદા-આમણ (નિનશામન), કળયવતસા
(કનકનતમ ક લાપાઈ તેને બદલે લઘુપ્રયત્ન ય ધયો છે, ન નો પૃ
ધયો છે) મનુચર (મધુચર) રયાપ્પચર (રતનાકર-રત્નાકર), ચણ
(રત્ન), ગોગમ (ગોતમ) પમાય (પ્રમાદ) ઉપમાર (ઉપકાર), ઉગર
(ઉદન) પુષ્પી (પૃથ્વી) નિમ નિમ (નેમ તેમ) ચડદહમય (ચતુર્થ
શત બૌદ્ધસે)

મન્દરૂપ—

ગિર્ધ (ગિરે) વ્યાપઠ (વ્યાપે)

રહજી (રહો)

એજ રામ (એ રામા) નિષ્ણસાસા

નિષ્ણસાસણિ (સમન્નાસનમા) મદિમડિનિ સિરિ કનિવનિ
પાસપસારે (પાર્શ્વપ્રસાદે) જિખા (જેજે) જસુ (જેના) અનર્ધ (અને)
દસા (દસો)

‘મુગ્ધાનુષોધે ઔઞિગ્રાક’માના દાખવા, એ ગ્રંથ ઇ સ
૧૩૮૪મા દેવગુહરના શિષ્યે રચ્યો છે —

થ દ ગિગઠ જાન દીજઠ (દિવાય છે) શિષ્ય પૂછઠ (પૂછે)
ધર્મકરણ્ણકાર (ધર્મ કરનાર) જન સુખ પામઠ

ધમુ સુખનઠ કારણિ દુધ (ધર્મ સુખને કારણે જ સુખ ઉત્પન્ન
કરે છે)

કિયા મરિચ્છ જુ મુનિગઠિ દુધ સુ કર્તા (કિયા મરવામાં જે
મૂનગ મૂળનેદ છે તે કર્તા)

મેધિ વરસતઠ મોર નાનઠ (મેધ વરસતે મોર નાચે છે)

ગુરિ અનુ કહતઠ પ્રમાદીઠિ નિવઠ (ગુરુ અર્થે કહતા { સતે }
પ્રમાદી જાયે છે)

આવિઠિ ગિઠિ પૂજિઠિ (નપુન) આ યો ગયો પૂજ્ય

કરી લેઈ-ઈઈ-પદી

શિષ્ય : મ પાતઠિ દહ - નહ (નિર્ભય ને દ -)

આત્મનેપા-નડ પદિયઉ એકજ વચન દૂધ. (આત્મનેપદનું પદિયુ-પદમેા પુરવ એકજ વચન છે.)

સુર-તખડ વચન (સુરનું વચન)

સિમ છેદિયા સખદ-તખડ દૂધ. ([દન્દમાં] સિમ છેદયા સખદનું માન છે.)

એદ-તખડ; એદ-નડ (એનો)

અન્નાદિક-નડ યોગુ (અન્નાદિકનો યોગ)

જે કતા-નડ અથવા કર્મ-નડ આધાર દૂધ તે અધિકરણ. (જે કતાના કે કર્મનો આધાર છે તે અધિકરણ.)

તેદ-નધ યોગિ (તેદને યોગે-તેને યોગે)

જેદ-નધ કારણિ (જેદને કારણે-જેને કારણે)

સખદ-નધ છેદિ (સખદને છેદે)

કલ્યા-નધ કર્મિ દિનીયા (કલ્યા-તને કર્મમાં દિનીયા-કલ્યા-ત સખદના કર્મમાં કે સંબંધક જૂન કૂદ-તના કર્મમાં કે દિનીયા આવે છે.)

ધર્મુ સુખ-નધ કારણિ દૂધ. (ધર્મ સુખને કારણે છે-સુખનો દેવ છે.)

વિવેકિકિ મોક્ષ-નધ કારણિ ખપઈ. (વિવેકી મોક્ષને કારણે યતન કરે છે.)

કઉજુ-નજુડ (કાનું)

સાત્ર પડતઉ (સાત્ર પડતો)

એ અન્ધ મુખિઈ પદાપઈ. (એ અન્ધ મુખે પદાપ-પડી સકાય)

માદરઉ; અમ્દારઉ; તાદરઉ; તમ્દારઉ (મારો, અમારો, તારો, તમારો)

જુ પૂછઈ મુ કતાં. (જે પૂછે તે કતાં.)

એટો પુ.; એદ સી.; એદ નપુ.

છખું કરી કરઈ વિષ દિઈ ઇલાદિ સુકિતઈ જિહાઈ અનઈ છખું કરી કતાં કિયા સાધઈ તં કરણ. (જેણે કરીને કરે, લે, દે, ઇલાદિ સુખિએ ન્યાં અને જેણે કરીને કતાં કિયા સાધે તે કરણ.)

જેદ-તઉ દૂતઉ-ચઉ-ચકઉ (જેથી, દુથી)

જેદ સિઉ દત્તપદિ બોનિનઇ સદ્ગદિ ગોમિ ત્રીતીયા દુઃ (જેની સાથે દત્તપદિ બોતવામા સદ્ગદિને ગોમે ત્રીતીયા યાય છે)

કિમુ પૂછઇ? (શુ પૂછે?)

મિસિઇ તરઃ? (સા વ' તરે?) ખમિ (ખર્મ વડે)

કિસ નઇ કારણિ ધમુ દુઃ? (કાને મા? ધર્મ યાપ?) (અખ-નખ/સુખને)

ઇ. અના ૧૫મા મૈકાની ભાષાના નમુના. એમ

✓ પદ્મનાભ, ભાવણ, બીમ, વગેરેના ગ્રન્થોના દાખલા છે

પદ્મનાભના 'કાન્દુલે પ્રબન્ધ માથી

પદ્મિનુ રાઇ દુ અનમણિઉ માદર બન્ધ ૧ કેસવ હજિઉ ॥૧ ૨૫

(પદ્મેનો રામે દુ અવગણો-મને અવગરો મારો બાન્ધ

કેસવ હાગો)

તસ ધરણી ધરિ રાખી રાઇ એ વડુ રોસ ન સદિલુ જાઇ

ગૂજરામિ સ્ય મીં સિ કનદુ માદારઇ સાયિ કટક મોકનુ ॥૧ ૨૬

(તેની શ્રદ્ધાળી સ્ત્રી ધરમા રામે રાખી એ રો-મોટો રોસ સભ

જાતો ૧થી ગુજરાતી સાથે કલહ માડીશ મારી સાથે ષટક

લરકર મોકનો)

કીધઉ કુચ જોષીઆ સાદણુ ધણુ નીસાણુ બળબ્યા

બાજુ દેસ દેવકઇ પાટણુ દન દેખન્તા આન્વા ॥૧ ૩૭

(કુચ કીધી સાધન-લરકરો ઉપમા ધણુ નિશાન વગાડ્યા દે

બાગી દેવના પાટણુમા એતએતામા લરકર આન્વા)

કા હ તણુપ સપનિ ધસી જિસી ધન્દહ ધરિ રિદ્ધિ

સવે ત્વિસિ વાલુ વસઇ રાજબવનિ નર નિદ્ધિ ॥૧ ૮૧

(કાન્દની એવી સપત્તિ છે કે જેથી ધન્ને ધર રિદ્ધિ છે સ

નિસ રાજબનના નવ નિધિ વા- - છે)

(માહેતી માઝીમા મસનત માટે પેસી રાત કગલ લાગા)

મરદો મિ વસિ કીધા ॥ ૨ ૧૩

(મેં મરામી વસ ખોખા છે)

તેદયા પ્રેમ અપાર ॥ ૩ ૨૩૪

(તિના પ્રેમ અપાર છે)

પોંયુ રિશુ રદખુ ન જાદ ॥ ૩ ૨૩૬

(પોંયુ રિના રશુ ન જાય)

જાસ-તણ્ધ નવનિધિ જાદ ॥ ૩ ૨૩૭

વિગમ દુર્ગ સુખીધ ધણા અસિઉ નહી આસે

જસિઉ જાતુર જાણિધ નિમ્બુ નહી આનેર ॥ ૪ ૧

જરખુ જાવદુર જાણીધ, તિરખુ નહી ગનેર ॥ ૪ ૮

દસિઉ દુમ કિમ પેપે જાધ (સીધુ જાય) ॥ ૪ ૫૬

આસણી (અથની) ડાડી રજ ॥ ૧ ૧૦ ૨૧

કિમ જોદર સાદિ દેવરાધ ॥ ૧ ૮૦

(ધીર પ્રાન્તનો દેવરાજ સોમનાથને કિમ સાહે-પકડે)

આ-યા ની સુરલા તીર ॥ ૩ ૧૪૮

(સુરને ખિનારે)

ઉપરના ઉતારામા ધ્યાનમા લેવા યોગ્ય શબ્દોપ:—

(અ) પછીના પ્રત્યયો—

(૧) હ-દ-દ્વહ પરિ

પાપી તેહુ બેતરુ પખી પડિઆ લીધા,
 રાગરતી પૂઠિ સ્થાયર વેગિ પગ તે લીધા.
 તેણિ હૂં દીહુ નહીં. કાઈ આણુનુ યોગ ।
 કિમહિ ટાલ્યુ નવિ ટલિ ભાગ્ય કેરુ ભોગ ૫૦ ૨૦

તાતગોઠ મૂઢિ પડતા પ્રાદાર, તરયા લાગી તેણી વાર. ૧
 મુખ સુકિ નિ ધૂજિ દેહ, હા હા' કદ તલુ નહિ છેહ
 વ્યાધ વેમનુ ગણિ જાણિઉ જળ વિણુ રહિ નહીં પ્રાણિઉ
 કાઠી કાઠ નિહાનુ આદારિ, વ્યાધ ગયા દિસિ જોઈ આરિ ૫૦ ૨૧

આત યકા મિ નનિ હોડાય, વિવમ વાદ, તનુ ધૂનિ ભરાય,
 હુ ખાણુર અતિ યાકા ચરણુ ધણુ ધ વાણુ નાવિ મરણુ ૫૦ ૨૨

તેહનુ મુલ મુદર હારીત, વિદ્યા-વેદ-મિનાદિ પ્રીત,
 વિદ્યાર્થી સરખા સનિધાન, આપુ કરવા કંઈરણિ સનાન. ૫૦ ૨૩

હુ પડુ દીહુ જોડનિ, સિંધુ પ્રતિ જોડ્યુ તે તેડનિ —
 જાણુ જણુ, યદુ શુકેબાલ જાણુ જિ સિયાણિ કાલિ,
 ધૂડુ જિ ચયાથી આજ, એ જીવનુ રાખુ આદારાણિ ૫૦ ૨૪

એવા રજના વાઘ વાઘ મધુકર મત મધુર રવ ગાય
 મુદર સહકારહ મજરી કાકિલ જોવિ અચિ ધરી ૫૦ ૨૫

અવરિ નહિ તેણિ વનિ વાત ૫૦ ૨૬

એદન જાણી આણુ અહીં આશ્રમ તર મેહેલીયિ કિહી,
 ખાસિ પડિઆ કણુ નીવાર, આપીસિ વનજવનુ આદાર,
 ધમ કરતા મેટેરુ યસિ, આતી પાપ નિ જોડી જસિ,
 જુ મન એદનિ યસિ વિશ્રામ, વુ પણુ રહિસિ આણિ દામિ ૫૦

પુનરપિ પામેવા નિ પતિ જાણી નવ કરિષ્ઠિ જિ સતી. ૫૦

હું ઇ દુષ્ટઅકિ દામું છું, પણ કીટ્ટપ શું મર્મ? ૫૦ ૪૨

સેત્રાથી ચૂકિ નહીં મુંદરી કિંચિતમાત્ર ૫૦ ૬૯

તજારિ કુલકર્મ અતિ તે ધરુ ધુરાનુ - ભાર. ૫૦ ૭૩

શોકાતુર અપરાધી સરિખુ જિહ્વુ વેગિ વીર.
મુખ ક્ષાસેવા. અંજલીપ કરી લેઈ આલ્યુ નીર.
'હ્યુ, છ, મુખ પખાતુ, માનિની! રયામા, શોક ન કીજિ
સુખ દુઃખ આપણા દેહ નિ સરજ્યાં ભોગરી લીજિ.' ૫૦ ૯૦

સાખી કામિનિ સાદ કરિ, બાઈ! વેગિ ચાલુ.
કમલ ઘડી નારી, જાણુ જિ, હસમિથુનનિ આલુ. ૫૦ ૧૦૦

: મજાન તાં અદોંકલિ ક્યૂં, અદોં પુનિઆ નિપુરારિ, ૫૦ ૧૫૧

નીર ઝરિ નવનાં અતિ લોભ. ૫૦ ૧૬૮

આ ઉતારામાં નીચેનાં શબ્દરૂપ લક્ષ આપવા જેવાં છે:-

ક્રિયાપદનાં કર્મલ્લિ રૂપ—અણીષ; કીટ્ટપ; આરિઉ (આલ્યુ-
ઓ); તેણિ હું દીકું નહીં (તેણે અને દીકો નહિ; 'હું' પ્રથમામાં છે,
કૃતની પેઠે);

સૂકિ (નામધાતુ-સુકાયુ); ગવાં (ગયો હતો છતાં, અવ્યય કૃદન્ત);
વે (ન આવે); હું પડતું દીકું; (મને પડતું દીકું; 'હું' પ્રથમા);

મેહેલીશિ-આપીસિ (મહેલીશ, આપીસ); યશિ-જશિ (યશે,
શી); આતી પાંખ નિ જીડી જશિ (પાંખ આવીને જીડી જશે; 'નિ'=
રહિશિ (રહીશ);

પામેવા નિ (પામવાને); ક્ષાસેવા (ક્ષાસવા, ધોવા);

૧૭ અર્થ (છે)

ધર ચ ન જાન (ધરો ચાનો ઝાનો)

પાણિ ત્રિણિ (પાણે લીણે)

નદી-ભાગ્યકર સહકારક

ત્રીજી-તિણિ મિ વેગિ કાનિ માહારાણિ

સેત્રમી યામિ મનિ વનિ કારણિ

પચમી આન ચકા

અઘનય-નિ (ને) કિમદિ જોટવિ તગ્નિ ધમ લુ (ને) વ

૧ (તો) અહીંકણિ (અધિપ્રજ્ઞવાચક કણિ-પ્રતે જેવડા અધિકરણ છે)

માઠ ધાન્ય

નામ-પ્રાણિ (નાણુ-ઉ-નધુ વવાચક તિરસ્કારનાચ) પાપિઉ

નયના (નં ૦ બં ૦ વં આખો) પાપી ઉતર્ણુ આયુનુ યોગ શું મર્મ,

વ્યાધ વેગનુ ગઈ વગેરે

સર્વનામ-મુદ્ધિ (મને)

શબ્દ-દેહ (છેડો)

રચના-સેવાથી ચૂકી નહિ (મિવાથી-અપાદાન પડી નહિ બ્રહ્મ

ન થઈ તાર સમગી વપરાય છે) આણિ યામિ તણિ વનિ (વિગેશજ્ઞને

વિગેશ સાથે વિભક્તિમા અન્વય)

ભીમ કવિએ જ્યેવા 'હરિ-પીવા મોગકળા'—ના ૧૭મા સ્ત્રોકા-

માના હસ્તવિખિત પુસ્તકમાથી રા નવવરામભાઈએ આપેલી

ઉતારો —

સિદ્ધાસન નિ ઠિ પ્ર રાઈ

મોટુ તેદ તજો મદિમાયિ

સખદ એક તૌઈ આકાશ

કસ તારારો કરસિ નાસ

સમ્યક વેરી જ્ઞાનો તેદ

એહનું મરભ આક્રમુ જો

" " "

પરિ સાદીનિ કરિ વિનાય

તેટલિ કન્યા ગર્ભ આકાશ

નવવ્રત-ચાવણી, ભા ૨જો, પૃ. ૮૩

ધ્યાનમાં રાખવા જેવાં શબ્દરૂપ:—

બેઠુ જિ (બેઠો છે): કરસિ (કરસો); એવનુ ગર્ભ (એનો ગર્ભ),
ગિ (પરો); સાદીનિ (સાદીને); તેટલિ (તેટલામાં)

ઇ. સ. ના ૧૫મા સૈકામાં બીજા રચાયતા અન્યોના નમુના.

રીધરબ્યામ્નકૃત 'રણુમસલંદ':—

ઈર અરિ અનહી અરિ અસલ, જા રણુમસલ પાસિ હમ જુલડે ॥૨૭॥
સિરિ પુરમાણુ ધરિ મુરતાણીવ, દહા દ૧ દાસ માસ દીવાળીવ ॥

અમર મરાસ દાસ સવિ હોડિય, કિરિ આકરી ખાન કર ભેડી ॥૨૮॥
વિમલમન-મ, પ્રસ્તા. ૫. ૧૬

કર્મજુગંજિત 'સીતાહરણુ': ઇ. સ. ૧૪૬૬માંનો નમુના—

કર ભેડી નહ કહું વિનનિ, રવામી કોપ મ કરિસુ;
તુમ આગસિ વરનું નરિ બોલું, એ હાં અને પુરિસ ॥ ૧૩૧

* * * *

મૂ ગોઝ મરીયા, જાં સાવર નહ સુર,
તાં એ રામાવળુ રુણુ, તે ધરિ નવનિધિપૂર ॥ ૧૦૦

આમાં લક્ષ્મીમાં લેવા લાયક રૂપ:—

ભેડીનહ (ભેડીને); મ કરિસુ (મા કરસો) જા (હે), અને
પુરિસ (અનેરો પુર); જાં-તાં (જન્મગી-સામુગી). ૫૦ (૫૨માં). નહ
(નો); સાવર (સામર, સાગર).

શાસ્ત્રી મજાસે આપેલા સંવત ૧૪૮૧, ઇ. સ. ૧૪૨૪માં
લખેલા આદ્યપુસ્તકમાંથી—

વિસાખશુર જુજાલ દીગદ.

માપમાસિ અમાવાસ્યા દેખાલ દીગદ.

હોરમ્મ કનિહ યુધ તેહનુ સૂતક દિન ૩

જનોઈ દીધુ યુધ તેહનુ સૂતક દિન ૧૦

વિનાદ દુઝી યુધ તેહનુ દિન ૧૨

આલિયવારિ જુ મનસ્માન કીજઈ તુ તાવ ચડઈ

માવમાસિ બુધવારિ મહિની વીઆઈ તે ધર્મિદી જઈ પ્રહસાતિ

કરાનીઈ તુ શુભ દુષ

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ ૧૦ ૬૮-૭૧

ઇ સના ૧૬મા સૈકામા લઝાચયા પ્રાદરણુ અને જૈન
પુસ્તકો વગેરેમાના નમુના —

લાવણુસમયગણિવિરચિત 'વિમલમખન્ધ'માથી —

કહિ સરસતિ વલતૂ વયણુ ભગત મ આલેસિ બ્રતિ ।

વિમલમનિગુણુ ગાઅતા ખૂ આલિસિ એકતિ ॥ ૨૩ ॥

અગિ જિ તારઈ અનતરી જોલેસિ વયણુવિલાસ ।

નવ નવ વાણિ વયણુ રસિ પૂરિસિ તાહારી આસ ॥ ૨૪ ॥

કનવ રિમન તે કિહા હુતુ જોલૂ તસ ઉતપતિ ।

ધર્મકાજ કીધા કિશા ચતુર સુણુકે એક ચિત્તિ ॥ ૨૫ ॥

ચિસઈ જોઅણુ આપણે જોઅણુ એક પ્રમાણુ ।

જોઅણુ લાખજિ દેવકા જમૂ દીન વયણુ ॥ ૨૬ ॥

લક્ષમા લેવા જોવા રાગ—

વયણુ (વયણુ વચન) કિશા (કશા કેવાં)

સઈ (શતી) સરસતિ (સરસતી સરસ્વતી) —

રાગ—આલેસિ (આણીશ) આલિસિ જોનેસિ વગેરે

તસ (તેના) ચિત્તિ (ચિત્ત) દેવકા (દેવના) એકતિ (એકાન્તમાં) રસિ
(રસમાં) સુક (સુણો)

દાટમાદિ કાગીધન વસઈ જોહા તે ગ બાહરિ રિસઈ ।

લાપીણા લપ બેના ચાઈ ધશુ ન્યાવ િ નમરીમાદિ ॥૩॥ ૫૨ ૩૦

રિસઈ—ખિસે ખસે લાપીણા-લાખીણા-લાખની પૂજવાળા

પ્રાકૃતમા પનો લ અને ઘનો જ યાવ છે તેથી જૂના પુસ્તકોમા

પને બહેલે પ અને ઘને બહેલે જ લખવાનો પ્રચાર પડ્યો જણાય છે

ઇ. સ. ના ૧૬મા-૧૭મા શતકમાં રચાયેલા ગદ્ય-
પદ્યમય 'વૈનાકપંચવીર્યી'માંના પદ્યના ને ગદ્યના નમુના:--

કિચ્ચું રૂપ તે સખતણું, યસ્યો અંધારે મેહ;
નળે કાળજ સરિં ભરિલ, અચ્ચું રૂપ હિ તેહ;
ભયંકર ભરવ દૂર જસો, વલિ સરિ ઉમા કેસ;

ઉઘાડું મુખ લોચણાં, માહા ભયંકર વેસ. ૫૦.૬

કિચ્ચું (કેતું); યસ્યો (જેવો); સરિ (સરમાં-તળાવમાં); અચ્ચું
(એતું); હિ (હી); સરિ (માથે); લોચણું (લોચન)

એજ પદ્યમય ગ્રંથમાં બીજાં નીચેનાં જૂનાં રૂપો માલમ પડે છે:--

અહો (હી); કરિ, રમિ (કરે, રમે).

દલિ (દલે); પણિ (પણ); તિહાં (તાં);

ધમ (જેમ); અનિ (અને); જુ (જે); ઘ (તો).

રાઈ (રાજાએ); તસ (તેનું); મિ (મે); રાઉલી (રાજાની); જસ
(જેનું); જાં-તાં (જ્યાંથી-તાંથી); હોઈસે (હોસે), લેહસે (લેસે)

ગદ્યનો નમુના:--

તે બ્રાહ્મણ બોલિઉ તાહરંધ ધરે ભોજન ન કરું. તાહરંધ ધરે
રાક્ષસનું કર્મ દેખું છું. વલિ ધરનું ધણી બોલિઉ. સ્વામી એ બાલક
જવાડુ. ઘ જીમુ. પછં તેજુધ બ્રાહ્મણ ધરમાંદિ થકુ સંજીવનની
વિધાનું પુસ્તક કાડું. હોડીનંધ વાંચ્યું. તે બાલકની ભરમ દગલુ કીધું.
મંત્ર બણી બણી ભરમીજૂત બાલિક સંજીવન કીધું. તે બ્રાહ્મણ પ્રતિદા
હીડું. વિમાસવા લાગુ. જુ એ પુસ્તક માહરંધ દામિ ચડ્ઘ ઘ એ કંચા
જવાડુ. પછે તેહના ધરમાંદિ પછસી પુસ્તક ચોરી લેધનંધ તેજુધ.
સમસાનિ આવ્યુ. ૫૦ ૧૦૫

ઇ. સ. ના ૧૬મા સૈકાનાં ખતો--ઇ. સ. ના ૧૬મા
સૈકામાં મળી આવતાં ખતોમાં પણ જૂની શુભરાત્રીનાં ઇકાર ને
ઉકારવાળાં રૂપો માલમ પડે છે.

દાખલા — આપણું જન્મણું દાર્થિ સંબાળી સીધા સદી
નગર

એ જમિનનું કાપનું કે દેવુ કે ઇ તેદનનું લૂઆ લાડણુ સવા
મધી પ્રીછનું

દકા ૬ લેનું (લેખ)

પ્રસાનિ પ્રાગણસદિન સ મુઠ છાપર પકવેટ વરી-ગાપ-નરીઆ-
ખારત-કમાડ સદિત ડાળીનું મહલે મૂખ્યા મોદી નરાઈજુદસ
તોપીદસ એણું મૂખ્યા

કર્મનું મૂખ્યા ઉત્તર૦

એ ધર પડનું આખું રાજકિ દેવકિ લામળ, તે તથા નનિઆ
ગાદિ ધણી હો વતા સન વરતી આપઈ

નિમવનનું પ્રમાણ ૮૦ ૩૧-૩૪

ખતોમાં ધાણ અશુદ્ધ હોય છે વળી જૂના વખતથી ચાનતું
આવે છે તે લખાય છે

અશુદ્ધિના કેળાકે નમુના એ / ખતોમાંથી નીચે પ્રમાણે છે -
વિક્રિયમાંથી જૂને પત્રમલિવિખ્યતે

ન૦તમતાનિ સાક્ષિષુ

શ્રી અક્ષયજ્ઞાન તત્સમએ રાજા અદિમદારા. મધે ધર્માધર્મ
વિચારણાં ઠાદી શ્રી નસીરદી સને આપદશપાનનૈકમુતે દુર્ગુપાન
શ્રી અનિયાન મનિક સન મીરકો અસાધ શ્રી પીરોજ મલિક જામનિ
મણડપિકાય શ્રી નગદલ મનિક દવેત્યા મી દુરદી મી જનાલ એન
પચકુન પ્રપતિતો દીકુએ પટિલ-દામ્બના મખપોનિ તન મોદી જસા
સુન મોદી સારણ ન પુન નરાઈ. આ પર મોદી દાદાસુત તા પીદસ
કેન મહ મહણુકે દત્તનિ—

જાગૃદ સમ્પ્રદાય તથા જૂની પ્રકૃત લાપા આનુ મિશ્રણ કર
વાનો મોહ સ્વાભાવિક છે જાન પણ જેમને સમ્પ્રદાયનું લવમાન પણ
જ્ઞાન નથી એવા ઘણા લેખકોને ઘણાજ અશુદ્ધ મસ્કૃત ઉતારાઓથી
પોતાના પ્ર ધને શણગારતા જોઈ આપણને હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે

૧૪ પ્રમાણે આ બાબતોમાં છે. પરંતુ તેમાંથી જૂની ભાષાનાં
શબ્દો સ્વરૂપે ગ્રામ્ય ને રૂપે મળી આવે છે.

ઈ. સ. ૧૫૦૮માં થયેલા જોશી નગરપાલિકા 'ભુવન-
પ્રધાન'ના ભાષાન્તરમાંના નમુના—

દવધ જાનિ મોલીયિ.

મંત્રવ રાત્રવર્ણુ જાનિયુ.

શુભ વાણિયુ...શનિ દાનુ. રાત્ર મવળ, શુભ, શુભ, શનિ, રાત્ર,
મે આરિ મિત્ર જાનિયા. એક શિવુ દસતુ પાચમુ દુઃખ શુભજિતું
મે આર દાગની.

સાગાપત્ર, પૃ. ૪૮, ૫૦ ૪૪૧-૪૭

ઈ. સ. ૧૫૫૫માં લખેલી 'શોલીદોત્ર'ના શુભરાત્રી
ભાષાન્તરની પ્રતમાંથી—

શુભિ શિવુ પતિ ચે અમ કાસા દુધ તે અયોગ્ય તે વમજીત
જાનિતું. જિમળા ગાત્રનું બમર કોખ્ય લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરે. કાળે
મંત્રેશ દુધ તે સ્વામી નહ મારે.

જગન્ મૂન 'શુભરાત્રી ભાષાનો હનિદાસ', પૃ. ૭૪

ઈ. સ. ૧૫૨૪માં લખેલી જૈન 'નવતરંગ ભાષાવ-
સાધ' નામના પુસ્તકની પ્રતમાંના નમુના—

જાતલીષ ધણા દીસ રદધ પછધ વિષુસધ એ સ્થિતિ કદધ. વરી
ગોળી વાંધનાં ત્રીજઉ રસ બંધાધ એકિ ગોળીનું મધુરઉ એકિનઉ
જીઉ એકિનઉ ચરક એકિતુ ખાટઉ રસ દુધ.

જગન્ મૂન 'શુભ', પૃ. ૭૩

ઈ. સ. ૧૭મા ને ૧૮મા શેકની પ્રેમાનન્દ, સામળ, પીરા,
ગેરની ભાષા જાણીતી છે. તે હાલનીજ ભાષા છે. એ સમયના જૈન
શ્રાવ્યોના શોધ નમુના નીચે આપ્યા છે.—

મેધરાજવિરચિત 'નગદમયંતી', ઇ. સ. ૧૬૦૭—

આત્મું શુભ પામ્યું કલે, દુઃખ પલ પામ્યું કલે;
ચક્રવર્તી આત સવે, રતના આવે જલે

એમ સાબળી બીમી સતી, કરતી જિન ગુરુ ભતિ
અતિ સમુદ્ધતિ તિહા રહે દિન મુશ્ક નગવત
રાતે રખવાળો રહો તે નજ પ્રિયાને પાસ,
નહાણે જાગી જાણીને આવ્યો હત્ય વિમાસી

આન-૬૦ મૌકિત-૦ ૩૧૫, ૫ ૩૧૭-૪૮

કવે=સમે ભતિ (પ્રા)=મમિતિ તિહા=યા, વત (પ્રા)=વાત

* * * *

વનમે નજરાજન મુઓ બીમી છે નવવેશ,
તે માટે સ્વવચર નવો, માંજો જીમ નરેશ
મુદૂત દિન તો કાન છે કુનપુર અતિ દૂર
મુજ પરણવા ખન છે, હણ કારણ કુખ પૂર
તવ નજ મનમા ચિતવે સસિદર ઝરે અગાર
રવિ હોય પશ્ચિમ દિશિ (તો) જીમી લોપે કાર

એ / મમયના અન્ય તામની લાપા બુઓ એ રાસ શ્રીમેર
લાલસદી હ. મ. ૧૬૩૨મા રચાયલો છે તેમાનો નમુનો ની
આપ્યો છે —

હવધ દેરીવચન સભારી જોઈધ વાટ વેતારી તુહારી
એનવધ તુલ દરનારધ આખ્યા તુહાનિ ચ. કરી ખોવાખ્યા !
વાહિના તુલો લનધ આખ્યા ચિતા શોર ફરિ વોનાખ્યા
ભલુ ચમ તુહાનિ કદૂ છુ દેન વચન ખોડુ વદૂ છુ
એ વાત સહી એમ થાસધ એ કામ તુલજ કરાસધ,
જો વેતા લગનની જાસધ, તો ધણુએ માર્દુ થાસધ

આન-૬૦ મૌકિત-૦ ૧૬, ૫૦ ૩૫૧

હવધ-હવે એન-દ-એ/ને દરનારધ-રનારે તુહાનિ=નમ-
થાસધ-થશે કરાસધ=કરાજે જાસધ-જાશે

અશોકરોહિણી નામના ઇ. સ. ૧૭૧૫માં રચાયેલા રાસ-
માંથી નમુનો:—

રતિ તેજસ આગસિ રતિ રે લો, તિલોપમા નિલભાત્ર, રાં
રંભા રંભાચંભ પરિ રે લો, અસાર થયા અવદાત. રાં

* * *
મનુ! તસ રૂપને જોઇવા રે લો, સુર થયા અનિમેષ, રાં
સદસ નયન ઈંદ્રે ક્યોં રે લો, જોવા રૂપની રેખ. રાં
બ્રહ્મા તસ ગુણ જોતવે રે લો, કીધાં આર વદત્ર, રાં
મનુ! તસ ગુણગણ સાંભળી રે લો, આહ કરી નિજ કત. રાં

આનન્દ૦ મૌકિત૦ ૧૬, ૫૦ ૧૮૫

આમાં પ્રાકૃત ને જૂના શબ્દો વધારે છે:—

આગસિ=આગળ; તસ=તેના; જોઇવા=જોવા; કત=કર્ણ, કાન

ઇ. સ. ૧૭૫૦ ને મુબારે રચાયેલા શ્રી જિનહર્યજીના ‘હરિ-
બાગલચી’માંનો નમુનો:—

પ્રધિપતિ કરી પુલ્કવીશને, જુગતે કિયો જુહાર લાલ રે;
રાજ રગિયાયત હુઓ, આદર દિયો અપાર લાલ રે.
કિહાંથી આઝ્યા, રહો કિહાં? પૂછી સધળી વાત લાલ રે;
હરિજન બળશુદ્ધિ આગળો, ક્ષિતિપ ભણી કહી દાત લાલ રે.
નીતિ વડે નરનાયને, ખિલુએ કિયો ખુશાલ લાલ રે;
પરમન તો નિજ વશ કરે, અગુર તણી એ ચાલ લાલ રે.

આન્દ૦ મૌકિત૦ ૩૭, ૫૦ ૩૯૧

પુલ્કવીશ=પ્રિયવીશ; ખિલુ=ક્ષણ

ઇ. સ. ૧૬૨૯માં રચાયેલા ‘જય્યાનંદકેવળી’માંનો નમુનો:—

તે પાસે નગરજ લહુ, વીરસેન તિહાં રાય;
બીમ સોમ છે ભટ બલા, સેવે તેહના પાય.
રાયે તસ આર્પસિ દિયો, મૃગયા જાઓ દોય,
મૃગ મારીને વેગ સ્યું, મદિર લાવો સોય.
ભટ બેહુ તે સજ યર્ષ, જયા તે વનમાં જામ;
મૃગલાં બહુ દેખી કરી, મારણ લાગા તામ.

આન૦ મૌકિત૦, ૩૭, ૫૦ ૧૧૮

આયત્ન=આદેશ, હુકમ

શ્રીવિજયજીએ ‘કપસૂન’ પર અમદાવાદમાં સનત્ ૧૭૦૭, ઇ સ ૧૬૫ માં ‘બાવબોધ’ નામની લાખામાં ટીકા કરી છે, તેમાંથી લાખા પર પ્રકાશ પડે એના કેન્દ્રાક ઉતારા નીચે આપ્યા છે —

શિષ્ય નઈ ઇમ દહધ

મી સુધર્મા રામીનિ પાસિ ધર્મ સાગલી નતઉ ચર્ચુ પિતા ધર્મિ આગ્રહઈ કરી આઠ કન્યા પરણાવી રાસિ કલુષાનિ પ્રતિ પ્રતિબોધી પ્રમાનિ સુધર્મગણુધરનિ પાસિ આઠ કન્યા નામા ઠાએ

પછી બારે વરસે ગૌતમ મોક્ષઈ ગયા

પછી એસઠિ વરસે જન્મ્યૂસ્વામી મોક્ષ ગયા તિવારે દશવાના લેતા ગયા

કન્યાતા સસ્કૃત કોસેજના સસ્કૃત હસ્તવિખિન પુસ્તકાનો રિપોર્ટ, ઇ સ ૧૮૭૮, ન ૨૬, પૃ ૨૦-૨

અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી, અને હાલની ગુજરાતીમાં ફેરવાક સરખા શબ્દરૂપની યાદી નીચે આપી છે —

સસ્કૃત	અપભ્રંશ	જૂની ગુજરાતી	હાલની ગુજરાતી
વાજ	વાણ	રાસ કનડુ	રાસ રામી, કસહ
લોક	લોણ	સાસણુ ધર્મ	શાસન ધર્મ
પ્રિય	પિઝ પ્રિઝ	પિઠિ	પિઠિ
વજ્રમ	વજ્રદુ	વિવેકિઠિ, ચોગુ	રિવેકી, ચોગ
/ વજ્રમજમ	વજ્રદુ	શાલ	શાલ
રત્નાનિ	રચગણ	નયણાં સોચણા	નયત, સોચન
મન	માદુ સચુ	સલ સવ-(સવે)	સલુ
અવ	અદુ	એહ-એઉ	એ
ય ત	જા જુ સો	જુ સુ ઘ	જે, તે
યે ત	જ તિ તે	જ(જે) યે ત(તે)	જે તે
યાદૃશ	ચાદલ	જિસિઠિ જસિઠિ	જેવો
		જસ્તુ જિસી	

સંસ્કૃત	અપ્રાચી	જૂની શુભાષી	દાણી શુભાષી
માદુગઃ	મદુ	નિસિઉ, તસિઉ,	તેવે
કાંદનઃ	વદન	નિસ્યુ	
કાંદનઃ	વદન	દિસિઉ, દિસ્યુ,	કેવે
		દિસા	
કાંદનઃ	માન	અસિઉ, ઇસિઉ,	એવે
		ઇસિઉ, ઇગી,	
		અસ્યું, એદવું	
દાણાવાન	વનુડ, વનુ	એવઃઉ	એવઃ
મામાન	જેવડ	જેવઃઉ	જેવઃ
મામાન	તેવડ, તેતિઉ,	તેવઃઉ	તેવડ
	તેવડ		
મદમ (મમ્મે)	દડ, મદે	દડ, અહો	દુ, અમે
રમ	તુડ		તુ, તમે
દિમ	વડ	કાંઈ	કાંઈ, કાંઈ
દેવન	દરે	પાસ-પસાયે	દેવે, પ્રસાદે
મયા	મદ	મિ-મધ; આ-	મે, આપણે
		દુષ્ટીઉ	
પન	જેન-જે ને	નિજો-નેજો-	જેજો
		નિજિ	
મેન	તેન-મે-ને	તેજિ	તેજો
દુર્લભમ્	દુર્લભ	દુર્લભ	દુર્લભ
તમ્	તમ	તસ-તાસ	તેનુ
યમ્	માન	માનુ-માસ	જેનુ
રયવર	રદમરિ	મદીમંદિ	મદીમંદો
ને	નવડ	હેદિ, વરિમે	હેડે, વરમે
મરીવ	મદાન	માદરડે-માદર	માડે
નવ મંચનિય	તદ-નગડ	મુગ-તણુડ	મુગાણુ
દુર્લભ	દુર્લભ	દુર્લભ	દુર્લભ

સરહત	અપ્રજથ	બુદ્ધી શુભરાત્રી	દાવની શુભરાત્રી
યસ્માન્, વસ્માન્	તદિ તદિ, વદિ	તિદા તિદા,	ત્યા, ત્યા, યા
યમિન્ તમિન્	અદિ	દદા કિદા, દદ	ઇયા
મદ્મ	માગ્મિમ્	સરિપ્તુ	સરપ્તુ
મદ્મ	તરિપ્તુ	સગ્મિષ્ઠિ	સરમ્
મળાયતિ	મળદ્ આદ્	જિમ્મ, પામમ્,	ગમે, પામે
		વ્યાપદ	વ્યાપે
વરામિ	વરવ	રદ્મ, સાંજત્મ	રદો, સાંજો
યાતુ	યાત	પખાત, રુખ્મ	પખાતો, રુખો
ગત, વા	મગ્મ, ચરિ		મર્મ, ચર્
મુચ્ચ	મચિ		મેદ
શાયન	જાળામ્	ભળીમ્ મુળીમ્	જળાય
ચિત્તયે	ચિત્તિચ્ચ	મુળીચ્ચ દીનમ્	મુળાય, દીન
સોડપ્યમ્	સહેચ્ચ	કરવદ (મરવામા)	સહેતુ
સ્વરિતપ્યમ્	સોદરા		સુતુ
જાગતપ્યમ્	જગ્મવા		જગતુ
ચદિન	ચન્નિમ્	આવિષ્ઠિ, મિષ્ઠિ	ધમ્મો, આન્મો,
			મયો
જાતમ્	વાણિત	પુનિષ્ઠિ	પૂન્યુ
દારિત	દરામિત	રખાવમ્, નખા	દરામો, રખાવે
		વમ્, ચનાવદ	નખાવે ચનાવે
વાચિતુમ્	વાલરિ	પામેવા	પાળવા પામવા
વતુમ્	કરરિ	ક્ષાપેવા, મરેવા,	ધાવા કમ્વા,
		પાડેવા	પાડવા
કરિષ્યામિ	કરીષ્ઠ	માંડીસિ	માંડીશ
મરિષ્યતિ	દાસદ્	મસિ, જસિ	ધારો જરો રહેશે
		રદિસિ	
અગ્નિ	અચ્ચદ્	અગ્નિમ્, યિ, અગ્નિ	યિ

સ્રેષ્ઠ લઙ્કા	અષ્ટાંશ લઙ્કા, માર્ગ	નૃની ગુણાતી મારેજો, કરેજો, કરિજો, ના- લિજો, કરેજો	દાઙની ગુણાતી લાઙ્કા, કરેજો, નાજો, કરેજો
હમ્	હમ્	પડતડ	પડતો
રદ્	રદ્		રદ્
કુન્	કર	કરી	કરી
શો કુલ	વનિ કુલ	વસિ કીધ	વશ કીધા
મામ્ મરન્	મમ્દે રાન્તર		અમારી પામેથી
પન્, તન્	નિમ, જ, નિમ	નિમ, નિમ	નિમ, તેમ
પરિ, તરા	તર, તર	જર, તર, તર, તર	તે, તો
તપ્, પત્	તો	તપ્, તપ	તે, તો
પર	તિ	જ	જ
પમ્	પમ્, પમ્, તેમ્, કેમ્		એમ, તેમ, કેમ
પધાન્	પળ્, પળિ	પળ	પળી
અપ્	અપ્	અપ	અપે
મા	મ	મ	મા, ના
કપ્	કાર્		કેમ
પિત્	પિન્		પિલ
પાપ્	પાપ્, પામ, પાર્	પાપ-પાવ-પ	પાપાપી
તાપ્	તાપ્, તામ, તાર્	તાપ-તાવ-ત	તાપાપી
પુનઃ	પુન્		પુલ
માપાન્		અપ્	એપ્ (એપ્ આવ)

લેતિમા દેશ્વારના તથા શબ્દવ્યત્યયના ઘોડાક ઉદાહરણ નીચે આપ્યા છે -

નૂની ગુણ

દુધ હામઉ (પુ)

હઠ ધીધઉ (પુ)

(હધધિધરિઉ) રામનુનામ (પુ)

(મારુયાડિનુ) પાસઉ (પુ)

ભુળારવ (પુ) વરતીઉ

દાણની ગુણ

હામ્ય (નપુ), હામી (ત્રી)

હઠ (ત્રી)

નામ (નપુ)

પાસું (નપુ)

ભુમરાણ (નપુ)

ઉપર ક્રમના દાખલા—

નયર યોગિની

માણસતાણા વણું અઢાર

મડપરગ

યોગિનીનગર

અઢાર વણના માણસ

ગમડપ

પ્રકરણ પમું

✓ વ્યાકરણ: મહત્ત્વ, પ્રયોગનાદિ

વ્યાકરણ એટલે શું?—‘વ્યાકરણ’ શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટીકરણ થાય છે જે શાસ્ત્રમાં શબ્દના પ્રકૃતિ ને પ્રત્યય જુદા પાડી પ્રત્યયના અર્થ દર્શાવ્યા હોય છે અને જેમાં શબ્દોના શુદ્ધ રૂપ તથા તેનો વાક્યમાં પરસ્પર સંબંધ કેવી રીતે છે તે વિષે વિવેચન કર્યું હોય છે તે વ્યાકરણ. આ રીતે એ શાસ્ત્રમાં શબ્દોનું સ્પષ્ટીકરણ થાય છે અને ‘શબ્દાનુશાસન’ પણ કહે છે, કેમકે એમાં શબ્દોનું અનુશાસન-ઉપદેશ કરાય છે—અસાધુ શબ્દથી જુદા પાડી સાધુ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે

વ્યાકરણ શું શું કરે છે?—વ્યાકરણ ભાષાને નિયમમાં રાખે છે અને વિકાર પામતી અઠકાવે છે તે સાધુ શબ્દનું જ્ઞાન કરાવે છે અને અસાધુ અપબ્રહ્મ શબ્દોનો પ્રયોગ અઠકાવે છે એક વિનાએ

પુત્રને કહ્યું કે ભાઈ, બીજાં શાસ્ત્ર ન ભણે તો ભણે, પરંતુ વ્યાકરણનો તો અભ્યાસ કરજ. એનું જ્ઞાન નહિ થાય તો તું ગમે તેવાં અશુદ્ધ રૂપ વાપરીશ—‘સ્વજન’ (પોતાનાં માણસ)ને બદલે ‘શ્વજન’ (કુતરા), ‘સકલ’ (સઘર્મ)ને બદલે ‘શકલ’ (ખંડ, કકડો), અને ‘સદૃત’ (એક વાર)ને બદલે ‘સદૃત્’ (છાણ) કહીશ. આખું અનિષ્ટ પરિણામ ન આવે માટે તારે વ્યાકરણ તો ભણવું જ જોઈએ. અર્થાત્, શુદ્ધ ભાષાના રક્ષણને માટે વ્યાકરણનું અધ્યયન આવશ્યક છે. એટલાજ માટે ભગવાન કાલ્યાયન વાર્તિકકારે વ્યાકરણ શીખવાનાં પ્રયોજનમાં ‘રક્ષા’—રક્ષણને સહુથી પહેલું મૂક્યું છે.

વ્યાકરણ, વેદાંગ—શિશ્વા (ઉચ્ચારશાસ્ત્ર), કંઠ્ય (ક્રિયાવિધિ-શાસ્ત્ર), વ્યાકરણ, નિરુક્તિ (વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર), છન્દ, અને જ્યોતિષ, એને વેદનાં છ પ્રધાન અંગ માન્યાં છે અને પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા, અને ધર્મશાસ્ત્રોને ઉપાંગ—ગૌણ અંગ માન્યાં છે. છ પ્રધાન અંગોમાં વ્યાકરણ એ પ્રધાનતમ અંગ છે એમ ભાષ્યકાર અને હરિ માને છે; કારણ કે વ્યાકરણના સારા જ્ઞાન વિના બાકીનાં અંગનું જ્ઞાન અપૂર્ણ છે. દરેક પ્રજા પોતાના ધર્મપુસ્તક પ્રત્યે અત્યંત પૂજ્યભાવ દર્શાવે છે. વેદ હિંદુઓનું ધર્મપુસ્તક છે. વેદ એટલે મન્ત્ર અને બ્રાહ્મણ. ઉપનિષદોનો એમાંજ સમાવેશ થાય છે. વેદના અન્ત ભાગમાં છે તેથી એ વેદાન્ત કહેવાય છે. જે સમયે છાપવાની કળાનું સંગ્રોધન થયું નહોતું તે સમયે ઋષિકુળોમાં શિષ્યો ગુરુમુખે ઉચ્ચારેલા મન્ત્રોનું ધ્રુવણ કરી વેદનું અધ્યયન કરતા. આ કારણથી વેદને શ્રુતિ કહે છે. વ્યાકરણ ના અધ્યયન વગર વેદના મન્ત્રોનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર કે અર્થ સમજાય નહિ. વર્ગી સ્વરમાં ફેરફાર થાય તો અર્થનો અનર્થ થાય. કહ્યું છે કે જે શબ્દમાં *સ્વરનો કે વર્ણનો દોષ હોય છે તેમાંથી વિવક્ષિત અર્થ

* વેદમાં કેટલાક સ્વર હ્રાયા, કેટલાક નીયા, ને કેટલાક સમધાણ પડાય છે, તે અનુક્રમે હ્રાતા, અનુહ્રાતા, અને સ્વરિત કહેવાય છે.

નીકળતો નથી એવી દોષવાળી વાણી વજ્રરૂપ ઘર્ષ યજ્ઞમાનની હિમા કરે છે એ વિષે નીચેની આખ્યાયિકા આપે છે —

એક સમયે જુને ઇન્દ્રનો નાશ કરવા મારુમન્ત્રનો આરબ કર્યા હતા તેમા ઇન્દ્રગુર્વર્ણસ્વ એટલે જ ઇન્દ્રનો શત્રુ-શાત્રુચિના-છેદનાર થા એવો અર્થ વિવક્ષિત હતો આમા શુ શબ્દ યૌગિક અર્થમા લેવાનો છે, રૂદાર્થમા નહિ, કેમકે રૂદાર્થમા લેવાથી અર્થનો ભેદ થશે નહિ ઇન્દ્રનો શત્રુ કે ઇન્દ્ર છે શત્રુ જેનો એવો અર્થ લઈએ તો તત્પુરુષ ઇન્દ્રગ્રીહિ સમાસના અર્થમા ફેર પડેો નહિ 'ઇન્દ્રનો છેનાર થા એવો અર્થ પ્રતિષ્ઠાન કરવાનો હતો માટે 'ઇન્દ્રશત્રુ' ગન્ધમાનો કે હો સ્વર ઉદાત્ત પડવો જોઈએ, કેમકે તત્પુરુષ સમાસ અન્તોદાત્ત છે, અર્થાત્, એમા ઉદ્દેશો સ્વર ઉદાત્ત છે, પરંતુ ક્રત્વિજે એ શબ્દનો પહેલો સ્વર ઉદાત્ત હૃસ્વાયો આથી સમાસ બદ્ધગ્રીહિ યઈ મરેા અને એનો અર્થ 'ઇન્દ્ર છે શત્રુ-શાત્રુનાર જેનો' એવો વિપરીત થશે આ પ્રમાણે સ્વરના દોષથી યજ્ઞમાન જે જુને તેનોજ નાશ થયો હુદ્ધ શત્રુનો પ્રયોગ ન થાય માટે વ્યાકરણ શીખવુ જોઈએ વેદાકરણોએ વાળ્ણી કહ્યું છે કે એક શબ્દનું પાંચ બરાબર જ્ઞાન થાય અને પ્રયોગ થાય તો તેથી આ લોકમા ને પર લોકમા આખા કામનાઓ સફળ થાય છે સાતુ શબ્દનો એવો પ્રભાવ છે સાધુ શબ્દ જ્ઞાન વ્યાકરણથી થાય છે માટે વ્યાકરણ શીખવુ જોઈએ

લાઘવ—લાઘવ એટલે મક્ષેપ એને પાંચ ભાગવાન્ કાત્યાયને વ્યાકરણનું પ્રયોજન કહ્યું છે સાધુ ગણદ કરતા તેના અપભ્રશની સખ્યા ઘણી મોટી છે બધા અશુદ્ધ રૂપ શીખવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો ઘણો સમય જાય ને પરિશ્રમ પડે શુદ્ધ શબ્દનું જ્ઞાન થયાથી બાકીના અશુદ્ધ એમ સહજ મમજાય છે શુદ્ધ ગણદનું જ્ઞાન વ્યાકરણ થી થાય છે, માટે વ્યાકરણનું અધ્યયન આવશ્યક છે

શબ્દશુદ્ધિ—વગી જેને વ્યાકરણનું જ્ઞાન હોય છે તે કયુ રૂપ શુદ્ધ છે, અને આ ન્યણે શુદ્ધ રૂપ કેવુ હોયુ જોઈએ, તેનો તર્ક કરી શકે છે અને તેના મનમા એ વિષે સશય રહેતો નથી દાખલા તરીકે, 'પદ્મી' શબ્દ ખરો છે કે 'પદ્મી', 'પોર્વાત્ય' કે 'પૌરત્ય', 'શુ વાત કરો છે?' કે 'શી વાત કરો છે?' 'દરેક માણસ' કે 'દરેક માણસો'—એનો નિશ્ચય વ્યાકરણ શીખેલો તરત કરી શકે છે

પ્રયોજન—આ પ્રમાણે લખવાનું કાલ્યાણને વ્યાકરણ શીખવાનાં મુખ્ય પ્રયોજન ચાર આપ્યાં છે:—૧. શુદ્ધ ભાષાનું રક્ષણ, ૨. સંક્ષેપે જ્ઞાન, ૩. શુદ્ધ રૂપનો તર્ક, અને ૪. તે વિષે અસંદેહ. મહાભાષ્યકાર પતંજલિએ એ બધાં પ્રયોજનનું સારી રીતે વિવરણ કર્યું છે. ભાષાશુદ્ધિની રક્ષા, લિંગ ને વિભક્તિનો જે સ્થળે જેવો ઘટે તેવો વિપરિણામ-ફેરફાર કરી યોગ્ય અર્થનો તર્ક, સંદિગ્ધ સ્થળે નિશ્ચય કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત કરવું, અને સંક્ષેપમાં શબ્દશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવવું, એ વ્યાકરણશિક્ષણનાં મુખ્ય પ્રયોજન છે. બોલવામાં લોકોને નિયમમાં રાખનાર અને શુદ્ધ શું અને અશુદ્ધ શું તે દર્શાવનાર વ્યાકરણ છે. પદાર્થમાત્રની પેઠે ભાષા પણ વળતે વળતે વિકાર પામતી જાય છે. એમ ઘણા વિકાર પામી અશુદ્ધ ન થાય તેને માટે વ્યાકરણની જરૂર છે. પ્રાચીન મુનિઓએ કહ્યું છે કે જેઓ અપશબ્દ વાપરે તે મ્હેચ્છ છે. અપશબ્દો પણ મ્હેચ્છ-દૂષિત છે. આપણે મ્હેચ્છ ધર્મને નહિ, માટે પણ વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. આર્ય લોકો અનાર્ય લોકોના સંગ્રામમાં આવ્યાથી તેમના મનમાં સંસર્ગથી ભાષા અશુદ્ધ થશે એવી ચિંતા પેડી. ભાષાને અશુદ્ધ થતી અટકાવવા માટે તેમણે આ પ્રમાણે કહ્યું છે. ભાષાશુદ્ધિ માટે આપણા પૂર્વજો કેટલી બધી સંજ્ઞા રાખતા તે આથી સમજાશે. ભાષાશુદ્ધિ વ્યાકરણના સારા જ્ઞાન વગર જળવાતી નથી; માટે જેમને શુદ્ધ ભાષા બોલવાની ને લખવાની ઈચ્છા હોય તેમણે અવશ્ય વ્યાકરણનું સાદું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. ચારણીથી જેમ ઘૂલું ચળાઈ જઈ મેદો જુદો પડે છે, તેમ વ્યાકરણનો જ્ઞાનથી અશુદ્ધતા જતી રહી શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય છે.

સર્વ વિદ્યાની વિદ્યા—દરેક શાસ્ત્ર ને વિષયમાં વિચાર દર્શાવવાનું સાધન ભાષાજ છે, અર્થાત્, શબ્દ છે અને શબ્દનું જ્ઞાન વ્યાકરણ વગર મળી શકતું નથી. આજ કારણને લઈને હુરિએ વ્યાકરણવિદ્યાને સર્વ વિદ્યાની વિદ્યા કહી છે. શબ્દ સિવાય મળી શકે એવું કંઈ પણ

જ્ઞાન નવી સવ જ્ઞાન શબ્દથીજ વ્યાપ્ત થયું છે આથીજ સર્વ શાસ્ત્ર, કળા, અને શિષ્યની વિદ્યામા આધારભૂત વિદ્યા વ્યાકરણવિદ્યા છે

વાણી વૃષભ છે જગદેશ્વર વાણીને વૃષભ સાથે સરખાવી છે ચાર પાત્ર સમુદાય નામ આખ્યાત (ક્રિયાપદ), ઉપસર્ગ અને નિષાત (અવ્યય) એ વૃષભના ચાર શીર્ષ છે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળ, એ ત્રણ એના પગ છે, બે પ્રકારના રજ નિત્ય અને અનિત્ય વ્યય અને વ્યયક એ એના બે માથા છે સાત વિભક્તિ એ એના સાત હાથ છે દરસ્થાનમા (જાતીમા) કંઠમા, અને મૂલસ્થાનમા બધાપરો એવો વૃષભ શબ્દ કરે છે 'વૃષભ શબ્દ' 'વૃષ' - વરસડા એ વાનુ પરની આળો છે વાણી કામનાની વૃદ્ધિ કરે છે, માટે એને વૃષભ કહી છે શબ્દરૂપી શ્વસ ગણ્યુ છે વાણીરૂપી પરમજ્ઞ પુરુષની અદર પ્રવેશ કરે છે જે વ્યાકરણ જાણે છે તે પરમજ્ઞ સાથે સામ્ય પામે છે એમ એ મંત્રમા વ્યાખ્યાન મહાર પ્રતિપાદન કરી સ્તુતિ કરી છે

વ્યાકરણ ને ન્યાયશાસ્ત્ર - એમ વ્યાકરણનો સમઘ ભાષા સાથે છે તેમ ન્યાયશાસ્ત્રનો સમઘ પણ ભાષા સાથે છે પરંતુ એ બેમા ફેર છે વ્યાકરણ ભાષાના નિયમ આપે છે, પરંતુ ન્યાયશાસ્ત્ર વિચારનું શાસ્ત્ર હોવાથી એનો વિચાર સાથે સમઘ પ્રધાન અને ભાષા સાથે ગૌણ છે ભાષા એ વિચાર દર્શાવવાનું સાધન છે, એથી ન્યાયશાસ્ત્રને ભાષાની અપેક્ષા છે આ કારણથી વામ્યનું પૃથક્કરણ બંને શાસ્ત્રો જુદી જુદી દૃષ્ટિથી કરે છે દાખલા તરીકે, 'તે માણસમા બહુ અન્વય નથી' એ વામ્યનું પૃથક્કરણ ન્યાયની દૃષ્ટિએ આ પ્રમાણે થાય છે વિચાર માનના બે વિભાગ થાય છે આપણે ઊર્ધ્વ પદાર્થને વિષે કોઈક શુભનું નિધાન કરીએ છીએ કે નિષેધ કરીએ છીએ ઉપમા વાક્યમા માણસને વિષે 'બહુ અન્વયનો નિષેધ કર્યો છે, માટે 'માણસ' એ ઉદ્દેશ્ય છે અને 'બહુ અન્વયનો અભાવ' એ વિધેય છે એ બે વિચારોને ભાષા 'છે' ક્રિયાપદ વડે જોડે છે આમ ન્યાયશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી એ વામ્ય 'તે માણસ બહુ અન્વયતા અભાવવાળો છે' એમ સમજવાનું છે વ્યાકરણમા વાક્યને અર્થમા હોય છે તેમાજ તેનું પૃથક્કરણ કરવામા આવે છે એમકે પૃથક્કરણનો હેતુ જુદા જુદા શબ્દોનો પરસ્પર ઉચો અન્વય છે તે દર્શાવવાનો છે

પ્રકરણ ૬૬ વર્ણવિચાર: શિક્ષા

શિક્ષા—જે ગ્રન્થમાં વર્ણના-સ્વરાદિના ઉચ્ચારણપ્રકારનો ઉપદેશ કર્યો હોય છે તેને શિક્ષા કહે છે. પાણિનિશિક્ષા, નાન્દશિક્ષા, યાસવસ્થશિક્ષા, વ્યાસશિક્ષા, આદિ સંસ્કૃતમાં શિક્ષાગ્રન્થ છે. આગલા પ્રકરણમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે પ્રાચીન મુનિઓએ ઉચ્ચારશુદ્ધિનું યોગ્ય મહત્ત્વ જાણવું છે.

શબ્દ: પ્રકાર—પૃથિવી, જળ, તેજ, અને વાયુ, એ ચાર ભૂતોની ક્રિયાથી પાંચમું ભૂત જે આકાશ તેને વિષે ઉત્પન્ન થયતો, દ્રવ્યને વિષે રહેતો જે ધર્મ તે શબ્દ. શબ્દ એ આકાશમાં-અવકાશમાં એટલે ખાલી જગામાં થાય છે અને પૃથ્વી આદિ ભૂતોની ક્રિયાથી થાય છે, નથી એ પાંચ ભૂતોનાં શુદ્ધ ગણાય છે. શબ્દ બે પ્રકારનો છે:—શુદ્ધિહેતુક અને અશુદ્ધિહેતુક. શુદ્ધિ જેનું કારણ નથી તે અશુદ્ધિહેતુક છે. મધની ગળના એ એવો શબ્દ છે. શુદ્ધિહેતુક શબ્દના બે વિભાગ છે—સ્વાભાવિક અને કાષ્ઠપનિક. બંનેમાં ધ્વનિ ઉપકારક છે તેથી બંને ધ્વન્યાત્મક છે. જે શબ્દ કોઈ પણ વર્ણ સૂચવતો નથી એવો શબ્દ એ સ્વાભાવિક શબ્દ છે. હસતું, રોતું, ઇલાદિ એવા પ્રકારનો શબ્દ છે અને એવો શબ્દ પ્રાણિ-માત્રમાં સાધારણ છે. કાષ્ઠપનિક શબ્દ ત્રણ પ્રકારનો છે:—૧. વાગિત્ર વગેરેનો શબ્દ, દોત્ર, પડધમ, નંરધું, વીણા, વગેરેનો; ૨. ગીતિરૂપ; રાગો સૂચવતા, સા, રી, ગ, મ, વગેરે સ્વરરૂપ; અને ૩. વર્ણાત્મક; ધ્વનિવિશેષની સાથે થયેલો, કંક, તાલુ, આદિની સાથે અથડાવાથી થયેલો શબ્દ. દ્વિતી સાંભળીએ તો કોઈ પણ વર્ણ સમગ્રતઃ નહિ એતું જે કંઈ કાને પડે અને પાસે જવાથી જે તીણો, ઊંડો, વગેરે વિચાર ઉત્પન્ન કરે તે ધ્વનિ, એમ શ્રીમુચ્છંકરાચાર્ય ધ્વનિનો અર્થ સમગ્રતઃ છે.

વર્ણની ઉત્પત્તિ—વર્ણ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? ચેતન માણીને અમુક અર્થ કહેવાની ઇચ્છા થવાથી તે અર્થ સમગ્રતઃ એવા શબ્દો ઉત્પન્ન કરવા માટે અન્તઃકરણને પ્રેરે છે. તે અન્તઃકરણ મૂળ આધારસ્થાનમાં રહેલા અગ્નિને પ્રેરે છે

અને તે અગ્નિ તે સ્થળે રહેલા વાયુને ચલાવે છે એ વાયુએ તેજ સ્થાનમાં સુષ્મ રૂપે ઉત્પન્ન કરે છે અને પછી વાળી કહેવાય છે પછી નાભિદેશપર્યન્ત આગેલા વાયુએ તે પ્રદેશના સયોગથી ઉત્પન્ન કરે છે અને પશ્ચન્તી વાળી કહેવાય છે એ બંને વાળી સુષ્મ સુષ્મગર હોવાથી માત્ર યોગીને મગ્ય છે, આપણને નહિ પછી તેજ વાયુ હૃદયદેશ તરફ જાય છે હૃદયના સયોગથી ઉત્પન્ન થયેલી વાળી તે મધ્યમા કહેવાય છે પછી તે વાયુ મુખપર્યન્ત ધઈ કદેશ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેને મૂધસ્થાન સાથે આધાત થાય છે, એટલે પ્રત્યાધાત પાછો ફરી મુખવિનરમા કપાદિ આઠ સ્થાનોમાં પોતાના અભિધાનથી જે સજ્ઞ ઉત્પન્ન કરે છે તે વૈષ્ણવી વાળી કહેવાય છે આ પ્રમાણે વૈષ્ણવજ્ઞો આર પ્રકારની વાળી વર્ણવે ૮-પરા, પશ્ચન્તી મધ્યમા, અને વૈષ્ણવી “એકજ નાદાત્મક વાળી મૂળ આધારસ્થાનમાંથી નીકળી પડે કહેવાય છે, કેમકે નાદ સુષ્મ હોવાથી સાબળી શકાતો નથી હૃદય તરફ જઈ પશ્ચન્તી કહેવાય છે કેમકે તેને યોગીઓ જોઈ શકે છે તેજ બુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થયેલી, વિવક્ષા પામેલી મધ્યમા કહેવાય છે, કેમકે તે હૃદય નામના મધ્ય પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી છે, અને મુખમાં રહેલી, તાડુ, ઓઝ, આદિના વ્યાપરથી બહાર નીકળે છે ત્યારે વૈષ્ણવી કહેવાય છે, એમ સામાન્યાર્થ જાગેલના મન્ત્રના બાચમાં સમાવે છે

પાણિનિ અને વર્ણોત્પત્તિ—ભગવાન્ પાણિનિ પોતાની ‘શિક્ષા’માં વર્ણની ઉત્પત્તિ એજ પ્રમાણે વર્ણવે છે ઉચ્ચાર કોણુ કરે છે અને કેવી રીતે કરે છે તે બંને પ્રશ્નના ઉત્તર નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે —

આત્મા બુદ્ધિથી બાહ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન મેળવી તે વિચાર બીજાને દર્શાવવા બોલવાની ઈચ્છા થવાથી મનને યોગે છે મન શરીરમાંના અગ્નિને આધાત કરે છે, અગ્નિ વાયુને પ્રેરે છે, અને વાયુ છાતીને વિષે ફરતો મન્ત્ર સ્વર ઉત્પન્ન કરે છે, કડમાં ફરતો મધ્યમ સ્વર ઉત્પન્ન કરે છે, અને મૂધસ્થાનને વિષે ફરતો તાર સ્વર ઉત્પન્ન કરે છે આ રીતે ઉચો ગયેલો વાયુ મૂધસ્થાનને વિષે પ્રત્યાધાત પામે છે અને પાછો ફરી મુખમાં આવી વર્ણને ઉત્પન્ન કરે છે

અયત્ન—અયત્ન કર્યા વિના ઉચ્ચાર ઘર્ષ શકતા નથી પ્રથમ દૃઢીમાંથી યત્ન વડે વાયુ પ્રસાય છે ને તે ઉચિ જઈ જુદા જુદા ઉચ્ચાર સ્થાનો સાથે અથડાય છે, એજે મુખની અદર વર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે

આ આશ્યન્તર-મુખની અંદરનો પ્રયત્ન છે. વર્ણને મુખની બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન-ગળાની બારીનો મોકાય, વિકાસ, વગેરે-તે બાહ્ય પ્રયત્ન છે.

વર્ણુ: પ્રયત્ન: સ્થાન—વર્ણુ અને તેનાં પ્રયત્ન અને સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે:—

સ્વર-અ, ઇ, ઉ, ઋ, ઌ, ઐ, ઓ, ઔ

વ્યંજન-ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ; ચ, છ, જ, ઝ, ઞ; ટ, ઠ, ડ, ઢ, ન; પ, ફ, બ, ભ, મ; ય, ર, લ, વ; શ, ષ, સ; હ

‘અ’ થી ‘ઔ’ સુધીના વર્ણુ એની મેળે-કોઈ પણ અન્ય વર્ણુ ની મદદ વગર ઉચ્ચારાય છે, માટે સ્વર કહેવાય છે. બાકીના વર્ણુ સ્વર મેળવ્યા વિના ઉચ્ચારાતા નથી, તેમાં સ્વરનું વિશેષ અંગન કરવું પડે છે, માટે તે વ્યંજન કહેવાય છે.

સ્વર: પ્રકાર-સ્વરના હ્રસ્વ, દીર્ઘ, અને ઋતુ, એવા ત્રણ પ્રકાર છે. દૂંઠો બોલાય તે હ્રસ્વ, લાંબો બોલાય તે દીર્ઘ, અને કાંઈને ફરથી બોલાવતાં તેના નામનો છેલ્લો સ્વર દીર્ઘથી પણ લાંબો ઉચ્ચારાય તે ઋતુ કહેવાય છે. હ્રસ્વ સ્વરની એક માત્રા, દીર્ઘની બે, અને ઋતુની ત્રણ માત્રા ગણાય છે. માત્રા એટલે આંખના પલકારા જેટલો કે વીજળીના ઝબકારા જેટલો વખત.

વળી ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, અને સ્વરિત, એવા ત્રણ વિભાગ સ્વરના છે, તે વેદમાં છે. ઊંચે ઉચ્ચારાય તે ઉદાત્ત, નીચે બોલાય તે અનુદાત્ત, અને જેમાં ઉદાત્ત અને અનુદાત્ત બંનેનાં લક્ષણ હોય તે સ્વરિત. સ્વરિત સ્વર વર્ણુની ઉપર | ચિહ્નથી અને અનુદાત્ત વર્ણુની નીચે — ચિહ્નથી દર્શાવાય છે. પરંતુ સ્વર દર્શાવવાની એકજ રીત નથી. સામ-વેદમાં અક્ષરની સાથે આંકડા મૂકી દર્શાવવાની રીત છે.

અ, ઇ, ઉ, ને ઋ, એ ચારેના હ્રસ્વ,^૧ દીઘ, ને ખુત એમ બાર પ્રકાર છે દીઘ રૂપો અનુક્રમે આ, ઈ, ઉ, ને ઋ છે ખુત સ્વર વર્ણની પછી રૂ મૂળી દશાવાય છે

અ, આ, અઃ ઈ, ઈઃ, ઇઃ, ઉ, ઉઃ, ઊઃ, ઋ, ઋઃ, ઋઃ એનું દીઘ રૂપ નથી, તેથી બે પ્રકાર છે—અ, અઃ

ઋ અને હ્રમા સ્વર અને વ્યંજન બંનેના તત્ત્વ મળેલા છે, તેમા સ્વરનું તત્ત્વ પ્રધાન ને વ્યંજનનું ગૌણ છે સ્વરનું તત્ત્વ ર ને હ ની પૂર્વે તેમજ પછી છે એમ વાજસનેયી સહિતામા કહ્યું છે

એ, એ, એ, ને ઐ—એ સધિચ્ચર કહેવાય છે, જેમકે એ બપોળે સ્વરોના મળેના છે એનું હ્રસ્વ રૂપ નથી, આથી એ ચારના દીઘ ને ખુત, એ બે વિભાગને લીધે ૮ પ્રકાર છે

એ=અવર્ણ+ઇવર્ણ, ઐ=અવર્ણ+ઉવર્ણ, ઐ=અવર્ણ+એ, ઐ=અવર્ણ+એ

‘ઐ’નો ઉચ્ચાર ઉતાવળે ઉચ્ચારેલા ‘અઇ’ જેવો અને ‘ઐ’નો ઉતાવળે ઉચ્ચારેલા ‘અઉ’ જેવો થાય છે

સ્વરની પછી ને અનુસ્વાર અને ને વિસર્ગ કહે છે અ, આ, ઇ, ઈ, વગેરે ‘સ્વર’ શબ્દને સ્નાયિક ‘અ’ પ્રત્યય લાગી, આથી સ્વરની વૃદ્ધિ ઇઃ, અન્ત્ય સ્વર લોપાઈ ‘ન્વાર’ શબ્દ થયો છે ‘સ્વર’ તેજ ‘ન્વાર’ સ્વરની પછી આવે છે, માટે ‘અનુન્વાર’

અ, ઇ, વગેરે ઉચ્ચારવામા શ્વામ છોડી દેવામા આવે છે, માટે સ્વરની પછી ને વિસર્ગ કહે છે

વ્યંજનઃ પ્રકાર—ફળી મ મુધીના વ્યંજન વર્ગીય છે દરેક

૧ હ્રસ્વ-દીવની અગ્રિયે પ્રસ પામે છે—ન્યૂન છે, માટે હ્રસ્વ (હ્રતિ હ્રતે વા દીર્ઘપશ્યતિ હ્રત્વ) દીવ-મુખને દારે જો ફરે છે તે દીર્ઘ (દ્વતિ દ્વિયત વા મુખમિતિ દીર્ઘ) ખુત હ્રસ્વદીર્ઘને બોળ ॥ બય તે (દ્વતે લઘ્વતે હ્રત્વદીર્ઘવિતિ પ્તન) આત્રા ઉચ્ચારણમા (મીયતે હ્રતિ માત્રા ઉચ્ચારણમાલ)

વર્ગમાં પાંચ પાંચ અક્ષર છે. કુ-કવર્ગ (ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ); એજ પ્રમાણે ચુ, ટ, ઠ, ડુ-ચવર્ગ, ટવર્ગ, ઠવર્ગ, ને પવર્ગનો અર્થ સમજવો. ચ, ર, લ, ને વ, એમાં સ્વર અને વ્યંજન, બંનેનો ધર્મ આવેલો છે તેથી એને અન્તાસ્થ કહે છે. ચ, ષ, સ, ને હ ઉપમાક્ષર કહેવાય છે; કેમકે એ વણીનો ઉચ્ચાર કરવામાં અમુક પ્રકારના વાયુનો ઉપયોગ થાય છે. બે કે વધારે એકઠાં ધ્વજાં વ્યંજન સંયુક્ત વ્યંજન કે જોડાક્ષર કહેવાય છે; જેમકે, જ્ઞ, ઞ, પગેર.

સ્થાન અને પ્રયત્ન—પાણિનિએ ‘શિક્ષા’માં આઠ સ્થાન ગણાવ્યાં છે:—ઉરસ, કંઠ, મૂર્ધા, જિહ્વામૂલ, હન્ત, નાસિકા, ઓષ, અને તાણુ. વર્ગના પાંચમા વર્ણથી કે અન્તાસ્થથી જોડાયેલા હકારનું ઉચ્ચારસ્થાન ઉરસ છે. ઉરસ એટલે છાતી. આથી ક્ય, જ્ઞ, ઞ, ઝ, ળ, હ, ળ, એમાં હકાર ઔરસ્ય કહેવાય. ઔરસ્ય એટલે છાતીમાંથી ઉચ્ચારાતો. અસંયુક્ત હનું સ્થાન કંઠ છે. વર્ણનાં સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે:—

અ ને હ	કંઠ
ઇ, ઊ, ય, ર	તાણુ
ઝ, હ, ર, ષ	મૂર્ધા
ઋ, ઌ, લ, સ	હન્ત
ઉ, ડુ	ઓષ
ક	જિહ્વામૂલ
૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦	પોતપોતાનાં સ્થાન ઉપરાંત નાસિકા
એ, ઐ	કંઠતાણુ
ઓ, ઔ	કંઠોષ
૫	હન્તોષ
અનુસ્વાર	નાસિકા

આમા અ, ઇ, ઉ, ઋ, ને જમા હીર્ધ અને પ્લુતનો યથાયોગ્ય સમાવેશ થાય છે એમ મમજલુ, અર્થાત્, ‘અ’ એન્વે ‘અ,’ ‘આ’ ‘અર્’ ‘હ’ એન્વે ‘હ’ અને ‘હર્’

મામાન્ય ગીતે કે વર્ગનું કઠધ્વાન આપવામા આવે છે ખરૂં નેતા, એ વલુ જીભના મૂળ આગળવી ઉચ્ચારાય છે, માટે પાણિનિએ એનું ત્રિહામ્વ ન્ધાન આપ્યું છે આમા ‘દન્તનો’ અર્થ ‘ઉપદા દાતના મૂળ’ સમજવો એ મૂળ અને તાળવાની વચ્ચેનો ભાગ તે મૂળ

ઉપર મમન્તયા પ્રમાણે નાભિપ્રદેશમાથી પ્રયત્ને પ્રસાયેલા વાયુ ઉચે જઈ છાતી વગેરે ઉચ્ચારસ્થાનોની સાથે અથડાય છે ત્યારે વર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે વલુ ઉત્પન્ન કરવામા પ્રયત્નની જરૂર છે

પ્રયત્નના વિભાગ—પ્રયત્ન બે છે, આભ્યન્તર અને બાહ્ય આભ્યન્તર પ્રયત્નના ચાર પ્રકાર છે—સ્પૃષ્ઠ, ઈવત્સ્પૃષ્ઠ, સહૃત, ને વિવૃત

હૃદી મૂર્ધન્યન્ત રપ વ્યજન સ્પર્શ કહેવાય છે, કેમકે એ વર્ણોને ઉચ્ચારવામા જીભનું ટેરવું, તેની પાસેનો ભાગ, મધ્ય ભાગ, કે મૂળ ભાગનો એના ઉચ્ચારસ્થાન સાથે ઘસાળર સ્પર્શ થાય છે આ કારણથી સ્પર્શ વર્ણનો પ્રયત્ન સ્પૃષ્ઠ કહેવાય છે અન્ત ન્ધ વર્ણોને ઉચ્ચારવામા ત્રિહાના અન્ત, ઉપાન્ત, મધ્ય, કે મૂળ પ્રદેશ એ વર્ણોના સ્થાનને લગાડેક સ્પર્શ કરે છે, માટે એનો પ્રયત્ન ઈવત્સ્પૃષ્ઠ કહેવાય છે હ્રસ્વ અ વર્ણના પ્રયોગમા જીભના અન્ત ગાદિ ભાગ તેના સ્થાનની પાસે નહે છે, માટે એનો પ્રયત્ન સહૃત કહેવાય છે સ્વર અને ઉપમ વ્યજનનો ઉચ્ચાર કરવામા જીભના ભાગ તેના ન્ધાનથી દૂર રહે છે, માટે તેનો પ્રયત્ન વિવૃત કહેવાય છે સ્વર એ અમ્પૃ ટ છે

અ ને આ નો ઉચ્ચાર નરખાવશે તો માત્રમ પછો કે તે બે વચ્ચે માત્ર હ્રસ્વહીધનોજ ફેર નથી ‘અ’ ઉચ્ચારતા એક અને મોના ઉપડા ને નીચવા ભાગ જોડા દૂર રહે છે તેના કરતા ‘આ’ ઉચ્ચારતા

વધારે દૂર રહે છે, માટે ‘અ’ના પ્રયોગમાં ‘અ’ને સંવૃત કહ્યો છે અને ‘આ’ને વિવૃત કહ્યો છે.

આ પ્રમાણે ઇ, યુ, ય, ને ષ, એ બધા વર્ણનું સ્થાન તાલુ છે તોપણ ચવર્ગનો ઉચ્ચાર કરતાં ત્રિહ્રસ્વ વગેરેનો તાલુસ્થાન સાથે ધરાધર સ્પર્શ થાય છે; યકાર ઉચ્ચારતાં ઘેરો સ્પર્શ થાય છે; ને શકાર ને ઇવર્ણ ઉચ્ચારતાં ત્રિહ્રસ્વ તાલુસ્થાનથી દૂર રહે છે.

તવર્ગ અને ચ, ળનેનાં સ્થાન દન્ત છે, તોપણ તપાસ કરીશું તો માત્રમ પદ્યો કે તે બંને સ્પર્શી રીતે ઉચ્ચારતા નથી. તવર્ગ ઉચ્ચારતાં દાંતના મૂળ સાથે જીભના જે ભાગનો સ્પર્શ થાય છે તે કરતાં ઊંચા ભાગનો સ્પર્શ મ્ ઉચ્ચારતાં થાય છે. વળી તવર્ગ ઉચ્ચારતાં જીભનો પૂરો સ્પર્શ ઉપલા દાંતના મૂળ સાથે થાય છે; મ્ ઉચ્ચારતાં ઘણો ઓછો સ્પર્શ થાય છે. આ પ્રમાણે, તવર્ગ ઉચ્ચારતાં જીભનું ટેરવું ઉપલા દાંતના અવાળુ સાથે અડકે છે તેમ મ્ ઉચ્ચારતાં થતું નથી; પણ જીભના ટેરવાથી ઉપલા ભાગ અડકે છે ને તે ઘોળ થાય છે. બાળકનાં ઉચ્ચારસ્થાન ધરાધર કેળવાયલાં ન હોવાથી તે જીભને ઉપલા દાંતના અવાળુ સાથે ભારથી દાબે છે; તેથી ‘ત’ ને બદલે ‘ચ’ કહે છે. તાલવ્યનો ઉચ્ચાર કરતાં જીભનો વચ્ચે ભાગ તાળવા સાથે સ્પર્શ કરે છે. જીભના ટેરવાનો સ્પર્શ ઉપલા અવાળુના ઉપલા ભાગ સાથે થાય ત્યારે મૂર્ધન્ય વર્ણ ઉચ્ચારાય છે.

ઓહથી તે ગાળાની બારી (શ્વાસનળીની ટોચ) લગણુના સુખના અંદરના ભાગમાંનાં તે તે સ્થાનો સાથે જીભના ભાગોનો સ્પર્શ, ઇન્દ્રિય, દૂર અવસ્થાન, કે સમીપ અવસ્થાન થાય છે, માટે એ પ્રયત્ન અત્યંતર પ્રયત્ન કહેવાય છે.

બાહ્ય પ્રયત્નના અગિયાર પ્રકાર છે:—વિવાર, સંવાર, શ્વાસ, નાદ, ઘોષ, અઘોષ, અસ્પ્રાણ, મહાપ્રાણ, ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, અને સ્વરિત.

વર્ગીય પટેલા જે બ્યજન, ય, ધ, સ, ને વિસર્ગ, એટલા શ્વામ, અઘોપ, અને વિવાર કહેવાય છે એ એ વર્ણોના બાદ પ્રયત્ન છે

બાકીના એટલે વર્ગીય છેલા ત્રણ બ્યજન, ય, ર, લ, ને વૃના નાદ, ઘોપ, અને મવાર પ્રયત્ન છે, માટે એ વર્ણ નાદ, ઘોપ, અને સવાર કહેવાય છે

વર્ગીય પટેલા, ત્રીજા, ને પાચમા વર્ણો, અને ય, ર, લ, ને ૫ અપ્રમાણ અને બાકીના વર્ણો મહાપ્રાણ છે

વળુ ઉત્પન્ન થયા પછી પ્રાણવાયુ માયા સાથે અધકાર્ષ પાછો ફરે છે એને એ વર્ણો ઉચ્ચારાય છે, તેથી એ પ્રયત્ન બાદ પ્રયત્ન કહેવાય છે જગાની નગી સાકરી થવાથી ઉચ્ચારાય છે તેથી સવાર અને તેનો વિગમ થવાથી ઉચ્ચારાય છે, માટે વિવાર કહેવાય છે શ્વામનગીનું દ્વાર શ્વાભાવિક સ્થિતિમા હોય છે ત્યારે મોંમાંથી જે ધ્વનિ નીકળે છે તે નાદ શ્વાસનગીનું દ્વાર વિસ્તારાય છે, ત્યારે શ્વાન નીકળે છે અને એ શ્વાસથી ઉત્પન્ન થતા વર્ણ પણ શ્વાસ કહેવાય છે ઘોપ વર્ણ કોમળ વળુ છે અને તેને ઉચ્ચાન્વામા રણુજ જેવો અવાજ થાય છે એવો અવાજ નથી થતો તે વળુ અઘોપ છે એ કઠોર વર્ણ છે અપ્રમાણ વર્ણો ઉચ્ચાન્વામા મહાપ્રાણ વર્ણો કરતા થોડા શ્વામની જરૂર છે

ઉચ્ચારરૂપક્રિયા-વળુ ઉચ્ચારનામા ધણી કાળજી રાખવી જોઈએ અન્યમ એવે અપ્રમાણ વર્ણોચ્ચાર કર્યો નહિ, તેમજ શુ પ્રયત્ને, પીડાથી વળુ ઉચ્ચાર્યો હોય એમ પણ દેખાવવું ન જોઈએ વર્ણો અન્યનાથી ઉચ્ચારવા પાણિનિએ છ જામને અધમ પાક કદા છે - ૧ ગાતા હોય તેમ જોવનાર, ૨ ઉતાવળી જોવનાર, ૩ માથું હલાવી જોવનાર ૪ લખેતું વાવનાર, અર્થાત્, નમન્યા વિના વાગ નાર, ૫ અર્થ નમન્યા વિના જોવનાર, ૬ અપ કડી ઉચ્ચારનાર માધુય, અક્ષરની તપડના, પહોળા પાડવા, મુશ્કર, ધેર, અને લય

પોતિ	Potus	(પોટિસ)
ઔટ	Octo	(ઔવન)
દમ	Domos	(ટમોસ)
મા	Iero	(ફેરો)
સર્પ	Serpo	(સેપા)
જન્	Genero	(જેનેરા)

—*—*—*—

પ્રકરણ ૭મું શબ્દશક્તિ. અભિધા

પદ અને શક્તિ—એક કે વધારે વર્ણ જેમાથી અર્થ નીકળે છે તેને આપણે શબ્દ કહીએ છીએ અને વાક્યમા વપરાય ત્યારે એ શબ્દ પદ કહેવાય છે પરંતુ શબ્દમા અર્થ ઉપજાવવાની શક્તિ કેવી રીતની છે, શબ્દમાથી અર્થ શી રીતે નીકળે છે, અને કયો નીકળે છે, તે આપણે વિચારવાનું છે

રૂઢિદ શબ્દ વર્ણના બનેના છે, એ વર્ણમા અર્થ નથી તો શબ્દ ને એનો સમુદાયપ છે તેમા અર્થ ક્યાથી આવે છે? દરેક વર્ણ ને એ ઉચ્ચારાય છે તેવો વિનંદ માય છે આથી વર્ણોનો સમુદાય બનવો પડ્યું રાક્ય નથી વળી એમ પણ કહેવું યુક્ત નથી કે શબ્દના દરેક વર્ણનું જ્ઞાન થયા પછી વર્ણના સમુદાયનો મન પર સસ્કાર પડે છે અને એ સસ્કારનું સ્મરણ થશે શબ્દમાથી અર્થ ઉત્પન્ન થાય જ કેમકે એમ હોય તો આપણે ‘નદી’ અને ‘દીન’, ‘રાત્ર’ અને ‘નરા,’ એમા બે સમજીએ નહિ આ કારણથી વેદાકરાએ કહે છે કે વર્ણથી બિન્ન, પાછલા વર્ણના સસ્કાર સહિત અન્ય વર્ણના જ્ઞાનથી વ્યગ્ય, રૂઢિદ નામનો શબ્દ સ્વીકારવો જોઈએ એ રૂઢિદ બન્યાત્મક અને નિત્ય-નારાસદિત છે સાર આ પ્રમાણે જ ૧૮૧ વર્ણમાથી અર્થ નીકળતો નથી કેમકે નીકળતો હોય તો મધ્યમ વર્ણમાથી અર્થ નીકળે અને બાકીના નમમા નય વળી વર્ણના સમુદાયમાથી પણ અર્થ નીકળતો નથી કેમકે વર્ણો ઉચ્ચારાયા કે તરત નારા પામે તેથી તેનો સમુદાય થઈ રાકતો નથી વળી સ્મરણશક્તિથી એવી વખત બધા વર્ણ યાદ રહેવાથી અર્થ નીકળે છે એમ પણ કહેવું યુક્ત નથી કેમકે એમ હોય તો ‘નદી’ ને ‘દીન’, રસ ને ‘સર’ એ શબ્દોમા કઈ બેઠ માય નહિ તેથી આપણે વર્ણથી વ્યગ્ય, અસ્થવસદિત, એક, નિત્ય, પદરૂઢિદ કે વાચ્યરૂઢિદ સ્વીકારવો

જોઈએ એવું વૈયાકરણું મત છે. અર્થાત્, વર્ણ બંધે નશ્વર છે, તેમાંથી અર્થ નીકળતો નથી પણ તેમાંથી રોડાક નિત્ય શબ્દ વ્યંજ્ય થાય છે અને તે રોડા-માંથી અર્થ નીકળે છે) વૈયાકરણે રોડાને જ્ઞાતિ પણ કહે છે. નૈયાયિકો પણ એવું તો કહ્યું કરે છે કે વર્ણો નશ્વર છે, તે પ્રત્યેકમાંથી અર્થ નીકળતો નથી, અને એ વર્ણો જગતી નાથ થાય છે તેથી એમો સમુદાય સંભવતો નથી. પરંતુ પૂર્વ પૂર્વ વર્ણના સંસ્કાર સાથે અન્ય વર્ણના જ્ઞાનથીજ અર્થની પ્રતીતિ થાય છે, માટે રોડા સ્વીકારવાની જરૂર નથી, એમ તેમનું મત છે.

સંકેત: તે શેમાં રહેલો છે—હવે શબ્દમાંથી કયો અર્થ નીકળે છે તેનો વિચાર કરીએ. અમુક શબ્દથી અમુક અર્થનો ભોધ થવો જોઈએ એવી અનાદિ કાળથી આવી આવેલી ઇચ્છા તે સંકેત એમ નૈયાયિકોનું માનવું છે. વૈયાકરણોના મત પ્રમાણે શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ નિત્ય છે. જેમ ઇન્દ્રિયોમાં પોતાના અર્થો ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા સ્વાભાવિક છે, જેમ આંખ સ્વભાવથીજ રૂપનું, કાન શબ્દનું, એમ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયનું ગ્રહણ કરે છે, તેજ પ્રમાણે શબ્દને અર્થ સાથે સ્વાભાવિક-અનાદિ કાળથી આસ્યે આવેલો-સંબંધ છે અને અર્થનો ભોધ કરવાની યોગ્યતા છે. જેમ આંખ રૂપનુંજ ગ્રહણ કરી શકે છે, શબ્દનું નહિ, તેમ ‘ઘટ’ શબ્દમાંથી, અર્થનો ભોધ કરવાની એવી સ્વાભાવિક યોગ્યતાને લીધે, ‘ઘડા’નોજ અર્થ નીકળે છે, ખીજો નહિ. આ પ્રમાણે વૈયાકરણો અમુક શબ્દમાંથી અમુક અર્થ નીકળવો જોઈએ એવી ઇચ્છાને કે અનાદિ કાળથી આવી આવેલી ઇચ્છાને, નૈયાયિકોની પેઠે, સંકેત માનતા નથી; પરંતુ તેમના મત પ્રમાણે સંકેત એટલો પદ અને અર્થની વચ્ચે પરસ્પર એકતાનો સંબંધ છે, જે એક એકને યાદ દેવડાવે છે. જે શબ્દ તેજ અર્થ અને અર્થ તેજ શબ્દ એમ ભાષ્યકાર કહે છે. અર્થાત્, અર્થ માટે સંકેત સ્વીકારવાની જરૂર નથી; સ્વાભાવિક રીતે શબ્દમાં અર્થ ઉપજાવવાની યોગ્યતા છે.

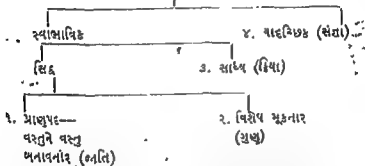
સંકેત શેમાં રહેલો છે તે વિષે વિદ્વાનોના ભિન્ન ભિન્ન મત છે. કેટલાક વ્યક્તિમાં, કેટલાક જનિમાં, ને કેટલાક જ્ઞાતિવિશિષ્ટ વ્યક્તિમાં

સકેત મૂકે છે એનો અર્થ એવો છે કે શબ્દોમાંથી વ્યક્તિનો અર્થ નીકળે છે 'ગાય' એટલે ગાય એવી વ્યક્તિ એમ કેટલાકનું માનવું છે વ્યવહાર વ્યક્તિને લાગુ પડે છે, ગાય લાગુ ગાય જાય છે' આમાં ગાય વ્યક્તિને લાવવામાં આવે છે, ગાય વ્યક્તિ જવાની ક્રિયાનું છે, માટે વ્યક્તિજ શબ્દાર્થ છે એવું એ પક્ષકારોનું મત છે અન્ય વિદ્વાનો કહે છે કે શબ્દમાંથી વ્યક્તિનો અર્થ નીકળતો નથી પણ જનિનો અર્થ નીકળે છે માટે જાતિમાં સકેત માનવો યુક્ત છે વ્યક્તિઓ અન્ય ત છે તેથી એકે એક વ્યક્તિમાં સકેત મૂકી સકાય નહિ અને થોડીમાજ મૂકીએ તો જેમાં ન મૂકયો હોય તે વ્યક્તિનું જ્ઞાન તે શબ્દથી થાય નહિ એ પચાસ ગાયની વ્યક્તિઓમાંજ 'ગાય' શબ્દનો સકેત માનીએ તો એકાદનમાં ગાયનો બોધ ગાય શબ્દથી થાય નહિ માટે જાતિમાં-ગોત્રમાં-ગાયપણમાં સકેત મૂકવો યુક્ત છે જાતિ ને વ્યક્તિ વચ્ચે અવિનાશની સમઘ છે એટલે જાતિ વિના વ્યક્તિ ને વ્યક્તિ વિના જાતિ રહી શકતી નથી એવો પરસ્પર સમઘ છે તેથી સકેતથી જાતિનું જ્ઞાન થયા પછી વ્યક્તિનું જ્ઞાન જાણવા સમઘને લીધે થશે અન્ય વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે જાતિવિશિષ્ટ વ્યક્તિમાં સકેત રહેલો છે ગાય શબ્દથી ગાય વ્યક્તિનો કે ગાયપણનો બોધ થતો નથી પરંતુ 'ગાયપણથી નિશ્ચિત ગાય વ્યક્તિનો બોધ થાય છે આલોકારિકા અને વૈયાકરણોનું મત વધારે વ્યાપક છે તેઓ ઉપાધિમાં સકેત મૂકે છે ઉપાધિ એટલે ધર્મ એ ધર્મ બે પ્રકારનો છે -૧ સ્વભાવથીજ વસ્તુમાં રહેલો ધર્મ અને ૨ વસ્તુએ પોતાની ઇચ્છાથી તેમાં મૂકેલો ધર્મ પહેલા પ્રકારનો ઉપાધિ સ્વાભાવિક અને બીજા પ્રકારનો યાદ્દન્નિક (યદ્+દન્ન+ઇક-જે ઇચ્છા ઇચ્છથી મૂકેલો) કહેવાય છે સ્વાભાવિક ઉપાધિ બે પ્રકારનો છે -૧ સિદ્ધ (તૈયાર થયેલો) અને ૨ સાધ્ય (તૈયાર થતો) સિદ્ધ ઉપાધિના પણ બે પ્રકાર છે -૧ જે ધર્મ અનુકર્ષણના પદાર્થમાત્રમાં રહેલો છે તે અને ૨ જે ધર્મ પદાર્થમાં વિશેષના મૂકે છે અને તેને બીજા પદાર્થથી જુદો પાડે છે પહેલો ધર્મ તે જાતિ છે એ વસ્તુનો પ્રાણપ્રદ ધર્મ છે વસ્તુને વસ્તુ બનાવનાર ધર્મ છે ગાયમાં ગાયપણું એ જાતિ છે એ ધર્મ ગાયના વર્ગને અન્ય

પ્રાણિવર્ગોથી લુપ્તો પાડે છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે પદાર્થમાત્રમાં બે ભાગ છે, સત્ અને અસત. વ્યક્તિ એ અસત ભાગ છે અને એનો નાશ થાય છે; પણ જ્ઞતિ એ સત ભાગ છે; એનો નાશ થતો નથી. સાધ્ય ઉપાધિ તે ક્રિયા. પાદચ્છિક ઉપાધિ એટલે સંગ-વસ્તુને જે ખાસ નામ આપણી ઇચ્છાથી આપ્યું હોય છે તે.

આ પ્રમાણે વૈયાકરણો અને આલંકારિકો જ્ઞતિ, ગુણ, ક્રિયા, અને સંજ્ઞામાં સંકેત મૂકે છે. તેમના મત પ્રમાણે ચારમાંથી ગમે તે કોઈ અર્થ શબ્દમાંથી નીકળે છે. ભાષ્યકાર કહે છે કે શબ્દની પ્રવૃત્તિ ચાર પ્રકારની છે:—જ્ઞતિશબ્દ, ગુણશબ્દ, ક્રિયાશબ્દ, અને યદચ્છાશબ્દ. આ પ્રમાણે ઉપાધિના વિભાગ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

ઉપાધિ



આ પ્રમાણે સંકેતથી શબ્દમાંથી જ્ઞતિ, ગુણ, ક્રિયા, કે સંજ્ઞાનો અર્થ નીકળે છે. વાક્યમાં પ્રધાન પદ બેજ છે—નામ અને આખ્યાત (ક્રિયાપદ). બીજાં પદ એ બેની સાથે બોધાયલાં છે. નામ સંજ્ઞાવાચક, જ્ઞતિવાચક, કે ભાવ (ગુણ) વાચક હોય છે. આમ વૈયાકરણોનો સંકેત યુક્ત છે.

સાધન—સંકેતનું જ્ઞાન નીચેનાં સાધનથી આપ્યું થાય છે:—

૧. કોશ; ૨. વ્યાકરણ; ૩. આત્મ-સંદેશો રાખવા લાયક-પુરાણ

વચન, ૪ વાક્યશેષ-પૂર્વોપરસબધ, ૫ ઉપમાન, ૬ પ્રસિદ્ધ પદનો સમબ, અને ૬ વ્યવહાર

અભિધા: પ્રકાર—સંદેહ પ્રમાણે જે અર્થ નીકળે છે તે સંદેહિત અર્થને વાચ્યાર્થ કહે છે અને શબ્દની જે વૃત્તિ કે વ્યાપારથી તેમાંથી એવો અર્થ નીકળે છે તે વૃત્તિને અભિધાવૃત્તિ કહે છે વૃત્તિને શક્તિ પણ કહે છે અભિધા વૃત્તિના ત્રણ પ્રકાર છે—યોગ, રૂઢિ, ને યોગરૂઢિ કેટલાક શબ્દો માત્ર પ્રકૃતિ ને પ્રત્યયનો જે અર્થ ધાય તેના ગોઠ કરે છે પાચક (પચ-રાધણ, અક-નાર, રાધનાર), પાકક (પક નાર), કારક (કરનાર), પાચન (પચ+અન-ક્રિયાવાચક પ્રત્યય, પચણુ તે), ભજન (ભજ+ણુ તે), લખ્તિ, શક્તિ, સ્વાભાવિક, માધુર્ય, તેજસ્વી, હોશ્યાર (હોશ+યાર-વાળો) વગેરે એવા શબ્દો છે એ શબ્દો યૌગિક કહેવાય છે જે વૃત્તિથી એવો અર્થ શબ્દમાંથી નીકળે છે તેને યોગ કહે છે યોગ એટલે બ્યુત્પત્તિ ધણા શબ્દોમાંથી લાખા સમયના પ્રયોગ બળે થાત્યા આવતા અર્થનું જ્ઞાન ધાય છે ગાય, ઘોડો, વગેરે એવા શબ્દ છે કેટલાક વૈયાકરણોના મત પ્રમાણે શબ્દમાત્ર ધાતુથી બ્યુત્પત્તિ થયા છે, તેથી એવા શબ્દની પણ બ્યુત્પત્તિ છે પરંતુ એ બ્યુત્પત્તિ બહુ વિચિત્ર પ્રકારની કરવી પડે છે ‘ગાય’ એટલે સસ્કૃત ગો શબ્દનો ધાતુ ગમ્ ‘જણુ’ આપે છે, ‘ગાય’ શબ્દના પ્રચલિત અર્થને ગમ્ ધાતુના અર્થ સાથે બહુ મળધ નથી ‘ગાય’ અર્થ ધાય છે તેનું કારણ એ શબ્દ ગમ્ ધાતુ પરથી આવ્યો છે તે નથી, પણ એ અર્થ લાખા કાળના પ્રયોગથી પ્રચાર પામ્યો છે—રૂઢ ધયો છે તે છે આ શબ્દવૃત્તિ તે રૂઢિ અને રૂઢિથી જે અર્થ વાચ્ય ધાય છે તે રૂઢર્થ કહેવાય છે યોગમાં શબ્દના અવયવોમાં—પ્રકૃતિ ને પ્રત્યયમાં શક્તિ રહેલી છે, રૂઢિમાં સમમ શબ્દમાત્ર રહેલી છે આ કારણથી યોગને અવયવશક્તિ ને રૂઢિને સમુદાયશક્તિ કહે છે વગી કેટલાક શબ્દ એવા છે કે તેમાં યોગ ને રૂઢિ બંને વૃત્તિ રહેલી છે એવા શબ્દ યોગરૂઢ કહેવાય

સંસાર તરવાને મારે સ્થાલુને લાજ. સ્થાલુ=૧. શિવ;

૨. થાંભલો.

પ્રયોજન સ્થાલુને શિવના અર્થમાં નિયમિત કરે છે

૪. પ્રકરણ—પૂર્વાપરસમ્બંધ

દેવ બધું બાણ છે

દેવ=૧. દેવતા, ૨. રાજા

પ્રકરણથી 'દેવ' રાજાના, આપસાહેબના અર્થમાં નિયમિત થાય છે.

૫ લિંગ-જાતિ

બાણ ચાટ્યું (તીર), બાણ ચાલ્યો ગયો (બાણ કવિ કે બાણ-મુર { પ્રકરણથી જે સમબંધ તે } .

આ બધા નિયામકમાં પ્રકરણ મુખ્ય છે. મુખ્ય અર્થ ઘણા હોય તેમાંથી કયો અર્થ લેવો તે નક્કી કરવામાં પૂર્વાપરસમ્બંધ ઘણી મદદ કરે છે.

પ્રકરણ ૮મું

શબ્દશક્તિ: લક્ષણ, વ્યંજના

ઉપસંહાર—સંકેતથી જે અર્થનો શબ્દ બોધ કરે છે તે અર્થ વાચ્યાર્થ કે મુખ્યાર્થ કહેવાય છે અને એવો અર્થ ઉપજતવવાની શબ્દની વૃત્તિ અભિધાવૃત્તિ કહેવાય છે, એ વાત અગાઉના પ્રકરણમાં કહી ગયા નેયાધિકો અભિધાવૃત્તિને શક્તિ કહે છે. શબ્દમાં વાચ્યાર્થ ઉપરાંત બીજો અર્થ ઉપજતવવાની પણ શક્તિ છે

• લક્ષણ: તેનાં આવશ્યક અંગ—કેટલીક વખત મુખ્ય અર્થ લાગુ પડતો નથી આમ ત્યારે મુખ્ય અર્થનો બાધ થાય છે, ત્યારે તેની સાથે મળી રાખતો બીજો અર્થ લેવો પડે છે અને એવો અર્થ લેવાનું કઈ પ્રયોજન પણ હોય છે. ઘણા તરીકે, 'ગંગા પર

આહીરનું ઝુંપડું છે,' આમાં 'ગંગા' શબ્દનો વાચ્યાર્થ 'ગંગાનો પ્રવાહ' બંધબેસતો નથી; કેમકે પ્રવાહના ઉપર ઝુંપડું હોઈ શકે નહિ. અહિં વાચ્યાર્થ-પ્રવાહના અન્વયનો બાધ થાય છે. પ્રવાહનો અન્વય 'ઝુંપડું' સાથે થઈ શકતો નથી; કેમકે પ્રવાહ ઝુંપડાનું અધિકરણ હોઈ શકે નહિ. આમ અન્વયનો બાધ થઈ વાચ્યાર્થ લાગુ પડતો નથી ત્યારે તે અર્થની સાથે સંબંધ ધરાવતો બીજો અર્થ લેવો પડે છે. દાખલામાં 'ગંગા'નો અર્થ એઅમાણે તીર, જે પ્રવાહની સાથે સમીપતાનો સંબંધ રાખે છે તે છે. 'ગંગા પર ઝુંપડું' એટલે 'ગંગાના તીર પર ઝુંપડું.' અત્ર સહજ પ્રશ્ન થશે કે ત્યારે 'ગંગાતીર પર ઝુંપડું' કહેવાને બદલે 'ગંગા પર ઝુંપડું' કેમ કહ્યું? એનો ઉત્તર એ છે કે બંનેના અર્થમાં ફેર છે. 'ગંગા પર ઝુંપડું' કહેવાથી ઝુંપડું ઘણું પવિત્ર છે તે હંકું છે એવો અર્થ નીકળે છે, તે 'ગંગાતીર પર ઝુંપડું' કહેવાથી નીકળતો નથી. આ પ્રમાણે મુખ્યાર્થનો બાધ થાય ત્યારે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતો જે અર્થ લેવો પડે છે તે લક્ષ્યાર્થ કહેવાય છે અને શબ્દની જે વૃત્તિ કે શક્તિથી એ અર્થ નીકળે છે તે લક્ષણ કહેવાય છે. લક્ષણમાં આ રીતે ત્રણ બાબત આવશ્યક હોય છે:-૧. મુખ્યાર્થબાધ; ૨. મુખ્યાર્થની સાથે અન્ય અર્થનો સંબંધ; ૩ અન્ય અર્થ લેવાનું પ્રયોગન.

તાત્પર્યબાધ-પરંતુ લક્ષણને બધે સ્થળે અન્વયનો બાધ હોતો નથી. અન્વય ઘટતો હોય છતાં વક્તાનું તાત્પર્ય વાચ્યાર્થ લેવાથી સચવાતું ન હોય તો અન્ય અર્થ લેવો પડે છે. દાખલા તરીકે, એક મોટું ટોળું જતું હોય તેમાં ઘણાખરા માણસોની પાસે છત્રી હોય તો આપણે કહીએ છીએ કે 'છત્રીવાળાઓ બાય છે.' આ દાખલામાં 'છત્રીવાળાઓ' શબ્દનો વાચ્યાર્થ 'જેમની પાસે છત્રી છે તે' એમ લેવાથી અન્વયને કંઈ બાધ આવતો નથી, પરંતુ બોલનારની મતઢબ સધાતી નથી. એણે આખા ટોળાને 'છત્રીવાળાઓ' એવી સંસ્થા આપી છે

અને એ ટોળામાં થોડાક છત્રી વિનાના છે તેમને ખાતલ કરવાનો એનો ઇરાદો નથી. આથી 'છત્રીવાળાઓ'નો મુખ્ય અર્થ 'જેમની પાસે છત્રી છે તે' એવો લેવાથી વજ્રાનુ તાત્પર્ય સરતું નથી, તેથી એ અર્થની સાથે સમઘ ધરાવતો અન્ય અર્થ 'છત્રીવાળાઓ તેમજ તેમની સાથેના છત્રી વિનાના—એવો આખો મઘ' લેવો પડે છે. એ અન્ય અર્થ તે લક્ષ્યાર્થ છે. અહિં લક્ષણ લેવાનું પ્રયોજન 'ઘણા માણસો પાસે છત્રી છે' એ દર્શાવવાનું છે. 'છત્રીવાળાઓ અને ખીજા છત્રી વિનાના જાય છે,' એમ કહેવાથી એ પ્રયોજન સધાતું નથી. આ પ્રમાણે લક્ષણ લેવાનું કારણ મુખ્ય અર્થનો બાધ એવે અન્વયનો બાધ કે તાત્પર્યનો બાધ છે.

લક્ષણાના પ્રકાર:—લિત્ત લિત્ત રીતે એ પ્રકાર પાડવામાં આવે છે. પ્રથમ ગુહ અને ગૌણી એવા બે પ્રકાર થાય છે. ગુહ લક્ષણાના ત્રણ પ્રકાર છે—૧ જહલ્લક્ષણ, ૨ અજહલ્લક્ષણ, ૩ જહલ્લજહલ્લક્ષણ.

જહલ્લ્લક્ષણ કે **જહલ્લલક્ષણ**—'ગંગા પર જુપડું છે' આમાં ગંગા શબ્દના વાચ્યાર્થ પ્રવાહને તણ દઈ તેની સાથે સમઘ રાખતો અન્ય અર્થ લેવો પડે છે. આ પ્રમાણે શબ્દના ત્વાર્થનો—પોતાના અર્થ નો—મુખ્ય અર્થનો ત્યાગ કરવો પડે છે, માટે એ લક્ષણ 'જહલ્લ્લક્ષણ' કે દ્વિતીયા 'જહલ્લલક્ષણ' કહેવાય છે. 'જહલ્લ' એ 'હા' તજલ, એ ધાતુનો વર્તમાન કૃદન્ત છે. જહલ્લ એવે તજતો છે. સ્વાર્થ જેને, મુખ્ય અર્થ જેને તણ દે છે, જેમાં મુખ્ય અર્થ તદ્દન જતો રહે છે એવી લક્ષણ. આવકારિકો આને **લક્ષણલક્ષણ** કહે છે.

ઉદાહરણ—એ લક્ષણના ખીજા થોડાક ઉદાહરણ નીચે આપ્યા છે—

૧ તે વીર પુત્રનું ગુરુતન આજુ ગુજરાત વખાણે છે (ગુજરાતના લોકો, વખાણ કરવામાં દેશનો કોઈ પણ માણસ નથી એમ નહિ એ સૂચવવું એ લક્ષણનું પ્રયોજન છે.)

કેલિંગ આહુત્રિક છે. (કલિંગના લોક)

રજપુતાના ગુરાતનથી સરપૂર છે. (રજપુતાનાના લોક)

૨. ધી આપલું છવન છે. (છવન ઉત્પન્ન કરનાર)

૩. પિતાને પુત્રજન્મ મોટો આનન્દ છે. (આનન્દજનક),

૪. શી તમારી દયા? શો તમારો ઉપકાર? (ઉશ્વ)

૧ અર્થમાં-નિદંબતા; અપકાર. આને વિપરીતલક્ષણા કહે છે.)

અજડત્સ્વાર્થા કે અજડલક્ષણા-આ ઉપત્તી લક્ષણાથી ઉશ્વરી છે. એમાં સ્વાર્થનો ત્યાગ થતો નથી. સ્વાર્થ રહે ને વધારાનામાં ખીજો અર્થ આવે છે. એને આલંકારિકો 'ઉપાદાનલક્ષણા' કહે છે; કેમકે એમાં અન્ય અર્થનું ઉપાદાન-અહણ કરવું પડે છે. 'છત્રીવાળાઓ જાય છે' એમાં 'છત્રીવાળાઓ'નો અર્થ છત્રીવાળાઓ અને અન્ય, છત્રી વિનાના. આમાં 'છત્રીવાળાઓ' એટલો સ્વાર્થ રહે છે અને 'છત્રી વિનાના' એટલા અન્ય અર્થનું અહણ કરવું પડે છે. ખીજું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. કાગડાથી બળિદાનનું રક્ષણ કરો. (કાગડાથી અને બળિને બ્રથ કરનાર અન્ય પ્રાણીઓથી)

જડજડત્સ્વાર્થા—આ લક્ષણાનો ત્રીજો પ્રકાર છે. એમાં સ્વાર્થનો અંશે ત્યાગ થાય છે અને અંશે થતો નથી. જે વૃત્તિમાં શબ્દો અંશે સ્વાર્થને-મુખ્યાર્થને તજે છે અને અંશે તજતા નથી તે વૃત્તિ જડજડત્સ્વાર્થા કહેવાય છે. આ કારણથી વેદાન્તીઓ એને ભાગ-લક્ષણા કહે છે.

દાખલા:—તેજ આ દેવદત્ત છે.

તે તું છે. (વેદાન્તીનું મહાવાક્ય)

'તેજ' એટલે તે વખતે જોયલો, 'આજ' એટલે આ વખતે જોયલો, એ બે વચ્ચે સામાનાધિકરણ-એકતા લાવવા 'તે વખતનો'

અને 'આ વખતનો' એટલા અર્થનો ત્યાગ કરવો પડે છે, માટે એ ભાગલક્ષણ કહેવાય છે 'તે' એટલે નિર્ગુણ, જ્ઞાનરૂપ પરબ્રહ્મ 'તું' એટલે અદ્વયગુણ અને કિંચિત્-જ્ઞાનવાળો જીવાત્મા એ બે વચ્ચે ઐક્ય લાવવા વિશેષણનો ત્યાગ કરવો પડે છે એટલે ચેતનમય આત્માઓ વચ્ચે ઐક્ય થાય છે

શુદ્ધ ને ગૌણી લક્ષણા—ઉપરના પ્રકારો શુદ્ધ લક્ષણાના છે બીજા પ્રકાર એથી ઉલટો છે, તે ગૌણી લક્ષણા કહેવાય છે 'તે ગધેડો છે,' આ દાખલામાં 'ગધેડા'નો અર્થ 'ગધેડા જેવો જડ, અપ્રકલ્પિતનાનો, ગધેડામાં જેવો જડતાનો ગુણ છે તેવા ગુણવાળો' છે. બીજા દાખલો નીચે પ્રમાણે છે -

તે દાનમાં કર્ણ, સત્યમાં હરિશ્ચન્દ્ર, એકપત્નીવ્રતમાં રામ-ચન્દ્ર, અને શૌર્યમાં લીમસેન છે (એઓના ગુણોવાળો છે)

સારોપા ને સાધ્યવસ્ત્રાના લક્ષણા—ઉપર જણાવેલા પ્રકારો ઉપરાંત 'સારોપા' ને 'સાધ્યવસ્ત્રાના' એવા બીજા બે પ્રકાર છે. એક વસ્તુને બીજીનું રૂપ આપવું, બીજું છે એમ કહેવું, એને સારોપ કહે છે. તે વસ્તુમાં જેનો આરોપ ક્યાં હોય છે તેના જેવા ગુણ છે એવું વક્તાનું તાત્પર્ય હોય છે. જેમાં આરોપ હોય એવી લક્ષણાને સારોપા લક્ષણા કહે છે.

૧ તમારું બાહુબળ ત્રેલોક્યનું કંઠધાણુ છે. (કંઠધાણુકારક)

૨ તે મારી આખની કીકી અને હેયાનો હાર છે (આખની કીકી અને હેયાના હાર જેવો વહાલો)

૩ રાતજી સાક્ષાત્ કંઠપવૃક્ષ છે (કંઠપવૃક્ષની પેઠે યાચકની સર્વ કામના સફળ કરનારા છે)

પહેલો દાખલો શુદ્ધ સારોપા લક્ષણાનો છે અને બીજા ને ત્રીજા ગૌણી સારોપા લક્ષણાનો છે જે લક્ષણામાં બે પદો વચ્ચે ગુણોના કારણથી સામાનાધિકરણ ઘટે તે ગૌણી ગાગેપા લક્ષણા અને જેમાં

શુદ્ધ સિવાય બીજાં નિમિત્તોએ સામાનાધિકરણ ઘટ્ટવાય તે શુદ્ધ સારોપા લક્ષણ છે.

આડે સગી ગયું છે. (આડનું મૂળ, અન્વયબાધ નથી, તાત્પર્ય-બાધ છે. અવયવી-આખી વસ્તુ અવયવને-ભાગને માટે વાપરી છે.)

આજા હાથ રગીઆમણા (હાથવાળા પુરુષો, અવયવ અવયવી-ને માટે વાપર્યો છે.)

એજ પ્રમાણે અન્ન હસ્તાના અર્થમાં 'હસ્ત' શબ્દ વાપરીએ તો તે પણ અવયવી અવયવને માટે મૂક્યો છે એવી શુદ્ધ લક્ષણ છે. રાજપુરુષ જતો હોય ને કહીએ કે 'રાજા જાય છે' (રાજપુરુષ), તો એ પણ શુદ્ધ લક્ષણ છે. એમાં સ્વસ્વામિભાવસંબંધ-સેવ્યસેવકનો સંબંધ છે. એજ રીતે, જાતે મુધાર ન હોય પણ મુધારનો ધંધો કરતો હોય તેને 'મુધાર' કહીએ તો તે પણ શુદ્ધ લક્ષણ થાય. એમાં તેના કર્મનો-ધંધાનો સંબંધ છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આરોપમાં એક વસ્તુને બીજાનું રૂપ આપ્યું હોય છે. હવે જે પદાર્થને બીજાનું રૂપ આપ્યું હોય તે પદાર્થનું નામ બીજકૃત કહીએજ નહિ ને જેનું રૂપ આપ્યું હોય તે તરીકેજ તેનું વર્ણન કરીએ તો તેને 'અધ્યવસાન' કહે છે. 'અધ્યવસાન' એટલે તાદાત્મ્ય, તદ્રૂપતા. જે પદાર્થોની એટલી બધી એકતા કરી છે કે એકનો બીજા તરીકેજ નિહાય છે. જેમાં અધ્યવસાન હોય તે સાધ્ય-વસાના લક્ષણ કહેવાય છે.

લતાના મૂળમાં હરણુ વિનાનો ચન્દ્ર લીન થયો છે. (લતા= શરીર; હરણુ=કલંક; ચન્દ્ર=મુખ)

લીમના મોં આગળ શત્રુ કેળુમાત્ર છે? (વીરને લીમ કહ્યો છે. 'લીમ' શબ્દ 'વીર' શબ્દનું નિગરણ કર્યું છે; 'લીમ' શબ્દ 'વીર' શબ્દને ગળી ગયો છે, ખાઈ ગયો છે; એજ અધ્યવસાન.)

વંશનો આનન્દ અને કુળનો દીવો આવ્યો. 'પુત્રને' 'આનન્દ'

અને 'દીવો' કહ્યો છે. 'આનન્દ' એટલે આનન્દ ઉત્પન્ન કરનાર અને 'દીવો' એટલે 'દીવાના જેવા શુણ્ણવાળો, પ્રકાશક, કીર્તિ ઝળકાવનાર'. 'આનન્દ' એ શુદ્ધ સાધ્યવસાના લક્ષણ છે અને 'દીવો' એ ગૌણી સાધ્યવસાના લક્ષણાનું ઉદાહરણ છે

સારાપા લક્ષણા એ રૂપક અલંકારનું બીજ છે અને સાધ્યવસાના લક્ષણા એ અતિશયોક્તિનું બીજ છે.

તે રાત્ર રૂપમાં કન્દર્પ, સૌર્યમાં અર્જુન, અને સત્યમાં યુધિષ્ઠિર છે. (સારાપા ગૌણી લક્ષણા, રૂપક અલંકાર)

યુધિષ્ઠિર આગળ અમત્યનું કંઈ ફાવવાનું નથી. (રાત્ર સત્યશીલ હોવાથી તેને યુધિષ્ઠિર કહ્યો છે, ગૌણી સાધ્યવસાના લક્ષણા, અતિશયોક્તિ અલંકાર)

લક્ષિતલક્ષણા—કેટલાક 'લક્ષિતલક્ષણા' નામનો એક પ્રકાર આપે છે. 'દ્વિરેક' શબ્દ એનું ઉદાહરણ છે. 'દ્વિરેક' એટલે જેમાં બે રેક છે તે; અર્થાત્, બમર શબ્દ (જેમાં બે રેક છે). 'દ્વિરેક' શબ્દ બહુમીદિ સમાસથી પ્રથમ 'બમર શબ્દ' એમ લક્ષણાથી બોધ કરે છે; પછી બમર શબ્દ લક્ષણાથી બમર એ પદાર્થનો બોધ કરે છે. એમ લક્ષિત પદની લક્ષણા તે લક્ષિતલક્ષણા એવા તેમનો મત છે.

વ્યંજના—'ગદ્યામાં ઝુંપડું' આ લક્ષણામાં હંકક, પવિત્રતા, ધગેરે પ્રયોજનનો અર્થ સમન્વય છે તે વ્યંજનાવૃત્તિને લીધે. એવો દૂરથી સૂચવાતો અર્થ વ્યંગ્ય અર્થ કહેવાય છે અને જે વૃત્તિથી એ અર્થ શબ્દમાંથી નીકળે છે તે વ્યંજનાવૃત્તિ કહેવાય છે. વ્યંજનાને કાવ્યશાસ્ત્રમાં ધ્વનિ પણ કહે છે. આ લક્ષણામૂલ્ય ધ્વનિ છે. લક્ષણાવૃત્તિ સ્વીકારવી પડી ને તેમ કરવામાં પ્રયોજન જે આવશ્યક અંગ છે તેનો અર્થ વ્યંજનાવૃત્તિથી નીકળે છે. લક્ષણાને અનલંબીને એ ધ્વનિ ધાય છે, માટે એ લક્ષણામૂલ્ય ધ્વનિ કહેવાય છે કાવ્યોમાં શૃંગારાદિ રસ વ્યંગ્ય ધાય છે, એ રમનો ધ્વનિ અભિધામૂલ્ય ધ્વનિ છે, કેમકે એમાં વ્યંજનાવૃત્તિ અભિધાને આધારે છે, લક્ષણાને નહિ.

કાન્યમાં કવિ એક વસ્તુ વર્ણવી અન્ય વસ્તુ સૂચવે, કે અસંકાર સૂચવે કે અસંકારથી વસ્તુ કે અન્ય અસંકાર સૂચવે, એમ વસ્તુથી વસ્તુનો કે અસંકારનો, અસંકારથી વસ્તુનો કે અસંકારનો, એમ અનેક પ્રકારનો ખનિ થાય છે.

નિરૂદ્ધલક્ષણ-લક્ષણમાં હમેશ પ્રયોજન દોષુજ નોઈએ એમ નથી. કેટલેક સ્થળે પ્રયોજનને જલ્દી રૂઢિ એ લક્ષણનું આવશ્યક અંગ થાય છે. કર્મને વિષે તે કુશળ છે.

ઉપસા લાખણમાં 'કુશળ' શબ્દનો વાચ્યાર્થ કુશ એટલે દર્શને લેનાર (કુશાન્ લાગીતિ કુશલ) છે. પરંતુ એ અર્થ અદિ બંધગેસતો નથી. તેથી દર્શ લાવનારને જેમ દોષિયારી વાપરવી પડે છે કેમકે તેમ ન કરે તો હાથ કપાઈ જાય, તેમ કામ કરવામાં જે વિવેક વાપરે છે એવો પ્રવીણ પુરુષ 'કુશળ' કહેવાય છે. વિવેચકના સંબંધથી મુખ્ય અર્થની સાથે લક્ષ્ય અર્થ જોડાયેલો છે. 'કુશળ' શબ્દનો અર્થ અનાદિ વદ્યવહારથી 'પ્રવીણ' થાય છે; તેથી અભિધાતૃતિની પેઠે આ લક્ષણ-વૃત્તિમાં પ્રયોજનની અપેક્ષા નથી. રૂઢિજ એ લક્ષણનું આવશ્યક અંગ હોવાથી એ રૂદ્ધલક્ષણ કે નિરૂદ્ધલક્ષણ કહેવાય છે.

'પ્રવીણ' અને 'દક્ષ' એ પણ નિરૂદ્ધલક્ષણના લાખણ છે. 'પ્રવીણ'-વાચ્યાર્થ 'વીણાવગાડવામાં કુશળ'; લક્ષ્યાર્થ-'ગાદિપણકામમાં કુશળ' 'દક્ષ'-વાચ્યાર્થ 'આર-આગળો પ્રયો કર્યા વગર, સંકેતથીજ અથ કે જગત હાંકનાર; લક્ષ્યાર્થ-'પ્રાર્થના વગર કંઈક ચિદ્રથીજ સમજ મોટું મન દર્શાવનાર.'



પ્રકરણ ૬મું

શબ્દાર્થચમત્કાર

ભાષાસામ્ય-દેવ્ય નામના ધર્મોપદેશકે 'શબ્દોનો અભ્યાસ' એ નામનું સુંદર પુસ્તક અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે, તેમાં શબ્દો પણ મહાન ઉપદેશકોનું કામ કરે છે, નીતિનો બોધ આપે છે, જગતનું સ્વરૂપ આલેખે છે, અને પ્રાચીન પરિસ્થિતિ અને ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડે છે, એ તેણે જાદુ રસિક રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ એવા ઘણા લાખણ મળી આવે છે.

શબ્દાર્થસંકોચ-કેટલાક શબ્દોના મૂળ અર્થ સંકડાઈ ગયો હોય છે. 'ધર્મ' શબ્દોના મૂળ અર્થ કર્તવ્ય, કર્મ છે. પતિનો પત્ની પ્રત્યે ધર્મ, પત્નીનો પતિ પ્રત્યે ધર્મ, આપણે શરીર પ્રતિ ધર્મ, આત્મા પ્રતિ ધર્મ, ઈશ્વર પ્રતિ ધર્મ, શહેરી તરીકે ધર્મ, પડોશી તરીકે ધર્મ, સમાજ પ્રત્યે ધર્મ-આ બધે સ્થળે 'ધર્મ'નો અર્થ કર્મ, આપણે જે કરવાને બંધાયેલા છીએ તે છે. શુજરાતીમાં તત્સમ શબ્દ તરીકે ધર્મ શબ્દ એ બધા અર્થમાં વપરાય છે. પરંતુ ઈશ્વર પ્રત્યેના ધર્મ એ સર્વ ધર્મોમાં મુખ્ય હોવાથી શુજરાતી ભાષામાં 'ધર્મ' શબ્દ સંકુચિત થઈ ઈશ્વર પ્રત્યેની કર્મનો અર્થ મનમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન કરે છે. બીજા દાખલા નીચે આપ્યા છે એમાંના કેટલાક શબ્દોના સંસ્કૃતમાં જે અર્થ હતા તેનાથી અપભ્રંશરૂપે શુજરાતીમાં અર્થ સંકડાયો છે.

શબ્દ	સંસ્કૃત શબ્દોના અર્થ	શુજરાતીમાં સંકુચિત અર્થ
૧. વ્યાપાર-વેપાર	કામ(માનસિક વ્યાપાર, ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર)	પૈસાની લેવડદેવડનું કામ
૨. તાપ-તાવ	ગરમી	શરીરની ગરમી
૩. ચેતક-ચેત્તો	નોકર	ગુરુનો નોકર, શિષ્ય
૪. ગર્ભિણી-ગાભણી	સ્ત્રીને લાગુ પડે છે	પશુમાં માદાને લાગુ પડે છે.
૫. બ્રહ્મણ-ધરણ	પકડવું તે, સમજવું તે (તમારું કહેવું હું બ્રહ્મણ કરી શકતો નથી.)	સૂર્યચન્દ્રનું રાહુએ પકડવું તે
૬. વેદના-વેણાચુંટા	લાગણી હું ખનીલાગણી (સંકોચ)	પ્રસવસમયે અતિશય શારીરિક દુઃખ ને તે દર્શાવનાર ચિહ્ન
૭. મન્દ-માહું	ધીમું	સગથી પિણાચું ને તેથી કામમાં ધીમું

સંખ્યા	સંસ્કૃત શબ્દનો અર્થ	ગુજરાતીમાં સંપ્રચિત અર્થ
૮. સંસ્કાર-સકાર	શુદ્ધિ કેળવણી (ગંધી ઇન્ડિયોનો સંસ્કાર સરખો નથી.)	સવિવાર (એના કામમાં કંઈ સકાર નથી.)
૯. પિંડ-પંડ	ગોળ પદાર્થ	દિલ
૧૦. શાલા-શાળા	ધેરાયતી જગા (જગ શાલા, અશ્વશાલા; પાઠશાલા)	પાઠશાલા, નિશાળ
૧૧. વૃદ્ધ-૧. ખુટ્ટો ૨. વડીલ	જ્ઞાનમાં કે વયમાં વધેલો (જ્ઞાનવૃદ્ધ, વયોવૃદ્ધ)	૧. ઘરડું, વયે મોટું ૨. માન આપવા લાયક
૧૨. લાણ	ગોલવું	પાઠ બોલવો-શીખવો
૧૩. ગંભીર	ઝાડું (સાગર, કુવો, ખીણ, મન, વગેરેને લાગુ પડે છે.)	ઝાડું (મનનેજ લાગુ પડે છે.)
૧૪. તંબાર	તૈયારી	અથાણાની તૈયારી- મસાલો
૧૫. આજ્ઞા-આણ	હુકમ	સાસરેથી વહુને આવેલું તેડું
૧૬. કથાન-થાણું	ગમે તે ઠેકાણું	પોલીસનું, જકાત ઉધરાવવાનું, વગેરે ઠેકાણું
૧૭. ધન્યા-ધેણ	લાભશાળી સ્ત્રી	સીમન્તને પ્રસંગે સ- ગર્ભી સ્ત્રી
૧૮. ઉચલો	સામો જવાળ (રાધાજી ના ઉચલા); હુમલો (મૂ. ગુ. 'મલિકિ ઉચલા દીધા' કાન્હ. પ્ર. ૨. ૫૧)	રાગનો પાછો હુમલો

૨૭	સંસ્કૃત શબ્દનો અર્થ	ગુજરાતીમાં સંધ્યિત અર્થ
૧૯ પ્રત્યક્ષ	ઇન્દ્રિય-જન્ય જ્ઞાન(બધી ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન, જેમકે નાસિકાએ કરેલું પ્રત્યક્ષ)	આગળથી થયેલું જ્ઞાન (આ બનાવ મારી પ્રત્યક્ષ બન્યો)
૨૦ પ્રકરણ પગરણ	બાબત	માગલિક પ્રમગ

ગાઢાર્થવિસ્તાર—આ નિયમ ઉપલા નિયમથી ઉલ્લેખ છે
શબ્દના મૂળ અર્થમાં વધારો થઈ તે વધારે વિસ્તીર્ણુ અર્થમાં વપરાય
છે આવા દાખલા આગલા નિયમ જેવા મળતા નથી

૧ પીતાબર	પીઠુ વસ્ત્ર	ગમે તે રંગનું રેશમી વસ્ત્ર (જેકરીતે સફેદ પણ છે)
૨ રાગ-રાવ	દેશનો માવીક	‘ગવ’ શબ્દ ગમે તે માટે માણસ માટે વપરાય છે (રાવ સાહેબ ક્યારે પધાર્યો?)
૩ સૂણવુ-મણી લેવું	સાલગણવું	મણી લેવું-સાલગણુ ન સાલગણુ બધું સંમેળ લેવું

અર્થબ્રષ્ટતા—કેટલાક શબ્દ અર્થમાં ભ્રષ્ટ થયા છે મૂળ તેનો
અર્થ સારો હતો તે હવે નહારો થાય છે એવા શબ્દમાંથી અનેક
પ્રકારનો બોધ મળે છે

શબ્દ	મૂળ અર્થ	હાલનો અર્થ
૧. વ્યસન	કોઈ પણ કામમાં આ- સક્તિ-મંડ્યા રહેવું તે (વિદ્યાવ્યસની)	નહારી ટેવ; દારૂનું વ્ય- સન-લાગનું-ખીડીનું -તાંબાકુનું-અશીર્વાનું વ્યસન

બોધ—સારા કામમાં મંડ્યા રહેવું ઘણું મુશ્કેલ છે. વિરલ પુરુષો, જેમને ઉત્તમ ગૃહસંસ્કાર થયા હોય છે તેજ સારા કામમાં આસક્ત રહે છે. નહારા કામમાં મંડ્યા રહેવાનું વલણ થાય છે તેને સાધારણ પુરુષો વશ થાય છે; કેમકે તેમાં બહુ મહેનત નથી ને તાત્કાલિક લાભ દીસે છે. શબ્દ પણ આ પ્રમાણે મોટા ઉપદેશકનું કામ કરે છે અને એક શબ્દનું પણ બરાબર જ્ઞાન થવાથી આપણી કામના સિદ્ધ થાય છે—જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે, મન કેળવાય છે, ને તેથી મનોરથ સિદ્ધ થાય છે, એવું સંસ્કૃત વિદ્વાનોનું કહેવું વાજબી છે.

૨. પ્રપંચ | વિસ્તાર, સંસાર | છળલેદ

બોધ—સંસારમાં સરળ વર્તન કરતાં કુટિલ માર્ગ અને કાવો-દાવો તથા છળલેદ વધારે છે એવો એ શબ્દ પરથી બોધ મળે છે. એ શબ્દનો અર્થ સંકુચિત થયો છે તેમજ બ્રહ્મતા પામ્યો છે.

૩. વર્ચસ	તિજ (બ્રહ્મવર્ચસ= બ્રહ્મતેજ)	નહારું કામ કરવામાં— વેર વાળવામાં જોર બતાવવું (તમે મારા પર વર્ચસ કરો છો એ ઠીક નથી.)
----------	---------------------------------	--

બોધ—સત્પુરુષોજ પોતાના તેજનો-બળનો સારો ઉપયોગ કરે છે; દુષ્ટ પુરુષો તેનો દુરુપયોગ કરે છે.

૪ ઉપાધિ	ધર્મ (ભતિ, ગુણ, ક્રિયા, નકતર, અડચણ (અનેક ને સજ્ઞા એ શબ્દના ઉપાધિ છે)	સાસારિક ઉપાધિને લીધે મારાથી તમને મળી શકાયુ નહિ)
---------	---	--

બોધ—સામાન્ય ગુણો કરતાં જે ગુણો નડે છે તે તરફ મનુષ્યનું
લક્ષ વિશેષ જાય છે

૫ સકેત	કળુલાત	કોઈ દુરાચાર માટે મળવાની કચેલી ગોઠવણ
--------	--------	---

બોધ—સદ્ગુણ કરતાં દુર્ગુણ તરફ મનુષ્ય વધારે વળે છે,
કારણ કે ધણાઓને જન્મ, ધરકેળવણી, સમર્થ, કે શિક્ષણથી સારા
સરવાર પડતા નથી

૬ અધિકાર	કોઈ પણ જામ કરવા ની યોગ્યતા	સત્તા, સત્તાબળ
----------	-------------------------------	----------------

બોધ—કોઈ પણ જામ કરવાની યોગ્યતા મેળવવી મુશ્કેલ છે,
પરંતુ હોદ્દો મળ્યો એટલે દુપડ અને અમલનો કેફ એકદમ આવે છે

૭ હધન્ય-હેલ	કક્ષ, હોશિયાર (અપભ્રંશમાં)	વરણાગી કરવામાં હોશિયાર
-------------	-------------------------------	---------------------------

૮ રાશિ-લાસ	દગવો	મડકું
------------	------	-------

૯ વાતુવ-વાઉવ -વાયલ	વાતુડીઓ, બોલકણો	જુ શુ રણવાઉવા- રણવેવા (જે જે હતા રણિ વાઉવા'કાન્હુ ૨૮) વાયવ-મગજ કેાટે નહિ એવો
-----------------------	-----------------	---

૧૦ દોહદ-દોટે ૧૧ ગલિણી ૧૧	દુળ
--------------------------	-----

૮; ૯; ને ૧૦માં સંસ્કૃત શબ્દ અને તેના અપભ્રંશ રૂપના અર્થનો ફેરફાર થતાં અર્થબ્રહ્મતા આવી છે તે સમજાશે.

૧૧. માટી મર્દ; બહાદુર; મૂ. શુ. તિરસ્કારવાચક-માટીયો માટી યાજ્ઞો(મર્દ યાજ્ઞો) (અકરમી માટી બેયર ('માટી સવે મૂછિ વલ પર શુરો) ઘાણઈ કાન્હ૦

૧.૧૬૭)

૧૨. ઢોલો દોડલ (નાયક, અપ. તિરસ્કાર પામતો પુરુષ ઢોલો સામણ) (ઢોલો મારું)

૧૩. બાપકળા વાપ્કલ (મોટો પુરુષ) મોટાઈનો મોટો ઉપ-યોગ કરનાર, તર્કટી

પ્રાચીન પરિસ્થિતિનો બોધ—પ્રાચીન પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવે એવા શબ્દ પણ બાપામાં હોય છે. 'બાહુમીહિ' શબ્દ એવો છે. એનો મૂળ અર્થ જેની પાસે બહુ હાંગર હોય તે. દ્રવ્યનું માપ ઢોર, અનાજ વગેરેથી થતું એવી પરિસ્થિતિનો એ શબ્દ ખ્યાલ આપે છે. 'તીર્થધ્વાજ,' 'તીર્થકાક,' આવા સંસ્કૃત સમાસ એમ સૂચવે છે કે પ્રાચીન સમયે પણ બાપકળા ગ્રાહણો જેઓ તીર્થમાં અનેક રીતે ઉપયોગી થઈ પડે છે તથા અરદાસ કરે છે તેઓ યાત્રાશુઓને ગ્રાસ-દાયક લાગતા. 'પાત્રેસમિત' (બોજનવેળાઓ તૈયાર, કામને વખતે નહિ), 'ગેહિગુર,' 'ગેહિનહી' (ઘરમાં શૂરો, ઘરમાં ગાજનાર), એવા સમાસ પરથી સમજાય છે કે પ્રાચીન સમયમાં મનુષ્યસ્વભાવ હાલના જેવોજ હતો.

પૌરાણિક ને ઐતિહાસિક સ્થિતિ—નીચેના દાખલા પૌરાણિક ને ઐતિહાસિક સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવે છે:—

આ મહાભારત કામ છે.

આ ભૈમી ચુદ્ધ છે.

ત્યા તો જાદવાસ્થળી ચર્ચ ગદી છે
 તેણે ભગીરથ પ્રયત્ને પોતાની મતલબ આધી
 તમારૂં પુરાણ રહેવા દો
 આ તો રામનું રામાયણ યયુ
 તમારી નારદી વિધાના આ પરિણામ છે
 એ તો ખીલે દુર્વાસા મુનિ છે, એને બોલાવશે મા
 એના ને અગસ્ત્ય મુનિના વાયદા બરાબર છે
 તુ આમ તો ત્રિશંકુની પેઠે વચ્ચે લટકીશ
 આવી જહાંગિરી સહન થવાની નથી
 તારૂં તુરકડા પાણુ જવા દે

અકરણુ ૧૦મું

પદવિભાગઃ પ્રધાન પદ ને ગૌણ પદઃ વાચ્યાર્થ

પદ—જે શબ્દને વિભક્તિ લાગી હોય છે તે પદ કહેવાય છે
 ‘વિભક્તિ’થી નામને જે પ્રત્યયો લાગે છે તેજ સમજવાના નથી, પરંતુ
 અર્થ અને ક્રાંતિના જે પ્રત્યય ધાતુને લાગે છે તે પણ વિભક્તિ છે
 આ પ્રમાણે ‘શબ્દ પ્રમાણુ રક્ષણ કરે છે,’ એ વાક્યમાં વપરાયલા બધા
 શબ્દ પદ છે અભ્યયને પણ વિભક્તિ આવીને લોપાડ ગઈ છે એમ
 સમજવાનું છે તેથી અભ્યય પણ પદ છે

વિભાગ—શબ્દ મુનિના મત પ્રમાણે પદ ચાર પ્રકારના છે -
 નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ, અને નિપાત ‘આખ્યાત’ એટલે ક્રિયાપદ
 અને ‘નિપાત’ એટલે અભ્યય ઉપસર્ગ પણ અભ્યય છે, પરંતુ તે ધાતુ
 ની માથે ઉપસર્ગ-જોડાયલા હોય છે, તેથી તેને ખીન અભ્યયથી ભુલ
 ગણ્યા છે

પદમાન એ ચારમાંથી એક પ્રકારમાં આવે છે સર્વનામ એ
 નામનું પ્રતિનિધિરૂપ છે ખરૂં જોતાં એ પ્રતિનામજ છે અને વિશેષણ

નામ અને આખ્યાતની સાથે જોડાયેલું પદ છે. આગળ કહ્યું છે તે પ્રમાણે એ નામની કે ક્રિયાપદની અંદર વિશેષ મૂકનારું—અધિક અર્થ દર્શાવનારું પદ છે.

વાક્ય—વાક્ય બનાવવા સારૂ પદોમાં આકાંક્ષા—પરસ્પર સંબંધ, યોગ્યતા, અને સંનિધિ આવશ્યક છે. નામ અને ક્રિયાપદ વચ્ચે આકાંક્ષા રહેલી છે. ગાય, અશ્વ, પુરુષ, હસ્તી—આવાં અનેક નામથી વાક્ય બનતું નથી; કારણ કે એ બધાં નામ વચ્ચે આકાંક્ષા નથી. અન્ય રીતે એમ પણ કહી શકાય કે એ બધાં નામ સાકાંક્ષ છે—ક્રિયાપદ વિના એની આકાંક્ષા જતી રહેતી નથી. ‘ગાય અરે છે,’ ‘અશ્વ દોડે છે,’ ‘પુરુષ વાંચે છે,’ ‘હસ્તી મુંઝ હલાવે છે,’ આમ ક્રિયાપદ વાપરવાથીજ એ નામો અગાઉ સાકાંક્ષ હતાં તે નિરાકાંક્ષ થાય છે. જેમ ક્રિયાપદ વિના નામ સાકાંક્ષ છે તેમ નામ વિના ક્રિયાપદ પણ કેટલેક અંશે સાકાંક્ષ છે. ‘કેટલેક અંશે’ એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ક્રિયાપદમાં કર્તા, કર્મ, કે ભાવનો અર્થ સમાયલો છે, તેમ નામમાં કર્મ ક્રિયાપદનો અર્થ સમાયલો નથી. મંસ્કૃતમાં ગच्छति એ આખ્યાતમાં કર્તાનો અર્થ સમાયલો છે, તેથી એ એકલું પદ પણ નિરાકાંક્ષ છે અને એથી વાક્ય બને છે. ગુજરાતીમાં પણ ‘જાઉં છું,’ ‘જા,’ વગેરે પદોમાંથી અમુક કર્તાનો અર્થ સ્પષ્ટ નીકળે છે. ‘જાય છે’ એટલે ‘તું જાય છે’ કે ‘તે જાય છે’ તે સ્પષ્ટ નથી. ‘જાય છે’માંથી કર્તાનો અર્થ નીકળે છે; પણ તે કર્તા બીજા પુરુષનો છે કે ત્રીજા પુરુષનો છે તે વિષે સંશય રહે છે. પરંતુ ‘જાઉં છું’ પદમાંથી કર્તા કયા પુરુષનો છે તે પણ સમજાય છે. આ પ્રમાણે પદોમાં આકાંક્ષા હોય ત્યારેજ વાક્ય બને છે. વળી પદોમાં પરસ્પર સંબંધને માટે યોગ્યતાની પણ જરૂર છે. ‘પાણીથી સીંચે છે,’ એમાં ‘પાણીથી’ પદની યોગ્યતા ‘સીંચે છે’ પદ સાથે ધર્મશકની નથી. ‘સંનિધિ’ એ પણ વાક્ય બનાવવાનું ત્રીજું કારણ છે, પદો વચ્ચે આકાંક્ષા ને યોગ્યતા હોય, તોપણ તે બધાં પદના વિચારધ્રુવમાં સંનિધિ

એટલે સમીપના ન હોય—અર્થાત્ તે બધા પદ યોગી થે યી વાર ગટ્ટીને ઉચ્ચાર્યો હોય તો તેથી વાચ્ય બનતું નથી, માટે વાચ્ય બનાવવા માટે આકાશ, યોગ્યતા, અને સનિધિની જરૂર છે

પ્રધાન પદ અને ગોણુ પદ—ઉપર જાણાવેલા ચાર પદમા નામ અને આખ્યાત એ મુખ્ય છે અને નિપાત અને ઉપસર્ગ એ ગોણુ છે નામ અને આખ્યાત એ બેમા આખ્યાત એ પ્રધાન પદ છે, ઉમકે એ પદ વગર વાક્ય બનતું જ નથી નામ પદ એ ગોણુ પદ છે જે આખ્યાત પદને શુભુભાવે રહી નમે છે, અવવા જે પદ પોતાના અર્થને આખ્યાત પદના અર્થમા શુભુભાવે નમાવે છે તે નામ, એથી નામ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પણ નામ પદનો આખ્યાત પદને વિષે ગોણુ ભાવ દર્શાવે છે

નામ અને ધાતુ—મારક અને તાકટાપનના મત પ્રમાણે નામ માત્ર ધાતુથી નિષ્પન્ન થાય છે કેટલાક નામમા ક્રિયા પ્રયક્ષ હોય છે અને કેટલાકમા તે કલ્પવાની હોય છે એટલે તેમનું મત છે 'કારક,' 'દારક,' વગેરે શબ્દમા ક્રિયા પ્રયક્ષ છે 'ગાય,' 'અપ,' વગેરે શબ્દમા ક્રિયા કલ્પવાની છે માત્ર મદ-જા મદમાર્જ-ગિત્ય, ઉપિત્ય, જેના, આપણી ક્ષત્રજાએ ઘટેલામાર્જ-ક્રિયા નથી, એમ એ વિદ્વાનોનું માનવું છે

ધાતુ એ ભાષામાત્રમા મૂળ છે અને તે પરથીજ શબ્દો પ્રગયા છે, એમ પાશાન્ય બાનાવિજ્ઞાનીઓનો પણ સિદ્ધાન્ત છે

નામ અને આખ્યાત—નામભાવમા આમ ક્રિયાનો અર્થ રહેતો છે, પણ તે ગોણુ છે સત્ત્વ વિગ અને વચનનું દોષાપણ—પ્રધાન છે આ કારણથી જેમા સત્ત્વ પ્રધાન છે તે નામ એમ ચારક મુનિ નામનું લક્ષણ આપ છે જેમા નામમાં સત્ત્વ પ્રધાન છે, તેમ આખ્યાતમા ભાવ પ્રધાન ॥ પાક, ત્યાગ, રાગ, વગેરે રાધવાની, તનવાની, ચઢાવાની ક્રિયાઓ જે સ્થિતિ હત્યત્ર થાય છે તે ભાવ કહેવાય છે ક્રિયાપદ ક્રિયા બતાવે છે, પરંતુ તે ક્રિયા ભાવના સુબધમા ગોણુ છે રાધવાની ક્રિયાનુ પ્રયોજન એખાને વિષે પાક નામનો ભાવ હત્યત્ર કરવાનું છે રાધવાની ક્રિયા બરાબર થાય છે ત્યારે પાક થયો, એમ કહીએ છીએ આ પ્રમાણુ ક્રિયા ભાવ હત્યત્ર કરવા માટે છે તેથી તે ભાવને ગોણુ છે, એમ

સમજવાનું છે. આજ કારણથી બાજુ જેમાં પ્રધાન છે તે આખ્યાત, એમ યાસ્ક મુનિ આખ્યાનનું લક્ષણ આપે છે.

વાક્યાર્થ-નૈવાકરણ્ય મત પ્રમાણે વાક્યનો અર્થ કોનો થાય છે તે જોઈએ. 'દેવદત્ત તંદુલ રાધે છે,' એનો અર્થ નૈવાકરણ્યના મત પ્રમાણે દેવદત્ત જેનો કર્તા છે એવી તંદુલ કર્મમાં આવેલી પોચાશને અનુદ્ધા વર્તમાન કાળની ક્રિયા; દૂધમાં હોઈએ તો દેવદત્તે વર્તમાન કાળમાં કરેલી તંદુલની પોચાશ. આ પ્રમાણે વ્યાપાર કે ક્રિયાના વાચ્યનો અર્થ છે. દેવદત્તકર્તૃક તંદુલપાક આવો સંક્ષેપમાં અર્થ થાય છે. વાક્યમાં ક્રિયા પ્રધાન છે એવો તેમનો મત દોવાથી તેણે ક્રિયાપ્રધાન વાદી કહેવાય છે.

ન્યાયનયે વાક્યાર્થ-નૈવાયિકો વાચ્યનો અર્થ જુરોજ કરે છે. તેમના મત પ્રમાણે 'દેવદત્ત તંદુલ રાધે છે,' એનો અર્થ 'તંદુલની પોચાશને અનુદ્ધા કૃતિવાળો દેવદત્ત થાય છે' એવો છે. દૂધમાં, 'તંદુલના પાકમાં અનુદ્ધા કૃતિવાળો દેવદત્ત,' એવો અર્થ નૈવાયિકને મતે વાચ્યમાંથી નીકળે છે. નૈવાયિકો ક્રિયાને પ્રધાન માને છે, ત્યારે નૈવાયિકો કર્તાને કે પ્રમાણ સજ્જને પ્રધાન માની ક્રિયાને તેનું વિશેષણ મણે છે. આ કારણથી તેણે પ્રથમાન્તાર્થપ્રધાનવાદી કહેવાય છે.

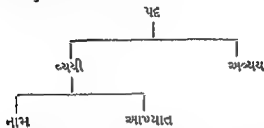
વૈયાકરણ્યુ મત યુક્ત-આપણે 'રાધે છે' એમ હોઈએ ત્યારે સ્વાભાવિક આકાંક્ષા સંખ્યા-યા કરનાર કોણ છે એવી શ્લેષ અને તે આકાંક્ષા 'દેવદત્ત' જેવા સજ્જથી પરિપૂર્ણ થાય છે (દેવદત્ત રાધે છે). 'રાધે છે'નો અર્થ 'પાકને અનુદ્ધા કૃતિ' એમ લઈએ તો 'કોને રાધે,' કોની એવી આકાંક્ષા શ્લેષ; પરંતુ તેથી આકાંક્ષા શ્લેષી નથી; માટે ક્રિયાપદમાંથી કર્તાનો (કર્મણિ ને બાજુ પ્રયોગમાં કર્મનો ને આવેલો) અર્થ નીકળે છે ને કૃતિનો અર્થ તેને જોણ છે એમ વૈયાકરણ્યનું માનવું યુક્ત છે.

પ્રકરણ ૧૧મું

નામ: પ્રકાર

ઉપસંહાર: પદના વિભાગ—આગલા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે પદમાત્ર ચાર પ્રકારનાં છે એમ યાસ્ક મુનિનું મત છે:—નામ, આખ્યાત, નિપાત, અને ઉપસર્ગ. આમાં નિપાત અને ઉપસર્ગની ગણના અન્યથામાં કરીએ તો પદના ત્રણ પ્રકાર થાય છે:—નામ,

આખ્યાત, અને અવ્યય નામ અને આખ્યાત એ વ્યથી પદ છે, તેમકે એમા લિંગ, વચન, અને વિલક્ષિતા નિમિત્તનો વ્યય (ફરફાર) વાય છે અવ્યયમા એવો ફરફાર વતો નથી આ પ્રમાણે પદમાનતા નીચે પ્રમાણે વિભાગ છે -



નામ—સંસ્કૃત વ્યાકરણમા ધાતુ સિવાય અર્થવત્ શબ્દ સ્વરૂપને પ્રાતિપદિક કહે છે બાહ્ય ઇન્દ્રિયો કે મન વડે સમજી શકાય એવા પદાર્થને ઓળખવા માટે જે શબ્દ વપરાય છે તે નામ કહેવાય છે નામ શબ્દ ‘નમ્’ નમણ એ ધાતુ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે જેનો અર્થ ક્રિયાપદના અર્થને નમે છે તે નામ એ અગાઉ સમજાવ્યું છે

* મૉરિસ (Morris) એવાજ વિભાગ પાડે છે

The Parts of Speech
are —

પાનડે નીચે
પ્રમાણે ■ —

1 Inflectional	{	1 Noun (Substantive, Adjective)	1 વ્યથી	{	1 સત્તવાચક (નામ વિશેષણ)
		2 Verb			2 ક્રિયાપદ
		3 Pronoun			3 સર્વનામ
2 Indeclinable words or particles	{	1 Adverb	2 અવ્યય	{	4 ક્રિયાવિશેષણ
		2 Preposition			5 નામયોગી
		3 Conjunction			6 ઉત્તયાયી
		7 Interjection			7 દેવળપ્રયોગી

પ્રકાર—નામના ત્રણ પ્રકાર છે:—૧. સંજ્ઞાવાચક; ૨. જાતિ-

વાચક; ૩. લાવવાચક.

૧) સંજ્ઞાવાચક—અમુક પદાર્થને બીજાથી ઓળખવા માટે આપણે તેનું જે નામ પાડીએ તે સંજ્ઞા કહેવાય છે અને સંજ્ઞા બતાવનાર શબ્દ સંજ્ઞાવાચક નામ કહેવાય છે.

દાખલા:—કૃષ્ણ, ગંગા, હિમાલય, પંતળ, ઇંદ્રાણીમ, કેળ-શક, વગેરે.

આવાં નામમાં યદ્યપિ—આપણી ઇચ્છાજ ઉપાધિ છે. બહુધા આવાં નામ મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છાને અનુસારેજ પાડે છે, પદાર્થમાં રહેલા કોઈ ધર્મને અનુસરીને પાડના નથી. કેટલેક સ્થળે ઇચ્છાની સાથે પદાર્થમાં રહેલો કોઈક ધર્મ પણ સંજ્ઞાનું કારણ હોય છે. હિમાલય, પંતળ, પંચવટી, એ એવા દાખલા છે.

૨) મીમાંસકમત—મીમાંસકો માત્ર જાનિર્માજ સંકેત માને છે. તેઓ સંજ્ઞાવાચક નામમાં પણ જાતિ ધરાવે છે. પદાર્થમાત્રમાં ફોજે ફોજે શક્તિશાલિ વિકાર થાય છે. કાલે એવજો દેવદત્ત ને આજે એવામાં આવતો દેવદત્ત વસ્તુતઃ મિત્ર છે. એમ એમાં વિકાર થાય છે છતાં પણ જે સામાન્ય ધર્મને લીધે આપણે એને એકજ પદાર્થ માનીએ છીએ ને એકજ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે જાતિ છે અને તે જાતિ-માંજ એવા નામમાં પણ સંકેત છે એવું તેમનું મત છે.

૩) એક વર્ગને બીજા વર્ગથી ઓળખાવનાર ધર્મ જાતિ છે અને જાતિ બતાવનાર નામ જાતિવાચક કહેવાય છે.

દાખલા:—ગાય, ઘોડો, પુસ્તક, ઘડિઆળ, વૃક્ષ, વગેરે.

આ નામ આપ્યા વર્ગને લાગુ પડે છે તેમજ તે વર્ગના કોઈ પણ પદાર્થને લાગુ પડે છે. સંજ્ઞાવાચક નામ અમુક પદાર્થને આપેલું ખાસ નામ છે ને તે તેનેજ લાગુ પડે છે. તેવો પદાર્થ એકજ છે તેથી તેનો વર્ગ હોઈ શકેજ નહિ.

દોષપણ વર્ગના છૂટા છૂટા પદાર્થ લઈએ તો તે વ્યક્તિ કહેવાય છે અને વર્ગના તમામ પદાર્થમાં રહેલો ધર્મ જાતિ કહેવાય છે. સંસ્કૃત નૈયાયિકો જાતિનું લક્ષણ એવું આપે છે કે તે એક છે, નિત્ય (અવિનાશી) છે, અને અનેકમાં રહેલો ધર્મ છે. ગાત્ર (ગાયપણું), અશ્વત્વ, વગેરે જાતિ કહેવાય છે, કેમકે ગાયનો નાશ થાય છે, પણ ગાયપણુનો નાશ થતો નથી. ગાયપણું એ એકજ છે (ગાયો તો અનેક છે), અને એ ધર્મ અનેક ગોવ્યંકિતમાં રહેલો છે. આવા ધર્મોથી પદાર્થના વર્ગ બંધાય છે અને એક વર્ગ ખીણ વર્ગથી છૂટો પડે છે.

જાતિવાચક—ગાયપણું, અશ્વત્વ, વગેરે જાતિ છે અને એ ગાય, અશ્વ, વગેરેનો પ્રાણુમદ ધર્મ છે. ગાયમાં ગાયપણું છે ને અશ્વમાં અશ્વત્વ છે તેથી ગાય ‘ગાય’ અને અશ્વ ‘અશ્વ’ કહેવાય છે. એ ધર્મનું જ્ઞાન થયું એટલે ધર્મોનું—જેમાં એ ધર્મ રહ્યો છે તેનું—જ્ઞાન અવિનાશાય સંબંધથી થાય છે; કેમકે ધર્મને રહેવાને સ્થાન જોઈએજ ને તે ધર્મી છે આમ ગાયપણું ને અશ્વત્વનું જ્ઞાન પ્રથમ થાય છે ને પછી ગાય ને અશ્વનું થાય છે, તે ગાય ને અશ્વ જાતિવાચક છે.

ગુજરાતીમાં ‘જાતિ-જાત’ શબ્દ વર્ગના અર્થમાં વપરાય છે, ઉપર બતાવેલા ધર્મના અર્થમાં વપરાતો નથી.

સંજ્ઞાનું સમર્થન—જે નામેને સંજ્ઞાવાચક અને જાતિવાચક કયા છે તેને અપાર સુધી ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા વ્યાકરણોમાં અમેજી વ્યાકરણને અનુસારે વિશેષ નામ અને સામાન્ય નામ કહ્યાં છે પરંતુ પ્રાચીન પારિભાષિક શાસ્ત્ર દોષ તેનો અનાદર કરી નવીન યોગ્યતા શુદ્ધ નથી એમ ધારીને પ્રાચીન સંજ્ઞાઓનો પ્રયોગ કર્યો છે.

સંજ્ઞાવાચક જાતિવાચક તરીકે—કેટલીક વખત સંજ્ઞાવાચક નામ જાતિવાચક નામ તરીકે વપરાય છે; જેમકે, સત્ય ખાજવામાં તે રાજા બીજો હરિશ્ચન્દ્ર છે.

અહિં ‘હરિશ્ચન્દ્ર’નો અર્થ ‘હરિશ્ચન્દ્રના શુભવાળા પુરુષોમાંનો

એક? એવા પુરુષોનો વર્ગ સમજવાનો છે અને તેમાં સામાન્ય ધર્મ-
ભતિ હોવાથી એમાંની હર દોઈ વ્યક્તિનું નામ ભતિવાચક બને છે.

સમૂહવાચક નામ અને દ્રવ્યવાચક નામ—સમૂહવાચક
નામ—એન્ય, વણનાર, કાકુલો, મેદની—અને દ્રવ્યવાચક નામ—ધી, ગોળ,
ધડ, સોનું, રૂપું—એ વસ્તુનાં ભતિવાચક છે. એ કંઈ એકજ વ્યક્તિને
ચદચ્છાથી આપેલાં નામ નથી તેથી સંજ્ઞાવાચક નામથી ભિન્ન છે;
તેમજ શુણના નામ પણ નથી, તેથી ભાવવાચક નામથી પણ ભિન્ન
છે. જેમ એક વર્ગને અન્યથી ઓળખવા આપણે ભતિવાચક નામ
વાપરીએ છીએ, તેમ એક સમૂહને તથા દ્રવ્યને અન્ય સમૂહ તથા
દ્રવ્યથી ઓળખવા માટે આપણે સમૂહવાચક નામ અને દ્રવ્યવાચક
નામ વાપરીએ છીએ, તેથી તે પણ ભતિવાચકજ છે. (ફેર એટલેજ
છે કે ભતિવાચક નામ આખા વર્ગને તેમજ તેમાંની દરેક વ્યક્તિને
પણ લાગુ પડે છે, ત્યારે સમૂહવાચક નામ સમૂહનેજ લાગુ પડે છે,
છૂટી વ્યક્તિને માટે તે નામ વપરાતું નથી, કેમકે એમાં સમૂહનોજ
વિચાર થયો છે, વ્યક્તિનો નહિ. દ્રવ્યવાચક નામમાં પણ જથ્થાનો
અર્થ સમાયેલો છે, તેમજ અનિશ્ચિતતાનો પણ અર્થ છે. કાચ, પત્થર,
ધડ, સોનું, વગેરે નામોમાંથી નિશ્ચિત જથ્થાનો અર્થ નીકળતો નથી;
નિશ્ચિત અર્થ બતાવવા કાચનો કકડો, મોટો પત્થર, મણુ ધડ, તોલો
સોનું, વગેરે શબ્દો વાપરીએ છીએ.

① ભાવવાચક—ભાવ એટલે શુભ કે ક્રિયા. તે દર્શાવનારાં નામ
તે ભાવવાચક નામ કહેવાય છે.

દાખલા:—સૌન્દર્ય, મોટાઈ, દયા, બુદ્ધિ, રમત, ગમત, વગેરે.

બીજાં નામ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાંની ગમે તેનાથી સમજાય એવા

પદાર્થોનાં છે, પણ ભાવવાચક નામ મનથી સમજાય એવા શુણનાં છે.

આપણે કાળા પદાર્થો જોઈએ છીએ, પણ કાળાશ જોઈ શકતા નથી.

તે તો મન વડેજ ગ્રહણ કરી શકીએ છીએ.

દરે ધર્મ દેઈ દ્રવ્યમાન રહે છે; પરંતુ દ્રવ્યમાત્રી છટે! પાડી તે ધર્મનો આપણે વિચાર કરીએ ત્યારે તે ધર્મ માટે જે શબ્દ વાપરીએ છીએ તે ભાવવાચક નામ છે. પીંગા પદાર્થોમાથી પિંગાશ, સુદર પદાર્થોમાથી સૌન્દર્ય, દયાવાન પુરુષોમાથી દયા, અને રમતવાળા પ્રાણીઓમાથી રમત, એ ગુણો છતાં પાડીએ છીએ ત્યારે તેને માટે ભાવવાચક નામ વાપરીએ છીએ.

જાતિ અને ગુણ—જાતિ અને ગુણ વચ્ચે ભેદ ■ જોત્વ, અશ્વત્ત, એ જાતિ છે કેમકે એ ધર્મ ગાય અને અશ્વના તમામ વર્ગમાં રહેલો છે અને નિલ છે હરિ કહે છે તેમ દેવક પદાર્થમાં બિ અશ છે—સલ અને અસલ સલ અશ તે જાતિ છે એ ધર્મ વસ્તુને વસ્તુ બનાવે છે વસ્તુને પ્રાણ આપનારો ધર્મ છે, અને વસ્તુમાં નિરતર રહેનાર છે ગુણ એવો નથી રતાત ગુણ પણ અશ્વત્વ જાતિની પેઠે દ્રવ્ય વગર રહી શકતો નથી પરંતુ અશ્વત્વ તો અશ્વ સાથે નિલ જોડા ધર્મ છે રતાશ એવો નથી એ તો એક દ્રવ્યમાથી જતો રહી બીજા દ્રવ્યમાં જાય છે.

વાસ્તવિક રીતે અશ્વ ને અશ્વ વ બનેલી એ ના જાનિરબ્દોમાં થાય છે પરંતુ વ્યાકરણમાં તો અશ્વ વ જોત્વ વગેરે જાતિશબ્દોની પિંગાશ અતુરાઈ, વગેરે ગુણવાચક નામો પિ તેમજ રમત રમત વગેરે ક્રિયાવાચક નામોની ગણના ભાવવાચક નામમાં થાય છે. અશ્વ ગાય વગેરેનીજ જાતના જાતિવાચક નામમાં થાય છે.

મામાન્ય રીતે, ગુણનાચક નામ વિશેષણને અત્યય લાગીને બને છે અને ક્રિયાવાચક નામ ધાતુને અત્યય લાગીને થાય છે.

ગુણના ૫૬ નામ—ભાવણ્ય, ગુસ્તા, ગુન્નત્વ, જૌરવ, માહુમા, મિહાશ, અતુરાઈ ઠંડક, વગેરે.

ક્રિયાવાચક નામ—ગતિ, સ્થિતિ, વાચન, ભજન, બોધ, ભાર, વગેરે.

ભાવવાચક નામ ને-વિશેષણ—ભાવની સ્વતંત્ર સ્થિતિ દર્શાવીએ છીએ ત્યારે તે ભાવવાચક નામ બને છે, પરંતુ એવી સ્થિતિ

ન કલ્પનાં કોઈક દ્રવ્યમાં તે ધર્મ રહેલા છે એમ દર્શાવીએ છીએ
ત્યારે તે વિશેષજ્ઞ બને છે. —

મીઠી કેરી, ખાટું પાણી, મોટું માણસ, વગેરે—આમાં મિહાશ,
ખારાશ, મોટાપણું, વગેરેને દ્રવ્યમાં રહેલા ધર્મ તરીકે વર્ણવ્યા છે;
માટે ‘મીઠી,’ ‘ખાટું,’ ‘મોટું,’ એ વિશેષજ્ઞ છે. મિહાશ, ખારાશ,
મોટાઈ, એની સ્વતંત્ર કલ્પના કરીએ તો તે ભાવવાચક નામ છે.

ભાવવાચક નામ જાતિવાચક—સંસારવાચક નામની પેઠે
ભાવવાચક નામ પણ જાતિવાચક નામ બને છે, જેમકે,

તેની જીવાની ધણી નાદાનીમાં ગઈ. (નાદાનીના કાર્યમાં)

નાદાનીનાં બધાં કાર્યોનો વગ બને છે અને તે આખા વગને
માટે તેમજ તેમાંની દરેક વ્યક્તિ-નાદાનીનું કામ, એને માટે ‘નાદાની’
શબ્દ વાપર્યો છે; માટે તે જાતિવાચક છે.

— ૦ —

પ્રકરણ ૧૨મું

જાતિવિચાર

લિંગ: પ્રકાર—જાતિને સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં લિંગ કહે છે.
લિંગના બે પ્રકાર છે:—૧ લૌકિક-સ્વાભાવિક અને ૨. શાસ્ત્રીય-
કૃત્રિમ. લિંગ એટલે પુરુષત્વ અને સ્ત્રીત્વનું ચિહ્ન. એ ચિહ્ન સ્વાભાવિક
રીતે પ્રાણીમાંજ હોય છે, નિર્જીવ પદાર્થમાં હોતું નથી આ કારણથી
સ્વાભાવિક જાતિ પ્રાણીનેજ લાગુ પડે છે અને તે ત્રણ પ્રકારની છે:—
૧ પુરુષને માટે; ૨. સ્ત્રીને માટે; અને ૩. લિંગના ભેદ સિવાય
સામાન્ય રીતે પ્રાણી તરીકે વિચારીએ તેને માટે. કૃત્રિમ જાતિ નિર્જીવ
પદાર્થનાં નામને પણ લાગુ પડે છે. એ વ્યાકરણસંબંધી જાતિ છે,
માટે શાસ્ત્રીય છે.

ભાષ્યકારનું મત—ભાષ્યકાર પતંજલિએ લિંગ સંબંધના અર્થની બહુ સારી
ચર્ચા કરી છે. પ્રથમ પૂર્વપક્ષ તરીકે પોને સ્ત્રી, પુરુષ, અને નપુંસક, એ

રાખેલા લોકમાં એ અર્થ થાય છે તે સમજાવ્યા છે એ ચિત્રો એકને આ સ્ત્રી
 છે, એ પુરુષ છે, તે નપુસક છે, એમ નિશ્ચય થાય તે સ્ત્રી, તે પુરુષ, અને
 તે નપુસક પણ બાળ્યકાર એ ચિત્રો જણાવે છે કે જેને સ્વન અને કેસ
 દોષ તે સ્ત્રી રામ (કથા) દોષ તે પુરુષ અને બેનો એ બેઠે તેનો અભાવ
 દોષ તે નપુસક હવે એ પૂર્વપક્ષનું ખડન કરી સિદ્ધાન્ત સ્થાપના કરે છે
 કે વ્યાકરણમાં એ નિયમ ચાલશે નહિ કારણ કે એકજ અર્થના ત્રણ રાખે
 ત્રણ ચિત્રમાં મળી આવે છે—‘પત્ની’ સ્ત્રીચિત્રમાં, ‘દાર પુલિંગમાં, અને ‘કવચ
 નપુસકચિત્રમાં છે પણ નિર્ણય પદાર્થના નામ—‘અર્ધા’ ‘કથા’ જેવા—સ્ત્રીચિત્ર ને
 પુલિંગમાં છે તેમજ એકજ અર્થના ‘વટ પુ’, ‘વટી સ્ત્રી’, અને ‘વટ’ નપુ, એ
 ત્રણ રાખે છે મારે લોકિક ભવિ વેચાકરણ સ્વીકારી રાખે નહિ તેજે પેલાનો
 કોઈ સિદ્ધાન્ત અવસ્ય સ્થાપવો નહિએ પણ બાળ્યકાર તે સિદ્ધાન્ત દર્શાવે છે—
 જનતામાં કોઈ પણ પદાર્થ કાળ વાર પણ વિચાર પામ્યા વિનાનો રહેતો નથી
 તેમાં જુદી થાય છે કે અપચય કાય થાય છે કોઈ કહેશે કે હા પણ જુદી
 અને કાય બને સર્વજ્ઞ જ્ઞેવામાં આવે છે, તો તેથી ચિત્રની વ્યવસ્થા શી રીતે
 થશે? તેને મટે કહે છે કે વિવક્ષાથી વ્યવસ્થા થશે જુદીની વિવક્ષા દોષ તો
 પુલિંગ કાયની વિવક્ષા દોષ તો સ્ત્રીપિંગ અને બેમાંથી એકની વિવક્ષા ન
 દોષ તો નપુસકચિત્ર ઉપર, પામ સિદ્ધાન્ત એ વચ છે કે વ્યાકરણમાં
 લોકિક ચિત્રનો આશય કરતો નથી બાળ્યકારના સિદ્ધાન્તમાં પણ શુદ્ધતા ઉપ
 અથ અપચય, કે બેનીની વિવક્ષા કરતી પડે છે અર્થનું, અમરના, પાલિનિર્ણય
 કપુ છે તે શુદ્ધતા છે કે ચિત્રને વિરે નિયમો આપી રાખે નહિ કેમકે ચિત્ર
 અતન્ત્ર છે નિયમનો વિષય નથી વ્યવહારથી, પ્રયોગથીજ ચિત્ર નક્કી થાય છે

ક્ષતિ સંખ્યા—સરૂપમાં તેમજ માતૃવમાં ત્રણ ભવિ છે અર્વાચીન
 રેશી બપાએમાં શુદ્ધતાને મરાતીમાં ત્રણ છે, સિધી પત્ની, ને દિતીમાં
 બેજ ભવિ રેન્દર અને નારી એ બાપાએમાં ના ચરત્તભવિ નથી. બપાની
 અને કાલીમાં ભવિજ નથી વસમ રાખે સરૂપમાં એ ભવિમાં દોષ તે
 ભવિમાં વપરાય છે વર્ણવ રાખેમાં ભવિજ નથી

સિધી પત્ની, ને દિતીમાં નાન્યન્દ દત્તિ નથી. એ રૂબ સરૂપમાં નપુસક
 ચિત્રમાં છે તે એ બાપાએમાં પુલિંગમાં છે સિધીમાં કેટલાક નપુસક નામ
 સ્ત્રીચિત્ર પ મ્યા છે પણ બાળ્યકાર પુલિંગમાં છે

આમાન્ય નિયમ—આમાન્ય રીતે જગ્યા ની અને ઉ કથી સિવાય
 ની પાંચે આવે રેગી બ રામાં, ગોગ, પ્રમગ, ભાદે, અને ખરબચડ

પદાર્થનાં નામ માટે પુંલિંગ, નાના, નિર્ગળ, હલકા, અને સુકુમાર
પદાર્થનાં નામ માટે સ્ત્રીલિંગ, અને જડ, અચપળ, અને ઘણી વાર
નિન્દ્ય પદાર્થનાં નામ માટે નપુંસકલિંગ વપરાય છે. આ પ્રમાણે
ઉપર દર્શાવેલા ભાષ્યકારનો નિયમ બહુધા જળવાય છે. 'મૂળ શબ્દ
નર કે નાન્યતર વ્યક્તિમાં હોય તેનું નાનું કે દામળ સ્વરૂપ દર્શાવવા
નારીવ્યક્તિનો શબ્દ ઘડવામાં આવે છે; જેમકે,

મંદુર ગોલ પું. ગુજ ગોળો પું. ગોળી સ્ત્રી.

,, દોર પું. ગુજ દોરો પું. દોરી સ્ત્રી.

એજ પ્રમાણે, ધાળો-ધાળી; વાડકો-વાડકી; તલો-તલી;
તપેલું-તપેલી; દામળો-દામળી; ગોદડું-ગોદડી; ગાડું-ગાડી; હાંટો-
હાંટી; કછોટો-કછોટી; ચમચો-ચમચી; તરભણું-તરભણી; નળ-નળી;
પૂજો-પૂજી; માચટો-માચટી; સાંડસો-સાંડસી; સાવરણો-સાવરણી;
છરો-છરી; સૂટો-સૂટી; ટાંકું-ટાંકી; ઇત્યાદિ. નપું.માં બહુ ટિંકાર-
વાચક છે.

આ પ્રમાણે નિર્ણય પદાર્થોને પુરુષ અને સ્ત્રીના સુણોનો આરોપ
થવાથી તેનાં નામોની વ્યક્તિ બહુધા નક્કી થાય છે અને વ્યવહારનું-
પ્રયોગનું મૂળ બહુધા એવુંજ હોય છે. એમ છતાં પણ અંગ્રેજી, ફ્રાન્સી,
અને અન્ય ભાષાઓમાં લિંગ નક્કી કરવાનો જેવો સરળ નિયમ છે-
અજ્ઞાત પદાર્થનાં નામોમાં પુરુષનાં નામ પુંલિંગમાં અને સ્ત્રીનાં નામ
સ્ત્રીલિંગમાં અને નિર્ણય પદાર્થનાં તમામ નામ નપુંસકલિંગમાં છે-
તેવો સંસ્કૃતમાં કે તે પરથી નિકળેલી દેશી ભાષાઓમાં નથી. લિંગનું
જ્ઞાન બહુધા પ્રયોગ પરથી કે કોશમાંથી મેળવવાનું છે.

પ્રાણીનાં નામનું લિંગ—પ્રથમ સહજ પદાર્થનાં નામનાં
લિંગ વિશે વિચાર કરીએ. એ નામમાં સામાન્ય રીતે નરનાં નામ નર-
વ્યક્તિમાં અને નારીનાં નામ નારીવ્યક્તિમાં છે.

અપવાદ —૧. કેટલાંક આણીનાં નામ નરજાતિમાંજ છે— મચ્છર, માકેણુ, ચાંચક-ણુ, ૨. કેટલાંકનાં નામ નારીજાતિમાંજ હોય છે—ખિસકોણી, ગ્નૂ, ઘો, જળો; ૩. કેટલાંક આણીનાં નામ નપુંસક લિંગમાં છે—ઊંટ, ધુમ્મક, બાજ, બગલું, કબુતર, તીક, મારર તીતર, વગેરે.

સામાન્ય રીતે નરનાં ને નારીનાં નામ તદ્દન જુદાં હોય છે અથવા તેા નરનાં નામ પરથી પ્રત્યયો લાગી નારીનાં નામ બનેલાં હોય છે.

જુદાં નામના દાખલા—

નરજાતિ	નારીજાતિ	નરજાતિ	નારીજાતિ
પુરુષ	સ્ત્રી	પાડો	લેંસ
મરદ-માટીડો	ઘોરત-ખેરી	મોર	ઢેલ
બળદ-આખલો	ગાય	વર	વધુ-કન્યા
બાપ-પિતા	મા-માતા	ભાઈ	બેન, ભોભાઈ
સસરો	માસુ	બ્રાતૃ	ભગિની, બ્રાતૃબંધ
નર	માદા		
વિધુર	વિધવા		

પ્રત્યયોથી બનેલાં નામના દાખલા—

નરજાતિ	નારીજાતિ	નરજાતિ	નારીજાતિ
પાડો	પાટી	ચકવો	ચકવી
છોકરો	છોકરી	કાકો	કાકી
ખિલાડો	ખિલાડી	મામો	મામી
કુતરો	કુતરી	માઓ	માઝી
કુકડો	કુકડી	કુઓ	કુઈ
ઘોડો	ઘોડી	દાદો	દાદી
ઘેરો	ઘેડી	ભત્રીજો	ભત્રીજી

નરજાનિ	નારિજાનિ	નરજાનિ	નારિજાનિ
બકરી	બકરી	બાલ	બાલ
બકરો	બકરી	અન્ન	અન્ન
કામરો	કામરી	કોકિલ	કોકિલ
નર	નારી	મૂષિક	મૂષિક
દાન્ત	દાન્તી	ગન્નગમન	ગન્નગમના
રાજા	રાજી-રાણી	હુંસ	હુંસી
મૃગ	મૃગી	મહિષ	મહિષી
હરિણ	હરિણી	તરુણ	તરુણી
વાનર	વાનરી	દેવ	દેવી
બ્રાહ્મણ	બ્રાહ્મણી	ગોપ	ગોપી
કમલાક્ષ	કમલાક્ષી	પતિ	પત્ની
ભાણો	ભાણી	મયૂર	મયૂરી
વત્સ	વત્સા	પોપટ	પોપટી

કિનરકંઠ—કિનરકંઠા—કી
 ત્રિગોણ—ત્રિગોણી—કી
 ચારંગ—ચારંગા—કી
 મૃગનયન—મૃગનયના—કી
 કમલવદન—કમલવદના—કી

લવ	લવાની	રુદ્ર	રુદ્રાણી
ધન્વ	ધન્વાણી	બ્રહ્મા	બ્રહ્માણી
ધણી	ધણીઆણી	કોકોર	કોકરાણી
રજપુત	રજપુતાણી	મહેતર	મહેતરાણી
ગોર	ગોરાણી	પટેલ	પટેલાણી
સટ	સટાણી	શેક	શેકાણી
પંડિત	પંડિતાણી	ક્ષત્રિય	ક્ષત્રિયાણી
જેઠ	જેઠાણી	દિગ્ગેર	દેરાણી

મુગવ-મુગવાણી (ફારમી શબ્દને પણ એ પ્રત્યય લાગે છે)

નરજાતિ	નારિજાતિ	નરજાતિ	નારિજાતિ
સોની	સોનાર-સોનારણ	લુહાર	લુહારણ-રેણ
માળી	માલણ-લેણ	ધાચી	ધાચણ-ચેણ
કણખી	કણખણ-ખેણ	નાગ	નાગણ-ગેણ
કોળી	કોળણ-લેણ	મરેડા	મરેડણ-ઠેણ
ધોભી	ધોભણ-લેણ	ગોવો	ગોલણ-લેણ
વાણીઓ	વાણીઅણ-એણ	કાઠીઓ	કાઠીઅણ એણ
સિંહ	સિંહણ-હેણ	ચમાર	ચમારણ-રેણ
વાધ	વાધણ-ધેણ	ફકીર	ફકીરણ
રોંછ	રોંછણ-છેણ	હરણ	હરણણ-જેણ
ગોવાળ	ગોવાળણ-લેણ	ખતગી	ખતરણ-રેણ
ગુતાર	મુતાગણ-રેણ		ખતરાણી

જા

હુમમ

ઉદ

ગાકર

વહેરો

પાપી

પિગાચ

હાથી

હાટડી

હુમમડી

ઉદરડી

ચાકરડી

વાછરડી

પાપણી

પિગાચણી

હાવિરડી

આ ઉપરથી સ્ત્રીલિંગના પ્રત્યય નીચે પ્રમાણે છે -

(૧) આ ઈ આની-આણી-આ સરૂત પ્રત્યય છે

(૨) અણ-એણ અણી-આ પ્રત્યય સરૂત આની પરથી આવ્યા છે

‘આની’ નું દિટીમા વ્યવયયથી ‘અઈન હા’ થયું છે જેમકે બનિયાહન ગુન
કાલીમા અણ એણ વપરાય છે ત્યાં સામાન્ય રીતે દિટીમા હન વપરાય છે કેમકે
સિદ્ધિન, વાધિન રીઝિન, ચમારિન, લોહારિન, ફર્મિન, ધોબિન

(૩) જો માં ઇ એ લઘુત્વવાચક પ્રત્યય છે તે હ સી વિચિત્ર પ્રસય છે.

નરન્નતિ	નારીન્નતિ	નાન્યતરન્નતિ
ઘોડો	ઘોડી	ઘોડું
ગધેડો	ગધેડી	ગધેડું
ધેડો	ધેડી	ધેડું
ઝકડો	ઝકડી	ઝકડું
કુતરો	કુતરી	કુતરું

જે પ્રાણી નર છે કે નારી છે તે જાણવામાં ન હોય અથવા જેને વિષે નર કે નારી તરીકે નહિ પણ સામાન્ય રીતે વિચાર થયો હોય તેનું નામ નાન્યતરન્નતિમાં આવે છે. તેમજ જાણકને માટે અને આખી જાતને માટે પણ નાન્યતરન્નતિનું નામ વપરાય છે.

ઉપર દાખલાઓ મરથી જણાશે કે 'ઓ' પ્રત્યય નરન્નતિનો, 'ઈ' પ્રત્યય નારીન્નતિનો, અને 'ઉ' નાન્યતરન્નતિનો છે. આમાં 'ઈ' પ્રત્યય તો ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે સંસ્કૃત પ્રત્યય છે.

'ઓ,' 'ઈ,' 'ઉ' પ્રત્યયોની વ્યુત્પત્તિ—સંસ્કૃતમાં ઘોડઃ પુલિંગ પ્રથમાનું ઐક્યવચન છે; તેનું પ્રાકૃતમાં ઘોડમો ને અપભ્રંશમાં ઘોડડ ધાય છે આ ઉપરાંત ગુજરાતીમાં ને સિંધીમાં ઘોડો થાય છે. મરાઠી, દિદી, પંજાબી, બંગાળી, ને ઉત્તરીમાં અન્ય સ્વર લોપાઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થઈ 'ઘોડા' રૂપ ધાય છે. આ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં 'ઓ' પ્રત્યય તરન્નતિનાં નામના પ્રથમાના ઐક્યવચનો પ્રત્યય છે.

'ઈ' પ્રત્યય સંસ્કૃતમાં સીલિંગનો પ્રત્યય છે. 'ઘોડી'માં 'ઈ' આ પ્રમાણે થયો છે. ઘોડિયા સંસ્કૃતનું પ્રાકૃતમાં ઘોડિયા થઈ, અન્ય સ્વર લોપાઈ ઈ દીર્ઘ થઈ 'ઘોડી' રૂપ થયું છે. ઘોડી રાજ પશુ છે. કૃત્તિકાનું પ્રા. મટ્ટિયા થઈ ગુજરાતીમાં 'માટી' થયું છે.

સંસ્કૃતમાં મનકમ્ નર્પું ૫૦ ઐ ૫૦ છે, તેનું પ્રાકૃતમાં મનકમ્ અને અપભ્રંશમાં મનકં થઈ ગુજરાતીમાં 'માથુ' થાય છે. આ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં 'ઉ' પ્રત્યય નાન્યતરન્નતિના નામના પ્ર. ઐ. વ. નો પ્રત્યય છે. મરાઠીમાં મનકમ્નું વાલક થઈ ગુરું સંપ્રસારણ થઈ મનક થઈ 'માથું' થાય છે.

વિશેષણોનો અન્ય-સંસ્કૃતમા વિશેષણ ભતિ, વચન, ને નિલક્ષિ, ત્રણે વિશેષ્ય પ્રમાણે લે છે શુજરાતીમાં પણ વિકારી વિશેષણની ભતિનું રૂપ વિશેષ્ય પ્રમાણે બદલાય છે. ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે 'ઓ,' 'ઈ,' ને 'ઉ' અનુક્રમે પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ, અને નપુસકલિંગના પ્રત્યયો છે-સારો છેકરો, સારી છેકરી, સારૂ છેકરૂ આ કારણથી વિશેષણના પ્રયોગ પરથી વિશેષ્યની ભતિ તરત નક્કી થાય છે વિશેષ્યને 'કિયો,' 'કિવી,' ને 'કિયુ' લગાડી ભતિ નક્કી કરવાનો પ્રચાર આનેજ આધારે થયો છે

અન્ય સ્વરનો લોપ-સંસ્કૃત ને પ્રાકૃતના અન્ય સ્વર દેશી બાવાઓમાં બહો ડેઠાણે લોપાઈ ભય છે ચોડાક દાખ ના નીચે આપ્યા છે -

સ રજની ના રવળા શુ રેન, હિ રેન
,, મણિ ,, મણિ ,, આખ હિ વાણ

આ પ્રમાણે માણસ, નર, ધર, પોષક, મોર, હાથ, કાન, દાંત, વગેરે રાજ શુજરાતીમાં નર કે નાન્યતર ભતિમાં અકાસન્ત માલમ પડે

મનુષ્યના અંગવાચક ન હોય ત્યારે 'હાથો,' 'કાનો,' 'દાંતો' રૂપ વપરાય છે

લિંગમણિયમ-ઉપર કહ્યું છે તે પ્રમાણે નિમ્ન જ્ઞાન બહુધા મંથેગથીજ માત્ર કરવાનું છે આજ કારણથી આચાર્ય પાણિનિએ કહ્યું છે કે લિંગ દિખવી રાકરો નહિ, કેમકે સિંગનો આધાર પ્રયોગ પરજ છે-લિંગમણિય લોકામયવાદિત્ય । એમ કના પણ મેલક નિયમ આપી શકાય છે

૪ **તત્સમ શબ્દના નિયમો:-**

૧ સંસ્કૃતમા એ શબ્દોનું જે લિંગ હોય છે તેજ લિંગ શુજરાતીમાં પણ બહુધા હોય છે

પરંતુ કેટલીક વાર

૨ તત્સમ શબ્દનું લિંગ તેના પર્યાયશબ્દ શુજરાતીમાં પ્રચલિત હોય છે તેના લિંગ પરથી નક્કી થાય છે

૩ બીજા નિયમ કરતા પહેલા નિયમ હાલ વધારે પ્રવર્તતો માલમ પડે છે, પરંતુ કેટલાક તત્સમ શબ્દોનું લિંગ બીજા નિયમ પ્રમાણેજ

ક્રી ધાય છે અને કેટલાકનું ગુજરાતીમાં કયા પર્યાય પરથી નક્કી થયું છે તે કહી શકાતું નથી.

શબ્દ	સંસ્કૃતમાં ભતિ	ગુજરાતીમાં ભતિ
પય	નપું.	નાન્ય૦, નારી૦ (ઉમર)
પરિણામ	પું.	નર૦, નાન્ય૦ (છિત્ર)
દેશાન્ત	પું.	નર૦, નાન્ય૦ (ઉદાહરણ)
મત	નપું.	નાન્ય૦, નર૦ (વિચાર)
પત્ર	નપું.	નાન્ય૦, નર૦ (કાગળ)
વિધિ	પું.	નર૦, નારી૦ (ક્રિયા)
દેહ	પું.	નર૦, નારી૦ (કાયા)
વસ્તુ	નપું.	નાન્ય૦ (નાટકનું વસ્તુ) નારી૦ (ચીજ)
મિત્ર	નપું.	નર૦ (હોસ્તદાર)
પિંડુ	પું.	નાન્ય૦ (ટીપું)
પાણુ	પું.	નાન્ય૦ (તીર)
પાહુ—ખાંચ	પું.	ખાંચ (નારી)
વાર	પું.	ત્રી. (વિખા)

પર્યાયશબ્દની ભતિનો નિયમ વિદેશીય શબ્દોને પણ લાગે છે, જેમકે

આગળોટ નારી૦ (હાડી); કલાક નર૦ (વખાલ); કલાસ નર૦ (વર્ગ); નારી૦ (ટુકડી)

તત્સમ શબ્દમાં જે તદ્વિતાન્ત ને કૃત્વ છે તેને માટે નિયમ આપી શકાય છે તે નીચે પ્રમાણે છે:-

૧. ભાવવાચક તદ્વિત પ્રત્યયો 'ત્વ,' 'ય,' ને 'અ' જેને અન્તે રાખી એવા શબ્દ નાન્યતરભતિના છે.

લઘુત્વ, ગુરુત્વ, મહત્ત્વ, માધુર્ય, ચાલિત્ય, ગૌરવ, યૌવન,
રૌશવ, હસ્તલાઘવ

૭ તા, ઈ-શ્રીવિંગના પ્રત્યય છે

લઘુતા, મૂર્ખતા, પ્રવીણતા, આતુરી, હસ્તલાઘવી

૮ ઇમન્-નર-તિનો પ્રત્યય છે

મહિમા, ગરિમા, લઘિમા

૪ કર્તવાચક કૃત્ પ્રત્યયો, ત્, ઝક-આ પ્રત્યયો પુલિંગના છે
એમા 'ત્' પ્રત્યયાન્તનુ સ્ત્રીલિંગ 'ઈ'થી ને 'આ' પ્ર
ત્યયાન્તનુ 'આ'થી થાય છે

શ્રોત્, કર્ત્, વકત્, દ્રષ્ટ્, ઋદ્

ગુજરાતીમા ઉપવા અઙ્હો અસકૃત પ્રથમાન્ત રૂપમા મૂળ
રૂપે વપરાય છે, જેમકે,

શ્રોતા, કર્તા, વક્તા, દ્રષ્ટા, સ્થા

શ્રો-શ્રોત્રી, કર્-કર્ત્રી, વક-વકત્રી, દ્રષ્ટ-દ્રષ્ટ્રી

કારક, પાઠક, નાયક

સ્ત્રી-ગરિમા, પાઠિકા, નાયિકા

૫ સાવવાચક કૃત્ પ્રત્યયો

(અ) તિપ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીલિંગમા છે

જુદિ, ગતિ, શન્નિ, મતિ, સ્થિતિ, નીતિ

(અ) અનપ્રત્યયાન્ત નપુસકમા છે

વાચન, ભજન, દીર્ઘન, યવણ

(ઈ) અપ્રત્યયાન્ત પુલિંગમા છે

જમ, ભય, યાગ, યોગ, કામ

૬ આપ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીલિંગમા છે

વા-વા, નિશા, દિશા

તર્જીવ શબ્દના નિયમ—તર્જીવ શબ્દમાં પણ પ્રત્યાયના શબ્દ વિશે એવા નિયમ આપી શકાય છે.

૧. કાવચાયક તદ્વિત પ્રત્યાય

(અ) પણ, પહું, તન—નાન્યતર

પો—નરજાતિ

હડાપણ, શાણપણ, બાળપણ, એકીપણ, મોટાપણ, શૂરાતન, હેવાતન

વંડાપો, ભુઝાપો, અંધાપો, જાળાપો

જા (મં.) જાનમાં જ, જો

કિં જુલુપ; જુઝ ભુઝાપો

જાન (મં.)—જાન—જાન; જાન—જાન (પણ-પણ)

(આ) આઈ, આશ, ઈ, ક, પ, મ—સીલિંગના પ્રત્યાય—
વિશેષણના સામાન્ય રૂપને ઈ આવે છે.

ચતુરાઈ, મોટાઈ, ખટાશ, રતાશ, નાદાની, બેવકુફી, હંક, બેવકુફ, મોટમ, નાનમ

(ઈ) આણ-આણ—નપુંસકલિંગનો પ્રત્યાય—

પોણાણ, ઉચાણ, નીચાણ, ઝંડાણ, ઉચરાણ

(ઈ) વન-વટ—નારીજાતિના છે.

સખાવટ, સાયવટ, ધરવટ (પણ, વડીવટ પું. છે).

(ઉ) ઉતી, ઓટી (મન, વન પરમી)—સમભુતી, હથેલી (નારી-જાતિના છે.)

(ઝ) જાડ—નરજાતિનો છે.

મંદજાડ, એકજાડ (પણ, ગંદજાડ નારી. ગંદજાડો નર.)

૨. ફૂતપ્રત્યાયો—

(અ) આમણ-હી, અક, અનુ-આડી (મં. જનકડ), અઈ, અન

(ન), અતી, દુક, આવટ, વટ—નારીજાતિના પ્રત્યાયો છે.

(પ્રેરક-‘આવ’ને ગન+ઈ, ‘આવ’નો ‘આમ’ થાય છે)

ગભરામણ, અકળામણ, ગિળામણ, પધરામણી, પહેરામણી,
વધામણી

આવક, બલક, બેઠક

મીવણ, કગણી, ઉતરણી, છાવણી

(પ્રયોજને ‘ઈ’)-લડાઈ, ચઢાઈ, મનાઈ, ધોળાઈ, ઘડાઈ
(તિ પરથી ત)-રમત, ગમત, મુરત (સ્મૃતિ), આડત (જાડિ),
ચઢતી, બેમતી, પડતી, ભગતી, વર્તાડક, બનાવટ, ચઢાવટ
સખાવત, સાચવ, ધરવ (પણ, વહીવડ પુ છે) -આ બધા

તદ્વિતાન્ત છે

અભ્યસ્ત ધયવા (બેવડાયવા) કપો મીલિંગમા છે એ બહુ
નીહિ મમાસ છે ને ક્રિયાવાચક છે—

દોડાદોડ, તાણાતાણ, કાપાકાપ, મારામાર, ઉધલપાવવ
(આ) આટ, આપ, આવ, વટો, વડા—નરનતિના પ્રત્યય છે
ચળકા, ગભરા, બૂમરા, ગડબડા, કલકલુટ
મેળાપ

ચઢાવ, અડાવ, પડાવ, કંગવ

ખાવડો

લોગવટો, દેશવટો

(ઈ) આણ (ગન)—આણું—આણું, તર—નાન્યતર—તિના પ્રત્યય છે
ચાવણ, ધાવણ

ભરાણું, પાવણું, ચાવણું નમણું, નહાણું

ભાતાર, ઘડતાર, કળતાર

ફારમીઅરણી શબ્દ ને પ્રત્યય—

(અ) આખાદ, ખાનુ, નામુ, આણું, સ્નાન—નપુમકલિંગના
અર નાના રી. ના

સસ્ટુત શબ્દ

સજ્ઞા (સ્ત્રી)

પ્રા સજ્ઞા

ગતિ (સ્ત્રી)

રીતિ (સ્ત્રી)

મધુ (નપુ)

(અ) મૌલિક (નપુ)

પ્રા મૌલિક

પાનીય (નપુ)

પ્રા પાણિક

યૂકા (સ્ત્રી)

પ્રા જૂમા

(ધ) રામન્ (પુ)

નામન્ (નપુ)

હસ્તિન્ (પુ)

બુદ્ધી ભતિના દાખલા —

સસ્ટુત શબ્દ

યશસ્ (નપુ)

ગદિમ (પુ)

જન્મન્ (નપુ)

તક્ષિન્ (પુ)

ધર્મન્ (નપુ) (પ્રા વત્તા સ્ત્રી)

તર્જીવ શબ્દ

સાન (સ્ત્રી)

ગત (સ્ત્રી)

રીત (સ્ત્રી)

મધ (નપુ)

મોતી (નપુ)

પાણી (નપુ)

બૂ (સ્ત્રી)

રાત (પુ)

નામ (નપુ)

હાથી (પુ)

તર્જીવ શબ્દ

જશ (પુ)

રાક્ષસ (સ્ત્રી)

જન્મ (પુ)

પક્ષી } (નપુ)

પખી }

વાન (સ્ત્રી)

સરખી ભતિના દાખલાઓમાં (અ)માં જે શબ્દો આપ્યા છે તેમાં સ્વર બારનો નિયમ મળે છે. દેશ બારમાં બદલાય છે પણ સ્વર પર બાર પડે છે. આથી માત્ર રૂપનો જ નહીં સ્વર યોગ્ય છે પણ ય સ્વર દીર્ઘ થવાનું બળ મળે છે.

છે (છમ, સાન). અર્વાચીન તદ્ગ્રંથમાં માત્ર અન્ય સ્વર હોવાય છે અને તેને બાંહે અનુચ્ચરિન 'અ' થાય છે (ગત, રીત, મધ). પ્રાકૃત શબ્દને પણ આ નિયમ લાગુ પડે છે (છમ, સાન).

(આ) આમાં પ્રાકૃતરૂપમાં ઉપાન્ય વ્યંજન નથી, પણ સ્વર છે. ઉપાન્ય સ્વર પર સ્વરભાર પડવાથી અન્ય સ્વર હોવાથી ઉપાન્ય દીર્ઘ થઈ અન્ય બને છે—(મેલી, પાશી).

ઉપાન્ય સ્વર પરનો સ્વરભાર કાયમ રહે છે તેથી તે દીર્ઘ થાય છે. આ રીતે ઉપાન્ય 'અ'નો 'આ' થાય છે; ષોડશ્ઃ, પ્રા. ષોડશો, ડિ. શોડા; શુભાતી ને સિધ્ધીમાં અપભ્રંશરૂપ ષોડહ ઉપરથી 'શોડો' થાય છે.

(ઈ) વ્યંજનાન્ત શબ્દ—અન્, ઇન્, અસ્, વસ્, મન્, વન્, એવા શબ્દોનું તેમજ સૃ અન્તે હોય એવા શબ્દોનું પ્રથમાનું એકવચન દેશી ભાષાઓમાં પ્રકૃતિરૂપે વપરાય છે.

નામ, પર્વ, રાજા, પ્રેમ, ધની, યશ, ચન્દ્રમા, વિદ્યાન્, છુદ્ધિ-માન્, ભગવાન્, કર્તા, વજ્રાન્, વગેરે.

જાતિ વિષે સામાન્ય નિયમ—સામાન્ય રીતે એકારાન્ત નામ નરજાતિનાં, ઈકારાન્ત અને આકારાન્ત નારીજાતિનાં, અને સાનુ-સ્વાર ઉકારાન્ત નાન્યતરજાતિનાં છે. આનું કારણ અમાઉ દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે 'ઓ' પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં નરજાતિ પ્ર. એ. વ. નો, 'ઈ' ને 'આ' પ્રત્યયો નારીજાતિના, અને 'ઉ' નાન્યતરજાતિનો છે તે છે. આ નિયમના અપવાદ છે, પણ તે સંકારણ છે.

૧. એકારાન્ત નરજાતિ—એકરો, બકરો, વગેરે.

અપવાદ:—

(અ) જળો, પાટલાલો, છો, વગેરે—સ્ત્રીલિંગના છે.

સં. જલોમા; પ્રા. જલોમા; સુ. જળો, ડિ. મ. જલ

સં. ગોલા; પ્રા. ગોલા; સુ. ગોલ-જી

સં. હોલ; પ્રા. હોલ; સુ. હો

અપવાદજૂત શબ્દોમાં આ પ્રમાણે 'ઓ' પું. પ્ર. એ. વ. નો પ્રત્યય નથી; માટે એ શબ્દો પું. નથી.

(આ) મો-નપુસક છે

સ સુલ પ્રા મુદ શુભ મોહ મો

૨ ઈકારાન્ત ને આકારાન્ત નારી-વતિ-

તત્સમ શબ્દ --નાગી, દાસી, ઘોડી, વકરી, રાણી, ગોખી,

હમી, ચતુર્થી, પચમી, વગેરે, બુદ્ધિમતી, વિનયવતી--

અન્ત, પ્રથમા, દ્વિતીયા, તૃતીયા, મધ્યમા, ડોકિયા, મૂષિકા

તર્જની શબ્દ --ઠોકરી, ઘોડી, ચોરડી

અપવાદ --

(અ) હાથી, બેરહી, ઘોષી, સોની

આ 'ઈ' ઓ નો સંસ્કૃત પ્રત્યય નથી

સ હસ્તિન્ શુ હસ્તી હ થી હાથી

, જ્યોતિષિક શુ જ્યેષ્ઠા

, ધાવિન્ શુ ધાત્રી-લા

, સ્વર્ણિન્ શુ સોની

(આ) પાણી, ધી, માતી--નાન્યતર છે

આમા પણ 'ઈ' સંસ્કૃત ઓ નો નથી

પાનીયમ્-પાણિમ પા ની

ધૂમ્-ધિમ-ની

મોક્ષિન્ મોક્ષિન્ માતી

૩ અન્ને 'ઉ' દોષ તે નાન્યતરવતિના

ઠોકર પક, જલકુ

અપવાદ --

૫૩ (ગોમુખ પુ ઉ મુ-૧૩)

એકાગ્રાન્ત શબ્દ--કેવાક આમ એકાગ્રાન્ત શબ્દ નર
વતિના છે, તે મૂળમા અગ્ર ગન્ત છે, પરંતુ છે ને એકાગ્ર (એકાગ્રી
ભા ૧) હ્રસ્વ ધ્રાવી એકારાન્ત થયા છે

લે (મય-મય-લે-મે)

મે (સય-સય-મે)

૮ ને (મેય-મેદ-ને)

વે (વેય-વેદ-વે)

ને (જય-જય-ને) - ધમે ને, પાપે ખે.

અકારાન્ત નારીજાતિના શબ્દ—સામાન્ય રીતે અકારાન્ત શબ્દ નર કે નાન્યતર જાતિના હોય છે. પરંતુ કેટલાકે નારીજાતિના છે; કારણ કે તે મૂળ આકારાન્ત કે ઇકારાન્ત-ઇકારાન્ત છે અને સ્વર ભારતા નિયમથી ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે અન્ય સ્વર લેખપાઠ થયા છે.

અન્ય શ્રા ને અ

ઈષ્ટા-ઈષ્ટ

કથા-કાથ

જાત્યા-જાત

જહા-જાંપ

ગિહા-ગાં

તૃતીયા-ત્રીજ

વંદ્યા-વંદ

દ્વિતીયા-બીજ

નનદુ-નનુંદ

નોંકા-નોં

પૌર્ણિમા-પુર્ણિમા

૮-સુમુદ્યા-સુમ

મિયા-મીં

રણા-રણ

રેયા-રેખ

લગ્યા-લાગ

સાધ્યા-સાધ

સારવા-સારવ

સાતા-સાળ

લિયા-લીં

વાર્તા-વાત

જાગ્યા-જોગ

જર્કરા-જાર્ક

જાલા-(નિ)જાળ

જામ્યા-જાંદ

સંખ્યા-સાંખ

સેના-સેન

સ્વયા-નસ્વ

અન્ય રૂ કે રૂં ને અ

અશિ-આંખ

કટિ-કેડ

કદલી-કેળ

કતેરી-કાતર

કુદિ-કૂં

કુલુમ્બરી-કુલુમ્બર

રાતિ-ખાણુ

ગતિ-ગત

પ્રતિવિ-ગાઠ

ચતુર્થી-ચોથ

જાતિ-જાત

ધૂલિ-ધૂળ

પક્તિ-પગત

પદ્ધતિ-પદ્ધત

સુદ્ધિ-પૂજા

મિત્તિ-મીત

મહિષી-ઘેસ

મુદ્ધિ-મૂઢ

રત્નિ-રેન

રાતિ-રાત

રીતિ-રીત

ઘર્તિ-ઘાટ

વિપતિ-વિપત

વેલ્લિ-વેલ

શુણ્ડી-સૂઠ

અન્ય ઉત્તર અ

દસનુ-સસનુ-મૂળ

એ જાતિના શબ્દ—

કેટલાક શબ્દ એકથી વધારે જાતિમાં વપરાય છે. એવા તત્સમ શબ્દ વિષે અગાઉ કહ્યું છે તર્જીવ શબ્દ—સંસ્કૃત, ફારસી, વગેરે—નીચે પ્રમાણે છે —

નર૦ ને નારી૦માં—

શોધ, તપાસ, તંખાકુ, ચા, વગ, વખત, ચાલ

નર૦ ને નાન્ય૦માં—

માણસ, ખર્ચ, છુંટણુ, નાટક (નર૦માં કેટલાક વાપરે છે)

નારી૦ ને નાન્ય૦માં—

સોપારી, જનોઈ

પ્રકરણ ૧૩મું

વચનવિચાર

બેદ અને હસાણ—ગંદાતમાં ત્રણ વચન છે:—એકવચન, દ્વિવચન, અને બહુવચન. દેશી બાપાઓમાં દ્વિવચન નથી. પ્રાકૃતમાં પણ દ્વિવચન નથી.

એક પદાર્થના નામ વિશે બેટીએ છીએ ત્યારે એકવચન અને એકથી વધારે પદાર્થનાં નામ વિશે બેટીએ છીએ ત્યારે બહુવચન વપરાય છે.

પ્રત્યય—બહુવચનને પ્રત્યય ‘ઓ’ છે.

એ પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં પુલ્લિપ્તમાં તેમજ સ્ત્રીવચનમાં અન્ય* નામમાં ભેદમાં આવે છે; જેમ,

શ્રી. અર્થ	પ્રા. અર્થ	પ્ર. વ. વ. અર્થ
“ વાનુ	“ વાન	“ વાનાઓ
“ ગાવા	“ ગાવા	“ ગાવાઓ
“ રાધ	“ રાધ	“ રાધાઓ
“ પેનુ	“ પેનુ	“ પેનુઓ
“ મોરી	“ મોરી	“ મોરીઓ
“ જનુ	“ જનુ	“ જનુઓ
“ વિનુ	“ વિનુ	“ વિનુઓ
“ જનું	“ જનું	“ જનુઓ
“ માનુ	“ માનુ	“ માનુઓ

પુલ્લિપ્ત અગ્રાચાર નામમાં પ્રયોજાતા એકવચનમાં અનુને (અન્ય વચન . પ્રત્યયને) ઓ થાય છે અને એ ‘ઓ’ સ્ત્રીવચનમાં નામવિશે પ્રત્યય પડે છે.

* સ્ત્રીવચન. અનુ=અન્ય; દનુ=વંચન.

† બહુવચનનાં બીજાં રૂપો દેશી રાજમાં છે તે અત્યંત અનુપયુક્ત દેખાતી આપ્યાં નથી.

અધારાન્ત નામના પ્રથમાના બહુવચનના પ્રત્યય લોપાઈ અન્ત્ય અ દીર્ઘ થઈ આ થાય છે, જેમકે,

ત્ર ઇ ય. ત્ર ઋ ય'

રામો રામા

અગાઉ દર્શાવ્યા પ્રમાણે બધી આર્ય દેશી બાષાઓના સ્વરભારનો એક સામાન્ય નિયમ એવો જણાય છે કે બાર ઉપાન્ત્ય સ્વર પર પડે છે આથી સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત સંબંધોમાના અન્ત્ય બા, હ, ઈ, ઊ, ઋ લોપાય છે અને તેને બા.લે અનુચ્ચરિત બ થાય છે

સ શબ્દો	ત્રા સેચ્ચા	પ્ર રોજ
„ દાઠા	„ દાઠા	„ દાઠ
„ અમિ	„ અમી	„ આમ
„ જાનિ	„ જાણી	„ ખાણુ
„ મહિષી	„ મહિષી	„ બેસ
„ અસ્થિ	„ અટ્ટી	„ હાડ
„ મગિની	„ મઙ્ગી	„ બેન
„ રતની	„ રચળી	„ રેણ
„ રાત્રિ	„ રાત્રી	„ રાત
„ શ્વશ્રુ	„ સસ્રુ	„ સાસુ
„ વિગ્નુ	„ વિગ્નુ	„ વીજ(ણ)
„ રમશ્રુ	„ મસ્રુ	„ મૂઝ

પરંતુ પ્રાકૃત રૂપમા અન્ત્ય સ્વરની પહેલાં વ્યવનને બદલે સ્વર દોષ થો

અન્ત્ય સ્વર લોપાઈ ઉપાન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થઈ અન્ત્ય બને છે

✓ મૌલિક	મોલિક	મોની
વાટિકા	વાટિકા	વાડી
મટિકા	મટિકા	માખી

આવે સ્થળે પ્રાકૃત રૂપનો અ ત્વ સ્વર લોપાય નહિ થો તેની પૂર્વે અ સવર્ણ સ્વર દોષાથી તેનો અન્ત્ય થાય પરંતુ તેના પર સ્વરભાર પડે છે તેથી તેમા ફેરફાર થવા પામતો નથી અને સ્વરભાર વિનાનો અન્ત્ય સ્વર લોપાઈ એ સ્વર દીર્ઘ થાય છે પણ જ્યાં બે સ્વર અવા આવે કે તેનો એક ઉચ્ચાર થઈ શકે ત્યાં અન્ત્ય સ્વર લોપાતો નથી, જેમકે, પોત્તક -પ્રા. પોટ્ટકા, અપ પાડક, અપ

શુભ પોરો. આમ 'ઓ' એવું સમસ્ય રૂપ શુભસાલીમાં પ્રાતિપદિક રૂપ બને છે અને બદુવચનમાં તેના અન્ત 'ઓ'ના 'આ' થાય છે; જેમકે, એ. વ. પોરો; બ. વ. પોરા. 'ઓ' એ સામાન્ય રીતે બદુવચનનો પ્રત્યય દોવાથી પું- ના 'આ'ની અને નપુંના 'ઓ'ની ઉપસંત પલ્લુ 'ઓ' લગ્નવામાં આવે છે.

એ. વ.	બ. વ.	એ. વ.	બ. વ.
ધર	ધરો	નદી	નદીઓ
માણસ	માણસો	ગુરુ	ગુરુઓ
છોકરો	છોકરા-	છોકરું	છોકરાં-
	છોકરાઓ		છોકરાંઓ

નપુંસક નામોમાં અન્ત 'ઉ'નો બદુવચનમાં 'ઓ' થાય છે; જેમકે, છોકરું- છોકરાં.

સંસ્કૃતમાં અકારાન્ત નામમાં નપુંસક પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય ઇમ્ અને બદુવચનનો આનિ છે. પ્રાકૃતમાં ઇમ્નુ અં ને અપભ્રંશમાં ઈ કે ઉં થાય છે. પ્રાકૃત ને અપભ્રંશમાં આનિનો ન્ લોપાઈ ન્ અનુનાસિકની અસરથી ઇ પર અનુસ્વાર થઈ 'આઈ' થાય છે. 'આઈ'માંનો ઇ લોપાઈ અનુસ્વાર ઓ પર નઈ શુભસાલીમાં 'ઓ' થયું છે.

	પ્ર. ઇ. વ.	પ્ર. ઇ. વ.
ઈ,	ઘનમ્	ઘનાનિ
પ્રા.	ઘણં	ઘણાઈ
ઘણં	ઘણુ	ઘણાઈ
ઘણં ઘર	ઘૂં-જં (નપું)	ઘાઈ-ઝાઈ (નપું.)
,, તર	ઝૂં-તં (નપું.)	ઠાઈ-તઝાઈ (નપું.)

મરાઠી અને સિંધીમાં અનેક રીતે બદુવચન થાય છે; બીજી આઈ દેશી ભાષાઓમાં એકજ રીતે થાય છે.

હિંદીમાં ધામા શબ્દોમાં એકવચન ને બદુવચનનાં રૂપ સરખાં છે; શાલક- શાલક, બદુવચનનો અર્થ 'મણ', 'ભવિ', 'લિખ', 'સખ', 'નન', 'માલા', વગેરે શબ્દોથી દર્શાવાય છે; જેમકે પ્રદ્વગળ, મનુષ્યજાતિ, ચૌરેલોગ, મૃગમાલા, શુદ્ધજન, વગેરે. અકારાન્ત પુલ્લિંગ નામમાં બદુધા બંને વચનનું સરખું રૂપ છે; શાલક એ. વ. ને બ. વ. અકારાન્ત સ્ત્રીલિંગમાં બદુધા ઈ પ્રત્યય છે; મેંસ-મીંમે; સૂઝર- પૂઝર, આ વિભક્તિરહિત રૂપો છે. વિભક્તિવાળા શબ્દોમાં બદુવચન ઔથી થાય છે; મેંમકો સોલો; મીંમકો સોલો. અકારાન્ત પુલ્લિંગ નામનું બદુવચન 'એ'થી અને

શ્રીવિંશ નામનું બહુવચન માંથી યાય છે, જેમકે, લડકા-લડક, લડકી-લડકિયા યા હિંદીમાં નપુસક નથી, તેથી ધારનું આ શ્રીવિંશમાં આવ્યું છે, મિટિયા-જોડ્યા, ઘુટ્યા, ઘોઝા

મરાઠીમાં સ્વર દીર્ઘ યાય છે, કે 'આ' પ્રત્યય લાગે છે, કે અન્ય રીતે બહુવચન યાય ■

ઘાયકો-ઘાયવા, ઘોઢા-ઘોઢ, માઝ-માઝા, મિત-મિતી, તરવાર-તરવારા-રી, મોતી-મોત્યે, સઝે-સઝી જીમ-ગીમા, ઘર નપુ ઘરે, ઘાસુ-ઘાસવા-ઘાસા, (આદનું પ થયું છે, ઘરે, ફેઢે)

ઉત્તરીમાં બહુવચનનો પ્રત્યય 'એ છે કુમાર-કુમારે પરંતુ નીચ વિભક્તિના પ્રત્યય સાથે શુચવણ યવાથી 'માન-માને ઉમેરવામાં આવેલા વલ્લ-વલ્લમાને જાલ-જાતમાને (નિર્ઝવ પદાર્થના નામને માન લાગે છે)

બગાણીમાં અનેક રીતે બહુવચન યાય છે પ્રત્યય 'એશ' કે 'શ' છે નિર્ઝવ પદાર્થના નામની માફક સછવ પદાર્થના નામમાં પણ બહુવચનના વાચક શબ્દ-ગણ સમૂહ, વર્ગ, સકલ, કુલ લા શિ (નિર્ઝવ પદાર્થના નામને)-વાપ રવાની મથા છે, જેમકે,

પુરુષ
રાજા
કુકુર
ઘોઢા

પુરુષરા-પુરુષરા
રાજારા
કુકુરસમુહ
ઘોઢાસકલ

ખનખીમાં બહુધા એકવચન ને બહુવચનના રૂપ સરખા ■ આકારાન્ત નામનું બહુવચન 'એ થી યાય ■ 'આ પ્રત્યય પણ છે, જેમકે, ધી (છાકરી)-ધીમાં સિધીમાં અનેક રીતે છે કેટલાક દાખલા નીચે આપ્યા ■ —

વધુ-(વસ્તુ)-વધુ

વાળે (સુધાર)-વાઢા

સેટિ (સિક)-સેટિ

જેમ હિંદીમાં ને ખનખીમાં આદનું મા થયું છે (હિં વહુઆ, પ. ધીમા, ગહ [શબ્દ]-ગહા) તેમ શુન્સતીમાં પણ 'આ' પ્રત્યય 'ગાગાતલા', 'ગવ્યાતલા' મા જોવામાં આવે છે વગી ખેડા જિલ્લામાં 'આ' પ્રત્યય બહુવચનમાં ઘણા સામાન્ય છે-ઘરા, ખેતરા

માનાર્થક બહુવચન—એકવચનનો અર્થ હોય તોપણ

માનાર્થે બહુવચન વપરાય છે; જેમકે,

અહિં પધારો, સાહેબ.

એકવચનના અર્થમાં બહુવચન—અન્યકાર, વર્તમાનપત્રના અધિપતિ, કે મોટાં માણસ પોતાને માટે બહુવચન વાપરે છે; જેમકે,

અમે અગાઉ આ વાત સિદ્ધ કરી ગયા છીએ.

અમે અઠવાડીઆ પરના અંકમાં કહ્યું હતું તેમજ થયું છે.

એકવચનમાં પ્રયોગ—સંજ્ઞાવાચક, ભાવવાચક, અને દ્રવ્યવાચક નામ સામાન્ય રીતે એકવચનમાંજ વપરાય છે. પરંતુ જ્યારે સંજ્ઞાવાચક નામ વ્યતિવાચક નામ તરીકે વપરાય છે, ત્યારે તેનું બહુવચન ઘડી શકે છે; તેમજ ભાવવાચક નામ શુદ્ધોનાં કૃત્યના અર્થમાં હોય અને દ્રવ્યવાચક નામ દ્રવ્યના પ્રકારના અર્થમાં હોય ત્યારે તે બંનેનું બહુવચન વાપરી શકાય. કેટલાંકે દ્રવ્યવાચક નામ બહુવચનમાંજ વપરાય છે.

આપણા લીમો આગળ શત્રુના યોદ્ધાઓનું શું ગમ્યું છે?

તમારા ઉપકારોનો બદલો મારાથી કેમ વળાશે?

તમે લાગ્યા તે કરતાં ઘરમાંના ચોખા વધારે સારા છે.

‘બગરમાં ઘણી જાતના ચોખા, ચણા, ઘઉં’, અને બીજાં અનાજ વેચાય છે.

ઘઉં ઘણા મોંઘા થયા છે.

પ્રકરણ ૧૪મું

વિભક્તિવિચાર

વિભક્તિ—જે પ્રત્યય વહે કર્તા, કર્મ, વગેરે જુદા જુદા અર્થ સમજાય છે તે વિભક્તિના પ્રત્યય કહેવાય છે. જે પ્રત્યયોના બે પ્રકાર

છે કેટલાક પ્રત્યય નામને અને કેટલાક પ્રત્યય ક્રિયાપદને લગાડવામાં આવે છે નામને લગાડવામાં આવે છે તે નામિક્રી અને આખ્યાત-ને-ક્રિયાપદને લગાડવામાં આવે છે તે આખ્યાતિક્રી વિલક્ષિત કહેવાય છે, આ વ્યકરણમાં નામિક્રી વિલક્ષિતનો વિચાર કર્યો છે

રૂઝ્યા-સકૃતમાં સાત વિલક્ષિત છે - પ્રથમા, દ્વિતીયા, તૃતીયા, ચતુર્થી, પચમી, ષષ્ઠી, અને સપ્તમી સંબોધન એ પ્રથમાનો અમુક અર્થ છે, આઠમી વિલક્ષિત નથી

પ્રાકૃતમાં ચતુર્થી વિલક્ષિત નથી, તેનું કામ ષષ્ઠી કરે છે

પ્રત્યય-ગુજરાતીમાં સાત વિલક્ષિત છે, પરંતુ અસકૃતમાં જેમ દરેક વિલક્ષિતના પ્રત્યય છે, તેમ ગુજરાતીમાં તેમજ અન્ય દેશી ભાષાઓમાં નથી

ગુજરાતીમાં વિલક્ષિતના પ્રત્યય નીચે પ્રમાણે છે -

પહેલી	કઈ નહિ
બીજી	કે ને
ત્રીજી	એ
ચોથી	ને
પાચમી	થી, થકી
છઠ્ઠી	નો ની નું ના ના
સાતમી	માં, એ

દ્વિતીમાં ને મરાઠીમાં વિલક્ષિત નીચે પ્રમાણે છે -

દ્વિતી	એ વ મરાઠી	બ વ
પ્રથમા કઈ નહિ, ને	કઈ નહિ	કઈ નહિ
દ્વિતીયા કે	સ, લા, તે	સ, લા તે, ના
તૃતીયા સે, કરકે, દ્વારા	ને સીં, જે	ની સીં, દીં, ઈ
ચતુર્થી કે, સિયે	સ, લા, તે	સ, લા, તે, ના
પચમી સે	દન, બન	દન, બન
ષષ્ઠી કા, કે, કી	યા, ચી, ચે	યા, ચી, ચે
સપ્તમી મેં, પર, વડ	ત્તે, આ, ઈ	ત્ત, આ, ઈ

અંગ-વિભક્તિના પ્રત્યય ગ્રહણ કરવા અંગ ધનાવયું પડે છે. પ્રત્યયના સંબંધમાં પ્રકૃતિનું રૂપ અંગ કહેવાય છે. આકારાન્ત શબ્દના અન્ત્ય 'ઓ'ના 'આ' થઈ આકારાન્ત અંગ બને છે તેને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે. બહુવચનમાં એ આકારાન્ત અંગનેજ પ્રત્યય લાગી બહુધા એકવચનના જેવુંજ રૂપ થાય છે; અથવા તો આકારાન્ત અંગ પર બહુવચનનો 'ઓ' પ્રત્યય લાગી તેને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે. ઉકારાન્ત નપુંસકલિંગના શબ્દોમાં પણ એકવચનમાં અન્ત્ય 'ઉ'નો 'આ' થઈ આકારાન્ત અંગ બને છે, તેને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે. નપુંસક બહુવચનમાં 'ઉ'નો 'આ' થાય છે અને 'આ' પ્રત્યયના અંગને વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગે છે.

આકારાન્ત અંગ જાદિ કે જાદિમાનો હિ કે હિ લોપાઈ થયું છે.

ઓકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નપુંસકલિંગના શબ્દ સિવાય બધા દ્વરાન્ત તેમજ બ્યંજનાન્ત શબ્દમાં લાગતા પ્રાતિપદિકનેજ વિભક્તિ લાગે છે; ખાસ અંગની જરૂર નથી.

એકરો પું		એકરૂં નપું	
એ. વ.	બ. વ.	એ. વ.	બ. વ.
૧લી એકરો	એકરા	એકરૂં	એકરાં
૨જી એકરો-રાને	એકરા- એકરાને- એકરાઓને	એકરૂં- એકરાને	એકરાં- એકરાંને એકરાંઓને
૩જી એકરાએ- એકરે	એકરાએ એકરાઓએ	એકરાએ- એકરે	એકરાંએ- એકરાંઓએ
૪થી એકરાને	એકરાને- એકરાઓને	એકરાને	એકરાંને- એકરાંઓને
૫મી એકરાથી- થકી	એકરાથી-થકી એકરાઓથી- થકી	એકરાથી- થકી	એકરાંથી- થકી એકરાંઓથી- થકી

એ૦ વ૦ દુઠ્ઠી છેકરાનો- ની-નું	બ૦ વ૦ છેકરાનો-ની-નું છેકરાઓનો- ની-નું	એ૦ વ૦ છેકરાનો- ની-નું	બ૦ વ૦ છેકરાનો- ની-નું છેકરાઓનો- ની-નું
ઉમી છેકરામા	છેકરામા- છેકરાઓમા	છેકરામાં	છેકરામા- છેકરાઓમા

ખીલ ગળદોમા ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે ખાસ અગ નથી-નહીને,
હાસીથી, ગામમા, વિપત્તિએ, શુરનુ, વગેરે.

અન્ય આર્ય જાપાઓમાં અમ-હિંદીમા એકવચન ને બહુવચનના
અગ જુદા યાચ છે બુધા એકવચનમા ખાસ અગ થવુ નથી, મૂળ રાજનેજ
મત્સ્ય લાગે છે, જેમકે,

રાજ્ઞ વાલક પુ—વાલકવો (દ્વિ કે ચ)

મૈસ સ્ત્રી—મૈસમેં-પર (સ૦)

દાદા પુ દાદાસે (૧, ૫)

વિટિયા સ્ત્રી—વિટિયા, વિટિયાને (મ)

મુનિ પુ—મુનિકા-કે-કી (૫)

પણ્ણ રટકા પુ—રટકેને (મ) રટકેસે (૧, ૫)

રટકમેં-પર (સ)

બહુવચનમા અગને અન્ટે બુધા 'ઓ યાચ છે, જેમકે,

રાજ્ઞ વાલક—વાલકોંસે-વરકે (૧)

મૈસ—મૈસોંસો-લિયે (ચ)

રટકા—રટકોંસે (૫)

દાદા—દાદાઓંમેં-પર (સ)

વહુ સ્ત્રી—વહુઓંકા-ક-કી (૫)

વક્ત્રી સ્ત્રી—વક્ત્રીઓંકો (દ્વિ)

મરાઠીમા ધણુ અગ કરવા પડે છે એ અગને મરાઠી વ્યાકરણમાં
સામાન્યરૂપ મ્હે છે

પ્રાકૃતમાથી ચતુર્થા જતી રહી ને તેણે સ્થાન પાળીએ છીયું આથી મૂળ પછીનું રૂપ નમણું પશ્યું ને તે સામાન્ય રૂપ વરીકે વપરાયું

વિભક્તિપ્રત્યયોની વ્યુત્પત્તિ વિભક્તિના પ્રત્યયો સ્વતન્ત્ર રાખના-સર્વનામના અવરોધ છે, જેમકે,

દન, આગ, ભવ્ય જાત્ર આ પ્રત્યયો સર્વનામના અવરોધ છે પ્રથમા એકવચનનો સ પ્રત્યય દર્શક સર્વનામનો અવરોધ છે શ્રીક ને લેટિનમાં એ પ્રત્યય સાધારણ છે જન્દમાં એ પ્રત્યય લોપાઈ અન્ત્ય સ્વરમાં ફેરફાર થયો છે

વિભક્તિ એળસેળ-પ્રાકૃતમાં જુદા જુદા વિભક્તિના પ્રત્યયો એળસેળ થવા લાગ્યા ચતુર્થા જતી રહી, તેને બદલે પછી વપરાતી થઈ પ્રથમા ને દ્વિતીયાનો બેદ જતો રહ્યો પ્રાકૃતમાં નામના પ્રથમા ને દ્વિતીયાના બહુવચનના રૂપો બહુધા સરખાં છે અપભ્રંશમાં આ સાદૃશ્ય એ બે વિભક્તિના એકવચનને પણ લાગુ પડ્યો આથી દેલી બાપાઓમાં એ બે વિભક્તિના એકવચન સરખાં છે બીજી વિભક્તિમાં નવો પ્રત્યય ઉમેરાતો થયો છે, તે આગળ સમજાશે કે ચતુર્થાનો કે પછીનો છે

સંસ્કૃતાદિ વિભક્તિપ્રત્યયો-નીચે સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, ને જૂની ગુજરાતીના વિભક્તિપ્રત્યયો આપ્યા છે

સંસ્કૃત પ્રત્યયો

	ए व	व व		ए व	व व
प्र०	स्	अस्	प	अस्	भ्यस्
द्वि०	अम्	'	प	अस्-स्य	आम्-नाम्
तृ०	आ	भिरा	स	इ-स्मिन्	तु
च०	ए-व	भ्यदा			

અપભ્રંશમાં વિભક્તિપ્રત્યય

	એ વ	બ વ
પ્ર०	નથી	નથી
	ડ ઓ આ	આ, દો, ઓ, ડ, દા;
	૨-૩ (નધ)	ભાદ (નધ)
દ્વિ०	નથી	નથી

	અ. વ.	બ. વ.
ક્રિ.	ક, છો, આ ચ-ઉં (નપું.)	ઘા, ઘો, ડ, ઇ આં (નપું.)
ગૂ.	એ, ઇં, ણ	હિં, ઇ
પ.	હે, છ, હં	હં
વ.	હે, હો, મુ, ભુ	હૈ, હું
જ.	હિ, હું, હિં, દ, ઇ	હિં, હું

જૂની ગુજરાતીમાં વિલક્ષિતપ્રત્યય

પ્ર. કંઈ નહિ, ઉ

ક્રિ. કંઈ, " "

ત. ઈ, ઈં

અ. નઈ

પ. તઉ, તું, હુંતઉ, હુંતઉ, હુંતી (હુંતી), થઉ,
થકઉ, થિકા, થિકુ

વ. તથુ, સ, હ, ચા-ચી,
નો-ની, ક, ર, છી,
હા, તથુઉ, નઉ

સ. ઇ, ઈં, કિહિ

પ્રથમા-સંસ્કૃતમાં પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય ન્ છે. તેનો અકારાન્ત નામમાં વિસર્ગ થઈ, વિસર્ગનો ઉ થઈ, સંધિનિયમ પ્રમાણે બ ને ઉ મળીને ઓ થાય છે; જેમકે સૌમો મજ્જતિ. આ અકારાન્ત રૂપ ધણું જોવામાં આવ્યાથી પ્રાકૃતમાં ઓ પ્રત્યય દાખલ થયો. અપભ્રંશમાં ઓનું ઉ, ઉં થયું. સ્વાર્થિક ક પ્રત્યયાન્ત નામનો ક્ અપભ્રંશમાં લોપાય છે અને તેમાંના બનો હં થાય છે. ગુજરાતી ને મારવાડીમાં બડ નો ઓ થયો છે; જેમકે 'બડો.'

સં. ગાહિત:

„ ગાહિતમ્

„ ગાહિતવમ્

„ મમમ્

„ નામિત:

અવ. ગાહિત

„

„ ગાહિતં

„ મમમં

„ નામિતં

કાન્દ૦ પ્ર૦—

રીસાવીઉં મનુ પ્રસન્ન કરી પ્રતિજ્ઞા નીચું ખાન ॥ ૧. ૧૪

રીસાવીઉં-રિસાઓ (પું.મા છે.)

નીચૂ-નપું.મા છે

ગિણિ જમુનાજલિ ગાર્દોગ (ગાણૂ નપુ) ॥ ૧. ૩

મુખ્યબોધ ઔક્તિકમાના દાખલા—

(અ) અન્દ ગર્ભ, જીવ સુખ પામછ, શિશુ પૂજછ

(આ) મૈતુ નાચા (મૈન), ધર્મ સુખ નછ કારણિ દુષ્.

મૈતુ લોક સિઉ (સાથે) વાત કર્છ.

મૈતનમુઉં ધનું (ધન) ગામિ ૮૪

દ્વિતીયા—અસ્તમા ને પ્રાકૃતમા સામાન્ય રીતે પ્રથમા ને દ્વિતીયાના બદલવચનના રૂપ સરખા છે. પ્રાકૃતમા ને અપચયમા બદુપા પ્રથમા ને દ્વિતીયાના બને વચનના રૂપ સરખા છે. પ્રત્યયનો બદુપા લોપ થાય છે

અપ્રત્યય દ્વિતીયા—

કાન્દ૦ પ્ર૦માના દાખલા —

તે તેડી પૂજ્યા સૂરતાણિ ॥ ૨ ૧૧

તે તેડી=તેમને તેડી

મોટે રાજિ સાગ બહા આરી ॥ ૨. ૭૬

બહા=અમને

મુખ્યબોધ ઔક્તિકમા દાખલા—

વાત કર્છ, તપ કર્છ, સુર-તજુઉં વચન હઉં સંભવઉં, ગાર્દ

પતઉં (પકતો)

સપ્રત્યય દ્વિતીયા—

પ્રત્યયવાળું રૂપ દાખલ થયું સારે મૂળ પ્રથમાના જેવુંજ રૂપ દ્વિતીયાનું હતું 'છે' પ્રત્યય પ્રથમા ને દ્વિતીયા બનેના છે.

મુખ્યબોધ—

ચેતુ કટ્ટ કરધ (કટ્ટ=સાદડી); સંસારુ તરધ (સંસાર); ચુરિ
અંધુ કદનધ (ચુરિ અર્થ કદને સને-સનિ સમગી; અંધુ=
અર્થ); કિમું ખેડનકિ ? હુહુ (હળ).

‘ને’ પ્રત્યય—બીજી વિભક્તિનો ‘ને’ પ્રત્યય ખરૂં બેતાં પછીના
પ્રસયનું રૂપાન્તર છે. ‘ને’ પ્રત્યય ચોથી વિભક્તિનો પણ છે.

મુખ્યબોધ—

ધકાર-નર્ધ બોલિવધ (ધકારને બોલતાં).

ભાષાશાસ્ત્રી બીજસ એ પ્રસય ‘લગી’ માંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. મરાઠીમાં
સા પ્રત્યય દ્વિતીયા ને ચતુર્થીના છે. એનું પ્રાચીન રૂપ ‘લગુનિ-લાગી’ છે.
નેપાળી ‘લાઈ’ એની સાથે સંબંધ છે. હળ-લાગનું, એ ધાતુ પરથી એ રાજ
આવ્યો છે. દિંદીમાં સાદામાં સાદું રૂપ ‘લગ’, ‘લાગી’ છે. ‘લ’ ને ‘ન’ સહેવાઈથી
બદલાય છે; તેથી દિંદીમાં કેટલીક માગ્ય બોલીમાં ‘લે’નું ‘ને’ કે ‘ને’ થાય છે
અને તે ચોથીમાં વપરાય છે. ‘લગિ’ એ હૃદન્તરપની સાથે ‘ને’ પ્રત્યય ભેગાયેલો
છે. ‘લગિ’નું ‘લડ’ થઈ ‘લે’, ‘ને’, અને ‘ને’ થયું છે.

‘લગુન’ ઉપરથી ‘નૂ’ લેખાઈ ‘જૂ’નો ‘જૂ’ થઈ પંચબીમાં બીજી વિભક્તિનો
પ્રત્યય ‘જૂ’ થયો છે.

બંગાળીમાં ‘જૂ’નો ‘જૂ’ થઈ બીજીનો પ્રત્યય ‘રે’ થયો છે.

આનું ભાષાશાસ્ત્રી બીજસનું મત છે. ડૉ. બાંડારકર એ મતના નથી. તેઓ
ધારે છે કે યદી તેમજ દ્વિતીયા ને ચતુર્થીના પ્રત્યય અપભ્રંશ ‘લગ’ પરથી આવ્યા
છે. તમેગ (લગની તૃતીયા) પરથી જ લેખાઈ, અનુનાસિકની અસર પૂર્વ સ્વર પર
થઈ તમેગ થયું છે દેવેગનું દેવે થાય છે તેમ). પણ જ લેખાઈ ને (મૂળ સંસ્કૃત
તને પ્રત્યય છે—સાવંતન, અવતન, યુસવન, વમેરેમાં છે તે) થઈ અનુસ્વાર
લેખાઈ ને થયું છે.

ડૉ. બાંડારકરનું ધારણું ખરૂં લાગે છે. મુખ્યબોધ— આં નીચે પ્રમાણે છે:—

ગુરુ-તણુર્ડ વચન (ગુરુ-તણુર્ડ)

એ ખિડુધ-નધ યોગિ (બેને યોગે-એના યોગમાં)

વર્ગ-તણા ત્રીજા અક્ષર રહિ પદાન્તિ (પદાન્તે વર્ગના ત્રીજા
અક્ષરને બદલે)

અન્યાદિક-નહિ યોગ્ય (અન્યાદિકનો યોગ)

જે કર્તા-નહિ અથવા કર્મ-નહિ આધાર હોય તે અધિકરણ

આમ તબુકિ-નહિ સમાન અર્થના ઝટ્ટીના પ્રત્યય છે, તે પરથી 'નો-ની-નું' એ પ્રત્યયોનો સમય સ તન પ્રા તળ સાથે ખુનો જણાય છે ખીછ ને ચોથી વિભક્તિનો પ્રત્યય 'ને' સમાન છે પ્રાપ્તનર્મા ચોથી વિભક્તિનું સ્થળ છટ્ટીએ લીધું છે, તે વ્યાપક અર્થમાં વપરાય છે ચોથીના અર્થમાં છટ્ટી વપરાય છે

વિવેકિત મોક્ષ-નહિ કારણિ ખપઈ (વિવેકી મોક્ષને કારણે યત્ન કરે છે) મુખ્ય

મોક્ષ-નહિ કારણિ-મોક્ષને કારણે, મોક્ષને કાળે મોક્ષને માટે આ કારણથી ને પ્રત્યય તેમજ છટ્ટીના પ્રત્યય 'નો-ની-નું' સ તન, પ્રા તળ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે એ મુક્ત લાગે

૪૦ ટસિટારિ ને પ્રત્યય 'કન્દહ' પરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે 'નહ', 'નિ', 'નિ' એ 'ને'ના પ્રાચીનરૂપ છે 'કન્દહ' (કને-પારો) એ અપભ્રંશ કણ્ઠિ પરથી આવ્યું છે ને તે સ કર્ણ શબ્દ ને સહમીના પ્રત્યય રિપ્ત પરથી થયું

'નિમ વાટમૂલા નહ કોઈ એક વાટ દેખાડઈ' 'નહ' ને 'કન્દહ' ના વાટ પ્રા અર્થ ને રચના એકજ છે મોટે 'નહ' એ 'કન્દહ' પરથીજ આવ્યું છે એમ ડૉ ટસિટારિનું મત છે ભારવાદીમાં 'કનહ' ને 'ને' 'નહ' છે આવ્યા શ કિંદિ-આવે સ્થળે 'કિંદિ' ને જાહે 'નહ' વપરાશે નહિ મોટે એ મત મુક્ત નથી

પ્રત્યયી ગુજરાતી ને રજસ્થાનીમાં ખીછ ને ચોથીનો પ્રત્યય છટ્ટીના પ્રત્યયને સાતમીનો પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે રાજસ્થાનીમાં અતુર્વાના પ્રત્યય ને કે નૈ' છે માળવીમાં ન અને જયપુરી, ભારવાદી, ને મેવાડીમાં ન છે

તૃતીયા—સરકૃતમાં તૃતીયા એકવચનનો પ્રત્યય દ્વન છે એ ઉપરથી જ લોપાઈ મરાઠીમાં અનુનાસિકને લીધે પૂર્વ સ્વર પર અનુસ્વાર ધર્મ પ થયો છે ગુજરાતીમાં એ થયો છે અનુસ્વાર જતુ રહ્યું છે સર્વ નામમાં અનુસ્વાર રહ્યું છે જેમકે, 'મં,' 'તં'

તૃતીયા સાથે ખીજી શબ્દની જરૂર—ગુજરાતીમાં તેમજ મરાઠી ને બંગાળીમાં ત્રીજી ને સાતમીનો પ્રત્યય એક છે, તેથી તૃતીયામાં તેમાં તેના રૂપની સાથે ખીજો શબ્દ વાપરવાની જરૂર પડી

ગુજ્જ—તાવે કરીને તે રાજ તવાતો જાય છે.

મરાઠીમાં વહન, વહન, વગેરે સખ્તો વપરાય છે; જેમકે,

સજે વહન; વાળે વહન; પુરુષો વહન

અંગ્રાજી—જવ વહે વરિ (નવાં પાંતરાં વહે)

હાલની ને બંગાળીમાં બહુજ થોડા વિભક્તિના પ્રત્યય છે. અંગ્રાજીમાં તૃતીયાને બદલે પ્રથમામાં કર્તૃક, કરણક, દ્વારા, વગેરે સખ્ત વપરાય છે. હાલનીમાં પણ તૃતીયાને બદલે 'દ્વારા'નો પ્રયોગ થાય છે.

બેવડો પ્રત્યય—ગુજરાતીમાં સર્વનામને લાગતો 'લે' પ્રત્યય બેવડો તૃતીયાનો પ્રસય છે.

હિં માનો 'હુ' એન, એન પાથી એ લેપાઈ આવ્યો છે અને 'એ' એન-માનો ન લેપાઈ આવ્યો છે. 'એ' ('મે', 'તે' માં 'એ' છે) મા મરાઠીની થોડે જૂની અક્ષર પૂર્વના સ્વર પર થઈ તે પર અનુસ્વાર થયું છે.

જૂની ગુજરાતીના દાખલા નીચે આપ્યા છે:—

કા-૬૦ પ્રજામાંથી—

ઇ તિજા પાતસાહુધ પરધાન । ૧.૨૮ (પાદસાહો)

એક દુર્ગ મધ પ્રાણિ લોહિ । ૩.૨ (મેં)

ઇ રાહિલ મણુઈ 'વીર આફુણીઇ આપણુ પૂ મ વખાણુ' ।
(આપણે)

એક ઊંધાડા વજ્રવિક્રીણ; ભૂખઈ કરી એક થાઈ ખીણ
(ભૂખે કરીને)

મુખ્યમાંથી—

ઇ શવ ધમિઇ સંસાર તરઇ. (ધમેં)

આવકિઇ દેવ પૂજિઉ. (આવકે, ભક્તો)

શિષ્પિઇ પકિતઉ હઉ સાંભલઉ. (શિષ્યે પકિતું-પહાતું હું સાંભળું.)

એ અન્ય મુખિઇ પહાવઇ. (મુખે પહાવ-પહી શકાય.)

■ કિસિઇ તરઈઃ ધમિ (ધમેં).

લાલણુ-કાદમ્બરીમાંથી—

ઇ આફુણીઇ પકિઆં રૂલ ઉતમ; પૂરણુ ભરિજી પાત્રા કડો૧૪
(પોતાની મેજે, આપણે)

તેહિ સાચિ ગુ આકાશિ દૂઝેઈ નિ થઈ નિરાશ । ૬૦૧૮
(તેહિ=નેહ-ઈ, તૃતીયા, સરકૃત રચના, રહની સાથે સરકૃતમા
તૃતીયા આવે છે તેમ)

ચતુર્થી—ખીજનો ને ચોથીનો પ્રત્યય એકજ છે જૂની શુભ્રાતી
માના ઘોડાકે દાખવા નીચે આપ્યા છે —

મુખ્યંભાથી—

જેહ વસ્તુ-નઈ પરિભાગ સચીઈ (જે વસ્તુને { માટે } પરિભાગ
સૂચવાય છે)

નિવેકિઈ મોક્ષ-નઈ કારણિ ખપઈ (મોક્ષને કારણે)

દાનવાચક ક્રિયાપદ પછી ચોથીના અર્થમા પડીનાચક 'રહઈ'
વપરાય છે, જેમકે,

જેહ રહઈ દાન દીજઈ (જેને દાન અપાય છે)

પંચમી—સરકૃતમા તદ્ સર્વનામનું સપ્તમીનું એકવચન સરિનૂ થાય છે
એ રૂપ પરથી પ્રાકૃત ને અપભ્રંશનુ રૂપ 'તઈ' થયું છે આમાના 'હ' મદ્દા
પ્રાપ્તની અસરથી 'ત' અન્ધપ્રાણુને 'ધ' મદ્દાપ્રાણ થઈ 'થી' રૂપ થયું છે
મૂળ સપ્તમીનો અર્થ હતો તે પંચમીનો થયો છે

હિરીમા તે પ્રત્યય છે, તેનો અર્થ 'સાથે ધાય છે અને તે સમય પરથી
આવ્યો ॥ જૂનું રૂપ સૌં હતું

સિધીમા 'સા,' 'સે,' છે શુભ્રાતીમા મું' સે ક્રિયામા વપરાય છે તે
આની શાયે સખદ્ જણાય છે

જગાનીમા પાચમીનું રૂપ નથી, તેને બદલે 'હરત', 'હોરતે' વપરાય છે એ
મૂળ વર્તમાન કૃદન્તની સપ્તમી છે

અપભ્રંશમા હોન્તઝ (વર્તમાન કૃદન્ત મવન) રૂપ પંચમીના અર્થ
મા વપરાય છે જેમકે,

જહા હોન્તઝ આગદો (યત મવન આગત --જ્યાથી થતો આવ્યો)

તહા હોન્તઝ આગદો (ત્યાથી થતો આવ્યો)

મહા હોન્તઝ આગદો (ક્યાથી થતો આવ્યો)

તુમ્હહ હોન્તઝ આગદો (તમારી પાસેથી થતો આવ્યો)

મહુ હોન્તઝ ગદો (મારી પાસેથી થતો ગયો)

મજ્ઞા-જ્ઞુ હોન્તઃ મદો (મારી પાસેથી થતો ગયો)

જમ્હરં હોન્તઃ યાગદો (અમારી પાસેથી થતો આવ્યો.)

ઉપસા દાખલા હેમચન્દ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાના છે. એ હોન્તઃ ઉપરથી થયેલું 'હંતુ' રૂપ પંચમીના અર્થમાં જૂની સુજરાતીમાં મળે છે.

કા-હ૦—માંથી—

‘પાટણ હંતુ ખાન તેડાવું,’ ઇમ બોલ્યું સુરતાણુ । ૨. ૭૮

(પાટણથી)

તઉ, ટુ, થઉ, થકઉ, હંતઉ-આ જૂના પ્રત્યયો છે.

મુખ્ય-માંથી

તારા-તઉ; તારા-થઉ; તારા-થકઉ; તારા-હંતઉ=તારાથી
વૃક્ષ-તઉ પાન પડ્ય (વૃક્ષથી).

ઠાન-તઉ-હંતઉ-થઉ-થકઉ=ઠાનથી

જેહ-તઉ-હંતઉ-થઉ-થકઉ=જેથી

‘દેવાસા-તુ પાછઉ વસિઉ હંતુ’ (દેવળથી પાછો વળ્યો હતો;
'હંતુ' વર્તે છે.) નીચેના ઉદાહરણ હેમચન્દ્રના ‘ચેતસાભરી યાયા’માંથી
ગો. રેસિટોરિ આપે છે.

‘કર્મક્ષય આત્મજ્ઞાન હંતી હુઈ’ (આત્મજ્ઞાનથી થાય છે).

‘મરણ હંતઉ રાખિઉ’ (મરણથી રાખ્યો-અમાર્યો).

(‘પદ્ધિસતક’માંથી)

હિંદીમાં પંચમીના ન્દના પ્રત્યયો તે, તે, થી હતા. પંચમીમાં તે છે.
સંસ્કૃત તણ પરથી પ્રાકૃત તોડણ ‘તે’ ને ‘તડ’ આવ્યા છે.

‘યડ’, ‘યકડ’ એ જૂના પ્રત્યયો પરથી ‘થી’, ‘થડી’ આવ્યા છે. ‘યકો’,
‘યકી’, ‘યકુ’, એ વિધારી રૂપ છે. ‘યક’ એકું જૂનું રૂપ છે તે સ્થિત:-ચિડ પરથી
આવી શકે છે. આ કામજીથી ‘થી’ ને ‘તાર્દિ’ પરથી વ્યુત્પન્ન કરવાને બદલે, એનું
પૂર્વ રૂપ ‘યક’ હોવાને લીધે ‘સ્થિત’ પરથી વ્યુત્પન્ન કરવું વધારે યુક્ત છે.
‘હંતડ’ માંનો ‘હં’ લોપાઈ ‘હ’ મદાપ્રાણથી ‘ત’ નો ‘ય’ થઈ ‘યક’ થઈ શકે છે
એમ ડૉ. રેસિટોરિ કહે છે. વળી ‘થી’ એ સસમ્યન્ત વર્તે રૂદ્ધ ‘હતિય’નું

* રા. કેશવજીવ દર્બેદરાય મુવ પ્રકાશિત જાતજૂત ‘ઝાઝગરી’નું ટિપ્પણ
જુઓ, પૃ. ૧૭૫.

સંસિદ્ધ રૂપ છે, તેમજ 'યદ્' (અન્યથા બુદ્ધ) પરથી પણ 'યદી' ધર્મ સહે એમ
 જો દેસિગરિ બિત્તલ રીતે વ્યુત્પત્તિ આપે છે 'દોન્વક' એ વર્તન દ્વં પચમી
 ના અર્થમાં અપરંમા વપરાય છે તેથી તે પરથી કાઢેલી વ્યુત્પત્તિ સિવા
 પરથી જ ભલેરી વ્યુત્પત્તિ કરવા એક રીતે ઠીક લાગે છે બીજી વ્યુત્પત્તિઓ ઠીક
 લાગતી નથી 'યદ્' મા 'ક' સ્વાર્થવાચક છે અને તે સ બકચૂ મતલબની થોડે
 'દિ ની-અન્ય, એકાન્ત-પૂર્વે આપેલ છે

બાલણ—

નીડ થકુ તવ પડકુ નીસરી, શીયાણિ કે લીધુ દરી ૫ ૨/
 આમાં 'થકુ' વિકારી છે સ્થિત-ચિત્તો-ચિત-વચ્ચો-ધડ-ધકજો-
 ધકડ-ધકો-થકુ.

ડી ('ધી' ને ઠેકાણે જૂનો પ્રત્યય)

દોસિ અમાસિ તાવડિ દાઝડ (તાપથી) કાન્હો ૧. ૧૫૨

પછી—આર્ય દેશી ભાષાઓમાં પછી વિશેષણવિભાજિત છે એના
 પ્રસયો નીચે પ્રમાણે છે —

હિંદી	પંજાબી	સિંધી	જમાળી	ઉર્દુ
કા, ફ, ફી	કા, દે, દો	જો જી	ઈર	ઘર
મરાઠી	ગુજરાતી	માળવી ને મારવાડી		
જા, ચી, જે	ને-ની નું	રો-રા-રી		

વળી હિંદીમાં 'કર ને ગુજરાતીમાં 'કેરો-કેરી કેર' વપરાય છે
 આમાં હિંદી પ્રત્યય કા મૂળ કૃત-ક્રમ પરથી વ્યુત્પન્ન થયેલ છે
 હવે સ્ત્રીદાસમાં 'કર' ધણ સામાન્ય છે

જપિતર વચન સપ્રેમ મુનિ (કથિતુ)

સવજર જાણુ મુકત ફલ વીતા (સર્વનું)

કર—સંસ્કૃતમાં કર=કરનાર છે થેયસ્કર, યજ્ઞસ્કર, વગેરેમાં એ કર
 (કૃ ધાતુ પરથી) છે એ પરથી 'કર' નો અર્થ 'લગતુ થયેલ મરાઠીમાં કર છઠ્ઠીના
 અર્થમાં વપરાય છે—વિપ્લવકર, પૂર્ણકર ઇશ્વરકર

કાર—કરની થોડે કાર પશુ સંસ્કૃતમાં વપરાય છે કુમ્ભકાર, લોહકાર,
 સુવર્ણકાર વગેરેમાં કાર છે

કારના ક્ લોપાઈ ધાર રતો, તે દિંદીમાં તુમ્હાણ, હમારા, અન્તરાતીમાં
'વમારા', 'અમારા', 'વાના', 'મારા'માં જેવામાં આવે છે.

કેરો-કેરી-કેરૂં—આ રૂપો દિંદીમાં પણ જેવામાં આવે છે.

—'દિદિ આદુચન કેરી'

'અંધા કેરી લાડી હું દુર્ગજનું ધન

અંપક કેરી બેટો • • • સામજ-પદાવતી

કેર કાર્યે પરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. એમ કાવ્યર્થનું પ્રાકૃતમાં અષ્ટોર થાય છે,
તેમ કાર્યનું 'કેર' થાય છે. કાર્ય=નું કામ, તેને ધર્મ્યું કંઈ, એમ એમાં ધકીનો
અર્થ રહેલો છે.

અપભ્રંશમાં કેર સંબંધવાચક પ્રત્યય તરીકે વપરાય છે ('કેર દ્વયર્થે' ॥
પદ્માવા. ૨/૧૧૮). તુમ્હકેરો, અમ્હકેરો—તમારો, અમારો. કેરનો ક્ લોપાઈ
પર થાય છે. દિંદીમાં તેરા, મેરામાં પર પ્રત્યય છે.

કરમાંનો ક્ લોપાઈ આરવાડીમાં રો, રા, રી થયા છે.

ઉત્તરીમાં છુટીનો પ્રત્યય એકવચનમાં ધાર ને જનુરચનમાં કર છે. બંગાળી
માં કરનામમાં પર હતો. ૬૭ કેટલેક સ્થળે કાર વપરાય છે

માડી પ્રત્યયો વા, વી, વૈ સંબંધાર્થક ત્વક પરથી આવ્યા છે. દાક્ષિણાત્મ,
પાશ્ચાત્ય, પૌરસ્ત્ય માં એ સંસ્કૃત ત્વ પ્રત્યય છે નૃત્યતિનું નચવટ, સત્યનું સત્ત્વ
થાય છે, તેમ ત્વપરથી મરાડી પ્રત્યયો વા-વી-વૈ આવ્યા છે.

સિંધીમાં જો-ત્રી ॥ તે સંબંધવાચક વત્ (ય) પરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. ય
પ્રત્યય દગય, ધર્મ્ય, ઘોષ્ય, વગેરેમાં છે તેજ છે.

પંજાબીમાં દા-દે-દી, દાના જુ દ દા (દૂત-વચને સાદર્યે) પરથી થયા
જણાય છે.

૬૮. ટસિટારિ કહે છે કે આપાશાસ્ત્રીએએ અલાર મુધી સં. તન પરથી અંપક
તગડ વ્યુત્પન્ન થયું છે, પણ તે યુક્ત નથી. સાધારણ રીતે નાગપેશિઓ નામ
કે વિરોધજી દોય છે, તેવું તન નથી એ મુખ્ય વાણી છે. મારે તગડ એ અપ્પણડ
(આત્મનું પરગી)નો આદિ જ લોપી તેમજ એક પ્ સેથી બીજાનો ત્ કરવાથી
ધઈ રાકે છે (આત્માનું પ્ર.માં અપ્પા-અત્તા બને થાય છે) આજ પ્રમાણે મરાડી
વા-વી-વૈ પણ સં. કૃત્યકઃ અપક વિચ્છવડ પરથી વ્યુત્પન્ન થયું છે.

૬૯. ટસિટારિની કલ્પના સ્વીકાર્ય નથી. 'અપ્પણડ' એ 'તન' જેવું સામાન્ય
સંબંધવાચક નથી.

અપભ્રામા ધ્વનીના એકવચનના પ્રત્યય સુ, સ્તુ, ને હો ને બહુવચનનો પ્રત્યય ૐ ને ઇકારાન્ત ને ઉકારાન્ત ધ્વની હું થલુ છે અકારાન્ત નામના સરજીન ધ્વનીના એકવચનના પ્રત્યય સ્વ ધરથી એ પ્રત્યયો વ્યુત્પન્ન થયા છે

અપભ્રશ—

મહુ વતહો વે દોસઠા (મારા કાન્તના બે દોષ છે)

દારુ ઘડાવડ વણિ તરહુ સઝણિહ પક પનાદ ।

(દૈવ ધડે છે વનમા તરુએના રાખુનોના પખીઓના પાકા ફળ-દૈવ પક્ષીઓ માટે તરુએના પામ ફળ ધડે છે)

તો ગુળ મોવડ અપળા વવડા કરડ પરસસ ।

તસ હઝ કલિ જુગિ દુષ્ઠહો વલિ કિજડ સઝણસસ ॥

(ને શુભ દાકે છે પોતાના, પ્રકટ કરે છે પાસકાના, તેની દુ કલિયુગમા દુર્લભની, પૂલ કરે, સુગનની—ને પોતાના મુખ દાકે છે ને પાસકાના પ્રકટ કરે છે તે દુર્લભ સુગનની હું કલિયુગમા પૂલ કર છું)

આ પ્રત્યયોમાના સ, હ જૂની ગુજરાતીમા આવ્યા છે

કાન્દ૦

સ તસ ધરણી ધરિ રાખી રાખ । ૧૦૬

તાસે તણા ગુણ વર્ણવૂ । ૧૫ (બેવડી ધ્વની)

હ કાન્દ તથુર્ધ સપતિ દસીં ગિર્સી હન્દ્રહુ ધરિરિદિ । ૧૮
નુંદર સહકારહુ મજરી કાકિન બોલિ ચચિ ધરી (ભાવથુ-
કાદમરી, ૪૩૦૬)

‘તથુ,’ ‘ચો,’ ‘ક,’ ‘ર,’ ‘લા,’ ‘ના,’ ‘ભો’—

જૂની ગુજરાતીમાં આ પ્રત્યયો પણ આવમ પડે છે

કાન્દ૦—

પદ્મનાભ પતિ સુમિ, વાણી વચન સુરજી,

ધીરનિ સોનગિરા તણી તિણિ ઉચ્ચરી મુચડ । ૧૪

સાચી વાત સુણી સુરતાણિ । ૧૧૯

(સુરતાને તેની વાત સુણી)

ભાજ દેસ દેવકર્ષ પાગણિ દસ દેખન્તા આગ્યા । ૧૭૭

(દેવને પાગે જટ્ટી સાથે સાતમી)

કિમ ગોહર સાદિ દેવરાઈ, અક્ષિ એતલી આહિ ।
 (ધાર પ્રાન્તનો-ધોરી મુસલમાન દેવસગને-સોમનાથને કેમ પડે
 ૧૮લી અંગમાં આલ-ચિન્તા હતી.)

પીતલહર વાગતાં પાગડાં । ૧.૧૬૦

(ખિવડી પછી—દત્તર)

આખ્યાં દર સુંદરલા તીર । ૩.૧૪૮

(સુંદર તળાવને તીર)

સાફ કટક રાઈલુ લીલ । ૨.૧૭૭ (રાજગી)

નો-ની-નું

મુરતાણની વાણી સુણી આ પરધાન કાન્દડે લણી । ૧.૩૦

સોમનાથનું સિદ્ધ મકાવડ । ૧.૬૮

લો-ણી-લું

આસણી ભેડી રજ । ૧-૧૬૦ (અશ્વત્થી)

મુખમાં 'તણુઉ-લુઈ'ના દાખલા માલમ પડે છે:—

તારા-તણુઉ; તારા-નઉ; ગુરુ-તણુઈ વચન

એ બિહુધ-નધ યોગિ (પછી સાથે સમગી, બેકેને)

સિંગ ઉદિલા શાખ-તણુઈ લુધ ([દિન્દમાં] સિંગ ઉદિલા શખનું

માથ છે).

ખરે ભેતાં દિંદીમાં ઘોડે-કા (ખણી) એ સમસ્ત શબ્દ લેવા.છે. પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે ક, ગ, જ, ઝ, ઘ, ઙ, ને ચ, એ બાંધેલો બનાવે અને અસંયુક્ત ઢોય દારેજ લોપાય છે, પદના આદિ હોય તે લોપાતા નથી. કા પ્રત્યય કૃત-કમ પરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે એ ઉપર દર્શાવ્યું છે. કમ એ પદ છે અને ક તેનો આદિભૂત વર્ણ દેવાથી લોપાયો નથી, અથવા લોપાયો નથી તેથી તે પદનો આદિભૂત ક એમ સમજવું. આથી ઘોડે-કા એ એ પદ છે. દિંદીમાં પછી સાદાત્મક શબ્દ ઉચેરવાથી થઈ છે

એથી ઉલટું, ગુજરાતીમાં 'ગોડાનો' એ એક શબ્દ છે. 'નો' તન-તળ પરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. એમાનો ત લોપાયો છે તેથી તે પદનો આદિ નથી. આ રીતે 'ગોડાનો' એ એકજ પદ છે. ગુજરાતીમાં છૂટી વિભક્તિ સાદાત્મક શબ્દથી નહિ, પણ મત્તવથી થઈ છે.

સામેથી—ગુજરાતીમાં બે પ્રત્યય છે, ‘એ’ ને ‘મા’ ‘એ’ પ્રત્યય તૃતીયાના પછી છે તેની વ્યુત્પત્તિ ત્યાં દર્શાવી છે ‘મા’ મયે પરથી આ ગો છે

મયનુ મઝ્ઝ કે મદ્દ થઈ તે પરથી માગ કે માધ મઈ, માદ્ ધઈ ‘ના’ કે ‘મા’ થયું છે

પરથી પછી સામેથીના અપ્રમા વપરાય ■ (તરવાર-તરહ-તા) તેથી પચમ્યન્ત અપ૦ મઝ્ઝતુનું માદ્દા-મદ્દા-મા ધઈ શકે

દિંદી ને સિંધીમાં ‘મ’ પ્રત્યય છે જૂની દિંદીમાં મય્ય, મયિ, મદ્દિ, મમ્મિ, મત્તાર માદ્દી, વગેરે રૂપો કવિનામાં વપરાયા છે

બંગાળી ને હાવીમાં છટ્ટી સાથે મય્ય મૂળી સાવથી દર્શાવાય છે મરાઠીમાં અતર પરથી ‘ત’ થયું છે, જેમકે ઘરાત=પરમા

અપ્રમામાં તેમજ જૂની ગુજરાતીમાં દ, દ પ્રત્યય માન્ય પડે છે અપ્રમામાં દિ-દિં પછી છે

કા હંમાના દાખના—

ચાતી દત્ત ઝુહુદાસિ આઝ્યા । ૧૫૧ (મો સામા)

ગાયલિ ન સુઝધ જાણ્યુ । ૧૫૧ (મગનમા)

દીસિ અઝાસિ તાવડિ દાઝધ, રાતિં વાઈ દાદિ । ૧૧૫૨

મુખ્ય—

ચૈતુ ગામિ વસધ (મામમા)

શમ્દ-નઈ છેલ્લિ (શમ્દને છેડે)

મેધિ વરસતધ મોર નાયધ (સતિસમથી)

ગોપાનિધ ગાએ દોહીતીએ ચૈતુ આરિઉ

(ગોપાને ગાએ દોહવાતે [છતે]—સતિસમથી)

કિસઈ હુનમ્ (શું હુને છતે?) ગાએ કિસિએ (ગાય શું હતી ત્યારે)? દુહીતીએ (દોહવાતી હતી ત્યારે)

પ્રકરણ ૧૫મું

કારકમામાંસા

‘વિભક્તિ’ની અન્વયતા—પાણિનિ સુષ્ અને તિહ્ બંનેને વિભક્તિ કહે છે. સુષ્ એટલે નામને જે પ્રત્યયો લાગે છે તે અને તિહ્ એટલે ધાતુને કાળ અને અર્થના પ્રત્યયો લાગે છે તે. સુષ્ને નામિકી ને તિહ્ને આખ્યાતિકી વિભક્તિ કહે છે. ‘વિભક્તિ’ એટલે વિભક્તતા, જુદાપણું. પ્રત્યયો જુદા જુદા અર્થમાં લાગે છે, માટે વિભક્તિ સંજ્ઞા પામે છે. વ્યાકરણના બીજા પારિભાષિક શબ્દોની પેઠે ‘વિભક્તિ’ શબ્દ અન્વય છે.

કારકવિભક્તિ અને વિશેષણવિભક્તિ—નામ અને ક્રિયાપદના પરસ્પર અન્વયથી વાક્ય બને છે, તેમજ આકાંક્ષા, યોગ્યતા, અને સંનિધિ વગર વાક્ય બનતું નથી એ વાત અગાઉ કહી છે. નામના ક્રિયાપદ સાથેના સંબંધને કારક કહે છે. કારક એટલે ક્રિયાની સાથે અન્વયી થવું તે. ‘કારક’ શબ્દનો મૂળ અર્થ ‘કરનાર’ થાય છે; પરંતુ ક્રિયાને ઉત્પન્ન કરનારજ કારક છે એમ સમજવાનું નથી. ‘કૃષ્ણ પ્રાદ્યલુના પુત્રને માર્ગ પૂછે છે,’ આમાં પ્રશ્ન પૂછનારનોજ શબ્દ કારક છે એમ સમજવું નહિ. એમ સમજીએ તો ‘પુત્રને’ એટલે જેને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તેનો શબ્દ કારક નહિ થાય; કેમકે તેમાં ક્રિયાનું જનકત્વ નથી. આ કારણથી ‘કારક’નો અર્થ માત્ર ક્રિયાનો જનકજ નહિ પણ જેને ક્રિયાની સાથે અન્વય છે તે. ‘કૃષ્ણ પ્રાદ્યલુના પુત્રને માર્ગ પૂછે છે,’ એમાં ‘પુત્રને’ પદનો અન્વય ‘પૂછે છે’ ક્રિયાપદ સાથે કર્મ તરીકે છે, માટે એ કારક છે.

છટ્ટી સિવાયની બધી વિભક્તિઓ ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, માટે કારકવિભક્તિ કહેવાય છે—

ન્યાયાધીશ તે માણસને અપરાધ માટે ન્યાયે શિક્ષા કરે છે અને દુચેરીથી બંધીખાનામાં મોકલે છે.—

ઉપવા વાક્યમા દરેક નામનો મળધ ક્રિયાપદ સાથે છે, માટે એ બધા નામ કારક છે અને તેની વિભક્તિ કારકવિભક્તિ છે આમા છટ્ટી વિભક્તિનું નામ નથી છટ્ટી વિભક્તિ ક્રિયાપદ સાથે મળધ ધરાવતી નથી, પરંતુ એક નામને અન્ય નામની સાથે જોડે છે 'મિહાદિ વનના પશુ છે'—એમા 'વનના'નો અન્વય 'પશુ' જોડે છે, 'છે,' ક્રિયાપદ જોડે નથી 'વનના'ને બદલે 'વન્ય' વિશેષણ વાપરવાથી એવો ૪ અર્થ રહેશે આ પ્રમાણે છટ્ટી વિભક્તિ નામના વિશેષણ જેવી હોવાથી વિશેષણવિભક્તિ કહેવાય છે

કારકના પ્રકાર—વાચ્યમાં ક્રિયાનો અર્થ પ્રધાન અને નામનો ગૌણ છે કારક ક્રિયાનું વિશેષણ છે અને તેના છ પ્રકાર છે—કર્તા, કર્મ, કરણ, અપ્રદાન, અપાદાન, અને અધિકરણ

કર્તા—ક્રિયાનો કરનાર તે કર્તા એ તો સરળ ને સ્પષ્ટ અર્થ છે; પણ સહજ ઊંડા ઊતરવાની જરૂર છે ખાલિનિ કહે છે કે ક્રિયાને વિષે સ્વતન્ત્ર તરીકે જે અર્થ વિવક્ષિત છે તે કર્તા વ્યાકરણમા વિવક્ષાનું—વક્તાની ઇચ્છાનું ધણું બળ છે પણ સ્વતન્ત્ર તરીકે એવે શું? ખાતુ જે ક્રિયાનો અર્થ કહે છે તે ક્રિયાના આશ્રય તરીકે જે વિવક્ષિત હોય તે તે ક્રિયાને વિષે સ્વતન્ત્ર તરીકે, વિવક્ષિત છે એમ મમજલુ 'તરવાર કાપે છે,' આમા કાપનાર તો માણસ છે ને તરવાર તો કાપવાનું સાધન છે, તોપણ અહિં તેની કાપનાર તરીકે વિવક્ષા હોવાથી તે કર્તા છે કાપવાની ક્રિયા ઘણી સહેવાઈવી થઈ છે એમ ક્રિયાસૌકર્ય જાણવાને માટે કાપનાર માણસનું કર્તૃત્વ અવિવક્ષિત છે 'તરનાર કાપે છે' એમા કરણનું કર્તા તરીકે વિવક્ષિત હોવાથી એ રચના કરણકર્તારિ કહેવાય છે

સ્વતન્ત્રતા—બધા સાધનોનો ચનાવનાર કર્તા હોવાથી કર્તા સ્વતન્ત્ર કહેવાય છે કર્તાને અમુક ક્ષણની કામના થાય છે ત્યારે તે કરણાદિ કારકો એકઠાં કરે છે, પરંતુ તે જાતે એ કારકો મળવતા

પરેલાંજ શક્તિમાન અને સ્વતન્ત્ર છે. ક્રિયામાં પ્રગતિ ને ક્રિયામાંથી નિવૃત્તિને માટે સાધનો કર્તાનેજ અપીન છે; કારણ કે કર્તાજ તેનો પ્રયોગ કરે છે, સાધનો કર્તાનો પ્રયોગ કરી શકતાં નથી. અન્ય કારકને અમાયે પણ 'હિ', 'દેવ' છે, એવી ક્રિયામાં કર્તાં તો દેવ છેજ. ક્રિયા સાધવામાં કર્તા કરતાં અન્ય સાધનોનું કામ વધારે સમીપનું છે; કારણ કે સાધનોથી સામગ્રીજ ક્રિયા નિઃપજ થાય છે અને કર્તા તો સાધન-દ્વારા ક્રિયા સાધે છે; તોપણ ઉપર જનાવેલાં કારણોને સીધાં કર્તાને સ્વતન્ત્ર કર્તા છે. 'સ્વ' એટલે પોતે અને 'તન્ત્ર' એટલે પ્રધાન. કર્તા પોતે જનેજ પ્રધાન છે; કારણકિ તે કર્તાને પરતન્ત્ર છે; કેમકે ક્રિયા સાધવામાં તે તેનાથીજ પ્રયોગ્ય છે.

કર્તાના પ્રકાર—'પ્રયોગસમુદ્ધ' નામના અન્યમાં વર્ણવેલ કર્તાના પાંચ પ્રકાર આપે છે:—

(૧) સ્વતન્ત્ર કર્તા—

દેવદત્ત પુણ્ય કરે છે.

મનુજનો મેત્રી જાણે છે.

આમાં 'દેવદત્ત' અને 'મનુજનો' ક્રિયામાં સ્વતન્ત્ર તરીકે વિવશિત હોવાથી સ્વતન્ત્ર કર્તા કહેવાય છે.

(૨) દેતુકર્તા—

વિદ્વાનો વિનીત પુરુષને હિત પ્રાપ્ત કરાવે છે. પ્રેરક રચનાનો કર્તા ક્રિયાનો પ્રયોગક હોવાથી દેતુકર્તા કહેવાય છે.

(૩) કર્મકર્તા—

દુષ્ટ જનના દોષ વ્યતેજ દેખાય છે.

આ વાક્યમાં કર્નુકર્મણિ રચના છે. 'દેખ' ધાતુ પરથી દેખાય છે એ કર્મણિ રૂપ છે. એમાં 'દેખનાર' કર્તા ને 'દેખવાની વસ્તુ' કર્મ એકજ છે. 'દોષ' કર્મ છે તેજ કર્તા છે, માટે એ કર્તા કર્મકર્તા કહેવાય છે.

(૪) અભિહિત કર્તા—

દેવદત્ત પુસ્તક લખે છે.

આમાં ‘લખે છે’ એ ક્રિયાપદ કર્તાનું અભિધાન કરે છે. એ રૂપથી કર્તા અભિહિત—કહેવાય છે, માટે અભિહિત કર્તા કહેવાય છે.

(૫) અનભિહિત કર્તા—

દેવદત્ત વડે પુસ્તક લખાય છે.

દેવદત્તે પુસ્તક લખ્યું.

આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદો કર્તાનું નહિ પણ કર્મનું અભિધાન કરે છે. રચના કર્મણિ છે, માટે ‘દેવદત્ત’ એ અનભિહિત કર્તા છે, એટલે ધાતુને લગાડેલા પ્રત્યયે જેનું અભિધાન કર્યું નથી એવો એ કર્તા છે.

સ્વતન્ત્ર કર્તા અને અભિહિત કર્તા—આ બે વચ્ચે કંઈજ ભેદ નથી. અભિહિતકર્તા સ્વતન્ત્ર કર્તાજ છે; પરંતુ ક્રિયાપદ કેટલેક સ્થળે કર્તાનું અભિધાન કરે છે અને કેટલેક સ્થળે નથી કરતાં એ દર્શાવવા અભિહિત અને અનભિહિત એવા પરસ્પરવિરોધી બે ભેદ કલા છે કેટલેક સ્થળે કર્મ કર્તા છે એ દર્શાવવા કર્મકર્તાનો પ્રકાર આપ્યો છે ત્રેરક રચનામાં ક્રિયાનો પ્રયોજનાર—ત્રેરનાર કર્તા છે તે હેતુકર્તા કહેવાય. આમ ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિઓને લઈને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાર કલા છે. બધામાં કર્તાનું સ્વતન્ત્ર્ય છેજ.

કર્મ—

કર્તા પોતાની ક્રિયા વડે પ્રાપ્ત કરવા જેને અતિશય ઇચ્છે છે તે કર્મ. ‘અગ્નિથી તે છોકરાને વારે છે,’ એમાં વારવાની ક્રિયા છે અને એ ક્રિયા વડે પ્રાપ્ત કરવા અગ્નિ અને છોકરા બંને ઇષ્ટ છે. છોકરા અગ્નિ પાસે ન જાય તો સાફ એવો અર્થ છે તેથી વારનારને આગ પણ ઇષ્ટ છે, પરંતુ ઇષ્ટતમ—અતિશય ઇષ્ટ છોકરા છે, માટે

‘દોષદાને’ એ શબ્દને કર્મચંદ્રા લાગુ પડે છે. ‘દૂધ સાથે ભાત જમે છે,’ આમાં જમવાની ક્રિયા વડે કર્તાએ પ્રાપ્ત કરવાનું દૂધ અને ભાત બંને છે; પરંતુ ભાત ઇષ્ટતમ છે, દૂધ નથી; માટે ‘ભાત’ કર્મ છે. આ ઇષ્ટિત કર્મ કહેવાય છે. ‘ઇષ્ટિત’=ક્રિયા વડે પ્રાપ્ત કરવા ઇષ્ટ.

અનીષ્ટિત કર્મ—વળી કર્તા ક્રિયા વડે જેને પ્રાપ્ત કરવા ઇષ્ટ નહિ તે અનિષ્ટ કારક પણ કર્મ છે. તે અનીષ્ટિત કહેવાય છે. ‘ગામ જતાં તૃણને અડકે છે,’ ‘ઝોદન જમતાં વિપ ખાય છે,’ આ વાક્યોમાં ‘તૃણ’ અને ‘વિપ’ એ અનીષ્ટિત કર્મ છે. કર્તા પોતાની ક્રિયા વડે તૃણને કે વિપને પ્રાપ્ત કરવા ઇષ્ટતો નથી. ગામ જતાં તૃણને સ્પર્શ થઈ જાય છે, તૃણને અડકવાની તેની ઇષ્ટ નથી, પરંતુ ગામ જવાની ક્રિયા કરતાં પૃથ્વીને સ્પર્શ કરતાં તૃણ તે પર પડ્યું છે તેને સ્પર્શ થાય છે. ‘તૃણ’ એ ઉદાસીન કર્મ કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે ઝોદન જમવાને ઇષ્ટ છે, પરંતુ તેમાં વિપ ભરેલું હોવાથી, ‘વિપ’ એ લોજનક્રિયા વડે પ્રાપ્ત કરવાનું કર્તાનું ઇષ્ટજ નથી એટલુંજ નહિ, પરંતુ દ્વેષ્ય છે, તે પણ કર્મચંદ્રા પામે છે. આ દ્વેષ્ય કર્મ છે.

ઇષ્ટિત કર્મના પ્રકાર—ઇષ્ટિત કર્મના ત્રણ પ્રકાર છે:—૧. નિર્વર્ત્ય; ૨. વિકાર્ય; અને ૩. પ્રાપ્ય.

જે અવિષમાન પદાર્થ કર્તાની ક્રિયાથી જન્મ પામે એવા તે વિષમાન પદાર્થ જન્મ વડે પ્રાપ્ત પામે તેને નિર્વર્ત્ય કર્મ કહે છે.*

તે સાદરી ખાતે છે.

તે પુત્ર પ્રસવે છે.

‘સાદરી’ અને ‘પુત્ર’ એ નિર્વર્ત્ય કર્મ છે.

* સત્કાર્યવાદી સાખ્ય અને વેદાન્તીઓ અને અસત્કાર્યવાદી નૈયાયિકો અને માત્રો, બંનેને દૃષ્ટ થાય એવું સક્ષાત્ આપવા ભર્તૃહરિએ આમ એ પ્રકારે કહ્યું છે. ઉત્પત્તિપૂર્વ કાર્ય કારણસ્વરૂપે વિષમાન છે એટલે મન તે સત્કાર્યવાદી; અને ઉત્પત્તિપૂર્વ કાર્ય વિષમાન નથી અને ઉત્પત્ત થાય છે સત્ત્વ વિષમાન થાય છે એટલે મન તે અસત્કાર્યવાદ.

વિકાર્ય કર્મના બે પ્રકાર છે—એક પ્રકૃતિના વિનાશથી ઉત્પન્ન થાય તે અને બીજું પ્રકૃતિમાં સહેજ ફેરફાર થઈ, અન્ય રૂપની ઉત્પત્તિ થવાથી થાય તે ‘લાકડાને (લાકડાની) ભસ્મ કરે છે’ એમાં ‘ભસ્મ’ એ લાકડાનું પ્રકૃતિના ઉત્ક્રાંતિથી થયેલું કર્મ છે.

‘સોનાનું કુણું બનાવે છે’ એમાં ‘સેતુ’ એ પ્રકૃતિમાં ફેરફાર કરી આ ચ શુદ્ધ સોની ‘કુણ’ એવા વિચાર ઉત્પન્ન કરે છે. માટે એ બીજા પ્રકારનું વિકાર્ય કર્મ છે.

આપ્ય કર્મ—કતા પોતાની ક્રિયાથી જ કર્મ ઉત્પન્ન કરતો નથી કે જેમાં વિકાર કરતો નથી, માત્ર પોતાની ક્રિયા વડે જેને પ્રાપ્ત કરવા હાથ છે તે આપ્ય કર્મ છે.

‘તે ઘટો જુએ છે, એમાં ‘ધર્મ’ એ આપ્ય કર્મ છે. હરિ કહે છે કે જે કર્મમાં ક્રિયાએ કરેલા ફેરફાર પ્રત્યક્ષ નથી કે તેનું અનુમાન થઈ શકતું નથી તે આપ્ય કર્મ છે. તે ઘટો બનાવે છે, એમાં નિર્વર્ત્ય કર્મ ‘ઘટા માં કુમારની ક્રિયાથી થયેલો ફેરફાર પ્રત્યક્ષ છે કેમકે ધર્મ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે, એમ સ્વરૂપના બે ક્રિયાએ કરેલો વિરોધ. ‘સુવર્ણનું કુણું બનાવે છે’ એમાં વિકાર્ય કર્મ કુળમાં સોનાની ક્રિયાથી થઈ ફેરફાર થયેલો અને સુવર્ણને બદલે અન્ય શુદ્ધવાળી વસ્તુ બનેલી પ્રત્યક્ષ છે. તે પુદ્ગલ અનુભવે. એમાં તેના ક્ષુબ્ધ ઉપર પ્રસાદના ચિક્રથી સુખનું અનુમાન થાય છે. આપ્ય કર્મમાં કર્તાએ કરેલી ક્રિયાના વિરોધ પ્રત્યક્ષ કે અનુમાનથી ઉપપન્ન થતો નથી.

આ પ્રમાણે નિર્વર્ત્ય, વિકાર્ય અને આપ્ય એ ત્રણ ઉચ્ચિત કર્મના પેા વિભાગ છે. અનીચ્ચિત કર્મના હતાસીન અને દ્રેષ્ય એવા બે પેા ભાગ ઉપર દર્શાવ્યા છે.

પ્રધાનકર્મ, ગૌણકર્મ અકથિત કર્મ—ધાતુ દ્વિકર્મક દોષ ત્યારે એક કર્મ પ્રધાન ને બીજું ગૌણ દોષ છે. ‘શિષ્યને ધર્મ ઉપદેશે છે, ‘ઊકરાને માર્ગ પૂછે છે,’ ‘ઊકરાને માર્ગ કહે છે,’ એમાં ‘ઉપદેશે છે’ ‘પૂછે છે,’ અને ‘કહે છે,’ એ ક્રિયાપદ દ્વિકર્મક છે ‘ધર્મ,’ અને ‘માર્ગ’ એ પ્રધાન કર્મ અને ‘શિષ્યને’ અને ‘ઊકરાને’ એ ગૌણ કર્મ છે.

ગૌણ કર્મને સરતમાં અકથિત કર્મ પણ કહે છે. કારણ કે ઇલા દોષ તેા એ કર્મને આ ચ કારકથી પણ દર્શાવી શકાય. ‘ઊકરાને’ ‘શિષ્યને’ અને

સ્થાને સંસ્કૃતમાં ચતુર્થી પણ વાપરી શકાય છે. દ્વિતીયા વર્ધરાંચ છે ત્યારે એ કર્મ અન્ય કારણથી કહેવાયતું ન દેવાથી અત્યેવ કર્મ ક. ૧. ૧૧

અભિહિત કર્મ—

દેવદત્ત વડે સાદડી બનાવાય છે.

દેવદત્તે સાદડી બનાવી.

આ વાક્યોમાં ‘બનાવાય છે’ અને ‘બનાવી’ એ રૂપોથી કર્મનું અભિધાન થાય છે. ક્રિયાપદ વડે અભિહિત-કહેવાયતું હોવાથી આ કર્મ અભિહિત કર્મ કહેવાય છે.

અનભિહિત કર્મ—

દેવદત્ત સાદડી બનાવે છે.

આ વાક્યમાં ‘બનાવે છે’ ક્રિયાપદ કર્મનું અભિધાન કરતું નથી, માટે ‘સાદડી’ એ અનભિહિત કર્મ છે. એજ પ્રમાણે ‘તે લાકડાનું બસ્ત્ર કહે છે,’ ‘તે ઘડો બુએ છે,’ જેવે સ્થળે ‘બસ્ત્ર,’ અને ‘ઘડો’ એ અનભિહિત કર્મ છે.

કરણ—ક્રિયા કરવામાં જે ધણું ઉપકારક છે, જેના વ્યાપાર પછી લાગણી તરતજ ક્રિયાની નિષ્પત્તિ વિવક્ષિત છે એવું ઉપકારક છે, તે કરણ કહેવાય છે. વ્યાકરણમાં વિવક્ષાનું જાણ ધણું છે તેથી અધિકરણની પણ ક્વચિત્ કરણ તરીકે વિવક્ષા થાય છે અને ‘તપેલી’ રાંધવાની ક્રિયાનું અધિકરણ છે તેને કરણ તરીકે કહેવાની ઇચ્છાથી ‘તે તપેલીએ રાંધે છે’ એમ પ્રયોગ કરીએ છીએ.

બર્તુદરિ કહે છે કે જેના વ્યાપાર પછી લાગણી તરતજ ક્રિયા-સિદ્ધિની વિવક્ષા થાય છે તેને તે ક્રિયામાં કરણ સમજાવું. ખરૂં જોતાં, અમુકજ કરણ એમ નિર્દેશ કરી શકાતો નથી; કેમકે વસ્તુ વ્યવસ્થિત નથી—આજ કરણ, આજ કર્તા, આજ અધિકરણ, એમ વ્યવસ્થા કરી શકાતી નથી. અધિકરણની કરણ તરીકે પણ વિવક્ષા થઈ શકે છે.*

* સંસ્કૃતમાં કર્તા તરીકે પણ વિવક્ષા થઈ શકે છે. ‘તપેલી રાંધે છે’ એમ સંસ્કૃતમાં કહી શકાય છે.

કરણના પ્રકાર—વસ્તુને બે પ્રકારનું કરણ દર્શાવે છે—માધ્ય અને આત્મ તર શરીરના અવયવથી જે બિન્ન તે બાહ્ય અને શરીરના અવયવમા જે આશ્રિત છે તે આભ્યન્તર કરણ કહેવાય છે

દાંતરટે મનુષ્ય કામર કાપે છે	} બાહ્ય કરણ
દેવદત્ત ફરસીએ જાડ કાપે છે	
મને દેવદત્ત પાદવિપુલ નય છે	} આભ્ય તર
મેને પ્રભુ રૂપ મદલુ કરે છે	

સંપ્રદાન—કર્મ વડે-કર્મરૂપ કરણ વડે કર્તા જેની સાથે સમઘ થાય છે જેને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે તે સંપ્રદાન કહેવાય છે

તે ઉપાધ્યાયને ગાય આપે છે, એમા દીયમાન જે ગાય તે વડે કર્તા ઉપાધ્યાયને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે, 'ગાય'કર્મરૂપ કરણથી ઉપાધ્યાયને પ્રાપ્ત કરે છે માટે 'ઉપાધ્યાય' સમ્પ્રદાન છે 'સમ્પ્રદાન' શબ્દ દ્વા 'આપણુ, ઉપરથી વ્યુત્પત્ત થયો છે, પરંતુ એમા 'દાન'ને પ્રધાન અર્થમાજ ગણવાનુ નથી વાસ્તવિક દાન ન હોય, જોણુ દાન હોય તોપણુ સમ્પ્રદાન કહેવાય છે

તે રજકને ધોવા સાડુ વસ્ત્ર આપે છે

તે વાતને દાન દેવો નહિ

ઉપના વાકેઅમા 'રજક' અને 'વાત' સમ્પ્રદાન છે અહિં દાન વા સાર્થમા ન હી, લક્ષણમા છે

પ્રકાર—સમ્પ્રદાનના નામ પ્રકાર છે -૧ અનિશકર્ત ૨ નેશક ૩ અનુમત તે સૂર્યને અર્ચ આપે છે આમા સૂર્ય પૂજની પ્રાર્થના કરતો નથી કે નિશકરણ પણુ કરને નહી આ કામજુથી સૂર્યને હરિએ અનિશકર્ત (નિશકરણ ન કરનાર) ૨ પ્રદાન કર્યુ છે

૨ ૪ પુરુષ સમને ૫૫ આપે છે આમા મને ન આપ એમ પુરુષા સમ નિશકરણ કરના નહી તેથી 'પુરુષેસમ એ અનિશકર્ત સમ્પ્રદાન છે

તે વિમને ૧૫ આપે છે આમા મને ગાય આપ એમ વિને ચેરદો તેને આ ૧૫ મદ વિમ એ ગ્રેરક સમ્પ્રદાન છે

તે ઉપાધ્યાયને ૧૧ આપે છે, અમા ઉપાધ્યાય ગાય આપવા હી

એને ઉપાસવિષય અપાદાન છે એમા છતાં પડવાની ક્રિયા અપાદાનનો વિષય છે તે મુખ્ય ક્રિયાએ ગ્રહણ કરેલી છે, મુખ્ય ક્રિયામા તેના અર્થનો સમાવેશ થાય છે પ્રકારે છે એટલે 'ત્રીકણને પ્રકારે છે'

૩ ત્રીજા પ્રકારમા વિશ્લેષક્રિયા-છટા પડવાની ક્રિયા-નિર્દિષ્ટ હતી નથી, અધ્યાત્મ હોય છે

આ કારણથી તે અપેક્ષિતક્રિયા કહેવાય છે

તમે ક્યાથી ?=તમે ક્યાથી આવ્યા ?-એમા ક્રિયા અપેક્ષિત છે

અધિકરણ-કર્તૃદ્વારા કે કર્મદ્વારા તેમા રહેલી ક્રિયાનું જે

આધારભૂત કારક તે અધિકરણ કહેવાય છે

'તે સાદડી પર બેસે છે,' એમા બેસવાની ક્રિયાનો આધાર કર્તૃદ્વાન માદડી છે 'સાદડી' સાથે કર્તાનો સળખ છે

'તે તપેલીમાં ચોખ્ખા રહે છે,' 'એમા રહે છે'મા રાધવાની ક્રિયાનો આધાર કર્મદ્વારા તપેલી છે તપેલી સાથે 'ચોખ્ખા' એ કર્મનો સળખ છે

આધાર પરચરિત-ક્રિયાના ને કૃણના સાક્ષાત્ આશ્રય કર્તા ને કર્મ માટે સાક્ષાત્ નહિ, પણ કર્તૃદ્વારા કે કર્મદ્વારા, અર્થાત્, પરપરાએ જે આશ્રય તેને અધિકરણ કહ્યું છે 'તે સાદડી પર બેસે છે,' એમા 'સાદડી કર્તાનો-બેસનારનો આધાર' પરપરાથી કર્તૃદ્વારા 'સાદડી' બેસવાની ક્રિયાનો આધાર છે, તેથી તે અધિકરણ કહેવાય. દૂધમા, 'સાદડી એ કર્તાનો (બેસનારનો) આધાર છે અને કર્તા (બેસનાર) એ ક્રિયાનો આધાર છે (ક્રિયા કર્તામા રહેલી છે) માટે 'સાદડી એ ક્રિયાનો કર્તૃદ્વારા આધાર છે એજ પ્રભાસે 'તે તપેલી માં ચોખ્ખા રહે છે,' એમા 'ચોખ્ખા એ રાધવાની ક્રિયાનું કર્મ છે 'તપેલી' એ કર્મનો (ચોખ્ખાનો) આધાર છે, અને કર્મ (ચોખ્ખા) એ ક્રિયાનો આધાર છે, ક્રિયા રાધવાની ક્રિયાનું કૃણ ચોખ્ખામા રહેલું છે, રાધવાની ક્રિયા ચોખ્ખામાં થાય છે માટે તપેલી એ કર્મદ્વારા ક્રિયાનો આધાર છે

પ્રકાર-અધિકરણના બે પ્રકાર છે -

૧ પ્રધાન અને ૨ ગૌણ

'તલમાં તેલ,' 'દહિમાં ઘી,' એમા 'તલ' અને 'દહિ' પ્રધાન

અધિકરા! છે. એને અભિવ્યાપક અધિકરણ કહે છે; કેમકે જાણ તત્ત્વમાં તેણે વ્યાપેલું છે અને જાણ દહિમાં ઘી વ્યાપેલું છે.

ગોળુ, અધિકરણના બે પ્રકાર છે:—૧. ઔપચ્છેષિક અને ૨. વૈપચિક.

‘તે સાદી પર બેસે છે,’ એટલે તે સાદીના એક ભાગ પર બેસે છે, તેના બેસવાથી બધી સાદી રાકાવી નથી. ‘ઉપચ્છેષ’ એટલે ઘોરો પ્રદેશ રાકવો, ઘોરો અવયવ સાથે સંબંધ. એવા સંબંધવાળું તે ઔપચ્છેષિક.

‘ભોજનમાં તેની ઇચ્છા છે,’ એટલે ભોજનના વિષયમાં તેની ઇચ્છા છે. આ અધિકરણ વૈપચિક કહેવાય છે.

‘ગંગામાં આદીરનું ઝુંપડું છે,’ આમાં ‘ગંગામાં’ એટલે ગંગાની પાસે, ગંગાને કિનારે. ‘ગંગાને સામીપિક (સમીપનું) અધિકરણ કહે છે. આ થોડો પ્રકાર વરુચિએ આપ્યો છે.

વિભક્તિના અર્થ—વિભક્તિના અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

પ્રથમા—

૧. આતિપદિકાર્ય—

નામનું મૂળ સ્વરૂપ તે આતિપદિક, એનો અર્થ એટલે નામનો અર્થ. અર્થાત્, નામનો જે અર્થ તેજ અર્થ પ્રથમા વિભક્તિનો છે. સાર એ છે કે પ્રથમા વિભક્તિના પ્રત્યયથી નામના અર્થમાં કંઈ વધારો થતો નથી. મૂળ જે અર્થ હોય છે, તેજ અર્થ રહે છે. શબ્દનો નિર્દેશ કે ઉચ્ચાર કરવાથી જે અર્થ નીકળે છે તેજ અર્થ રહે છે. આથી પ્રથમા વિભક્તિ નામાર્થ, નિર્દેશાર્થ, કે આતિપદિકાર્ય વપરાઈ છે એમ કહેવાય છે.

અંગ્રેજીમાં Nominative caseમાં (નોમિનેટિવ કેસમાં—પ્રથમા વિભક્તિમાં) ‘Nominative’ શબ્દનો અર્થ (Nomen—a name, લૅટિન ‘નોમેન’=નામ, પર્સી) નામ દેનારી વિભક્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે અંગ્રેજી ભાષા તથા દેશી ભાષાઓ વચ્ચે સારથ છે.

પ્રથમા વિલક્ષિણાજો નમ્હ કર્ત્ત્વિ પ્રયોગમા પ્રતા હોય છે અને અલિહિત કતા હોય છે, માટે એને અભિહિત કર્તાના અર્થમા પ્રથમા છે એમ કહી શકાય

એ ૧ પ્રમાણે કર્મણિ પ્રયોગમા અલિહિત કર્મના અર્થમા પ્રથમા આવે છે અલિહિત કર્તાનો અર્થ અને અભિહિત કર્મનો અર્થ પ્રાતિપદિકાર્થજ છે કેમકે કર્તા ને કર્મનો અર્થ ક્રિયાપદે કહ્યો છે પ્રથમા તો માત્ર પ્રાતિપદિકાર્થમા જ છે ક્રિયાપદ જ ના ને કર્મના અર્થનું અભિધાન કરે છે, એને કહી એ ર્થ વિલક્ષિણા પ્રત્યય વડે પ્રદેવાની જરૂર નથી એવુંજ નહિ, પણ પ્રહીએ તો અયુક્ત જણાય, કારણ કે પ્રદેવાયતા અર્થવાળા શબ્દોનો પુનઃ પ્રયોગ યુક્ત નથી જે અર્થ પ્રદેવાઈ ગયો છે તે ફરી પ્રદેવાથી પુનઃપ્રતિ દોષ થાય આ કારણથી ભગવાન પાણિનિએ પ્રથમા વિલક્ષિણા પ્રાતિપદિકાર્થ કહ્યો છે, કર્તાએ પ્રથમા પ્રહી નથી, તે કેવું ગ્રામીય છે ને તેમા કેવી ખુબી સમાયતી છે? કર્તા અભિહિત છે માટે અલિહિત કર્તાના અર્થમા પ્રથમા વિલક્ષિણ છે એમ પ્રહીએ તો તેમા દોષ નથી, પણ એનો અર્થ એ જ થાય છે ક્રિયાપદે જેનો અર્થ પ્રહા છે એવા અલિહિત કર્તાના અર્થમા પ્રથમા વિલક્ષિણ છે બીજા શબ્દમા પ્રહીએ તો કર્તાનો અર્થ ક્રિયાપદે પ્રહો છે અને પ્રથમા વિલક્ષિણ શબ્દના મૂળ અર્થમા કઈ વધારો પ્રતી નથી, માત્ર નામાર્થકે પ્રાતિપદિકાર્થ એવો જ એનો અર્થ છે

૨ સંબોધનાર્થ—સંબોધનના અર્થમા પ્રથમા વિલક્ષિણ વપરાય છે એક પ્રાચીન સમૃત પદમા નામનું એવું લક્ષણ આપ્યું છે કે જેમા લિત લિત અર્થમા આઠ વિલક્ષિણો પ્રયોગાય છે તેને વિદ્વાનો નામ પ્રદે છે અને તે વચન અને લિંગના ભેદ પ્રમાણે લિત હોય છે આ પ્રમાણે આઠ વિલક્ષિણ ગણેલી છે, પરંતુ તે પાણિનિના મતથી વિરુદ્ધ છે સંબોધનાર્થ વાપરેલા શબ્દોના અર્થ નવર હોય છે એ લક્ષમા શબ્દનું

ઓ ભાઈ! (ભાઈડ) તું ક્યાં વાંચ છે ?

વિધેયવાચક ને પરિમાણવાચક પ્રથમા—

મુંબઈ એક મોટું ઊંદર છે.

ખરૂં જોતાં આ પ્રાતિયદિકાર્યજ છે, પછી તે ઉદ્દેશ્ય તરીકે હોય કે વિધેય તરીકે હોય.

સાકર રૂપીઆની ચાર શેર મળે છે (ચાર શેર=ચાર શેર વજનવાળી; સક્યાર્થ).

—દ્વિતીયા—

૧. કર્મ—દ્વિતીયા વિભક્તિ કર્મના અર્થમાં વપરાય છે. એ વિભક્તિનો પ્રત્યય પ્રથમાની પેઠે કર્મ નથી અથવા 'ને' છે. 'છાકરા ચોપડી લખે છે,' એમાં 'ચોપડી' એ કર્મોર્થે બીજી વિભક્તિ છે. 'છાકરાએ ચોપડી લખી,' એમાં 'ચોપડી' કર્મ છે; પરંતુ કર્મનો અર્થ 'લખી' ક્રિયાપદથી ઉજા થયો છે. 'લખી' એ રૂપ કર્મણિ છે, માટે કર્મનો અર્થ કહેવડાવવા 'ચોપડી'ને દ્વિતીયા વિભક્તિમાં વાપરવો શુદ્ધ નથી; કેમકે તેમ કરવાથી પુનરુક્તિ થાય. આ કારણથી 'ચોપડી' એ નામાર્થે પ્રથમામાં છે. અભિહિત કર્મોર્થે પ્રથમામાં છે એમ કહેવાની હરકત નથી. 'ચોપડી' એ કર્મ છે, છતાં કર્મોર્થે ન કહેવો શુદ્ધ ન લાગતો હોય તો આજ માન્ય ખુદ્દો છે. અભિહિત કર્મોર્થે પ્રથમામાં છે એમ કહેવું.

'છાકરાએ ચોપડી લખી' એનું સંપૂર્ણ 'વાચન ઘન્ય: લિસિત:' થાય છે. આમાં ઘન્ય: એ પ્રથમા છે. તેજ પ્રમાણે 'છાકરાએ ચોપડી લખી' એમાં પણ 'ચોપડી' એ પ્રથમામાં છે. ગુજરાતીમાં જૂનાગણ એ સંસ્કૃત જૂના ઢૂંતનું રૂપ છે. લિસિત:-લિસિઓ-લિલ્લો-લલ્યો. ગુજરાતીમાં ફોનો અ ધણ સખ્દોમાં થાય છે—મિલ-મળવું; વિમ-વસવું; મિત-મસ; વટિત-કકણ, જાત-સિમિત-સમણ, વગેરેમાંની પેઠે લિલ્યોમાંના ફોનો અ ધર્મ 'લખ્ણો' રૂપ વડુ છે.

અનસિદ્ધિત કર્મ—કર્મના અર્થમાં, એટલે અનસિદ્ધિત કર્મના અર્થમાં દ્વિતીયા વપરાય છે પણ જ્યારે ક્રિયાપદથી કર્મનું અભિધાન વધુ પડે છે, અર્થાત્, કર્મણિ પ્રયોગ હોય છે ત્યારે તે અસિદ્ધિત કર્મ પ્રથમામાજ આવે છે અને ત્યાં પ્રાતપદિકાર્ય પ્રથમા થાય છે

મંદુક રચના ને ગુજરાતી રચના—મંદુકમાં તે અસિદ્ધિતકર્મ સવન પ્રથમામાજ આવે છે અપજ્ઞમાં પણ એમજ છે જ્ઞની ગુજરાતીમાં જ્ઞ કૃદન્તના પ્રયોગમાં કેટલેક સ્થળે એવી રચના જોવામાં આવે છે

દદમુહુ (પરમુહુ હમુહુ સાદિવિ ણદિં લાદિવિ જાવદ્) દદવેં ઘટિમદ-
વશમુજ [ચતુર્મુજ પન્મુજ ધ્યાત્વા ઇન્દ્રિયસ્મિન્ હગિત્યન=અતુર્મુખને,
પરમુખને ધ્યાનમાં રાખીને, એકમાં લાવીને જાણે] દૈવત ઘટિત —
દશમુખ દેવે ધ્યાત્વા હાવ આપણે ‘દશમુખને દેવે ધ્યાત્વા’ એમ કહીએ
છીએ અસિદ્ધિત કર્મ ‘દશમુખ’ હાવ દ્વિતીયામાં વપરાય છે એજ
પ્રમાણે મદ તુહુ વારિયા—મયા ત્વ વારિત—‘મેં તું વાપ્યો’—હાવ ‘મેં
તને વાપ્યો’

તિણિ અવગણિઉ માધવ જમ્મ જ જ

કાન્ડ ૧ ૧૩

પહિહુ રાઈ હૂ અવગણિઉ, માહર પંધવ કેમવ હણિઉ

કાન્ડ ૧ ૨૫

દીહુ નહિ તેણિ વ્યાધિ હૂ દૈવિ જાણિ રાખ્યુ,

ભાવણ-ઝાદખારી, ૪૬૦૫

તેણિ હૂ દીહુ નહિ=તેણે હું દીહુ નહિ=તેણે મને દીઠો નહિ
સ્વામિ, મુન્તા તે આપ્યુ, ગમ્હે હુ માર્યો ઘણું

મુધવા-આખ્યાન, ૪૧૦૨૬૩

એજ પ્રમાણે 'મેં તેને જોલાઓ,' 'તેણે તેને માયો,' વગેરેમાં અભિહિત કર્મ હાલ ગુજરાતીમાં દ્વિતીયામાં વપરાય છે.

બીજી કર્મણિ રચના 'આય'—'આ' પ્રત્યયથી થાય છે તેમાં પણ અભિહિત કર્મ પ્રથમામાં આવે છે.

મારાથી ચોપડી લખાઈ. (પ્રથમા)

દ્વિકર્મકનું કર્મ—દ્વિકર્મક ક્રિયાપદને યોગે પ્રધાન કર્મ અને ગૌણ કર્મના અર્થમાં દ્વિતીયા વપરાય છે.

મેં તેને પ્રશ્ન પૂછ્યો. ('તેને' ગૌણ; 'પ્રશ્ન' પ્રધાન)

સંજ્ઞાપિત્યાર-કેટલાંક વ્યાકરણમાં નવીન શબ્દો ધડી ગૌણ કર્મને અનુપર્ય અને પ્રધાનને ઉપર્ય કહ્યાં છે. પરંતુ એ યુક્ત નથી. પ્રાચીન પારિભાષિક શબ્દો રૂઢ થયા હોય તેને બદલે બીજા વાપરવા એ વૃથા પરિશ્રમ છે. પ્રાચીન શબ્દ ધણાખરા અન્વય અને સમીચીન હોય છે; માટે તેજ કાપમ રાખવા યુક્ત છે. ઉપર્ય અને અનુપર્ય એ સંજ્ઞા દૂષિત છે. સ્થિતિપરત્વે એ સંજ્ઞા પાડી છે; 'પ્રધાન' ને 'ગૌણ'ની પેઠે 'એ સંજ્ઞા અર્થપરત્વે નથી. પરંતુ સ્થિતિમાં ફેરફાર અર્થને લઈને થાય છે; જેમકે, સાધારણ રીતે 'મેં તેને ચોપડી આપી' એવા વાક્યમાં 'ચોપડી' ઉપર્ય છે તે ક્રિયાપદની પાસે છે; પરંતુ કેટલીક વખત આપણે 'મેં ચોપડી તમને આપી છે, તેને નહિ' એમ અર્થને લઈને કહીએ છીએ, ત્યારે ગૌણ કર્મ ક્રિયાપદની પાસે આવી ઉપર્ય સંજ્ઞા પામવાનો પ્રસંગ આવે છે. આ પ્રમાણે એ સંજ્ઞામાં ફેરફાર છે. 'પ્રધાન' ને 'ગૌણ' એ પ્રાચીન સંજ્ઞા અર્થનિર્બંધન છે—અર્થને આધારે છે, માટે અનરવ—દોષરહિત છે.

'મેં તેને પ્રશ્ન પૂછ્યો' એમાં પ્રધાન કર્મનો અર્થ ક્રિયાપદથી અભિહિત છે ('મેં તેને વાત પૂછી—કારણ પૂછ્યું'), માટે પ્રધાન કર્મ પ્રથમામાં આવે છે. ગૌણ કર્મનો અર્થ ક્રિયાપદથી અભિહિત નથી, માટે તે અનભિહિત કર્મના અર્થમાં દ્વિતીયામાં આવે છે.

'મારાથી તેને કારણ પૂછાયું નહિ, કપકો દેવાયો નહિ, માર

મરાયો નહિ, શિક્ષા કરાઈ નહિ,' વગેરેમાં પ્રધાન કર્મ અભિહિત હોવાથી પ્રથમામા છે અને ગૌણ કર્મ અનભિહિત હોવાથી દ્વિતીયામા છે

અત્યન્તમંયોગ—કાળ અને સ્થળની મર્યાદાનો અર્થ બતાવનારા ગૃહ્ય મંત્રકૃતમાં દ્વિતીયામા આવે છે અંગેજી ભાષામાં પણ એવા શબ્દને દ્વિતીયા વિભક્તિમાળ ગણ્યા છે અને તે દ્વિતીયાને કાલવાચક દ્વિતીયા, મર્યાદાવાચક દ્વિતીયા, કે સ્થલવાચક દ્વિતીયા કહી છે ગુજરાતી ભાષામાં ઘણે સ્થળે મર્યાદાવાચક અવ્યય 'મુધી' વપરાય છે, પણ કેટલેક સ્થળે નથી વપરાતો

તે ચાર દહાડા માદો મહો

તેણે રમ્તામા ચાગ માઈલ જાલજોય ક્યાં કીધુ

હું બે ગાઉ આપ્યો

તે એક કેલાકે બીજો રહ્યો

ઓરડો ૧૫ ફુટ લાંબો છે

નની એક ચોજન વાડી છે

આ બધા અત્યન્તમયોગના (કાળ, સ્થળ, માપ, વગેરે સાથે નિકટ મળધના) હાળવા છે

તે એક મસ વેદ બાણ્તો ચા થો આમા વિ એ બાણ્તો તુ અંતરંગ કર્મ છે અને કોશ એ બહિરંગ કર્મ છે ક્રિયામાત્ર કાળ અને સ્થળમાં થાય છે માત્ર કાળને અને સ્થળને ક્રિયાના વિષયેક માન્યા છે વેદ બાણ્તોનું કામ કોશ સાક્ષતા થાય છે માટે કોશ એ અચર્ય કર્મનો 'વેદ' નો આપ્રય છે એમ સમજવાનું ॥ અને તેથીજ એને બહિરંગ કર્મ કહે ॥

૩ ગત્યર્થકને યોગે—ગત્યર્થક ક્રિયાપદને યોગે જે સ્થળ તરફ ગતિ દોર્ય તે સ્થળવાચક પદ દ્વિતીયામા આવે છે આ ગ્રન્થના નમૂના અને અંગેજીમાં મળતી છે

હોકરો ગામ નાય છે

તૃતીયા—

૧ કતાં ને કરણ—કતાં ને કરણ એ તૃતીયાના મુખ્ય અર્થ છે

તેણે મનુને બાણે દુષ્ટો. (કર્તા, કર્તુ)

૨. રીનિવાચક તૃતીયા—

તેણે બહુ પ્રેમે મારી આગનાજ્વાળના કરી.

તે નિયમે ધરખર્ચ ચલાવે છે.

આ કર્તુવાચક તૃતીયા છે. કર્તુમાં એ અર્થ સમાયેલો છે.

સ્વપ્રજ્ઞાની ખાતર દુદી ગતુના કરી છે.

૩. વિકારિ અંગવાચક—

વિકારિ અંગવાચક શબ્દ તૃતીયામાં આવે છે.

આંખે કાગેઝ; કાને જાંઘ; પગે ડાંગડા.

૪. ગમ્યમાન ક્રિયાના કર્તૃવાચક—

ગમ્યમાન ક્રિયાના કર્તૃવાચક શબ્દ તૃતીયામાં આવે છે.

નામે નરસિંહ, ગોત્રે કારવપ. સ્વભાવે ઉગ્ર (‘ગતુવાય છે,’

‘ગમતાય છે.’ ક્રિયા ગમ્યમાન છે, તેનાં એ કર્તુ છે.)

૫. હેતુવાચક—

તે દુઃખે સિખાય છે; ટાઢે મરી જાય છે; તાપે તપી જાય છે.

૬. ફળવાચક—

તે મહીને પાગાને ગામ પહોંચે છે.

તેનું કાંઈ મળે વર્ષ સફળ થયું.

પણે માણે પણ તેની મનઃકળ મધાઈ નહિ.

૭. ‘સદ’ (સાથે) ના અર્થને યોગે અને પરિસ્થિતિના

અર્થમાં—

તે ઠીક ચહેરે પાછો ગયો.

દુઃખને લીધે અત્રુર્મીથી આંખે વહાણું વાય છે.

ચન્દ્રલેખાઈ ચઢિત ચઈ ચુંદરી, કાં પડિ આખરી આજ ?

ગિહિલી કુણિ કરી ?

આમાં 'ચન્દ્રલેખાઇ' એ તૃતીયા 'ચન્દ્રલેખાની સાથે' એવા અર્થમાં છે સંસ્કૃતની પેઠે 'સહ' (સાથે) શબ્દના અર્થમાં 'સહ' (સાથે) શબ્દ વગર તૃતીયા પ્રયોજાઈ છે.

ચતુર્થી—

૧ સંપ્રદાનના અર્થમાં—

તેણે બ્રાહ્મણને ગાય આપી.

મેં મિત્રને પત્ર લખ્યો, મોકલ્યો.

તેણે ધોળીને કપડા આપ્યાં.

૨ રુચ્યર્થ ઘાતુને યોગે—'ગમવું,' 'રુચવું,' 'ફાવવું,' વગેરેને યોગે ચતુર્થી વપરાય છે.

મને તે ફળ રુચતું નથી—ગમતું નથી—ફાવતું નથી—અતુફળ

પરતું નથી—માફક નથી—ઠીક લાગતું નથી

૩ 'દેવાદાર હોવું' એવા અર્થના ક્રિયાપદને યોગે—

હરિ ભક્તને દેવાદાર છે

પરતુ પછી વધારે પ્રચલિત છે

હરિ ભક્તનો દેવાદાર છે—દેવાદાર—કરજદાર—ઋણી છે.

તેને છોકરાં નથી,

શાહરને ફરતો કિલ્લો છે,—

આવે સ્થળે સંબંધના અર્થમાં પછી છે. વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે 'ને'

એ પછી પર સમગ્રીના પ્રત્યયથી થયો છે.

સર્વને વશ—ઉચિત—આનાં નિશેષણને યોગે ચતુર્થી મરાઠીમાં પણ વપરાય છે.

■ તુમના મુલીલા યોગ્ય વર આદે,

૪. તાદૃશ્ય—

તે રમવાને તૈયાર થાય છે

તે હવા ખાવા મહાબળેશ્વર ભય છે

૫. પ્રમાણવાચક—

ચાર જેમ આઠને છે, તેમ આઠ સોળાને છે.

૩.ની પેઠે આ પ્રયોગ પણ વાસ્તવિક રીતે પછીનો છે, સંબંધવાચક છે.

૬. કર્તાના અર્થમાં—

મારે આજ ગામ જવું છે.

તેને કાલ મુંબઈ જવું છે.

માત્રીમાં પણ કર્તા કેટલેક સ્થળે-પાદિજેને યોગે ને અન્યત્ર—ચતુર્થીમાં આવે છે:—

તુલ્લા યવદય મેલે પાદિજે.

‘યાળીલા ન વર્ગે મનુષ્ય દ્વય ચાંગલે,’ સર્વતરુવિ

મલ્લા કામ કરવને.

મલ્લા મુંબઈ જાવવાયે જાહે.

પંચમી—

૧. અપાદાનના અર્થમાં—

તે ગામથી નીકળે છે, બારીથી પડે છે. (બારીએથી-વધારે પ્રત્યયો આવે વાપરવાનો પ્રચાર)

પ્રત્યક્ષ છૂટા પડવાના અર્થમાંજ અપાદાન હોય છે એમ નહિ. બુદ્ધિથી પામે જઈ ત્યાંથી પાછા ફરવું એવો અર્થ જે ક્રિયાએમાં રહ્યો હોય તેને યોગે પણ અવધિભૂત પદ અપાદાનજ છે. સાધ્યકારે એ વાત સાધ્યમાં બહુ સારી રીતે પ્રતિપાદન કરી છે.*

અધર્મથી કંટાળે છે. (અધર્મથી ઘણી હાનિ થશે એમ વિચારી તે રસ્તેથી પાછો ફરે છે.)

એટલેથી હું વિરમું છું.

—થી કંટાળવું, વિરમવું, બેદરકાર હોવું, ખીવું, રક્ષવું, ચઢિયાતા થવું, જ્વાનિ પામવી, અન્તર્ધાન થવું, વારવું, શીખવું, જન્મવું,

ધવું-એ બધે સ્થળે અપાદાનનોય અર્થ છે લુહવા સગ્રાવ્ય નિવૃત્તિ -
મન વડે પુનઃ ત્યા જઈ નિવૃત્ત ધાય છે

૨ હેતુવાચક—

ગરમીથી શરીર તપે છે (તૃતીયા પણ હેતુવાચક છે-ગરમી
એ શરીર તપે છે)

૩ અન્યાદિને યોગે-અન્ય, ભિન્ન, એવા અર્થના શબ્દને
યોગે પ્રથમી વપરાય છે

આ તેથી (તેનારી) ભિન્ન-અન્ય-બનેરૂ-પૃથક છે

૪ મર્યાદાવાચક—

તે મહીનાથી માત્રી પાસે આવ્યો નથી

૫ કર્તા ને કરણના અર્થમાં-તૃતીયાના મુખ્ય અર્થમાં
પ્રથમી પણ વપરાય છે

છોકરાથી માઠ વચાતો નથી

તે ચાપુથી શાક છીને છે

૫ઠ્ઠી—

રોપાર્થ —

ર્તુ, ઇર્ષ, શ્રાદ્ધ કરકથી અને પ્રાતિપદિકથી અન્ય અર્થ
તે રોપ

અર્થ 'મહાભાષ્ય' માં એવો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે કે કર્તુ આદિ ઉપર ગણાના
તેથી ભિન્ન અર્થ છે નહિ 'શબ્દનો પુરુષ એવો અર્થ એવો છે કે
'રાત્રિ બને રત્તિભાગ આપે તે પુરુષ' 'વૃદ્ધની રાખ્યા' એમાં પણ વૃદ્ધ
એ રાખ્યાનું અધિકાર છે ખરૂં એના સ્વત્વ (સ્વામિત્વ) ચાર પ્રકારથી થાય
છે-વેચાણથી, અપહરણથી યાચનાથી ને વિનિમયથી એ બધે રથને કર્માદિની
ધના કેરી રાખા છે આ રાખના ઉત્તર સિદ્ધાન્તી એવો આપે કે એમ
તો કર્માદિની અવિવક્ષા તે રોપ પણ વિષમાન વસ્તુની અવિવક્ષા કેમ થાય ?
એનું સમાધાન મેં છે કે વિષમાન પદાર્થની પણ અવિવક્ષા થાય તે આ
મમાણે - 'અવેક્ષિતા લોભ (રૂબા) વગરની લેમ, 'અનંદા કન્યા' આમાં લોભ

ને હર ઉપ નદિ એમ નથી. વિષમાન છે તેપણ તેની અવિચાર છે. એથી હરદ્ર, ભયિન આવિષમાનની પાત્ર વિવક્ષા થાય છે-‘સમુદ્ર દ્વિપ (નાની દ્વીપ જેવો) છે.’ વિનય વર્ધિતક (નાની વધેલી રકમી) છે.

ગ્રેપનો અર્થ-ગ્રેપનો અર્થ એટલે સંબંધનો અર્થ સમજવો.

લોકમાં બહુ પ્રકારના સંબંધ છે; જેમકે,

૧ સ્વસ્વામિભાવ (માલિકીનો)-છોકરાની ચોપડી;

૨ સેવ્યસેવકભાવ (શિક્ષાકરનો)-રાજાનો પ્રધાન;

૩ અવયવાવયવિભાવ (આપું ને તેના ભાગનો)-ઝાડની ડાળી;

૪ આધારાધેયભાવ (પાત્ર ને તેમાં રહેલી વસ્તુનો)-ગોળીનું પાણી;

૫ સામાનાધિકરણ (એકનાનો)--વડનું ઝાડ; તેનું તે; એનું એ;

૬ પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ (પદાર્થ અને તેની ગનેલી વસ્તુનો)--
સોનાનું સાંકળું;

૭ ન્યનનકભાવ (ઉત્પન્ન કરનાર ને ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુનો)-
મુરજનો તડકો;

૮ શુભશુષ્ણિભાવ-ધર્મધર્મિભાવ (શુભ ને તે જે દ્રવ્યમાં રહેલો
હોય તે દ્રવ્યનો)-સોનાની પિળારા.

૨. કર્તારિ પદ્ધતી-કર્તાના અર્થમાં પદ્ધતી વપરાય છે. સંસ્કૃત-
માં એવો પ્રયોગ વિદ્યર્થ કૃદન્તને યોગે કે વર્તમાન કાળના અર્થમાં
વપરાયલા કેટલાક લૂપ કૃદન્તને યોગે થાય છે. ગુજરાતીમાં પણ
બહુધા એવો પ્રયોગ કૃદન્તને યોગે થાય છે.

રાજાનો માનીતો (રાજાએ માનેલો)

તેણે મહેતાજીના હાથનો માર ખાધો નથી. (દોષે, ગોરેલો)

૩. કર્મણિ પદ્ધતી-કર્મના અર્થમાં પદ્ધતી વપરાય છે.

શિષ્યની શિક્ષા યોગ્ય હતી. (શિષ્યને કરેલી)

✓ નામયોગીને યોગે—

દારની પાદ ૧-ઉપર-પાડે, વગેરે

૫ વ્યાપક-મણી વ્યાપક છે, બહોળા અર્થમાં વપરાય છે
આથી તે અન્ય વિભક્તિઓના અર્થમાં પણ વપરાય છે
વચ્ચનો માટો (મચ્ચીનો અર્થ-મચ્ચીદા)
દિવસનો હવે છે રાતનો વાચે છે (સપ્તમીનો)
મનનો નળણો, શરીરનો સળણો (તૃતીયા)
હાથનો છૂંદો, જીવનો ઉદાર (ધર્મધર્મિભાવમાં સમાવે
ધાય છે)

તે કહ્યા દહાડાનો જૂખ્યો છે 'તે ક્યારનાંએ ગયો છે,'
અર્થ કામનો મંદો થયો છે—આવે રથને મરાઠીમાં મોધી ૩ ૭
રિશક્તિ આવે છે

મી દિવસાચા મિત્ર નહીં

તો રાત્રીના જાગતો જાગિ દિવસાચા મિત્રો

✓ સપ્તમી—

૧ અધિકરણ—

તે ઝાડે અલ્લો, તેને માથે ટોપી છે

૨ નિર્ધારણવાચક—એ નિર્ધારણસપ્તમી કરેવાય છે
બધા છેકરાઓમાં તે હોશિયાર છે

૩ સતિસપ્તમી—

વળત જેતાં તેઓ થોક સમ્યો (જતે છતે) અહિં 'વખા
સપ્ત હુપ્તસપ્તમીક છે

અપ્રશ્નમાં સસ્કૃતના જે-તે રચના છે

મૂલિ મિળદર તુમિળિદે અવસં સુકદ પળણદ ૧ હેમ ૦ ૮ | ૪ | ૪ :
(તુંબીનું મૂળ વિનદ થયે અવસ્ય પાદક સુકાય છે)—

આમાં મૂલિ ને વિળદર બને સપ્તમીમાં છે સતિસપ્તમી છે

‘મુખ્યાવગોધ ઔદ્ગિનક’માં પણ સંસ્કૃતના જેવી રચના છે.
મેધિ વરસતમ મોર નાચઈ. ૫૦ ૧૩૮ બુચ્ચો.

૪. કુરુણાર્થ

સો કુંપીઆમાં તેનો માસિક ખર્ચ નીશગે નહિ.

૫. નિપુણાદિને યોગે—

નિપુણ, પ્રવીણ, નિષ્ણાત, હોશિયાર, કાળેલ, જેવા અર્થના વિશેષણને યોગે સમગ્ર વપરાય છે.

તે ગણિતમાં હોશિયાર છે.

તે સર્વ શાસ્ત્રો ને કળામાં નિષ્ણાત—કુશળ છે.

પ્રકરણ ૧૬મું

સર્વનામઃ પ્રકાશાદિ

અન્યર્થતા—‘સર્વનામ’ શબ્દને અંગ્રેજીમાં ‘પ્રતિનામ’ કહે છે. અંગ્રેજી શબ્દ કરતાં ‘સર્વનામ’ શબ્દ વધારે સુક્ત છે એમ નિહ-દનિ કહે છે.

ભાષ્યકારે સંસાર કેવી હોવી જોઈએ તે પ્રશ્ન અનેક રીતે ચર્ચો છે અને કહ્યું છે કે સંસાર એવી હોવી જોઈએ કે તેનાથી કંઈ નાનું સ્વરૂપ થઈ શકે નહિ. અર્થાત્, સંસારશબ્દ જેમ અને તેમ નાનામાં નાના હોવા જોઈએ; જેમકે સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં ટિ, ધિ, વગેરે સંસાર નાનામાં નાની છે. એમ છતાં પણ જ્યારે આચાર્ય પાણિનિ ‘સર્વનામ’ જેવી મોટી સંસાર પાડે ત્યારે તેનો કંઈ હેતુ હોવો જોઈએ. તે હેતુ એવો છે કે એ સંસાર અન્યર્થ છે.

* “Only one thing may be called the Sun; only certain objects are white; but there is nothing which may not be I and you and it, alternately as the point from which it is viewed.

અર્થનું નામ તે સર્વનામ માત્ર નામને ઠેકાણે વપરાઈ પ્રતિનામ થાય છે એ નુજ નહિ, પરંતુ એ અર્થનું નામ છે માટે સર્વનામ છે એ જોવાનારા પોતાને માટે 'હું' વાપરે છે, અર્થ પાસેના પદાર્થને માટે આપણે 'આ' વાપરીએ છીએ, આમ 'હું' એ સર્વ જોવાનારાનું નામ છે, 'તે' એ અર્થ પાસેના પદાર્થનું નામ છે, 'આ', 'એ', એ અર્થ પ્રત્યક્ષ પદાર્થનું નામ છે, 'કોણ' એ અર્થ અનિશ્ચિત, અજ્ઞાત પદાર્થનું નામ છે માટે એ બધા ગ્રન્થ અર્થનું નામ દેવાને લીધે

In this universality of their application is dependent upon relative situation merely, and in the consequent capacity of each of them to designate any object which has its own specific names besides and so in a manner to stand for and represent that other name lies the essential character of the pronoun. The Hindu title, *varan* is a name for every thing, 'universal designation' is therefore more directly and fundamentally characteristic than the one we give them pronoun 'standing for a name'. Whitney quoted in Morris' *Historical Outlines of English Accidence* pp 124 125

માત્ર એક જ પદાર્થ સૂચ્યે કહી શકાય છે માત્ર અમુક પદાર્થોનું સ્વેત દોષ ન પશ્ય એવું કનિષ્ઠી કે એ, એ દૃષ્ટિનિહિત એઈએ તે દૃષ્ટિનિહિત અનુક્રમે હું તું અને તે દોષ ન શકે

આ પ્રમાણે જ નહીં જુદા પદાર્થના સંબંધમાં જુની જુની રિધતિને કીરે સર્વનામનો પ્રયોગ સર્વવ્યાપક છે અને પદાર્થનું ખાસ નામ દોષ છે તે ઉપરાંત તેને લાગુ પડે એવી દરેક સર્વનામમાં સજિ છે તેમજ તે નામને ખદબે જાણે તેના પ્રતિનિધિ તરીકે રહી શકે છે, તેમાજ સર્વનામનું ખાસ લક્ષણ સમાયતું છે તેટલા માટે એવા શબ્દને આપણે પ્રેનાહન પ્રતિનામ ખદબે આવે તે, એવી સજ્ઞા આપીએ છીએ તેના કવતા હિંદુ લોકોની 'સર્વનામ દરેક પદાર્થનું નામ સર્વવ્યાપક સજ્ઞા એ સજ્ઞા વધારે સીધી રીતે અને એના મૂળને બરાબર લાગુ પડે એવી રીતે એનું લક્ષણ દર્શાવે છે માર્કિસવિરચિત 'અમેલ બાબાના પદ વિ યાસની એનિહ સિદ્ધિ રૂપરેખા મા નિદરનિના ૩ ધમ થી દર્શાવે આપે છે તે

‘સર્વનામ’ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ‘સર્વનામ’ શબ્દ ‘પ્રતિનામ’ શબ્દ કરતાં વધારે યુક્ત છે અને અન્વય છે.

પ્રકાર—સર્વનામના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. પુરુષવાચક; ૨. દર્શક; ૩. સાપેક્ષ; ૪. પ્રત્યાર્થ; ૫. અનિશ્ચિત; ૬. સ્વાર્થ; ૭. અન્યોન્યવાચક.

પુરુષવાચક—પુરુષ ત્રણ છે—પહેલો, બીજો, ત્રીજો. સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં એ પુરુષોને અનુક્રમે ઉત્તમ, મધ્યમ, અને પ્રથમ પુરુષ કહે છે. સંસ્કૃતમાં ત્રીજા પુરુષથી રૂપાખ્યાન આપવાનો પ્રચાર છે; તેમાં ત્રીજો, બીજો, ને પહેલો, એવા ક્રમ છે. આ કારણથી ત્રીજો પુરુષ પ્રથમ પુરુષ કહેવાય છે, બીજો મધ્યે હોવાથી મધ્યમ, અને પહેલો બોલનારને લગતો છેલ્લો હોવાથી ઉત્તમ કહેવાય છે.

‘હું’ એ પહેલો પુરુષ, ‘તું’ એ બીજો પુરુષ, અને ‘તે’ એ ત્રીજો પુરુષ છે. એ પુરુષોનાં રૂપ ત્રણે જાતિમાં સરખાં છે; વચન અને વિભક્તિના પરત્વેજ રૂપમાં ભેદ છે. હાલમાં ‘તે’નું શ્રીજિગ ‘તેણી’ એવું રૂપ માત્ર ખારસી લેખકોજ નહિ પણ હિંદુ લેખકો પણ વાપરતા થયા છે; પરંતુ એ રૂપ શિષ્ટ ગણી શકાય એમ નથી. જૂની ગુજરાતીમાં ‘તેણી,’ ‘જેણી,’ એવાં શ્રીજિગનાં રૂપ જોવામાં આવે છે.

‘તું’ને તેણી શ્રીયે સંકેત કરું તે સઘડું વૃત્તાંત કરું. પ્રધાન બોલું રાગ સાંભલિ. તેણી શ્રીયે સંકેત કરું તે હું તુજ નહીં કરું’.

વેતાવપંચવિંશી, પૃ. ૯૫

‘તેણીયઈ’ એ તૃતીયાનું રૂપ ‘પંચાખ્યાન’માં છે એમ ડૉ. ટેસિટોરિ કહે છે.

‘રાજકન્યા મઈ દીકી જિસઈ । હઉં મોહિઉ તેણીયઈ તિસિઈ’

‘તેણી’ એ રૂપ પ્રેમાનન્દમાં ‘ચન્દ્રહાસ-આખ્યાન’માં છે.

‘ધાસી નામે પ્રેમદા, તેણિએ પ્રસન્ન્યો ગાળ.’ કંડૂ રત્ન

પરંતુ હાલ એ રૂપ શિષ્ટ ગણાતું નથી.

‘હું’ અને ‘તું’નાં રૂપાખ્યાન નીચે પ્રમાણે છે:—

હું		તું	
એ. વ.	બ. વ.	એ. વ.	બ. વ.
૧લી હું	અમે-	તું	તમે-
	અમે		તમે
૨જી મને-મુજને-	અમને-	તને-તુજને-	તમને-
મજને-હુંને	અમોને	તજને-તુંને	તમોને
૩જી મેં	અમે-	તેં	તમે-તમોએ
	અમેએ		
૪થી મને-મુજને-	અમને-	તને-તુજને-	તમને-
મજને-હુંને	અમોને	તજને-તુંને	તમોને
૫મી મારાથી-	અમારાથી-	તારાથી-	તમારાથી-
મુજથી-મજથી-	અમોથી	તુજથી-	તમોથી
હુંથી		તજથી-તુંથી	
૬ઠ્ઠી મારો-રી-ફે	અમારો-	તારો-રી-ફે	તમારો-
	રી-ફે		રી-ફે
૭મી મારામાં-મુજ-	અમારામાં-	તારામાં-	તમારામાં-
માં-મજમાં-	અમોમાં	તુજમાં-તજ-	તમોમાં
હુંમાં		માં-તુંમાં	

પ્રયોગ-મજને-મજથી-મજમાં; તજને-તજથી-તજમાં-
આ રૂપો ગદ્યજ્ઞ કવિત્ વપરાય છે. એ તેમજ મુજને-મુજથી-
મુજમાં, તુજને-તુજથી-તુજમાં કવિતામાં વિશેષ વપરાય છે. હુંને-
તુંને, હુંથી-તુંથી, હુંમાં-તુંમાં, એ રૂપો ક્રિયાવાકમાં ને કવિત્
મુસ્તબમાં વપરાય છે. અમોને-તમોને, અમોથી-તમોથી, અમોમાં-

મોમાં—અઃ રૂપો માનવાચક છે, પણ કવચિત્ વપરાય છે. પારસીઓ
મેને બદલે અમુને—તમુને; અમુધી—તમુધી; અમુમાં—તમુમાં—એ
રૂપો વાપરે છે.

અમે—અન્ધકાર, વર્તમાનપત્રના અધિપતિ, અને મોટાં
માણસો પોતાને માટે એકવચનના અર્થમાં એ રૂપ વાપરે છે.

અપ્રપત્તિ—અપ્રકાશમાં હડં અને તુહં રૂપો પરથી ગુજરાતીમાં ‘હું’ અને ‘તું’ રૂપ
આપ્યાં છે. અપ્રકાશ હડં સં. અહમ્ પરથી યતું છે—અહમ્—અહડં—હડં.

‘મુખાવબોધ’માં ‘હડં’ રૂપ ભૂતી ગુજરાતીનું જોવામાં આવે છે.
હિંદી ને પંજાબીમાં ‘હું’ ને હકાલે મેં રૂપ છે અને મસાહીમાં મી છે. એ
રૂપો તુ. ઇ. ય. ના મરં અપ્રકાશ રૂપ ઉપરથી આપ્યાં છે. બંગાળી રૂપ જામિ છે.
કવચિત્ આમ રૂપ તરીકે મુદ વપરાય છે.

‘અમે’ ને ‘તમે’ રૂપો પ્રાકૃત અમ્હે, અપ્રકાશ અમ્હરં અને પ્રાકૃત તુમ્હે,
અપ્રકાશ તુમ્હે, તુમ્હરં પરથી આપ્યાં છે. અમ્હે રૂપ સસ્ત્રુન જામે (અસ્મ અંત્ર
ઉપરથી) પરથી ઇ નો હ્ યડ આપ્યું છે. જામે રૂપ વૈદિક છે. તુમ્હેમાંના તુ-
માંના હનો ગુજરાતીમાં જ યયો છે.

‘અમે,’ ‘તમે’ એ રૂપમાં ‘અમે’ રૂપ પ્રાકૃત અમ્હો પરથી આપ્યું છે.
ડૉ. ટેસિટોરિ હે છે કે ‘પચાખ્યાન’ માં એ રૂપ વપરાયું છે. ‘અમે’ ને
સાઃરે ‘તમે’ યતું છે. પ્રાકૃતમાં તુમ્હે છે, તુમ્હો નથી.

ગુજરાતીમાં પ્રાકૃત ર ને ડ નો ‘અ’ કરવા તરફ યતું વલણ છે; જેમકે,

સં. નિરીક્ષણ=નિરીક્ષણ-નિરખતુ

પરીક્ષણ=પરીક્ષણ-પારખતું

ધુન=ધુનો-ધણ

મનુષ્ય-મનુષ્ય

ગૃહ-મડું

પ્રા. જવરિ (અપ નિઠ)—નરિ (નયો).

નિદેશીય રાજમાં પણ ‘માત્રમ’ ‘માત્રમ’ વનેરે.

બીજા કહે છે કે “ગુજરાતીમાં ‘અમે’ રૂપ છે; પણ ગામડાંના
લોકો ‘હમે’ વાપરે છે. એ ‘હમે’ રૂપ કંઈ ‘અમે’ કરતાં વધારે શુદ્ધ નથી.”

‘હમે’ રૂપ હાલ તો ગુજરાતી ભાષામાં જોડણીની અવસ્થા અસાધ્યતાને લીધે શિષ્ટ લેખક પણ વાપરે છે, પરંતુ બીમ્સનું = કહેવું યુક્ત છે કે ‘અમે’ રૂપના કરતા ‘હમે’ રૂપમાં વિશેષ શુદ્ધ નથી ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે જમ્હે રૂપ પરથી એ રૂપ આવ્યું છે એ હાલ ‘અમે’ રૂપના ઉચ્ચારમાં હકાર એવી ગીતે રહેવો છે કે તે ‘અમે’ થી તેમજ ‘હમે’થી દર્શાવાતો નથી ‘હમે’ લખી ‘હને’ લઘુપ્રયોગ હકાર કહેવો ને ‘અમે’ વાપરી ખરી ઉચ્ચાર કરવો એ બેમાં ક’ લાક્ષણિક ભેદ નથી ‘અમે’ આમ નવું ટપકાવાળું રૂપ કદાચ ખરે ઉચ્ચાર દર્શાવી શકે, પરંતુ એવા નવા રૂપ ભાષામાં યોગ્યતા ઇષ્ટ નથી એવા નવા રૂપ યોગ્યતા તો પહેળા ઉચ્ચાર તેમજ ચકાર વગેરે કેટલા વર્ણના બે ઉચ્ચાર કેટલાક પ્રાન્તમાં થાય છે તેને માટે પણ નવાં ચિહ્ન યોગ્યતાનો પ્રસંગ આવે

મેં તે, મયા-મદ (અપ), દયા-દદ (અપ) પાથી આવ્યા છે

સામાન્ય અંગ—‘હ’ ને ‘દ’ના રૂપોમાં સામાન્ય અમ ‘મ’ ‘અમ’ ‘ત,’ ‘તમ’ અને પદ્ય ત ‘મારા મુજ અમારા,’ ‘તારા-તુજ,’-તમારા છે અપભ્રંશના રૂપોમાં પણ સામાન્ય અમ ‘મ-‘ત’, ‘અમ્હ’-‘તુમ્હ’ છે ‘મુજ’ તુજ રૂપો અપભ્રંશ મન્ન (વ એ જ)-તુન્ન (વ એ જ) પાથી આવ્યા છે ‘મારને,’ ‘મુજથી,’ ‘મુજત’ ‘અમા’ ‘તુજને,’ ‘તુજથી,’ ‘તુજત,’ ‘તુજમાં’ ‘મારામાં,’ ‘તારામાં’ વગેરે રૂપોમાં પદ્ય ત અમને પ્રસયો લાગ્યા છે પદ્યના અમ બને છે એ વાત અગત્ય કહી છે

મરાડીમાં પણ મજ અને તુજ સાના ય રૂપ તરીકે વપરાય છે જેમકે મજસી-તુજસી (ત), મજલ-તુજલ (દિ, ચ) મજદૂન-તુજદૂન (પ)

‘મારા-અમારા,’ ‘તારા-તમારા’-આ રૂપો ખરે જોગ ‘મ-અમ,’ ‘ત-તમ’ અપ ઉપરથી જ થયા છે એ અમને વાર- (જ દાખલ) ભાર લાગી એ નવા અમ થયા છે

દ્વિતીમાં મરા-તરા દ્યારા-તુદ્યારા છે બચાવોમાં ‘મારા અને ‘તારા’ ને માટે મોર-તોર, આમાર-તોમાર છે બદ વ-આમાદેર-તોમાદેર છે સરુત ઉ પ્રયવનો અપભ્રંશમાં વાર (માર) થાય છે જેમકે કુમ્મદીય-તુમ્મદાર, અમદીય-તમ્મદાર

અદ્ધારા, મદ્ધારા, એ રૂપો અપર્જગમાં વપરાય છે; એમને,
મદ્ધા હુઆ હુ મારિઆ વહિળી મદ્ધારા વન્તુ—બહુ થયું એ માર્યો-મરાયો એન
મારો કાન્ત-બહુ થયું એ, એન, મારો કાન્ત મરાયો.

દિવિસ અદ્ધારા વન્તુ—દેખ મારા કાન્તને.

કર (સં. વાર્ય ઉપસથી), કાર (સં. છે; કુમ્મકાર); કર (સં. છે; વશાકર,
મરાધીમાં પુર્વેચર-ધુનાનો) એ જ્યાં પડ્યો વપરાય છે.

દર્શકે અર્વનામ—‘આ’, ‘એ’, ‘તે’, ‘પેહું’, ‘ઓહ્યું’ (કાઠિયા-
વાડી)—એ દર્શકે અર્વનામ છે. ‘આ’, ‘એ’, ‘પેહું’—એ પ્રત્યક્ષપદાર્થ-
વાચક અને ‘તે’ એ પરોક્ષપદાર્થવાચક છે. પ્રત્યક્ષ પદાર્થ સમીપ
હોય તો ‘આ’, સદુજ દૂર હોય તો ‘એ’ અને દૂર હોય તો ‘પેહું’
વપરાય છે. ‘આ’, ‘એ’, ને ‘તે’ એ અવિકારક રૂપ છે અને ‘પેહો-
લી-હું’, ‘ઓહ્યો-લી-હ્યું’, એ વિકારક રૂપ છે. ‘આ’, ‘એ’, ને ‘તે’-
નાં રૂપ નીચે પ્રમાણે છે.

આ

એ

એ. વ.	પ્રા. વ.	એ. વ.	પ્રા. વ.
૧લી આ	આ— આઓ	એ	એ— એઓ
૨છ આ-આને	આ— આઓને— આમને	એ-એને	એ— એઓને— એમને
૩છ આણે	આઓએ— આમણે	એણે	એઓએ— એમણે
૪થી આને	આઓને-આ મને	એને	એઓને-એમને
૫મી આથી	આઓથી— આમનાથી	એથી	એઓથી— એઓનાથી— એમનાથી

આ

એ

એ વ	બ વ	એ વ	બ વ
૬૬ આનો-	આઓનો-	એનો-	એઓનો-
ની-નું	ની-નું	ની-નું	ની નું
	આમનો-ની નું		એમનો-ની-નું
૭૭ આમા	આઓમા-	એમા	એઓમા-
	આમનામા		એઓનામા-
			એમનામા

તે

એ વ

બ વ

૧૧ તો	તે-તેઓ
૨૨ તે-તેને	તે-તેઓને-તેમને
૩૩ તેણે	તેમણે-તેઓએ
૪૪ તેને	તેઓને-તેમને
૫૫ તેથી-તેનાથી	તેઓથી-તેઓનાથી-તેમનાથી
૬૬ તેનો-ની-નું	તેઓનો-ની-નું તેમનો-ની-નું
૭૭ તેમા	તેઓમા-તેઓનામા-તેમનામા

‘આ,’ ‘એ’ ને ‘તે’ ના ઉપોમા તેમજ આપેશ સર્વનામ ‘જે’ ના ઉપોમા ઘણી વાર એશ્વચનના ઉપો બહુવચનના અર્થમા વપરાય છે ‘એઓ,’ ‘આઓ,’ ‘તેઓ,’ એઓને-આઓને,’ એમને-આમને,’ ‘તેઓને-તેમને’ વગેરે બહુવચનના ઉપો બહુ પ્રાણિવાચક નામને લાગુ પડે છે જેમ નદમમા પણ પૂર્વાપરસળધેવી બહુવચનનો અર્થ સમજતો દેખે તો બહુવચનનું ઉપ વાપરવું વિવક્ષાને અધીન છે, તેમજ ઉપના મવનામના ઉપમા પણ એકવચનનું ઉપ બહુવચનના અર્થમા વપરાય છે ને એવે સ્થળે બહુવચનનું ઉપ વાપરવું એ વિવક્ષાને અધીન છે એવે ઠેકાણે કેટલાક બહુવચનનું ઉપ શિષ્ટ માનતા નથી

મેં કહેલાં પુસ્તક (કે પુસ્તકો) મુંબઈનાઓ ત્યારે લેતા આવજો.
આ સંસ્કૃત પુસ્તકો છે, એને માટે માટે બહુ રખડવું પડ્યું.

વ્યુત્પત્તિ-રૂપ (આ, એ) નું અપભ્રંશમાં પું. પ્ર. એ. વ. ઝાઝ (ઝાઝ)
અને છી. પ્ર. એ. વ. ઝાઝા (ઝાઝા) થાય છે. ઝાઝે (ઝાઝે) એ પું. પ્ર. વ. વ.
છે. ઝાઝ અને ઝાઝા એ અનુક્રમે પુલ્કિત અને ક્રીકિતનાં સામાન્ય અંગ છે.
એજ પ્રમાણે એતદ્ નું અપભ્રંશમાં પું. પ્ર. એ. વ. એહ (સં. એઃ, પ્રા.
એઃ, ધર. એહ) અને છી. પ્ર. એ. વ. પહુ એહ છે અને એજ સામાન્ય અંગ છે.
એહ પરથી 'એ' અને ઝાઝ પરથી 'ઝા' આવ્યા છે.

શુભ્રાવીની પોં અપભ્રંશની સાથે દિંદી વધારે મળતી છે, તેમાં 'એ'
કે 'ઝા'ને માટે વહ અને યહ છે. બંગાળીમાં એદ-હનિ અને પાળીમાં હહ છે.
અપભ્રંશમાં એદ ને તિ એ એતદ્ ને તદ્ નાં પ્ર. નાં વ. વ. નાં રૂપ છે.

એદ તિ ઘોડા એદ ધલિ એદ તિ નિશિત સમા ।

(આ તે યાદ છે, આ રમતી છે, આ તે લીલુ ખડો છે)

સંસ્કૃતમાં રૂપ ને એતદ્ નાં રૂપ કરતાં એતદ્ વધારે ધારેના પદાર્થ માટે
વપરાય છે.* શુભ્રાવીમાં એતદ્ પરથી આવેલા 'એ' કરતાં રૂપ પરથી આવેલું
'ઝા' રૂપ સમીપવર પદાર્થને માટે વપરાય છે.

દિંદીમાં વહ નિઃશ્વર્થ પદાર્થ માટે અને વહ દૂરશ્વર્થ પદાર્થ માટે વપરાય
છે. બંગાળીમાં હનિ ધારેના પદાર્થ માટે અને હનિ દૂરના પદાર્થને માટે વપ-
રાય છે. મરાઠીમાં હા (એ) ને તો (તે) એ દર્શક સર્વનામ છે.

તદ્ નાં રૂપ અપભ્રંશમાં તે ઉપરથી કવ્ય જેવાં થાય છે. સુ-પો પ્ર. એ. વ.
પું. માં છે; નપું. માં અપભ્રંશમાં જં, તેં એ પ્ર. એ. વ. તેમજ દિ. એ. વ. છે અને
જે ને તેં એ પ્ર. ને દિ. નાં વ. વ. છે.

મરાઠીમાં તો; દિંદીમાં પો; પાળીમાં ને સિધીમાં પહુ સો છે. બંગાળીમાં સં છે;
કાઠલીમાં પહુ સં છે.

* રૂપના સનિષ્ટ સમીપવરવર્તિ ચેતદો રૂપમ્ ।

અદસ્યુ વિપ્રવૃત્તે તદિતિ પરોક્ષે વિજાનીયાત્ ॥

રૂપ સનિષ્ટ-સમીપના પદાર્થ ને માટે, એતદ્ વધારે સમીપનાને માટે,
અદ્ય દૂરનાને માટે અને તદ્ પરોક્ષને માટે વપરાય છે.

તે, 'જે', 'સ' મા એકર માત્રથી માથી આવ્યો છે માત્રથી મા સ. પુરુષ -
 નું પુલિંગ થાય છે, એજ નમારે નર-નરે, હસ-હસ છે

સો એ તદ્દનું જ પ્ર એ વ નાકૃત રૂપ છે, સો=સ (ન) અપખરામા
 જુ-જો (ચદના) ને સુ-સો (તદના) રૂપ

જૂની ગુજરાતીમા જુ (જે), સુ (તે) રૂપો વપરાયા છે-
 મુખ્યાવબોધ-

જુ તરછ મુ કર્તા, જુ દેખછ મુ કર્તા, જુ કીજછ તં કર્મ
 (ત-નપુસકમા, અપખરામા પેઠે નપુસકમા જૂની ગુજરાતીમા ત રૂપ
 વપરાયુ છે)

એ અન્ધ મુખિછ પહાયછ,

એહ-નહિ (એનું)

એહ-રહછ

માત્રીમા હા (હા પુ, હી બી, ને હં નપુ) ને સો (સા લી-ત) એ દરીઃ
 સર્વનામ છે, તેમા હા એ ગુજરાતી 'આ' ને 'એ' ને મળતુ છે ને સો એ ગુજ
 રાત્રી તે ને મળતુ છે તો એ ત્રીજ પુરુષનું સર્વનામ પણ છે અદર્શતુ માત્રતામા
 પ્ર એ વ બહ થાય છે, તેમાથી હા આ બું છે

ખાત્રીમા એંદ-હનિ રૂપ છે, અને ઉત્તરીમા એ-એહિ-હહા રૂપો છે, એ
 બધા અપખરા રૂપ પ્ર એ વ એહ-એહો-એહુ પાથી આવ્યા

દૂરનો પદાર્થ દર્શાવના દિંદીમા વહ ઉહ, બોહ, મુહ સખ્દો છે, ખમાત્રીમા બો
 -હનિ છે ગુજરાતીમા એને મળેના રૂપ 'એ' છે બીજા સ્તેમા જો બાહારકર
 દૂરના દરીઃ સર્વનામ તરીકે ગુજરાતીમા 'આ' આવે છે તે ખોટું છે ગુજરાતીમા
 મત્સ્યક પદાર્થ દર્શાવના માટે પાસેનાને સાર 'આ' ને દૂરનાને સાર 'એ' છે

જૂની ગુજરાતીમા 'મુ વાવબોધ મા એલિંગ' ('એ' યા' માટે) અને
 'પદલક (પેલા) માટે વપરાતા છે અપખમા દ્યનું એવડ થાય છે, તે પાથી
 એવડ-એવડ-એવડ-એવડ-એવડ ને એવડ-વડ-પડ-પેડ એમ એ રૂપો
 આવ્યા છે, અમ ના મોઅર્સન કહેડ છે ના રેસિટોરિ પાર ને બવાર
 ઉપર રૂપ (અખનો પ્રયય) નાત્રી અ રૂપ વ્યુ પત્ર કર છે પાર પાથી અપ

પરિહૃત-સાત્વિક-પ્રલય-પેદા, ને અવાર પરી અપ-અવરિહૃત-ઓરિહૃત
સાત્વિક-ઓરિહૃત-ઓરિહૃત 'પાર'=સાત્વિક કિનારો; અવાર-પાસેનો કિનારો;
'ઓરિહૃત' કરતાં 'પેદા' દુરનાને લાગુ પડે છે.

આપેશ્વ સર્વનામ-‘જે’ એ સાપેશ્વ સર્વનામ છે; કેમકે એ
વાપર્યા પછી ‘તે’ની અપેશ્વ રહે છે-‘તે’ વાપરવું પડે છે. ‘તે’
એકલું વાપરી શકાય; એની પહેલાં ‘જે’ ન મૂકીએ તો એ ચાલે;
પરંતુ ‘જે’ની પછી તો ‘તે’ આવવું જોઈએ.

‘જે’ ને ‘તે’ આ બે શબ્દો વચ્ચે સંબંધ હોવાથી અને સંબંધ
દ્વિનિષ્ઠ છે-હુમેશ બે કે વધારે પદાર્થમાં રહે છે-તેથી ‘જે’ ને ‘તે’ એ
પરસ્પર સંબંધી સર્વનામ કહેવાય છે.

‘જે’નાં રૂપ ‘તે’નાં જેવાં જાય છે.

સંસ્કૃતમાં વદ્ એ સાપેશ્વ સર્વનામ છે. પ્રાકૃતમાં વ્ નો જ્ થાય છે.
પ્રાકૃતમાં પુલ્લિંગમાં પ્રથમાનું એકવચન જો ને પ્રથમાનું બહુવચન જે છે;
અપભ્રંશમાં પુલ્લિંગમાં પ્રથમાનું એકવચન જો-જુ ને બહુવચન જે છે. ન-
પુલ્લિંગમાં પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાં પ્રથમા ને દ્વિતીયાનું એકવચન જ છે.

દ્વિતી, ત્રીતી, પાત્રી, ને સિધીમાં પ્રથમાનું એકવચન જો છે. ગુણ-
શબ્દો પેઠે કાલ્પી ને બંચાળીમાં ચે-ચિત્તિ છે.

જુ, જં રૂપો સું, તે ની પેઠે જૂની શુભશતીમાં વપરાયાં છે.

મુખ્યાવલોકન-

ક્રિયા કરિવઈ જુ મુલિગઈ હુઈ મુ કર્તા (ક્રિયા કરવામાં જે
મૂળનો-પ્રથમનો છે તે કર્તા).

જં પૂછઈ (જે પૂછે છે); જં પૂછઈ તં કર્મ; જાણું કરી કરઈ
ત્રિવિધ દિધ ઇત્યાદિ ચુદ્ધિઈ ત્રિહાંઈ અનઈ જાણું કરી કર્તા ક્રિયા
સાધઈ તં કરણ (જેણે કરી દરે છે, લે છે, દે છે, ઇત્યાદિ ચુદ્ધિએ
જ્યાં અને

જેમ 'જે' નું 'જે' થયું છે તે તે જૂની ગુજરાતીમાં વપરાયું છે, તેમ 'તે' ને 'તે' રૂપે જૂની ગુજરાતીમાં વપરાયું છે. વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે એ દર્શાવે નથી, 'એ' ને અનુસારેનું થયેલું જણાય છે. જે-તે એ રૂપે વાટાઘાટા-તાટા ને જાહેર અપરજામાં છે.

મુખ્યાવબોધ—

જે-નહ, કે જે-નહ કારણ (૧)

જે-તહ-તુ-તહ-થહ-થહ (૫)

જે-નહ-જે-રહ (૫)

તે-નહ યોગ (તેને યોગે)

તે જૂની અક્ષર પરંપરા હિંદુ ત્રીજા-નહ સગડે અધિકૃત હુઈ (તે ત્રીજા અક્ષર પર [પછી] હિંદુને જાહેર ત્રીજાનો મગ્ગ-મળતો થાય છે)

'જે' ને 'તે' હિંદુ વગર પણ જૂની ગુજરાતીમાં વપરાયું છે.

મુખ્યાવબોધ—

જે કર્તા-નહ અથવા કર્મ-નહ આધાર હુઈ તે અધિકૃત
(જે કર્તાનો અથવા કર્મનો આધાર થાય છે તે અધિકૃત છે)

પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ—'કાણ' અને 'શું' એ પ્રશ્નાર્થક ભવે નામ છે. 'કાણ' સામાન્ય રીતે પ્રાણીને માટે અને 'શું' વસ્તુને માટે વપરાય છે. પરંતુ કવિતામાં 'કાણ' પદાર્થને માટે પણ વપરાયું છે. ('કાણ તેનું ગામ' પ્રેમા, જુઓ મધ્ય ૦ વ્યાક ૦, પૃ. ૭૦)

'કાણ', ને 'શું'ના રૂપાળ્યાન નીચે પ્રમાણે છે. 'કાણ'ના ૩૫

બધી જાતિમાં ને બને વચનમાં સરખા છે.

કોણુ

૧લી કોણુ	૫મી કોણુથી-કોનાથી-કેનાથી
૨જી કોને-કોણુને-કેને	૬ઠ્ઠી કોનો-ની-નું; કોણુનો-
૩જી કોણે-કેણે	ની-નું; કેણુનો-ની-નું
૪થી કોને-કોણુને-કેને	૭મી કોનામાં-કોણુનામાં-
	કોણુમાં- કેનામાં

‘કોણુને’ વગેરે ‘કોણુ’ અંગ પરથી થતાં રૂપ મુખ્યત્વે પારસીમાં પ્રચાર પામ્યાં છે. ‘કેણુને’ (‘કેને’) વગેરે ‘કેણુ’ અંગથી થયેલાં રૂપ ઓછાં પ્રચલિત છે.

‘કોનાથી,’ ‘કોનામાં,’ વગેરેમાં પછી વિલક્ષિતા અંગ પર પ્રત્યય આવ્યા છે. પછી વિલક્ષિ સામાન્ય અંગ તરીકે વપરાય છે એ અગાઉ દર્શાવ્યું છે.

‘વ્યુત્પત્તિ-‘કોણુ’ એ કઃ પુનઃ-કડળ-કોણુ, એમ વ્યુત્પત્તિ થયું છે. અપભ્રંશમાં કવણુ રૂપ છે. પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય સમસ્થાની, એ શુભ્રવાદી ને મારવાદી, બંનેનું મૂળ છે, તેમાં ‘કવણુ,’ ‘કડળુ,’ ‘કેવણુ,’ ‘કેણુ’ ને ‘કોણુ’ રૂપો છે.

‘શું’-‘શુ’ એ વિકારી છે-શો-શી-શું. ‘શી’ વિશેષણ તરીકેજ વપરાય છે; ‘શો’ ને ‘શું’ નામ તરીકે પણ વપરાય છે; જેમકે; શાને માટે? શાથી આમ બોલો છો?

શો પું.		શું નપું.	
એ. વ.	બ. વ.	એ. વ.	બ. વ.
૧લી શો	શા	શું	શાં
૨જી શો-શાને-	શા-શાને-	શું-શાને-	શાં-શાંને
૩જી શેને	શેને	શેને	
૪થી શાણે-શેણે	શાણે-શેણે	શાણે-શેણે	શાંણે
૫થી શાને-શેને	શાને-શેને	શાને-શેને	શાંને

ગ્રા પુ		ગુ નપું	
એ વ	બ વ	એ વ	બ વ
પત્ની શાથી-શેથી	ગ્રાથી-શેવી	શાથી-શેથી	શાથી
૬૬ શાનો-ની-નું, શાનો-		શાનો-ની-નું	શાનો-
	ની-નું	ગેનો-ની-નું	ની-નું
શેનો-ની-નું	શેનો-ની-નું	ગામા-ગેમા	ગામા
૭૭ ગામા-ગેમા	ગામા-ગેમા		

જાણને બહારે દિગા કૌંન પલગીમા કૌંન, મરાગીમા કૌંન, * બરાગીમા કૌંન મરાગીમા કૌંન ૩૫ કવિતામા વપરાય છે કૌંનમા * હમીરી મરાગીમા કૌંન (=કોની એક) ૩૫ વપરાય છે ન્યા દિગીમા પલગીમા ને લીં છે તા ગુજરાતીમા 'એ' ને 'ઓ' છે, જેમ,

ગુજ	દિગી	ગુજ	દિગી
બો	બો	બસ	બેસ
ચો	ચો	ચો	ચો
નેન	નેન (નેન ૫)	બોલડ	બોલડ
વેન	વેન	ચોલસ	ચોલીસ
મો	મો (૫ ને મ આ પળ)		

શું ની અનુરૂપિતા નામા વાદ્ય છે, તેનું અપવ્રસમા વાદ્ય માય દિગીમા વેળા છે નહીં જાણતી ૩૫ જિમ્મ છે, તે વગાને મળતું છે 'જિમ્મ' ને 'જિમ્મ'માથી જો લેવાઈ શું થયું છે

જાણતું નથી ગુજરાતીમા 'કલ્પ કુપ' ૩૫ છે અપવ્રસમા વિદ્યુત વાદ્ય ને કલ્પ એ બે આરેસ આપ્યા છે, તેમા જાણ ક ગુજ-પડે જાણ અમ વ્યુપત્ર થયું છે અને ૬૬ ૩૩, વિદ્યુત-વિદ્યુત-૬૬ ૬૬ ૬૬ ૬૬ મુ પાડે પ-

કલ્પ તા ? કુળ ૧૭ ? દીગુદ મી-તડ ?
(કોલો કનવ છે ?) કલ્પ-તડ પળ ? (કોનાગી પડે છે ?) કિ
નાળુ ? કલ્પ તાળુ ? (કોનું ?)
કિમક-કિમ્-કિમિ ?-શું ?

કિમું પૂછ ? (શું પૂછે છે ?), કિમું જોડતક ?

શુરિ અર્થ કહતથ. કિસિકે કહતથ ? (શુરુ અર્થ કહે છે.

કશો ?-શો કહે છે ?)

કિસિયં તરથ ? (કયા વડે-શા વડે તરે છે ?)

કિમ-નથ કારણિ ધમું હુમ ? (એને કારણે ધર્મ ધાય છે ?)

કિસયં હુતથ ? (શું હુતે ?)

ભાસણે 'કોણ'ને અનિશ્ચિત સર્વનામ તરીકે વાપર્યું છે.

કુણિ ચમરી ભાર અજ્ઞા, ગજ્ઞંત અજ્ઞા કુણિ હાથિ-

કાદમ્બરી, કડો ૪

પ્રેમાનન્દમાં પણ 'કોણ'ના અનિશ્ચિત સર્વનામ તરીકેના દાખલા મળે છે.

'ખાંડવું, દાળવું, અને ધાવું, કોનાં વાસીદાં કરતી;

કોનાં પાત્ર પખાળે એદાં કાહડે, કોનાં પાણી ભરતી.

ચંદ્ર-આખ્યાન, કડો ૨૭

'પ્રભુની માયા મહાગંબીર, કોણે નવ દીદું રૂપીર.'

પ્રેમા-વામનચરિત્ર, કડો ૧૦૩

'કો કોણુ પૃથ્વી પર ધઈ ગયા, ને વળી ધઈ જાયે;

રાજા રંક ને છત્રપતિ, કાળને વશ ધાયે.'

વામન ચરિત્ર, કડો ૧૨૩

અનિશ્ચિત સર્વનામ-એમાંથી નિશ્ચિત અર્થ નીકળતો થી તેવાં સર્વનામ અનિશ્ચિત છે.

કોઈ, કંઈ, કોઈક, કંઈક, હર કોઈ, સર્વ, દરેક, હરેક, પ્રત્યેક, બધું, બધું, સહુ, સહુ કોઈ, બીજું, અન્ય, ઇતર, અમુક, કલાણુ, કેટલુંક.

કોઈ, કંઈ, કોઈક, કંઈક-કંઈ ને પંચગીતા પણ આમ સમજે છે હિન્દીમાં કોઈ; મરાઠીમાં કોણ શું ને સી. ને વાવ નયુ છે. 'કોઈ-કોણ-કોણ-કોણ' નિર્માણ પાથી આવ્યું છે.

‘કોઈ’ ને ‘કંઈ’ સાથે ‘એક’ ઉમેરાઈ ‘કોઈ એક’ ‘કોઈક,’ ‘કંઈક’ શબ્દ થયા છે. એ સંયુક્ત અનિશ્ચિત સર્વનામ છે.

‘કોઈ’ અને ‘કંઈ’ બંને અનિશ્ચિત અર્થ સૂચવે છે. ‘કોઈ’ ત્રણે જાતિમાં વપરાય છે, ‘કંઈ’ બહુધા નપુંસકમાંજ વપરાય છે, પરંતુ તેનો પણ પ્રયોગ ત્રણે જાતિમાં જોવામાં આવે છે, જેમકે, તેને જોતાં કંઈકે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો.

તેને માટે મને કંઈકે અનુભવ છે.

કોઈ પુરુષ, કોઈ સ્ત્રી, કોઈ ગામ, કોઈ કાર્ય, કોઈ સ્ત્રીજ, કંઈ કામસર મારે મુંબઈ જવું છે.

જ્ય નસમાં કાફ અવ્યય તરીકે ‘કમ’ ને ‘કું’ના અર્થમાં વપરાયો છે—
 એવડ ઉમડ કાફ? (એવ રિવગ. કપમ્-એમ ખિત ૧૫૧)

કાલવરોને કાફ? (કાલકોપેન કિમ્-કાલગ્રેપથી શું ?)

કાફ ન દૂર કેવડા? (કિ ન દૂર વલ્લભિ-શું તે દૂર દેખેના નથી ?)

‘મુગ્ધાવબોધ’માં કિમપિને માટે કાંઈ આશ્ચું છે.

શાલજી ‘કાદમબરી’માં વિશેષણ તરીકે પ્રશ્નના અર્થમાં ‘કાંઈ’ વાપર્યું છે.

બાહ્ય પરિચિત મંપાતિ કાંઈ કૃત્ય કહી છે ?

કંકડ ૧૭

કાફ, કંફ, કવળુ, એ ત્રણ અપ્રજંતમાં કિમ્ નપુંસકના મધ્યમાર્ગ બદ્ધ વચન ને દ્વિતીયાના બદ્ધવચન છે. વળી કાફ એ કિમ્નું પ્રુતિમાં અન્વ ૧૫ ૩૫ છે એ ૫૧પી બધા ૧૫ વાવ છે.

હર કોઈ, હરેક, હરેક, પ્રત્યેક—‘હર’ અને ‘હર’ એ કાદમીમાં નામયોની અવ્યય છે પ્રતિ નમ્બૂતમાં ઉપસર્ગ છે. એ બધાં સાર્વજનિક ‘એક’ મળીને એ શબ્દ થયા છે એમાં ‘આ,’ ‘તે’ જેવો નિશ્ચિત અર્થ નથી અનિશ્ચિતતા છે, માટે એ સંયુક્ત અનિશ્ચિત સર્વનામ છે.

સર્વ, સહુ (સૌ), બધું, સઘળું—‘સર્વ’ એ સંસ્કૃત શબ્દ છે. એનું અપ-
ભ્રંશમાં સાહુ-ગમ્ય થાય છે. ‘સદુ’ (સક-સૌ) રૂપ સાહુ પરથી આવ્યું છે. ‘સઘળું’
સકલમ્ (કલ્પા અવયવ, જાગ; બાપ સાથે, બહુમોદિ સમાસ છે) પરથી આવ્યું
છે. ‘બધું’ વધુ ઉપરથી આવ્યું છે.

એ બધા શબ્દમાં પણ અનિશ્ચિતતાનો અર્થ છે.

અન્ય, બીજું ઇતર—આમાં ‘અન્ય’ ને ‘ઇતર’ સંસ્કૃત શબ્દો છે. ‘બીજું’
દ્વિતીય પરથી વદ્વ-વિદ્વ અપભ્રંશદ્વારા આવ્યું છે. અપભ્રંશમાં ‘તઙ્ગી’ સખ
‘ત્રીછ’ને માટે વપરાયો છે (‘તણહં તઙ્ગી મંજી’ દેવચન્દ્ર ૮/૮૨૨૧ચૂળાના
તુલીયા મંજી:—તણાંની ત્રીછ રીત છે) એટલે વદ્વ ‘બીજા’ને માટે દોહું ભેઈએ.
‘બીજું’ તે ક્યું તે નહીં ન હોવાથી એમાં પણ અનિશ્ચિતતાનો અર્થ છે.

અમુક—સંસ્કૃત શબ્દ છે. ‘મુખાવગોધ૦’માં ‘અમુકઉ’ રૂપ છે.

કેટલુંક—કિતિ એક પરથી આવ્યું છે.

સ્વવાચક—‘પોતે’ એ સ્વવાચક સર્વનામ છે. એનાં રૂપા-

ખ્યાન નીચે પ્રમાણે છે:—

પ્ર. પોતે	૧. પોતાથી—પોતાનાથી
દ્વિ. પોતાને	૫. પોતાનો—ત્રી-નું
તૃ. પોતે	૩. પોતામાં—પોતાનામાં
ચ. પોતાને	

આ શબ્દનાં રૂપ બંને વચનમાં ને ત્રણે લલિમાં સરખાં, ઉપર
પ્રમાણે છે.

વ્યુત્પત્તિ—સં. સ્વ.-સ્વો-પો ને સ્વ-નું તે થઈ સ્વતઃ પરથી ‘પોતે’ થયું
છે. ડૉ. ટેસિટોરિ ‘પોતે’ને ભેવડાવવા અંગ પરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. ‘આપોઆપ’નું
અપભ્રંમાં અપ્પહુઅપ્પ છે, તેમાંનો અહિ સ્વર લેવાઈ, દ્વિતીય વ્ય નો ત થઈ
‘પોતે’ થયું છે એમ એમનો મત છે. પ્રથમ દર્શાવેલી વ્યુત્પત્તિ સરળ ને યુક્તર છે.

અન્યોન્યવાચક—અન્યોન્ય, પરસ્પર, એક બીજું—એ એવાં
સર્વનામ છે.

તેઓ અન્યોન્ય બહુ પ્રેમથી વર્તે છે.

તેઓ પરસ્પર ઝડુ માનની લાગણી ધરાવે છે.

તેઓ એક બીજા સાથે છૂટથી વર્તે છે.

અન્યોન્ય, પરસ્પર—આ બે શબ્દમા સમાસમા પૂર્વપદની પછી સ્ આવે
 અને તે સ્નેહ વિસર્ગ થઈ ‘અન્યોન્ય’મા વિસર્ગનો ઉ થઈ પૂર્વના અ સાથે
 મળીને બો થયો છે, નિર્વામિત રૂપ અન્યોન્ય ને બદલે અન્યોન્ય થયું છે ‘પરસ્પર’મા
 સ્નેહ વિસર્ગ થતો નથી, સ્નેહ સ્નેહ કાયમ રહે છે નિર્વામિત રૂપ પરસ્પર ને
 બદલે પરસ્પર થયું છે

આદરવાયક—‘તમે’ને ઠીકણે માનાર્થે ‘આપ’ વપરાય છે.
 ‘આપોઆપ’ એ સંયુક્ત સર્વનામ છે

વ્યુત્પત્તિ—સ જારમન્, પ્રા અતા-અવા-અળો, અવ અણુ-અણ-
 આપા-આપ-એમ એ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે ‘આપોઆપ’મા પદેહું રૂપ પચમીમા
 છે એક નામ પછી તેનું તેજ નામ આવે છે ને અવ્યયરૂપ શબ્દસમુદાય બને
 છે, ત્યારે પદેહું નામ પચમીમા હોય છે ને તેને બો પ્રત્યય હોય છે જૂની
 શુભ્રાતીમા ‘હાથોહાથ’, ‘ખડોખડિ,’ ‘કિરોકિરિસિ,’ ‘વારોવાર,’ ‘માઢોમાઢઈ-
 આવા રૂપ વપરાયા છે તેમા બો પ્રત્યય પચમીના અપ- હૂ-જૂ (શબ્દને
 અન્તે સ્વાર્થિક ક પ્રત્યય લાગવાથી)-અહૂ-અજૂ પરથી આવ્યો છે

આપણે—‘આપણે’ એટલે હું ને તું એનાં રૂપ નીચે
 મળાણે છે —

૧લી આપણે	૫મી આપણાથી
૨જી આપણને	૬ઠ્ઠી આપણો-ણી-ણું
૩જી આપણે	૭મી આપણામાં
૪થી આપણને	

મૂળ શબ્દ ‘આપણું’ સમજવો કવિતામા એ રૂપ વપરાય છે

વ્યુત્પત્તિ—‘આપણું’ એ આત્મન્-આત્મા, પ્રા અમ્મણ-અમ્મા ઉપરથી
 આવ્યું છે

અપજારમા એ શબ્દ સ્વાર્થવાચક વરીકેન-‘પોતે’ એ અર્પમા-વપરાયો
 અણાય છે

કાહુ મ અપહો ઘાડ । (કુદરત મા આત્મનો ઘાતમ્—અહમનો-પોતાનો
 ઘાત મા કરે)

दुःखान्ते वसितं सत्तु अप्पणु वत्तु मारेद ।

(दुःखान्तेन पतितः यतः आत्मानं जनें मायति ।—६१ नमनधी-अथे
न्याथी पडेथे, अथ पेटाने ने ननने मारे छे)

जो गुण गोवद् अप्पणा । (जो गुणान् गोपयति आत्मनः—आत्मोयान्-
जे पेटाना शुद्ध क्षुधावे छे.)

पिण् दिट्ठे हसोहलेन को चेअद् अप्पणु । (प्रिये दृष्टे हसोहलेन—व्याकुल-
स्वेन कः चेतयति आत्मानम्—अथ ज्ञेयापि छते नमनधी इत्यु पेटाने नछे
छे ? वडीन वराथी डेने आन रहे छे ?)

फोट्टेन्ति जे हियडउ अप्पणउ । (फोट्टयन्ति ये हृदयमारमनः—लेअ
पेटानुं हसव डेटे छे.)

आ प्रभावे अण् नम तरीके तेमन विशेषण तरीके वपरायुं छे अने
स्वनायक छे.

‘मुग्धापणोप०’मां स्वार्थवायक तरीकेन अे शण्ड आभ्ये छे,

आपणी किया; आपणु कर्म—नउ.

महाडीमां आण पुस्वनायक सर्वनाम तरीके वपराय छे; लेभा,

‘आपण (आर्षी) उवा खेळाववाव जाऊ.’

‘आपण (गुप्ती) मजवर कृपा करा.’

‘तो आपणास (त्याग) आनंदी राखीन नही.’

द्विद्विस्वानीमां नीअे प्रभावे उपेय छे.

जो कार्य करते हैं अपने दळोमका फल पाते हैं ।

आ प्रभावे द्विद्विस्वानीमां ‘आपणे’ ‘पेटे’ना अर्थमां वपराय छे. वणी
आमनना ०६१ तरीके पण वपराय छे:—

जो अपने मन्त्रियोंसे पिताको प्रसन्न करना है वह पुत्र है (पेटाना) ।

हम लोग पवित्र आश्रमके दर्शनसे अपनेको पवित्र करें (आमाते) ।

વિશેષણ પ્રકારાદિ

લક્ષણ ને વિભાગ—અગાઉ દર્શાવ્યું છે તેમ વિશેષણ, એ નામની અંદર વિશેષ મૂકનાર ઉપાધિનો—ગુણનો વાચક છે એ ઉપાધિ ગુણ હોય કે મખ્યા હોય સખ્યા એ પણ વસ્તુત ગણત્રીનો ગુણુ છે આ પ્રમાણે વિશેષણના ગુણુવાચક ને સંખ્યાવાચક એવા બે વિભાગ થાય છે જેનાક વિશેષણ ક્રિયાવાચક હોય છે (એસતું, ઊઠતું ગયું, ગયતું, થનાડ) એ કૃદન્ત વિશેષણ છે એતું વિવેચન કૃદન્તમા આવશે વિશેષણ નામમા વિશેષ ધર્મ મૂકે છે, માટે જે નામમા વિશેષ મુગયો હોય એવું નામ વિશેષ્ય કહેવાય છે

ગુણુવાચક—સુદર, વિરૂપ, ખાદુ, મીઠુ, વગેરે

સખ્યાવાચક—બે, ચાર, ચોથુ, થોડું ઘણું, વગેરે

સખ્યા નિશ્ચિત હોય કે અનિશ્ચિત હોય, એમ નિશ્ચિત-સખ્યાવાચક અને અનિશ્ચિતસંખ્યાવાચક એવા બે પેઠા ભાગ થાય છે

નિશ્ચિતસંખ્યાવાચક—બે, ચાર, દસ, અર્ધું થોડું પહેલું, બીજું

અનિશ્ચિતસખ્યાવાચક—થોડું ઘણું ઓછું, વધુ

વગી નિશ્ચિતસખ્યાવાચક વિશેષણ સખ્યાનો ક્રમ દર્શાવે કે સખ્યા પૂરી કરે—સખ્યાના પૂરક થાય આ પ્રમાણે સંખ્યાક્રમ-વાચક અને મખ્યાપૂરક એવા એ પ્રકારના બે વિભાગ થાય છે

સખ્યાક્રમવાચક—એક, બે, ત્રણ વગેરે

મખ્યાપૂરક પહેલું, બીજું ત્રીજું વગેરે

વળી સંખ્યાવાચક વિશેષણ સંખ્યાનો અંશ કે આવૃત્તિ દર્શાવે,
આથી સંખ્યાંશવાચક અને સંખ્યાવૃત્તિવાચક, એવા બે
વિભાગ થાય છે.

સંખ્યાંશવાચક-અર્ધું, પોણું, સવા, દોઢ, અઢી-(ક્રમવાચક)
સવાયું, દોહું, અઢીમું (સંખ્યાંશપૂરક)

સંખ્યાવૃત્તિવાચક-એકવડું, બેવડું, બમણું, ત્રમણું, ચમણું,
ચારગણું

કેટલાક સંખ્યાવાચક શબ્દમાં સમૂહનો અર્થ છે; તે નામ છે,
વિશેષણ નથી. તેને સંખ્યાસમૂહવાચક નામ કહેવાં.

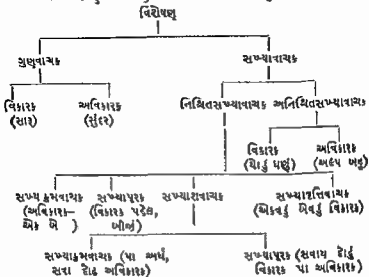
સંખ્યાસમૂહવાચક-બેહું, તરી, ચોક, પંચું, છકડું, સત્તું, અઠ્ઠું,
આઠું, નવું, દસકો, ફુંડી, ચૈકું, પંચક, સપ્તક,
આષ્ટક, દશક.

સ્વરૂપ પ્રમાણે વિભાગ-સ્વરૂપ પ્રમાણે તમામ વિ-
શેષણના બે પ્રકાર થાય છે. કેટલાંકમાં જાતિ કે વચનને લીધે રૂપમાં
ફેરફાર થતો નથી ને કેટલાંકમાં થાય છે. ફેરફાર થાય છે તે વિકારી
અને નથી થતો તે અવિકારી છે.

વિકારી-આરો-રી-રું; પહેલો-લી-લું; બીજો-બી-બું; અર્ધો-
ધો-ધું; દોઢો-ઢી-ઢું; બેવડો-ડી-ડું; ત્રમણો-ણી-ણું;
અઢીગણો-ઘી-ઘું; વગેરે.

અવિકારી-મુંદર, કોમળ, મુકુમાર, કહણ, ચોક, બે, ત્રણ,
વગેરે.

આ પ્રમાણે વિશેષણના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે -



પ્રયોગ તરીકે પ્રકાર—દરેક પ્રકારના વિશેષણનો જે રીતે ઉપયોગ થઈ શકે છે આમ પ્રયોગપરત્વે વિશેષણના જે પ્રકાર છે - અનુવાદ અને વિધેય કથિતનું પુનઃ કથન-કહેલી વસ્તુ ફરી કહેલી તે અનુવાદ; જે વિશેષણ અનુવાદ કરે છે તે અનુવાદ, અને જેથી કશાનું વિધાન થાય છે તે વિધેય અનુવાદ વિશેષણ નામની પૂર્વે આવે છે, વિધેય વિશેષણ વાક્યપૃથક્કરણમાં વિધેયનો અંશ થાય છે

આ મુદર મહેલ મેં પૂર્વે જોયો નહોતો (અનુવાદ)

આ મહેલ કેવો મુદર છે! (વિધેય)

આમાં 'આ સુંદર મહેલ'માં 'મુદર' અનુવાદ છે એ જાણીતી વસ્તુ છે એમ વિવક્ષા છે 'મેં પૂર્વે જોયો નહોતો' એ અને વિધેય વિધાન કર્યું છે, માટે વિધેય છે, 'મુદર' એ 'આ સુંદર મહેલ' એટલા

અનુવાદનો ઘટક અવયવ—અંશ હોવાથી અનુવાદ વિશેષણ કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે ‘કેવે સુંદર છે’ એ વિધેયનો ‘સુંદર’ અંશ (ઘટક અવયવ) છે, માટે એ વિધેય વિશેષણ છે.

પૌર્વાપર્યનો નિયમ—આકરણશાસ્ત્રનો એક નિયમ છે કે અનુવાદ કલા પહેલાં વિધેય કહેવો નહિ. એ નિયમનો ભંગ કરવાથી વિધેયનો વિમર્શ-સમ્બંધ વિચાર આવી શકતો નથી. આથી કાવ્ય-શાસ્ત્રમાં આ દોષને વિધેયાવિમર્શ દોષ કહ્યો છે.

‘ધિકાર છે આજ કે મારે શત્રુ છે’—એમાં ‘ધિકાર છે’ એ વિધેય કાને માટે છે તેનો વિચાર અનુવાદ વચર આવી શકતો નથી. ‘આજ ધિકાર છે કે મારે શત્રુ છે,’ એમ કહેવું યુક્ત છે. એમાં અનુવાદ ‘આજ’ કહીને પછી તેનો વિધેય ‘ધિકાર છે’ કહ્યો છે. ‘આજ’ એટલે ‘કે મારે શત્રુ છે,’ એ વાત.

અંગ્રેજી ને દેશી રચના—અંગ્રેજીમાં ઘણી વાર વાક્યમાં જુસ્સો લાવવા વિધેય વિશેષણ વાક્યના આરંભમાં મૂકવામાં આવે છે; અર્થાત્, ત્યાં તે અનુવાદની પહેલાંજ આવે છે; જેમકે,

Happy is he who is contented—‘મુખી છે તે જે સંતુષ્ટ છે,’ આ પ્રમાણે અંગ્રેજીમાં કહી શકાય છે. તે સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ ઉપમા નિયમ ક્યો તેનો અર્થ શો? અર્થ સ્પષ્ટ છે. સામાન્ય રીતે અનુવાદ કલા વિના વિધેય કહેવાય નહિ; કારણ કે જેને વિધેય વિધાન કરવાનું છે તે કલા વચર આરંભમાજ વિધેય કેમ મુકાય? ખાસ પ્રયોજન હોય તો જુદી વાત છે. અંગ્રેજી રચનામાં વિધેય પ્રથમ મૂકવાનું ખાસ પ્રયોજન વિચારમાં જેમ લાવવાનું છે. તે જાપાની એવી રીતે છે. ઉપલા વાક્યમાં જ્યાં દોષ જતાઓ છે ત્યાં અનુવાદ કલા વિના વિધેયને તેની પહેલાં મૂકવાનું એવું કંઈ પ્રયોજન નથી. ‘ધિકાર છે આજ’ એમ કહ્યું છે એટલે જુસ્સો જતાવનાર શબ્દ ‘જ’ તે અનુવાદની-‘આ’ની સાથે છે; વિધેયને આરંભમાં મૂકવાનું આ રીતે કંઈ પ્રયોજન ન હોવાથી દોષ માન્યો છે.

વિકારી વિશેષણનાં ૩૫—વિકારી વિશેષણમા જાતિને વચનનો ભેદ મુખ્ય છે, જેમકે, સારો છોકરો, સારી છોકરી, સાફ છોકરો, સારા છોકરા, સાગ છોકરા સ્ત્રીલિંગના રૂપમા વચનને સ્ત્રીધે વિકાર થતો નથી, જેમકે, સારી છોકરી માત્રી છોકરીઓ.

તત્સમ શબ્દનુ મૂળ રૂપ સ્ત્રીલિંગમા વપરાય છે અથવા તે તેનુ સ્ત્રીલિંગનુ ૩૫ વપરાય છે, જેમકે,

વિદ્વાન્ અને બુદ્ધિમાન્ સ્ત્રી વિનુષી અને બુદ્ધિમતી સ્ત્રી
વિભક્તિ—વિશેષણને મામાન્ય રીતે વિભક્તિ લાગતી નથી પરંતુ તે ઓપગન્ત પુલિંગ હોય છે તો તે ‘ઓ’ નો એકવચન ને બહુવચનમા ‘આ’ થાય છે અને ઉકારાન્ત સાનુસાર નપુસક હોય છે તો તે ‘ઉ’ નો એકવચનમા ‘આ’ ને બહુવચનમા ‘આ’ થાય છે

સારો છોકરો સાગ છોકરાને

મારા છોકરા મારા છોકરાને—સારા છોકરાઓને

સાફ છોકરો મારા છોકરાને

સારા છોકરા સાગ છોકરાને

વિશેષણને તૃતીયા ને મહત્તમીનો એ’ પ્રત્યય આવે છે, જેમકે,

તે કન્યા સારે ઘેર પછાણી છે

તે છોકરો ઉંચો ઓગ્રેથી પગી ગયો

સ્ત્રીધે રતંત આ-આ જાઓ

નામસમુદાય અને વિભક્તિ—ઘણા નામ એન્ વામ્ય ચોગીત્રી જો આ હોય તો બહુધા છેલ્લા નામને- વિભક્તિ લાગે છે સ્પષ્ટતાની ખાતર કે વાક્યમા જોમ વાવવા કોઈ વાર દરેક નામને વિભક્તિ લગાવાય છે જેમકે,

સ્વાર્થીષ્ઠ, અભિમાન, કે વિષયકોત્રુપનામી મનુષ્ય પાયમાલ થાય છે

તેણે સ્વજનોની, ગુરુની, અને માળાપની પણ શિખામણનો અનાદર કર્યો. હિંદીમાં પણ એવીજ રચના છે.

૧ 'જિસકે દ્વારા શબ્દોંકી વ્યુત્પત્તિ, અર્થાન્, શબ્દોંમેં ધાતુપ્રત્યય, લિંગ, વચન, કારક, ઝૌર નમાસકા વૌચ હોતા હૈ' ઉસે વ્યાકરણ કહ્તે હૈ.

મરાઠીમાં આવે સ્થળે 'આ,' 'ઇત્યાદિ' જેવા અર્ધના શબ્દો વાપરી તેનેજ પ્રત્યય ઉમેરવાનો પ્રચાર છે.

'ડળતા આણિ તહાન યાંનીં વ્રસ્ત જ્ઞાસ્ત્યામુલેં મલાં એક પાઝલ-હી પુઠેં ટાકવત નાહીં.'

વ્યાવર્તક, વિધેય, હેતુગર્ભ—સંસ્કૃત વૈયાકરણો વિશેષણના ત્રણ પ્રકાર આવે છે:—વ્યાવર્તક, વિધેય, અને હેતુગર્ભ વ્યાવર્તક એટલે જુડું પાડનાર. 'પીણુ વચ્ચ' એમાં 'પીણુ' વિશેષણ વ્યાવર્તક જે, તેમજ એ 'વચ્ચ'ને અન્ય પ્રકારનાં વચ્ચથી વ્યારણ કરે છે—જુડું પાડે છે. વિશેષણનો એજ મુખ્ય ધર્મ છે; 'વિધેય'નો અર્થ ઉપર દર્શાવ્યો છે 'આ ચાપડી ઝુંકર છે,' એમાં 'મુદર' વિધેય વિશેષણ છે. જે વિશેષણમાં હેતુનો અર્થ સંચિત છે તે હેતુગર્ભ વિશેષણ કહેવાય છે. 'પીધેસો પુક્ય રસ્તામાં પડી જાય છે.' 'પીધેસો'—પીધેસો હોવાથી. આવાં હેતુગર્ભ-સામિપ્રાય વિશેષણથી જાણમાં ચમત્કાર આવે તેો પરિજ્ઞ અસંકાર બને છે.

તુલનાત્મક રૂપ—વિશેષણનાં તુલનાત્મક રૂપ સંસ્કૃતમાં તાર ને તમ કે ઈયસ્ ને જષ્ટ પ્રત્યયો લગાડવાથી થાય છે. તાર ને ઈયસ્ પ્રત્યયો અધિકતાવાચક છે, એટલે એક વસ્તુ બીજીથી તે ગુણમાં અધિક છે એમ જતાવે છે; અને તમ ને જષ્ટ પ્રત્યય શ્રેષ્ઠતાવાચક છે, એટલે તે ગુણમાં તે વસ્તુ સર્વોપરિ છે એમ દર્શાવે છે. આવાં ઘણાં રૂપ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચાર પામ્યાં છે.

સંધુતમ આધારણ ભાજ્ય=સંધુથી નાનામાં નાનો સાધારણ ભાજ્ય
શ્રેષ્ઠ, જ્યેષ્ઠ, કનિષ્ઠ, વરિષ્ઠ, વગેરે પ્રચલિત શબ્દો રૂઢ-પ્રત્યયાન્ત છે.

આ છોકરાનું કુળ ઉચ્ચ છે, પેવાનું ઉચ્ચતર છે, પણ કાલે મળ્યો હતો તેનું ઉચ્ચતમ છે

‘તર’ અને ‘તમ’ એ બેનો દ્વન્દ્વ સમાસ ‘તરતમ’ થઈ તે પગથી ભાવવાચક નામ ‘ય’ પ્રત્યય લાગી ‘તારતમ્ય’ થયું છે.

એ વિષયનું તારતમ્ય કાઢવું જોઈએ

તર અને તમ પ્રત્યય સમ્પ્રદાય વિશેષણ ઉપરાત નામ, અબ્યય, અને ક્રિયાપદને પણ લાગે છે, અબ્યયને અને ક્રિયાપદને લાગે છે ત્યારે તેનું તમામ્ અને તમામ્ થાય છે

વિશેષણ—દરિદ્ર	દરિદ્રતર	દરિદ્રતમ
સ નામ—યાચક	યાચકતર	યાચકતમ
,, ક્રિયાપદ—પચતિ	પચતિતગમ્	પચતિતમામ્
,, અબ્યય—ઉચ્ચ	ઉચ્ચતરમ્	ઉચ્ચતમામ્
,,	ઉચ્ચતર (વિશેષ)	ઉચ્ચતમ (વિશેષ)

ઈયસ્ ને હ્રસ્વ પ્રત્યય લાગતા પહેલાં અન્ત્ય સ્વરનો ને અન્ત્ય વ્યંજન હોય તો પૂર્વ સ્વર મહિત તે વ્યંજનનો લોપ થાય છે, જેમકે,

હ્રસ્વ લઘીયસ્ લઘિષ્ઠ

વળી મા, વિન્, ઇન્, વગેરે મત્વર્થક—સ્વામિત્વવાચક પ્રત્યય શબ્દને અન્તે હોય તો એ પ્રત્યયનો ઈયસ્ ને હ્રસ્વ પ્રત્યયો લગાડતા લોપ થાય છે

દાખલા —

પાપિન્—પાપીયસ્ પાપિષ્ઠ

ગર્વન્—ગર્વીયસ્ ગર્વિષ્ઠ

ચલ્લન્—ચલીયમ્ ચલિષ્ઠ

એ પ્રત્યયો લગાડતા ઠેકઠાક શબ્દમાં ફેરફાર થાય છે

દાખલા:—

ગુરુ	ગરીયસ્	ગરિષ્ઠ (ગર્ થઈ પ્રત્યયો લાગે છે.)
પ્રદાસ્ય	એયસ્	એષ્ઠ
વૃદ્ધ	જ્વાયસ્	જ્યેષ્ઠ
યુવન્	યવીયસ્—	યવિષ્ઠ—
	ક્વનીયસ્	ક્વનિષ્ઠ
પ્રિય	પ્રેયસ્	પ્રેષ્ઠ

ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ય, જ્ય, કન્ જેવા અપ્રચલિત ધ્યક્ષા શબ્દોનાં એ રૂપ હોવાં જોઈએ.

ગુજરાતીમાં આમાંનાં કેટલાંક રૂપ વપરાતાં થયાં છે.

દાખલા:—

લઘુતર પ્રયત્ન; બલવત્તર પ્રયાસ; અધિકતર વિસ્તાર;

અધિકતમ વિસ્તાર

ગુજરાતી ભાષામાં તુલનાની રચના—ગુજરાતીમાં તુલના નીચે પ્રમાણે દર્શાવાય છે:—

આ ઘર ઊંચું છે; પેટું તેથી વધારે કે અધિક ઊંચું છે; પણ કાલે જોયું હતું તે સહુથી વધારે ઊંચું છે.

મુરતમાં અમદાવાદ કરતાં ઓછી ગરમી પડે છે; મુંબઈમાં તેથી ઓછી; રત્નાગિરિ, દ્વારકા, વગેરે મંદિરમાં તેથી પણ ઓછી; અને મહાબળેશ્વર, ઉટાકમંડ, સિમલા, વગેરે ડુંગર પર ને ઉચ્ચ સ્થળે સહુથી ઓછી ગરમી પડે છે.

વિશેષણરૂપ સર્વનામ—સર્વનામ વિશેષણ તરીકે વપરાય

છે; જેમકે,

તે ઘર; જે સ્ત્રી; પેલો ડુંગર; કેટલાક માણસ; કશી

ચીજ; કયો છેકરો; કોઈ પુરુષ; કંઈ કામ; બીજી વાત.

‘ઐ,’ ‘આ,’ ‘તે,’ ‘જે,’ ને ‘કે,’ (કિમ્બુ ૩૫) પંચી
પરિભાષવાચક ને પ્રકારવાચક વિશેષણ અને છે

ઐ—ઐવડું, ઐવડુ, ઐવડુ
આ—આવડું, આટલું, આલું
તે તેવડું, તેટલું, તેવું
જે—જેવડું, જેટલું, જેવું
કે—કેવડું, કેટલું, કેવું

‘ઐવડું’ પરિભાષવાચક છે, ‘ઐટલું’ જથ્થો અતાવે છે, ને
‘ઐવું’ પ્રકારવાચક છે એજ પ્રમાણે અન્ય વિશેષણો વિષે સમજણ
વ્યુત્પત્તિ—રૂઝાવાચક વિશેષણ અને વિશેષણ૩૫ સર્વનામની વ્યુત્પત્તિ
વિચારીએ

સ	પ્રા	ગુજરાતી
૧	૧	૧
૨	૨	૨
૩	૩	૩
૪	૪	૪
૫	૫	૫
૬	૬	૬
૭	૭	૭
૮	૮	૮
૯	૯	૯
૧૦	૧૦	૧૦
૧૧	૧૧	૧૧
૧૨	૧૨	૧૨
૧૩	૧૩	૧૩
૧૪	૧૪	૧૪
૧૫	૧૫	૧૫
૧૬	૧૬	૧૬
૧૭	૧૭	૧૭
૧૮	૧૮	૧૮
૧૯	૧૯	૧૯
૨૦	૨૦	૨૦
૨૧	૨૧	૨૧
૨૨	૨૨	૨૨
૨૩	૨૩	૨૩
૨૪	૨૪	૨૪
૨૫	૨૫	૨૫
૨૬	૨૬	૨૬
૨૭	૨૭	૨૭
૨૮	૨૮	૨૮
૨૯	૨૯	૨૯
૩૦	૩૦	૩૦
૩૧	૩૧	૩૧
૩૨	૩૨	૩૨
૩૩	૩૩	૩૩
૩૪	૩૪	૩૪
૩૫	૩૫	૩૫
૩૬	૩૬	૩૬
૩૭	૩૭	૩૭
૩૮	૩૮	૩૮
૩૯	૩૯	૩૯
૪૦	૪૦	૪૦
૪૧	૪૧	૪૧
૪૨	૪૨	૪૨
૪૩	૪૩	૪૩
૪૪	૪૪	૪૪
૪૫	૪૫	૪૫
૪૬	૪૬	૪૬
૪૭	૪૭	૪૭
૪૮	૪૮	૪૮
૪૯	૪૯	૪૯
૫૦	૫૦	૫૦
૫૧	૫૧	૫૧
૫૨	૫૨	૫૨
૫૩	૫૩	૫૩
૫૪	૫૪	૫૪
૫૫	૫૫	૫૫
૫૬	૫૬	૫૬
૫૭	૫૭	૫૭
૫૮	૫૮	૫૮
૫૯	૫૯	૫૯
૬૦	૬૦	૬૦
૬૧	૬૧	૬૧
૬૨	૬૨	૬૨
૬૩	૬૩	૬૩
૬૪	૬૪	૬૪
૬૫	૬૫	૬૫
૬૬	૬૬	૬૬
૬૭	૬૭	૬૭
૬૮	૬૮	૬૮
૬૯	૬૯	૬૯
૭૦	૭૦	૭૦
૭૧	૭૧	૭૧
૭૨	૭૨	૭૨
૭૩	૭૩	૭૩
૭૪	૭૪	૭૪
૭૫	૭૫	૭૫
૭૬	૭૬	૭૬
૭૭	૭૭	૭૭
૭૮	૭૮	૭૮
૭૯	૭૯	૭૯
૮૦	૮૦	૮૦
૮૧	૮૧	૮૧
૮૨	૮૨	૮૨
૮૩	૮૩	૮૩
૮૪	૮૪	૮૪
૮૫	૮૫	૮૫
૮૬	૮૬	૮૬
૮૭	૮૭	૮૭
૮૮	૮૮	૮૮
૮૯	૮૯	૮૯
૯૦	૯૦	૯૦
૯૧	૯૧	૯૧
૯૨	૯૨	૯૨
૯૩	૯૩	૯૩
૯૪	૯૪	૯૪
૯૫	૯૫	૯૫
૯૬	૯૬	૯૬
૯૭	૯૭	૯૭
૯૮	૯૮	૯૮
૯૯	૯૯	૯૯
૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦

सं.	प्रा.	गुणवर्गी	
		म. अकरा	
	एकारह	अं, व. एगार	
		सि. यारहं	
द्वादशन्	बारह	आ२ द्वि. याह	
		पं. पारां	
		म. पारा	
		अं, व. बार	
		सि. बारह	
त्रयोदशन्	तेह	ते२ द्वि. तेरह; पं. तेरां	
		म. तेरा, अं, व. तेर	
		सि. तेरहं	
चतुर्दशन्	चउह	अ३६ अ३६२ अ३६३ ३५.	
		द्वि. चौदह; पं. चौदा	
		व. चौद; अं. चौह;	
		सि. चौहं; म. चौदा	
पञ्चदशन्	पण्णरह	प६२ प६२६-प६२७ अ३६३ ३५.	
		द्वि. पंढह; पं. पदरां;	
		म. पंधरा; व. पंधर;	
		अं. पनेर; सि. पंढहं-पंढ्रं	
षोडशन्	सोलह	सो७ द्वि. सोलह; पं. सोलां;	
		म. सोळा, व. पोहल;	
		अं. सोल; सि. सोहं	
सप्तदशन्	सत्तरह	स७२ द्वि. सनह; पं. सतारां;	
		म. सतरा; व. सतर;	
		अं. सतेर; सि. सत्रहं	
		सत्तरह-सत्तर अ३६३ ३५.	
अष्टादशन्	अट्टारह	अ८१६-द्वि. अटारह; पं. अटारां	

સ

પ્રા

ગુજરાતી

ઝઠાર મ. ઘઠરા, ણ ઘઠર,

બ ઘાઠાર, સિ ઘઠદ

ઝઠાર ઝઠાર નૂતી ૩૫ છે

મવદશન- મવદહ-

ઝોગણીસ ('ઝોગણીસ' થઈ ૨૪૨

एकोनविंशति एओणवीस

વ્યસ્યથી)

'એગુણીસ' નૂતી ૩૫ છે

મ એગુણીસ ૫ ડગીહ

સિ ડગીહ-

ડગિવ દ,

હિ. ઓનરસ, બ કનિશ,

બ ડગાઈસ

'બાર 'તેર,' 'સત્તર' વગેરેમાં તેમજ પ્રાકૃત શબ્દોમાં દુનો દ થઈ દ થયો છે. સોનામાં દુનો દ થયો છે. 'ઝઠાર'માં પ્રાકૃતમાં દુનો દ થયો છે. 'ઝરાઠ' વર્ણ વ્યસ્યથી થયું છે.

'એગુણીસ'થી 'એગુણીસ' સુધીના શબ્દોમાં હિંદીમાં 'ચૌગીસ', 'છગીસ' માળ વ રણો છે. બાજીનામાં લોપાય છે. ગુજરાતીમાં પચીસ સિવાય બધામાં રહે છે. ચઢવીસ, 'પાણુવીસ-પણુવીસ' એ નૂતી ૩૫ છે.

વિંશતિ વીસ વીસ મ વીસ હિં વીસ, બ કૂઠિ
(ગુજ ઠોરી ૩૫)

ત્રિંશત્	તીસ	તીસ	મ તીસ	હિં તીસ	બ. ત્રિંશ
ચત્વારિંશત્	ચત્તાલીસ	ચાળીસ	મ ચાલીસ	હિં ચાલીસ	બ. ચક્કિશ
પચાશત્	પનાસ	પચાસ	મ પચાસ,	હિં પચાસ,	બ. પચાશ
ષટ્	છઠી-છટ્ટી	સાઠ	મ સાઠ	હિં. સાઠ	બ. ષાટ
સપ્તતિ	સત્તરી	સિત્તેર	મ. સત્તર,	હિં સત્તર,	બ. સત્તર
અશીતિ	આસીર્દ	એસી	મ પૂર્ણી	હિં અસી,	બ. આશી
મવતિ	નવદ	નેવ	મ નવદ	હિં નવ,	બ. નવર્દ

एकोनत्रिंशत्

एओणतीसा

એગણુત્રીસ

चतुर्विंशत्

चात्तीमा-

ચોત્રીસ

चउत्तीसा

અડવીસ-ચઢત્રીસ નૂ. ૩૫

સં.	ગ્રા.	શૂન્ધાવી
પદ્વિંશત્	છત્તીમા	છત્તીસ
એકચત્વારિંશત્	એકચાલીસા— એકચાલીસા— એકચાલીસા— એકચાલીસા	એકચાલીસ
ત્રયચત્વારિંશત્	ત્રેઆલીસા	તેતાલીસ ત્રયાલીસ નં. ૧૫
ચતુષ્ચત્વારિંશત્	ચોમાલીસા— ચત્ત્રાલીસા	ચુમ્માલીસ
પચ્ચત્વારિંશત્	પંચઆલીસા	પિસ્તાલીસ પાંચિતાલીસ નં. ૩.
દ્વચત્વારિંશત્	છાલીસા	છેતાલીસ છપ્તાલીસ નં. ૩.
સપ્તચત્વારિંશત્	સત્તઆલીસા	સુડતાલીસ સત્તાલીસ નં. ૩.
અષ્ટચત્વારિંશત્	અટ્ટઆલીસા	ઘડતાલીસ અઠ્ઠતાલીસ નં. ૩.

‘એકચાલીસ’ વગેરેમાં જુનો ત્ થયો છે. સિંધીમાં પણ એમ થાય છે; આપ્તાલીસ-એકાલીસ; અથવા તે એકચત્વારિંશત્નું પ્રા. એકચત્તાલીસા-એકઅત્તાલીસા થઈ ‘એકચાલીસ’ વગેરેમાં ત્ સમજવી શકાય. ‘ચુમ્માલીસ’માં જુનો મ્ થયો છે (સ્વપ્ન-સિમિષ-સમર્થ)

પચાસ	પચ્ચાસ	પચાસ પંચાસ નં. ૩.
એકપચાસ	એકાવચ્ચાસા— એકાવચ્ચાસા— એકાવચ્ચા— એકાવચ્ચા— એકાવચ્ચા	એકાવન

સ	ગ્રા	શુભરાત્રી
દ્વિપચાશન્-	દ્વાવળ્યા-	બાવન
દાપચાશન્	દુપળ્યાસા-	
	દુપળ્યા	
ત્રિપચાશન્-	તેવળ્યાસા-	તેપન હિં તિરપન
ત્રય પચાશન્	તેવળ્યા	
પટિ	છટ્ટી	સાહ
		સાહિ ન્હ. ૩
ચતુ પટિ	ચોટ્ટી ચઠછટ્ટી	ચાસહ
		ચઠસહિ-ચઠસહિ ન્હ. ૩
સત્તતિ	સત્તરી	સિત્તેર
		સત્તારિ ન્હ. ૩
એકસત્તતિ	એકસત્તરી એકહત્તરી	એકાતેર
		એકાત્તરઠ ન્હ. ૩
દ્વિસત્તતિ-	દુમત્તરી-	બેતેર હિં બહત્તર, મ બહાત્તર
દ્વાસત્તતિ	દ્વામત્તરી-	બે વાયાત્તર
	ચાહત્તરી	બહત્તરિ બહત્તરિ બહુત્તરિ બુદ્ધત્તરિ
		બુદ્ધત્તરિ ન્હ. ૩
ત્રિસત્તતિ-	તેમત્તરી-	તે તેર
ત્રય સત્તતિ	તેહત્તરી	
ચતુ સત્તતિ	ચોસત્તરી-	ચુમોતેર
	ચોહત્તરી	
	ચઠસત્તરી-	
	ચઠહત્તરી	

‘શુભરાત્રીસ ની થેડે ચુમોતેર મા ‘જુ યોર ॥ અહિં દનો વ થઈ મ થયો ॥ એમકે સ સ્થાપ પશ્ચી ‘કામ નિહિતિ વિજ્ઞાતિનુ બગાળીમા મિનતિ-
ને ધોવર નુ દિનીમા ‘ધીમર થાય છે, તેમા પશ્ચુ વનો મ થાય ॥

एकाशीति एगसी

એમ્યાસી

ઇમ્યાસી ન્હ. ૩

સં.	પ્રા.	શુભવાતી
દ્વયસીતિ	સાસી	જ્ઞાસી; દ્વિ. યયાસી; મ. વ્યાયસી; બં. વિરાસી
ત્રયસીતિ	તિઆસી	સાસી; દ્વિ. તિરાસી; મ. ત્રયાસી; બં. તિરાસી
ચતુરસીતિ	ચોઆસી- ચડઆસી	ચોઆસી ચડસાસી ભૂ. ૩.
પચાસીતિ	પંચાસી	પંચાસી પંચાસી ભૂ. ૩.

પદ્મસીતિ છાસી

સપ્તાસીતિ સપ્તાસી

‘લાસી’ ‘તિઆસી’ પરથી આવ્યું છે તેથી યાદશુદ્ધ છે. એને સદ્દર્શ
‘એકાસી’, ‘બ્યાસી’ વગેરેમાં ચકાસે અને જાણવું છે.

દ્વિનવતિ ઘાનવર્દ

જાણ્યું

ત્રિનવતિ- સેનવર્દ

જાણ્યું. દ્વિ. તિરાનવે; મ. ત્રયાનવ;

ચતુર્નવતિ

બં. તિરાનવર્દ

અનુનવતિ

ચોઆસી

ચંડાનવર્દ

પદ્મવતિ છાનવર્દ

છાનવર્દ દ્વિ. છાનવે, મ. શદ્ધાનવ;

બં. છિશનવર્દ

છાનવર્દ ભૂ. ૩.

અટનવતિ- અટાનવર્દ

અટાનવર્દ

અટાનવતિ

અટાનવતિ- અટાનવર્દ

અટાનવર્દ

અટાનવતિ

અટાનવર્દ

અટાનવતિ

અટાનવર્દ

અટાનવતિ

અટાનવર્દ

અટાનવતિ

અટાનવર્દ

અટાનવતિ

અટાનવર્દ

અટાનવતિ

અટાનવર્દ

સવા—સં. સપાદ; પ્રા. સવાઓ; અપ. સવાડ (પ્રનો ર્ થઈ ર્ થયો છે.)

દોઢ—સં. અષ્ટદ્વિતીય; માગધીમાં અટ્ટદુદ્દ એ અટ્ટદવદ્દ—આમાં અટ્ટ ને દુદ્દ-દિવ નો વ્યત્પ થઈ દિવદ્દ પરથી 'દોઢ' થયું છે (ક નો બ થઈ, જ નો ડ થઈ); મ-દોઢ; પૂર્વ દિંદી-દેદ-દેદ, પશ્ચિમ દિંદી-દોદા, પં.-દેડદા, ખં.-દેદ અટ્ટી—સ. અર્ધતૃતીય; માગધીમાં અટ્ટદ્વ (અટ્ટદવદ્વ-અટ્ટદવદ્વ) છે; તે પરથી.

ઊઠાં—મ. અર્ધચતુર્થ-અદ્ધચરઠો-અદ્ધમરઠો-અદ્ધોઠો-અદ્ધોઠો-બ લોપાઈ હોટા-હૂટા પશ્ચિમ દિંદીમાં છે, ર્ લોપાઈ ઋઠા-ઋઠા; ગુજ. ઊઠું-ઊઠાં. આ પ્રમાણે 'દોઢ,' 'અટ્ટી,' 'ઊઠું' અર્થ સાથે પછીનો સુખ્યાપૂરક મળીને થયાં છે.

સાડા-સં. સાર્ધક; પ્રા. સદ્ધઓ

પહેલો-સં. પ્રથમ; પ્રા. તે પડમો છે; પરંતુ પ્રનો ર્ થઈ રાડે; પૃષ્ઠીનું પહુર, પશ્ચિમ નું પહિઓ થાય છે ર્ નો ર્ થયો હોય, ર્ લોપાયો હોય, ને વર્ણવ્યત્પ થયો હોય. માગધીમાં પટમિએ-પટમિએ છે. ટો. ટહિટોરિ પહિલક એ ન્હા ગુજરાતી ર્પ પરથી એન અપગ્રસનું ર્પ ધારી સંસ્કૃત પ્રયિલક; રાખે છે.

'સુખ્યાવમેધાં'માં 'પદિલક' ર્પ છે. દિંદીમાં પદલા, પં.માં પદિલાં છે.

બીજું, ત્રીજું—સં. દ્વિતીય-પ્રા. વિદ્વ; સં. તૃતીય; પ્રા. તદ્વ; અપ. લેસમાં તદ્વ વપરાય છે પંજાબીમાં દૂજા, દૂજા, તીજા છે.

'સુખ્યાં'માં 'ત્રીજા,' 'ત્રીજા'ને ટાણે ને 'ત્રિદુ' 'ત્રદુ'ને ટાણે છે.

ચોથું-ચતુર્થ:-પ્રા. ચરઠો-ચરઠો છે અપ ચરઠયડ છે.

'સુખ્યાં'માં 'ચકચક' છે.

પાંચમું છઠું, સાતમું, વગેરે રાખે છે. પચમ, વઢ, સપમ, વગેરે પરથી માનદ્વારા આવ્યા છે.

'સુખ્યાં'માં 'પાચમક' છે.

સંધવાચક—'ઝા,' 'દુ,' 'તરી,' 'ઝાકુ,' 'પંચુ,' 'છઠું,' 'સપ્તું,' 'અઠું,' 'નવું,' 'દાન'—આ સમૂહવાચક છે. આંખા કોઠામા વપરાય છે. 'પચાં,' 'છંગ'—છક,' 'સપ્તાં,' 'અઠાં,' 'નવાં' એ બ. બનાં ર્પ છે. સંસ્કૃતમાં ૧ મત્તય સમૂહવાચક છે—દ્વિક, ત્રિક, ચતુષ્ક, પચક, ષટ્, સપ્તક, અષ્ટક, નવક, દશક રાખે સમૂહવાચક છે.

સં. એકવચ્ચ; મા. એકઅં, અપ. એકઅં-એકું; પૂર્વ દિંદી-એકા. દ્વિવચ્ચ-
દુઅં-દુ; 'બે'માં લ પ્રત્યય છે. ત્રિવચ્ચ-મા. ત્રિઅં; ત્રી પદ્ધતિ દિંદીમાં; ત્રિ પૂર્વ દિંદીમાં
છે. 'ત્રી' ગુજરાતીમાં પણ વપરાય છે 'ત્રી' પણ 'ત્રિક' પરથી સ્વરવ્યત્યયથી
આવ્યું છે. ચતુર્વચ્ચ; મા. ચતુર્અં-એકું; એન પ્રમાણે પચક પરથી 'પંચું',
દુટ પરથી 'છું', સપ્તક પરથી 'સપ્તું', અષ્ટક પરથી 'અષ્ટું', નવક પરથી 'નવું'
આવ્યાં છે.

કોડી, ફુડી-એટલે વીસનો નવો. પૂર્વ દિંદીમાં કોડી કે કોડી છે.

અષ્ટક પરથી 'એટ' (અપ. અષ્ટક)

ધણ-સં. ધન, દિ. ધના; પં. ધના

એવડું, એટલું, એટ, ગમે-

સં. યાવત્ અપ-એવડું-એવડ

,, તાવત્ ,, —એવડું-એવડ

,, હવત્ ,, —એવડું-એવડ

,, કિયત્ ,, —એવડું-એવડ

અનિશ્ચિતતાવાચક-સંખ્યાવાચક સંખ્યાની પછી 'એક' લખવાથી
અનિશ્ચિતતાનો અર્થ આવે છે.

બેએક, ચારેક, દસેક, સાડેક

તેમજ પાસે પાસેના બે સંખ્યાવાચક સંખ્યાનો સમાસ કરવાથી પણ અ-
નિશ્ચિતતાનો અર્થ આવે છે.

ત્રણચાર, દસબાર; દસપંદર, વીસપચીસ

દિંદીમાં પણ આવું સાદૃશ્ય છે--

ત્રિનિ ચારિ; દશ વીસ; વીસ પચીસ; વીસ ત્રીસ; ચારદ્ ચૌદદ્; વીસ પચાસ
ગુજરાતીમાં 'વીસ'ને 'પચાસ' જેવી દૂરની સંખ્યા સાથે લખાતી નથી.

સંસ્કૃતમાં કા પ્રત્યય પરિમાણવાચક છે, તે તદ્ (તે), યદ્ (જે), દદમ્
(આ), ને કિમ્ (શું)ને લાગ્યો છે. દદમ્ ને કિમ્ ને લાગતા વળગું યત્ થયું છે.
અપદ્ધંતમાં વળગું એવડ ને એવડ થાય છે.

'સુખાવગોધં'માં 'એતલઉ', 'તેતલઉ', 'જેતલઉ', ને 'કેતલઉ'
રૂપો છે; તેમજ 'એવડઉ', 'તેવડઉ', 'જેવડઉ', ને 'કેવડઉ' પણ છે.

■ યાન્ત્ર — અપ્ર — ચ્ચ

„ તાદ્ય — „ — તદ્ય

„ દ્વગ — ■ — બદ્ય

„ કીદગ — , — વચ્ચ

ગુજરાતી ને દિલીઝી આક્રમી કોડામા સ યાને કમ સમજાવવા જેવો છે

હોન કે ઠોન	તરહ ક તરહ
હોન દૂની ■	તરહ દૂની છઠીયા
હોન ત્રિફ નૌ	તરહ તિ ચલતા ટ્રીન
હોન બીક વારહ	તરહ ચોકા વાવન
હોન પચે પદહ	તરહ પચે પંછટિ

બીજી ગુજરાતીમા નજી પ્રકારના રૂપ જોવામા આવે છે —

(૧) હસક (અસક) નિસક, નિસક કિસક

(૨) હસિક (અસિક) નિસિક તિસિક કિસિક

(૩) હસ્યક (અસ્યક) તિસ્યક, કિસ્યક

‘મુખ્યાર્થોપાધિ’ મા નિસિક તિસિક હસિક, ‘હસક’, ને કિસિક કૃષો છે

‘શબ્દકોશમય ધ’ મા ‘અસ્પૃ’, નિસા, કિસ્પૂ ‘અસિક’, ‘નિસિક’, ‘તસિક’ તિસ્યુ, એસુ, નિસિ, તિસિ આવા રૂપો અળી આવે છે

દાખલા —

ગુજરાતિ તે ધીક કિસી *

કિસ્યૂ ખગમયત અભુદવપુર? કિસ્યૂ હીવમઠ માગવદુર ૧ ૨૨ ૨૩

શબ્દ-તલુક સપતિ ઇર્ષી નિર્ણી ૬ દ્વંદ્ધ ધરિ સિદ્ધિ ૧ ૧૮

અસિકિ નહી આસેર

તસિકિ નહદુર અભિષિ તિસ્યુ નહી આવેર

ચિત્રકોટ નિસિકિ નહી તિસ્યુ નહી આપાનેર

તસિકિ નહદુર અનિષિ તસિકિ નહી જામેર

માડવ ૧૮ તિસ્યુ નહી તરસ્યુ નહી મો ૨

તરસ્યુ નહદુર અભિષિ તિસ્યુ નહી રમેર ૪ ૬-૮

‘જેસા લ લા તેસા કીડા — જેસા તેસા ગાદય, તાદર ધરિ ૧ ઉપર

વળી

સં. યાદ્ય	અપ૦ જેદુ-જેદે-જેદ; ગુ૪૦-જેડું
„ તાદ્ય	„ તેદુ-દો-દ; „ તેડું
„ કૌત્ય	„ કેદુ-દો-દ; = દેડું
„ ફેદ્ય	„ ફેદુ-દો-દ; „ એડું

જે મો વ એ દ્વિતી રચ્યુત બોલીઓનું ખાસ લક્ષણ છે અને એ બોલી-ઓમાંથી ગુજરાતી હજારેલી છે

વળી જની ગુજરાતીમાં નીચેનાં સમગ્રવર્ધક સાર્વનામિક વિશેષણ જોવામાં આવે છે:—

એકડ, જેકડ, તેકડ, ફેકડ—અપ૦, જ્યુ, જેયુ, તેયુ, ફેયુ સાથે સંબદ્ધ છે (સ. ઘન, યન, નન, વન). ‘તે લીલા ફેળી ગઈ’

દ્વાવની બાપામાં ‘કેમાં’ (‘ક્યાં’ના અર્થમાં) અવ્યય વરીકે વપરાય છે, પણ એ રૂપ સિદ્ધ ગણાતું નથી.

મકરણ ૧૮મું

ક્રિયાપદઃ સકર્મક, અકર્મક, અપૂર્ણક્રિયાવાચક, સંયુક્ત

ક્રિયાઃ ભાવનાઃ વ્યાપાર—ક્રિયાપદ એટલે ક્રિયાવાચક પદ. પણ ક્રિયા એટલે શું? ભાષ્યકાર કહે છે કે ક્રિયા એ અત્યન્ત અપરિહૃષ્ટ છે—બીજક્રુષ્ટ દેખી શકાતી નથી. તે અનુમાનથી ગમ્ય થાય છે; જેમકે બધાં સાધનો પાસે હોય છે તોપણ અચિત્ ‘રાંધે છે’ એમ પાકક્રિયા થાય છે અને કવચિન્ પાકક્રિયા થતી નથી. સાધનો પાસે હોવાથી ‘રાંધે છે’ એમ પાકક્રિયા થાય છે તેજ નક્કી ક્રિયા છે. ક્રિયા, ભાવના, વ્યાપાર, એ બધા પર્યાય શબ્દ છે.

આધ્યરૂપ અને ત્રિદ્વરૂપ ક્રિયા—‘તજે છે’ અને ‘ત્યાગ’ એ બંને પદ ક્રિયાવાચક છે; પરંતુ ‘તજે છે’માં ક્રિયા સાધ્યરૂપ એટલે સપાતી થતી વર્ણવી છે અને ‘ત્યાગ’માં ક્રિયા સિદ્ધરૂપ એટલે થયતી

અને તેમાથી થયાની સ્થિતિ સમજાય એવી વર્ણવી છે ‘રાધે છે,’ ‘રાધશે,’ અને ‘રાધ્યુ,’ એ ત્રણે રૂપોનો વિચાર કરીએ તો માત્રમ પડશે કે ‘રાધે છે’ અને ‘રાધશે’ એ સાધ્યરૂપ ક્રિયા છે અને ‘રાધ્યુ’ એ પણ સિદ્ધ ક્રિયા સાધ્ય રૂપમા દર્શાવી છે ‘પાક,’ ‘ત્યાગ,’ ‘રાગ,’ એ શબ્દો સિદ્ધ ક્રિયા સિદ્ધ રૂપમા દર્શાવે છે અને ભાવ કહેવાય છે ભૂતકાળનું ક્રિયાપદ પણ ક્રિયા સિદ્ધ છે છતાં તેને સાધ્ય રૂપમાજ દર્શાવે છે

પૂર્વાપર અવયવન ક્રિયાનું લક્ષણ—વળી ક્રિયામા પૂર્વાપર અવયવો હોય છે એમ ભર્તૃહરિ કહે છે રાધવાની ક્રિયાનો વિચાર કરીશું તો માત્રમ પડશે કે તે ક્રિયામાં પૂર્વાપર ક્રમિક અવયવો છે થૂણા પર મૂકવું તાપ કરવો ફૂક મારવી વગેરે ક્રમિક અવયવો એ ક્રિયામા છે અને તેનો છેલ્લો અવયવ ચૂના પરથી નીચે ઉતારવું એ છે આ પ્રમાણે સાધ્યરૂપ કે સિદ્ધરૂપ વ્યાપાર જેને સાધ્ય તરીકે વર્ણવેલો હોય તે ક્રિયા છે ક્રિયામા ઘણા અવયવ હોય છે તોપણ તે ઘડાનું સક્રિય કરી એકત્વજુદિથી તે એન્જ છે એમ વિચારવાનું છે અને એ એકત્વજુદિને લીધેજ ક્રિયાનો પ્રથમ અવયવ ધાય છે (રાધવાની ક્રિયામા તપેલી ચૂના પર મુકાય છે) ત્યારે પણ ક્રિયાનો— ‘રાધે છે એમ ક્રિયાપદનો—આપણે પ્રયોગ કરીએ છીએ

દીક્ષિતનું ક્રિયાનું વિવચન—મટોજી દીક્ષિત ‘શબ્દકૌસ્તુભ’ નામના ટીકાગ્રન્થમા ‘ક્રિયા’ શબ્દનો અર્થ ઘણો સરળ સમજાવે છે કહે છે એવો જેનો અર્થ ધાય તે ક્રિયા દરેક ધાતુનો અર્થ ‘શુ કરે છે’ એમ ત્રણ પૂછવાથી સમજી શકાય છે જેમકે ‘રાધે છે’ એનો અર્થ શુ કરે છે એમ પૂછવાથી પાક કરે છે’ એમ આવે છે આ પ્રમાણે દરેક ધાતુનો અર્થ ‘શું કરે છે એમ પૂછવાથી સમજાય છે પણ અહિં એક શકા ઉત્પન્ન થાય કે ‘હોય છે’ એવા સત્તાવાચક ધાતુના અર્થ આવા ત્રણથી શી રીતે સમજાય ? ‘છે,’ ‘હોય છે,’ એન્જ ‘સ્વરૂપ ધારણ કરે છે’ કોઈ વસ્તુ નાશ પામવાની તૈયારીમા

હોય એવી વસ્તુ માટે પણ ‘શું કરે છે’ એવો પ્રશ્ન પૂછીએ તો ‘છે’ એવો ઉત્તર આવશે. પણ દરેક ક્રિયા થાય છે ત્યારે વસ્તુસ્વરૂપ ધારણુ તો કરે છેજ, અર્થાત્, વિધમાન છેજ, છતાં તે સ્થળે ‘શું કરે છે’ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ‘છે’ એમ કેમ નથી આવતો? કારણુ સ્પષ્ટ છે. ત્યાં વસ્તુની સ્થિતિ નિશ્ચિત હોવાથી તે વિષે પ્રશ્નનું તાત્પર્યજ નથી; તેથી પાકાદિ કરે છે એવોજ ઉત્તર ઇષ્ટ છે. ‘વાક્યપદીય’માં હુરિએ પણ કહ્યું છે કે “આત્માને આત્મા વડે ધારણુ કરે છે ત્યારે ‘છે’ એમ કહેવાય છે.”

ભાવવિકાર—ભગવાન્ વાર્ધાચલિએ છ પ્રકારના ક્રિયાના વિકાર દર્શાવ્યા છે એમ ભાષ્યકાર કહે છે—‘ઉત્પન્ન થાય છે, છે, વિપરિણામ પામે છે, વધે છે, અપક્ષય પામે છે, અને વિનાશ પામે છે.’ પદાર્થમાત્રના આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર ભાવવિકાર થાય છે. દરેક ક્રિયા ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે પૂર્વાપર (ક્રમિક) અવયવોની બનેલી છે અને આરંભથી તે સમાપ્તિપર્યન્ત એ અવયવો રહેલા છે. તેમાં જન્મ પામવો—ઉત્પન્ન થવું, એ સર્વથી પહેલો ભાવવિકાર છે. ત્યાર પછી વિધમાન થવું, એમ છએ ક્રિયાવિકારો ક્રમિક છે. દરેક વિકાર-માં ત્યાર પછીનો વિકાર હોય છે, તોપણ તે તેના અસ્તિત્વનું અભિધાન કરતો નથી તેમજ નિષેધ પણ કરતો નથી; કેમકે શબ્દ-માત્રમાં એકજ અર્થ રહેલો છે. વસ્તુના સ્વરૂપનો નિષેધ થયો નથી એવી અવસ્થામાં કંઈક ઉત્પન્ન થાય છે એમ અનુમાન ગમ્ય થાય છે, તે ઉત્પન્ન થાય છે તે અવસ્થામાં તેનું અસ્તિત્વ છે, તોપણ તેનું તે શબ્દ અભિધાન કરતો નથી તેમજ પ્રતિષેધ પણ કરતો નથી. એજ પ્રમાણે દરેક ભાવને માટે ગ્રમજવાનું છે. ક્રિયામાત્ર આ છમાંથી કોઈ પણ વિકારમાં આવી શકે છે અને એ છથી અન્ય વિકાર નથીજ.

ધાતુ અને પ્રત્યયના અર્થઃઅકર્મક અને સકર્મક—
ક્રિયાપદ ધાતુ અને કાળ કે અર્થના પ્રત્યયોનું બનેલું છે, તેમાં ધાતુના

અર્થ શા છે અને પ્રત્યયના અર્થ શા છે તેનો હવે વિચાર કરીએ ધાતુમાત્રના એ અર્થ છે—કૃણ અને વ્યાપાર, અર્થાત્, ક્રિયાનું કૃણ અને ક્રિયા એ એ અર્થ ધાતુમાથી નીકળે છે એ અર્થોનો આશ્રય એ પ્રત્યયોનો અર્થ છે કૃણનો આશ્રય એન્વે કૃણ જેમા રહ્યું છે તે, અર્થાત્, કર્મ, અને ક્રિયાનો આશ્રય એન્વે ક્રિયા જેમા રહ્યું છે તે, અર્થાત્ કર્તા કર્તા કે કર્મ આ પ્રમાણે પ્રત્યયનો અર્થ છે કૃણ અને વ્યાપાર એક આશ્રયમા હોય છે ત્યારે ક્રિયાપદ અકર્મક છે અને બિન્ન આશ્રયમા હોય છે ત્યારે ક્રિયાપદ સકર્મક છે 'છાકરો ચોપડી વાચે છે,' એમા 'વાચ' ધાતુ વાચવાની ક્રિયા, એ ક્રિયાનો આશ્રય, અને એ ક્રિયાનું કૃણ એન્વે એ ક્રિયા જેને લાગુ પડે છે તે છે 'વાચે છે' એ ક્રિયાપદ 'વાચ' ધાતુ અને 'એ' પ્રત્યયનું તેમજ 'છ' સાહુઅ કારક ધાતુ અને તેના પરના 'એ' પ્રત્યયનું બનેલું છે તેમા 'વાચલું' એ ધાતુનો અર્થ છે પ્રત્યયનો શો અર્થ છે? 'વાચે છે' એ રૂપ કર્તાનું અભિધાન હોય છે કે કર્મનું? એ રૂપથી કર્તા ઉક્ત થાય છે, કર્મ ધતુ નથી પ્રત્યય 'કર્તાગિ' છે, એન્વે કર્તાના અર્થમા છે, માટે ક્રિયાપદનો કર્તારિ પ્રયોગ છે એમ કહેવાય છે કર્તા એ પ્રત્યયનો વાચ્યાર્થ હોવાથી ક્રિયાપદને કર્તૃવાચ્ય પણ પડે છે અહિં ક્રિયાનો આશ્રય 'છાકરો' છે અને કૃણનો આશ્રય ચોપડી' છે એ બંનેના આશ્રય બિન્ન હોવાથી ક્રિયાપદ સકર્મક છે 'છાકરો જાય છે,' એમા જવાની ક્રિયાનો આશ્રય 'છાકરો' છે અને જવાના કૃણનો પણ આશ્રય તેજ છે, માટે ક્રિયાપદ અકર્મક છે

એક પ્રવીન સંસ્કૃત કારિકામા અકર્મક ક્રિયાપદની યાગી આતી છે તે નીચે પ્રમાણે છે—

૧૬૬ ક્ષય ભય જલિન મરણ લગ્ન સત્તા સ્થિતિ નદમરણ શયન ક્રીડા રમિ અને રીસ એવા અર્થના ધાતુ અકર્મક છે આ યાગી સર્વા છે એમ તો કહી રહ્યો નહિ પરંતુ એમા આરોના ધાતુ અકર્મક અને એ યાગીમા ધણી અકર્મક ધાતુનો સમાવેશ થાય છે પરંતુ એમા પડ બેસ 'બેઠ', 'બેસ', 'કે' અને એવા બીજા અકર્મક ધાતુનો સમાવેશ થતો નથી

સકર્મકનો અકર્મક તરીકે પ્રયોગ—સકર્મક ક્રિયાપદને આપણે અકર્મક તરીકે ઇચ્છાનુસાર વાપરી શકીએ છીએ; જેમકે, તું શું કરે છે? હું વાંચું છું—અહિં અપેક્ષા માત્ર ક્રિયાન લાગુ પડે છે, તેથી વિશેષ નથી. કર્મની અવિવશાથી ક્રિયાપદ અકર્મક છે.

હરિએ એક કારિકામાં કહ્યું છે કે ચાર સ્થિતિમાં ક્રિયાપદ અકર્મક બને છે:—૧. ધાતુ અન્ય અર્થમાં હોય ત્યારે; જેમકે, ‘તે ભાર વહે છે’ (અકર્મક); પરંતુ, ‘નદી વહે છે’ (રેલા તરીકે આવે છે, અકર્મક; અર્થ બદલાઈ ગયો છે), ૨. કર્મનો અર્થ ધાતુના અર્થમાં સમાયો હોય ત્યારે; જેમકે, ‘તે જીવે છે,’ અર્થાત્, પ્રાણ ધારણ કરે છે; ૩. કર્મ પ્રસિદ્ધ હોય ત્યારે; જેમકે, ‘મેઘ વર્ષે છે,’ અર્થાત્, જળ; અને ૪. વિવશા ન હોય ત્યારે, જેમકે, ‘દીક્ષિત નથી આપતો, નથી ધન્યતો, કે નથી હોમતો,’ અર્થાત્, દાન, યજ્ઞ, ને હોમની ક્રિયાના અભાવનીજ વિવશા છે, કર્મની વિવશા નથી.

અપૂર્ણક્રિયાવાચક—કેટલાંક અકર્મક તેમજ સકર્મક ક્રિયાપદમાંથી ક્રિયાનો પૂરો અર્થ નીકળતો નથી, તેની પછી કેટલાક શબ્દ આવે છે ત્યારેજ એ અર્થ પૂરો થાય છે. સકર્મક ક્રિયાપદોમાંથી તો ક્રિયાનો પૂરો અર્થ નીકળે છે, માત્ર ક્રિયા કોને લાગુ પડે છે, ક્રિયાનું ક્ષણ શેમાં રહેતું છે, તેની, એટલે કર્મની, અપેક્ષા રહે છે. પરંતુ આ ક્રિયાપદોમાંથી ક્રિયાનો અર્થજ અધુરો છે એમ સમજાય છે. એવાં કેટલાંક સકર્મક ક્રિયાપદ પણ છે, તેમાં કર્મ આવ્યા છતાં ક્રિયાનો અર્થ અધુરો રહે છે; કર્મ પૂરું ક્રિયાપૂરક થતું નથી. આવાં ક્રિયાપદ અપૂર્ણક્રિયાવાચક કહેવાય છે.

દાખલા:—

તે છોકરો આમળ જતાં સારો નીવડ્યો.

રાત્રીએ તેને અમાત્ય બનાવ્યો.

રાજ્યે તેને મનિષ્યદે નીમ્યો.

હું તેને આણુસમણુ ગણું છું

સર્વ સંજ્ઞાનોથી આવેા પુરુષ અનીતિમાનુ મનાય છે.

આઘેથી તે ઘાણું રમણીય શહેર દેખાય છે.

આમાં ક્રિયાપૂરક નામ, વિશેષણ, કે ક્રિયાની સાથે સંબંધ રાખનાર પદ હોય છે નામ કર્તા કે કર્મનુ સમાનાધિકરણ હોય છે કે અન્ય વિલક્ષિતમા હોય છે.

આ પ્રમાણે, હોણું, દેખાણું, નીવડણું, કહેવાણું, ગણણું-ગણાણું, માનણું-મનાણું, વિચારણું-વિચારણું, ધારણું-ધરાણું, વગેરે અર્થનાં એવા ક્રિયાપદ છે

સંયુક્ત ક્રિયાપદ—જે ક્રિયાપદ લેમાં યદ્ય તેમાથી સંયુક્ત અર્થને બદલે જુદોજ અર્થ નીકળે તેવાં ક્રિયાપદ સંયુક્ત ક્રિયાપદ કહેવાય છે એવાં ક્રિયાપદ બનાવવામાં મુખ્યત્વે નીચેનાં ક્રિયાપદ કામ લાગે છે એવા ઉપકારક ક્રિયાપદથી મુખ્ય ક્રિયાના અર્થમાં ત્વરા અને સુપૂર્ણતાના અર્થ આવે છે.

દે—લખી દે, ફેંકી દે,

દિ વેઠ દેના, નિઠાલ દેના, મ. ટાકૂન દે, લિહૂન દેજે

નાખ—લખી નાખ, ધોઈ નાખ,

દિ માર ઢાલના, ચાટ ઢાલના, મ. ત્યને વર્જ ચાટૂન ઢાકિલે.

ઠાઠ—લખી ઠાઠ, ચીતરી ઠાઠ,

જા—પી જા, જેમી જા,

દિ રા જાના, ચલે જાના; મ. રોજ વહાલેય લટક જા, ગાયાત આદેણ તો ર્ય-ત માનવેકદ ચેત જા. સાતલવાચક છે

લે—ઠરી લે, ખાઈ લે,

દિ ઊં છેના, મ. જથકર જાન કદન ધ્યા.

કર—વાચ્યા કર, ક્યારી કર,

દિ બાચા કરના

આવ—ધતું આવે છે, જગડતું આવે છે.

મૂક—કરી મૂક; લખી મૂક;

મ. તો ગાય બાંધૂન દેવ; દેવન દાવ

રહુ—ખેતી રહે; જતો રહે; કરી રહે;

દિ. મેઠ રહના; જુર રહના;

પડ—જણાઈ પડશે; ધઈ પડશે;

દિ. હમણાં દોષ જો જાન પડે તો હમમી નહીં થવો.

ચૂક—એનું કામ ધઈ ચૂક્યું છે.

ઊડ—આખરે એ રડી ઊડ્યો. એનાથી કંઈ વળ્યું નહિ.

ભાવકર્તૃક—જે ક્રિયાપદનો કર્તા ક્રિયાનો ભાવ છે તે ભાવ-
કર્તૃક કહેવાય છે.

આજ બહુ ધામે છે. (ધામ ધાય છે.)

તે એને બનતું નથી. (બનવાનું થતું નથી.)

જેમ રુએ, ફાવે, ગોઠે, તેમ કરા. (રુચવાનું, ફાવવાનું,
ગોઠવાનું ધામ.)

મરાઠીમાં મલા ત્યાવ્યા ચેયેંચ લાંજાવલે.

ભાતાંચા સદા વાજનાં ટગાદતેં.

ભાવકર્તૃક ક્રિયાપદમાં કર્તા ક્રિયાપદમાંજ સમાયો છે. ખુદ્દો
ક્રિયાપદથી પૃથક્ નથી, માટે કંઈ કર્તા નથી ને ક્રિયાપદ અકર્તૃક છે
એમ ધતું નથી. ક્રિયા ધઈ એટલે તેનો કર્તા, આશ્રય હોવોજ જોઈએ.
આ ઉપરથી સમજાશે કે ભાવકર્તૃક ક્રિયાપદને અકર્તૃક કહેવું યુક્ત નથી.

અપૂર્ણ ક્રિયાપદ—‘જોઈએ’ એ અપૂર્ણ ક્રિયાપદ છે; કેમકે
એનાં બધા કાળ ને અર્થનાં રૂપ થતાં નથી. મં. યુગ્યતે (જુદ્જુદ-
જુદ્જુદ-શુદ્ધ એ-જોઈએ) ઉપરથી એ રૂપ ગુજરાતીમાં આવ્યું છે, તેથી
એ કર્મણિ છે-કર્મવાચ્ય છે,

હોં રસિદારિ સ ચોત્રવતે પાથી એ રૂપ કપાળવે છે ચોત્રવતે અપઃ
જોરજર નહુ શુ નેધવધ નેધવધ

મારે તે નેધવે છે (તેની જર છે, કર્મણિ, 'તે' એ કર્મ છે,
એનો અર્થ ઉક્ત છે માટે પ્રાતિપદિકાર્યે પ્રથમા છે, 'મારે'—અતુર્થા,
કર્તાના અર્થમા)

તમારે આમ કરવુ ન નેધવે (કર્મણિ, 'કરવુ' અભિહિત
કર્મ, નામાર્યે પ્રથમા સકર્મક કૃદન્ત છે, માટે 'તમારે' એનો કર્તા છે
ને 'આમ' એ કર્મ છે 'કરવુ' પણ કર્મણિ છે, માટે 'આમ' મૂળ
અવ્યય, નામ તરીકે વપરાયુ છે, પ્રાતિપદિકાર્યે પ્રથમા)

નેધવે, નેધવે, નેધવે છે, નેધવુ હોય, નેધવુ હતું, નેધવુ
હોત, નેધવુ હશે, નેધવે, નેધવુ નથી—આવા રૂપ વપરાય છે

પાહિજે—મરાઠીમા એન અર્થનુ અપૂર્ણ ક્રિયાપદ પાહિજ છે, તે રજા-
પરજૂ પાસ પાહ કપર કર્મણિ જ આવી થયુ છે પાહિજે એ રૂપ કર્મણિ વર્તમાન
કાળના તીલ પુરુષનું એકવચન છે એના વર્તમાન કાળનાન રૂપ વપરાય
એનો અર્થ '—ની જર છે એવો છે

તે પુસ્તક મલા પાહિજ બાહે—તે પુસ્તક મારે નેધવે ॥ અપેક્ષિત છે
રામાને કિંવા રામાલા બાજ હે પુસ્તક વાચિલે પાહિને—રામે કે રામને
આજ એ પુસ્તક વાચતુ નેધવે (કર્મણિ પ્રયોગ છે)

ત્વા કિંવા તુલા મેલે પાહિને (ક્રિયાપદ અકર્મક છે, માટે જાવે પ્રયોગ છે)

પ્રકરણ ૧૬મું

ધાતુ પ્રકારાદિ

ધાતુ—ધાતુ એ ગ્રિયાપદનુ દૂષમા દૂકુ રૂપ કે મૂળ છે મમ્કૃત
વૈયાકરણો આસરે ૧,૭૦૦ ધાતુ આપે છે એ મૂળ રૂપ છે અને
એનાથી દૂકા રૂપ ઘર્ષ શકેતા નથી એવુ તેમનું મત છે

પાશ્ચાત્ય મત—ભાષાશાસ્ત્રીઓએ ભાષાઓનો મુકાબલો
કરી તે ધાતુઓના મૂળ ૫૦૦મા આપ્યા છે એવી પણ સૂક્ષ્મ

સંશોધનથી એ સંખ્યા ૧૦૦ કે ૫૦ પર આવી જાય છે એમ તેમનું માનવું છે.

સાર્વનામિક ધાતુ—સર્વનામનાં મૂળ સ્વરૂપને પાઠ્યાય વિદ્વાનો સાર્વ-
નામિક ધાતુ કહે છે. એ ધાતુ ઘણી વાર એકસ્વરી રાજના રૂપમાં જણાય
છે; તેમકે,

स, हो, त, तो (आ के 'ते'); स्व, त्य, स्व, स्व; म, मे, द, ते
(ह, छ); य, क, क (ने, ग, डी)

ધબ્બી વાર આ મૂળમાં વિખરિના પ્રસારો સુ, મ, ન, વ્યમ, વ્યમ
લાગેલા હોય છે. ધબ્બી વાર એ પ્રસારો એકા ધવલા હોય છે—કમ, અમ,
શન, અન, અન

विभाग—धातुना विभाग नीचे म्हाळें हरी सहायः—

(ਅ) ਮਾਧਮਿਕ ਪਾਠ

(૧) સ્વરૂપ બનેલા:-

(१) १ '४३', २ '४३'

(२) स्वर ने व्यंजनना बनेता:—

अन् 'यास वेनो', अद् 'जाउं', अन् 'जाउं', अद् 'जाउं', बाप् 'जिसउं',
ईद् 'पुनि करनो', ईन् 'अभल करनो', ऊद् 'तई करनो', झप् 'वधउं', वगेरे

(3) વ્યંજન ને સ્વરના બનેલા —

दा 'आपडुं', घा 'भूडुं'; या 'जडुं', पा 'पावन डरुं', मा 'भापडुं',
 वा 'वाडुं', यु 'जोडुं', रु 'रिडुं', स्त्री 'शुडुं', जि 'जिडुं', मू 'दोडुं', श 'डरुं',
 मृ 'भरुं', वृ 'वरुं', धे 'धावडुं', दो 'अपडुं', यो 'ध्यान धरुं', वजरे

(अ०) द्वितीयिक धातु-

(૧) વ્યંજન, સ્વર, ને વ્યંજનના બનેલા:—

दुर् 'बोः'उं', दुर् 'वः'उं', कुर् 'प्रभाः'उं', दुर् 'विमोः' पभाः'उं', रुर्
 'भयः'उं', रुर् 'सिः'उं', रुर् 'विधः'उं', रुर्, रुर्, रुर् 'वः'उं', रुर् 'दिसा' इत्थी',
 रुर् 'जिः'उं', रुर् 'प्रेः'उं', रुर् 'तोषः'उं', रुर् 'लघना' इत्थी', रुर् 'दिसा' इत्थी',
 रुर् 'दिसा' इत्थी', रुर् 'लगा' इत्थी', रुर् 'पीडा' इत्थी', वगैरे—

આમાં કુજ, કુર, કુર, કુપ-કુ ખાતુ પાથી રજ, રજ, રજ, રજ, રજ, રજ, રજ, રજ-ર ખાતુ પાથી, અને રજ, રજ, રજ, રજ, રજ, રજ, રજ-ર ખાતુ પાથી આવા દોષ થીમ લાગે છે. સુ 'એડ્યુ', મુજ 'એડ્યુ', મુજ

‘હાઈમા જોડવું’ આમ યુજ્ અને યુષ્ ધાતુનું મૂળ યુ નાણાય છે એન પ્રમાણે અન્ય રથો સમજી લેવું

(૨) બે વ્યજન ને દીર્ઘ સ્વરના બનેલા—

જ્ઞા ‘માનડ’, જ્ઞા ‘બાણડ’, ર્યા ‘હિમા રહેડ’, પ્રા ‘સૂધડ’, જ્યા ‘શક્તિ યડ’, જ્યા ‘કૃતિસત્તિ બિતિ કરવી’, ર્યા ‘કહેડ’, પ્સા ‘ખાડ’, રના ‘નહાડ’, ધા ‘રાધડ’, પ્રા ‘પૂરડ’, જ્ઞે-મ્જે ‘ખિત્ર યડ’, હી ‘લાજડ’, ચૂ ‘કહેડ’, વગેરે

(૩) સ્વર ને બે વ્યજનના બનેલા —

અર્દ ‘ખીડડ’, અર્દ ‘યોગ્ય યડ’, અર્ચ ‘પૂજડ’, અર્ચ ‘પ્રાર્થના કરવી’, અર્ષ ‘મેળવડ’, ડર્દ ‘માન આપડ’, ‘કીડા કરવી’, વગેરે.

(૪) તાર્કિક ધાતુ—

(૧) સપ્રજા વ્યજન, પછી સ્વર, ને પછી વ્યજનના બનેલા —

ગ્રસ્ ‘ખીડ’, ગ્રપ્ ‘શરમાડ’, ધમ્ ‘સમા કરવી’, કિપ્ ‘ફેડ’, કિપ્ ‘કેશ કરવો’, પ્રહ્ ‘પાડડ’, કિન્દ્ ‘બીનુ યડ’, કુહ્ ‘કોહ કરવો’, કિન્દ્ ‘કનેહ કરવો’ વગેરે

(૨) સપ્રજા વ્યજન, સ્વર, ને સપ્રજા વ્યજનના બનેલા —

સ્વન્દ્ ‘ફાડડ’, સ્વર્દ્ ‘સ્વાહ લેવો’, કિન્દ્ ‘યોગ કરવો’, સ્વન્દ્ ‘નડ’, સ્વન્દ્ ‘વહેડ’, પ્રસ્ત્ ‘જૂજડ’, વગેરે

ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી સંસ્કૃત મૂળ ધાતુના પછી આ પ્રમાણે વિભાગ કરી શકાય છે

વિકરણ સહિત ધાતુ—કેટલાક ધાતુ ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત વિકરણ પ્રત્યય સાથે આવ્યા છે, જેમકે,

જ્ઞા-જાના-જાણુ યુષ્-યુષ્ય-જૂષ્ કિન્દ્-કિન્દ્ય-સીન્, નૃન્-નૃત્ય-નાય, કિન્દ્-કિન્દ્ય-ખીન્, મી-મિમી-મીડ-મી, પદ્ પય-પપન્, નિપન્, વગેરે

મૂળ ધાતુ—વ્યાકરણમાં ક્રિયાપદના હાલના દૂકામાં દૂકામ્ષિ રૂપને આપણે મૂળ ધાતુ કહીએ છીએ, જેમકે, ‘કર’, ‘બેસ’, ‘હો’, ‘પ’, ‘આપ’, વગેરે.

સાધિત ધાતુ—મૂળ ધાતુ ઉપરથી ગુજરાતીમાં 'પ્રેરવું' એ અર્થમાં સાધિત ધાતુ બને છે, જેમકે,

મૂળ સાધિત

મૂળ સાધિત

પડ—પાડ

લખ—લખાવ

મર—માર

બેસ—બેસાડ

કર—કરાવ

ઉછર—ઉછેર

આ દ્વિતીયિક ધાતુ છે. દ્વિતીયિક સાધિત ધાતુ પરથી પણ પુનઃ સાધિત ધાતુ બને છે તે તાર્તીયિક સાધિત ધાતુ છે; જેમકે,

મૂળ

દ્વિતીયિક

તાર્તીયિક

પડ

પાડ

પડાવ

મર

માર

મરાવ

ઉછર

ઉછેર

ઉછેરાવ

બેસ

બેસાડ

બેસાડાવ

ઉઘ

ઉઘાડ

ઉઘાડાવ

તપ

તાપ

તપાવ

સાધિત ધાતુ કેવી રીતે બને છે?—મૂળ ધાતુ ઉપરથી સાધિત ધાતુ યતાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર થાય છે. સાધિત ધાતુમાં પ્રેરણાનો અર્થ છે, માટે એ પ્રેરક-પ્રયોજક ધાતુ કહેવાય છે. મૂળ ધાતુ અકર્મક છે ને સાધિત સકર્મક થાય છે.

(૧) આદિ સ્વર દીર્ઘ થાય છે:—

પડ—પાડ; કર—કાર; મર—માર; તર—તાર; સર—સાર; બાળ—બાળ; વળ—વાળ; દળ—દાળ; હર—હાર; ગળ—ગાળ; ચર—ચાર

(૨) આદિ સ્વરનો ગુણ થાય છે:—

ફૂટ—ફેાડ; છૂટ—છેાડ; તૂટ—તેાડ; ખૂલ—ખેાલ

(૩) અન્ત્ય સ્વરમા ફેરફાર થાય છે — પી-પા

(૪) ઉપાન્ત્ય ‘અ’ના ‘એ’ કે ‘ઓ’ થાય છે —

ઉછર ઉઠેર, ઉખડ-ઉખેડ, લખ-લેખ, ઢળ-ઢોળ

(૫) આવ, આડ, એડ, અવ, વગેરે પ્રત્યયો લગાડવાથી —

(અ) લખ-લખાવ, કર-કરાવ, ખોવ ખોવાવ, મૂક-મુકાવ,

ખોદ-ખોદાવ પૂછ-પુછાવ, દાટ-દટાવ, લાલ-લાળાવ, નાખ-નાખાવ

(આ) બેસ-બેસાડ, સીવ-સિવાડ, રમ-રમાડ, વાગ-વગાડ,

દેખ-દેખાડ ચાવ-ચવાડ, નાસ-નસાડ, ઊડ-ઉડાડ, દેખ-દેખાડ,

જાગ-જગાડ, લાગ-લગાડ, પામ-પમાડ, ખા-ખવાડ, સૂ-સુવાડ,

ગા-ગવાડ

કેટલાક ‘બેમાર’, ‘સુવાર’, વગેરેમા ‘આડ’ને બદલે ‘આર’

બોલે છે

(૬) ખસ-ખસેડ ધસ-ધનેડ

(૭) રીખ-રિખાવ, લખ-લેખન,

દાટ-દટાવ, વાગ-વગાડ, ચાવ-ચવાડ —

આ દાખલાઓ પરથી અપ્રત્યય થાય છે કે ‘આવ’, ‘આડ’ વગેરે

પ્રત્યયો લગાડતા મૂળ ધાતુનો ઉપાન્ત્ય સ્વર સ્ત્રવ થાય છે ‘ગિખવવુ’

મા ‘ઇ’ આ પ્રમાણે સ્ત્રવ બે ‘દેખાડવુ’, ‘બેવાડવુ’મા ‘એ’ને

‘ઓ’ના ઉચ્ચાર સ્ત્રવ છે એમ અમશ્ચવુ

તાર્તીયિક ધાતુ કેવી રીતે બને છે ? — પ્રેરક ધાતુ

ઉપગી પુન પ્રેરક ધાતા નીચે પ્રમાણે ફેરફાર થાય છે —

(૧) ઉપાન્ત્ય સ્વર સ્ત્રવ થઈ ‘આવ’ પ્રયય લાગે છે, જેમકે,

મૂળ ધાતુ	પ્રેરક	પુન: પ્રેરક
પડ	પાડ	પડાવ
મર	માર	મરાવ
તર	તાર	તરાવ

(૨) અવ, આવ, કે રાવ પ્રત્યય લાગી—

મૂળ	પ્રેરક	પુન:પ્રેરક
છેડ	છેડ	છેડવ-ડાવ
તોડ	તોડ	તોડાવ
વગા	વગાડ	વગાડાવ
કરા	કરાવ	કરાવરાવ
લખ	લખાવ	લખાવરાવ
ફેર	ફેરવ	ફેરવાવ

રચના:—

શિષ્ય પાઠ ભણે છે. શિક્ષક શિષ્યને પાઠ ભણાવે છે.

તે શિક્ષક પાસે શિષ્યને પાઠ ભણાવરાવે છે.

અર્થ—કેટલીક વખત એક પ્રેરક ધાતુ પરથી બીજો પ્રેરક ધાતુ બને છે; પરંતુ તેમાં વિશેષ અર્થ આવતો નથી.

ઝીવ-ઝિવાડ-ઝિવડાવ

ખા—ખવાડ-ખવડાવ

હિંદીમાં તે મરાઠીમાં પણ લગભગ એવીજ રીતે પ્રેરક રૂપે ચાલે છે.

દિ.— છટના	છોડના	છોડવાના
ફેટવું	ઉડવું	ઉડવાવું
મરના	મારના	મારવાના
દબના	દગના (દાબના)	દબવાના

મ — તુટવે	(વટવું)	તોડવે	(તોડવું)
ફુટવે	(ફટવું)	પોડવે	(ફાડવું)
કાળે	(કાડવું)	ચરવે	(ચરાવવું)

ધાતુ —

કર—કરવ ચોડ—ચોલવ સાવ—સાવવ ડઠ—ડઠવ માર—મારવ
ચર—ચાર, ધર—ધાડ, દવ—દાવ—દાવવ

સિ —ગણુ-ગારણુ કુણુ-તોડણુ

ઉપરના દાખવાઓ પરથી સમજશે કે જેમ ગુજરાતીમાં જુદી જુદી રીતે
પ્રેરક ધાતુ બને છે, તેમજ બીજી દેશી શાખાઓમાં પણ બને છે

હિંદીમાં સામાન્ય નિયમ એવો છે કે ધાતુના અન્ત્ય 'અ' નો 'આ' થાય
અને પુનઃ પ્રેરક રૂપ કરવા આ નો અ થઈ તેની સાથે વા બનેાય છે, જેમકે

ચઢના	ચાનાના	ચઢવાના
અડવુ	અડાવવુ	અડાવરાવવુ
પકડના	પકડાના	પકડવાના
પકડવુ	પકડાવવુ	પકડાવરાવવુ

કેહવાડ સંકર્ષે ક્રિયાપદમાં આદિ સ્વરે ઋસ્વ થઈ 'આ' ઉમેરાય છે અને
પુનઃ પ્રેરક રૂપમાં 'ધાતુ' 'લવા' થાય છે

દના	દિલના	દિલવાના
ફરના	ફુલના	(ફુલોના) ફુલવાના
ધોળના	સિલના	(સિલવાના) સિલવાના (સિલવાવાના)

૦ચુરપતિ—સંસ્કૃતમાં પ્રેરક ધાતુ બનાવનાર પ્રથમ જિવ્ય એટલે કે (જૂ ને
તૂ નો લોપ થાય છે) અને આમરાત્ત ધાતુમાં એ પ્રત્યય પૂર્વે 'પ્ર' આમમ આવે છે
જેમકે જ+ગિ+ (ર) આ રૂપ પ્રત્યય પર છતાં ધાતુના અન્ત્ય સ્વરની ને ઉપાન્ત્ય બની
રૂઢિ થાય છે અને અન્ત્ય ઉપાન્ત્ય સ્વરનો શુભ થાય છે આ નિયમ પ્રમાણે
જ+દ=કાર+દ=કારિ અથવા થઈ ચિત્રણ પ્રથમ થ અને પુરુષાચક પ્રત્યય આપી
કારિ+અ+તિ કાર+અ+તિ (અન્ત્ય સ્વરનો ચિત્રણ પ્રત્યય પર છતાં શુભ થઈ)
=કારયતિ એ પ્રમાણે રવાનુ પ્ર આમમ આવી રવા+જિવ્ય=રવાપ્ર+દ=રવાપિ,
રવાપિ+અ+તિ=રવાપ+અ+તિ=રવાપયતિ થાય છે

પાલીમાં પ્રેરક અથ કરતાં બાપ બાજવ, જ કે બાય ઉમેરાય છે ૯૨૨

નામ પરથી—‘અજવાળું’ પરથી ‘અજવાળ’—એણે શું અજવાળ્યું છે? ‘હુએ ભિમર ધોવડાવિયા અમુકાજ્યા બહુ ગોખ’ નઠળીરીશી (૩૧૬) ફૂલ-ફૂલવુ, કાજળ-કાજળાવુ (અમિ કજળાય છે=કાજળ જેવો ધાય છે—તે ઉપર રાખ ચઢે છે), હિરોળો-હિરોળાવુ (તે શ્રીમન્તાર્ધ અને મરીનાર્ધ વચ્ચે હિરોળાય છે)

વિશેષણ પરથી—ઘગલ (ધોળ) પરથી—ધોળવુ, ડૂકુ-ટુકવડું, લામુ—લમાવવુ

મરાઠીમાં પણ એવા નામધાતુ વપરાય છે —

મદ-મદાવળે લાવ-લાવળ ફૂલ ફૂલળે, હવ-હવળે આનન્દ-આનન્દળે

સંસ્કૃત ભૂત કૃદન્ત પરથી આવેલા નામધાતુ—ગા., રૂઢ, વડ પાક, ઘટ લાગ, પોટ, મુઠા, દરખા—આ નામધાતુ સંસ્કૃત ભૂત કૃદન્ત પરથી આવ્યા છે

ટર	બેચુ	બૂટ	ટટ	ઉપરથી કાઢ
રણ	ખિનવાડુ	,	રટ	, રૂઢ
તુપ્	તોડ,		તુટ	, વડ
	રાજ થવુ			
વર	રાધવુ	"	વઠ	" -પાક
વટ	ધસડ		વટ	ઘટ (બોલુ ધડ)
ગમ્	લાગવુ	,	લગ	-લાગ
પરિ+અગ્	આરે વરડ		પયસ્ત	" -પોટ
	ફેરવતુ	(મા	પન્થવ પન્થ)	
✓ગુ	મુઠાવુ		ગુઠ	" -મુઠા
દૃષ	દરખડ		દૃષિત	, -દરખા
		(મા	દરધિઅ)	

ભૂત કૃદન્ત પરથી પ્રેરકધાતુ—ખિડાવ, ‘ખવડ’, દિવાડ, જેવા પ્રેરણાવાચક ધાતુ પણ મૂળ ધાતુના ભૂત કૃદન્ત પરથી આવ્યા છે

મો 'બ્રાહ્મ'—મોન (મૂ. જ.)—નામધાતુ મોત્યતિ—આ. મોતાવેદિ—એ પરથી યુક્તિમાં 'મોત્ય' થયું છે.

૧/લાવિદ—ભાટુનાં પ્રેરક બૂત કૃદન્ત મ્વાદ—('બા') પરથી લાવિદ યાય છે; તે પરથી 'બાટ' થયું છે.

૨/લાવિદ—આપણું પરથી ભાટુનાં લાવિદ પ્રેરક બૂત કૃદન્ત યાય છે; તે પરથી 'લેવાડ' થયું છે.

જન્મજું, સાચવજું—આ પણ નામધાતુ છે. જન્મનું પરથી જન્મજું, ને સચ પરથી સચાવતિ, અપઃ ગલ્લવડ—સાચવજું, એમ થયા છે.



પ્રકરણ ૨૦મું

કૃદન્તઃ પ્રકારાદિ

કૃદન્ત—ધાતુને કૃત્ પ્રત્યય લાગી ને શબ્દ બને છે તે સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં કૃદન્ત કહેવાય છે. કૃત્ છે અન્તે જેને તે 'કૃદન્ત,' એમ 'કૃદન્ત' શબ્દ બહુર્વચી છે. 'કૃત્' પ્રત્યય એટલે શું ? ધાતુને જે પ્રત્યયો લાગે છે તેમાંના ધણાખરાને પાણિનિએ 'કૃત્' પ્રત્યય કહ્યા છે. એ પ્રાથમિક પ્રત્યય છે અને એ પ્રત્યયથી બનેલા શબ્દને જે દ્વિતીયિક પ્રત્યય લાગે છે તે 'તદ્વિત' પ્રત્યય છે.

મૂ 'હોણું'—ભાવ, ભૂત, ભવત્, ભવિષ્ય, ભવન, ભૂતિ, ભવિતવ્ય, ભવ્ય, ભવનીય, ભાવ્ય—આ બધા સંસ્કૃતમાં કૃદન્ત કહેવાય છે; કેમકે એ મૂ ધાતુને કેઈ એક કૃત્ પ્રત્યય લાગી થયા છે.

મૂ 'ધારણ કરણું'—ધૃત, ધર્મ, ધૃતિ, ધારણ, ધરણી, વગેરે પણ કૃદન્ત છે.

મૂ—ભાવ—ભાવિક

મૂ—ધર્મ—ધાર્મિક

આમાં 'ભાવિક' ને 'ધાર્મિક' એ તદ્વિતાન્ત છે.

ધાતુને કાળ કે અર્થ વાચક પ્રત્યય લાગી જે રૂપ બને છે તે પૂર્ણ-અર્થ-વાચક ન હોય તો તેને ગુજરાતી વ્યાકરણમાં 'કૃદન્ત' કહે છે પૂર્ણ-અર્થ-વાચક પદ થાય તો તે ક્રિયાપદ બને છે

પ્રકાર-કૃદન્તના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે -

કર ધાતુના રૂપ -

	મૂળ ધાતુ	પ્રત્યક કે પ્રયોજ્ય ધાતુ (સાધિત)
વતમાન	કરતો-તી-તુ	કરાવતો-તી-તું
પ્રથમ ભૂત (અદ્યતન)	કર્યો-કરી-કર્યું	કરાયો-કરાવી- કરાવ્યું
દ્વિતીય ભૂત (અનદ્યતન)	કરેલો-તી-તુ	કરાવેલો-તી-તુ
ભવિષ્ય	કરવાનો-તી-તુ	કરાવવાનો-તી-તું
સામાન્ય (વિધેયર્થક)	કરનાર	કરાવનાર
હૃત્વર્થક (અનુચ્યન્ત અપ્રથ)	કરવો-તી-તુ	કરાવવો-તી-તુ
અપય ભૂત	કરી-કરીને	કરાવી-કરાવીને

કૃદન્તનો પ્રયોગ-કૃદન્ત નામ, વિશેષણ, કે અવ્યય તરીકે વપરાય છે

દાખલા -

શિખામણુ દેવી સહેલી છે, પણ તે પ્રમાણે કરવું અઘરું છે

(સામાન્ય કૃ૦; નામ)

તે દોડતો દોડતો મારી પાસે આવ્યો. (વર્ત૦ કૃ૦, વિશે૦)

તેને દોડતાં દોડતાં ઠોકર લાગી. (વર્ત૦ કૃ૦, અવ્યય)

અવસર ચૂક્યો પાછો આવતો નથી. (ભૂત કૃ૦, વિશે૦)

તેનું કહ્યું કોઈ ગણકારતું નથી. (ભૂત કૃ૦, નામ)

‘કહ્યું કયે તે શાનો કવિ, શીખી વાત તે શાની નવી.’

(નામ; વિશેષણ)

મારું બોલેલું હવામાં ઊડી ગયું. (ભૂત કૃ૦, નામ)

બોલેલું વચન પાછું ખેંચી શકાતું નથી. (ભૂત કૃ૦, વિશે૦)

હું તમને કહી કહીને થાક્યો. (અવ્યય ભૂ. કૃ., પૂર્વકાલ-વાચક છે; કહેવાની ક્રિયા થાકવાની ક્રિયા કરતાં પહેલી થઈ છે.)

બોલનાર બોલી રહ્યા? તમારું કામ કરવા હું બંધાયેલો નથી, માટે તે કરવાનો નથી.

(ભવિંકૃ.; હેતુર્થ કૃ૦; દ્વિતી. ભૂ. કૃ૦; ભવિ. કૃ૦; ‘કરવા’ અવ્યય; ‘બોલનાર’ નામ, બાકીનાં વિશેષણ)

કરવાનું—આ ભવિષ્યનું રૂપ ખરું બોતાં ‘કરવું’નું પદ્યન્ત છે; પરંતુ તે નામ તરીકે પ્રથમા વિભક્તિમાં પણ વપરાય છે અને તેમાં ભવિષ્યકાળનો અર્થ છે; જેમકે,

મારે કંઈ કરવાનું રહ્યું નથી.

વ્યુત્પત્તિ—પાણી ને પ્રાકૃતમાં વર્તમાન કુદન્તનાં નામે પ્રમાણે રૂપ છે—
પર્વતો પું, પર્વતી સ્ત્રી, પર્વનં નપુ.

હિંદી ને ગુજરાતીમાં બે રૂપ છે, એક વ્યયી અને બીજું અ-વ્યયી

વ્યયી { હિં મારતા પુ એ વ રહતા સ્ત્રી રહતી
 મારતો પુ બ વ રહતો મારતી
 મ મારતો પુ એ વ મારતી સ્ત્રી મારતી નપુ એ વ
 મારતા પુ બ વ મારતા નપુ બ વ

અવ્યયી હિં સુનત બંધત બંધનત
 કરતો

મરાઠીમાં પણ વ્યયી ને અવ્યયી એવા બે રૂપ છે

વ્યયી કરીત નિહીત } કરીતો પુ
 થસત હટત } કરીતી સ્ત્રી
 બાચરત બાચરીત } કરીતે નપુ

અવ્યયી કરિતા કરિતાના

જેવિતા-જેવતાં જેવિતાના-જેવતાના

આ બાબતોમાં વર્તમાન કૃદન્તના પ્ર ત રૂપના ન્તો માથી નૂ ન્તે રહ્યો છે સિંધી પંજાબી ને ઉત્તરી સિવાય બીજા દેશી બાબાઓમાંથી અનુનાસિક ન્તો રહે છે સિંધી ને પંજાબીમાં ત્ ને બદલે દ્ થાય છે

ઉત્તરીમાં નૂ બયમ રહ્યો છે-તર ત દેહન્ત

બાબાઓમાં એ દ્ ન્તને અ તે રહે આવે છે દેહિતે પરતુ હાલ તેનો અર્થ દે ર્થ નેવો છે

ક્રિયાતિપત્તિ આ કૃદન્ત ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે ત્યારે એમાં ક્રિયાતિપત્તિનો અર્થ આવે છે જેમકે,

તે આ કામ કરત તો થાત (અર્થાત્, તેણે કર્યું નહિ, તેથી ધ્યુ નહિ)

પ્રત્યક્ષમાં પણ વર્તે કૃદ ત ક્રિયાતિપત્તિના અર્થમાં ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે હોન્તો-હોમાણો એ અમકિયત્વ (દોષ) એવા ક્રિય તિપ વચમાં વપરાય છે

પ્રાનનો દ ખવો -

‘ દોષ ત સવા દોષા ન મિગા તિમિરપિ તદ્ ત દોમાળ ।

તા દાના વદ અન્દ

કુમારપાણી ૮ ૧૦૫

જે સાંગ ન યાગ, જે રાવ ન યાવ (પડવ), અંધાર ન યાવ, તે આપણે કેવી રીતે યાત। (આપણે કેમ જીવી શકેત?)

જૂની ગુજરાતીમાં હાલની ગુજરાતીમાં વપરાય છે તેમ વર્તમાન કૃદન્તનું રૂપ વ્યયી ને અવ્યયી એમ બે પ્રકારનું હતું અને વ્યયી રૂપ ભૂતકાળના અર્થમાં ને અવ્યયી રૂપ ક્રિયાતિપત્યર્થ ભૂતકાળના અર્થમાં વપરાતું.

દાખલા:—

‘રાયિઅ લેવા વાછતઉ’ (રામ્ય લેવા વાંછતો)

‘આપલુઈ મુખિ ધાતતઉ’ (પોતાના મુખમાં મૂકતો)

‘જઈ એવડુ તપ કરત તઉ મોક્ષિ-છિ જિ પામત’ (જે એવડું તપ કરત તો મોક્ષજ પામત)

હાલ ‘એ’ નિશ્ચયવાચક વપરાય છે (મુજે સૂજે) તેનું જૂનું ‘ઇ’ રૂપ છે.

‘કરતાં’ એ ક્રિયાવિશેષણરૂપ વર્તમાન કૃદન્ત છે. કવિતામાં ‘કરન્તાં,’ ‘ભણન્તાં’ જેવાં રૂપ વપરાય છે.

ટો. રસિદોરિ એને અપ્રસન્ન થક્યન્ત રૂપ પરથી આવેતું સમજે છે.

एहई वड चिन्तताई पच्छइ होइ विहाणु

(એ વિચારતાં તે મૂર્ખને પણ વદાણું વાગુ.)

તેમજ ‘ગુરૂ જમાઈ છતાં’

જૂની ગુજરાતીમાં વર્તમાન કૃદન્ત ‘અન’ પ્રલયથી થાય છે.

પું. કરતડ; સ્ત્રી. કરતી; નપું. કરતડ-કરત

માત્રીન રૂપમાં નકાર ઇ પણ ખરો:—

‘ચાલન્તઈ,’ ‘ધરન્તઈ’

કર્મેણિ રૂપ-ક્રીજતડ-ક્રીજતી-ક્રીજતડ

મુગ્ધાવબોધ—

મેધિ વરસતઈ મેઝ નાયઈ (મેધ વરસતે [સતે] મેઝ નાયે [છે];

શુરિ અર્જુ કહતઈ પ્રમાદીઝ જાપઈ (શુર અર્જુ કહેતે [સતે] પ્રમાદી વાપે [છે].

ભૂત કૃદન્ત સસૃત પ્રત્યય ત છે, માકૃતમા ત લોપાય છે કે ત નો વ
યાય છે

સ પઠિત મા પઠિઓ-પઠ્યો-

‘ હસિત -મા હસિઓ હસ્યો-

‘ હિ ચેટા પુ એ વ, ચેટે પુ બ વ

ચેટી સ્ત્રી એ વ ને બ વ

પઠ્યો હસ્યો-વગેરે ઉપમાથી પુ નો ‘ઓ’ ઝટ્ટી નાખતા ચૂરકે છે તે
ત્વરિત કવ્યારેલો કમની બરાબર છે દ વ્યાજમ ને ભૂત કૃદન્તના ત પ્રત્ય
અગ્રેને ક્ષત થાય છે, તેમાથી ત લોપાઈ દમ થાય છે

દ્વિગમા ક્ષત-દમ ને બદલે ત-જ આગમ રહિત આવ્યા છે-રહા, મારા
ચેટા

મઠિયાવાડી રૂપોમાથી પણ દ જતો રહ્યો છે લામો (‘લામ્યો’ ને બદલે)

કેલણે ભૂત કૃદન્તના રૂપ નીચે પ્રમાણે આવ્યા છે -

છા-દિહો-દિહા, લામ-લમ-લીમો, પ્રવિષ્ટ-પશ્વો,-પેડા, કૃત-કિદો

ધીપા

જૂની ગુજરાતીમા અપભ્રંશની પેઠે ભૂત કૃદન્ત ‘ઇઉ’ મા પરિ
ણમે છે, જેમકે,

આવિઉ, ગિઉ, પૂગિઉ (નપુ)

ભૂત કૃદન્તનું લવાળું રૂપ-‘જ’ એ સારસેની ‘દ’ પરથી આ યો
દનો દ થઈ દનો લ થયો છે મરાઠી, બંગાળી, ને ઉત્તરીમા એવુ લવાળુ રૂપ તો

ગુજ-કેલો-લી-હ, કેમેલો-લી-હ

મરા-કેલા-કેલી-કેલે

વલેલા-કેલેલી-કલેલે

બંગાળી ને ઉત્તરી-દલિલ, કરિલ

મરાઠી, ઉત્તરી, બંગાળી, બિહારી, ને આસામીસ-એ જાણ મહેરો
બારામા ‘લ’ લામો કૃદન્ત માલમ પડે છે એ લ-લ પ્રત્યય સ્વાર્થિક પ્રત્યય દ
પરથી થયો છે એમ કાં કીર્ત્તનનું ને ટો ટેસિટેરિનુ માનવુ છે સ્વર્ગ માગથી
દમ સ્વાર્થિક પ્રત્યય લામો તે પર દમ ઉમેરાઈ દલિલ પરથી ભૂત કૃદન્ત થા

છે; આણ-ઇત્થિજન્માણેયું. રજ્જેવનિક બાણમાં જૂન કૃદન્તનો સ્ (1), મૂળ
દ્ (૮) માંથી આવ્યો છે અને દ્ (૮), ત્ (૮)માંથી દ્દુજન્મ્યો છે. આ પ્રમાણે
-દ્દિ-પુરોપાનન પૂજની સામાયો જુદી થઈ તે ખડેલાનો એ માણીન નિશાર છે.

સતિસહમી—જૂન કૃદન્તની સતિસહમીની રચના જૂની પ્રાચીનમાં છે
તે લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. ‘નમ્ર પાપ નસ લીધઈ નામિ’ (જેનું નામ લીધે પાપ
નવ)—આમાં ‘નામિ’ ને ‘લીધઈ’ બેને સહમીમાં છે. હાલ ‘નામ લીધે’ એમ
વાપરીએ છીએ તેમાં ‘નામ’ એ લક્ષસહમ્યન છે એ આ પ્રમાણે ખુલ્લું છે.
‘શોભ કર્ણદ ચું ચાવ’ (શોભ કરે ચું ચાવ)—આમાં હાલ વપરાય છે તેમ ‘શોભ’
લક્ષસહમ્યન છે એમ સમજવું.

અન્યથકૃદન્ત—સંસ્કૃતમાં ઉપસર્ગપર્વક ધાતુને ય લગાડાય છે; પ્રાચીનમાં
(‘ય’નો વિશ્લેષ થઈ) જમ, ને અપ્રજયમા (અ લોપાઈ) ર છે.

જૂની દિંદીમાં ‘કરિ’, ‘ચલિ’ એવા રૂપ છે. ‘કરિ’માંનો ‘ર’ લોપાઈ ‘કર’
થયું; દેવ કર, દેવ કરકં=દેખીને; પંખળીમાં ‘દેગિ કરિ’ (દેખીને) એવા રૂપ છે.

મરાઠીમાં કન પ્રત્યય છે; જાકન-જાવન, કદન, વેકન-વેવન;
વેકન-વેવન

હિન્દીમાં આ પ્રત્યય ડની-ડનિયા; કની-કનિયા, ઓન-ઓની-ઓનિયા
એવું રૂપ પ્રાપ્ત કરે છે.

સં. ત્વા પ્રત્યયનું પ્રાચીનમાં તૂળ-કૂળ થઈ, મરાઠીમાં કન થયું છે.

સં. દત્ત્વા-મા. વાતૂળ-વાકૂળ-મ. વેકન થયું છે.

જૂની શુશ્વશતીમાં ‘ઈ’ પ્રત્યય છે; જેમકે,

કરી, લેઈ, દેઈ, પરી

મુન્ધાવગોધ૦—કરી બાલુઈ; લેઈ સકઈ

‘કરીને,’ ‘હરીને’ વગેરેમાં ‘ને’ શેષક છે. બાલજૂની ‘કાદખરી’માં
જોકે સ્થળે ‘ઈ’ પ્રત્યય અને ‘ને’ ને છટાં પાડી વચ્ચે ‘અ’ અન્યથ
મૂક્યું છે.

‘શુદ્ધ આયમન કરી અનિ તે પિદિરિ વમ્મ દુહલ’ કડ૦ ૧૧૩

કાવ્યમાં કેટલેક સ્થળે ‘ઈ’ ની પછી નિરર્થક ‘અ’ આવે છે -
‘પાળમીડ,’ ‘વરીય’

પદ્યમાં ને ગદ્યમાં જાનેમાં ‘ઈ’ની પછી ‘નઈ’ મૂકવામાં આવે છે -

‘કરી-નઈ,’ ‘વાલી-નઈ,’ ‘મેહલી-નઈ’ (કાન્હડે પ્ર ૧૮)
‘પ્રવવી તણુ પીઠ મેહલી-નઈ દેવ ગયા કેવાસ’) કેટલીક વખત
‘ઈ’ની પછી ‘કરી’ આવે છે ‘તેડાવી કરી’ (પદ્યાખ્યાન)

મામાન્ય કૃદન્ત સમૂહમાં વિવિધ ફરિજો એક પ્રત્યય તબ્બે પ્રાકૃત
એ ‘તબ્બ’ ‘મલ્લ’ ધાય છે

સ વર્તન્ય મા વરિજલ્લો

શુભ ૩૨૩ મશ ૩૨૩૦ ફરિજો સિધી-ફરિજો

સુજાની વિદ્યા કાગળી-ઝામ્મો વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી

જૂની શુજરાતીમાં ‘ઝવિર્’ (કરણ), ‘લેવર્’ (લેણ) રૂપે છે
‘કરિવા,’ ‘લેવા’-આવા રૂપ મુખ્યાવમોધમાં આપ્યા છે

કરેવા, ‘મારેવા,’ આવા રૂપ ‘કાન્હડે પ્રબન્ધ’માં છે એ રૂ
તપ્પનુ આપબ્રશમાં પણ ધાય છે તે સાથે નેડાયણુ છે

‘ધર પાડેવા લાગા’ કાન્હડે ૧-૮૪

‘પ્રાણુ કરેવા લાગઈ’ કાન્હડે ૧-૮૫

સ તત્વના બીજા આદેશો અરજગમાં લ્ય, તબ્બ ને અપ્પદ ધાયે

ભવિષ્ય કૃદન્ત-કર્તૃત્વવાચક પ્રત્યય ‘આર’ છે જેમકે,
‘કરનાર,’ ‘લેનાર,’ ‘ધનાર,’ ‘શકનાર’

મરાઠીમાં પણ એજ પ્રત્યય છે કાળાર, જાળાર ચળાર, પલળાર, વરે
‘વાર (કરનાર) પચી ક લોપાઈ ‘આર થડ છે

જો પ્રત્યયથી ક્રિયાવાચક નામ જાને છે જેમકે રમતના મરણ કરવું
બનાવ, વાચન, સિંચન પ્રોક્ષન એ જન સાથે આર એકરૂપ થઈ નાર પ્રત્યય જાને છે
-આર=કરનાર આર=

હતી ગુજરાતીમાં અનન્ય રાજને 'દાર' પ્રત્યય લાગે છે; એ 'દાર' પણ પાલો: ક્ લોપાર્થ થાય છે; હચ્ચારની સરળતા માટે દ્વિચ્ચારમાં હમેશાય છે. અપરા તે હ ને મહીનો પ્રત્યય લેતા; પાલળ-દંચાર (પાલળનો રાનાર) ક્ લોપાર્થ પાલળદાર=પાળનાર.

મુન્ધાવગ્રોધ૦—કરળુનાર, લેળુદાર.

'મર્જનદાર'—દ્વાલ પણ વપરાય છે.

દિતીમાં 'વાણ' (મં. પાલક), 'શય' તેમજ 'વૈયા' ('વાણ'નું પ્રાન્તિક રૂપ 'વારિયા' ને તેનું રૂંકુ રૂપ 'વૈયા') છે.

કામેવાણ; દેગવેદ્યા; રણવૈયા; કરવૈયા; ૫ ચોલવેવાણ, રી. ચોલવેવાણી; એજ પ્રમાણે જાનેવાણ-રી; દેનેદારા-રી.

ગુજરાતીમાં પણ કરવૈયા રૂપ વપરાય છે. 'વાણવાળો,' 'પત્તાવાળો' એ રૂપ પણ ગુજરાતીમાં વપરાય છે.

દિતી ને પંજગીમાં વાણ અન્તવાળો રાજ બલિધ્ય કૃદન્ત તરીકે વપરાય છે વદ જાણેવાણ થા.

ॐ

પ્રકરણ ૨૧મું

કાળ: અર્થ

વિભાગ—જે સમયે ક્રિયા થઈ હોય તે સમયપરત્વે ક્રિયાપદના કાળના વિભાગ થાય છે. કાળ ત્રણ છે:—વર્તમાન, ભૂત, અને ભવિષ્ય. એજ પ્રમાણે ક્રિયાપદના રૂપમાંથી જો અર્થ નીકળે છે તે પરત્વે પણ તેના વિભાગ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—સ્વાર્થ, આસ્વાર્થ, વિધ્યર્થ, ક્રિયાતિપત્યર્થ, અને અંકેતાર્થ.

રૂપ—વર્તમાન કાળનાં રૂપ નીચે પ્રમાણે છે —

કર ધાતુ

વર્તમાન કાળ

એ વ.

ળ વ

૧લો પુરુષ

હું કરું

અમે કરીએ

૨લો પુરુષ

તું કરે

તમે કરો

૩લો પુરુષ

તે કરે

તેઓ કરે

મરાઠીમાં વર્તમાન કૃદન્તનુ રૂપ ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે—મુલ્લા શાસ્ત્રી,
હરી વસતો (છાંદો આધે છે, હરિ બેસે છે) મુજરાવીમાં એ રૂપ ક્રિયાપદ તરીકે
વપરાય છે, પરંતુ તેમાંથી ભૂતકાળનો અર્થ નીકળે છે છાંદો આસતો, હરિ બેસતો.

વ્યુત્પત્તિ—વર્તમાનકાળના ને અવિધ્યકાળના રૂપ સંસ્કૃત વર્તમાનકાળના
રૂપ પાંચી માતૃવદ્વારા આવ્યા છે

કાળના પ્રત્યય વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે સર્વનામના રૂપ છે

એ વ

દિ વ

ળ વ

વ ધુ મિ (દ્)

મન્ (મ=
દ્+ન=ધુ =અમે)

દિ ધુ મિ (૧) યન્ (યન્+
નન્=અમે)

ત્ ધુ તિ (તે) તન્ (તન્+
તન્=તેઓ)

અપભ્રંશના પ્રત્યય—અપભ્રંશમાં ધનૂ પ્રત્યય છે, તેમાંના ને પ્રત્યયમાંથી
વર્તમાન કાળના પ્રત્યય આવ્યા છે તે પ્રત્યય નીચે પ્રમાણે છે અપભ્રંશના
વર્તમાન કાળના રૂપ પાંચ નીચે આપ્યા છે

પ્રત્યય

‘વ્યન્ત’ના રૂપ

એ વ

ળ વ

એ વ

ળ વ

૧લો ધુ

ડ

ડુ

ચઠડ

ચઠડ

૨લો ધુ

દિ

દુ

ચઠદિ

ચઠદુ

૩લો ધુ

દ

દિ

ચઠદ

ચઠદિ

વર્તમાન કાળનાં બધાં રૂપ હપલાં અપર્જણનાં રૂપ પરથી આવ્યાં છે એ રૂપ છે. માત્ર ૧લા પુરુષના બહુવચનના રૂપની વ્યુત્પત્તિ સરળ નથી.

જૂની ગુજરાતી—આ રૂપને મળનાં રૂપ જૂની ગુજરાતીમાં છે.

આવઃ (તે આવે, તું આવે); અણુઃ; તરઃ; દેખઃ; પૂછઃ; પામઃ; સકઃ; હુઃ; કિઃ (લે); દિઃ (દે)

૧લા પુ. બ. વ.માં 'કર' ને 'કરો' એવાં બે જૂના રૂપ છે, તેમાં 'કર' માંથી 'અક' જનું સ્ત્રી 'કએ' (વર્ત. ૩ પુ એ. ૧) પ્રસય આવ્યો છે.

'કાન્હડદે પ્રબન્ધ'માં તેમજ અન્ય જૂની સાપ્તાવાળા મંથમાં વર્તમાન કાળનું જૂનું રૂપ મળી આવે છે:—

'કાન્હ૦—સયે દિવસિ વાસું વમ્મઃ રાજભવનિ નવ નિહિ.' ૧.૬

'હંસવાહની હરખિ રમિ, કાર જગદીશ વિલાસ.'

શ્રીવેતાક્ષયવિંશી રાસ, પૃ. ૧

'મણા પુરુષ છિં સ્વામી ઇહાં, આપણ જમ્મઈ નવઁ જિહાં.'

શ્રીવેતા૦, પૃ. ૪

'તેહ નગરમાંહઈ વિપ્લુસમાં એહવે નામે પ્રાક્ષણ વસિ.'

શ્રીવેતા૦, પૃ. ૧૦૩

'શત્રે જે મરિમાહિ મુએ તેહનઈ દારિ જે ઉભુ રહિ'

શ્રીવેતા૦, પૃ. ૧૧૫

'તુ રાજ મુ વર્ષ જીવમ્.' શ્રીવેતા૦, પૃ. ૧૧૭

'જેણિ પુત્રે કરી જસ પામીયે.'—

'એ પાંચ વાના શોક દાહઈ.' પૃ. ૧૧૭

‘હિ સ્ત્રી, યે પુત્રનુ મસ્તક છેદી દેવીનઇ ચડાવીએ.’ ૫ ૧૧૭

	અપભ્રંશ	જૂની શુજ૦	હાલની શુજ૦
૧લો પુ	નચડં	નાચડં	નાચ
૨જો પુ ૩જો એ ૫	નચહિ-ઈ	નાચઇ	નાચે (તે તે)
૩જો પુ બ ૫	નચહિં	નાચઇ	નાચે (તેઓ)

૩જા પુ એ વ ના જૂની શુજરાતીમાં-વસઇ, રમિં, કરિં, વસિ
ને ૧લા પુ બ વ ના-જઈઈ (જઈએ), પામીયે, ચડાવીએ, કરઉં,
કેના, રજો પુ એ વ છપઇ, ૩જો પુ બ વ ટાલઇ-આવા રૂપે
મળી આવે છે

સંસ્કૃત પ્રત્યય તિ છે તેમાનો તૂ પ્રાકૃતમાં ને અપભ્રંશમાં લોપાય છે
ચલતિ-ચલદ-આદે દ્વિતીયા ક્ષય થાય છે વહ ચેઠ (તે બેસે) જીન પુરુષના
એકવચનમાં સંસ્કૃત પ્રત્યય તિ છે તેમાનો તૂ પ્રાકૃતમાં કાયમ રહે છે, પણ અપ
ભ્રંશમાં તેનો દ થાય છે ને તે દ શુજરાતીમાં જતો રહે છે શુજરાતીમાં
૩૫ રીત પુરુષના એકવચ થાય છે અપ કરહિ તુ ‘કરઇ’ થઈ ‘કરે-તું કરે
દ્વિતીયા તૂ ચેઠ થાય છે અપ૦ વાહુ-કરડ કરે (તમે કરે) દ્વિતીયા હમ ચેઠો
અપ૦ કરહિં-કરઇ કર (કને પુ બ ૫) દ્વિતીયા તૂ ચેઠ (તેઓ બેસે). શુજ
રાતીમાંથી અનુનાસિક જતો ૧લો છે ૧લા પુ બ વ ના પ્રત્યયની બ્યુત્પત્તિ સરળ
નથી જે ટસિટારિ એ રૂપ કર્મણિ વર્તમાનના ઉબ પુ એ વ ના ૩૫ ૧૧૫
લાવે છે ‘જઈવહ-જઈએ આપીવહ —આપીએ ‘કરીવહ —કરીએ

ભવિષ્યકાળ ક્રય—ભવિષ્યકાળના રૂપ નીચે પ્રમાણે છે —

‘કર’ ધાતુ, ભવિષ્યકાળ

એ વ

બ વ

૧લો પુ

તું કરીશ

જમે કરીશું

૨જો પુ

તું કરીશ-કરશે

તમે કરશે

૩જો પુ

તે કરશે

તેઓ કરશે

મરાઠીમાં ચાલેલ, થસેલ જેવાં રૂપ થાય છે. દ્વિતીમાં ચૈત્ર્યા-ચૈત્રે જેવાં થાય છે.

ચુત્પત્તિ—સંસ્કૃતમાં જે અવિધ્યકાળ છે—એકના પ્રત્યય તાણે વર્તમાન કાળના પ્રત્યય સમાડવાથી થાય છે (તામિ-તાસ્વ-તામ, વગેરે) અને બીજાના 'સ્વ'ને વર્તમાન કાળના પ્રત્યય સમાડવાથી થાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ૧૯૫ અવિધ્ય કાળનો પ્રયોગ વિરલ છે, બીજો સામાન્ય પ્રચારવાળો છે. પ્રાકૃતમાં ને કેશી બાપાઓમાં એજ કાળ ઊતરી આવ્યો છે.

	સંસ્કૃત પ્રત્યય		
	એ. વ.	ક્રિ. વ.	બ. વ.
૧લો પુ.	સ્થમિ	સ્થવઃ	સ્થામઃ
૨લો પુ.	સ્થમિ	સ્થવઃ	સ્થય
૩લો પુ.	સ્થતિ	સ્થતઃ	સ્થન્તિ

સ્વ પ્રત્યય કેટલાક બાપાશાસ્ત્રીઓના ધારવા પ્રમાણે અમ્ ને વા ધાતુઓના બનેલો છે. દાસ્થતિ-તે આપવા નયે-આપવાની તૈયારીમાં છે-આપશે-એવો અર્થ છે.

મદારાષ્ટ્રી ને શૌરસેનીમાં સ્થ નું સ્વ ને અપભ્રંશમાં સ થાય છે; જેમકે, હોસ્થમિ-હોદ્ધમિ શૌરસેની ને મદારાષ્ટ્રી
હોસમિ-હોગડ અપભ્રંશ

હું ઠરીય—આમાં 'ઠરીય' એ રૂપમાથી બધા પ્રત્યય નવા રહ્યા છે સ્વ-ક્રમ્ય-ક્રમ-ક્રમ. બાકીનાં રૂપ 'સ' પર વર્તમાન કાળના પ્રત્યય લાગી થયાં છે. ૧૯૫ પુરુષના બ. વ.નો પ્રત્યય 'સ' ને અપભ્રંશ વર્તમાન કાળના હુંમાંનો હું લોપાઈ ઈ મળીને થયો છે (સ+ઈ=શુ-શું).

જૂની ગુજરાતી—જૂની ગુજરાતીમાં અવિધ્યકાળનાં રૂપ નીચેના સ્વરૂપમાં જોવામાં આવે છે:—

	એ. વ.	બ. વ.
૧લો પુ.	માંડિસિ (હું માંડીય); જાઇસુ; કહિય	પૂરસ્થું (પૂરીશું); (લઇશું); જોલિસિઈ (જોલીશું)

૨જો પુ જાઈસિ (તું જઈશ) ધાઈમિઉ (યશો)

૩જો પુ હોમિ (હોયો); કહિ- લેસઈ (લેયો); કહિમી (કહેયો)
મિઈ, દેસિઈ

દાખલા:—

ગૂજરાતી સ્યું માંડિમિ કલહુ (માંડીશ). ૧-૨૬-કાન્હ૦

સાહુમા ધા લેસીઈ (લઈશું) - ૧-૫૨

કરસિ ડેડિ, મારસિ હિંદુ, — ૧-૨૧૭ (કરશે, મારશે)

તું કાન્હડદે બોલ માનસિ, તં દેસિઈ જે મુખિ માગસિ

—૩. ૧૩૦

(માનશે, ઈર્ષ્યું, માગશે)

બાલબુ—

હુ પિતાં એહનિ કરી તતક્ષણ છાંડિશિ પ્રાણ (છાંડીશ).

કાદમ્બારી, કડ૦ ૨૧

મખી મધલી બાણુશિ, નીલજ યઈ એ નારિ (બાણશે).

કાદ૦, કડ૦ ૨૨

નિર્મલ નાશા તિલનૂં ફૂલ, હંત તબુઈ કુણ કરશિ મૂલ (કરશે).

વિમલપ્રબન્ધ૦, પૃ. ૩

હું અધોર મત્ર સાધિમિ (માધીશ) શ્રીવેતાલ૦, પૃ. ૬૦

કૃદન્ત ક્રિયાપદ તરીકે: ભૂતકાળ—અધી ઇંટા—આર્થ

ભાષામા ભૂત કૃદન્ત ભૂત કાળના ક્રિયાપદની ગરજ મારે છે ભૂત
કૃદન્તનુ વિવેચન આગલા પ્રકરણમાં આવી ગયું છે. જે પ્રકારના ભૂત
કૃદન્ત હોવાથી જે પ્રકારના ભૂતકાળ થાય છે:

પ્રથમ (અવગન ભૂત કાળ)—તે કાલે ગુંબઈ ગયો.

દ્વિતીય (અનવગન ભૂત કાળ)—તમે તેને કોયલો ખરો ?

‘કર’ ધાતુ-પ્રથમ ભૂતકાળ ‘કર’ ધાતુ-દ્વિતીય ભૂતકાળ

એ. વ.	બ. વ.	એ. વ.	બ. વ.
૧જો પુ. મેં કર્યું	અમે કર્યું	મેં કરેલું	અમે કરેલું
૨જો પુ. તેં કર્યું	તમે કર્યું	તેં કરેલું	તમે કરેલું
૩જો પુ. તેણે કર્યું	તેમણે કર્યું	તેણે કરેલું	તેમણે કરેલું

‘લ’ ધાતુ કે દ્વિતીય ભૂતકાળનું રૂપ પ્રથમ ભૂતકાળ બતાવે છે તે કરતાં ઘણી વાર વધારે પાછલા વખતની ક્રિયા બતાવે છે; પણ એવો ભેદ હમેશાં જોવામાં આવતો નથી.

મરાઠીમાં ‘લ’ ધાતુ રૂપ વપરાય છે. મુલજા ચાલતા; વગર બાલે દ્વિતીમાં ગુજરાતીના જેવું રૂપ વપરાય છે:—મેં બેઠા-દમ બેઠે.

વર્તમાન કૃદન્ત ને ભવિષ્ય કૃદન્ત કાળ તરીકે—જેમ ભૂત કૃદન્ત ભૂત કાળના ક્રિયાપદની ગરજ સારે છે, તેમ વર્તમાન કૃદન્ત અને ભવિષ્ય કૃદન્ત પણ ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે.

તે મારે ત્યાં રોજ આવતો.

હું તો તમારી જોડે આવવાનો.

પહેલું રૂપ નિયમિત ભૂતકાળ દર્શાવે છે અને બીજું ભવિષ્ય-કાળ દર્શાવે છે. બીજાનો પ્રયોગ બહુ શિષ્ટ અને સામાન્ય નથી.

‘કર’-નિયમિત ભૂતકાળ

ભવિષ્યકાળ

એ. વ.	બ. વ.	એ. વ.	બ. વ.
૧જો પુ. હું કરતો	અમે કરતા	કરવાનો	કરવાના
૨જો પુ. તું કરતો	તમે કરતા		
૩જો પુ. તે કરતો	તેઓ કરતા		

નિયમિત ભૂતકાળના રૂપને મજબૂત રૂપ દ્વિતીયા છે:—મેં બેઠા-દમ બેઠે; મેં બેઠી-દમ બેઠી. અને દેવદેવમદ્ભૂતકાળ કહે છે.

અર્થ—અર્થ ઉપર ગણાવ્યા છે, તેમાના આજ્ઞાર્થ અને વિધ્યર્થ ના કેટલાક અર્થ સરખા છે આજ્ઞાર્થમા આજ્ઞા ઉપરાત આશીર્વાદનો કે શાપનો-નઠારૂ થાય એવી ઇચ્છાનો-પણ અર્થ છે વિધ્યર્થમા વિધિ એવો શાસ્ત્રની આજ્ઞા કે પ્રેરણા, ઉપદેશ, ફરજ, અને ફરમાશ ના અર્થ છે

‘કર’ ધાતુના આજ્ઞાર્થ ને વિધ્યર્થના રૂપાખ્યાન નીચે પ્રમાણે છે -

આજ્ઞાર્થ

વિધ્યર્થ

એ વ

ળ વ

એ વ

ળ વ

૧હો પુ હું કરૂં

અમે કરીએ

મારે કરવું અમારે કરવું

૨ભો પુ તું કર-કરજો

તમે કરો

તારે કરવું તમારે કરવું

-કરની-કરજેની કરજો-કરોની,

તેણે કરવું તેમણે કરવું

કરજોની

૩ભો પુ તે કરે

તેઓ કરે

અર્થને કાળનો સંબંધ—આજ્ઞા વર્તમાન કાળમા જ થઈ શકે છે વિધ્યર્થમા પ્રેરણા ને ઉપદેશ રહ્યા છે, તે સર્વ કાળને લાગે છે

૩૫માં ફેર—આજ્ઞાર્થના ૩૫ વર્તમાન કાળના રૂપથી સહજજ જુદા છે માત્ર બીજા પુરુષમા જ ફેર છે વિધ્યર્થના રૂપ સામાન્ય કૃદન્તથી થાય છે ક્રિયા અમુક કાળમા જ સક્રિય નથી, સર્વ કાળને લાગુ પડે છે, માટે કૃદન્ત સામાન્ય કૃદન્ત કહેવાય છે

સિધી સિવાય બીજી ઈડો-આર્ય જાતમા ૨૦૦ પુરુષના એકવચનમા ધાતુનું મૂળ રૂપ જ વપરાય છે, મત્-દમ દિદી વેદ

બીજસ કહે છે કે ગુજરાતની ઉત્તર તરફની પ્રાન્તિક બોલીમા આજ્ઞાર્થના બીજા પુરુષના એકવચનમા ‘ય’ ઉમેરાય છે, જેમકે, કર્ય, બોલ્ય, ચાલ્ય

આ રૂપોનો પ્રયોગ ચરોતરમા વિગેરે છે, અમુક પ્રદેશમા નં ક્રિયિત હોવાથી એ પ્રાન્તિક જ ગણાય

‘કરને-કરને’—આ આદાર્થનાં માનાર્થક રૂપો છે.
 દિસીમાં એવા રૂપને અન્તે રૂપે બ ૨. દયોજેલામાં આગે છે.
 આદરવાયક વિધિ-ઘટિયે .
 ખરોડાયક વિધિ-ઘટિયો

વુલ્લનિ-આ માનાર્થક આદાર્થ રૂપ પ્રાપ્ત ચિન્ધર્થ રૂપ ૬૫૨૫ી નિષ્પન્ન
 થયું છે. પ્રા. દમેગ્ગ-દમેગ્ગા. દોગ્ગ-દોગ્ગા એ રૂપ બધા પુરુષના વચનમાં
 વપરાય છે.

એ રૂપ જૂની ગુજરાતીમાં વિશેષ વપરાયું છે. હાલ માત્ર
 બીજા પુરુષના એકવચન ને બહુવચનમાં વપરાય છે; પણ જૂની
 ગુજરાતીમાં ૧લા ને ૩મા પુ.માં પણ વપરાયું છે.

કાન્દકદે ૫૦

અઘસ્યૂ પ્રીતિ આણેજ્યો ઘણી (આણુને). ૨-૧૫૦

તિહાં પેસણુ કરિણુ જઈ. ૩.૧૭૭

એક વાત હાઈ બાણિયુને, વીરતણુ મસ્તક આણિયુને. ૪.૮૮

આવોની-ને, આવજો-ની-ને-આ રૂપ વીનવણી કરવાના
 અર્થમાં વપરાય છે.

અંકેતાર્થ-આ અર્થને ત્રણે દાળ આથે ગુંગંધ છે. ‘અંકેત’
 એટલે ઘસત. અંકેતવાચક ‘જો’ અવ્યય વપરાય કે ન વપરાય

વર્તમાનકાળ-

(જો) હું વહેલો ન ઊઠું, તો મારું કામ પૂરું થાય નહિ.

ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે વર્તમાનકાળમાં આજ્ઞાનો તેમજ અંકેત-
 નો અર્થ વહેલો છે. એ બેમાંથી એકે અર્થ ન હોય ત્યારે તે સ્વાર્થમાં
 છે એમ કહેવાય છે. આસ અર્થ નથી, યોનાનાજ અર્થમાં છે; મારે
 સ્વાર્થ કહેવાય છે.

જે કહે તે ભોગવે.

‘કરે’=કરે છે; ‘લોગવે’=લોગવે છે; અહિં સર્વ કાળે ખરાં પડે એવા સાર્વત્રિક વાક્યના અર્થમાં છે. એ વર્તમાન કાળનો એક અર્થ છે. આજા કે સંકેતનો અર્થ નથી, માટે સ્વાર્થમાં છે એમ કહેવાય છે.

ભાઈ! ભલે તે મુખ લોગવે (વર્તમાન કાળ, આજાર્થ, શુભેચ્છાના અર્થમાં)

ઈશ્વર તેને તેનાં પાપનું ફળ આપે! (વર્ત૦ કાળ, આજાર્થ, અશુભેચ્છાના અર્થમાં)

આવું કે જાડિં? (આજાર્થ, અનુસાના અર્થમાં)

ગુરુની શિખામણ નહિ માનો તો હુ.ખી થશે (વર્ત૦ કાળ, સંકેતાર્થ)

આ કામ તે મારાથી કેમ થાય! (યદ્ય શકે? વિધ્યર્થ)

હું આવું ત્યાંમુખી અહિં જેમ (વિધ્યર્થ, ગૌણ વાક્યમાં છે.)

મૂળ અને સાધિત ધાતુના સર્વ અર્થ અને કાળ-આ

પ્રમાણે શુદ્ધ કાળને અર્થ માથે જોડતાં મૂળ અને સાધિત ધાતુના નીચે પ્રમાણે વિભાગ થાય છે.

કર ધાતુ, મૂળ

કરાવ ધાતુ, સાધિત

વર્તમાન કાળ

સ્વાર્થ-તે કરે.

તે કરાવે.

આજાર્થ-તે કરે.

તે કરાવે.

તું કર-કરજે.

તું કરાવ-કરાવજે.

મંકેતાર્થ—(જે) તે કરે.

(જે) તે કરાવે.

વિધ્યર્થ—તેણે કરવું.

તેણે કરાવવું.

બવિખ્યકાળ

સ્વાર્થ—તે કરશે-કરવાનો.

તે કરાવશે-કરાવવાનો.

સંકેતાર્થ—(જે) તે કરશે.

(જે) તે કરાવશે.

પ્રથમ બૃત્કાળ

સ્વાર્થ—તેણે કર્યું.

તેણે કરાવ્યું.

સંકેતાર્થ—(જો) તેણે કર્યું.

(જો) તેણે કરાવ્યું.

દ્વિતીય ભૂતકાળ

સ્વાર્થ—તેણે કરેલું.

તેણે કરાવેલું.

સંકેતાર્થ—(જો) તેણે કરેલું.

(જો) તેણે કરાવેલું.

નિયમિત ભૂતકાળ

સ્વાર્થ—તે કરતો.

તે કરાવતો.

સંકેતાર્થ

કે

ક્રિયાતિપત્યર્થ

(જો) તે કરત. (જો) તે કરાવત.

આ શુદ્ધ રૂપોમાં ભૂત કાળના સર્વ પ્રકાર તથા વિધ્યર્થમાં કૃદન્તજ ક્રિયાપદનું કામ કરે છે.

મિશ્રકાળ—ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે વર્તમાન કાળમાં આજ્ઞા ને વિધિનો અર્થ રહેતો છે; તેથી વર્તમાન કાળનો અર્થ સ્પષ્ટ જણાવવા 'છ' ને 'હો' એ ક્રિયાપદનાં રૂપ ઉમેરવાનો પ્રચાર પડ્યો. એ એ ક્રિયાપદો આ રીતે ઉપકારક થવાથી સાહચર્યકારક કહેવાય છે.

મરાઠીમાં કૃદન્તની સાથે અમ્ ધાતુનું રૂપ વપરાઈ જે ગણને એક શબ્દ થઈ જાય છે; 'દમતોસ' (દમન્તોસિ).

અક્રિયા—મિશ્ર વર્તમાન કાળ (સ્વાર્થ) સિવાયના તમામ મિશ્ર કાળોના બંધારણમાં મુખ્ય ક્રિયાપદના કૃદન્ત વપરાય છે; માત્ર મિશ્ર વર્તમાન કાળમાંજ મુખ્ય ક્રિયાપદનો વર્તમાન કાળ વપરાય છે; તેમાં પણ સંકેતાર્થમાં બંધારણ બીજા મિશ્ર કાળના જેવુંજ છે.

મિશ્ર કાળની સંજ્ઞા—મિશ્ર કાળની સંજ્ઞા એ રીતે આપી શકાય, તેના બંધારણ ઉપરથી કે અર્થ ઉપરથી. મરાઠી, હિંદી, વગેરે ભાષામાં અર્થ ઉપરથીજ સંજ્ઞા પાડી છે અને તે યુક્ત લાગે છે.

‘કાલ’ શબ્દનો અર્થ-૪, મહાભાષ્યકારે વ્યાપારસંધાન-ક્રિયાનું સંધાન—એવો આપ્યો છે કાળ એ ક્રિયાત્મક છે અને ક્રિયાના લેદને માટેજ કાળ છે આ પ્રમાણે અર્થનિર્બંધન સંજ્ઞા—અર્થને આધારે રહેલી સંજ્ઞા—યુક્ત છે ક્રિયા પૂર્ણ થઈ છે કે અપૂર્ણ છે એને ઉદ્દેશીને અર્થને જોડીને બિંદુ કાળના નીચે પ્રમાણે વિભાગ કરી શકાય છે —

૪૨, મૂળ

કરાવ, સાધિત

બિંદુ વર્તમાન

અપૂર્ણ વર્તમાન

સ્વાર્થ—તે કરે છે

તે કરાવે છે

સંકેતાર્થ—(જો) તે કરતો હોય

(જો) તે કરાવતો હોય

પ્રથમ પૂર્ણ વર્તમાન

સ્વાર્થ—તેણે કર્યું છે

તેણે કરાવ્યું છે.

સંકેતાર્થ—(જો) તેણે કર્યું હોય—

(જો) તેણે કરાવ્યું હોય—

હશે

હશે

દ્વિતીય પૂર્ણ વર્તમાન

સ્વાર્થ—તેણે કરેલું છે

તેણે કરાવેલું છે

સંકેતાર્થ—(જો) તેણે કરેલું

(જો) તેણે કરાવેલું હોય—

હોય—હશે

હશે

છંદાવાચક વર્તમાન

સ્વાર્થ—તે કરનાર છે—

તે કરાવનાર છે—

કરવાનો છે—

કરાવવાનો છે—

તેને કરવું છે

તેને કરાવવું છે

સંકેતાર્થ—(જો) તે કરનાર હોય—

(જો) તે કરાવનાર હોય—

કરવાનો હોય—તેને કરવું

કરાવવાનો હોય—

હોય (હશે)

તેને કરાવવું હોય

(હશે)

બૃત

અપૂર્ણ બૃત

સ્વાર્થ—તે કરતો હતો.

મોકેનાર્થ—(જી) તે કરતો હોત
(હત).

તે કરાવતો હતો.

(જી) કરાવતો હોત
(હત).

પ્રથમ પૂર્ણ બૃત

સ્વાર્થ—તેણે કર્યું હતું.

મોકેનાર્થ—(જી) તેણે કર્યું હોત
(હત).

તેણે કરાવ્યું હતું.

(જી) તેણે કરાવ્યું હોત
(હત).

દ્વિતીય પૂર્ણ બૃત

સ્વાર્થ—તેણે કરેલું હતું.

મોકેનાર્થ—(જી) તેણે કરેલું હોત
(હત).

તેણે કરાવેલું હતું.

(જી) તેણે કરાવેલું હોત
(હત).

છંદાવાચક બૃત

સ્વાર્થ—તે કરનાર હતો—

—કરાવનાર હતો—

તેને કરવું હતું.

મોકેનાર્થ—તે કરનાર હોત—

કરાવનાર હોત—

તેને કરવું હોત

(હત).

તે કરાવનાર હતો—

—કરાવવાનાર હતો—

તેને કરાવવું હતું.

તે કરાવનાર હોત—

કરાવવાનાર હોત—

તેને કરાવવું હોત

(હત).

કર્યું છે, કર્યું હતું, કરે છે, કરતો હતો—આમાંનાં પહેલાં બે રૂપ ક્રિયા પૂર્ણ ધર્મ ગર્ભ છે એમ દર્શાવે છે અને પાછલાં બે દર રાજ યતી કે ચાલુ ક્રિયા બતાવે છે. જ્યારે ક્રિયા આગ્રજ હોય છે ત્યારે તેની અપૂર્ણતા સ્પષ્ટ છે. જ્યારે દરરોજ યતી કે યયતી ક્રિયાને માટે

‘કરે છે,’ ‘કરતો હતો,’ એવું રૂપ વપરાય છે ત્યારે પણ તે ક્રિયાની અપૂર્ણતાનો અર્થ આવે છેજ એક દિવસ ક્રિયા થાય છે કે ધર્મ રહી ત્યાર પછી બીજે દિવસે તેજ ક્રિયા થતી નથી કે ધર્મ નહોતી એમ નથી, પરંતુ બીજે દિવસે, ત્રીજે દિવસે, એમ રોજ થાય છે કે થતી હતી આમ વિચારતા મનમાંજે કે ‘કરે છે’ ને ‘કરતો હતો’ એ અપૂર્ણ ક્રિયા દર્શાવે છે

કર્યું છે, કર્યું હતું—બંને રૂપમાં ક્રિયા ભૂત કાળમાં ધર્મ છે ને પરિપૂર્ણ ધર્મ છે પરંતુ પહેલા રૂપમાંથી એવો અર્થ નીકળે છે કે ક્રિયા ભૂત કાળમાં ધર્મ છે પરંતુ તેની અમર હાલ આવું છે, એવો અર્થવા તો ભૂત કાળમાં થયેલી ક્રિયાની વર્તમાન સ્થિતિ એવો અર્થ એમાંથી નીકળે છે આ કારણથી એને પૂર્ણ વર્તમાન કાળ કહ્યો છે, કેમકે ક્રિયા પૂણ્ણ ધર્મ છે અને તેની અમર વર્તમાન કાળ સાથે જોડાયેલી છે ‘કર્યું છે’ ને ‘કરેલું છે’ માં ભેદનો એટલોજ ભાસ છે કે પ્રથમ રૂપ કરતા બીજું રૂપ વધારે પાછલી ક્રિયા બહુધા દર્શાવે છે આ કારણથી પ્રથમ રૂપને અદ્યતન પૂણ્ણ વર્તમાન ને બીજા રૂપને અનદ્યતન પૂણ્ણ વર્તમાન કહ્યું છે એમાં ‘અદ્યતન’ એટલે આજનું, અર્થાત્ પાનેનું અને ‘અનદ્યતન’ એટલે તેને મુકાબલે દૂરનું, આજનું નહિ

કર્યું, કરતો હતો—પહેલા રૂપમાં જેમ અમુક સમયની નિયંત્રણા આવે છે, તેવી બીજામાં આવતી નથી ‘કર્યું’ એ રૂપ ‘અમુક મમયે’ એવા શબ્દોની સાથે બહુધા વપરાય છે, અને એવા શબ્દો નથી વપરાતા તોપણ એ રૂપમાંથી એવા શબ્દના મળધના અર્થનો ભાગ થાય છે

કરવાનો છે, કરવાનો હતો—આ અને એની સાથેના રૂપોમાં ભવિષ્ય કાળની સાથે વર્તમાન અને ભૂતનો અર્થ જોડાયેલો છે પરંતુ એમાં ક્રિયા કરવાની ઇચ્છાનો અર્થ સ્પષ્ટ છે, તેથી એ અર્થને આધારે

એની સંજ્ઞા પાડી છે. કરવાનો છે=કરીશ એવી તેની ઇચ્છા છે; કરનાનો હતો=કરીશ એવી તેની ઇચ્છા હતી.

કરવું છે, કરવું હતું—આમાં વિધિનો અર્થ પ્રધાન છે. વિધિમાં ઇચ્છા અન્તર્ભૂત છે અને અર્થ સાથે કાળની ગુંથવણ ન થાય, માટે એનો ઇચ્છાવાચક રૂપોમાંજ સમાવેશ કર્યો છે.

મરાઠી વ્યાકરણમાં મિત્રકાળની સજ્ઞા લગભગ આવીજ છે:—

	વર્તમાન	ભૂત	મધિષ્ઠ
શુદ્ધ	(તો) થમતો	થમલ	થહલ
	(તે) જોસે	જોડો-જોડો	જોસરી

મિત્ર

અર્પણ	થમલ આદે (જોસે છે)	થમલ હોતા (જોસતો હતો)
(પ્રથમ) પૂર્ણ	થમલ આદે (જોડો છે)	થમલ હોતા (જોડો હતો)
ઉદ્દેશ્ય	થમનાર આદે (જોસનાર છે)	થમનાર હોતા (જોસનાર હતો)

તેને મરાઠીમાં ઉદ્દેશ્ય વર્તમાન ને ઉદ્દેશ્ય ભૂત કહ્યા છે તેને અર્ધ ઇચ્છાવાચક વર્તમાન ને ઇચ્છાવાચક ભૂત કહ્યા છે.

હિંદીમાં પણ વહ વેટ થા (તે જોડો હતો) એને પૂર્ણ ભૂતકાળ અને વહ વેટના થા (તે જોસતો હતો) એને અપૂર્ણ ભૂતકાળ કહ્યો છે.

‘જોડો છે’ (વહ વેટા હૈ) જેવા રૂપને જાસન્નમૂલ કહ્યું છે.

‘છે’ ને ‘હોતું’ ની વ્યુત્પત્તિ—‘છ’ ક્રિયાપદ ‘અમ્’ હોતું પરથી આવ્યું છે અને ‘હોતું’ એ મૂ ‘હોતું’ પરથી આવ્યું છે ‘નથી’=નાસ્તિ, મૂ ધાતુનો પાણીમાં ને પ્રાણમાં હો થાય છે.

જૂની ગુજરાતી—‘અછઈ,’ ‘અછિઈ,’ ‘અછિ,’ ‘છિ,’ ‘છિ,’ ‘છે,’ ‘અછે’—આવાં રૂપ જૂની ગુજરાતીમાં મળી આવે છે.

કાન્હડદે પ્રબન્ધ—

બલહુ ગઢ વિમસું અછિમું. ૨ ૩૩

પંછા છધ ગઢ બેવા તણી ૩ ૨૪૪

આગઈ એ ગઢ અછિ મદેવત પ્રાણુ કેઈઈ ન યાઈ. ૪ ૧૭૫

વેતાલ—

કહું કયા વેતાલની, જે છિ જગવિખ્યાત પૃ૦ ૧

જપુદ્રોપ માહિ અછે, ભરતે ખેત્ર સુવિચાર,

તસ મધે બહુ દેશ છે, અગ, બગ, મલબાર. પૃ૦ ૨

હિંદીમા યા (સ્યા) ધાતુ પણ સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ તરીકે

વપરાય છે

હિંદી—વહ ચોલના યા, રહતા યા. (તે બોલતો હતો
રહેતો હતો)

વહ ચોલા યા, રહા યા (તે બોલ્યો હતો
રહ્યો હતો)

ગુજરાતીમા ‘કરતો યા,’ ‘ચાવતો યા’ એવા વાક્યમા ‘યા’
એ સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ નથી, પરંતુ એ ક્રિયાપદ મગીને સમ્યક્
ક્રિયાપદ બને છે અને તેમાથી ક્રિયાના ઉપક્રમનો અર્થ નીકળે છે

૧. ટેસિટરિ ‘છે’ ને જ ધાતુ જાણી વ્યુત્પન્ન કરે છે

જા	અપ૦	ન્દુ ડું	હાલની ડું
જાચ્છતિ	અચ્છડ	અછઈ-છઈ	છે

પેલાક આજ્ ‘જેસડું’ એ પાથી પણ લાગે છે આજ્-આચ્છડ-છે



પ્રકરણ ૨૨મું

પ્રયોગ

વિવરણ, વ્યુત્પત્તિને આધારે—અગાઉ દર્શાવી ગયા તે પ્રમાણે સંસ્કૃત પ્રત્યયો મિ, સિ, ને, તિ, એ અનુક્રમે પ્રથમ, દ્વિતીય, અને તૃતીય પુરુષવાચક સર્વનામ છે. ગુજરાતી પ્રત્યય એજ પ્રત્યયો-માંથી અપભ્રંશદ્વારા આવ્યા છે; એટલે વર્તમાન કાળના પ્રત્યયોથી કર્તા વાચ્ય થાય છે અને ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કર્તારિ-કર્તાના અર્થમાં છે. ભવિષ્ય કાળના પ્રત્યય પણ, સ્વમાં (ગુજરાતી સમાં) વર્તમાન કાળના પ્રત્યય મળીને થયા છે એટલે એ પ્રત્યય પણ એવીજ રીતે કર્તાનું અભિધાન કરે છે અને એમાં પણ ક્રિયાપદ કર્તારિ પ્રયોગમાં છે. આ પ્રમાણે ક્રિયાપદ અકર્મક હોય કે અકર્મક હોય તોપણ શુદ્ધ વર્તમાન, અને ભવિષ્ય કાળમાં હમેશા કર્તારિ પ્રયોગ હોય છે; કારણ કે ઉપર સમગ્રવ્યા પ્રમાણે પ્રત્યય કર્તાના અર્થનું અભિધાન કરે છે.

હું પુસ્તક લખું; તેઓ કામ કરશે—ગામ જશે.

આ બધા કર્તારિ પ્રયોગના દાખલા છે; કેમકે એમાં 'પ્રત્યયથી કર્તાનો અર્થ કહેવાય છે.

વળી મિશ્ર કાળોમાં પણ નીચેના કાળમાં કર્તારિ પ્રયોગજ હોય છે.—

૧. અપૂર્ણ વર્તમાન—આ કાળમાં મુખ્ય અને સાહુધ્યકારક, અને ક્રિયાપદ વર્તમાનકાળમાં છે, માટે એમાં પ્રત્યય કર્તાનું અભિધાન કરે છે; અર્થાત્ ક્રિયાપદ કર્તારિ છે; જેમકે,

હું પુસ્તક વાંચે છે; તેઓ આસન પર બેસે છે.

૨. નિયમિત ભૂતકાળ—આ રૂપ વર્તમાન દૃઢાન્ત પરથી આવ્યું છે અને વર્તમાન દૃઢાન્ત ત્રીજા પુરુષ વર્તમાન કાળના બહુ-

વચનના રૂપ ઉત્પત્તિ થયો છે, એવે એ ઉપમા પણ કર્તાનું અભિધાન થાય છે, માટે ક્રિયાપદ કર્તારિ પ્રયોગમા છે

અગાઉ તમે એજ વહેલા બિઠેલા અને ઈશ્વરનું સ્તવન કરતા,

૩ ભૂતમાળ—ક્રિયાતિપત્યર્થ—આ રૂપ પણ વર્તમાન કૃદન્ત માથી નિષ્પન્ન થયું છે, માટે એમા પણ કર્તારિ પ્રયોગજ છે

વૃદ્ધિ થાત તો દુકાળ પડત નહિ

૪ હરવાવાચક કાળ—વતમાન અને ભૂત—આમાના બે ઉપમા વિધિનો અર્થ નથી, તે બનેમાથી એકમા—‘નાર’વાળા ઉપમા કર્તાનો અથ ઉત્પન્ન થાય છે કારણ કે ‘નાર’ પ્રત્યય કર્તૃવાચક છે કરણ+કાર=‘કાર’માનો ‘વ’ લોપાઈ, કરણ+આર=‘કરણ’માનો અન્ત્ય ‘અ’ લોપાઈ, કરણાર=કરનાર, ‘કાર’=‘કરે’ છે તે, એમા કર્તાના અધનું અભિધાન થાય છે ‘કરવાનું’ એ રૂપ ‘કરણ’ એ વિધ્યર્થનું પદ્યન્ત છે એવે વિશેષણરૂપ છે, તેથી ત્યારે એ ઉપ કર્તાનું વિશેષણ હોય છે ત્યારે કર્તારિ પ્રયોગમા અને કર્મનું વિશેષણ હોય છે ત્યારે કર્મણિ પ્રયોગમા હોય છે

હાજવા—

તે કાલે મુખડ જવાનો છે (કર્તારિ)

તેઓ ગીના વાચવાના હતા (કર્તારિ)

હું એ ગમ કદી કરવાનો નથી (કર્તારિ)

મારે ચોપડી લખવાની છે (કર્મણિ)

મારે કામ કરવાનું છે (કર્મણિ)

કર્મણિ પ્રયોગ—અકૃતમા સકર્મક ક્રિયાપદને ભૂત કૃદન્તનો

પ્રત્યય કર્મણિ અર્થમા અને અકર્મક ક્રિયાપદને કર્તારિ અર્થમા લાગે છે

કૃ કરતુ (સકર્મક)—કૃત (કર્મણિ)

દવદતેન કૃત ।

(દેવદત્તે સાદરી કીધી.)

પત્ર પડ્યું (અકર્મક)—વર્તિત (કર્તરિ)

જુલાન વગે વર્તિતમ્ ।

(ઠાઠથી પાંદડું પડ્યું.)

ગુજરાતીમાં પણ એજ પ્રમાણે અકર્મક ક્રિયાપદનો ભૂત કૃદન્ત. આમાન્ય રીતે કર્મલિ છે અને અકર્મક ક્રિયાપદનો ભૂત કૃદન્ત કર્તરિ છે.

કર (સકર્મક)—દેવદત્તે સાદરી કીધી. (કર્મલિ)

પડ (અકર્મક)—જુલાથી પાંદડું પડ્યું. (કર્તરિ)

અપવાદ:—ફેટલાંક અકર્મક ક્રિયાપદનાં ભૂત કૃદન્ત કર્મલિ નથી, પણ કર્તરિ છે, જેમકે,

બોલ, પામ, જમ, લાગ, ભળ, શીખ, સમજ, લાવ.

હું તે વાક્ય બોલેથી બોલ્યો.

તે શ્રી એ સાંભળી ઘણું આશ્ચર્ય પામી.

તે પેટ ભરીને લાડુ જમ્યો.

તે અપશબ્દ બોલવા લાગ્યો, ત્યારે મેં તેને અટકાવ્યો.

છોકરો પાક ભણ્યો, પણ શીખ્યો નહિ; કેમકે તે સમજ્યો ન હતો.

છોકરો તે પુસ્તક ભારી ખાસે લાવ્યો.

આમાં મનર્થક પાતુની રચના સંસ્કૃતને મળતી છે. સંસ્કૃતમાં એવા પાતુને ભૂત કૃદન્તનો 'ત' પ્રત્યય કર્તરિ-કર્તાના અર્થમાં ગણ્ય છે

ગજા ગતઃ—ગ્રાતઃ ।

ઉપરના દાખલાઓમાં 'પામ' એ પ્રાપ્ત પદથી વ્યુત્પન્ન થયું છે.

એવાં ફેટલાંક ભૂતકાળનાં રૂપમાં કર્મપદ પુરુષવાચક હોય ■ ને સપ્રત્યય દ્વિતીયામાં હોય છે. ક્રિયાપદ સકર્મક છે, તોપણ ભૂતકાળનું રૂપ કર્તરિ છે.

તે કૃત્તરને ભણ્યો નહિ.

કુતરો છેકરાને ખુબ કરકયો.

તેને સવારે વીછુ કંપયો.

મરાડીમા પણ એના ભૂતકાળના રૂપ કર્તરિ છે,

મી પરમેશ્વરાસ મજલો-હું પરમેશ્વરને બાળ્યો.

કુદ્રા ત્યાલા હમલા-કુતરો તેને રંપ્યો

મી માત્ર જોવલો (હું બાત જમ્યો)

તો તી ગોટ લૌકર હમજા (તે તે વાત જલદી સમજ્યો).

તૂ વ્યાકરણ શિસ્લાસ-પઢલાસ (તુ વ્યાકરણ રીખ્યો-પઢ્યો)

મી ધર્મ આચરલો (હું ધર્મ આચર્યો)

મ્યા ધર્મ આચરિલા (મેં ધર્મ આચર્યો).

તો જામર ગાયત્રી જપલા (તે સૌ ગાયત્રી જપ્યો)

ત્યાને ગાયત્રી જપ્યા (તેણે ગાયત્રી જપી)

જ્યા ભૂત દૃઢાન્તથી બનેલા કાળ દોય છે ત્યા મામાન્ય રીતે
કર્મણિ પ્રયોગ છે -

૧ પ્રથમ કે દ્વિતીય ભૂત કાળમા ક્રિયાપદ મકર્મક હોય તો
બહુધા કર્મણિ પ્રયોગ છે

મેં પુસ્તક આપ્યું.

તેણે માફ વચન સાંભળેલું.

૨ પ્રથમ પૂર્ણ વર્તમાન અને પ્રથમ પૂર્ણ ભૂત તેમજ દ્વિતીય
પૂર્ણ વર્તમાન અને દ્વિતીય પૂર્ણ ભૂત કાળમા સકર્મક ક્રિયાપદ હોય
તો બહુધા કર્મણિ પ્રયોગ છે -

મેં તે કાર્ય કર્યું છે.

તેણે જરાજર લશ્મ આપેલું છે.

તેણે બધા કપડા પહેર્યા હતાં.

તમે પાઠ વાંચેલો હતો.

૧. ને ૨. નિયમમાં ‘બહુ’ કહ્યું છે તે ‘બાલ,’ ‘પામ,’ વગેરે ૧૫નો અપવાદ ઉપર આપ્યો છે તે લક્ષમાં રાખીને કહ્યું છે.

સામાન્ય કૃદન્ત—સામાન્ય કૃદન્તનો પ્રત્યય સંસ્કૃતવિધ્યર્થના જ પ્રત્યય પરથી આવ્યો છે. ભૂત કૃદન્તની પેઠે એ પ્રત્યય સકર્મક ક્રિયાપદમાં કર્મણિ છે; ભાદે એ કૃદન્ત તેમજ એ કૃદન્ત ક્રિયાપદ પરીકે વપરાયો હોય ત્યાં તે ક્રિયાપદ કર્મણિ પ્રયોગમાં છે.

દૃષ્ટાવાચક રૂપ, જે સામાન્ય કૃદન્તનું પદ્યન્ત છે, તે કર્મનું વ્યેપણ હોય તો પ્રયોગ કર્મણિ છે.

‘બાલ,’ ‘પામ,’ વગેરે ધાતુનો અપવાદ આ રૂપોને લાગતો નથી. ભાદે એ પુસ્તક જોવું છે.

તમારે આટલાં બધાં કામ કરવાનાં નથી.

તેને ચોપડી વાંચવી ગમતી નથી.

તમારે આવાં વચન બોલવાં નહિ.

તમને આટલું બધું ખોટું લાગતું ન જોઈએ.

ઉપસંહાર—આ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ પ્રયોગની પરીક્ષા કરી. ‘કર્તારિ,’ ‘કર્મણિ,’ ને ‘ભાવે’ એ શબ્દ અનુક્રમે ‘કર્તૃ,’ ‘કર્મન,’ ને ‘ભાવ’ના સમ્પ્રત્યન્ત છે અને એનો અર્થ ‘કર્તાના અર્થમાં,’ ‘કર્મના અર્થમાં,’ ને ‘ભાવના અર્થમાં,’ એવો આવે છે. ક્રિયાપદના કે કૃદન્તના રૂપથી કર્તા, કર્મ, કે ભાવ, જેનું અભિધાન થતું હોય, તેના પ્રયોગમાં તે રૂપ કહેવાય છે.

પ્રત્યયની વ્યુત્પત્તિ—સંસ્કૃતમા કર્મણિ રૂપ ય પ્રત્યયથી આવે ૩ પ્રાકૃતમાં ય નો ર્મ કે ર્જ યાય છે.

મૂ—મં. મૂયતે; પ્રા. હોર્મદ-હોર્મદ

અપભ્રંશ—અથ મુંગીલિમ જાળીઅદ ।

(અત મનુષ્યત્વં જ્ઞાયતે—અર્થ મનુષ્યત્વ જાણાય છે)

સગરસદિ જુ વણિમર (સગ્રામશતેષુ ચો વર્ણયે સેકરે સમામમા
ને વર્ણાય છે)

મુષે ચિન્તિમ્મદ માણ (મુષેન ચિત્યતે માન—સુખે વિચારાય છે
માન પ્રેમગર્વ)

એન પ્રમાણે કપિમ્મદ—કપાય છે, છિમ્મર—છેલાય છે, પરિપાવિમ્મદ કે પરિ-
પારીમ્મદ—પમાય છે, જોદ્મ્મદ—એવાઈ ચોલિમ્મદ—ચોલાય છે, વગેરે રૂપ અપભ્રંશમા છે

મુખ્યાવળોધ૦—ઉચ્ચરીયઈ (ઉચ્ચારાય છે), કહીયઈ—કહીઈ
(કહેવાય છે), તરીયઈ (તરાય છે), દીજઈ (દિવાય છે), લીજઈ (લિવાય
છે), કીજઈ (કરાય છે)

દંવનુ દં થયુ છે—જાણીતુ, માનીતુ, વગેરેમા દં કર્મણિ છે
કાન્હડદે—

જાવરુર જગિ જાણીયૈ (અપભ્રંશમા જાણીમ્મદ—જાણિમ્મદ છે
અહિં દંઅનુ દં થયુ છે) ૧ ૫

જિણિ દેમિ કીજઈ જાગ, જિહા વિમ્મનઈ દીજઈ ત્યાગ,

જિહા તુવસી પીપવ ખૂણઈ, વેદ પુરાણ ધર્મ ખૂઝીઈ

જિણિ દેમિ સડ તીરથ જાઈ, સ્મૃતિ પુરાણ માનીઈ ગાઈ,

નવખણડે અપદીરતિ કહી, માધવિ મ્લેચ્છ આણિયા તહિં

૧ ૧૬-૧૭

આ દંવ-રજનાણુ કર્મણિ રૂપ અર્વાચીન શુજરાતીમા
આવુ નથી

ખીજું અર્વાચીન કર્મણિ રૂપ—અત્યાર સુધી શુજરાતીમા
જે એક પ્રકારનુ કર્મણિ રૂપ છે—સકર્મક ક્રિયાપદના ભૂતકૃદન્ત અને
સામાન્ય ભૂતકૃદન્તનુ—તેની વાત કરી, પરંતુ શુજરાતીમા ખીજુ કર્મણિ
રૂપ છે, તે ધાતુને ‘આય’ કે ‘આ’ લગાડવાથી થાય છે

કર—કરાય છે, કરાયુ, કરાયે, કરાતું

લખ—લખાય છે, લખાય, લખાયે, લખાતું

જૂની ગુજરાતીમાં કર્તરિ ધાતુને 'આ' લગાડવાથી વિધ્યર્થક કર્મણિ ધાતુ થાય છે. અર્થ ધીમે ધીમે બદલાયો અને હાલ એ રૂપ સર્વત્ર વિધ્યર્થક નથી.

‘સમુદ્ર પાણીઈ દોહિલુ પૂરાઈ’ (સમુદ્ર પાણીએ દોહિલો પુરાય).

મુખ્યાવગ્રોધમાં આવાં ‘આય’વાળાં રૂપના દાખલા છે, તેમાં ‘શકવું’નો અર્થ છે એમ કહ્યું છે; એમકે,

પહાયઈ (પડી શકાય); બોલાયઈ (બોલી શકાય); કહાયઈ (તેઓને કહી શકાય).

ઘણે સ્થળે હાલ પણ એ રૂપમાં શક્તિનો અર્થ છે.

ભારાથી વહેલાં ઉઠાતું નથી (ઊડી શકાતું નથી).

‘જા’ સાથે કર્મણિ કૃદન્તની રચના—અપભ્રંશમાં તેમજ

જૂની ગુજરાતીમાં આ રચના છે ને હિંદી તથા મરાઠીમાં પણ છે:—

અન્નુ જુ મુચ્છડં તહે ધળહે તં અક્ષણહ ન જાહ ।

(અન્ય જે મુચ્છ તે ધેણુનું—નાવિકાનું છે) તે કહ્યું જતું નથી.)

કાન્હડહે—

એ વડુ રોસ ન સહિલુ જાઈ. ૧-૨૬ (એ બારે રોષ સહ્યો નહિ જાય—સહેવાય નહિ.)

મરાઠીમાં—‘વાચ મારલા જાગો.’

હિંદીમાં—‘લઠકેસે પોથી પઢાઈ જાતી થી.’ હિંદીમાં કર્મણિ તેમજ

બાવે પ્રયોગમાં જા ધાતુનો યોગ ઘણો સાધારણ છે—દેવદત્તે પુસ્તક લિખિ જાતી હૈ; ભવ મુક્તે જાયા જાતા હૈ. (દેવદત્ત વડે પુસ્તક લખાય છે; આજ ભારાથી જવાય છે); જાપસે જીતા જાય—આપ વડે જીતાય.

મરાઠીમાં પણ હિંદીને મળતી રચના છે—દેવદત્તાને પુસ્તક લિહિલે જાતે; અધુના માસ્યાને ગેલે જાતે.

કારક ને પ્રયોગ—કર્મણિ પ્રયોગમાં કર્મ ક્રિયાપદથી ઉક્ત

હાવાથી પ્રાતિપદિકાર્યે પ્રથમામાં આવે છે. સંસ્કૃતમાં સર્વત્ર એમ થાય છે, ગુજરાતીમાં બહુધા થાય છે, સર્વત્ર નહિ

તેણે તેને બોલાવ્યો—માર્ચો—બોળખ્યો—દીકો, વગેરે ઉપરના વાક્યોમાં કર્મ ઉક્ત છે છતાં દ્વિતીયામાં છે

જૂની ગુજરાતીમાં એવે સ્થળે કર્મ પ્રથમામાં આવતું તે ભાલણના પ્રયોગથી જણાય છે કાદમ્બરીમાં ભાલણે 'તેણી છૂં દીકું નહિ' વાપર્યું છે પૃ૦ ૧૫૨-૫૩ બુચ્ચો

દિંદીમાં ઉપરને મળતી રચના થાય છે.—

રાજાને શેરની-કો મારા (રાજાએ વાધણને મારી)—આમાં કર્મ શેરની-કો ચતુર્થીમાં છે, પ્રથમામાં નથી ક્રિયાપદ કર્મ સાથે જાતિમાં અન્વય પામતું નથી, તે ભાવે પુલિંગમાં આવે છે, કેમકે હિંદુસ્તાનીમાં નપુસક લિંગ નથી

ગુજરાતીમાં તેા કર્મ બીજામાં કે ચતુર્થીમાં* હોય, તેાપણ કર્મણિ કૃદન્ત કે ક્રિયાપદ તેનીજ સાથે અન્વય પામે છે રાજસ્થાની માં એવીજ રચના છે, પણ જ્યાં ગુજરાતીમાં નપુસક છે, ત્યાં રાજસ્થાનીમાં પુલિંગ વપરાય છે—

રાજાએ વિચાર્યું, રાજા-રાજામદ વિચાર્યો

મરાઠીમાં પણ કર્મ ચતુર્થીમાં આવે તેાપણ ક્રિયાપદ કર્મ સાથે અન્વય પામે છે. પરંતુ કેટલેક સ્થળે એમ થતું નથી, ત્યાં મરાઠીમાં ક્રિયાપદ નપુસકમાં ને હિંદુસ્તાનીમાં નપુસક નથી તેથી પુલિંગમાં આવે છે ને તેવે સ્થળે પ્રયોગ ભાવે થાય છે—

મી મુલીલા નિઝવિલી-મેં છોકરીને ઉધાડી.

વૈશાને રોમ્યાસ વરા વેગ-રૈચે રોગીને સારો કર્યો

આમ્હી મુલગી કાલવ સાસરી પાઠવીઠી (કર્મણિ)—અમે છોકરી કાલેજ સાસરે મોકલી

* 'રાજાએ વાધણને મારી,' આમાં 'વાધણને' ને ચતુર્થીમાં પણ લઈ શકાય.

આમ્હી મુલીલા કાલચ ગસરી પાટવિલે (ભાવે)—અમારા વડે ઇકરીને
, કાલેજ સાસરે મોકલાવાનું થયું—મોકલાયું=મોકલવાનું બન્યું).

રાજાને શેલી—હો મારા (ભાવે).

મરાઠી બ્યાકરણમાં એમ કહે છે કે બ્યાકરણની દૃષ્ટિને અનુસારે
આદને મુલગી નિજવિલી (કર્મણિ) અને આદને મુલોલા નિજવિલે (ભાવે)—આમ
થયું એઈએ; પરંતુ કર્મણિ પ્રયોગમાં આદને મુલીલા નિજવિલી એ પ્રયોગ
૩૬ થયો છે.

વિધ્યર્થમાં—મુલગ્યાને પોયી યાચાવી (કર્મણિ)—ઇકરે ચોપડી વાંચવી.

મુલગ્યાને પોયીલા યાચાવે (ભાવે)—ઇકરે ચોપડીને—ચોપડીના
સંબંધમાં વાંચનું—વાંચવાનું કામ કરવું.

મરાઠી ને હિંદીમાં જ્યાં કર્મપદ ચતુર્થીમાં આવે છે અને જ્યાં
ક્રિયાપદ કર્મ સાથે અન્યથ પામતું નથી, પણ ભાવે પ્રયોગમાં હોય
છે, ત્યાં રચના સાત્ત્વીય અને સચુક્રિતક છે. ગુજરાતીમાં તેમ નથી.

ભાવે—ભાવે પ્રયોગમાં ક્રિયાપદ અકર્મક હોય છે અને
તેમાંથી ભાવનો અર્થ નીકળે છે.

મારાથી જવાયું નહિ (જવાનું થયું નહિ). ભાવ નપુંસક
એકવચનમાં હોય છે, તેથી ક્રિયાપદ હ્રમેથ નપુંસક એકવચનમાં
આવે છે.

પ્રયોગ: મરાઠી, હિંદી, બંગાલી—

મરાઠીમાં રચના નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

કર્તારિ—રામા પુસ્તક વાંચિતો (રામ પુસ્તક વાંચે છે).

કર્મણિ—રામાને પુસ્તક દિલે (રામે પુસ્તક આપ્યું).

ભાવે—(અ) રામાને રાવળાસ મારિલે (રામે રાવળને માર્યું—
રાવળના સંબંધમાં મારવાનું કામ કર્યું).

(આ) હરીને માવાલા જાવે (દરિએ ગામના સંબંધમાં જાયું).

ત્યાને ધરી જાવે (તેણે પેર જાયું).

(અ) રામાને રાવળાસ મારિલેલે બાદે.

(આ) દરીને ગાવાલા જાવે ઘસ ળાહે ।

મરાઠીમા કર્મણિ પ્રયોગ કર્મપદ ત્રીન્ પુરુષમા દોષ ત્યારેય યાય છે
પહેલા કે બીજામા દોષ ત્યારે નહિ

વિદ્યાર્થિને ધડા કેલા-ધડે કેલે (પાઠ ક્રીયા-પાઠો ક્રીયા)

તો મલા બોલાવિતો, તો આમ્હાસ બોલાવિતો, તો તુલા બોલાવિતો,
તો તુમ્હાગા બોલાવિતો-વપરા વાક્યના કર્મણિ રૂપે ત્યાને મી બોલાવિલે
વગેરે થઈ શકે, પણ એવા રૂપે હાલ વપરાના નથી એને બાદે આવે પ્રયોગ
વપરાય છે, જેમકે

ત્યાને મલા બોલાવિલે ત્યાને આમ્હાસ બોલાવિલે, ત્યાને તુલા બોલાવિલે,
ત્યાને તુમ્હાસ બોલાવિલે

પરંતુ બીજા સાહિત્યમા પહેલા ને બીજા પુરુષમા કર્મણિ રૂપે એવામા આવે
છે, જેમકે,

‘મૂલ મ્હજે, તૂ મુર્નિની ચિત્તી વડરિણયાર્ય ધરિલાસ’ ।

‘ઘરિલાસિ મત્સલીને, મ્યા હી ઘરિલાસિ તૂ મને’ ।

ગુજરાતીમા તો ત્રણે પુરુષમા કર્મણિ રૂપે વપરાય છે જેમકે, હું એનાથી
સતોવારો નહિ, તું મારાથી સતોવારો નહિ તે મારાથી સતોવારો નહિ

કર્મણિ ને આવે—રૂઢિ ને વ્યાકરણ

ત્યાને આપલા મુલાસ શાઝેન પાઠવિલા (કર્મણિ, વ્યાકરણની દ્રષ્ટિએ શુદ્ધ રૂપ)

ત્યાને આપશા મુલાસ શાઝેન પાઠવિલા (કર્મણિ રૂઢિ પ્રમાણે)

રૂઢિના પ્રયોગમા કર્મણિ રચનામા કર્મપદ દ્વિતીયામાં આવે છે

ત્યાને આપત્યા મુલાસ શાઝેન પાઠવિલે (આવે)

‘તા’ ધાતુ કર્મણિ રૂપે બનાવવામા મરાઠીમા ‘ન’ ધાતુનો વપયોગ
સામાન્ય છે

દેવદત્ત પુસ્તક લિહિતો (કર્મણિ)

દેવદત્તાકરૂન પુસ્તક લિહિલે જાતે (કર્મણિ)

રાજે વિદ્વાનાશી બોલતાત (કર્મણિ)

રાજાકરૂન પંડિતાંવરોબર બોલતે જાતે (કર્મણિ)

ગુજરાતીમા—આ રૂપ સહુ જાતુ નથી (સહેવારું નથી, કર્મણિ)

હિંદી—હિંદીમા કર્મણિ ને આવે રૂપે બનાવવામા ‘ન’ ધાતુનો પ્રયોગ
સામાન્ય છે

દેવદત્ત પુસ્તક લિખતા હૈ। (કર્તર)

દેવદત્તસે પુસ્તક લિગિ જાતી હૈ। (કર્મલિ)

અવ મેં જાના હું। (કર્તર)

અવ મુજસે જાયા જાતા હૈ। (ભાવે)

ધોજેસે પામ રાઈ જાતો હૈ। (કર્મલિ)

મુજમે ચીઢી નહીં પડી જાતી। (કર્મલિ)

હોના, ચલના, બનના, બન પડના—આ રૂપે કર્મલિ અર્થમાં વપરાય છે:—

મુજસે (=મેરે કિયે) પરિશ્રમ નહીં હોતા।

મુજમે (=મુજહે ચલાયે) નોકરી નહીં ચલની।

દેવદત્તમે કિસીકી સુચામદ નહીં બનતી।

મુજસે માલ્લા નહીં બનતી (=ચનાઈ જાતી)।

હમસે ટાકુરકી પૂજા બી નહીં ચન પડતી।

“આરાથી પરિશ્રમ થતો નથી”, “આરાથી સુચામદ બનતી નથી”—આમાં રૂપે જુનવાનીમાં વપરાય છે તે કર્મલિજ છે (થતી=કસતી; બનતી=જનવાતી, કરાતી).

હોજા મેંને હોજા, પીચી મેંને પડી—આમાં વાકીયાને દ્વિતી વ્યાકરણમાં કર્તરિ માન્યાં છે, તે વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ અશુદ્ધ છે. હોજા (મુષ્ટ:), પડી (પટિના) એ રૂપે વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે કર્મલિજ છે પણ મેંને જેવાં રૂપે તૃતીયાન્તજ છે, પ્રથમાન્ત નથી. દ્વિતી વ્યાકરણમાં એ રૂપેને પ્રથમાન્ત માન્યાં છે તે તૃતીયાને કસવાચા-ન માની છે. આ, શાસ્ત્ર ને વ્યુત્પત્તિ, બનેથી વિરુદ્ધ છે. ‘કર્તૃકરણયોસ્તૃતીમા’ ૧।૩।૧૮। આ પાલ્લિનિના સૂત્ર પ્રમાણે કર્તા ને કસ્ય એ બે તૃતીયાના અર્થ છે. પણ મેં—મેં પ્રત્યય જેને દ્વિતીમાં પ્રથમામાં માન્યા છે, તે પણ પરથી વધે. વ્યત્યયથી વ્યુત્પત્તિ થયો છે, તેથી તૃતીયાનોજ પ્રત્યય છે.

રામને રાવણકો કે સેરનીકો જાળસે મારા—આમાં કર્મલિ રૂપમાં જુન-સતીની ને મરાડીની પેઠે કર્મ દ્વિતીયામાં વપરાય છે.

બંગાળી—

દેવદત્ત પુસ્તક લિખિતે છે (દેવદત્ત પુસ્તક લખે છે; કર્તર).

દેવદત્તે દ્વારા એકચાનિ પુસ્તક લિખિત હવે છે (કર્મલિ).

આમિ મહાભારત પઢિતે છિ (કર્તર)

દારોગક્ર્ત્ત્વક ચોર ઘરા પડિયા છે (કર્મણિ)

કવચિત્ કર્મણિ પ્રયોગમા કર્મ દ્વિતીયામાં આવે છે -

તાહાકે વલા દ્વયા છે (અર્થાત્, તે સ્વ દ્વયા છે).

સાધિત ધાતુ: પ્રયોગ-મૂળ ધાતુ પરથી ધાય છે તેવાંજ પ્રયોગનાં રૂપ સાધિત ધાતુ પરથી ધાય છે, પરંતુ પ્રેરક ધાતુ સંકર્મક હોવાથી તે પરથી ભાવે રૂપ થતું નથી.

મારે ચોપડી લખવી, મારે ચોપડી લખાવવી (કર્મણિ)

તે કામ સાર કરશે; તે તમારી પાસે કામ કરાવશે (કર્ત્તરિ).

મારાથી ચક્ષાતું નથી (ભાવે)

—કર્મ-કર્ત્તર-ભાવ—

પ્રકરણ ૨૩મું

૨૩

૨૩મું

નિપાત: ઉપસર્ગ: પૂર્વગ

નિપાત—અત્યાર સુધી બધી પદોનું વિવેચન થયું. આ પ્રકરણમાં નિપાતનું વિવેચન છે. નિપાત એટલે અવ્યય. જુદાં જુદાં અર્થમાં એ પડે છે (નિમ્ન-પદ્યું), તેથી એ નિપાત કહેવાય છે, એવું 'નિપાત' શબ્દનું નિર્વચન થારક મુનિએ કર્યું છે.

નિપાત અને ઉપસર્ગ—થારક મુનિએ પદના ચાર વિભાગ કરી નિપાત અને ઉપસર્ગને જુદા મૂક્યા છે, તેનું કારણ એ છે કે ઉપસર્ગ નો સમાવેશ નિપાતમા થાય છે, તોપણ તેનો ખાસ પ્રયોગ છે તે હમેશ ક્રિયાપદ સાથે જોડાયેલા છે; તેની પાસે (જગ્)-પૂર્વે આવી તેના અર્થમા ફેરફાર કરે છે.

પ્રાતિશાખ્યમા પણ પદના એજ ચાર વિભાગ આપ્યા છે કહ્યું છે કે પદના ચાર વિભાગ છે—નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ, અને નિપાત સત્ત્વનું અભિધાન કરે છે તે નામ, ભાવનું અભિધાન કરે છે તે આખ્યાત, ઉપસર્ગ ૨૦ છે અને તે નામ અને આખ્યાતની સાથે રહી અર્થના ઘોતક થાય છે, અને એથી જિન તે નિપાત ('અને,' 'જે,' 'તો,' વગેરે) એ પાદપૂરક પણ હોય છે.

પાણિનિએ નીચેનાની ઉપસર્ગમાં ગણના કરી છે:—

પ્ર, પરા, અય, સમ, અનુ, અવ, નિસ (નિર), હસ (હર),

વિ, આ, નિ, અધિ, અતિ, સુ, ઉદ્, અભિ, પ્રતિ, પ્રરિ, ઉપ.

એ સિવાય અ(અન), શત્ર, અન્તર, બહિર, વગેરે કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દ અને ગેર, બિન, વગેરે કેટલાક ક્ષરત્રી શબ્દ પણ શબ્દની પૂર્વ આવે છે. આ બધાની ઉપસર્ગમાં ગણના ન હોવાથી એ પૂર્વગ કહેવાય છે. ઉપસર્ગ એ પણ પૂર્વગ છે; એ પ્રકારના પૂર્વગની ખાસ સંજ્ઞા પાડી છે તેથી પૂર્વગ શબ્દ ઉપસર્ગ સિવાયનાને લાગુ પાડવો.

ઉપસર્ગના વ્યાપાર—હરિએ ઉપસર્ગના ત્રણ વ્યાપાર બતાવ્યા છે:—૧—કોઈક સ્થળે ધાતુના અર્થનો બાધ કરે છે; અર્થાત્, ધાતુના અર્થથી ઉલટોજ અર્થ લાવે છે; ૨—કોઈક સ્થળે ધાતુના અર્થને અનુસરે છે; અને ૩—કોઈક સ્થળે ધાતુના અર્થમાં વિશેષ આણે છે.

દાખલા:—

૧. પ્રસ્થાન (સ્થાન=સ્થિતિ; આમાં સ્થા ધાતુનો અર્થ ‘ઊભા રહેવું’ છે; ગતિની નિવૃત્તિ, એવો અર્થ છે. ‘પ્રસ્થાન’નો અર્થ એથી ઉલટો છે; એ ગતિવાચક છે.); આગમન (‘ગમન’થી ઉલટું); વિક્ર્ય (‘ક્ર્ય’થી ઉલટું); વિયોગ (‘યોગ’થી ઉલટું); અપમાન (‘માન’થી ઉલટું); વગેરે.

૨. અનુસરણ; ઉપગમન; વગેરે—આમાં ઉપસર્ગ ધાતુના અર્થને અનુસરે છે.

૩. પ્રતાપ (ધણે તાપ; પ્ર=પ્રકર્ષવાચક); અંતાપ (અત્યન્ત તાપ; સમ્=સમ્યક્).

ઉપસર્ગના મુખ્ય અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

પ્ર—પ્રકર્ષવાચક; પ્રકર્ષ એટલે અતિશય.

પ્રતાપ, પ્રમોદ, પ્રલાપ, પ્રચક, પ્રશાન્ત, વગેરે
(Latin Pro-forth)

પરા-૧ ઉલટો અર્થ જતાવે છે, ૨ દૂર, પાછુ, ૩ તરફ

૧ જય—પરાજય

૨ પરાવર્તન

૩ પરાક્રમ

(Greek Para=beside)

અપ-૧ દૂર, ૨ ઉલટો અર્થ જતાવે છે, ખરાબ

૧ અપગમન, અપહરણ

૨ વાદ—અપવાદ, અપશબ્દ, અપભ્રાષણ, અપમાન,
અપકાર, અપશકુન, અપમૃત્યુ

(Greek Apo-from)

સમૂ=૧ સાથે, ૨ સમ્યક—સારી પેઠે

૧ મગમ, સયોગ

૨ સરક્ષણ, સરપર્શ

૩ આગમ સાથે—સસ્કાર, સસ્ટૃતિ

(Gr Syn-together)

અનુ-૧ પાછળ, ૨ સાદૃશ્યવાચક

૧ અનુગમન, અનુસરણ, અનુપાન, અનુચર, અનુજ, અનુરૂપ

૨ અનુકરણ

(L Ana=agay)

અવ-૧ નીચે, ૨ તિરસ્કારવાચક

૧ અવતાર, અવતરણ, અવરોહ, અવનતિ

૨ અવમાન, અવગણના, અવકૃપા

‘અવ’ના ‘અ’નો વિક્ષેપ લોપ થાય છે

અવકાશ—વકાશ, અવગાહ—વગાહ

(La Ab-away)

નિમ્-નિર્-બદ્ધાર નીકળવાના અર્થમાં

નિર્મણીક; નિર્લગ્ન; નિર્દય; નિરંકુશ

દુર્-દુર્-૧. દુઃખે સધાય-યાય એવા અર્થમાં; ૨. દુષ્ટ

૧. દુર્ગમ; દુઃપ્રાપ્ય

૨. દુર્ગ્ગન; દુર્નાતિ; દુઃકાળ; દુર્ગુણ; દુરાચાર; દુર્દિન

(Gr. Dysill)

અભિ-તરક

અભિમુખ; અભિગમન; અભિજ્ઞાન

(Gr. Amphitronon)

વિ-૧. વિરોધ; ૨. વિરોધવાચક

૧. વિનય; વિવેક; વિરોધ

૨. વિધવા; વિરૂપ, નિકટ

અધિ-ઉપર

અધિરોહ; અધિવેશન; અધિજ્ઞાન; અધિપતિ; અધિકાર;

અધિદેવતા; અધ્યક્ષ

(L. Adio)

મુ-૧. પ્રશંસાવાચક; ૨ અન્યન્ન

૧. મુજન; મુસમૃદ્ધ; મુકુત; મુદિન

૨. મુકુતર; મુસ્તાદ

ઉદ્-૧. ઉપર; ૨. વિરોધવાચક

૧. ઉત્પાન; ઉદ્ગમન; ઉત્તથન; ઉત્તનિ

૨. ઉન્માર્ગ; ઉત્પથ

(Anglo-Saxon Udr. U)

અતિ-૧. અનિશચવાચક; ૨ પેટી તરક

૧. અતિદુઃખિન; અતિપીડા, અત્યુદ્ધિ; અત્યાચર; અતિસ્નેહ

૨. અતિક્રમણ; અતિન્નિય (ઇન્નિયને અગ્રેયર)

નિ-૧ નીચે, ૨ મધ્યે

૧ નિપતન, ૨ નિધાન

પ્રતિ-૧ તરફ, ૨ આગું, ૩ દરેક

૧ પ્રતિગમન

૨ પ્રતિવચન

૩ પ્રતિદિવસ, પ્રત્યેક

પરિ—આસપાસ

પરિધિ, પરિવર્તન, પરિસ્થિતિ, પરિવાર, પર્યાન

(Gr Para-round)

અપિ—પાસે, તરફ, ઉપર

અપિધાન (ઉપર ઓડેલુ, વસ, ઢાકણ)

‘અપિ’ નો ‘અ’ ‘અવ’ ના ‘અ’ની પેઠે વિક’ચે લેાપાય છે -

અપિધાન-પિધાન

ઉપ—૧ પાસે, ૨ નાનું

૧ ઉપગમન

૨ ઉપવાક્ય, ઉપવન, ઉપનામ, ઉપનેત્ર (ચરમા); ઉપવેદ

(A B Up-above)

આ—૧ મર્યાદાવાચક, ૨ આરભવાચક, ૩ ધિત્—થોડું,

એવા અર્થમાં, ૪ આરે તરફ, એ અર્થમાં, ૫ ઉવગે

અર્થ, ૬ ઉપર

૧ આભાસવૃદ્ધ

૨ તે આજન્મ દુ ખી છે

૩ આક્રષિત (ઘોડું કપેલું)

૪ આક્રપ (આરે તરફથી કપારી)

૫ આગમન, આદાન

૬ આરોહ

અસ્કૃત પૂર્વગો—ઢેટલાકથી ખુ વા સમાસ બને છે

અ (અન)—નકારવાચક

અધર્મ; અનર્થ (સ્વરાદિ શબ્દની પૂર્વે 'અન')
(નમસમાસ)

—તિરમ્—ક, ષ, ને મૂ ધાતુની પૂર્વે વપરાય છે.
તિરસ્કાર; તિરોધાન (અન્તર્ધાન); તિરોબૃત (અન્તર્ધાન ધયલું)

આવિમ્—ક ને મૂ ધાતુની પૂર્વે વપરાય છે.
આવિધૃત=પ્રકાશ કરેલું

આવિર્ભૂત=પ્રકાશ પામેલું

અત્—ષા ધાતુની પૂર્વે આવે છે.
શ્રદ્ધા

—અલ્પમ્—ક ધાતુની પૂર્વે આવે છે; ભૂપણનો અર્થ છે.
અલંકાર; અલંકૃત; અલંકૃતિ (કર્મ ૦ સ ૦)

: અમા—સાથે

અમાત્ય (રાજાની સાથે રહેનાર, પ્રધાન); અમાવાસ્યા (જે
તિથિમાં સૂર્ય અને ચન્દ્ર સાથે વસે છે તે)

—અન્તર—અન્તર્દૃષ્ટિ; અન્તઃકરણ; અન્તઃપુર (કર્મ ૦)

—અહિર—અહિર્દૃષ્ટિ; અહિરિન્દ્રિય (કર્મ ૦)

—ઇતિ-ઇતિહ—ઇતિહાસ (સુપસુપ્સ ૦); ઇતિવૃત્ત (કર્મ ૦);
ઇત્યાદિ (બહુ ૦)

—કુ (ક ને કા યણ ધાય છે)—કુક્ષિતના અર્થમાં—
કુઆમ; કુપાત્ર; કાપુરુષ; કદત્ત (કર્મ ૦)

—ચિરમ્—લાંબા વખત સુધી
ચિરંજીવી; ચિરકાળ (કર્મ ૦)

—દિવા—દહાડે

દિવાકર (ઉપપદસ ૦); દિવાંધ (તત્પુ ૦; ધ્રુવ ૧)

ધિક્—અધ્—૪ ધાતુ માથે વપરાય છે
ધિકાર, અધિકાર (ઉપપદસં)

નાના—નુહુ નુહુ
નાનાવિધ (બહુવ્રી; વિધા=પ્રકાર)

પદાત્—પદી
પદાત્પદ (કર્મ)

પુરમ્—આગળ
પુરોગામી (તત્પ્ર, ઉપ)

પુરા—અગાઉનું
પુરાવૃત્ત (કર્મ)

પૃથક્—અલગ
પૃથક્કરણ (કર્મ)

પ્રાતર—સવારે
પ્રાત કાળ, પ્રાત સધ્યા (કર્મ)

પ્રાયમ્—સાથે
પ્રાયકાળ, સાથસધ્યા (કર્મ)

મ કે સહુ—૧ સાથે, ૨ સરખું
૧ સફળ, સકર્મક (બહુ)
૨ સરૂપ (બહુ)

શમ્—મુખવાચક
શબ્દ, શકર (તત્પ્ર)

સ્વયમ્—જાતે
સ્વયમ્ (ઉપપદસં), સ્વયમ્વર (બહુ),
સ્વયમ્વૃત્ત (કર્મ)

અધઃ—નીચે
અધોમુખ (કર્મ, બહુ), અધ પાત (કર્મ)

— પ્રાદુર—પ્રુઃહું

પ્રાદુર્ભાવ (કર્મ૦)

— સ્વર્—સ્વર્ગ

સ્વર્લોક (કર્મ૦); સ્વર્ગમા (તત્ત્વ૦)

— પુનર—ફરીથી

પુનર્વચન; પુનરુદ્ધિ; પુનર્વાદ (કર્મ૦)

— નક્રામ્—રાત્રે

નક્તંચર (ઉપ૦)

— સ્વસ્તિ—કસ્યાણુવાચક

સ્વસ્તિવાચન (કર્મ૦)

— મિથ્યા—મૂઠું

મિથ્યાવાદી (ઉપ૦); મિથ્યાવાદ (કર્મ૦)

— નમસ્—ક સાથે વપરાય છે.

નમસ્કાર, નમસ્કૃતિ (કર્મ૦)

— શનૈઃ—ધીમે ધીમે

શનૈશ્ચર (ઉપ૦)

— સાક્ષાત્—રૂપૂર્વે વપરાય છે.

સાક્ષાત્કાર (કર્મ૦)

— વૃથા—ફાગટ

વૃથાપ્રસાપ (કર્મ૦)

— ન—નહિ

નપુંસક (કર્મ૦, નમ્સ.); નાસ્તિક (ઈશ્વર નથી એવી

જેની મતિ છે તે; બહુ૦); નાન્યતર

અસ્તમ્—આથમણું

અસ્તંગત (કર્મ૦)

અવ્યય પરથી વિશેષણ—કેટલાક અવ્યયને પ્રત્યય લાગી વિશેષણ બને છે

પુરા—પુરાતન

દ્યુ (ગર્હ કાલે)—દ્યુસ્તન

શ્વસ (આવતી કાલે)—શ્વસ્તન

પ્રાન, અર્વાચ, સમ્યચ—મૂળ વિશેષણ છે, તે અવ્યય તરીકે વપરાય છે ને તે પર ‘તન,’ ‘ઈન’ પ્રત્યયો આવી વિશેષણ બને છે—

પ્રાકૃતન, અર્વાકૃતન, પ્રાચીન, અર્વાચીન, સમીચીન એજ પ્રમાણે ઉદ્યુ—ઉદીચીન

સના (હમેશ)—સનાતન

ફારસી ને અરબી પૂર્વગો—

એ (સં વિ)—‘ઉવદા’ના અર્થમાં

એઆબક એહદ, એવુફક, એઈમાન, એશુમાર, એશક એઅદમ, એમન એદમ, એફામ, એશાન, એસમજ, એહાન, (આમાં કેટલાક શબ્દો ભાષાસકર થાય છે—પૂર્વગ ફારસી ને શબ્દ મસ્કૂત, જેમકે, એશક, એશાન)

ના—અભાવવાચક

નાઉમેદ નાપમેદ, નાહક, નાખુશ, નાદર (દાર=રાખનાર), નાદાન (દાન=દાન, ‘દાનિસ્તન’=દણુ), નામદ, નાલાયક (લાઈક અર =યોગ્ય)

લા (અરબી)—અભાવવાચક

લાઈલાજ, લાચાર

બિલા (અરબી)—સિવાય

બેવાશક (અર બિલાશક)

ગેર (અરબી ગૈર—ઉલટું)—અભાવવાચક

ગેરહાજર; ગેરવાજળી; ગેરદં-સાકુ ગેરકાયદો; વગેરે-
(અને ણીશું વ=અને; ગેર-ણીશું)

આ પૂર્વગ કેટલાંક અરણી અને કેટલાંક કારસી નામની પૂર્વ
આવે છે. અરણી ને કારસીમાં 'એ,' 'ઓ,' 'ઐ,' ને 'ઔ' નથી; પણ
અનુક્રમે 'ઈ,' 'ઉ,' 'અય્' અને 'અવ' છે. 'એ,' 'ઓ,' 'ઐ,' અને
'ઔ' ઉર્દૂમાં વપરાય છે.

— કેટલાક કારસી પૂર્વગોથી સમાસ બને છે.

દાખલા:—

૮ કમ—એણું, ખરાબ

કમગેર; કમનાકત; કમનજર; કમફૂલત; કમનસીબ;
કમબખ્ત

૯ હર—પ્રત્યેક

હરરોજ (પ્રત્યેક દિવસ),—હર વિશેષ છે, માટે સમાસ
કર્મધારય છે.

૧૦ બદ—ખરાબ

બદનામ; બદદેલી; બદમાશ

સર—માથું, મુખ્ય

સરદાર; સરકાર; સરખંચ; સરપેચ

બર (કારસી)—ખાતુ. કારસીમાં અવ્યય તરીકે વપરાય છે.

બરતરફ

બિન (સં. વિના)—આ વિકૃત સંસ્કૃત અવ્યય ઉર્દૂમાં છે;
મૂળ અરણી કે કારસી નથી, સંસ્કૃત છે.

બિનઅપરાધ; બિનચૂક

અરણી ભાષામાં જે શબ્દોને જોડવા માટે વચ્ચે ઉલ્ (ના,
પછીના પ્રત્યય) મુકાય છે.

દાખલા:—

ગિરાજ (રીવો, સૂર્ય)—ઉત્ત-દોડા (દોડદ-અંપત્તિ)=અંપત્તિને
સૂર્ય

અખદ (બાકી)—ઉત્ત-કરીમ (ઈમર)=ઈમરનો બાકી

અત્તા (સાધન)—ઉત્ત-દીન (ધર્મ)=ધર્મનું સાધન

અખદ (બાકી)—ઉત્ત-રહીમ (કૃપા)=કૃપાનો-કૃપાનું બાકી

આ બધા બડીનત્પરુપ સમાસના દાખલા છે.



પ્રકરણ ૨૪મું

અવ્યય: પ્રકારાદિ

પ્રકાર-અવ્યયના ચાર પ્રકાર છે. જે અવ્યય ક્રિયાપદનાં વિશેષણ થાય છે તે ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય કહેવાય છે. જે નામની સાથે સંબંધ બતાવી વિભક્તિના પ્રત્યયની ગરજ સારે છે તે નામયોગી કહેવાય છે. જે જે શબ્દ કે વાક્યને ભેટે છે તે ઉચ્ચા-ન્વયી કહેવાય છે અને જે હુર્વ્યોકાદિ ભાવના ઉદ્ગારરૂપ છે અને જેનો વાક્યમાં કેવળ પ્રયોગજ થાય છે, અન્વય થતો નથી, તે કેવળપ્રયોગી અવ્યય કહેવાય છે.

એના ઉપવિભાગ મધ્ય વ્યાકરણમાં સહજ સંદર્ભ દિધી ક્યાં છે તે ત્યાં જોવા.

ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય-ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય મુખ્યત્વે કાળ, સ્થળ, રીતિ, કે કારણાદિનો અર્થ દર્શાવે છે.

કાળવાચક—

(અ) જ્યારે, ત્યારે, ક્યારે (પ્રશ્નાર્થક અને અનિશ્ચયાર્થક),
અત્યારે, કદી, કદા, જ્યારથી, ત્યારથી, ક્યારથી, અત્યારથી
આ સાર્વનામિક ૭ ને સમ્બર્થક તથા પંચમ્બર્થક છે,

‘મન ગાજર રે, રૂપ ધણું ધણું ધરે;

કપારે ધાવ સંવાસી રે, ક્યારે નારી ધરે (મહિં વખત). ધીરૂત ‘૪૨૫.’

(આ) આજ, કાલ, બેટ, લરત, જલદી, હમણાં, હવે, હાલ,
હોણ, પહોર, પસાર, વગેરે

સ્થળવાચક—

• (અ) ત્યાં, ત્યાં, અહિં, અહિંમાં, ક્યાં, ત્યાંથી, ત્યાંથી,
અહિંથી, ક્યાંથી

આ સાર્વનામિક છે ને પંચમ્યર્થક છે.

(આ) પહેલાં, પછી, આગળ, પાછળ, હેઠળ, ઉપર, નીચે, અંદર,
બહાર, આપે, છેડે, પાસે, નજીક, નજીક, દૂર, આપે, વગેરે

રીતિવાચક

(અ) જેમ, તેમ, કેમ, એમ, આમ

આ સાર્વનામિક છે ને તૃતીયાર્થક છે.

(આ) અચાનક, ઓચિનાં, એકઠમ, ઠીક, પ્રથમ તો,
પહેલાં તો, ધમધમ, ટપટપ, ઠીક, હા, ભલે, વાર

(ઇ) મંશયનિશ્ચયવાચક—પણ કરીને, કદાચ, કદાચિત,
નક્કી, જરૂર, અવશ્ય, જ, બેશક, વગેરે

(ઈ) મંત્રાવનાવાચક—જાણે, શકે, રહે, વગેરે

દેતૃવાચક

કેમ

નિષેધવાચક

ના, ન, નહિ, મા

પરિમાણવાચક

જરા, લગાર, લગારેક, ઘણુંબહુ, અતિશય, બહુ, વગેરે

ન્યુત્પત્તિ—

ન્યારે, લારે, ક્યારે, અવારે—આ અન્યથા અનુભવે ચદ, તદ, વિમ્,

તે દદમ્ પરથી આવ્યાં છે. ‘જ્યારે,’ ‘તિવારે,’ ‘કિવારે,’ ને ‘એવારે’નાં સંક્ષિપ્ત

૩૫ છે ત્ર વારે, ત્ર વારે, કુત્ર (કિમ્નો કુ ચઈ) વારે, ત્ર વારે—એનો અર્થ છે ચરનો 'એ,' તરનો 'તે,' કિમ્નો 'ક,' ને હરમ્નો 'એ' થયો ॥

જૂની ગુજરાતી—જૂની ગુજરાતીમાં

‘જવારધ,’ ‘કવારધ,’ ‘તવારધ,’ ‘જિવારધ,’
‘તિવારધ,’ ‘કિવારધ,’

તેમજ ‘જમ,’ ‘તામ’ રૂપો થયું છે

અપભ્રંશ—અપભ્રંશમાં ચાલત-તાલતના ‘જાત-જામર્હિ-જામ,’ ‘તાત-તામર્હિ-તામ’ રૂપો ॥

તે દ્વલ સંજે આણવા લાંમ, બહાર થી લેઈ આ યો લામ.

શીવેશાહ ૦ પૃ ૪

મરાઠીમાં જેઠા, તેઠા, કઠા, એઠા છે

હી—કદાનુ ‘હી’ થયું છે મરાઠીમાં કપી છે

હવે—અત્ર વલયામ્ એનો અર્થ છે

હિંદીમાં જવ, તવ, કવ, જવ-આ જધામાં વદ, તદ, કિમ્, ને હરમ્ના જ, ત, ક, ને જ થયા છે ‘વ’ એ વેલા પરથી થયું છે

‘હવે’માં ‘અ’ ને સ્થળે ‘હ’ મુકાયો છે ‘આજ’ મારણથી વ્યુત્પત્તિને અનુસારે કેવાકે ‘એવે’ થયું લખે છે

ત્યાં ત્યાં, ત્યાં, અહિંયા—ચત્ર, તત્ર, કુત્ર, ને અર્તના અપભ્રંશમાં જેઠું, તણુ, કેણુ ને એણુ આપેલા છે આ અપભ્રંશમાં ૩૫ પરથી ‘કયા’ એટલે હાલ આમ્ય ને અસિદ્ધ મનાતુ ૩૫ વ્યુત્પત્તિને અનુસારે છે તે સમજાતો. ઘમાત, તમાત, ઘમાત, ને જમાત પરથી જેઠા, તેઠા, કઠા, ને અઠા થઈ ‘જહા,’ ‘તહા,’ ‘કહા,’ ને ‘અહા’ થાય છે ને છેવટે ‘જ,’ ‘તા,’ ‘કા,’ ‘આ’ થઈ ઉચ્ચારની સરખાતી પાત્ર ‘યુ’ ઉપરથી ‘જ્યા,’ ‘ત્યા,’ ‘ક્યા,’ ને છેલ્લાનો ‘હા’ થાય છે આ પ્રમાણે આ અવ્યયો વ્યુત્પત્તિસારે થયેઅર્થક છે

જૂની ગુજરાતી—જૂની ગુજરાતીમાં ‘જિહા,’ ‘તિહા,’ ‘ઈહા-ઈહા,’ ‘કિહા’—‘કેથઈ’ મળે છે ‘જહા,’ ‘તહા,’ ‘કહા,’ ‘અહા,’ એ જૂના પદ્યમ્યન્ત રૂપો ‘જહ,’ ‘તહ,’ ‘કહ,’ ‘અહ,’ એ અપભ્રંશ પદ્યમ્યન્ત ૩૫ પરથી આવ્યા છે અને એ જૂની ગુજરાતીના

રૂપ પરથી 'ત્તાં,' 'તાં,' 'કાં,' 'આં' થઈ 'ત્તાં,' 'ત્યાં,' 'હ્યાં' 'યાં-હ્યાં-
હિયાં-અહિયાં' થયાં જણાય છે.

૫૨૨ જદિ-તદિ-અદિ-કદિ-એ સમન્વિત રૂપો છે. અપ્રસંગમાં સમખી-
નો પ્રત્યય દિ (સ્મિન્-સ્મિ-દિ) છે. એની સાથે ૫૫૫ 'નિદાં,' 'તિદાં' વગેરેના
સંજ્ઞાં ધારી શકાય.

જેમ, તેમ, કેમ, એમ—યથા; તથા; ક્યમ્; ક્યમ્ નાં અપ્રસંગમાં
તિમ-તેમ; તિમ-તેમ; કિમ-કેમ; કમ-કમ થાય છે.

ચદ્-ચદ-જેમ; તદ્-તદ-તેમ ('જ'નો 'એ' અને 'ર'નો 'મ' થઈ).

જુની ગુજરાતીમાં જિમ, નિમ, ઇમ વગેરે, રૂપો છે; તેમજ
જિ, તિ, કિ, ઇ પણ છે.

આજા—અપ-અમ-આજા; જ્ઞ. ગુ. અહિ

આજા પણ—આજે એ-અગારિ-અગર; જ્ઞ. ગુ. આજ

હાલ—અવ-અલ-હાલ; જ્ઞ. ગુ. હલિ

જિહ હલિ; આજાહ હલિ, હવહા-નાહ હલિ

તરત-તુરત—તરિત પાથી. દ્વિતીયા તુરંત ને મત્રાકીમાં તુરં છે.

જદ-તદિતિ ૫૨૫

જદપદ—દ્વિતીયા રૂપો છે.

અચાનક-એહિનુ-અચિન્નિતકમ્-અચિતિતં-અચિતું.

પછી-પમાત્રુન્ અપ્રસંગમાં પછડ થાય છે તે પાથી

અંદર-અન્નર પાથી

બહાર—બહિર પાથી

વચ્ચે-વર્મનિ; અર્થે વિચે; જ્ઞ. ગુ. વિચિ

હેડે-હેડળ—અમસ્તાન્ ('જ' સ્વાર્થે છે), અપ્રસંગમાં હેડિલક છે.

હલ—અગારિ-અગરિ; જ્ઞ. ગુ. માં 'અલ' છે.

જ—અપ્રસંગમાં જિ છે. મં. ચ પા; મા વિમ, વેમ; જ્ઞ. ગુ. જ, જિ

એકદમ—અકદા પાથી

પોર— { સંસ્કૃતમાં પૂર્વેસ્મિન્ કન્ધરિયા અર્થમાં પઠન્ અને પૂર્વંતરે વત્સરેના,
અર્થમાં પરાંરિ છે. પઠન્ પાથી અન્ય વ્યંજન લેખાઈ, ૨૫૨-
૫૨૨ { વ્યત્પથ થઈ ને તેનો ગુણ થઈ 'પોર' આવ્યું છે. પરાંરિ પાથી
અન્ય ૨૫૨ લેખાઈ 'પાતર' થયું છે.

ક્રિયાવિશેષણ ને નામયોગી—કાલવાચક અને સ્થલ
વાચક અવ્યય ક્રિયાના વિશેષણ હોય છે ત્યારે ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય છે
અને નામ કે સર્વનામને યોગે વપરાય છે ત્યારે નામયોગી અવ્યય છે

કાલવાચક નામયોગી—પહેલા, પછી, લગી, લગણ, સુધી, વગેરે

સ્થલવાચક નામયોગી—આગળ, પાછળ, ઉપર, નીચે, અદર,

બહાર, વચ્ચે, લગણ, લગી, સુધી, વગેરે

અન્ય નામયોગી—સાથે, વગર, વિના, વગેરે

નામયોગી ને વિભક્તિ—નામયોગી અવ્યય વિભક્તિની
ગરબ સાથે છે

દાખલા —

દ્વિતીયાર્થક—સુધી, લગી, લગણ, પર્યન્ત

તૃતીયાર્થક—લીધે, કરીને, સાથે, વિના (કવિતામા-વિણે), મુઠા,

વગર, વડે, વતી, મારફતે, રૂચે

ચતુર્થાર્થક—કાળે, માટે, વાસ્તે, સાડે

પચમ્યર્થક—ઉપરથી, નીચેથી, બહારથી, અદરથી, પાસેથી

સપ્તમ્યર્થક—ઉપર, નીચે, આગળ, પાછળ, વિષે, કને

વ્યુત્પત્તિ

લગી-સરૂત (લગ્ન, લગ્નના બૂ કે સંપ્ત બે વં)—અપ લગ્ને કે લગ્નર્હિ

નં. ૦૦ લગણ પૂર્વ દ્વિતીમા લગ્ન-લગિ પશ્ચિમ દ્વિતીમા લગિ,

સિધીમા લગે-લગિ

બ્રાહ્મણમા લગે-લગિ- કમ-કમિ છે

બં. ૦૦ જરાતીમા લાણ-લગી તથ લગણ

કને-સ કળે મા વળ્લ વળ ને સિમ્ત (સપ્ત નો પ્રત્યય) ખરથી અપ

મા વળ્લર્હિ થઈ નં. ૨ મા કંદઈ કન્દિ

લીધે-ઇ લઘ્વા અપ. ૦ રહિમ દ્વિતીમા લિય

સાર-ગં. મારદ્મ-મારદે સારે. નિદેશ્ય અન્યથ તીર્થ વપરાયું છે. વે-
દેષ્યિ અન્યથ. ગુજરાતીમાં અન્યથદેશ્ય છે ત્યારે અનુપ્રારથખાતું નથી.

સુધી-સુદાં—ગદાપિ પરાધી વ્યુત્પન્ન થયાનો સંભવ છે.

ડા. દોર્નલ 'સાર'ને માર્ગ-મરિદ્મ-મરિમ્મ પરાધી વ્યુત્પન્ન કરે છે અને
'મુખી'ને મમાપા પ્રાપ્ત પરાધી સર્ધિત થયેલા કોઈ સ્વર સાથે જોડે છે. અપ-
ગોદ-ગોદ-એકી થયેલું, પ્રાપ્તથયું.

કાને—કાર્યે-કર્મ, પૂર્વ દિગ-વાત

સાધે—માર્ગ, અપ-ગરવ; બ, મુ. સાષ્ટ-સાધિ

ધારને—તું 'ધારને' પરાધી

માટે—મં, માત્ર (પૈષા) પરાધી. બ, મુ. માદ્ય-માદિ. માત્રકે-એકલા
માદિ-એવો અર્થ ફલણીમાં છે

ભાષ્ય—'માદ્ય'માં 'માદિ' વપરાયું છે.

મુંદાના અનોપમ મદિ મૂલ્યોક્તિ કલ્પતિ હિમ પદી ૧૩૦ ૧૩

ડા. ટેસિટાલિ નિમિત્તદેન, અપ-નિમિત્ત પરાધી આદિ એકાધૂ લેખાઈ
ત્યો .દ થઈ થયું છે, એમ માને છે. કહે છે કે પ્રાચીન સામાન્ય રાજવાની,
જે ગુજરાતી ને મારવાતીનું મૂળ છે, તેમાં 'માદ્ય' ને 'નિમિત્ત' એવો
અર્થમાં વપરાયો છે. સગ વ્યુત્પત્તિને બદલે અદ્ય પરી લેખવી યુગ નથી.

વતે—ગં. વાતે મુખ, કથાણ; પ્રા-વદ-વત

પાણે—મં. વામે. વામ-વગ-વાસ

પાળી—વવાન; પ્રા. વચ્ચા; અપ-વરદ

વચ્ચે—અપ-વિચ-વિચિ (વં. વર્મનિ પરાધી)

આમળ—અમ-અમા-આમ(ન-રવાર્થિક પ્રલય)

ચેડે—સં. પીટિલવા

બળી—બ, ક. મળિ-મળિત પરાધી સામ્યન્ત; બ, મુ.માં 'માટે'ના
અર્થમાં છે; જેમકે 'સામસમુદ્ધ તરવા બળી નીનિશુદ્ધિ છઈ નય' પંચાખ્યાન.
દાસના અર્થમાં 'મલિત વન બળી.'

નચકે—કારણી (નચલીક)

મારદ્મ—અરણી (મારિદ્મ)

ઉભયાન્વયી અવ્યય—જે અવ્યય જે શબ્દને કે વાચ્યને
જોડે છે તે ‘ઉભય’=બે, ‘અન્વય’=સખધ, ‘ઈ’ દત્-મત્વર્ગક, ‘વાથુ’
ના અર્થનો સ્વામિત્વવાચક પ્રત્યય

ખડ્ જોતા જે અવ્યય શબ્દોને જોડે છે તે વાક્યોને જોડે છે, જેમકે,
તે ને તમે, બનેએ આ વિષયમા ગફલત કરી છે (તેણે ગફ
લત કરી છે) અને ‘તમે ગફલત કરી છો’)

પ્રકાર—મુખ્ય પ્રકાર નીચે પ્રમાણે ધાય છે --

(અ) સહગામી-સમુચ્ચયવાચક

અને, ને, તથા

(આ) વિકલ્પવાચક

અથવા, વા, કે, યાતો

(ઇ) વિરોધનાચક

પણ, તોપણ, પરંતુ, તથાપિ

(ઈ) સંકેતવાચક (પરિણામવાચક સાથે)

જો-તો

(ઉ) અપેક્ષાપૂરકવાચકારણક

જે, કે

(ઊ) સાંકેતિક વિયોગવાચક-નહિ તો

અથવા—

પણ-સ પુનઃ અથવા પુનઃ-પણ નહિ એ પણ

તો તા તાત્કાલ, પ્રા તાવ અથવા સહ-તો નહિ એ તથા તથા

જો-સ ચાલુ શ્રા જાવ અથવા જડ-જો નહિ એ નહિ જડ નહિ

નહિ એહ નગમહિ રાગદેષ ન દુત તથા કલ્પણ છવ દુ ખ પામતી

જો-યદિ પ્રા જડ-જો

કે-કિમ્-પ્રા કિ કાનિ અપ કાદ કિમકદ્-કક-કઅ કય-કદ કે

નહિ એ કલ્પણ એ સાચક કલ્પણ બાલિક આલ (એ સાચ કે નહિ

જોધો) ‘રૂપિ કરી રખા જિભા કલ્પણ કર્વણી સમાન’

અને—અન્વર; અપ અન્વર, ન્દુ સુ. અન્વ (અન્વાનિ—અન્વર, અનિ, નિ, નિ)

તોપણ (અનુમતિવાચક)—નં. તતો હિં તરદિ (માત્રાદીમાં 'તો' દિ' છે). એ સાથે નિષ્કર્ષવાચક 'પણ' એકાંક 'તોદિ' પણ, 'તરદિ' પણ પાથી 'તોપણ' આવ્યું છે.

નહિતો—નહિ તરદિ—નહીં તરિ ન્દુ સુ.

ક્રેવળપ્રયોગી—એ અવ્યય ઉર્જારવાચક છે. વાક્યમાં એનો અન્વય નથી, માત્ર પ્રયોગજ છે.

પ્રકાર:—

ચોકવાચક—અરે ! રે ! બાપરે ! ઓરે ! હાથ ! અહહ !
રામ રામ !

હર્ષવાચક—શાબાશ !

આશ્ચર્યવાચક—અહો ! ઓહો ! વાહ !

તિરસ્કારવાચક—છદ ! છિદ ! ધિદ ! શુ !

અસ્તીત્વતાવાચક—છિ !

ક્રોધવાચક—બુધ !

વિનયવાચક—જી ! સાહેબજી !

સંમોધનવાચક—રે ! હે ! ઓ !

પ્રકરણ ૨૫મું

સંધિ: પ્રકારાદિ

સંહિતા—ઋગ્વેદ વ્યાકરણમાં સંધિનું બીજું નામ સંહિતા છે અને તેને વિશે એવો નિયમ છે કે સંહિતા કેટલેક સ્થળે નિત્ય-આવશ્યક છે અને કેટલેક સ્થળે વૈકલ્પિક છે. એક પદમાં, ધાતુ અને ઉપસર્ગની વચ્ચે, અને સમાસમાં સંધિ નિત્ય છે અને વાક્યમાં સંધિ કરવી કે ન કરવી એ વક્તાની ઈચ્છા પર આધાર રાખે છે. આ

પ્રમાણે સંસ્કૃતમાં એક પદમાં, સમાસમાં, અને ધાતુ અને ઉપસર્ગની વચ્ચે સંધિ અવશ્ય કરવી પડે છે. સંસ્કૃતમાં સ્વરો સાથે આવે કે તે બે મળીને એક નવીન વર્ણ થાય છે, બે સ્વર બદલાયા વિના સાથે આવી શકતા નથી.

પ્રાકૃતમાં અનાદિ વ્યંજનો લોપાઈ બે કે વધારે સ્વર સાથે આવે છે, જેમકે આગત—આમ્મો, હુંમમારો, લોહમારો, મિદ્મો આજ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં પણ સ્વરો સાથે આવી શકે છે. જૂની ગુજરાતીમાં, અપભ્રંશને અનુસારે ‘દેખઈ,’ ‘કરઈ,’ ‘સાંભલઈ,’ ‘છઈ,’ ‘તણઈ,’ ‘હઈ,’ ‘ગોપાલિઈ,’ ‘ધર્મિઈ,’ ‘પ્રમાદિઈ,’ ‘થકઈ,’ ‘થઈ,’ ‘હુતઈ,’ ‘કન્હઈ,’ ‘પરઈ,’ ‘અનઈ’—આવાં રૂપમાં સ્વરો સાથે આવતા. આગળ જતાં, ‘અઈ’નો ‘એ’ અને ‘અઈ’નો ‘ઓ’ લખવાનો પ્રચાર થયો, જેમકે, ‘છઈ’ને બદલે ‘છે,’ ‘દેખઈ’ને બદલે ‘દેખે,’ ‘કરઈ’ ને બદલે ‘કરે,’ ‘તણઈ’ ને બદલે ‘તણુ,’ ને ‘હઈ’ ને બદલે ‘હુ,’ આમ સંધિ ધર્મ સ્વરો બેડાતા થયા, પરંતુ હજી પણ ગુજરાતીમાં ‘ઓ,’ ‘એ’ પ્રત્યયો બેડ્યા વિના લખવાનો પ્રચાર બહુધા ચાલે છે, જેમકે, ‘નદીઓ,’ ‘નદીએ.’ પરંતુ એવે સ્થળે દેટલાક લેખક સ્વરોને સાથે આવતા અટકાવવા ઇકારાન્ત નામના ‘ઓ’ ને ‘એ’ ની પૂર્વે લઘુપ્રયત્ન યકાર મૂકે છે, તેમજ ક્રિયાપદના રૂપમાં ઇકાર પછી ‘એ’ હોય તો તેની પૂર્વે પણ લઘુપ્રયત્ન યકાર મૂકે છે, જેમકે ‘નદિયો,’ ‘નદિયે,’ ‘લખિયે’ આ પ્રચાર પ્રાકૃતના સમયથી ચાલે છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં જ્યાં અનાદિ ક્, ગ્, ચ્, જ્, ત્, ઢ, પ, ય, વ, લોપાય છે ત્યાં એથી પર લઘુપ્રયત્ન યકારની ધૃતિ થાય છે. એ ય ક્વચિત્ લખાય છે અને ક્વચિત્ નથી લખાતો, જેમકે નગરમ્—નયરં, મૃગાદ્—મયજો, નયણ—નયન હેમચન્દ્રના સમયથી આ યકારશ્રુતિનો પ્રચાર ચાલતો જણાય છે. વરુચિના ‘પ્રાજ્ઞનયજ્ઞ’ નામના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં કે માર્કટેયના ‘પ્રાજ્ઞનયજ્ઞ’માં યકારશ્રુતિ જણાતી નથી.

‘પ્રાકૃતપ્રધાન’ની રૂપિમાં સામરો । જગ્રં । જગ્રં (મામઃ । નગમ્ । નયનમ) છે અને પ્રાકૃતમર્વસ્તમાં ગગ્રો (ગતઃ) । મગ્રો (મૃગઃ-મદઃ) છે.

હ્રસ્વ—સંધિ એટલે જે વર્ણના યોગથી ઉત્પન્ન થતો વર્ણ-વિકાર, વર્ણોના એક પ્રાણથી-ઉચ્ચારથી થતો યોગ તે સંધિ, એવું સંધિનું હ્રસ્વ ધાય છે તે મુદ્રા છે, કેમકે વર્ણો સાથે આવે છે ત્યારે ઉચ્ચારસ્થાનને અનુસારે તેની સાથે મળતો વર્ણવિકાર ધાય છે.

પ્રકાર—સંધિના નીચે પ્રમાણે પ્રકાર ધાય છે:—૧. અચ્ચસંધિ (સ્વરસંધિ); ૨. હ્રસ્વસંધિ (અંચનસંધિ); ૩. વિમ્બસંધિ; ૪. આન્તરસંધિ.

અચ્ચસંધિ: નિયમ

૧. ઈવર્ણ, ઉવર્ણ, ઋવર્ણ, અને ૠની પછી દોઢ અસવર્ણ કે વિજ્ઞનીય સ્વર આવે તો તેના અનુક્રમે ય, વ, ર, અને લ ધાય છે. ઈ ને ય, ઉ ને વ, ઋ ને ર, અને ૠ ને લ, એ એકજ સ્થાનના છે.

લ્લતિ+અભિમાન=લ્લત્યભિમાના

દ્દોટિ+અવધિ=દ્દોટ્યવધિ

ઇતિ+આદિ=ઇત્યાદિ

મધુ+અરિ=મધ્વરિ

ધાતુ+અંશ=ધાત્રંશ

પ્રતિ+ઉત્તર=પ્રત્યુત્તર

મનુ+અન્તર=મન્વન્તર

પિનૃ+આત્મા=પિન્નાત્મા

નનો પ્રયોગ શુદ્ધસાત્તીમાં નથી. સંસ્કૃતમાં ન્+આકૃતિ:=લોકૃતિ: ધાય છે.

* અવર્ણ=અ કે આ; ઈવર્ણ=ઈ કે ઉ; ઉવર્ણ=ઊ કે ઊ; ઋવર્ણ=ઋ કે ઋ.

† ‘લ્લત્યાભિમાન’ અને ‘દ્દોટ્યાવધિ’ એ અશુદ્ધ છે, તે સમજો.

૨ અવળું, ઈવળું, ઉવળું, કે ઝવળુંની પછી સવળું સ્વર આવે તો બે સ્વર મળીને દીઘ સ્વરરૂપ એક આદેશ થાય છે

દાખલા — ૨૧૨ મ. ગા ૨૮ ૧ ૧ ૨

દૈત્ય+અરિ=દૈત્યારિ

શ્રી+ઈશ=શ્રીશ

ભાનુ+ઉદય=ભાનુદય

અધમ+અધમ=અધમાધમ

મહા+આશય=મહાશય

કવિ+ઈશ્વર=કવીશ્વર

સિંધુ+ઊર્મિ=સિંધૂર્મિ

પિતૃ+ઋણ=પિતૃણ (ગુજરાતીમાં વપરાતું નથી)

૩ અવળુંની પછી ઈવળું, ઉવળું, કે ઝવળું આવે તો બે મળીને પર સ્વરના ગુણરૂપ એક આદેશ થાય છે

ઈવળુંનો ગુણ એ, ઉવળુંનો ઓ, અને ઝવળુંનો અર છે

અવળુંનું કક્ષસ્થાન અને ઈવળુંનું તાલુસ્થાન છે, માટે એ બે મળીને ‘એ’ થાય છે, કેમકે એ’નું સ્થાન કક્ષતાલુ છે એ / પ્રમાણે ‘ઓ’નું સ્થાન કક્ષીય છે (અ’નું ક+ઉનું ઓય)

દાખલા —

ગજ+ઈન્દ્ર=ગજેન્દ્ર

રમા+ઈશ=રમેશ

ચન્દ્ર+ઉદય=ચન્દ્રોદય

ગગા+ઉદક=ગગોદક

ઉત્તમ+ઉત્તમ=ઉત્તમોત્તમ

કૃષ્ણ+ઋદ્ધિ=કૃષ્ણરુદ્ધિ

વર્ષા+ઋતુ=વર્ષર્તુ

૪ અવળુંની પછી ‘એ’ કે ‘ઐ’ આવે તો બે મળીને ‘ઐ’ અને ‘ઔ’ કે ‘ઔ’ આવે તો બે મળીને ‘ઔ’ થાય છે

‘ઐ’ એ ઈવળુંની અને ‘ઔ’ એ ઉવળુંની વૃદ્ધિ કહેવાય છે ઝવળુંની વૃદ્ધિ આર છે

સધિસ્વર—એ, ઐ, ઔ, ઐ, એ દરેક બે સ્વરના મળેલ હોવાથી સધિસ્વર કહેવાય છે

દાખલા:-

વાક્ય+એકવાક્યના=વાક્યેકવાક્યના (બધાં વાક્યની એક-
વાક્યના-એક સરખોત્વ ઉપદેશ કરે છે એવું સિદ્ધ કરવું તે)

ગંગા+ઓધ=ગંગોધ

વન+ઓપધિ=વનોપધિ

૬. 'એ', 'એ', 'ઓ', ને ઓ પછી કોઈ સ્વર આવે તો 'એ' નો
'અય', 'એ' નો 'આય', 'ઓ' નો 'અવ', અને 'ઓ' નો 'આવ' થાય છે.

એ (અ+ઇ)+અ-આમાં ઇ+અ='ય' છે; માટે એ+અ=અય;
એન પ્રમાણે અન્યત્ર સુમજવું.

દાખલા:-

ને+અન=નયન

ઓ+અન=અવન

ને+અક=નાયક

ઓ+અક=પાવક

ઉપત્તા નિયમના અપવાદ નીચે પ્રમાણે છે. શુદ્ધસાનીમાં વપરાતા
શબ્દોજ્ઞ આપ્યા છે.

✓ (અ) અક્ષ+ગીદિની=અક્ષગીદિણી

✓ પ્ર+ગીદિ=પ્રોદ

પ્ર+ગીદિ=પ્રોદિ

સ્વ+ઈરિ=સ્વૈર

સ્વ+ઈરી=સ્વૈરી

સ્વ+ઈરિણી=સ્વૈરિણી

ઉપત્તા દાખલાઓમાં પર સ્વરના ગુણને બદલે વૃદ્ધિ થઈ છે.

✓ (જા) ગોત્ર્ય=ગત્ર્ય-ગાયત્રો વિકાર-છણ, દૂધ, દહિ,
માખણ, ને ઘી

✓ ગોત્ર્યુતિ=ગત્ર્યુતિ (બે કોશ)

આમાં 'ઓ' નો 'ય' પ્રત્યય અને 'યુતિ' ના 'યુ' પર છતાં
'અવ' થયો છે.

(૬) ગો+અક્ષ=ગવાક્ષ (ગોખ, ઝંઝો)

ગો+ઇન્દ્ર=ગવેન્દ્ર (વિષ્ણુ)

આમા 'ઓ'નો 'અવ' થવાને બદલે 'અવ' થયો છે

(૬) બિંબ+ઓષ-બિંબોષ-બિંબૌષ (બિંબફળ જેવા ઓષ-
એ ફળ પાકે છે ત્યારે લાલ હોય છે)

હન્ત+ઓષ=હન્તોષ-હન્તૌષ

અધર+ઓષ=અધરોષ-અધરૌષ

'ઓષ'ની બાધે પૂર્વના 'અ'ની મધિ સમાસમા 'ઓ' ને 'ઔ'
બને થાય છે

(૩) કુલ+અગ=કુલદા

મીમ (નૃ)+અન્ત-મીમન્ત (સેતી)

મન (મૃ)+ધિ=મનીષા (બુદ્ધિ)

મન (સૃ)+ધી=મનીષી (બુદ્ધિમાન)

સાર (વિચિત્ર, સાદૃ)+અગ=સારગ (હરણ)

માર્ત+અક=માર્તક (મૃત અકથી ઉત્પન્ન થયવા, સૂર્ય)

પત (નૃ)+અગ્નિ=પતગ્નિ (મહાભાષ્યકાર)

ઉપવા દાખલામા પૂર્વ પદનો અન્ત્ય સ્વર કે પૂર્વસ્વર સહિત
અન્ત્ય વ્યંજન લોપાય છે

અન્ત્ય સ્વર કે અન્ત્ય વ્યંજન હોય તો પૂર્વસ્વર સહિત અન્ત્ય
વ્યંજનને સ્પૃશ્ત વ્યાકરણમા ટિ સજ્ઞા આપી છે

* ગ્રેનર્ડ દેશમા સિંધમા ઋષિ વપ કરવા દેવા ત્યારે તેના બોલામા
સર્પરૂપે પચ્ચ માટે પતગ્નિ કહેવાયા એવી દ્રવ્યકથા છે ગ્રેનર્ડમા જન્મવા માટે
બાલ્યમા ગ્રેનર્ડીય કહેવાય છે એજ પ્રમાણે જન્મસ્થાન પાપી પાણિનિનું નામ
શાલાતુરીય કે શાલોતરીય છે

હલસંધિ (વ્યંજનસંધિ): નિયમો

૧. અન્ત:સ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના કોઈ પણ વ્યંજનની પછી સ્વર કે ઘોષ વ્યંજન આવે તો પૂર્વ વ્યંજનને સ્થાને તેના વર્ગનું ત્રીજું વ્યંજન થાય છે.

આ નિયમ પદાન્તના તેમજ પદની અસિદ્ધ અવસ્થામાં આવેલા વ્યંજનને લાગુ પડે છે.

દાખલા:—

વાક+ઈશ=વાગીશ

ચિત્+રૂપ=ચિદ્રૂપ

૨. અન્ત:સ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના કોઈ પણ વ્યંજન પછી અઘોષ વ્યંજન આવે તો પૂર્વ વ્યંજનને સ્થાને તેજ વર્ગનું કે તેના સ્થાનના વર્ગનું પહેલું વ્યંજન થાય છે.

મૃદ્+પાત્ર=મૃતપાત્ર

— શુધ્+તૃષા=શુદૃષા

૩. પ્રાવૃત્+કાળ=પ્રાવૃટકાળ (પ્રાવૃત્-મરાઠી પાવસ, વર્ષાકાળ)

પપ્+પદી=પર્પદી

૩. 'સ' અને 'તવર્ગ'નો યોગ 'શ' અને 'અવર્ગ'ની સાથે થાય તો 'સ'નો 'શ' અને 'તવર્ગ'નો 'અવર્ગ' થાય છે. 'તવર્ગ'નો જોડલા-મો વર્ણ હોય તેટલામો 'અવર્ગ'નો થાય છે.

દાખલા:—

સત્+ચિત્+આનન્દ=સચ્ચિદાનન્દ

સત્+જન=સદ્+જન (૧. પ્રમાણે)=સગ્ગન

નિસ+ચય=નિશ્ચય

શરદ્+ઝંઝાપાત=શરદ્ઝંઝાપાત

તિ+ચાર=તિચાર (૨. પ્રમાણે)=ઉચ્ચાર

૪ ‘સ’ અને ‘તવર્ગ’નો યોગ ‘પ’ અને ‘ટવર્ગ’ની સાથે થાય તો ‘મ’નો ‘વ’ અને ‘તવર્ગ’નો ‘ટવર્ગ’ થાય છે ‘તવર્ગ’નો જોટવામાં વણ હોય તેટલામાં ‘ટવર્ગ’નો થાય છે

દાખલા —

તત્+ટીકા=તટીકા (તેની ટીકા)

૫ ‘હ’ સિવાયના ઢોઈ પણ વ્યજન પછી અનુનાસિક આવે તો પૂર્વ વ્યજનનું વિક્રમે અનુનાસિક થાય છે, અને અનુનાસિક વણ પ્રત્યયનો હોય તો પૂર્વ વ્યજનનું નિત્ય અનુનાસિક થાય છે

દાખલા —

જગત્+નાયક=જગન્નાયક-જગદનાયક

પ્રાચ્+મુખ=પ્રાઙ મુખ-પ્રાન્મુખ

અનુનાસિકવાળું રૂપ વધારે પ્રચાર પામ્યું છે

તત્+માન=તન્માન

ચિત્+મય=ચિન્મય

૬ મૃદ્+મય=મૃન્મય (‘મૃદ્મય’ પણ થાય છે)

૬ પદાન્ત ‘મ્’ પછી ‘શ’, ‘પ્’, ‘સ’, ‘ર’, કે ‘હ’ આવે તો ‘મ્’નું અનુસ્વાર વાય છે અને તે સિવાય ઢોઈ પણ વ્યજન આવે તો અનુસ્વાર થાય છે કે તે વ્યજનના વર્ગનું અનુનાસિક થાય છે, ‘ય’, ‘વ’, કે ‘લ’ આવે તો અનુસ્વાર કે અનુનાસિક ‘ય્’, ‘વ્’, કે ‘લ્’ થાય છે

દાખલા —

સમ્+રોધ=સરોધ

સમ્+હાર=સહાર

સમ્+જય=સજય કે સન્જય

સમ્+વાર=સવાર કે સંવાર

૭. 'તવર્ગ'ની પછી 'હ' આવે તો 'તવર્ગ'ને 'હ' થાય છે.

દાખલા:—

તદ+હીન=તદહીન

ભગવત્+હીતા=ભગવદહીતા

૮. 'હ'ની પૂર્વે વર્ગીય સ્વાર વ્યંજનમાંનું ગમે તે આજ્ઞું હોય તો 'હ'નું તેજ વર્ગનું ધોગું વ્યંજન વિકસે થાય છે.

એ ધોગું વ્યંજન પ્રયત્નમાં 'હ'ને મળતું છે:—એને મહાપ્રાણ ને યોગ છે. ગુજરાતીમાં ઘણે જાગે નિયમ નિત્ય પ્રવર્તે છે.

દાખલા:—

પાક+હરિ=પાકહરિ=પાકારિ

ઉદ+હાર=ઉદધાર=ઉદ્ધાર

તદ+દિન=તદહિન=તદહિત

૯. પદાન્ત 'ન'ની પૂર્વે હ્રસ્વ સ્વર હોય ને પછી સ્વર આવે તો 'ન' બેગણાય છે.

દાખલા:—

મનૂ+અન્ન=રાક્ષન્ન

મનૂ+અધ્યુત=અગાધ્યુત

૧૦. પદાન્ત 'ચ', 'જ', કે 'ગ' નો અન્તર્ય કે અનુનાસિક ગિવાય હોઈ પણ વ્યંજન પર છતાં કે પદને અન્તે '૧' થાય છે સમાસમાં પૂર્વ અગ્રયય પર છે એ લક્ષણ નબળું

દાખલા:—

વા:ર+હાન=વાઃહાન

તિવર+શશ્વસિવ=શશ્વ

દિશ+ગજ=દિશગજ

દિશ+મુક=દિશમુક-દિ:મુક

૧૧ અનુનામિક સિવાયના કોઈ પણ સ્પર્શ વ્યંજન પછી 'અ' આવે તો 'શ'નો 'છ' થાય છે સસ્કૃતમાં આ નિયમ વૈકલ્પિક છે
દાખલા — ઉદ+નૃપાલ=ઉન્નૃપાલ

શ્વામ+ઉન્+શ્વામ=શ્વાસોન્શ્વામ

૧૨ 'છ'ની પૂર્વે અસ્વસ્વર હોય તો 'છ'નો 'અ' થાય છે
દાખલા —

શિર+છેદ=શિરઁછેદ

અ+છિદ્ર=અચ્છિદ્ર

'અઅ' શબ્દનું મૂળ સ્વરૂપ 'અછ' છે છો=કાપયુ, બાધ કરવો, એ ધાતુ પરથી 'અછ' બ્યુત્પન્ન થયું છે ન છળતિ દૃષ્ટિ વાચત ઇતિ સચ્છમ્—જે દૃષ્ટિને બાધ ન કરે તે 'અઅ' નિર્મળ વસ્તુ દૃષ્ટિને બાધ કરતી નથી તેમાં દષ્ટિ પ્રસરે છે 'અછ'નું 'અઅ' ૧૨ નિયમને અનુમારે થયું છે

૧૩ પાંચ દીર્ઘ સ્વર પછી 'છ'નો વિકલ્પે 'અ' થાય છે, પરંતુ 'આ' ઉપમર્ગની પછી 'છ' આવે તો તેનો 'અ' નિત્ય થાય છે

દાખલા —

લક્ષ્મી+છાયા=લક્ષ્મીન્છાયા-લક્ષ્મીઞયા

આ+છાદન=આઅછાદન

૧૪ 'મ'ની પહેલાં 'અ' કે 'આ' સિવાય કોઈ સ્વર આવે તો બહુધા 'મ'નો 'મ્' થાય છે

દાખલા —

વિ+સમ-વિમ

પ્રતિ+લેધ-પ્રતિપેધ

માતૃ+સ્વસા-માતૃધ્વસા

પિતૃ+સ્વસા-પિતૃધ્વસા

‘માનુશ્વર્યા’ અને ‘પિતૃશ્વર્યા’ એવાં પણ રૂપ સંસ્કૃતમાં આવે છે.

અપવાદ—વિસર્ગ, વિસ્મરણ, વિસ્તીર્ણ, અનુસાર, અનુસરણ, વગેરેમાં ‘સ’ નો ‘ય’ થતો નથી.

૧૫. ‘સ’ કે ‘શ’ ની પછી અથવા વ્યંજન આવે તો ‘સ’ કે ‘શ’ નો વિસર્ગ થાય છે, પણ ‘નમસ્’ ને ‘તિરસ’ ના ‘સ’ નો થતો નથી.

ઉપરના નિયમમાં અથવા વ્યંજનઅનુધા ‘ક’ ને ‘પ’ સમજવા, વિસર્ગસંધિ, નિ. ૩. જુઓ.

દાખલા:—

પુનરુત્થાન=પુનઃઉત્થાન

અપનપતન=અપઃપતન

પણ નમસ્+કાર=નમસ્કાર

તિરમ્+કાર=તિરસ્કાર

૧૬. કેટલાંક વિશિષ્ટ રૂપ નીચે આપ્યાં છે:—

ઉદ્ગ્રસ્થાન=ઉત્થાન

ઉદ્ગ્રસ્તમન=ઉત્તમન

સમ્+કાર=કૃતિ+સંસ્કાર=સંસ્કૃતિ (મુદ્રણ)

પ્રમ્+કોઠિત=પ્રસ્કોઠિત

વિસર્ગસંધિ: નિયમ

૧. વિસર્ગની પોરમાં ‘અ’ અને પછી ‘અ’ કે ‘ઇ’ અથવા અ.યે તો વિસર્ગનું ‘ઉ’ થાય છે અને તે ‘ઉ’ પૂર્વના ‘અ’ માથે મળીને ‘ઓ’ થાય છે.

દાખલા:—

મનઃ+મન=મને.માન

મન. +ગૃહિત=મને.ગૃહિત

મન + રથ = મનોરથ

મન + અનુકૂલ = મનોનુકૂલ

૨ (અ) વિસર્ગની પહેલાં 'અ' કે 'આ' ગ્રિવાય કોઈ પણ સ્વર આવે અને વિસર્ગની પછી સ્વર કે ઘોષ વગ્ગન આવે તો વિસર્ગનો 'ર' થાય છે

(આ) 'ર' ની પછી 'ર' આવે તો પહેલો 'ર' ઊડી જાય છે અને તેની પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ હોય તો દીઘ થાય છે -

૧ નિ + મયાદ = નિર્મયાદ

હુ + જન = હુજન

નિ + રવ = નીરવ

નિ + રસ = નીરસ

૩ વિસર્ગની પછી નીચેના વગ્ગન આવે તો નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે ફેરફાર થાય છે -

(અ) 'અ' કે 'ઇ' આવે તો 'શ'

(આ) 'ત' કે 'ધ' આવે તો 'સ'

(ઇ) 'ટ' કે 'ઠ' આવે તો 'ય'

(ઈ) 'શ', 'ય', કે 'સ' આવે તો અનુક્રમે 'શ', 'ય', કે 'સ' થાય છે કે વિસર્ગ કાયમ રહે છે

દાખલા —

(અ) નિ + વય = નિશ્વય, નિ + છન્દ = નિઃછન્દ, રાને + ચર = રાનેશ્વર

(આ) નિ + તાપ = નિસ્તાપ

(ઇ) હુ + ટીકા = હુટીકા

(ઈ) નિ + ગક = નિશક - નિશ્વક, જ્યોતિ + શાસ્ત્ર = જ્યોતિ - ગાન્ધ - જ્યોતિશાસ્ત્ર નિ સાર = નિ સાન્ - નિત્સાર

* આ વગ્ગનમિનો નિયમ છે પરંતુ તેનો પ્રસંગ અદિ દોષથી અદિ આગે છે

■ ‘હ’ની પત્રી ‘હ’ આવે તો પૂર્વ ‘હ’ લોપાઈ, તેની પહેલાનો સ્વર (‘ઋ’ સિવાય) દીઘ થાય છે

૪ અવિકારક^૧ પ્રત્યય પર છતાં કેટલાક ધાતુના ‘ય’, ‘વ’, ‘ર’, ‘લ’ના અનુક્રમે ‘ઇ’, ‘ઉ’, ‘ઋ’, ‘ૠ’ થાય છે આ ફેરફાર સપ્રસારણ કહેવાય છે

નવોદા=નવ+ઉદા (‘ઉદ’નું સ્ત્રીલિંગ)

ઉદ+નહ+ત (ભૂ કૃનો પ્રત્યય)=ઉદ્+ત (૪ પ્રમાણે)

ઉદ+ત (૧ પ્રમાણે)=ઉદ્+ધ (૨)=ઉદ્+ઢ (વ્યજન સ ૪)
=ઉદ્ (૩)

પ્ર+ઉદ્=પ્રોદ્, પ્ર+ઉદિ=પ્રોદિ (આમા ‘ઉદ્’ ને ‘ઉદિ’ આજ પ્રમાણે નિષ્પન્ન થયા છે)

૫ ઠકારાદિ ધાતુના અન્ય ‘હ’નો અન્ત સ્થ કે અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ વ્યજન પર છતાં ‘ધ’ થાય છે

દાખલા -

✓ દુહ્+ત=દુધ્+ત=દુધ્+ધ (૨)=દુગ્ધ (૦૧ સ ૧) (દુગ્ધ=દૂધ)

બુધ્+તિ=બુધ્+ધિ (૨)=બુદ્ધિ (૦૧ સ ૧)

બુધ્+ત=બુધ્+ધ=બુદ્ધ

બ્રુભ્+ત=બ્રુભ્+ધ=બ્રુબ્ધ

૬ ‘મુહ્’ ધાતુના ‘હ’નો અન્ત સ્થ કે અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ વ્યજન પર છતાં ‘ધ’ કે ‘ઢ’ થાય છે, અને ‘નહ્’ ધાતુના ‘હ’નો એવીજ મિતિમા ‘ધ’ થાય છે

દાખલા -

મુહ્+ત=મુદ્+ત કે મુધ્+ત

✓ મુહ્+ત=મુદ્+ધ=મુદ્+ઢ (૦૧ સ ૪)=મૃદ્ (૩)

* અગામી શુદ્ધ કે ૧૫નો ફેરફાર કયારે તે પ્રવચો વિફારક અને એવા ફેરફાર ન કયારે તે અવિકારક કહેવાય છે

મુધ+તં=મુધ+ધ=મુઘ (બ્યં. મં. ૧.)

૧. સંનદ્ધ+તં=સંનધ્+તં=સંનધ+ધ=સંનદ્ધ

૭. 'મૃન્', 'મૃજ્', 'યન્', 'સન્' ધાતુના અને છકારાન્ત અને યકારાન્ત ધાતુના અન્ય વર્ણનો અન્તઃસ્થ કે અતુનાસિક સિવાય કોઈ પણ બ્યંજન પર છતાં 'પ' થાય છે અને 'પ'નો પદને અન્તે 'દ' કે 'ડ' થાય છે.

૧. યન્+તિ=ઇન્+તિ (૪.)=ઇપ+તિ=ઇપ+ટિ=ઇપિ

૨. મૃન્+તિ=મૃપ્+તિ=મૃપ્+ટિ=મૃપિ

સમ્રાજ્+કિવપ પ્રત્યય=સમ્રાજ્ (પ્રત્યય લોપાર્થ)=

સમ્રાપ્ (૭)=સમ્રાદ્-ડ (પદાન્તે હોવાથી)

ઉપવિશ્ત+તં=ઉપવિષ્+તં (૭)=ઉપવિષ્+ટ=ઉપવિષ્ટ (બિઠેલું).

૩. પ્રચ્છ+તં=પ્રપ્+તં (૭. 'છ'નો 'પ' થયો; 'છ' જવાથી 'ચ' જે હ્રસ્વ સ્વરની પછી 'છ'ની પૂર્વે મુકાય છે તે લોપાયો છે—નિમિત્તનો નાશ થયે નેમિત્તિક્રમે (નિમિત્તને લીધે થયલા ફેરફારનો) નાશ થાય છે, એવી વ્યાકરણશાસ્ત્રની પરિભાષા છે.)=પૃપ્+તં (૪.)=પૃપ્+ટ=પૃપ્.

૪. પરિમૃન્+તં=પરિમૃપ્+તં=પરિમૃપ્+ટ=પરિમૃપ્.

૮. (અ) 'ઋ', 'ૃ', કે 'પ'ની પછી લાગશેજ 'ન' આવે તો 'ન'નો 'વૃ' થાય છે.

(આ) 'ઋ', 'ૃ', કે 'પ' અને 'ન'ની વચ્ચે સ્વર, 'લ્' સિવાય અન્તઃસ્થ બ્યંજન, અને કવર્ગ ને ચવર્ગ—એમાંના ગમે તે એક કે અનેક વર્ણ આવે તોપણ 'ન'નો 'લ્' થાય છે.

દાખલા:—

(અ) ઋન્+ત (ભૂકૃનો પ્રત્યય)=ઋન (તનો 'ન' થઈ)=ઋણ (દેવું, રણ)

વૃ+ન=વર+ન ('ઋ' નો ગુણ થઈ)=વર્ણ

કૃ+ન=કર+ન=કર્ણ

વિપ્ર+નુ=વિપ્લુ

(આ) ભાષણ, ચર્ચણ રમણ, વ્યાકરણ

નિયમ ૮ (આ) એકજ પદમા એ વર્ણ આવ્યા હોય ત્યાં
સર્વન અને ભિન્ન ભિન્ન પદોમા હોય ત્યાં બહુધા લાગુ પડે છે
દાખલા -

રામ+અયન=રામાયણ

નાર+અયન=નારાયણ

પ્રણિપાત, પરિણામ, પરિણાહ

બહુધા કહેવાનું કારણ કે 'ન' નો 'ણ' ને 'સ' નો 'ય' થવાના
નિયમ ધણા છે, તેથી ગુજરાતીમા વપરાતા કે વાપરી શકાય એવા
દાખલાજ બમ છે

દૂર્વાવન કે દૂર્વાવણ

ઇન્દ્રવાહન ('ઇન્દ્રવાહણ' નહિ)

ગિરિનદી-ગિરિણુદી

ક્ષીરપાન-ક્ષીરપાણ

પ્રનષ્ટ ('પ્રણષ્ટ' નહિ)

૬ (અ) પ્રત્યયના 'ન'ની પૂર્વે 'અ' કે 'આ' સિવાય કોઈ પણ
સ્વર કે 'ક', 'ડ', કે 'લ' આવ્યો હોય તો 'સ' નો 'ય' થાય છે

(આ) એવીજ સ્થિતિમા 'શામ્' ને 'વસ' ધાતુના 'સ' નો પણ
'ય' થાય છે

(ઇ) એવીજ સ્થિતિમા અન્ય ધાતુના 'મ' નો 'ય' કેટલેક સ્થળે
નિત્ય થાય છે; કેટલેક સ્થળે વિષ્ણુ થાય છે; અને કેટલેક સ્થળે
બીલકુલ થતો નથી

(અ) ભૂનર્ધનસ્ય=ભોનર્ધનસ્ય=શવિધ્ય

(આ) શાસન્ત=શિસન્ત=(ધાતુના 'આ' નો 'ઇ' થઈ)

શિપન્ત=શિપન્ત=શિષ્ટ

વસન્ધન્ત=ઉસન્ધન્ત (૪.)=ઉપન્ધન્ત=ઉપિત

પ્રોપિતભતૃકા નાયિકા (જેનો સ્વામી પ્રવાસમાં હોય

એવી નાયિકા)

(ઇ) નિષ્ણાત (નિન્સ્નાત; 'સ' નો 'પ' થવાથી 'ત' નો

'ણ' થયો છે [બ્યં. સં. ૪]); અધિષ્ઠિત (અધિન્સ્થિત; 'સ' નો

'પ' થવાથી 'ધ' નો 'ઠ' થયો છે); યુધિષ્ઠિર; પ્રતિવેધ; નિવેધ;

માતૃષ્વસા—માતૃ:સ્વસા; પિતૃષ્વસા—પિતૃ:સ્વસા

અપવાદ:—વિસ્મરણ; વિસ્તીર્ણ; અનુસરણ; વિસર્ગ; ઉશ્મ

(કિરણ); વિસોદ

—~~~~~

પ્રકરણ ૨૬મું

સમાસ: પ્રકારાદિ

સમાસ: વૃત્તિ—જે કે વધારે પહોતું એકીભવન—એક થયું તે સમાસ. સમાસને સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ એક પ્રકારની વૃત્તિ કહી છે. વૃત્તિમાં કૃદન્ત અને તદ્વિતાન્ત પણ આવે છે.

સમાસ: અન્વય—સમસ્ત પદમાંથી એકજ અર્થ નીકળે છે, તેથી જે અર્થ નીકળે છે તે અર્થવાળા મુખ્ય પદની સાથેજ વાક્યનાં બીજાં પદનો અન્વય હોઈ શકે છે, ગોણુ પદ સાથે હોઈ શકતો નથી. દાખલા તરીકે, 'રાજપુરુષ' એ સમસ્ત પદમાં 'પુરુષ' નો અર્થ પ્રધાન છે અને 'રાજ' નો ગોણુ છે. વાક્યમાં બીજાં પદો 'પુરુષ' પદના અર્થની સાથેજ અન્વય પામશે, 'રાજ' પદના અર્થની સાથે નહિ. 'મોટું' એ વિશેષણનો અન્વય 'રાજ' પદ સાથે થઈ શકશે નહિ. 'મોટા રાજાનો પુરુષ' એવો અર્થ 'મોટો રાજપુરુષ' એમાંથી નીકળશે

નહિ 'મહારાજપુરય' એમ 'મહા' પદને સમાસમા દાખલ કરીએ ત્યારેજ તેનો અન્વય 'રાજ' સાથે થઈ શકે

પ્રકાર.—સમાસના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે —

૧ દ્વંદ્વ ૨ તત્પુરુષ, ૩ બહુવ્રીહિ, ૪ અન્યથીભાવ,
૫ સુસુપ્તમાસ

વિગ્રહ—સમાસનો અર્થ શબ્દો છટા વાપરી દર્શાવવો તેને સમાસનો વિગ્રહ કરવો કહે છે વિગ્રહ=છટુ કરવું તે

/ દ્વંદ્વ—દ્વંદ્વ એટલે બેડાં બેડાંમા જેમ બંને અવયવો સમાન કક્ષામા છે, ડોઈ પ્રધાન નથી કે ગૌણ નથી, તેમ દ્વંદ્વ સમાસમા સમસ્ત પદો સમાન પદ્ધતિમા છે એમા બે કે વધારે પદ સમુચ્ચયવાચક અન્યથી (અને' થી) નેરાણલા હોય છે.

પ્રકાર—દ્વંદ્વના બે પ્રકાર છે—૧ ઇતરેતરદ્વંદ્વ અને ૨ સમાહારદ્વંદ્વ

ઇતરેતરદ્વંદ્વ—ઇતરેતર દ્વંદ્વમા ઉપર સમજાવ્યા પ્રમાણે બંને પદ સમાન કક્ષામા છે આ ઠારણથી સમાસમા બહુવચનનો અર્થ છે, જેમકે,

માબાપ કહે તે તમારે માનવું તેઓ તમારા ભાગી
ખાતર કહે છે

દાખલા —

માબાપ ભાઈબેન, સગાવહાવા, સમલક્ષ્મણ, ભીમાભુન,
ઘોરવપાડવ દપતી (દાનયા)

સમાહારદ્વંદ્વ—સમાહારદ્વંદ્વમા સમસ્ત પદોનો છટો અર્થ નથી, પણ સમાસમાથી સમાહારનો—સમુદાયનો અર્થ નીકળે છે આથી સમસ્ત પદ એકવચનમા રહે છે

સંસ્કૃત વ્યાકરણમા પ્રાણીના, સેનાના, કે વાવના અવયવનો

અર્થ જેમાં હોય એવાં પદોનો સમાસ સમાહારદ્વન્દ્વ હોવો જોઈએ એવો નિયમ છે.

૪ હસ્તપાદ, હસ્ત્યશ્વરથપદાતિ, વગેરે સંસ્કૃતમાં સમાહારદ્વન્દ્વ છે; પરંતુ ગુજરાતીમાં 'હાથપગ' બહુવચનમાંજ વપરાય છે (જેમકે, મારા હાથપગ ચાલતા નથી); માટે, 'હાથપગ,' 'હસ્તપાદ' વગેરેને ઇતરેતરદ્વન્દ્વ લેવાજ યુક્ત છે.

પરંતુ સંસ્કૃતમાં જે કેટલાક દાખલા ઇતરેતરદ્વન્દ્વના છે તે ગુજરાતીમાં સમાહારદ્વન્દ્વ તરીકે વપરાય છે.

ન્યાયાન્યાય, લાલાલાલ; સારામાર, બાબાવ, ઊઠેસ-આ એવા દાખલા છે.

યદ્વાતદ્વા (જે તે)-એ પણ સમાહારદ્વન્દ્વ છે.

કૂમ-દન્દ સમાસમાં પદોને ક્યા કૂમમાં ગોડવા તેને માટે કેટલાક નિયમ છે તે નીચે આપ્યા છે.

૧ અત્યર્થદિતના-પૂજ્યના નામને પ્રથમ પ્રયોગ થાય છે.

દાખલા:-માતપિતા, મામાપ, પાર્વતીપરમેશ્વર, ઉમામહેશ્વર, લક્ષ્મીનારાયણ, સીતારામ, સામુસસરા.

માતા ને પિતામાં માતા વધારે પૂજ્ય છે. દંપતીમાં સ્ત્રી વિશેષ પૂજ્ય છે. સ્ત્રીની પૂર્વ કામે મનાતી પ્રતિષ્ઠાની બાપા પણ સાક્ષી પૂરે છે.

૨. બાઈનાં, ઝાતુનાં, નક્ષત્રનાં નામમાં સમયના કૂમ પ્રમાણે નામ ગોડવાય છે. વર્ણનાં નામમાં દરજ્જાનો કૂમ સમવાપ છે.

દાખલા:-ધુમિષિરાર્જુન; બીમાર્જુન; શિશિરવસન્ત; કૃતિકારોદિણી, બ્રહ્મજુદાન્તિવૈરવશ્વદ

૩. ઇકારાન્ત પદ પહેલું યુગાય છે.

હરિહર

૪. લઘુ વર્ણવાળું પદ પૂર્વે આવે છે.

કુસકાસ

દેવતાદ્વન્દ્વ-દેવતાનાં નામ દન્દ સમાસમાં વપરાય છે. એને દેવતાદ્વન્દ્વ કહે છે. એમાં પૂર્વપદનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

મિત્રાવરણ અગ્રીયોમ ઘાવાભૂમિ, ઘાવાપ્રથિવી (દિવ્'નું 'ઘાવા' યાવ છે (દિવ્' આકાશ)

એકશેષ-સરૂતમા દ્વન્દ્વ સમાસના જે અરથવમાનો એક દિવ્યવચનમા વપરાઈ જતોનો અર્થ બતાવે છે એક સૌ રહી જોતો અર્થ દર્શાવે છે માટે એને એકશેષ દ્વન્દ્વ કે એકશેષ' કહે છે, જેમ કે,

પિતરો-માતા ને પિતા ધનુત્રી સાસુ ને સસરા, દસો-દસી ને હસ ગુજરાતીમા આવો એકસૌ સમાસ બીલકુલ પ્રચારમા નથી

તત્પુરુષ-'તદ્' તે અને 'પુરુષ' એ બે પદનું 'તત્પુરુષ' પદ બન્યું છે એનો અર્થ 'તેનો પુરુષ' એવો થઈ શકે છે. એ અર્થથી સમાસના લક્ષણ પર પ્રકાશ પડે છે જે સમાસમા પૂર્વપદ ઉત્તર પદ સાથે વિભક્તિના સબંધથી જોડાયું હોય તે તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય છે એમા ઉત્તરપદ પ્રધાન છે અને પૂર્વપદ ગૌણ છે ✓

દ્વિતીયા તત્પુરુષ-પૂર્વપદ ઉત્તરપદ સાથે દ્વિતીયા વિભક્તિના મળનથી જોડાયું હોય એવો સમાસ દ્વિતીયાતત્પુરુષ કહેવાય છે

દાખલા —

ઇન્દ્રિયાતીત (ઇન્દ્રિયોને-ઇન્દ્રિયોના માર્ગને-અતીત-ઓળંગેલું), દેશગત (દેશમા ગયલું, દેશ ગયલું-ગત્યર્થક ક્રિયાપદને યોગે દ્વિતીયા વપરાય છે), દુ ખાપત્ર (દુ ખને આપત્ર-પ્રાપ્ત થયલું), દુ ખપ્રાપ્ત (દુ ખને પ્રાપ્ત થયલું), કૃષ્ણાશ્રિત (કૃષ્ણને આશ્રિત), સુહૃત્સુખ (સુહૃત્પર્યન્ત સુખ, દ્વિતીયા અત્યન્તસંયોગવાચક છે)

ખદ્વાન્દ (ખદ્વામા-ખાદવામા આદ્) -નિન્દાવાચક છે જે દિવ્ય ભાવ પર સૂચને બાલે ખા લામા સુખે છે તેની નિન્દા સમાસથી ગમ્ય થાય ■ સરૂતમા એ સમાસજ નિ દાવાચક ■ એનો વિષદ નિન્દાવાચક નથી

તૃતીયાતત્પુરુષ-એમા પૂર્વપદ ઉત્તરપદ સાથે તૃતીયાના મળનથી જોડાયું હોય છે

દાખલા —

શ્રીયુત (શ્રી વડે યુત=જોડાયલું) ઇશ્વરનિર્મિત, માતૃસદૃશ,

પિતૃસમ; કરુણાશૂન્ય; દયાયુક્ત; ગુણોપેત; ગુણસંપન્ન; આશાભર્યુ;
રસમીનું; રસાર્દ; રસબોળ

દ્વિભાત (દ્વિ સાથે સંસ્કાર પામેલો કે મેળવેલો ભાત);
દ્વિવણ; ગોળધાણ

આ સમાસને સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં તૃતીયાત્પુરુષ સમાસ માન્યા છે.

અતુર્થાત્પુરુષ—પૂર્વપદ અતુર્થામાં હોય એવો તત્પુરુષ સમાસ અતુર્થાત્પુરુષ કહેવાય છે.

દાખલા:—

પ્રીત્યર્થ (પ્રીતિને અર્થ—માટે); લોકહિત (લોકને હિત કથાણુકારક); ઠાકબલિ

પંચમીત્પુરુષ—પૂર્વપદ ને ઉત્તરપદની વચ્ચે પંચમીના સંબંધ હોય એવો તત્પુરુષ પંચમીત્પુરુષ કહેવાય છે.

દાખલા:—

ઔરભય, સ્વર્ગપતિત, ઋણમુક્ત, સિતેતર (સિલથી—ગુહલથી ઇતર—અન્ય; અર્થાત, કૃષ્ણ), ઉત્તરોત્તર (ઉત્તરથી ઉત્તર)

ષષ્ઠીત્પુરુષ—પૂર્વપદનો ઉત્તરપદ સાથે ષષ્ઠી વિભક્તિથી સંબંધ હોય એવો તત્પુરુષ ષષ્ઠીત્પુરુષ કહેવાય છે.

દાખલા:—

દેવમંદિર; ગજ/શાળા; કૃષ્ણમંદુક; સ્વચ્છન્દ; મારખાઉ
રાજહંસ (હંસોનો રાજ); રાજ્યદ્વમા (યદ્વમન્—યદ્વમા=દેગ;

દેગનો રાજ, દ્વય); રાજદેગ; રાજમાર્ગ—આ સમાસોમાં 'રાજન્—રાજ' પદ ઉત્તરપદને જાહેર પૂર્વપદ અર્થે છે. નકારાન્ત પદ પૂર્વપદ હોય તો તેનો 'ન્' લેવાય છે.

યદસ્તમ્ભ, અન્યધાસ, રન્ધનરથાલી—આવા સમાસમાં અતુર્થાતિ અર્થ છે; પરંતુ એની ગણના સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં ષષ્ઠીત્પુરુષમાં કરી

છે, કારણ કે ચતુર્થાન્ત પદ 'બલિ' 'હિન' 'સુખ' રક્ષિત,' કે 'અર્થ પદ સાથે સમાસ પામે છે, અથવા તો પ્રકૃતિવિકૃતિભાવવાચક પદોનો સમાસ ચતુર્થાન્તપુરુષ ગણાય છે 'ધૂપતાર' એ ચતુર્થાન્તપુરુષ છે, કારણ કે એમાં પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ છે દારુ' એ પ્રકૃતિ (મૂળ વસ્તુ) છે અને ધૂપ' એ વિકૃતિ (મૂળ વસ્તુની બનેલી વસ્તુ) છે અથવાસ,' 'યજ્ઞરત્ન' રત્નનસ્થાત્રી,' એમાં પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ નથી માટે એની ગણના પછીનાત્પુરુષમાં કરી છે

સમમીતત્પુરુષ-પૂર્વપદ ઉત્તરપદ સાથે સમમી વિભક્તિના
 સંબંધથી જોડાયેલ એવો તત્પુરુષ સમમીતત્પુરુષ કહેવાય છે

દાખલા —

દેવાધીન, બ્યવહારકુશળ, શાસ્ત્રનિપુણ, પુરુષોત્તમ, દ્વિજ
 મત્તમ, નરશ્રેષ્ઠ, દ્વિજશ્રેષ્ઠ, લોકોત્તર (લોકોને વિષે ઉત્તર, અધૌકિક)
 અધમર્થ (મધુને વિષે અધમ-કરજદાર), ઉત્તમર્થ (મધુને
 વિષે ઉત્તમ=વેણુદાર)—'અધમ'ને 'ઉત્તમ' વિશેષણ ઉત્તરપદને બદલે
 પૂર્વપદ થયા છે

એકદેશી કે અવયવી સમાસ—એકદેશ એટલે અવયવ
 અવયવ અને અવયવીનો સમાસ એક પ્રકારનો પછીનાત્પુરુષ સમાસ
 છે પરંતુ એમાં પદ્યન્ત નામ પહેલું આવવાને બદલે છેલ્લું આવેલું છે

દાખલા —

પૂર્વકાય (કાયનો—શરીરનો પૂર્વ ભાગ), મધ્યાહ્ન (અહુનનો—
 દિવસનો મધ્ય ભાગ, 'અહુન'નું 'અહ્' થયું છે)

મધ્યરાત્ર—મધરાત (રાત્રિનો મધ્ય ભાગ, 'રાત્રિ'નું 'રાત્ર' થયું છે)

પૂર્વાર્ધ—અપરાર્ધ (અહુનનો—દિવસનો પૂર્વ ભાગ—પાછનો ભાગ
 અપર=પાછનો, 'અહુન'નું 'અહ્' થઈ તેમાંના 'ન'નો 'ણ' થયો છે)

ઉપપદમમાસ—નામ અને ધાતુસાધિત શબ્દનો સમાસ તે
 ઉપપદમમાસ છે

દાખલા:—

કુંભકાર; સર્વજ; અધિપ ('અધિક'નું 'અધિ' થયું છે; અધિકનું-
ધણુંનું રક્ષણ કરનાર); કચ્છપ (કચ્છ=મુખસંપુટ; કાચબા થોડીક
નગર દેરવી શરીરની અંદરજ મુખસંપુટનો પ્રવેશ કરે છે.); શેવ-
શાપી; ગૃહસ્થ; નર્મદા (નર્મન=ક્રીડા; ક્રીડાની આપનારી; એને ક્રિનારે
ધણું ક્રીડાસ્થાન છે; નકારાન્ત પૂર્વપદ હોવાથી અન્ત્ય 'ન' લોપાયો
છે.); ઇન્દ્રગિત્ (ઇન્દ્રને છુતનાર); પૂર્વપદસ્થ; ઉત્તરપદસ્થ;
અંદાજ (અંદ-ઈંડું, તેમાંથી ઉત્પન્ન થનાર); અહઝ; ઉદ્ગલિતજ (લેહીને
ઉત્પન્ન થનાર); સૂત્રકાર; વૃત્તિકાર, ભાષ્યકાર; નીચગા; નિમ્નગા
(નિમ્ન-નીચું, નીચા પ્રદેશમાં વહનાર, નદી)

કર્મધારય-‘તત્પુરુષ’ એ શબ્દનો બીજો અર્થ ‘તે પુરુષ’ થાય
છે. એ શબ્દમાં પૂર્વપદ વિશેષણ છે અને ઉત્તરપદ વિશેષ્ય છે.
એવો સમાસ કર્મધારય કહેવાય છે. અર્થાત્, જે સમાસમાં વિશેષણ
પૂર્વપદ હોય અને વિશેષ્ય ઉત્તરપદ હોય તે સમાસ કર્મધારય
કહેવાય છે. ‘કર્મધારય’ શબ્દ અન્વય છે; કર્મ એટલે ક્રિયા; ક્રિયાને
ધારણ કરનારાં પદોનો-અર્થાત્, ક્રિયાની સાથે સરખો સંબંધ
રાખનાર પદોનો એ સમાસ છે. એવાં પદ સમાનાધિકરણ હોય છે,
એટલે એકજ વિભક્તિમાં હોય છે. આ પ્રમાણે સમાનાધિકરણ પદોનો
સમાસ તે કર્મધારય સમાસ.

દાખલા:—

પીતાંબર (પીળું વસ્ત્ર); મહારામ્, કૃષ્ણપદ્મ; બહુલપદ્મ
(બહુલ=કૃષ્ણ); શુક્લપદ્મ; સિતપદ્મ (સિત=શુક્લ), રક્તાચંદન
; ઘનસ્થામ (ઘન એટલે ઘન જેવો, વાદળ જેવો સ્થામ);
ચન્દ્રમુખ (ચન્દ્ર જેવું મુખ); કુચામ્બ (કુસિત વામ્બ); સુવામ્બ
(સુકુ-શોભન વામ્બ); સ્વરૂપ (સુકુ-અત્યન્ત અદ્ય); સ્વાગત;

સહાધ્યાયી (અન્યથાનો વિશેષણ તરીકે ઉપયોગ છે), દક્ષિણપથ ઉત્તરાપથ ('દક્ષિણ' ને 'ઉત્તર' અન્યથા છે તે વિશેષણ તરીકે વપરાયા છે. 'પથિન' [માગ]નું 'પથ' ધ્યુ છે, ઉત્તર માગ-ઉત્તર દેશ, દક્ષિણ દેશ, એવો આર્થ છે)

(૧) ઘનન્યામ, અન્નમુખ, વગ્નદેહ—એના મમામમા ઉપમાન પૂર્વપદ હોવાથી એ ઉપમાનપૂર્વપદ કર્મધારય કહેવાય છે

(૨) વદનકમળ (કમળ જેવું વદન) મુખચન્દ્ર ચન્દ્રપક્ષ્વન (પન્થ જેવા ચરણ) વચનામૃત—આવા સમાસમા ઉપમાન ઉત્તર પદ હોવાથી એ સમાગ ઉપમાનોત્તરપદ કર્મધારય કહેવાય છે

(૩) વદનકમળ (વદન એજ કમળ, વદનરૂપી કમળ) લવ માગર દુ ખાગ્ધિ (દુ ખ એજ અગ્ધિ-મમુદ્ર), મયૂરવ્યસક (મયૂર એજ વ્યસક-ધૂત-ધૂત મયૂર)—આવા સમાસમા પૂર્વપદ અવધારણવાચક નિશ્ચયનાથ છે. માટે એ અવધારણપૂર્વપદ કર્મધારય કહેવાય છે

સમૂત્તમા આને મયૂરવ્યસકાદિ સમાસ મ્હે છે કેમકે મયૂર વ્યસક એ એવા કેટલાક અનિયમિત સમાસોના વર્ગમા આદિ છે

એ વિગ્રહ—'વદનકમળ એ સમાસના વિગ્રહ એ રીતે વર્ધ શકે છે—૧ કમળના જેવું વદન ૨ વદન એજ કમળ. ૧ મા 'વદન' પ્રધાનપદ છે અને ૨ મા 'કમળ' પ્રધાનપદ થાય છે એ સમન્ત પદના વિશેષણનો અન્વય મમાસના જે અવયવની સાથે ઘટે તે પરથી સમાસનો પ્રકાર નક્કી થાય છે 'પ્રકુલ વદનકમળ'—અહિં નકુ નો અન્વય 'કમળ' સાથે વાચ્યાર્થમા ઘટે છે, માટે સમાસ મયૂરવ્યસકાદિ છે 'પુદર વદનકમળ'—આમા વિશેષણનો અન્વય સમાસના બને પદ સાથે ઘટે છે માટે બને પ્રકાર લઈ શકાય 'હાસ્યયુક્ત વદનકમળ'—આમા વિશેષણનો અન્વય 'વદન' સાથે વધારે ઘટે છે માટે ઉપમાનોત્તરપદ કર્મધારય છે

વદનક્રમણ=ક્રમણ જેવું વદન (અહિં અલંકાર ઉપમા છે.)

વદનક્રમણ=વદન એજ ક્રમણ (અહિં અલંકાર રૂપક છે.)

(૪) મહાસાગર; વિશ્વદેવ; પરમાત્મા-આવાં સાધારણ ઉદા-
હરણોમાં વિશેષણ પૂર્વપદ હોવાથી એ વિશેષણપૂર્વપદ કર્મ-
ધારય કહેવાય છે.

(૫) ધનરયામ; મેઘરયામ-આવાં દાખલામાં વિશેષણ ઉત્તર-
પદ હોવાથી એ વિશેષણોત્તરપદ કર્મધારય કહેવાય છે.

પુરુષવ્યાઘ્ર (વ્યાઘ્ર જેવો પુરુષ); નરસિંહ (સિંહ જેવો નર)-
આમાં પણ ઉત્તરપદ વિશેષણ બને છે. એમાં પૂર્વપદ ઉપમેય છે અને
ઉત્તરપદ ઉપમાન છે. ઉપમેયને ઉપમિત પણ કહે છે. ઉપમિત પૂર્વ-
પદ છે, તેથી આવો સમાસ ઉપમિતસમાસ કહેવાય છે.

(૬) સ્નાતાનુલિપ્ત (પ્રથમ સ્નાત-નહાયલો અને પછી અનુ-
લિપ્ત-અનુલેપ-કરાયલો)-આ વિશેષણ સમાસ કહેવાય છે.

દ્વિગુ-કર્મધારયનો પેઠા પ્રકાર દ્વિગુ છે. પૂર્વપદ સંખ્યાવાચક
વિશેષણ હોય તો સમાસ દ્વિગુ છે. 'દ્વિગુ' શબ્દ સમાસના લક્ષણ પર
પ્રકાશ પાડે છે. એ શબ્દમાં પૂર્વપદ સંખ્યાવાચક વિશેષણ છે. દ્વિગુ
સમાસમાં સમાહારનો અર્થ છે.

દાખલા:-

પંચપાત્ર (પાંચ પાત્રોનો-પૂજની સામગ્રી મૂકવાનાં નાનાં
વાસણોનો-સમાહાર; નવરાત્ર (નવ રાત્રીનો સમાહાર); 'રાત્રી'નું 'રાત્ર'
યયું છે.); અષ્ટાધ્યાયી (અષ્ટ-આઠ અધ્યાયનો સમૂહ; 'ઈ' પ્રત્યય
લાગી સ્ત્રીલિંગ યયું છે; કેટલાંક દ્વિગુનાં ઉદાહરણમાં અન્ય 'અ'ને આ
પ્રત્યય લાગે છે.); ચતુઃસૂત્રી (ચાર સૂત્રોનો સમૂહ); ત્રિલોકી; પંચવટી;
ત્રિબુવન; પંચગવ્ય

ચોમાસું, નવત્રાંકી, પાંચશેરી, એ એવાજ સમાસ છે.

દ્વિગવ-પચગવ (એ ગાયનો-પાચ ગાયનો સમૂહ, ‘ગે
‘ગવ’ થયું છે) ।

આદિસમાસ-અ, પરા, આદિ ઉપસર્ગ પૂર્વપદ હોય એ
તત્પુરુષ સમાસ આદિસમાસ કહેવાય છે

દાખલા —

અતીન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયોને અતીત-ઓ પગી ગયલું ઇન્દ્રિયે
અગોચર)

નમ્મમાસ—જે કર્મધારયમા પૂર્વપદ ‘ન’ કે નિષેધવાચક ‘
કે ‘અન’ હોય તે નમતત્પુરુષ કહેવાય છે

દાખલા —

નક્ષત્ર (ન ક્ષત્ર-ક્ષરે, નાશ પામે તે, નાશ ન પામે તે), અદ્ધ
(ન ધર્મ, ધર્મ નહિ તે), અનિષ્ઠ (ઈષ્ઠ નહિ તે), અનર્થ, અભા
અનુપકાર, અભણ, અભણતા, અણધાર્યું (‘અન’નો અપખંડ ‘અ

મધ્યમપદલોપી તત્પુરુષ—જે તત્પુરુષમા મધ્યમ પદ
લોપ થયો હોય એવો તત્પુરુષ મધ્યમપદલોપી તત્પુરુ
કહેવાય છે

દાખલા—

કંપવૃક્ષ (કંપ=મનોરથ, કંપપૂરક વૃક્ષ), કંપવતા (કં
પૂરિકા લતા); ગન્ધગન્ધ (ગન્ધપ્રધાન ગન્ધ), હાયાવૃક્ષ (હા
પ્રધાન વૃક્ષ)

દહિવડા, દહિંભાત, ગોળધાણા—આને સંસ્કૃતમા તૃતીય
તત્પુરુષ માન્યા છે, એને મધ્યમપદલોપી તત્પુરુષ પણ લઈ શકાય

અલુક્કમાસ—સમામમા અનેક પદ મળીને એક ૧
બને છે, તેથી વિભક્તિ સમસ્ત પદનેજ આવે છે પૂર્વ પદોને વિભક્તિ
આવી લોપાય છે, પરંતુ કેટલાક સમાસમા પૂર્વપદની વિભક્તિ કાપ

રહે છે તે લોપાની નથી (અલુક-લુક=લોપ) તેથી એવા સમાસને અલુકસમાસ કહે છે.

દાખલા:—

યુધિષ્ઠિર; અરસિજ; મનસિજ; જેઝર; વાયસ્પતિ (વાણીનો પતિ, બુદ્ધસ્પતિ); ગેહેશૂર (ગેહ=વર; શૂરમાં શૂરો); ગેહેનહી (ધરમાં ગાજનાર); પાયેસમિન (ભોજન સમયે તૈયાર, કાર્યવખતે નહિ); વાયોયુદ્ધિન (વાણીની રચના); વિશાંપનિ (વિશનો-લોકોનો પતિ; રાજા); દેવાનાંમિય (મૂર્ખ), વદતોબ્યાધાત-આ સમાસ નથી; પરંતુ અલુક સમાસના જેવી રચના છે. 'વદતા:' એ વદ ધાતુના વર્તમાન કૃદન્તનું પછીનું એકવચન છે. વદતા: = જોલનારનો; બ્યાધાત = વિરોધ. જોલનાર પોતે વિરુદ્ધ-અસંગત જોલે તે 'વદતો-બ્યાધાત' કહેવાય છે, જેમકે,—ધું જીવનપર્યંત મૌની છું; મારો પિતા પ્રહારવાદી છે!

કર્મધારયના અનિયમિત દાખલા:—

ભાવાન્તર ('અન્ધ'નું 'અન્તર' થયું છે), વનાન્તર, 'મામાન્તર,' વગેરે; કાપુરપ (કુતિસન પુરપ; 'કા'નું 'કુ' થયું છે.); કદન (કુતિસત અન; 'કા'નું 'કદ' થયું છે.) ચિન્માત્ર (કેવળ ચિત્, ચિતજ; જ્ઞાન-સ્વરૂપ); અકુતોભય (જેને કશાથી ભય નથી તે; અર્થે અકુતીદિનો છે, તોપણ આ સમાસની રચના કર્મધારયમાં કરી છે); ઉચ્ચાવચ ('ઉદ્ય' ને 'અવચ' ના 'ઉચ્ચ' ને 'અવચ' થયા છે; જાત જાતનું).

મિશ્રઅંબ્યાવાચક શબ્દોની ગણના અંસ્કૃતમાં કર્મધારયમાં કરી છે.—

એકલીસ, છાસેક, અઠવાગ્રી, છન્નુ, વગેરે.

લાંબા સમાસ—'અનેકશુભોપમાયોગ્ય,' 'સર્વશુભાલંકૃત'—આવાં લાંબાં સમસ્ત પદ વપરાય છે. અર્થ સંદિગ્ધ હે કિલ્લ ન થાય અને કલ્પને કઠોર ન લાગે એવા સમાસ કરવાની હરકત નથી.

(કુબોપમા-કર્મ૦, અનેકુબોપમા-કર્મ૦, તેના ચોમ્-વધીનત્વ૦, મર્મગુણ-કર્મ૦, તે વડે અલદૃત-તૃતીયાત્વ૦)

બાહ્યનીહિ—આ શબ્દ સમામનુ ન્વરૂપ કહે છે જેમાં પૂર્વપદ વિશેષણ હોય અને ઉત્તરપદ વિશેષ્ય હોય તેમજ આપ્ત સમન્ત પદ અન્ય પદનું વિશેષણ હોય એવો અન્યપદાર્થપ્રધાન સમાસ તે બાહ્યનીહિ કહેવાય છે

બાહ્યનીહિ=બહુ છે નીહિ—ગમરજેની પામે એવો (કાઈ પુરુષ)

પીતાબર=પીત (પીતૃ) છે અમર (વચ્ચ) જેનું એના (વિષ્ણુ)

કૃતાર્થ (કૃત=અપત્ત), કૃતકૃત્ય, મહાબાહુ ('મહત્'નું 'મહા'

થયુ છે), અનુમુખ, પચવચ્ચ ત્રિનેત્ર, એકદન્ત

આ સમાનાધિકરણ બાહ્યનીહિ છે, કેમકે એમાં સમન્ત પદો

સમાનાધિકરણ-એકજ રિસજિમા છે

ગાડીવપાણિ (ગાડીવ-ધનુષ છે પાણીમાં-હાથમાં જેના એવો

[અર્જુન]), ચક્રપાણિ (કૃષ્ણ)

આ સમામોમા પદો સમાનાધિકરણ નથી એવો બાહ્યનીહિ

અધિકરણ બાહ્યનીહિ કહેવાય છે એ અપસાદરૂપ છે સમાનાધિકરણ બાહ્યનીહિ નિવચરૂપ છે

હરિગાદી (હરિણના જેવી છે અક્ષિ-આખ જેની એવી સી,

'અક્ષિ'નું 'અક્ષ' થઈ શી મા 'અક્ષી' થયુ છે), કમલનયના, ગન્તનન, હસામના

તપોધન, નીલકંઠ, મરુકંઠજ, અન્નધામા (અન્નના જેવું છે

ત્યામન-ખા જેનું, 'ન નો 'ત' થયો છે)

તર્કુસસવિજ્ઞાન અને અતર્કુસસવિજ્ઞાન—'તર્કુસ'ને લાવો—

જેના કર્ણ લાગ્યા છે એવાને લાવો—આમ કહીએ છીએ ત્યારે જે પ્રાણી

આવે છે તે તેના લાંબા કર્ણ સાથે આવે છે 'લ કર્ણ' શબ્દથી

આપણને અન્ય પદાર્થનું-પ્રાણીનું સવિજ્ઞાન થાય છે તેનીજ સાથે

તેના ગુણનું-સાંખ્યા કાનનું પણ સંવિગ્ન થાય છે; માટે આવો સમાસ ત્રિગુણસંવિગ્ન બહુવ્રીહિ કહેવાય છે.

એથી ઉત્પદ્ધ, 'દક્ષસાગર કે કૃતાર્થ પુરુષને લાવ' આમ કહેવાથી જો સાગર જોયો છે કે જોના અર્થ સફળ થયા છે એવો પુરુષ આવે છે; પરંતુ તે પુરુષને જોવાથી તેના ગુણનું-તેણે સાગર જોયો છે તેનું કે તેના મનોરથ સફળ થયા છે તેનું-સંવિગ્ન થતું નથી; માટે એવો સમાસ ત્રિગુણસંવિગ્ન બહુવ્રીહિ કહેવાય છે.

બહુવ્રીહિમાં ગણના—નીચે લખેલા સમાસોની ગણના સંસ્કૃતમાં બહુવ્રીહિમાં કરી છે:—

(૧) પૂર્વપદ 'સ' હોય એવા સમાસ

'સહ'નો કે 'સમાન'નો 'સ' થાય છે; 'સહ'નો 'સ' વિકલ્પે થાય છે.

દાખલા:—

સકુટુંબ (કુટુંબની સાથે); સહપરિવાર; સાવશેષ (અવશેષની સાથે, સંપૂર્ણ); સકર્મક (કર્મની સાથે; 'ક' પ્રત્યય કેટલાક બહુવ્રીહિને અન્તે આવે છે); * દ્વિકર્મક; સફળ; સમૂળ; સચેત્વ [જ્ઞાન] (વસ્તુ-સહિત જ્ઞાન); સપુત્ર; સકલત્ર; સપત્નીક; સાપેક્ષ

સોદર (સમાન છે ઉદર જેનું; ભાઈ); સપિંડ (સમાન છે પિંડ-દેહ જેનો); સર્વર્ણ

સત્વર ('ત્વરા'નું 'ત્વર' થયું છે; ક્રિયાપદ સાથે અન્વય હોય ત્યારે બહુવ્રીહિ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાયો છે એમ સમજવું.)

(૨) સંખ્યાવાચક પદોનો સમાસ—એમાં બે સંખ્યા પાસે પાસેની છે અને તેની વચ્ચે 'કે'નો સંબંધ છે.

દાખલા:—

એકબે; બેચાર; ચારપાંચ; આડદસ. ગુજરાતીમાં આને વૈકલ્પિક દ્વન્દ્વ ગણી શકાય.

(૩) કર્મવ્યતિહાર—ક્રિયાનું વારંવાર થવું-ખતાવનારા નીચેના જેવા મમાસ-મરફૂતમા એવા મમામ નપુસક વિંગમા છે તે અવ્યય છે ગુજરાતીમા કેન્વાક એના ત્રીવિંગના ગમ્દો છે મરાઠીમા પણ એમજ છે

દાખલા —

મુદ્દામુદિ, દડાદડિ (મુદ્દ, જેમા મુઠ્ઠી મુઠ્ઠીએ-દટે દટે પ્રહાર કરી મુદ્દ ચાલે છે એવું),

મુઝામુઝી, લઠ્ઠાલઠ્ઠી મારામારી

મરાઠી પુવાપુવી મારામારી ગુજરાતી લાપાગઠી

રોકકળ (રોકકળ મર્બત ચાલી રહી)

પ્રાદિ બહુવ્રીહિ—

નિર્દય (નિગત નિ દયા જેનામાથી), નિર્લજ્જ, નિર્મયાદ,

નિસ્વપ (ત્રપા=સજ્જત)—બહુવ્રીહિ સમાસને અન્તે આકારાન્ત ત્રી લિંગનો શબ્દ હોય તે મમામ પુર્વિંગમા હોય તો ‘આ’ નો ‘અ’ થાય છે

વિધવા (વિગત છે ધવ-સ્વામી જેનો), નિષ્કારણ (નિષ્કાન્ત છે કારણ જેમાથી), ઉદામ (ઉદગત છે દામ અકુગ જેનો)

નમ્બહુવ્રીહિ—

દાખલા —

અભય (નથી ભય જેનો), અનુત્તમ (નથી ઉત્તમ જેનું અત્યુત્તમ), નીતમ (નોત્તમનો અપત્રસ), અપશ્ચિમ (નથી પશ્ચિમ-છેલ્લું જેનું સર્વથી છેલ્લું)

સમાસાન્ત પ્રત્યય—

(૧) ‘ગન્ધ’નું ‘ગન્ધિ’ થાય છે—

મુગન્ધિ (મુહુ-શોખન છે ગન્ધ જેનો), મુરભિગન્ધિ, ઉદ્ગન્ધિ (ઉદગત છે ગન્ધ જેનો), પદ્મગન્ધિ (પદ્મના જેવો છે ગન્ધ જેનો)

(૨) 'જન્યા'નું 'જનિ' થાય છે—

સીતાજનિ (રામ); રેવતીજનિ (જલરામ)

(૩) 'અક્ષિ'નું 'અક્ષ' થાય છે—

કમલાક્ષ; પદ્માક્ષ; પદ્માક્ષી (સ્ત્રી.)

(૪) કેટલાકે બહુગ્રીહિ સમાસને અન્તે 'ક' પ્રત્યય આવે છે. ઇકારાન્ત ને ઊકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ અને ઋકારાન્ત શબ્દોને 'ક' પ્રત્યય નિત્ય આવે છે; અન્યત્ર વિકલ્પે આવે છે.

દાખલા:—

અકર્મક; સકર્મક; સપત્નીક; સસૌક; સવધૂક, શિક્ષણવિષયક (સમાજ); ભાવકર્તૃક

ત્રિપદી બહુગ્રીહિ—જે બહુગ્રીહિમાં ત્રણ પદ આવે છે તે ત્રિપદી બહુગ્રીહિ છે.

ઉચ્ચપદપ્રધાન (ઉચ્ચ પદ છે પ્રધાન જેમાં); પૂર્વપદપ્રધાન; ઉત્તરપદપ્રધાન; અન્યપદપ્રધાન

અવ્યયીભાવ—જે સમાસનું પૂર્વપદ અવ્યય હોય અને આખું સમસ્ત પદ પણ અવ્યય હોય એવો પૂર્વપદપ્રધાન સમાસ અવ્યયી-ભાવ કહેવાય છે. જે અવ્યય નથી તેનું અવ્યય થવું તે 'અવ્યયી-ભાવ.' એ શબ્દમાં અભૂતતદ્ભાવના અર્થમાં ઇ (સં. ચિ) પ્રત્યય થઈ દીધે થયો છે. અભૂતતદ્ભાવ એટલે જે સ્થિતિ નથી તે થવી તે. એવા અર્થમાં પ્રત્યય લાગ્યા પછી ક, મૂ, કે અસ્ નાં રૂપ તેની પછી આવે છે. 'ભાવ' એ મૂ ધાતુનું રૂપ 'અવ્યયી'ની યછી આવ્યું છે.

દાખલા:—

યથારક્તિ (યક્તિ પ્રમાણે), પ્રતિદિન (દરરોજ); પ્રતિદિવસ; પ્રતિમાસ; પ્રતિવર્ષ; પ્રત્યક્ષ; પરોક્ષ; સમક્ષ; આખાસવૃદ્ધ; આસમાસિ; અધ્યાત્મ (આત્માને વિષે; કે આત્માને અસિલક્ષીને)

નિત્યસમાસ જે સમાસનો વિગ્રહ સમાસમા વાપરેલા પદથી થઈ શકતો નથી એવા સમાસ નિત્યસમાસ કહેવાય છે. અવ્યયીભાવ એ એવા સમાસ છે. અવ્યયીભાવ 'મી-વર્થ પૂલ પક્ષ એવો છે.

પૃષ્ઠોદરાદિ કેટલાક નિયમવિરુદ્ધ સમાસને સસ્ત્રુતમા આ વર્ગમા મૂક્યા છે. જે વર્ગમા આદિ સમાસ 'પૃષ્ઠોદર દોવાથી એ પૃષ્ઠોદરાદિ કહેવાય. આ કેટલાક પદમા દિ નો લોપ થયો હોય છે અને કેટલાકમા વર્ણમા ધણો વિકાર થયો હોય. ■

દાખલા —

પૃષ્ઠોદર (પૃષ્ઠ+દર પૃષ્ઠ+ન-નળમિદુનું હર અથવા તો પૃષ્ઠ છે હર જેનું પવન) આ સમાસમા પૃષ્ઠનો ત લોપાગ છે.

મનીષા-ધી (મનસ+ધી-ધી મનીષા=મુદ્ધિ મનીષી=વિદ્વાન) આમા 'મન સની દિ લોપાઈ છે.

વવાહક-મેધ (વારિ+વાહક) વણમા વિકાર થયો છે.

રમશાન (રમન શન શન શયન કરે છે જેને વિરે તે)

છમૂત (છવન+નળ મૂત-મદ્દ છે જે વડે તે મેધ)

દિવોકસ (દિ+આકાશ છે બ્રહ્મ L oaks પર જેનું તે) 'આ' ને ઠાણે 'ઔ' થયું છે.

પિશામ (પિશિત માસને આશ્રમે માસનું બ્રહ્મ કરે તે)

અશ્વત્થામા ('સ્થામનના સ નો 'ત્ થયો છે)

પારસ્પરિકાદિ કેટલાક સમાસમા પૂર્વપદને 'સ્' આશ્રમ આવે છે, તેને આ વર્ગમા મૂક્યા. ■

પારસ્પર (દિશનું અને મુનિનું ઇશ્વરના કતાનુ નામ)

વનસ્પતિ (વનનો પતિ, પત્રીતલપુ)

જૃદ્ધસ્પતિ (જૃદ્ધનું વાત્તી 'ત્ લોપાઈ સ આશ્રમ આશ્રમે છે)

પ્રાયશ્ચિત (પ્રાય-તપ ચિત=નિશ્ચય એ બેનો સંયોગ)

મુષ્ણુસમાસ જે સમાસ પૂર્વોક્ત વગમા-દન્દ તત્પુર નાદ નીદિ અને અવ્યયીભાવમા-આની શક્તિ નથી તે મુષ્ણુસમાસ કહેવાય. ■ 'મુષ્' એ સસ્ત્રુતમા નામિત્રી વિભક્તિના સર્વ પ્રલોભ (કુ-સ પ્ર. એ વ થી તે મુષ્-મુ સ જ વ પર્વ-તનું) નામ છે. અર્થાત્ એક વિભક્તિ ત પદ બીજા એવા વિભક્તિ-ત પદ સાથે સમાસ પામે છે તે સમાસ મુષ્ણુસમાસ કહેવાય છે. સમાસના સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નિયમ

કર્તા છતાં બાપામાં પ્રચાર પામેલા જે સમાસનો એમાં સમાવેશ ન
 થયો તેને માટે પાણિનિએ આ વ્યાપક વર્ગ બાંધી શિષ્ટ વક્તાને જે
 લેખકને ધૂટ મૂકી છે. શિષ્ટ વચનના નિયમ કરવા સારૂ વ્યાકરણ છે
 અને એ નિયમથી અગ્રિષ્ટ ઉક્તિનું પ્રતિબંધન થાય છે.

દાખલા:—

દટપૂર્વ (પૂર્વે જ્વેલું); ભૂતપૂર્વ (પૂર્વે થયેલું).

ફારસીઅરબી શબ્દના સમાસ—

તટપુરુષ—તોપખાનું; કારખાનું; હાથીખાનું (ખાના=સ્થાન)
 તોશાખાનું (ફા. તોશાકખાના=સામાન મૂકવાની જગા). ગુદ્દ શબ્દો
 તોપખાના, કારખાના, વગેરે છે.

હુકમનામું, રોજનામું, શાહનામું (નામા=પત્ર) (હુકમ અર.).
 ગુદ્દ શબ્દો હુકમનામા, રોજનામા, વગેરે છે.

નૂરજહાન (નૂર અર૦-પ્રકાશ; જહાન-જગત)

સરકાર (સર=મુખ્ય)

આબડ (આબ=પાણી; ડ=મુખ; મુખ પરનું પાણી, પ્રતિષ્ઠા)

અહમદાબાદ, ઔરંગાબાદ (આબાદ ફા. વસેલું; વસાવેલું)

હિંદુસ્તાન, અરબસ્તાન (સ્તાન=ઠેકાણું)

કલમદાન, અરારદાન (ની); શમેદાન (ની) (દાન=ઠેકાણું;
 'દાનિસ્તાન'=જાણવું ઉપરથી)

ગુલઝર (ગુલ=ફૂલ; ઝર=ઠેકાણું; ફૂલની વાડી)

ઉપપદસમાસના દાખલા:—

ગર-ગાર (સં. કાર)—કરનાર

સોદાગર (સોદા-વેચાર)

મદદગાર, ગુનેગાર, ખિદમતગાર (ખિદમત્ અર૦=ચાકરી)

ખાન—કરનાર

ખાગખાન, મહેરખાન (મિહર=ખીનિ)

મિજખાન (મેજ=જમવા માટે પાથરવામાં આવતું
લુગડું પછીથી ટેબલ પર જમવા લાગ્યા તેથી 'મેજ'નો
અર્થ 'ટેબલ' થયો)

અદાજ--ફેકનાર

તીરદાજ ગોવદાજ

દાર--રાખનાર

દુધનદાર, ફાજદાર, અમલદાર, ચોળદાર, નેકનામદાર
(નેમ=ખરૂ)

કપજેદાર (અ ફા કપજે રાખનાર), કબીલદાર (અ
ફા, ખાગખાનના રાખનાર ખાગખાનનાવાળો),
કરજદાર, કામદાર જામદાર

ગીર--લેનાર, જીતનાર

જહાનગીર, આલમગીર (આલમ અરબ=જગત)

ખોર-ખાનાર

હુલાલખોર (હુલાલ અરબ=ચોચા) હુસામખોર (હુસામ
અરબ=અયોગ્ય)

નવીસ=લેખક

ચિનીસ (ચિટ્ટીનવીસ), ફડનવીસ, અ ફા ફદનિવીમ,
ફદ મરાબ=માલ વેચવાની જગા 'ફદ' થયો

પરવર-પાલક

ગરીબપરવર (ગરીબ અરબ)

ખદ-ખાધનાર

નાલખદ (નાલ અરબ), કમરખદ, ગુલુખદ (ગળપટો)

ખર-લઈ જનાર

પેગખર (પેગામ=મહેશો)

આવેજ-લટકનાર

દસ્તાવેજ (દસ્ત, હસ્ત)

બાજ-ખેલનાર

ચતરંજબાજ, દગાબાજ, હુનરબાજ

બીન-તોનાર

ફરબીન

માલ-લોનાર, ઘસનાર, મસળનાર

રૂમાલ (રૂ=મુખ)

લદા-પુત્ર (સં. જાત)

શાહુલદા-ઢી

કર્મધારય—

પુશામદ (પુશ=સારું; આમદ=પ્રાપ્તિ); પુશબો; પુશર (સારું બો); બદનામ; ગેરહાજર

કમજાત (કા. અ.; જાત અ.; ઓછું પાત્ર); કમજાદે (કા. અ., જિયાદા અ.—ઓછુંવતું)

બહુમીહિ—કમજોર; કમજોર; કમતાકત કા. અ.; તાકત અ.નું બ. વ. તાકાત; કમ છે તાકત જેની એવું; કમકોવત (અ. કુવત); કમઅકલ; નાકેમેદ; નામુરાદ; દિલદરિયાવ (દરિયાવ=મેદું). 'જ્યાં દાતા દિલદરિયાવ છે, ત્યાં લાયક લાયક છે ધણા.'

બદમારા (બદ=બરાબર; મઆરા અરબ=વર્તન)

દ્વન્દ્વ—આબોહવા (આબ કા. પાણી. 'વ'=અને 'હ' ધર્મ સંધિ ધર્મ)

અવધયીભાવ—

હરરોજ, બેલાશક (અ. બિલાશક; બિલાચ્નહિ; બેમુતમ

(ક્રી બેગિતમ, બે=નહિ સિતમ=મુવમ, મુજરાતીમા ધલુજ),
બેગમજ (બે ક્રી)

અન્ય ભાષામાં સમાસ—લૅગિન, ગ્રીક, જર્મન, અને અંગ્રેજી
ભાષામાં પણ સમાસ છે સમ્પ્રતમા ધણા લાળા સમાસ વપરાય છે /

અકરણ ૨૭મું

તદ્વિત

લક્ષણ—નામિક વિભક્ત્યન્ત પદને જે પ્રત્યય લાગે છે તે
તદ્વિત કહેવાય છે ‘તદ્વિત’મા ‘તદ્’ પદનો અર્થ તે, એવે નામિક
વિભક્તિવાળું પદ છે, તેને દ્વિત-તેથી પર જે પ્રત્યય આવે છે તે
તદ્વિત અર્થાત્, નામ, મર્વનામ, વિશેષણ, અને અન્યપદને જે પ્રત્યય
લાગે છે તે તદ્વિત પ્રત્યય કહેવાય છે એ પ્રત્યય ધાતુને લાગતા
પ્રત્યયથી ભિન્ન છે ધાતુને લાગતા પ્રત્યય પ્રાથમિક છે અને તદ્વિત
પ્રત્યય દ્વિતીયિક છે

વિભાગ—તદ્વિત પ્રત્યયોમાં કેટલાક સંસ્કૃત પ્રત્યય છે, તે
ત સમ શબ્દને લાગે છે, કેટલાક સંસ્કૃતમાંથી અપભ્રંશ થયેલા પ્રત્યય
છે, તે તદ્ભ્રંશ શબ્દને લાગે છે, અને કેટલાક વિદેશીય-ફારસી કે અરબી
પ્રત્યય છે

સંસ્કૃત પ્રત્યય

૧. અપત્યાર્થવાચક

કેનાક પ્રત્યય અપત્યના-પુત્રપૌત્રાદિકના અર્થમાં આવે છે —

૧ ઇ—રાવણ (રવણનો અપત્ય-પુત્ર), રાઘવ (રઘુકુળમાં
જન્મેવાનો-દશરથનો પુત્ર), પાર્વતી (પર્વતની-હિમાલયની પુત્રી,
૩ પ્રત્યય સ્ત્રીત્વવાચક છે), પૌત્ર (પુત્રનો પુત્ર), દૌહિત્ર (દુહિતાનો-
પીકરીનો પીકરો) કૌરવ (કુરુવંશના પુત્ર), પાંડવ (પાંડુના પુત્ર), યાદવ

યદુના પુત્ર); પાંચાલી (પંચાલ દેશનો રાજા પાંચાલ, તેની પુત્રી);
 દ્રૌપદી (દ્રુપદની પુત્રી); વૈદર્ભી (વિદર્ભ દેશનો રાજા વૈદર્ભ, તેની પુત્રી);
 પૌરવ (પુરુષો વંશજ); માનુષ ('મનુ' ઉપરથી 'પ' આગમ આવ્યો);
 પાંડુમાતુર ('માતૃ' શબ્દના 'ઋ'નો ઉર્ ધર્મ 'અ' પ્રત્યય આવ્યો છે.
 'પ' [છ] ના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે; છ માતાનો પુત્ર; કાર્તિકેય)
 દ્વૈમાતુર; કૈકેયી (કૈકય દેશનો રાજા કૈકેય, તેની પુત્રી); ભાર્ગવ
 (ભૃગુપુત્ર); સૌભદ્ર (સુભદ્રાપુત્ર); માર્કંડ (મૃકંડુના પુત્ર)

આ 'અ' પ્રત્યય અને અન્ય પ્રત્યય પર છતાં સામાન્ય રીતે
 અન્ય સ્વર લોપાય છે અને આદિસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. 'રુ', 'કુરુ',
 'પાણુ', ને 'યદુ'માં અન્ય સ્વરનો ગુણ થયો છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યય
 લગાડતાં પ્રકૃતિમાં જે ફેરફાર થાય છે તે યથાથોગ્ય સમજી લેવા.

૨. દ-દાશરથિ (દશરથનો અપત્ય પુમાન, પુત્ર); સૌમિત્રિ
 (સુમિત્રાનો પુત્ર, લક્ષ્મણ); કાર્ણિ (કૃષ્ણનો પુત્ર; કામદેવ)

૩. ઇય-ગાંગેય (ગંગાનો પુત્ર, ભીષ્મ); રાધેય (રાધાનો પુત્ર;
 કૃષ્ણ); વૈનતેય (વિનતાનો પુત્ર, ગરુડ); ભાગિનેય (ભગિનીનો પુત્ર,
 ભાણેજ); સૌભદ્રેય (સુભદ્રાપુત્ર); માર્કટેય (મૃકંડુનો પુત્ર)

૪. ય, ઇય, વ્ય-ગાર્ગ્ય (ગર્જના અપત્યપુમાન); વાત્સ્ય (વત્સ-
 પુત્ર); મનુષ્ય (મનુષ્યો વંશજ; 'ય'ની પૂર્વે ય આગમ આવ્યો છે.)

સ્વમીય ('સ્વમ્' -એન, ઉપરથી; ભાણેજ)

બ્રાતૃવ્ય-(બ્રાત્રીય; 'બ્રાતૃ' પરથી; ભત્રીજો)

દૈત્ય (દિતિના વંશજ); આદિત્ય (અદિતિના વંશજ); શાંડિલ્ય
 (શંડિલનો પુત્ર); યજ્ઞવલ્ક્ય (યજ્ઞવલ્કનો પુત્ર); જમદગ્ન્ય (જમદગ્નિ-
 નો પુત્ર)

૨. સમૂહવાચક

૧. તા-જનતા, ણ-ધૃતા, આમતા

૩. તેનું અધ્યયન કરે છે—તે જાણે છે, એ અર્થમાં

૧ જ—વૈયાકરણ (વ્યાકરણનું અધ્યયન કરે કે જાણે તે)

૨ ફક્ત—નૈયાયિક ('ન્યાય' પરથી), તાર્કિક ('તક' પરથી), પૌરુષિક ('પુરુષ' પરથી),

ઐતિહાસિક ('ઇતિહાસ' પરથી)

૩ અજ—ભીમાસક ('ભીમાસા' પરથી)

૪. ત્યાં થયેલું—એ અર્થમાં

ત્યા=પ્રકૃતિમા

૧ ય-દન્ય (દાતથી ઉચ્ચારેલું), ઓષ્ઠ્ય (ઓઠથી ઉચ્ચારેલું), કઠ્ય ('કઠ' પરથી), મૂર્ધન્ય ('મૂર્ધન' પરથી), તાલબ્ય ('તાલ' પરથી, અન્ય સ્વરનો શુણ્ણ થઈ), સ્તન્ય ('સ્તન' પરથી, દૂધ), આદ્ય ('આદિ' પરથી) અન્ય ('અન્ત' પરથી), પ્રાચ્ય ('પ્રાચ્ય' પરથી, પૂર્વમાં થયેલું), પ્રતીચ્ય ('પ્રત્યચ્ચ' પરથી 'પ્રતીચ્ચ' થઈ, પશ્ચિમમાં થયેલું), ઉદીચ્ય ('ઉદ્ય' પરથી 'ઉદીચ્ચ' થઈ, ઉત્તરનું), વન્ય સોમ્ય (શીતલ), સતીર્થ્ય (સમાન તીર્થ (શુક) પાસે વસનાર), સોદર્થ્ય (સમાન ઉદરમાં થયેલું)

૨ ઈચ—અગુત્રીય ('અગુત્રિ' પરથી, અગગત્રીની વીટી), ત્રિહામૂત્રીય, વર્ગીય, સ્વકીય, પરકીય, રાજકીય (છેલ્લા ત્રણ હાખના મા ૩ આગમ છે), ગોતર્કીય, લવકીય, મદીય, ત્વકીય, અસ્મકીય, યુષ્મકીય

૩ ત્ય—દક્ષિણાત્ય ('દક્ષિણા' અન્તર ૦ પ થી—દક્ષિણમાં થયેલું) પાશ્ચાત્ય ('પશ્ચાત્' પરથી, પશ્ચિમનું), પૌરમ્ય ('પુરમ' પરથી પૂર્વનું) પાવિમાત્ય અને પૌર્વાત્ય શબ્દો અપાણિનીય-અશુદ્ધ છે

૪ ઇચ—રાષ્ટ્રીય (રષ્ટ્રને લગતું), યજ્ઞિય ઓત્રિય

૫ ફક્ત—શારીરિક (શરીરને લગતું), માનસિક (મનને લગતું) દૈનિક (દિનનું), નૈશિક (નિશાનું, રાત્રીનું), મસિક, વાર્ષિક, વાર્ષમા

સિક; દેમાસિક; આતુર્માસિક; પાષ્ટિવાર્ષિક, પાંચાશદ્વાયિક (આ 'પાદમાસિક' આદિ દાખલાઓમાં ઉલ્લેખ પદમાં આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થઈ છે); સ્વાભાવિક (સ્વભાવથી થયેલું); નૈસર્ગિક (નિમ્નર્ગથી-સ્વભાવથી થયેલું); પ્રમાણિક (પ્રમાણને અનુસરતું); વ્યાવહારિક; ભાવિક; ધાર્મિક; નૈષ્ઠિક (નિષ્ઠાથી થયેલું)

પ્રમાણિક-વ્યાવહારિક-જેવા શબ્દ અશુદ્ધ છે. ફક્ પ્રત્યય લગાડતાં આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

ફક્ પ્રત્યય વિવિધ અર્થમાં આવે છે:-ધાર્મિક (ધર્મ ચરે-આચરે તે); શાબ્દિક (શબ્દ કરે તે; વેચાકરણ); સામાજિક (૧. સમાજને રહે તે; ૨. સમાજને લગતું); લૌકિક (લોકને વિષે વિદિત); આત્મિક (દિવસને લગતું; દરરોજ કરવાનું; રોજની ધાર્મિક ક્રિયા; એક દિવસમાં પહાય એટલું; મહાભાષ્યનો ભાગ દિવસમાં પહાય એટલો); પારલૌકિક; ઐહલૌકિક; આધિભૌતિક; આધિદૈવિક; આધ્યાત્મિક; પૈન:યુનિક

નીચેના શબ્દમાં આવતા ફક્ ને ફ પ્રત્યય ઉપલા ફકથી જુદા છે, માટે એમાં વૃદ્ધિ થતી નથી.

અશ્વિક, રશ્વિક, પર્ષિક-તેન ચગતિ (તે વડે ફરે છે) એ અર્થમાં છન્ પ્રત્યય થયો છે. અશ્વે ફરે તે અશ્વિક; રશ્વે ફરે તે રશ્વિક; અને પર્ષે ફરે તે પર્ષિક. છેલ્લો શબ્દ સંસ્કૃતમાં વપરાય છે. લંગડો જે પીઠને ટેકવીને ચાલે છે તે 'પર્ષ' કહેવાય છે, પર્ષ વડે ફરે છે, માટે લંગડો 'પર્ષિક' કહેવાય છે.

ધનિક, રશ્નિક, કમિક-'તદસ્યાસ્તિ'-(તે એને છે), એ અર્થમાં ઠન્ પ્રત્યય થયો છે. ધન જેને છે તે ધનિક; એજ પ્રમાણે 'રશ્નિક' ને 'કમિક' સમજવા.

પથિક-એમાં 'પથિન્' શબ્દને જન્ (ફ) પ્રત્યય થયો છે-મથા-માર્ગે જાય તે પથિક, એ અર્થમાં પ્રત્યય થયો છે.

૬ ફેન—પારીણ, પારાવારીણ (પાર ને અવાર એ બે કાકાના નામ છે, અવાર=આ કાકો, પાર=પેવો કાકો), વિશ્વજનીન, સર્વજનીન (સર્વ જનને હિતકારક), કુલીન, શાલીન (સલજ્જ)

૫. તેનું આ-તેને લગતું-એ અર્થમાં

૧ જ-શૈવ (શિવનું, શૈવ ધનુષ), આમુષ (આમુષ જ્ઞાન), સૌર (સૌર-માસ), આન્દ્ર (આન્દ્ર માસ) નાશ્ન (નાશ્ન માસ), પાર્થિવ (પૃથિવીનો ઇશ્વર), વૈદર્ભ (વિદર્ભનો રાજા), સાર્વભૌમ (સર્વ ભૂમિનો ઇશ્વર), ઐ-વ, પૈપવ, દૈવદાસવ, પાલાશ, સૌવર્ણ, રાજત (રાજત=રૂપુ, તે સળધી)

૨ ફૈય—મદીય, ત્વદીય, યદીય, તદીય, વગેરે પર્વતીય, આયમનીય

૩ ય—પાદ (પાદનું-પગનું આ, જળ વગેરે), અધ્ય

૬. વિકારવાચક

૧ મય—ગોમય (છાણ), વાન્મય (વાણીનો વિકાર, અમુક ભાષાના તમામ ન-થો) મૃન્મય (મૃદનો-મૃત્તિકાનો વિકાર), યવમય (જવનું ણનેણું), આન્નમય, શરમય, રમમય, મુળમય, દુ ણમય

૨ ય—દ્રવ્ય (દ્રુ-વૃક્ષ, તેનો અવયવ કે વિકાર), ગન્ધ-પચ ગન્ધ (દૂધ, દહિં, ઘી, ઝાણ, મૂત્ર), પચમ્ય

૭. તેને વિષે સાધુ-દયાળુ-એ અર્થમાં

૧ ય—શરણ્ય (શરણ પ્રતિ સાધુ, વશ થયવાને દયાળુ)

૨ ણ્ય—પ્રાથેય (પચિત્ત પરથી, માર્ગને વિષે લાલકારક, લાધું), આતિથેય (અનિચિ પ્રતિ દયાળુ)

૮. તેથી દૂર નહિ-એ અર્થમાં

૧ ય—ધમ્ય (ધર્મથી અનપેત-દૂર નહિ), ન્યાય્ય (વાજળી, ન્યાયથી અનપેત)

૯. ભાવવાચક

૧. ત્વ—તા—ગુરુત્વ; ગુરુતા; પ્રાઘણત્વ; ક્ષત્રિયત્વ; દીનતા; મૃદુલ્યતા; નમ્રતા

૨. ઇમન્—ગરિમા ('ગુરુ' પરથી 'ગરિમન્', તેનું પ્રથમા એ. વ. ગરિમા); લપિમા ('લધુ' પરથી); અદિમા ('મૃદુ' પરથી); કાલિમા ('કાલિ'—કાર્તુ પરથી; કાળાશ)

૩. જ—ગૌરવ ('ગુરુ' પરથી); લાઘવ—હસ્તલાઘવ; માર્દવ; કૌમાર ('કુમાર' પરથી); શૈશવ ('શિશુ' પરથી); સૌઘવ ('મુહુ' અઽ= આરી રીતે પરથી; (અંગસૌઘવ=અંગની શોભા)

૪. ચ—માધુર્ય ('મધુર' પરથી); લાઙ્ગિત્ય ('લલિત' પરથી); સ્થૈર્ય ('સ્થિર' પરથી); ધૈર્ય ('ધીર' ઉપરથી); પાંડિત્ય; શૌર્ય; નૈપુણ્ય; કૌશલ્ય; આલસ્ય; મૌખ્ય; માલિન્ય (મલિનતા); માન્ય; બાલ્ય; રાત્ય, આધિ-રાત્ય; આહાર્ય ('મહાય' પરથી); કાવ્ય (કવિનું કર્મ)

દ્વાત્ય (દ્વાતનો ભાવ કે કર્મ); સ્પષ્ટ્ય (સખિનો ભાવ કે કર્મ); સ્તૈય (સ્તેનનો [ચોરનો] ભાવ કે કર્મ)—આમાં આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થતી નથી.

૫. ઇ—આનુરી, ઔચિતી

૧૦. ઉત્કર્ષવાચક

૧. તમ, તમ—લપુતર (બેમાંથી વધારે હલકું), લપુતમ (સર્વમાં વધારે હલકું); ગુરુતર—ગુરુતમ

૨. ઈયસ્—દમ્પ-લઘીયમ્ ('લધુ' ઉપરથી; બેમાં વધારે હલકું); લપિષ્ઠ (સર્વથી વધારે હલકું); જ્યાયસ; જ્યેષ્ઠ (પાણિનિ 'વૃદ્ધ'નાં એ ૩૫ આપે છે; 'જ્ય' ૩૫ વપરાતું બંધ થયું તેનાં એ ૩૫ જણાય છે.); શ્રેષ્ઠ (પાણિનિ 'પ્રસસ્ય'નાં 'શ્રેયસ્-શ્રેષ્ઠ' એ ૩૫ આપે છે; પરંતુ એ ૩૫ ' ' પરથી થતું જણાય છે. 'શ્ર' વપરાતું બંધ થયું). કનીયસ-

કનિષ્ઠ ('કન' પરથી, વપરાતું બધ ધયુ, ખાણિનિ 'અ'પ' પરથી આપે છે), વરિષ્ઠ ('વર' ઉપરથી)

૧૧. સ્વામિત્વવાચક

૧ મત્—(બુદ્ધિમાન્-બુદ્ધિમત્તુ પ્ર એ વ), નીતિમાન્, મનિમાન્

મત્તુ મ્ નીચેના નિયમ પ્રમાણે ધાય છે -

અગત્ને અન્તે કે ઉપાન્તે અવર્ણ કે મ્ હોય તો મત્તુ મ્ ધાય છે

દાખલા—ભગવાન્, ભાસ્વાન્, પયસ્વાન્, લક્ષ્મીવાન્, ઉદન્વાન્ ('ઉદક'નું 'ઉદન' થઈ, 'ઉદક'=પાણી, 'ઉદન્વાન્'=સમુદ્ર)

અપવાદ—યવમાન્, ભુમિમાન્

૨ ફન્—ધની ('ધન' પરથી-ધનિન્-તેનું પ્ર એ વ), ત્યાગી, યોગી, ભોગી, સુખી, દુઃખી, કેસરી, વિદ્યાર્થી, પક્ષી, તર ક્ષિણી (નદી, 'તરંગ'-ભોજન+ક્રી પ્રત્યય), શશી, દણ્ડી, બહી (ભાર, 'બહુ'-પીછુ), માલી (માલાવાળો), પદ્મિની-નવિની-કમલિની (ફળ+ક્રી, જે પ્રદેશમાં કમળ ઊગ્યા હોય તે)

૩ જ્ઞન્—બહિષ્ણ (ભાર), શૃગિષ્ણ (સીંગડાવાળુ), મવિન, રથિન (રથપતિ), કવિન (વૃક્ષ)

૪ વિન્—માયાવી ('માયાવિન્'નું પ્ર એ વ), મિધાવી ('મિધા'=બુદ્ધિ), યશસ્વી, તેજસ્વી, પયસ્વી (પયસ્વિની-ગાય)

૫ આલુ—દયાલુ, માયાલુ કૃપાલુ ('લ' નો 'જ' થયો છે), બળાલુ, શીતાલુ—(ગરમી ને ઠંડી સહન કરી શકે એવું)

૬ ષલ—કૃષીવલ ('કૃષિ'=ખેતી, અન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થયો છે, ખેડુત), ઊર્જસ્વલ (ઊર્જસ-તેજ, બળ), દન્તાવલ ('અ' દીર્ઘ થઈ, દ્વાધી), શિખાવલ (ભાર), રજસ્વલ (મલ+આ સ્ત્રી)

૭. ટ—પાંમુલ ('પાંમુ' રજ ઉપરથી); માંસલ; વાતુલ-વાતુલ ('વાત'પરથી; વાતુના રોમથી પીડાતો); ચૂડલ (ચૂડવાળું; ચૂડા=સિખા); હાંસલ (પ્રેમવાન); અંસલ (બળવાન ખખવાળો; બળવાન)

૮. વ-કેશવ; અર્ધુવ ('સમુદ', 'અર્ધુસ' પાણી પરથી; 'સ' સોપાયો છે); રાગ્ગવ (દલપંક્તિ જેને છે તે; 'રાગ્ગ-ગ' = પંક્તિ) વિગુપ (વિગુ અવ્યય = સરખે ભાગે)

૯. મિન્ન-વાગ્મી ('વાચ'પરથી; છટાથી ભાષણ કરનાર)

૧૦. ઘ-અહંયુ (અહંતાવાળું; અહંકારી)

૧૧. રલ-રેનિલ ('રીણવાળું'); પિચ્છિલ ('પીછાંવાળું'); પકિલ;

જલિલ; સિકનિલ ('સિકતા' - રેતી); તુડિલ ('તુંડ' = મુખ; વાચાળ);

તુદિલ ('તુંદ' પેટ; મોટા પેટવાળું; જાડું)

૧૨. ઘ-સોમસ; રોમસ (ફેવાંટાવાળું)

૧૩. ન-અંમના (ન+આ સ્ત્રી., કસ્યાણકારક અંગવાળી સ્ત્રી); લક્ષમણ

('લક્ષ્મી'પરથી 'અન' લાગી); દદુથ ('દદુ' - દાદર, દરાજ; દરાજથી પીડાતું);

મ્નેમ્મથ ('મ્નેમ્મન' કંઈ)

૧૪. ઘર-દન્નુર (ઊંચા દાંતવાળું)

૧૫. ર-મધુર ('મધુ' = માધુર્ય, મધ); ખર ('ખ' - મોઢું કંઠવિવર;

અધેડો); મુખર (વાચાળ); કુંજર ('કુંજ' = દાથીની દડપથી); પાસુર; પાંકુર

('પાંકુ' - શુકલ વર્ણ)

૧૬. મ-દુમ (દુ = દૃઢ; રક્ષ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી દુમ = દૃઢ)

૧૭. ખાલ-ખાલ-વાચાલ; વાચાલ (જાડુ જાકજાકાટ કરનાર)

૧૮. આમિન્-રવામી

૧૯. અચ્ ('અ') - અર્ચસ (દરસ જેને છે તે; 'અર્ચસ' = દરસ); પીત

(જેણે પીધું છે તે)

૨૦. મ-તુદિલ (તુદિ = દુટ્ટી); વલિલ (વલિ = તળિયાં)

૨૧. રમ્મ-મલીમસ ('મલ' = મેલ; મેલું, પાપી)

૨૨. અમૂતતદ્ભાવ (જે સ્થિતિ નથી તે થવી એ અર્થમાં)

૧. ઇ-અવ્યયીભાવ (જે અવ્યય નથી તેનું અવ્યય થવું; 'યથા-વિધિ'માં 'વિધિ' અવ્યય થાય છે, એ મૂળ અવ્યય નથી. ઇ પ્રત્યય

લોપાય છે અને એ લોપાતા પહેલા અન્ત્ય અવર્ણનો ર્દ થાય છે, અન્ત્ય ર્દ કે ર્દ દીર્ઘ થાય છે, અન્વયમા ફેરફાર થતો નથી આ પ્રત્યય નૃ, મૂ, કે અસ્ના સાધિત રૂપને યોગે આવે છે), સ્વીકાર, અગીકાર, મલિનીભૂત, સમીકરણ, વર્ગીકરણ, બાધીભવન, શ્યામીભૂત, પ્રાદુર્ભૂત, આવિર્ભૂત, તિરોભૂત, શુચીભૂત

૧૩. ર્દ્યન્વ્યૂનતાવાચક-કંઠક ઉણપના અર્થમાં

૧ કલ્પ-દ્વીપકલ્પ (દ્વીપથી કંઠક ન્યૂન, ત્રણ બાજુએ પાણી હોવાથી, દ્વિ+અપ-પાણી=દ્વીપ, 'અપ'ના 'અ'ને 'ઈ' થયો છે)

૨ પ્રાવ-મૃતપ્રાવ (મુઆ જેવું, લગભગ મુએવું)

૧૪. 'તેને એ થયું છે' એ અર્થમાં

૧ ફલ-તારકિત (તારક-તારા જેમા ઊગ્યા છે એવું આકાશ તે તારકિત આકાશ), પુલકિત (પુલક-રૂવાં જેમા ઊભાં થયાં છે એવું શરીર તે પુલકિત શરીર), કટકિત (કટક-કાંટો), પુષ્પિત (જેને પુષ્પ ઊગ્યા છે), કુસુમિત, દુષ્મિત

૧૫. પ્રમાણવાચક

૧ માત્ર-તાવન્માત્ર (તે'લુજ), તન્માત્ર (તેજ)

૧૬. તેની પેઠે (ક્રિયા સાથે મંબંધ રાખે છે)

૧ વન-પ્રાદ્વણવત્ અધ્યયન કરે છે (પ્રાદ્વણની પેઠે)

૧૭. સ્વાર્થિક-સ્વાર્થવાચક

આ પ્રત્યય પ્રકૃતિના અર્થમાં ફેરફાર કરતા નથી

૧ ઘેય-નામધેય (નામ), ભાગધેય (ભાગ્ય)

૨ ચ-માત્ર્ય ('માલા' પરથી), સૌખ્ય ('સુખ' પરથી), ઔપમ્ય (ઉપમા), પાપ્પર્ય (પરપરા)

૩ ક-બાલક (બાલ), મૃત્તિકા (મૃદ-માટી), પુત્રક (પુત્ર), આગન્તુક (આગન્તુ, આવી પડેલું, અ કસ્મિક), નિમુક (નિમુ)

૪. તા—દેવતા (દેવ)

૫. અ—બાન્ધવ (બંધુ); પ્રાણ (પ્રજા=દાહો પુરુષ); ચોર (ચિર); દેવતા (દિવતા); રક્ષસ (રક્ષસ્ પરથી); માનસ (મનસ પરથી); મારુત ('મરુત' પતન પરથી); પૈશાચ (પિશાચ); વાયસ ('વયસ્' કાગડો); શાત્રવ (શત્રુ)

૧૮. 'તે વહન કરે છે' એ અર્થમાં

૧. ય—રથ (રથ ખેંચનાર; ઘોડો); યુગ્ય (ઘોડો કે બાળક; યુગ=ઝુંગરી); ધુય (ધુર-ઝુંસરી)

૨. યય—ધૌરેય

૧૯. 'તેને વિષે કરેલો અન્થ' એ અર્થમાં

૧. કંચ—કિરાતાઝુંનીય; પ્રતાપસ્ત્રીય; વિક્રોધવશીય

૨. જ—શિશુપાલવધ; અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ

૨૦. 'તેણે કહેલું' એ અર્થમાં

૧. કંચ—પાણિનીય; તૈત્તિરીય (તિત્તિરિએ કહેલું-૧. તૈત્તિરીય શાખા; ૨. તે અધ્યયન કરનાર)

૨૧. 'તે બેનું પ્રદુરણ છે' એ અર્થમાં

૧. ક—ધાતુક; આસિક ('અસિ'=તરવાર)

૨. કંક—શાકીક; યાદીક

૨૨. દ્વાર્યક-દ્વ-લાણેના અર્થવાણું

૧. ય—મુખ્ય; અગ્રય; જયન્ય (દલકું)

૨૩. લઘુતાવાચક

૧. ક—(ક્રુત્યાવાચક-નિન્દાવાચક)-અન્થક

(હસ્તવાચક)—વૃક્ષક (નાનું ઝાડ)

(અદ્યતાવાચક)—તૈલક (ઘોડું તેલ)

(અનુકંપાવાચક)—પુત્રક (બાપડો છોકરો)

દેવદત્તક-દેવક-દત્તક ('દેવદત્ત' પરથી), મિલક,

રામભક

૨ છ-અનુક્રપાવાચક

આનુષ ('આનુષ' પરથી)

૩ દ્વ-દ્વ-દ્વ-અનુક્રપાવાચક

દ્વિત્ત દ્વિત્ત દ્વિત્ત ('દેવદત્ત' પરથી)

ત્રિત્ત, ત્રિત્ત, ત્રિત્ત ('ત્રિત્ત' પરથી)

૪. અહ-અહ-અનુક્રપાવાચક

અહ અહ ('અહ' પરથી)

૫ દ-દ-દ-અનુક્રપાવાચક

દ્વિત્ત (નાતુ મુખ) અધીર

૬ તર-અનુક્રપાવાચક

અધીર તરતર તરતર, વસતર

૨૪. જ અત્યયના અનેક અર્થ

૧ કુત્સા (નિન્દા)—અત્યય (કુત્સિત અત્ય)

૨ અનુક્રપા-પુત્રક (અનુક્રમિત પુત્ર)

૩ લપુત્ર-મહિમા (અત્ય મહ)

૪ વાત્સલ્ય-પુત્રક (પ્રિય પુત્ર)

૫ સ્વાર્થ-અવિક (અવિ પુ, અ-ચેત-ચેતી)

૨૫. પરચુરણ અત્યય

કાર્ત્ત્વ (કર્મ+ત્વ-કર્મ માટે સક્તિમાન-પુત્ર)

સામવિક (સમય+વિક-જેને સમય પ્રાપ્ત થયો છે)

આર્નવ (ઋદ્ધ+અ-જેને સત્ત્વ પ્રાપ્ત થઈ છે)

સાક્ષી (સાક્ષાત્ જ્ઞેનાર)

ચોત્રિય (ચુતિનું અધ્યયન કરે તે)

ઉત્તમ (ઉત્તમ+વ-જે છે અવધન જ્ઞેના)

વપત્ય (વપસ+વ-વે વૃત્તિ)

ઓરસ (ઉરસ+અ-ઉરે (પે) પેદા કરેલા)

મા (પ્રકારવાચક)—ખાદ્યમા

■ (રીતિવાચક)—સર્વથા

અદ્ય—આ દિવસે (અસ્મિન જાતિ)

અન્યેષુ —બીજે દિવસે

ઉક્તેષુ—બીજે દિવસે

અદ્યઃ—સમાન દિવસે, તત્

પરત્—પોર—પૂર્વ વત્સરે

પરારિ-પગર—પર-પૂર્વતર વત્સરે (પૂર્વથી પૂર્વ વર્ષમા)

સખ્યાવાચક વિગેષણ પરથી

પૂરક—

ત્રીય—દ્વિતીય, તૃતીય

ચ—ચતુર્થ

મ—પ્રથમ, મહત્તમ, નવમ, વગેરે

તમ—વિશતિતમ, પચ્ચિતમ, વગેરે

અ—વિંશ, ત્રિંશ વગેરે

સમૂહવાચક

ચ-ત્રય-ચ-અન્ દ્વય-દ્વિતય, ત્રય-ત્રિતય-ત્રિક, ચતુષ્ટય-
ચતુષ્ક, પચ્ચક-પચ્ચત્, પદ્મ, સપ્તક, અષ્ટક, નવક, દશક-દશત્

સ્વાર્થિક

ઈક-દ્વિતીયિક, ત્રીતીયિક

અવ્યય પરથી

ત્ય-તત્ત્ય (ત્યા થયતું), અત્ય નિત્ય (ધ્રુવતા અર્થમા),
અમાત્ય (અમા=સાથે, રાજા સાથે રહેનાર, સચિવ)

ય-પ્રાચ્ય, પ્રતીચ્ય, ઉદીચ્ય

તત-અદ્યતન, હાસ્તન, શ્વસ્તન, ચિરતન, સદાતન, સનાતન,
પુરાતન, દિવાતન (દિવસસંબંધી), દોષાતન (રાત્રિસંબંધી)

ઈન-પ્રાચીન, અર્વાચીન, ઝમીચીન, અધીન

દમ-પશ્ચિમ (પશ્ચાત્=પછી)

મા-અના (સ્વાયં)-વિના; નાના

શાલ-વિશાલ ('વિસ્તૃત'ના અર્થમાં)

કટ-સંકટ; પ્રકટ; ઉત્કટ; વિકટ

ત્યક-અધિત્યકા (પર્વતના શિખર ઉપરની જમીન); ઉપત્યકા (પર્વતની પાસેની જમીન)

તત્ત્વ તદ્વિત પ્રત્યય

૧. ભાવવાચક

એ પ્રત્યયો વિશેષણ પરથી ભાવવાચક નામ બનાવે છે.

૧. આઈ—મોટાઈ, બડાઈ, હલકાઈ, ચતુરાઈ

સં. તા; પ્રા. દા ('તત્ત્વયોદાસી' ૧૨૦ ૧૪૧૨૨)—મૂઢા, પીળા

સ્વાયં ક સાથે સ. તિકા-પ્રા. દિઆ-દ્યા-વ્યસયથી 'આઈ'—મિઝાઈ.

મિટતિકા-મિટ્તમા-મિઝઈ (પૂર્વ દિશા); મિટ્તતિકા-મિટ્તદમા-મિઝઈ

૨. આસ-સ—મિઠામ(-સ); આસસ; કડવાસ; રતાસ

ડૉ. ટોર્નેસ વાઝ્લા ઉપરથી એ પ્રત્યય સિદ્ધ કરે છે. નિદાસ-નિદ્રાની ધ્વજા. મિઠાસ=મીઠું યવાનું વસણ. વાઝ્લા-વાસા-આસ (૧ લેખાઈ; છુનો સ્ એ મરાઠી ને મારનાઠમાં ધણે સાધારણ ફેરફાર છે.)

નિદ્રાવાઝ્લા-નિદ્રવંઝા-નિદાસ

૩. પણુ-પાણું—ડહાપણુ, શાહપણુ, ગાંડપણુ, મોટાપણું, હલકાપણું, ખારીલાપણું

સં. ત્વ. વૈદિક મં. સ્વન. સ્વત્ત્વોઽપ્પણઃ ॥ ટેમ ૪૪૨૭ ॥-અપઃ પ્ણ; પ્ર

એ. વ. પ્ણ. વૃદ્ધત્વનકમ્-કૃદ્ધ્વણઃ-કૃદ્ધાપણું

૪. પ—મોટપ; ઉણપ

સ્વ-પ્

૫. મ—મોટમ; નાનમ

સ્વ-પ્-વ-મ (વ્નો મ્, ચિદપ-સીસમ, વગેરે સજ્જોમાં યાય છે.)

૬ ઈ—નાદાની

૬ પ્રત્યય સંસ્કૃત છે, તે તદ્દલ શબ્દોને ઉમેરાય છે

૭ આણુ—આણું—ઉંડાણ, નીચાણ, પોલાણ

૮ પો—ધરડાપો, બળાપો, અધાપો

વૃદ્ધલક્ષ્મ-કુટુંબ (પુ)—ગૃહપો

૯ વટ, આટ, આટો, ઓટી—

ધરવટ, ખારાટ, ગરમાટ, ગરમાટો, હથેલી, ચિકણાટ,
સાચવટ, સગાવટ

જો જુલિ સી, જુલ નયુ, જુલિ કે જુલનું પ્રાકૃતમાં વળી-વટ થાય છે. ■
પાંચી વટની પૂર્વે 'આ આવી 'આવટ' 'વટ માના 'વ'નું સમસારણ થઈ
'આટ'-'ઓટ' (સી) ઓટી, 'આવટ'માંથી 'વ' લેખાઈ 'આટ'

અથવા મત્ત વળ પાંચી

૨ મત્વર્થક

૧. મન્ત, વન્ત—બુદ્ધિમન્ત, થીમન્ત, ધીમન્ત, ભગવન્ત
જે નિયમ પ્રમાણે મન્નો વન્ થાય છે, તેજ નિયમ પ્રમાણે
'મન્ત'નો 'વન્ત' થાય છે મન્ ને વન્ના પ્રાકૃતમાં મંત ને વત
થાય છે.

રૂપવત, દયાવત, હનુમત, પણ, ગાડીવાન

ગાળો-વાળો-આળાગાળો, કેરીગાળો-આવા શબ્દોમાં
'ગાળો' એ પ્રત્યય જેવો લાગે છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તેમ નથી
કાલ નુ પ્રાકૃતમાં ગાલો-ઝો થાય છે એ રીતે એ પછીતત્પુરુષના
દાખલા છે

દ્રુપવાળો, ગોવાળ-આમાં 'વાળો,' 'વાળ' એ વાલ નું પ્રાકૃત
રૂપ છે અને એ પણ તત્પુરુષ સમાસ છે

૩ લઘુતાવાચક

એ પ્રત્યયોમાં તિરસ્કાર, લઘુતા, કે સ્વાર્થનો અર્થ છે કેટલેક
સ્થળે એવડ પ્રત્યય પણ આવે છે

ક-મણીકો, ચેરીકો -

ક-આપટો-ડી-કું; ગરીબકું; આંખડી; મુખકું; ફૂલકું; ગામકું; માવડી; કાચલડી; નાવકું; મનકું; દીલકું; વેલડી; ગીતકું; છવટો; છાંયટો; રાખડી; ગોઠડી, બિનનડી, પંખીકું

દ-પાટલો, ખાટલો; આંસલો; ટળકલું; મૃગલી; આંધળો (સ્વાર્થિક); પાંગળો (સ્વાર્થિક); વાંસળી; કોડીકું; ઘોડલી; ખેડકું; નળહલ (નળહલના વીરા)

ખેવડા પ્રત્યય-સેજલડી, પ્રીતલડી, વાંસલડી, આંગલડી, સાહેલડી, મૃગલડી, નાનકડું, જાલલડી, વાટલડી, બાલુડાં, મીઠલકું, કાચલડી, આંખલડી, એકલડા

વ-છાડવો, લાડવો, કાનુવો, જાનુવો

ખોડાંગતો આવે કાનુવો, વાકું ધુંટણ પગે જાનુવો.

અભિ૦-આખ્યાન

ર-ધણેરું, આઘેરો, મોઘેરું

‘મંદિર મે’ળી આઘેરો ગયો.’-તુલસી-‘મુવાખ્યાન’

‘માવડીનું હિત મોઘેરું જાણું.’-રામમન્દિર

ક-પાતળીઓ, કૃષ્ણીઓ, હરિયો-યા; સાસરીઉં, સરવરીઉં
‘આબ્યાં સરવરીયાની પાળ, ઘટા ધણી ઝાડની રે લોલ’.-
રામમન્દિર

કો જાનુનીએ નથી જણ્યો, જે પેલા કૃષ્ણીયાને પછાડે રે.’
અભિ૦-આખ્યાન

‘રખે માયા કરી કૃષ્ણીઓ રડે, એનો ભેદ પ્રદાને નવ જડે.’
અભિ૦-આખ્યાન

ખેવડા પ્રત્યય-વહાલેકું, વાછરકું, હાલરકું; નાનડીઓ; પેટ-
ડીઉં; આંખલીઓ; આંદલીઓ

ટ-ચોરટો

‘મારો માખણચોરગને, એમ ઉછળતા વાણી વદી’

અભિ૦-આખ્યાન

ફ-પાટફી, ગાડી, ઓટલી, માચડી

મસ્કૃત લઘુતાવાચક ને સ્વાર્થિક પ્રત્યય

સરત લઘુતાવાચક ને સ્વાર્થિક પ્રત્યય ઉપર દર્શાવ્યા છે તે પ્રમાણે
ફ, લ, ફક-ફલ-ફલ જન-જન, ર તર ■

અપભ્રંશમા એવા લઘુતાવાચક ને સ્વાર્થિક પ્રત્યય નીચે પ્રમાણે છે —

૧ જ, જઠ, ડઠ

જ એ સ વનો ક્ લેખાર્થ થયો છે

મમક-મમગમ-મમગડ

જમ -રમજડુ—રમજલુ

૨ ડ

પુનર-પુણ વિના-વિણ ધ્રુવમ્-ધ્રુડ

૩ જ એ

જવડ્યમ્-જવાગ-જવાતે

પરમ્-પર

૪ ફ

ફલજ -ફળસિ

ગુજરાતીમા લઘુત્વવાચક પ્રત્યયોમાના કેટલાક ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે સ્વાર્થિક, કેટલાક લઘુત્વવાચક, ને કેટલાક તિરસ્કારવાચક છે વળી કેટલાક સંઘમા બેત્રણ પ્રત્યય એકઠા થયલા છે ઉપર દર્શાવ્યા આખ્યા છે તે ઉપરાંત યોગ્ય નીચે આખ્યા છે

હલકું હળકું વે—આ સંઘ લઘુ પાશી પૂત્રો દ થઈ, વાર્ત્તભવ્યવ થઈ
દડ થઈ તે પર સ્વાર્થિક અપવ ક ને વ નાનીને થયો છે

એવડું કેવડું જેવડું તેવડું એટલું કેટલું નેટલું તેટલું—
ફલ, ફિલ, વાલ, સાલ એના અભ્રામા જવડું, જવડું, જવડું, તેવડું અને
જાનુડું જાનુડું જાનુડું તેનુડું એવા રૂપ થાય છે, તેમા ક ને ઝ સ્વાર્થિક છે

દિંદીમાં એતના-તેતના-કેતના-જેતના છે. આમાંના નાં મુજબસતીમાં 'આપખૂ'માં છે. આત્મીયમ્-આત્મીયકમ્નું પ્રાકૃતમાં જાણું ધાય છે; છતાં ન મઈ દિંદીમાં ફાવના-આવન-આવન થયું છે. મુજબમાં 'આપખૂ'-'આપખૂ' છે.

વહેરો-વાહરોડો વસ થયેલી ર સ્વાર્ગિક આવી 'વહેરો' થયું છે, ખીલે પ્રત્યય ઢ આવી 'વાહરોડો' થયું છે.

ઉ-પુતળી-પુત્ર-પુત્તલિકા

મુતળી-સૂત્ર થયેલી

નવથ; એકમ્; આમનું (અમ્); પાછું (સં. વધાર-પ્રા. વચ્છ); પહેલું (પ્રથમ-પ્રા. માપથી વડમિલ-પહેલ); પતેલું (પાત્ર), દાધેલી (દહત-દહ્ય દાધ)-આમાં જ પ્રત્યય છે.

દ-જાંસડી (પ્રતિ, પ્રા. ગઢકા; પૂર્વ દિંદી ગઢરી); દધોડી (દહત, પ્રા. દધુલિકા; પૂર્વ દિંદી-દધુરી-દધરી); કાડી (કર્કટ; પ્રા. વઢટી; દિંદી વેકરા) આમાં ઢ પ્રત્યય છે. દિંદીમાં ર ધાય છે. ચોડું (સ્તોક-સ્તોમ-ધોમ-ધો, પર ઢ પ્રત્યયથી)

એકરો (જાવ, પ્રા. છામ, ર પ્રત્યય આવી) દિંદીમાં છોરા-છોરી છે; મુજબસતીમાં 'એડી' વપરાય છે. ઘણે જાને દિંદીમાં ર છે ત્યાં મુજબસતીમાં ઢ છે.

આમડું (વર્મ-વર્મ-આમ+ડ)

કુડો (લોક-દ્રવ+કુ)-દિંદી-કુડા

બૂઝાલો (બૂઝ+કા+અ)

મિખરે (ર)

અમિથો-પામલી-અર્ધ, વાદ (આધ, પાધ+અ)

સૂતળી, કુડી, પલંગડી, જાંસડી, દેલી-'ઈ' લખવાવાચક

ફારસી પ્રત્યય

ચા-અલ્પત્વવાચક

ગાડીચો (ગાડી અર=કીમતી; ચેતરંજી; કાલી ફા. પાધસણું)
બગીચો (ફા. બાગ્ચા), ખુમચો (ફા. ખાન્ચા, ખાન=ધાગો), દીબાચો (ફા. દીબા=રેશમી કપડું; રાબગાર)

ઈ-ભાવવાચક

નેક (ખરૂ)-નેકી, ખુશ-ખુશી, ખૂબ (સુદર)-ખૂબી, સાહી
(સિઆહ=કાળ)

ગી-ખદગી (ખદહ-ખદા, સેવક), રવાનગી (રવાનહ-રવાના,
મોકવેહુ), તાજગી (તાજહ-તાજ=નવા)

તી-ભાવવાચક

જિયાદતી (ગુજ-અસ્તી)

આ, ગીન, મંદ, વર (આવર), વાર-પૂર્ણતાવાચક-

આ-દાનો (દાના)

ગી-સખધી ખાનગી (ફા ખાના=ઘર, ઘરસખધી)

ગીન-ગમગીન

દાર=સ્વાર્થિક કે નિરર્થક, તાબેદાર (તાબિઅ અર + દાર ફાર)

મંદ-અકલમદ (અકલ અર = જ્ઞાન), દૌવતમદ (દૌવત
અર = સપત્તિ)

વર-જાનવર, નામવર-જેવર (ફા જયવર-જેળ=શોભા)

વાર-ઉમેદવાર, તકમીરવાર

આ-સદ્ગુત્વવાચક

મુકદ્દમા, મુકાબલો, મુદો (મુકદ્દમા, મુકાબલા, મુદા)

ઈ-વિશેષણ બનાવે છે

ધરાની, ચહુરી, ફારસી, હિંદી, તુર્કી

આના (ઈયાના-ઈના)-વિશેષણ કે ક્રિયાવિશેષણ બનાવે છે-

માલિયાના, માહિયાના-મહીના નજરાલું બયાન (અર)-
બયાનવાર તકમીરવાર

અરબી તદ્દિત પ્રત્યય

ઈ-નામને લાગી વિશેષણ ધાય છે મિસર-મિસરી (મિસર
દેશનું) અરબ-અરબી હલવા-હલવાઈ (મિકાઈવાળો)

ચી-આ તુર્કો પ્રત્યય છે, નામને લાગે છે, ધંધાનો અર્થ લાવે છે.
ગુજરાતીમાં 'છ'; મરાઠીમાં પણ 'છ' છે.

મથાલચી-છ, તોપચી, બાવચી, તળલચી (તળલ=ટાલ)

પ્રકરણ ૨૮મું

કૃતપ્રત્યય

લક્ષણ—ધાતુને જે પ્રત્યય લાગે છે તે કૃતપ્રત્યય કહેવાય છે.
એ પ્રાથમિક પ્રત્યય છે.

સંસ્કૃત કૃતપ્રત્યય

૧. કર્તૃવાચક

૧. કૃ—(પ્ર. એ. વ. તા)—નાર

ક (કરવું)—કર્તા	ની (દોરવું)—નેતા
શ્રુ (સાંભળવું)—શ્રોતા	મુખ (બોલવું)—બોક્તા
મૃ (મરવું)—મર્તા	દુઃ (બેવું)—દ્રષ્ટા
હૃ (હરવું)—હર્તા	સૃજ (સર્જવું)—સ્રષ્ટા
દા (આપવું)—દાતા	જન (પેદા કરવું)—જનિતા
વચ્ (બોલવું)—વક્તા	શાસ (શાસન કરવું, અમલ કરવો)—શાસિતા
યુષ્ (લડવું)—યોદ્ધા	

—૨.—અક—નાર

ક (કરવું)—કારક	વાચ્ (વાંચવું)—વાચક
ત્ (તરવું)—તારક	લિષ્ (લખવું)—લેખક
પા (રદાણ કરવું)—પાલક	નશ્ (નાશ કરવો)—નાશક
દા (આપવું)—દાયક [પ્રીતિ- દાયક]	નૃત્ (નાચવું)—નર્તક
ગૈ (ગાવું)—ગાયક	જન (પેદા કરવું)—જનક
પૂ (પાવન કરવું)—પાવક [અગ્નિ]	હિસ (હિસા કરવી)—હિસક
	હન (હણવું)—ધાતક

૩ જન-નાર

નન્દ (પુશ કરવું)-નન્દન	ચમ્ (કહેવું)-ચક્ષુ, વિચક્ષુ
ઝર્વ (પીડવું)-ઝર્દન-જનાર્દન (વિષ્ણુ)	સૂર (નાશ કરવો)-સૂદન-મધુ- સૂદન (વિષ્ણુ)
મી (ખીવું મીપ્ય-ખીવડાવવું)- વિલીપણ	રમ્ (રમવું)-રમણ

સભા મધ્યે ઝર્વ હસ્યા, આ રતન રથખેડણ,
ઝલુપણે બોલ્યો માન દેઈ, આવો દુઃખકેડણ'

(રથ ખેડનાર, દુ ખ કેડનાર), નખાખ્યાન, ૪૬૦ પૃષ્ઠ

૪ જન્-(મ એ વ ફે)-નાર

મહ (પકડવું) જાહી, ગુણુજાહી	ત્વજ્ (તજવું)-ત્યાગી
મન્ત્ર (મસલત ઠરવી)-મન્ત્રી	સ્થા (રહેવું)-આથી
	યા (જવું)-ચાથી, અનુચાથી

૫ જન-નાર

ચુર (ચોરવું)-ચોર	દા (આપવું)-પ્રદ,
દિવ્ (પ્રકાશવું)-દેવ	આનન્દપ્રદ, સુખદ, દુ ખદ
હુધ્ (જાણવું)-બુધ	જ્ઞા (જાણવું)-પ્રદ, પ્રાણ
પ્રી (પુશ કરવું)-પ્રિય	સ્થા (રહેવું)-ગૃહસ્થ, તટસ્થ,
ચર (ફરવું)-ચર,	ફરસ્થ
ચરાચર, ખેચર, ભૂચર, જલચર	જન્ (જન્મવું)-સરોજ, અનુજ, અન્
ચલ્ (ફરવું)-ચલ, અચલ	સર (સરવું)-ગુર સર, અગ્રેસર
વિન્ (મેળવવું)-ગોવિન્દ, અરવિન્દ (અર-પૈડાના આરા-આરાત્રી પેઠે પત્રોને મેળવે તે, કમળ)	ક (કરવું)-ચશસ્ત્રકર, દુ ખકર, ભાસ્ત્રકર, દિવાકર, કિંકર, લય - કર-કાર, કુભકાર, સુવર્ણકાર, લોકકાર, ચર્મકાર
જલ્ (પ્રકાશવું)-જિજ્ઞાસલ	

વદ્ (બોલવું)-પ્રિયંવદ્, વશંવદ્	વટે જનાર, સર્પ); પદ્મગ
ગમ્ (જવું)-વિહંગમ, વિહંગ	(પદ્મ-પદ્ [જવું] નો ભૂ કૃ;
૧ (વિહાયન્-આકાશમાં જનાર	પડ્યો પડ્યો બાય તે; સર્પ)
પક્ષી); ઉરગ (ઉરમ્-છત્તી	મૃપ્ (જવું)-સર્પ

૬. શિષ્-જે પ્રત્યય ધાતુને આવી તદ્દન લોપાય છે તે—

નો (દોરવું)-સેનાની	જિ (છૂતવું)-ઈન્દ્રજિત (ધાતુને
મૂ (થવું)-સ્વયંમૂ, પ્રભુ (ધાતુ	અન્તે હ્રસ્વ સ્વર હોય તો ન
હ્રસ્વ થયો છે.) શંભુ (જમ્	આગમ આવે છે.)
અન્ય. મુખ; ધાતુ હ્રસ્વ	
થયો છે.)	

૨. ભાવવાચક

૧. તિ—

કૃ (કરવું)-કૃતિ	કળ્ (ધાયણ કરવું)-કાલિ
ની (દોરવું)-નીતિ	બુવ્ (બાણવું)-બુદ્ધિ
પ્રી (પ્રુથ કરવું)-પ્રીતિ	મજ્ (ભજવું)-ભક્તિ
રી (જવું)-રીતિ	વચ્ (વોતવું)-ઉદ્ધિ
સ્થા (રહેવું)-સ્થિતિ	ચમ્ (ચજવું)-ઈષ્ટિ
ગમ્ (જવું)-ગતિ	હે (બોલાવવું)-હૃતિ; આહૃતિ
નમ્ (નમવું)-નતિ	મૈ (કરમાવું)-મૈલિ
રમ્ (રમવું)-રતિ	મૈ (કરમાવું)-મૈલિ
નન્ (તાણવું)-તતિ, સંનતિ	

૨. અન—

કૃ (કરવું)-કરણ, અનુકરણ	કુન્ (વખાણવું)-કીર્તન
વાચ્ (વાંચવું)-વાચન	હ (હરવું)-હરણ
મજ્ (ભજવું)-ભજન	મ (મરવું)-મરણ

ચર્ (કરવું)—ચરણ
 શ્રુ (સાલળવું)—શ્રવણ
 દર્શ (જોવું)—દર્શન
 લેષ (લખવું)—લેખન
 ડિદ્ (કાપવું, છેદવું)—છેદન

રુદ્ (રિવું)—રૈદન
 મુજ્ (ખાવું)—લોજન
 વિદ્ (જાણવું)—વેદન, નિવેદન
 વન્ધ્ (બાધવું)—બાધન

અના સી.—

વિદ્ (જાણવું)—વેદના
 વન્ધ્ (વન્દવું, નમવું)—વન્દના

ફ્ (મનુ સાથે, શોધવું)—અન્વેષણ

૩ અ—

જિ (જીતવું)—જય
 મી (ખીવું)—ભય
 ની (હારવું)—નય, વિનય
 મૂ (થવું)—ભાવ, પરિભવ, સભવ,
 પ્રભવ
 ચિ (એકકદું કરવું)—સચય, નિશ્ચય
 પ્ (રાધવું)—પાક
 ક્મ્ (ચહાવું)—કામ
 યુજ્ (જોડવું)—યોગ
 રુજ્ (વ્યાધિથી ખીડાવું)—રોગ
 ડિદ્ (છેદવું)—ઝેદ, વિચ્છેદ

સિદ્ (હિલગીર થવું)—ખેદ
 શ્વસ્ (શ્વાસ લેવો)—શ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ
 સ્તુ (પાયરવું)—વિસ્તાર (અન્યનો);
 વિસ્તાર (પટનો)
 મદ્ (ગાડા થવું)—પ્રમાદ, ઉન્માદ
 વહ્ (લઈજવું)—વિવાહ, પરિવાહ

૪. યા—

વિદ્ (જાણવું)—વિદ્યા
 કૃ (કરવું)—ક્રિયા
 શી (સૂણું)—શય્યા

ચર્ (કરવું)—ચર્યા, દિનચર્યા,
 પરિચર્યા

૫. આ—

ફ્ (ઇચ્છવું)—ઇચ્છ	કચ્ (કહેવું)—કથા
ફિહ્ (વિચારવું)—ચિહ્વા; ચિહ્વાપોહ	ચર્ચ્ (ચર્ચા કરવી)—ચર્ચા
ચ્ (લાગવું)—ત્રયા	ચા (ચતુર્પૂર્વક)—ચદ્વા
પૂચ્ (પૂજવું)—પૂજા	સ્પૃહ્ (ઇચ્છવું)—સ્પૃહા
કપ્ (કૃપા રાખવી)—કૃપા (સંપ્ર- સારણુ થઈ)	જ્ઞા (જાણવું)—જ્ઞાતા; સંજ્ઞા; પ્રજ્ઞા
જ્ (પરગ થવું)—જરા (ગુણ થઈ)	મા (ભાસવું)—પ્રભા
	મા (ભાપવું)—પ્રમા

ઇચ્છાદર્શક અંગને આ—જિજ્ઞાસા, પિપાસા

૬. ન—

સ્વપ્ (પૂછવું)—પ્રશ્ન	સ્વપ્ (સૂવું)—સ્વપ્ન
ચન્ (ચાલ કરવો)—ચાલ	ચન્ (ચળવું)—ચન્+ન=ચન્ન+ન=
	ચન્ન

૩. કરણ્યાર્થક

૧. જન—

ની (દારવું)—નયન (જે વડે મનુષ્ય દોરવાય છે તે, આંખ)	મા (ભાપવું)—પ્રમાણ (જે વડે સમ્યક જ્ઞાન થાય તે)
જુ (સાંભળવું)—શ્રવણ (કાન)	વદ્ (જોડવું)—વદન (જે વડે જોડાય તે, મુખ)

૨. ત્ર—

ની (દારવું)—નેત્ર	અસ્ (ફેંકવું)—અસ્ત્ર
જુ (સાંભળવું)—શ્રોત્ર (કાન)	ચર (કરવું)—ચરિત્ર
પા (પીવું)—પાત્ર	પદ્ (જવું)—પત્ર
મ્તુ (વખાણવું)—સ્તોત્ર	પૂ (પવિત્ર કરવું)—પવિત્ર (દાસ)

કૃતપ્રત્યય: વિશેષણ યનાવનારા

૧. વર્તમાન કૃદન્ત

માન—

જૂન (હા) —વર્તમાન

ઢીપ્ (પ્રકાશ) —દેશીપ્ય (વારવાર

જૂન્ (વધ) —વર્ધમાન

પ્રકાશ) —દેશીધ્યમાન

જિજ્ઞાસ (જાણવા ઇચ્છ) —જિજ્ઞાસમાન

।

‘વર્તમાન’ શબ્દ જાતે વર્તમાન કૃદન્ત છે અને આત્મનેપદી ધાતુના અગ્રને માન પ્રત્યય લાગી વર્તમાન કૃદન્ત બને છે એમ સૂચવે છે

ત્-જન્—

જાગૃ (જાગ) —જાગત્

જસ (હા) —જત્

૨. ભૂત કૃદન્ત

ત—

મૂ (હા) —ભૂત

‘ભૂત’ શબ્દ જાતેજ ભૂત કૃદન્ત છે અને ધાતુને ‘ત’ પ્રત્યય લાગવાથી ભૂત કૃદન્ત બને છે એમ દર્શાવે છે

કૃ (કર) —કૃત, કૃતાર્થ

ગમ્ (જ) —ગત

જિ (જીત) —જિત

નમ્ (નમ) —નત, પ્રણત, વિનત

ની (હાર) —નીત, વિનીત

ગમ્ (રમ) —રત, વિરત

મિ (હસ) —સ્મિત

વન્ (તાણ) —તત, સતત—સતત

(૧ હંતે, ૨ હાસ્ય)

ક્ષણ (ધાયવ કર) —ક્ષત

દયા (કહે) —ખ્યાત, પ્રખ્યાત,

મા (માપ) —મિત, પરિમિત

વિખ્યાત, વ્યાખ્યાત

દયા (રહે) —સ્થિત

ચ્યુ (પડવું)-ચ્યુત, અચ્યુત
 શાસ્ (શાસન કરવું)-શિષ્ટ
 વસ્- (વસવું)-ઉપિત (૩ આગમ
 સાથે)
 વિદ્ (જાણવું)-વિદિત
 ગુપ્ (રક્ષણ કરવું)-ગુપ્ત
 દુહ્ (દોહવું)-દુધ્ય
 ગૃહ્ (સંતાડવું)-ગૃહ
 બુધ્ (જાણવું)-બુદ્ધ
 ક્રુધ્ (ક્રોધ પામવો)-ક્રુદ્ધ
 લમ્ (ભેળાવવું)-લબ્ધ
 લુમ્ (લોભ પામવો)-લુબ્ધ

લુમ્ (લોભ પામવો)-લુબ્ધ,
 સંલુબ્ધ
 શક્ (શકવું)-શક્ત
 મુચ્ (ખિડવું, મૂકવું)-મુક્ત
 મજ્ (ભજવું)-ભક્ત
 વન્ધ્ (બાંધવું)-બદ્ધ
 સિધ્ (સિદ્ધ કરવું)-સિદ્ધ
 તૃપ્ (તૃપ્ત થવું)-તૃપ્ત
 દહ્ (બાળવું)-દબ્ધ
 જર્ચ્ (પૂજવું)-અર્ચિત
 પૂજ્ (પૂજવું)-પૂજિત

ત-ન (તનો ન થાય છે-પ્રાતુને અન્તે દ્ કે ર્ (જનો ર્
 કે ર્ થયેલો તે) હોય છે ત્યારે તનો ન થાય છે).

મિદ્ (ભાંગવું)-ભિન્ન
 છિદ્ (છેદવું)-છિન્ન
 સ્પિદ્ (ખેદ પામવો)-ખિન્ન
 નિર્વિદ્ (નિર્વેદ પામવો, જ્ઞાનિ પામવી)-નિર્વિણ્ણ
 દી (ક્ષીણ થવું)-દીન
 લી (લય પામવો)-લીન
 ક્ (વિખેરવું)-કીર્ણ, સંકીર્ણ,
 પ્રકીર્ણ
 પ (ભરવું)-પૂર્ણ સંપૂર્ણ
 જ્ (ધરડા થવું)-જર્ણ
 વ્યાય્ (વૃદ્ધિ પામવી)-પીન

ત-લ પત્ (ફળવું)-ફલ્લ, પ્રફુલ્લ

ત- શુપ્ (સુકાવું)-શુષ્ક

ત-વ પચ્ (સંધવું)-પકચ

૩. પરોક્ષ ભૂત કૃદન્ત

વસ્- (વાન્ પ્ર. જો. વ.)

વિદ્ (જાણવું)-વિદાન્

૪. વિધ્યર્થક

૧ તવ્ય, ય, અતીવ કૃ (કરવું) — કર્તૃ-અ, કાર્ય, કરણીય (કરવા યોગ્ય), કૃત્ય (યની પૂર્વે ત આગમ લાગ્યો છે)	ત્યજ્ (તજવું) — ત્યાગ્ય ગર્હ (નિંદવું) — ગર્હ્ય વ્ (વદવું) — અવધ (નિન્ધા અને વધ-અનિન્ધા, ઉત્તમ), આનુવાદ્ય
વર્ણ (વર્ણવવું) — વર્ણનીય — વર્ણ્ય	નિન્દ્ (નિંદવું) — નિન્ધ
રમ્ (રમવું) — રમ્ય રમણીય	મૂ (હિવું) — ભવ્ય (ઉત્તમ), ભાવ્ય (ધવાતુ છે તે)
લમ્ (ભેળવવું) — નૃપ	વાચ્ (વાલવું) — વાચ્ય, વાચ્ય
શર્ (શકવું) — શક્ત	યુજ્ (બોડવું) — યોગ્ય
સહ્ (સહવું) — સહ્ય	વિવા (કરવું) — વિધેય
હન્ (હણવું) — વધ્ય	નર્ (નાશ પામવો) — વિનાશ્ય
સ્તુ (વખાણવું) — સ્તુત્ય, સ્તવનીય યની પૂર્વે ત આગમ લાગ્યો છે	મૃ (મરવું) — મરણીય
વદિન્ (બતાવવું) — વદ્ સાથે વિદા અભિવક્ષ્ય — ઉદ્દેશ્ય	

૫ ગીમાર્થક

દગ્ — સહ્ (સહેવું) — સહિષ્ણુ	
આલુ — નિન્દા (બિલવું) — નિન્દાગુ દય્ (દયા રાખવી) — દયાલુ	
યર — નન્ (નાગ પામવો) નશ્વર રથા (રહેવું) — રથાવર,	
મામ્ (પ્રકાશવું) — પ્રાસ્વર	
ર — રૂપ્ (રૂપવું) — રૂપ્ય મિશ્ર (બીજવું) — મિશ્ર	
ધ્વજાવાચક અગને — જિજ્ઞાસ (જાણવા ઇચ્છવું) — જિજ્ઞાસુ	
મુમુમ (મુખ્તિ ઇચ્છી) મુમુમુ	
ર — મિદ્ (ભાગવું) — મિદુર, વિદ્ (બાળવું) — વિદુર	
ર — નમ્ (નમવું) — નમ્ર દિસ (હિસા મરવી) — ગિમ	

ઉણાદિ પ્રત્યય (મુખ્ય આખ્યા છે.)

ઉ—ઘા (વાણું)-વાયુ (જે વાય તે); સ્વાદ (ચાખણું)-સ્વાદુ; સાધુ (સાધુ (પરમાર્થ સાધે તે); દુ (ક્રિડણું)-દાઠ (ક્રિડાય તે, લાડકું); જન્ (જન્મણું); ચર (કરણું)-ચાર (સુંદર); ચર (વરણું)-ચાટુ (મિય); મૃ (મરણું) જેને વિષે પ્રાણીઓ મરણુ થાયે; મારણડ; ચર (ચારણું, ખાણું)-ચર જેનું બક્ષણ કરે છે તે); સન્ (તાણું)-વણુ; છો (પાવણું કરું)-છિણુ (ભાગ); વિષણું)-વિધુ (ચન્દ્ર; વિરહીને વારે છે); ગૂ (ભાવણું)-ગુર; વૃણ (ભેડું)-પથ સરખાં જુએ; વિવેકરહિત); ઘાષુ (પીડણું)-ભાડુ; ઘદ (મર્દન કરું કુ (દ્રવ પામવો)-કુ (ઘસે દ્રવે તે, રસ ને સાખા; વડાન તે કુમ); (બોળાંજણું)-લણુ

ઊર-

મયુ (દિસા કરી, પીડણું)-મયુગા; ચન્ (વાચણું)-ચનુ; અર (મયી)-અંરુ અમ્ (કેડું)-અમુર; અરુ (વ્યાપણું; શુ અપ્ય=અસરી; શુ+અરુ મથુર (સહરો)

ફર-

મર (માંડા થણું)-મદિસા; મન્દ (સ્તુતિ કરવી)-મંદિર; તિમ્ (ભીડું તિમિર; રવ્ (મદ્રણું)-રચિર; રવ્ (રધણું)-રધિર; ચન્ધ (બાંધણું)-અધિ (સેઢેડું)-રિધર (મા ટોપાઈ)

ફલ

અન્ (છવણું)-અનિલ (વાણું); સન્ (જણું)-સલિલ (પાણી; નિમ્ : નય છે) મન્ (પૂજણું)-મદિલ; કન્ (લેણું)-કોકિલ; કુટ (વાંઠા થણું)-ક

મ-

ધૂ (ધારણું કરું)-ધર્મ; ધુજ (ભેડણું)-ધુગમ; મી (બીડું)-મી (પ્રકારણું)-ધર્મ-મામ; કુ (કરણું)-કર્મ; જન્ (પેદા કરું)-જન્મ; ચર (ચર્મ; ક (સજા કરવો)-રોમ

અનિ-

સુ (સરણું)-સલિલ (પદ્ધતિ; નીચાણી, માર્ગ); ધૂ (ધરણું)-ધરણિ (સરણું)-અવનિ; વૃ (વરણું)-વરણિ; રજ્ (જુથ કરું)-રજનિ

इस्-

धर्त् (धृज्) - अर्त्ति (अर्त्ति); धृत् (धृज्) - अर्त्ति; चर्त् (चर्त्) -

अर्त्ति

ज-

क (कज्) कर्त्तृ कृ (कज्) - कर्त्तृ, रम् (रज्) - रज्

ज-

नि (निकृ) - नि, सिन् (सीवज्) - सन्, चिन् (चिन्) - चिन्,

पू (पूजि) - पूज, मि (मि) - मि

मि

नी (नी) - ने, भू (भू) - भू, ज (ज) - ज

दृष् प्राप्ति उपरि - सृष्ट-सृष्ट-सृष्ट

—भाष्ट-सृष्ट

—त्वाष्ट-सृष्ट

—मिष्ट-सृष्ट

—अन्त्याष्ट-सृष्ट

द-

नभा (न पत्-पौत्र) - नभा, એ વડે પડે નહિ તે) - આના (આજ્ પ્રાપ્ત,

જ્ દોષાઈ) - નભા (મા-માપ્ત, ન્યાને માપે તે) - માતા (માન્ પ્રાપ્ત, ન

દોષાઈ) - પિતા (પા-પૃષ્ઠ) - દુહિતા (દુહિ દોષવ)

સ્વસા (સ્વર્ગ) - સ્વસા, નનાન્દા (નનન્દ પ્રુથ વતુ, પ્રુથ ન વાય તે);

દેવર (દિવ-પ્રાપ્ત)

તદ્વિવ પ્રથમ

૧. ભાષવાચક

આણુ-આણી-આણું (સ મન) -

જમણ, સીવણ, કાપણી, માપણી, રહેણી, કરણી, ખાંડણી,

આધણી, લણણી, ચાલણી, રાધણ, ભરણ, વલણ, બિજાણ

(વિસ્તરણ), પાથણ

. અત—

રમત; ગમત; આડત

તી— (સં. તિ)

ભરતી, બેસતી, ગણતી

. આઈ—(તદ્વિત 'આઈ'નું મૂળ જુઓ.)

ચડાઈ; ધડાઈ; ધોળાઈ

. આવ—

ચડાવ, ઠરાવ, પડાવ, અટકાવ

. આવટ—

બનાવટ, મિલાવટ

. આટ—

ગભરાટ; મડગડાટ-મડખડાટ-લપસપાટ, લગેરે; કંકળાટ;
ચાણકાટ

પું. પ્રત્યય સાથે-આટો—

ગપાટો; સપાટો; જુમાટો

આણુ—

કંકલાણુ, વેચાણુ

. આપ—

મેળાપ

. આમાણુ—

ગભરામણુ; લખામણુ; શિખામણુ; ચરામણુ; ઝગામણુ

મોંઘિ બા કે પ્રેર બાવ પ્રત્યયને જન નેડાઈ એ પ્રત્યય થયા છે
'આમણુ'માં 'વ'ના 'મ' થઈ જણાય છે. 'આવટ', 'આટ'માં 'ટ' લેપક છે.

. ઉક—વર્તણુક

. અક—બેડક

તર—

ભણતર, કળતર, ચણતર, વગેરે

ઈ—

ભોવી, ધાટી, (ફરસી શબ્દોને પણ લાગે છે)—કમી-કમતી

આખ—

વગળ

૨. કર્તૃવાચક

નાર; કાર—

બેસનાર, લખનાર, વાચનાર, જણનાર, કાર-ગણકાર

૩. વિશેષણ બનાવનાર

આઉ—

ઉડાઉ, ચડાઉ, શિખાઉ, ટકાઉ, કમાઉ

આખ (સં જાણ)—

દયાળ-ણ

કૃત—કૃદન્તના પ્રકરણમાં આપેલા પ્રત્યય—જતું, ગયું,
ગયતું, જનાર જવાનું

ઉ, આઉ—

બ્યાજખાઉ, કમાઉ, મારૂં, ખેડુ ભેડુ, ખર્ચુ (ફરસી ‘ખર્ચ’

ને ‘ઉ’ પ્રત્યય લાગી)

ખાઉ (સં ચાહિતું પ્રા ચાહતમો) ખાડ

આઉ પ્રેક્ષ છે સં કર્માગચિતું-પ્રા-વર્માવડમો-કમાડ

અરબી પ્રત્યય

ધાતુના વર્ણમાં ‘આ,’ ‘ઈ,’ કે ‘અ’ એ સ્વર ભેડવાથી કર્તૃવાચક શબ્દ થાય છે અને ધાતુની પહેલા ‘મ’ મૂકવાથી કર્મવાચક શબ્દ થાય છે

ભૂત કાળ ઉપ. એ. વ.	કર્તારિ	કર્મણિ
અલમ (તેણે બાણ્યું)	આલિમ (બાણનાર)	માલુમ (જણાયલું)
અચક (તેણે ઇચ્છ્યું)	આચિક (ઇચ્છનાર)	માચૂક (ઇચ્છાયલું)
કદર (તે સમર્થ થયો)	કાદિર	મકદૂર (મગદૂર, શક્તિ)
નજર (તેણે જોયું)	નાજિર (જોનાર)	મંજુર (જોયલું; પસંદ કરેલું)
હકમ (તેણે હુકમ કર્યો)	હાકિમ (આજ્ઞા કરનાર)	
જહર (તેણે જોયું)	મહિર (દિખાનાર)	
શહર (તેણે પ્રસિદ્ધ કર્યું)		મશહૂર (પ્રસિદ્ધ થયલું)
જલમ (તેણે પીડા કરી)	જાલિમ (પીડનાર)	
શહિદ (તેણે જોયું)	શાહિદ (જોનાર)	
જખત (તેણે રાખ્યું)	જખિત (જખતો રાખનાર)	મજખૂત (સ્થિર)
હમદ (તેણે સ્તુતિ કરી)	હામિદ	મહમૂદ (સ્તુત)
જકર (તેણે કહ્યું)		મજકૂર (કહેલું)
સહબ (તે રહ્યો)	સાહિબ (સહચર)	
હસલ (તેણે જમા કર્યું)	હાસિલ (જમા કરનાર)	મહસૂલ (કર, ઉત્પન્ન)
જમન (તેણે જવાબ દીધો)	જામિન (જવાબ દેનાર)	

ભૂત કાળ ઉપુ એ વ ।	કતરિ	કર્મણિ
લાયક (તે યોગ્ય હતો)	લાઈક (લાયક)	
મન્ય (તે ગયો)	માન્ય (ગયલું, 'માનિ વ'નું 'માન્ય' થયું છે)	
હરમ (તેણે પવિત્ર રાખ્યું)		મુહરરમ (પૂજ્ય, મોહરમ)
રમમ (તેણે રાખ્યું)	મુરળ-ખી (રક્ષક)	મુરળ-ખા (રાખેલો પદાર્થ)
જકર (તેણે જાણ્યું)	મુજકકિર (વિજયી)	
કરર (તેણે મૂકેલું)		મુકર-રર (મુકરર, સ્થાપિત)
કદમ (તે આગળ થયો)	મુકદિમ (આગળ ચાલનાર)	મુકદ્-દમા (પહેલો ગયલું, પ્રસ્તાવના)
કસય (તેણે વહેંચ્યું)	તકસીલ (કિયાવાચક કકડે કકડે વર્ણન)	
અરક (તેણે વર્ણવ્યું)	તઅરીક (તારીક, વર્ણન કિ વા)	
સદઅ (તેણે પીજ્યું)	તસદી (કિ વા)	
જવજ (તેણે શોધ્યું)	તજવીજ (કિ વા)	
કસર (તેણે અન્યાય કર્યો)	તકસીર (કિ વા)	
કરર (તે જાણ્યો)	તકરાર (કિ વા)	
સકર (તે ગયો)	મુસાકિર	
તસખ (તે યોગ્ય હતો)		મુનાસિખ (યોગ્ય)

ભૂત કાળ ઉ પુ. એ. વ.	કર્તારિ	કર્મણિ
અગત (તેણે અધિકાર ચલાવ્યો)	મુઆમલત (મામલત, મામલા, અધિકાર; (કિ. વા.)	
કળલ (તે આગળ થયો)	મુકાનિલા (તુલના; કિ. વા.)	
ળરક (તેણે આશીર્વાદ હીધો)		મુળારક (આશીર્વાદ પામેલું; મુખી)
લકય (તે મળ્યો)	મુલાકાત (મળવું તે; (કિ. વા.)	
નસાફ (તેણે ન્યાય કર્યો)	મુનસિફ (ન્યાયકર્તા)	ધનસાફ (ન્યાય; કિ. વા.)
નસાઅ (તેણે લખ્યું)	મુનશી (લેખક)	
અમન (તેણે વિશ્વાસ કર્યો)	ઇમાન (વિશ્વાસ; કિ. વા.)	
૧૧૬ (તેણે ઇચ્છ્યું)	મુરીદ (ઇચ્છનાર) ઇરાદા (ઇચ્છા; કિ. વા.)	મુરાદ (ઇચ્છિત; ઇચ્છા)
કરર (તે બોલ્યો)	ઇકરાર (વચન; કિ. વા.)	
સલમ (તે મુખી થયો)	મુસલિમ (મુસલમાન, ધાર્મિક)	ઇસલામ (મુસલમાની ધર્મ; કિ. વા.)
જરય (તેણે શુદ્ધ કર્યું)		મુજરા (સન્માન, ભેટ)
અલક (તેણે આશ્રય હીધો)		તઅલ-લુકા (તાલુકા, આશ્રય- સ્થાન, ભૂમિ, ધન, વગેરે)
મદય (તેણે હિસાબ રાખ્યો)		મુતસદી (ગણનાર)

કવચ (તેણે બદલ્યું)

લશય (તેણે શોધ્યું)

દ્વત (તેણે બદલ્યું)

કવચ (તેણે મદદ કરી)

મશય (તેણે બતાવ્યું)

અખર (તેણે વિશ્વાસ કર્યો)

ખયર (તે નિવડ્યો)

દ્વચ્ચ (તેણે ઇચ્છ્યું)

હસન (તેણે પૂરું કર્યું)

ખસર (તેણે ટૂંકું કર્યું)

શગલ (તે કામે લાગ્યો)

તકવુષ (ઉપાન્તર, લેદ, કિ વા
વિશે તખલુષી=ખોટું, બદલેલું)

તવાશ (શોધ, કિ વા)

તક્ષવત (તક્ષવત, કિ વા)

તકાવી (તગાઈ, મદદ, કિ વા)

તમાશી (તમાશા, કિ વા)

ઇઅતિખાર (ઇતખાર-વિશ્વાસ
કિ વા)ઇખતિયાર (અખત્યાર, અધિકાર,
કિ વા)

મુદ્દઆ (મુદ્દા-ઇચ્છા)

હિસાબ (કિ વા)

મુખતસર (ટૂંકું કરેલું)

મશગૂલ (કામે લાગનાર)

—અક્ષરબદ્ધ—

અક્ષર ૨૬મું

હિન્દ-આર્ય પ્રાકૃત ભાષાઓ: ગુજરાતીનું તેમાં સ્થાન

આર્ય ટોળી અને તેમનો ફેલાવો—પ્રાચીન મમયમા કેટલીક આર્ય ટોળીઓ ઉત્તરના સામાન્ય નિવાસસ્થાનમાંથી શુદાય અને એશિયાના જુદા જુદા ભાગોમાં ફેલાઈ ગઈ, પ્રાચીન સંસ્કૃત ભાષા પ્રાચીન ઈરાની ભાષાને ઘણી મળતી છે એવેસ્તામાના ઘણા ભાગ થોડાજ નિયમને અનુસાર વેદિક સંસ્કૃતમાં લાવી શકાય છે આર્ય ટોળીઓ જુદી થઈ ત્યાર પછી સંસ્કૃત અને ઈરાની ભાષાનો વિકાસ જુદો અને સ્વતંત્ર રીતે થયો.

કેટલીક આર્ય ટોળી ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ આવી હાલ જેને પૂર્વ અફઘાનિસ્તાન કહે છે ત્યાં વસી અને કેટલીક કાબુલ નદીની

ખીણદ્વારા પંજાબમાં વસી. આ પ્રમાણે આર્ય પ્રજાની જુદી જુદી ટાંચી જુદે જુદે સમયે હિંદુસ્તાનમાં ઘણા સૈકા સુધી આવ્યા કીધી.

* મધ્ય પ્રદેશ—ગંગાચમુનાનો પ્રદેશ મૂળ મધ્ય-દેશ કહેવાતો. અહિં બોલાતી ભાષા શુદ્ધ થતી ગઈ. વેયાકરણોએ ૯૦ સં ૫૦૦ પૂર્વે ૮૦૦ને આશરે બ્યાકરણ રચી તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ મુદ્રક કર્યું. એ ભાષા તે સંસ્કૃત ભાષા. ત્યાંના સામાન્ય અશિષ્ટ લોકોની અશુદ્ધ ભાષા તે પ્રાકૃત ભાષા. પ્રાકૃત ભાષા એટલે લોકભાષા. સંસ્કાર પામેલી ભાષા તે સંસ્કૃત અને તેનું બ્રહ્મ રૂપ તે પ્રાકૃત.

મધ્ય દેશ ને આસપાસનો તથા બાહ્ય પ્રદેશ—મધ્ય દેશની આસપાસ પૂર્વ, પશ્ચિમ, અને દક્ષિણમાં વૈદિક સમયમાં પણ ખીણ આર્ય ટાંચી વસતી હતી. આ પ્રદેશમાં હાલનું પંજાબ, સિંધ, ગુજરાત, રજપુતાના, અયોધ્યા, અને બિહારનો સમાવેશ થતો હતો. કાલક્રમે મધ્યદેશની વસ્તી વધતી ગઈ અને એ પ્રદેશના લોકોએ પૂર્વ પંજાબ, રજપુતાના, ગુજરાત, અને અયોધ્યા જતી લીધાં. રજપુતાના અને ગુજરાતમાં વસેલી જતોનો વિચાર કરીશું તો આ બાબત સમજાયે. ઇ. સ.ના ૧૨મા સૈકાને અન્તે રાઠોડોએ ગંગાચમુનાના મધ્ય દેશમાં આવેલું કનોજ છોડ્યું અને મારવાડ જતી લીધું. જેપુરના કહવાહા લોકો અયોધ્યાથી આવ્યા હીએ એમ કહે છે અને સોજંડીઓ પૂર્વ પંજાબમાંથી રજપુતાનામાં દાખલ થયા. માદ્યોનું મૂળ સ્થાન મથુરા હતું, ત્યાંથી તેઓ ગુજરાતમાં આવ્યા. આ વચલા પ્રદેશની ભાષા પર મધ્ય દેશની ભાષાની અસર થઈ અને તેથી એમાં બોલાતી ભાષા મિશ્ર ભાષા છે. જેમ મધ્ય દેશના લોકો ત્રણ

* બાબુએ ફેલાયા તેમ એ વચલા પ્રદેશના—ગુજરાત, રજપુતાના, પંજાબ, ને અયોધ્યાના—આર્ય લોકો પણ પૂર્વ અને દક્ષિણ તરફ ફેલાયા. પશ્ચિમ તરફ તેઓ ઠેઠ દરિયા લગણુ વસ્યા હતા, તેથી તે તરફ

દેવાવાનો અવકાશ ન હતો આ કારણથી તેઓ દક્ષિણમાં મરાઠા પ્રદેશમાં અને પૂર્વમાં ઓરિસા, બંગાળ, અને આસામમાં ફરી વળ્યા

વિભાગ—આ પ્રમાણે હાલમાં હિંદ—આર્ય ભાષાના નીચે પ્રમાણે ભા. ૧ ધર્મ શકે છે

૧ મધ્ય દેશની હિંદ—આર્ય ભાષા—પશ્ચિમ હિંદી એ ગંગા-યમુનાના પ્રદેશ અને તેની ઉત્તરદક્ષિણે જોવાય છે તેમાં સામાન્ય રીતે પશ્ચિમે પૂર્વે પત્તણથી પૂર્વે કાનપુર લગણનો પ્રદેશ આવે છે

૨ વચલા પ્રદેશની મિથ્ર ભાષા એ મધ્ય દેશની ત્રણ બાજુએ, પૂવ, પશ્ચિમ, અને દક્ષિણે જોવાય છે પત્તણી (મધ્ય પત્તણની), શુજરાતી, રાજસ્થાની (૨૪પુતાના અને તેના આસપાસના પ્રદેશની), અને પૂર્વ હિંદી (અયોધ્યા અને તેના દક્ષિણ પ્રદેશની)

૩ બાહ્ય ભાષા—કાશ્મીરી, પશ્ચિમ પત્તણની, મિધી (શુજરાતના સીમા પ્રદેશની), મરાઠી, ઉર્દૂ (ઓરિસાની), બિહારી, બંગાળી, અને આસામની ભાષા

પાલી, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ—ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે સંસ્કૃત એન્થે શુદ્ધ સંસ્કાર પામેની કેળવાયલા શિષ્ટ વર્ગની ભાષા એ ભાષા હાલ છે તેવી તે મમયે મૃત ભાષા ન હતી, પણ હવંત ભાષા હતી હવંતી ભાષામાં હમેશાં વિકાર થયા કરે છે ગદ્યા જોલનારાના ઉચ્ચાર સરખા શુદ્ધ હતા નથી તે અનેક રીતે અશુદ્ધ થાય છે આ કારણે ઉપરાત, આર્ય પ્રજા અને અનાર્ય પ્રજાના સંબંધમાં આવવાથી તેનું અશુદ્ધ રૂપ થયું એ અશુદ્ધ રૂપનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સ્વરૂપ તે પાલી ભાષા પાલી એ જોદોની પવિત્ર ભાષા હતી પાલી કરતા વધારે અશુદ્ધ થયેલું સંસ્કૃત ભાષાનું સ્વરૂપ તે પ્રાકૃત ભાષા પ્રાકૃતમાં બ્રહ્મતા યદિ જે સ્વરૂપ થયું તે અપભ્રંશ. એ અપ મશમાંથી હાલની દેશી ભાષાઓ ઉદ્ભવેલી છે

પ્રાકૃત ભાષા: વિભાગ—પ્રાકૃત ભાષાઓના મુખ્ય બે ભાગ કરી શકાય:—૧. મધ્ય દેશની પ્રાકૃત ભાષા અને ૨. બાહ્ય પ્રદેશની પ્રાકૃત ભાષા. મધ્ય દેશની પ્રાકૃત ભાષા તે શૌરસેની, મથુરાની આસપાસનો પ્રદેશ દૂરસેન કહેવાતો, તે ઉપરથી એ પ્રાકૃત ભાષાનું નામ પડ્યું છે. ગંગાચરનાનો પ્રદેશ એ પ્રાકૃતનું મધ્ય સ્થળ હતું અને પશ્ચિમ તરફ લાહોર સુધી અને પૂર્વ તરફ ગંગા-જમનાના સંગમ સુધી એ ફેલાયતી હતી. મધ્ય પ્રદેશના લોકો બહાર ફેલાઈ ગુજરાત ને રજપુતાનામાં વસ્યા, તેમની સાથે શૌરસેની ભાષા પણ તે પ્રદેશોમાં ફેલાઈ.

બાહ્ય પ્રદેશની પ્રાકૃત ભાષાઓને શૌરસેની સાથે જોડતો સંબંધ હતો તેના કરતાં મોડોમોડો વિશેષ હતો. માગધી, અર્ધમાગધી, અને મહારાષ્ટ્રી એ પ્રાકૃત ભાષાઓ હતી. માગધીનું મુખ્ય સ્થળ મગધ, અર્વાચીન દક્ષિણ બિહાર હતું. પશ્ચિમ તરફ તે કાશીપર્યન્ત ફેલાયતી હતી. એ ભાષાના પ્રદેશ અને શૌરસેનીના પ્રદેશની વચ્ચે અર્ધ-માગધીનો પ્રદેશ હતો. મહારાષ્ટ્રી એ મહારાષ્ટ્રની ભાષા હતી. એ રાજ્ય નર્મદાથી કૃષ્ણાપર્યન્ત હતું.

શૌરસેનીની અપભ્રંશ ભાષા તે નાગર અપભ્રંશ. એ અપભ્રંશ ગુજરાતમાં ને રાજસ્થાનમાં બોલાતી. સિંધમાં વ્રાહ્મ અપભ્રંશ હતી.

સંસ્કૃત ને દેશ્ય શબ્દ-શૌરસેનીમાં સંસ્કૃત શબ્દ ઘણા છે. બાહ્ય પ્રદેશની ભાષાઓમાં દેશ્ય શબ્દ ઘણા છે. દેશી ભાષાઓમાં તત્સમ, તર્જીવ, અને દેશ્ય શબ્દો છે. એ દેશ્ય શબ્દો ઘણે ભાગે બાહ્ય પ્રદેશના તર્જીવ શબ્દજ છે. પંજાબીમાં તત્સમ શબ્દો ઘોડામાં ઘોડા અને જંગલીમાં વધારેમાં વધારે છે.

દેશી ભાષામાં અન્ય શબ્દો—વળી દેશી ભાષાઓમાં દ્રાવિડ ભાષાના શબ્દ પણ ઘૂસવા પામ્યા છે. તેમજ કારસી અને કારસીદ્વારા અરબીમાંથી પણ ઘણા શબ્દ દાખલ થયા છે. ઘણા વખત સુધી

મુગવ કચેરીમા ફારસી ભાષા સભ્યતા અને સાહિત્યની ભાષા હતી, તેથી તેમાથી એ શબ્દ આવ્યા છે

પશ્ચિમ ને પૂર્વ હિંદી અને તેની બોલીઓ—ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે ગંગાચમુનાનો પ્રદેશ અને તેની ઉત્તરદક્ષિણનો ભાગ તે પશ્ચિમ હિંદીનો પ્રદેશ છે અને એની પશ્ચિમે પગાપીનો પ્રદેશ અને પૂર્વે પૂર્વ હિંદીનો પ્રદેશ છે

પશ્ચિમ હિંદી ને પૂર્વ હિંદીની ઝેની, પ્રાન્તિક બોલીઓ વિષે જાણવું જરૂરનું છે પૂર્વ હિંદીની એક અગત્યની પ્રાન્તિક બોલી અવધી છે, તે અયોધ્યામા બોલાય છે પશ્ચિમ હિંદીની બોલીઓમા ઘુંઢેલી ઘુંઢેલખડમા, ઘજભાષા મથુરાની આસપાસ, કનોજ મધ્ય ગંગા ચમુનાના અને ઉત્તરના પ્રદેશમા, અને હિંદુસ્તાની એ હિંદી ને ઉપવા ગંગાચમુનાના પ્રદેશમા બોલાય છે આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાની એ પશ્ચિમ હિંદીની એક પ્રાન્તિક બોલી છે અને શૌરસેની પ્રાકૃતમાથી ઉર્દૂવી છે હિંદીની આસપાસના પ્રદેશની એ કુદરતી ભાષા હતી ખતરમા એકઠો વનારો ઘણો ભાગ એ ભાષા બોલતો આથી તે ખતર ની ભાષા થઈ અહિંથી તે મુગવ દાવણીની ભાષા થઈ અને ખાદ્ શાહના અધિકારીઓએ તેને હિંદુસ્તાનના બધા ભાગમા ફેલાવી એમા ઉર્દુ ને હિંદી એ ભિન્ન બોલીઓ છે ઉર્દુ એ મૂળ દાવણીની ભાષા હતી મુગલોના સમયમા ફારસી દરબારી ભાષા હોવાથી ઉર્દુમા ખૂબ ફારસી શબ્દો દાખલ થયા બધારભમા ઉર્દુ ભાષા હિંદ-આર્ય ભાષા છે, તેપર તેમા એટલા બધા ફારસી શબ્દ છે કે તે ફારસી ન જાણનારને મમજવી મુરડેલ પડે છે અગ્રેજ લોકો હિંદુસ્તાનમા આવ્યા પછી ઉત્તુ ગદ્યસાહિત્ય ઊભું થયું ફાર્સી વિવિજમના મહા વિદ્યાવયમા પાઠ્ય પુસ્તકોની જરૂર પડી તે પૂરી પાડવા એ સાહિત્ય દયાયુ એજ વખત ફાર્સી વિવિજમના બીજા શિક્ષકોએ હિંદુસ્તાનીના હિંદીચરણને જન્મ આપ્યો ઉત્તમાના ફારસી શબ્દો કાઢી નાખી તેને

બહુલે તેમણે સંસ્કૃત તર્જીવ ને તત્સમ શબ્દો દાખલ કર્યા. આ બોલી ઘણી લોકપ્રિય થઈ અને હાલ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના જે લોકો ઉર્દુ વાપરતા નથી તેમની એ ભાષા છે. આ હિંદી બોલી પણ ઉર્દુની પેઠે અંગ્રેજ લોકોના અમલથી શરૂ થઈ છે. એ કાવ્યને માટે ભાષ્યેજ વપરાય છે. કાવ્યને માટે અવધી કે યજ્ઞભાષા વપરાય છે. ઉર્દુમાં સ્વાભાવિક વિકાસ થયો છે અને તેમાં પુષ્કળ કાવ્ય છે. આ પ્રમાણે ઉર્દુ એ દેશ-વાયલા મુસલમાનોની ફારસી બનાવેલી હિંદુસ્તાની છે અને હિંદી એ દેશવાયલા હિંદુઓની સંસ્કૃત બનાવેલી હિંદુસ્તાની છે. હિંદુસ્તાની તો હિંદીની આસપાસના પ્રદેશની લોકસામાન્ય ભાષા છે. આ રીતે હિંદુસ્તાની, ઉર્દુ, અને હિંદી, એ પ્રાન્તિક બોલીઓનાં નામ છે, પશ્ચિમ હિંદીને પૂર્વ હિંદી એ બે ભાષાનાં નામ છે, પ્રાન્તિક બોલીનાં નથી.

પ્રાકૃતમાં વર્ણ—સંસ્કૃતમાં વર્ણ છે તેજ દેશી ભાષાઓમાં છે; પરંતુ પ્રાકૃતમાં અને દેશી ભાષામાં નવા ઉચ્ચાર જન્મ પામ્યા છે. સંસ્કૃતમાં ઇ ને ઈજ્ઞ હતા; પરંતુ પ્રાકૃતમાં ને દેશી ભાષામાં હ્રસ્વ ઇ ને ઈ તેમજ દીર્ઘ ઇ ને ઈ ઝંને બેવામાં આવે છે. પ્રાકૃત-માંથી ઇ ને ઈ જતા રહી તેને બહુલે ઇ ને ઈ થયા છે. એજ સમય-માં જ ઈ ને ઈ ઝાથે આવતા થયા. દેશી ભાષામાં, એ બે સ્વરો મળી જઈને અનુક્રમે ‘એ’ ને ‘ઓ’ થયા. બાહ્ય પ્રદેશની ભાષાઓમાં ‘એ’ ને ‘ઓ’ને નમ્ર કરી ‘ઈ’ ને ‘ઉ’ કરવા તરફ વલણ છે. દેશી ભાષાઓમાં સંસ્કૃત ભાષાના સંયુક્ત વ્યંજનનો કઠિન ઉચ્ચાર કાઢી નાખી મરણ ઉચ્ચાર કરવા તરફ વલણ છે, તેથી પ્રાકૃતમાંના શબ્દોનું એક વ્યંજન લોપાઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે; જેમકે,

સં. દસ્ત; પ્રા. દત્ત; શુજ. હાથ.

દેટલીક દેશી ભાષાઓમાં ‘હુથ’ અને ‘હાથ’ ઝંને છે. પંજાબીમાં માત્ર ‘હુથ’જ છે. સિંધીમાં પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થતો નથી, તેથી ‘હુથ’

રૂપ છે બાહ્ય પ્રદેશની ઘણી ભાષાઓમાં મહાપ્રાણ વર્જવાની વૃત્તિ છે; તેથી કાશ્મીરી, મરાઠી, ને બંગાળીમાં ‘હાત’ શબ્દ છે.

ગુજરાતી ને રાજસ્થાની—ગુજરાતી ને રાજસ્થાની ભાષાઓ વચ્ચે ઘણા નિકટનો સબંધ છે એકજ હિંદી ભાષાની એ બંને બોલીઓ છે. શં ટેસિટોરિનું માનવું એવું છે કે ઈ સ ના ૧૫મા સૈકા સુધી ગુજરાતમાં ને પશ્ચિમ રજપુતાનામાં એકજ ભાષા ચાલતી તે ભાષાને તેઓ પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની કહે છે એ ભાષા ગુજરાતી તેમજ મારવાડીનું મૂળ છે. પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીને આપણે જૂની ગુજરાતી કહીએ છીએ એ બેનો પ્રદેશ આખા ને હિંદીથી અરબી સમુદ્રપર્યન્ત છે. ગુજરાતી એ સુબર્ષ ઈલાકાના હરિયાકિનારાના પ્રદેશમાં દક્ષિણે છેક દમણથી તે ઉત્તરે પાલણપુરના બ્રિટિશ પ્રાન્ત સુધીમાં તેમજ વડોદરા, કાઠિયાવાડ, વગેરેના દેશી રાજ્યોમાં બોલાય છે અને રાજસ્થાની રજપુતાના અને મધ્ય હિંદના એની પામેના ભાગોમાં બોલાય છે.

ગુજરાતી: પ્રાન્તિક બોલીઓ—ગુજરાતીમાં અગત્યની પ્રાન્તિક બોલી નથી પારસી, મુસલમાનો, ને હિંદુઓના ઉચ્ચારમાં ફેરફાર છે. પારસી અને મુસલમાનોમાં દન્ત્ય અને મૂર્ધન્ય વ્યંજનોને સેળસેળ કરવા તરફ વલણ છે હિંદુઓમાં પણ શિષ્ટ અને અશિષ્ટ વર્ગોમાં તેમજ ગુજરાતના સર્વ ભાગોમાં ઉચ્ચાર સરખા નથી. ઉત્તર તરફ પહોળા ઉચ્ચાર અને શકાર અને દક્ષિણ તરફ શકારને બદલે સકાર ને હકાર તરફ વધારે વલણ છે એથી ઉત્તર, ઉત્તર તરફ અશિષ્ટ વર્ગોની બોલીમાં હકારનો સકાર થાય છે (‘મોહનલાલ’ ને બદલે ‘મોસનલાલ’) ઉત્તરમાં ‘ક’ અને ‘ખ’ ને બદલે ‘ચ’ ને ‘છ’ થાય છે—‘દીકરો—દીચરો,’ ‘જેતર—છેતર’ કાઠિયાવાડ ને સુરતમાં ‘હુંને,’ ‘હુંથી’ જેવા રૂપ વપરાય છે અને ચંદાતરમાં ‘જેનરા,’ ‘જાડા,’ ‘આખ્ય,’ ‘રાખ્ખ,’ ‘મૂખ્ય’ જેવા રૂપ વપરાય.

છે. ‘આંખ્ય,’ ‘મૂચ્ય’ એવાં યકારવાળાં રૂપ અમદાવાદમાં પણ વપરાય છે. કાડિયાવાડમાં ‘કિને,’ ‘કિનાથી,’ ‘ખજર આવ્યા નથી,’ ‘ઊભવું,’ ‘આવેલ,’ ‘વતલેલ’ જેવાં રૂપનો પ્રયોગ ભેવામાં આવે છે. આમ સહેજસાજ ફેર દેખાય છે, તોપણ રાજસ્થાનીમાં છે તેવી ખુશ્કી પ્રાન્તિક બોલીઓ નથી. રાજસ્થાનીમાં મેવાડી, માળવી, મારવાડી, ને જેપુરી જેવી પ્રાન્તિક બોલીઓ છે. એમાંની મારવાડી ને જેપુરી સાથે, તેમાં પણ વિશેષે મારવાડી સાથે, ગુજરાતીને ઘણું નિકટનો મંબંધ છે.

સૌરાષ્ટ્રી—ઉત્તર ગુજરાતની જૂની પ્રાકૃત ભાષા સૌરાષ્ટ્રી હતી. મધ્ય દેશના લોકો ગુજરાતમાં ને રજપુતાનામાં ફરી વળ્યા તેમની પ્રાકૃત ભાષા શૌરસેની હતી. ગુજરાતી ભાષા એ સૌરાષ્ટ્રીની અને શૌરસેનીના અપભ્રંશરૂપની બનેલી છે ને તેમાં શૌરસેનીના અપભ્રંશનું પ્રાધાન્ય છે.

લિપિ—ગુજરાતી ને રાજસ્થાની બંને સંસ્કૃત લિપિને મળતી લિપિમાં લખાય છે. સંસ્કૃત લિપિ તે નાગરી લિપિ છે. રજપુતાનામાં એ લિપિના પ્રકારને મહાજની લિપિ કહે છે. ગુજરાતી લિપિ ઉત્તર હિંદુસ્તાનની કેથિ લિપિને ઘણી મળતી છે. નાગરી લિપિનો ઉપયોગ ગુજરાત કરતાં રજપુતાનામાં વિશેષ છે.

દેશી ભાષાઓનો સુકાળ—પ્રાકૃત સંદર્ભોમાંના વચ્ચતા સંયુક્ત બ્યંજન-માંથી એક લેખાઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થવાનો નિયમ ગુજરાતીમાં સાર્વત્રિક છે; હિંદીમાં ધણે ભાગે પ્રવર્તે છે, સાર્વત્રિક નથી. પરંતુ પંજાબીમાં પ્રાકૃતની જે ભેદભાસ કાયમ રહે છે.

સં. મ્લગ્નમ્; અપ-મન્નલ્; હિંદી-મખખલ્; ગુજ-માખલ્

સં. દત્તઃ; અપ-દત્ત્વ; પૂર્વ ને પશ્ચિમ હિંદી-દાપ; ગુજ-દાપ; પંજ-દ્દાપ

સં. કર્મ; અપ-કમ્મ્; હિંદી ને ગુજ-કામ; પંજ-કમ્મ

સં. સત્યમ્; અપ-સત્ત્વ; હિંદી-સૌય; ગુજ-સાયું; પંજ-સુચ્ય

હિંદી 'એ' ને ઓ'ના ગુજરાતીમાં 'એ' ને 'ઓ' થાય છે. હિંદી વેદ-ગુજરાતીમાં, હિંદી ચૌદા, ગુજરાતીમાં ચૌદો રાજસ્થાનીમાં એથી પણ નવ સ્વરૂપ અને હિંદીમાં ઘણા સંજ્ઞામાં 'હ' હોય છે તેનો ગુજરાતી ને રાજસ્થાનીમાં 'અ' થાય છે

હિંદી લિલે ગુજરાતી લેલે

હિંદી દિન ગુજરાતી ને રાજસ્થાની દન

વળી, હિંદી 'ઉ' ને બદલે ગુજરાતીમાં ને રાજસ્થાનીમાં 'અ' થાય છે

હિંદી જુન, ગુજરાતી ને રાજસ્થાની તમે

ગુજરાતીમાં સરકૂત ને પ્રાકૃતની પ્રાકૃત જ્ઞાપ્ય પ્રદેશની મરાઠીની પેઠે નપુંસક સિંગ શ્લોક છે હિંદીમાં નથી મરાઠીમાં રહેલો જાતિ છે પશ્ચિમ હિંદી અને રાજસ્થાનીની પ્રાચીન ભાષાઓમાં નપુંસકના મોટા મોટા દાખલા મળે છે અન્યથા માત્ર પ્રમાણ સર્નામમાં નપુંસક નિમ છે

ઉત્પત્તિ અને જમાણી સિવાય બીજી બધી દેશી ભાષાઓમાં વર્તમાનકાળનો અર્થ બદલાયો છે, તેથી તેની સાથે 'હ' કે 'હો' ધાતુના રૂપ વાપરવા પડે છે ગુજરાતી, સિંધી, પંજાબી, અને હિંદીમાંથી આપણે જોતા રહ્યો છો, પણ મરાઠી, ઉત્તરી, ને બંગાળી, એ બાહ્ય ભાષાઓમાં રહ્યો છે ગુજરાતીમાં અને મળ ભાષામાં બિંધકાળ છે આ સ્વતંત્ર કાળની વાત કદી મિશ્રકાળ, બહુધા હૃદયને અગ્ર મણી તેની સાથે સાદાસરના ક્રિયાપદના કાળના રૂપ વાપરવાથી થાય છે જૂની મળભાષામાં વર્તમાનકાળના અપભ્રંશના રૂપ બદલાયા વિનાના જેવામાં આવે છે તેમજ સિંધી, ગુજરાતી, ને પંજાબીના વર્તમાનકાળના રૂપ અપભ્રંશ પામીને આવ્યા છે અપભ્રંશમાં જેવો બિંધકાળ છે તેવો ગુજરાતીમાં જેવામાં આવે છે, કેમકે અપભ્રંશ શૌરસેની સાથે જોડાયેલી છે અને શૌરસેનીના બિંધકાળના પ્રત્યય પામી ગુજરાતીમાં બિંધકાળનો 'સ' પ્રત્યય આવ્યો છે વળી શૌરસેનીનો અવ્યયહૃદયને પ્રત્યય દ્વજ, જ લોપાઈ, સિંધી, ગુજરાતી, પંજાબી, ને રાજસ્થાનીમાં ફાળે રૂપમાં મોટામ પડે છે

આ પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષા શૌરસેની પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ માંથી ઉદભવી છે તે ને રાજસ્થાની, અને, પશ્ચિમ હિંદીની પ્રાચીન ભાષાઓ જેવી છે અને જેપુરી ને મગવાડી સાથે ગુજરાતીને ઘણા સંબંધ છે



પ્રકરણ ૩૦મું

શબ્દસિદ્ધિ

ઉપસંહાર-‘સંસ્કૃત’ એટલે શુદ્ધ, સંસ્કાર પામેલી, શિષ્ટ વર્ગની ભાષા; અને ‘પ્રાકૃત’ એટલે સામાન્ય લોકો જોયો એવો સંસ્કાર પામ્યા નહોતા તેમની ભાષા. સામાન્ય લોકોમાં આર્ય તેમજ દ્રિદના મૂળ વતની અનાર્ય લોકોનો સમાવેશ થાય છે. સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત એ કંઈ તદ્દન જુદીજ ભાષા નહોતી. સંસ્કૃત ભાષાનુંજ બગડેલું સ્વરૂપ તે પ્રાકૃત. ઉચ્ચારની ખામીથી અને અન્ય પ્રગ્લના સમાગમથી સંસ્કૃત ભાષામાં બગાડ થઈ પ્રાકૃત ભાષા થઈ. જે પ્રાકૃત સંસ્કૃતને બહુ મળતી છે તે પાલી. એ સિઆમ, સિલોન, અને બ્રહ્મદેશના બોલોની પવિત્ર ભાષા છે.

પાલી: વિકાર-પાલીમાં જે શબ્દ શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ છે અને બાકીના જે ઉચ્ચારશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ફેરફાર થઈ અનેલા છે. ઉચ્ચારનો પ્રયત્ન જેમ અને તેમ જોઈ કરવો એ બીજા એ નિયમોમાં રહેલું છે. સંસ્કૃતમાંનાં ઘણાં રૂપ જોઈ કરી વ્યાકરણને સરળ કરવામાં આવ્યું. જે રૂપ જરૂરનાં ન લાગ્યાં તે કાઢી નાખ્યાં, સાદરૂપને પોરણે નવાં રૂપ દાખલ થયાં, અને જૂનાં રૂપ ઉચ્ચારથી જુદા થઈ નવા સ્વરૂપમાં રહ્યાં. નામ અને ક્રિયાપદનું દ્વિવચન બહુ જરૂરનું ન હોવાથી જતું રહ્યું. ચતુર્થી ને પંચમી માત્ર અકારાન્ત પુંલિંગમાં ને નપુંસકમાંજ રહી; બીજા શબ્દોમાંથી નીકળી ગઈ. પછી સંબંધવાચક હોવાથી ઘણી વ્યાપક છે. મહાભાષ્યમાં એની વ્યાપકતા એના સૌ અર્થ છે એમ કહી દર્શાવી છે. ચતુર્થીના અર્થ પછીથી કહી શકાય છે. પંચમીના અપાદાન સિવાયના ઘણાખરા અર્થ તૃતીયાના અર્થ સાથે એકરૂપ છે અને અપાદાનનો અર્થ તત્ પ્રત્યયથી દર્શાવી શકાય છે. સંસ્કૃતમાં ૧૯૧ ગણના ઘણા ધાતુ છે, તેને: વિકરણ અપ્રત્યય પાલીમાં બીજા ગણોને પણ લગાડવામાં આવ્યો. ધાતુને આદેશ થાય છે તે સંસ્કૃતમાં અમુક કાળ અને અર્થમાંજ થાય છે; પણ પાલીમાં તે સર્વ કાળ ને અર્થમાં કરવામાં આવ્યા.

સંસ્કૃત: પાલી: પ્રાકૃત: અપભ્રંશ-પાલીથી વિશેષ પ્રશ્ન થયેલી

ભાષા તે પ્રાકૃત અને પ્રાકૃતથી પણ વિશેષ ભ્રષ્ટતા પામેલી ભાષા તે અપભ્રંશ અપભ્રંશ એ પ્રાકૃત અને અર્વાચીન દેશી ભાષાનું વચ્ચું પગથીઉં છે

વિષય-સસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશદ્વારા ગુજરાતી ભાષામાં આવતા શબ્દોમાં કેવો ફેરફાર થયો છે તે આ ગ્રંથરચયી જણાશે

સ્વરોના ફેરફાર

જે પાસિનાં વ્યંજનોમાં એકજ સ્વર હોય તેા ઉચ્ચાર કરવો અપરો પડે, માટે એમાંના એકને ઠેકાણે અસવર્ણ સ્વર થાય છે

‘અ’નો અસવર્ણ સ્વર

અજ્ઞમ્-ઈદુ } ‘અ’નો ધ’
પ્રગલ્ભમ્-પિગળ(વ)

વરણ-વરણી-વરણી-‘અ’નો ઉ’

‘અ’નો ‘એ-વચનમ્-સહનમ્-વહનમ્-રહનમ્-તમનમ્-કેહ(વુ), રોહ(ડ), વેહ(વુ) રેહ(વુ), સે(વુ)-તમનમ્નું પ્રાકૃત ત્હનમ્ છે તેનું લેહ(વુ),’ ‘સે(વુ)’ થાય છે. એજ પ્રમાણે ‘કેહવુ’ ‘સેહવુ,’ ‘વેહવુ’ વગેરેમાં પ્રથમ સ્વર ‘એ’ છે હાલ સામાન્ય પ્રચાર ‘કહેવુ’ ‘સહેવુ,’ ‘રહેવુ,’ વગેરે લખવાનો છે

ફારસી ને અરબી ભાષાનાથી વ્યુત્પન્ન થયેલા શબ્દોમાં પણ આ નિયમ પ્રવર્તેલો જણાય છે -

રેહમ, તેહસીલ, જેહર, કેહર, કેહસત

અફ્ઝિ-અફ્ઝી

દાયા-પ્રા સેજ્ના, સેજ-સજ્જન

મયોદયા-પ્રા યરહો-વેર

વત્તિ-પ્રા વત્તી-વેલ

મરી-મેસ

મર્ગી-માગેર

વાહવા-પ્રા વાહવા-વેગુ-વાગુ

મરાગીમાં પણ અનો એ થાય છે

અનો કે ‘આ’નો ‘અ’

સં. નિયમ-મ. નેદેમી

„ પટન „ પેઠ

મદ્દનમ્ „ ઘેળે

‘અ’ નો ‘આ’ અને ‘આ’ નો ‘અ’

અધીન-આધીન

આવાસ-અવાસ

અશોક-આસો

આપોશન-અપુશન

‘અ’ નો ‘ઓ’

અર્પર-ખોપરી

‘પ’ ને ‘ઉ’ ના ઉચ્ચાર કરતાં ‘અ’ નો ઉચ્ચાર કોમળ છે. એ ઉચ્ચાર કરવામાં ‘પ’ અને ‘ઉ’ ના નોટલી શબ્દની ગતિની જરૂર નથી. આ કારણથી ઘણા શબ્દોમાં ‘પ’ અને ‘ઉ’ ને જાહેરે ‘અ’ થાય છે.

‘પ’ નો ‘અ’

હરિશ-હળદર-હળદ

પ્રતિષ્ઠાવા-પડછાયો

ચારિત્ર-વાદળ (વર્ણ્યત્વય મધ)

પરીક્ષા-પ્રા. પરિક્ષા-પરખ, પારખ

નિરીક્ષણ-પ્રા. નિરિક્ષણ-નિરખ(વું)

(સવર્ણ સ્વરનો નિયમ)

વિમૂતિ-ભમૂતિ

વિલગ (વિ+લગ્)-વળગ(વું)

વિમૂચ (વિ+મૂચ)-વમાસ(વું)

વિદગ્ધ-વાયવડંગ

મિલ (મિલ્)-મળ(વું)

કિટ-કોટ; મ. કટ-કાટ

ગર્મિણી-ગામણી

શિયિલ-પ્રા. સદિલ-દીધુ

મિલ (મિલ્)-મળ(વું)

લિપ્ત (લિપ્)-લખ(વું)

મિષ-મસ

ચિન્તા-ચન્તા

કટિન-કઠણુ

તિમિર-તમર

વિયમ (કમ્)-વસમું

વિક્રય (યઃ)-વકો

વિવટ (વિ+વટ)-જમડ(વું)

પિણ્ડ-પંડ

વિમૂટ-(કમ્) વધૂદું

સવર્ણ સ્વરનો

નિયમ

‘પ’ નો ‘ઉ’

વૃથિક-વીધુ

શિષ્ય(શિષ્ય)-સૂધ(વું)

ગૈરિક-ગેર

વિદીન-વિદ્ય-વિદ્યોભો(‘ઉ’યર્ધ‘ઓ’)

‘ધ’ અને ‘ઉ’ના ઉચ્ચાર કરતા ‘ઐ’ અને ‘ઔ’ના ઉચ્ચાર ક્રામળ છે એમા ‘ધ’ અને ‘ઉ’ના ઉચ્ચારમાં કરવી પડે છે તેટલી છલ ઊંચી કરવી પડતી નથી આથી ઘણા સમયોમાં ‘ઇ’નો ‘ઐ’ અને ‘ઉ’નો ‘ઔ’ થાય છે

ઇ નો ‘ઐ’

વિભીતક (વમ્)-અપ વહેડડ-ખહેડુ

દાદિન-દાડેમ

પીઠિકા (તુ ઇ વ પીઠિકયા)-પેઠે

પિન્ડ -પ્રા પિંહો-વેંને-પેંડો, પિંડો

વિટ્ટિ-વેઠ

ઉત્તીલ (ઉદ્ધત્તીલ)-ઉંઠેય(વુ)

વિરાગ-વેરામ

સીમન્ત-સેતી-થી

વિતરિત-વેંત

નિશુક-કેસુડા

સીમ-નેવ

‘ઉ’નો ‘ઔ’

કર્ણ-કાખર

પુન -પણ

કુટુમ્બ-કુટમ્

વિણુ-વીજ(ળી)

ગુણ-ગણ

મનુષ્ય-માણસ

ધૂધ -જીથો

સુરજા-સુરત જા-સુરમ

દુષ્કાલ-ડકાળ

ધુ ધર (ધરધરી=આરભરી)

સુક્ર-સુગટ

સુદર્ત-મહારત સુરત

હાહુદ-ઉંદર

હાપાનય -અપાસરો

સુલક્ષણ -સલખણો

ઉચ્ચગ્ન-(કમ્) અજવાણી

પુત્ર -પડીએ

મુલ્યોત્તમ-પરમાતમ

સકુન-સકેન (મામ્)-સુકેન

(વર્ણુધસર)

ભગુદ અમર (સવર્ણુ રવરનો નિયમ)

ભગુસ્વર્તિ-અમરમતી

ગુલક-ગલગ (ગરવી ગુજરાત), ગરુડા

કુમુદ્મ -કસુંબો

કુકુમ-કુડ

ગુમ્બ-ગૂમળ

ગુડી-ગલોર-ગળો

મુકુ -મનો-મોડ (ર ૧૨૦ ૧૫૫)

पुरोहित-परोत

लघुन-लसधु

यागुरिष्ठ-वाधरी (रने वीध गूनो 'ध')

'उ'ना 'अ'.

नरुर-नेरुर (नू. अ.)-नेवर

'उ'ना 'आ'

मुल-भा. मुह-भोह, भोहु, भोहु

गुह-गोर

ताम्बुल-तम्बाग

पुलकम्-भा. पोत्वम-पोथी

मुद्र-भा. मुग-भोग

उद्गार-आ. उद्गार

तु-तो

वदीचक-आ. (आ.) दीच

उद्भव-आ. उद्भव

उत्सव-आ. उत्सव

पूजक-पूजक-इ. पूज-इ. पूज

मुद्रा-मोगरी-मुगरी-भोगरी

'अ' ने 'आ'ना अनुक्रमे 'अ' ने 'आ'

गौरिक-भा. गेरिक-गेर

तेलम्-भा. तेल-तेल

वेदिक-भा. वेदिओ-वेदिआ

वेदाहिक-भा. वेदाहिक-वेदाही

देवल-देवाल-भा. सेरलो-देवाल-

सेवाग

वेर-वेर

'अ' ने 'आ'ना अनुक्रमे 'अ' ने 'आ'

फेन-धीध

वेदना-वीध (यं. ध)

सुपुन-सपूत

विद्वप-वरवो

भूमि-भा. भूड-भोय-भोय

मुस्ता-मोत्या-भोय

मुक्त-मोको-भो. (जी.)

कुट्ट-कोट्ट-को. उ

कुटी-कोटी-को. (आ.)

उदाल-कोदालो-को. (आ.)

उच्छीर-आ. सीसु-कु

उचर (उद+चर)-आ. (उ)

उत्प (उद+उत्)-आ. (उ)

उद्गिर (उद+गिर)-आ. (उ)

कुम्पति-कुम्प-को. उ

सौभाग्यम्-भा. सोहग-सो. (आ.)-सु. (आ.)

मौक्तिकम्-भा. मोक्ति-भो. (आ.)

गौर-भा. गोरो-गे. (आ.)

वौवन-भा. जोवन-जो. (आ.)

औषध-भा. ओषध-ओ. (आ.)

पौष-भा. पोष-पो. (आ.)

वैल-वे. (आ.)

सौय-सु. (आ.)

સ્વરોનો વ્યસય

વિન્દુ-મુઠ (સ્વરોનો વ્યસય થઈ
અ-સ 'ધ' ભાષાય છે)

સ્મશુ-મૂઝ

પરિવિશ-(પરિ+વિશ)-પીરસ(વ)

કોલાહલ-કળાહોળ

શકુન-સુકન

કટિ-કેડ (સ્વરવ્યસય થયા પછી-
'ધ'નો 'એ' થઈ)

મગિનીપતિ-પ્રા મણીવર્દ-અનેવી
(મર્જન-'એન-એન'નું 'એન')

જ્ઞના ફેરફાર

જ્ઞમાં સ્વર ને વ્યજનનું તત્વ, બને મળેલાં છે. તેમાં વ્યજનનું તત્વ સ્વરને ગોળુ છે વાળસનેથી પ્રાતિશાખ્યમાં કહ્યું છે કે સ્વરનું તત્વ રૂની પૂર્વે ને પછી છે. જ્ઞમાંનું સ્વરવર કઠસ્થાનમાં કે તાડ-સ્થાનમાં ઉચ્ચારાય છે, તેથી 'જ્ઞ'નો 'અ' કે 'ધ' થાય છે 'ર'નું તત્વ 'રિત્ત', 'રણ' જેવા ફેરફારથી બધાય છે

'જ્ઞ'નો 'અ' કે 'આ'

મૃતકમ્-અપ૦ મહત્-મહ(ડ)

મૃદુ-મા. મત્-મઠિ

મૃદ્ધ-પ્રા મ્નો-વડો, વડીલ, વડેરા

મ્જન-રણ (જ્ઞનો ર)

મ્જન-પ્રા મ્જો-કહાન

મૃત્તિકા-પ્રા મૃત્તિકા-મૃદિકા-મિદિકા
-માડી, દિ. મિદી

મૃત્ક-પ્રા મ્જન-મ્જુઆ

મૃત્ક-પ્રા. મ્જન-મ્જોઆ

મૃત્ક-પ્રા. મ્જન-મ્જોઆ

મૃત્ક-પ્રા. મ્જન-મ્જોઆ

મૃત્ક (મૃત્ક)-દાખવતુ

મૃત્ક (મૃત્ક-સર્વિયુ)-મટ(વ),

મટાડ(વ)

મૃત્ક-વતાકે (વિમ્જ)

'જ્ઞ'નો 'ધ'

મૃત્ક-અપ દિમમ-કધ્યુ (વર્ણ
વ્યસય)

મૃત્ક-પ્રા દિદો-દિદો

મૃત્ક-પ્રા દિદિ-દિઃ દી (૧૫૩.
દીટ પનાર મળે છે)

મૃત્ક-પ્રા. દિમદ-દિસે

મૃત્ક-પ્રા દિમમ-શિયાળ

મૃત્ક-પ્રા માદધર-માદધર-મદિધર

મૃત્ક-પ્રા વિદધર-વિદધર-વીદધર

મૃત્ક-મમિમ-અમી

મૃત્ક-વિન્દુઓ-વીધુ-ધી

માનુ-માદ-મા

भानु-भाद-भाधु
 जामातृ-जामाद-जामोर्ध
 वृत्त-विट्-वीटुं
 शन्न-सिंग-सींग; (सिभ(डु)
 मृष्ट-मिट्ट-मीटुं
 पृथ-(पृथ=३४ आपत्तुं)-पीट(उ)
 पृष्ठ-प्रा. पिट्ट-पीड
 कृत:-प्रा. कियो-कीयो।
 कृत-प्रा. पिभ-धी

मृत्यु-प्रा. मिथु-भीय(तु)
 कृषि-प्रा. किसि-डीस
 कृपा-किरपा
 गृध-प्रा. गिद्ध-भीध
 मातृका-प्रा. माङ्गा-भाध
 भ्रानृकः-भाङ्गो-भाध
 कद्वि-रिद्धि (कते रि)
 भ्रातृजः-भत्रीजे
 गृह्य-गरिस्ती

‘ક્ર’ને ‘ઉ’

સામાન્ય રીતે આકૃષ્ટવ્યંજનની અસરથી આકૃષ્ટ વ્યંજનની પછીના 'ક્ર'નો 'ઉ' થાય છે.

मृतः-भा. सुभो-भुभो
 पृष्ठम्-भा. पुष्टं-पुष्ट
 प्रच्छ-पृच्छ-भा. पुच्छ-पुच्छ(तुं)
 मातृध्वमुच्चा-भा. मातृध्विभा-भा.सी

બ્રાહ્મકઃ-પ્રા. માહમો-ભાઉ (મરા.)
 વૃદઃ-ભુઝે
 સ્મૃતિ-સુરત
 બ્રાહ્મગયા-ભાઉ (બે)મર્ધ
 શ્ર(શ્વ)-પ્રા. સુગ-સુધ(૩)

ઉપસર્ગમાં કે અન્ય પદલાગમાં આદિ 'અ'નો કે આદિ બીજા જાણે
સ્વરનો લોપ (જેટલેક સ્થળે આખા ઉપસર્ગનો લોપ થાય છે.)

અન્યન્તર-બીજર
 અન્યર્થ=(પાસે)-બીડ
 અન્યજન-બીજ(વું)
 અપિ-પ્રા. વિ ('દુ બી આવસ'
 પારસીએ. 'બી'ને 'પથુ'ના
 અર્થમાં વાપરે છે. દિ. મી)
 ઉપવિટ્ટ-પ્રા. ઉવડટ્ટો-મેઠા; દિ. વેટા
 ઉપવિશ (ઉપ+વિશ્વ)-પ્રા. ઉવરશ-મેસ
 સંપન્ન-વન્ન-અન(વું)
 વિપ્રગ્ધ-સદ્ધ-સદ્ધું

અવગ્રાણ-અચાવ(વું), દિ.
 વચાના; મરા. વચાવિળે
 અરધટ-રેટ
 અરણ્યમ્-પ્રા. રણ્ય-રણ્ય
 અરણિ (કાણી; કનિષ્ઠિકા ખેદાર-
 રાજેશી જ્યેની રીતે મુદ્દી વાળી
 કાણીથી લાખો કરેલો હાથ)-
 રેટા
 આવમન-મહા (વર્ણ્યસય થઈ)

ઉપજન (=કિચેરો, આદિ 'અ' ઉમેરાય છે.)

મિથ્યા-અમથું

મર્ત્તના-અમૃતના

સ્તોપ-અસ્તોપ

રિષ્ટ-અરિષ્ટ

મોહન (મુહ=મુઝાનું)-અમુઝણ ('અમુઝાવે અનિશે અંગ'-ધીરાકૃત 'સ્વરૂપ')

વિદેશી શબ્દમા પણ સ્વરવિપરિણામના દાખવા મળી આવે છે થોડાકે નીચે આપ્યા છે —

જાહેર (જાહિર અ.)

જાલમ (જાલિમ અ.)

જુમાની (જુમાન ફા. = જુમા)

તમાસો (તુમાશા ફા.)

દાખલ-દાખલો

(દાખિલ-દાખિલા અ.)

દેદાર (દીદાર ફા.)

જાનવર-જનાવર (જાનવર ફા.)

કસૂર (કુસૂર અ.)

કાફર (કાફિર અ.)

કાફિયો (કાફિના અ.)

કાબિલ (કાબિલ અ.)

ખનેલ (ખનલ અ.)

જનસ (જિન્સ અ.)

જરૂર (જુરૂર અ.)

રિવાજ (રવાજ અ.)

રેશમ (રીશમ ફા.)

લહેજત (લઝઝત અ.)

લેમાસ (લિમાસ અ.)

વકિનાત (વકાલત અ.)

વાકિફ (વાકિફ અ.)

વાજખી (વાજિખી-

જરૂરિયાત, અ.)

ખાખર (ખાખર ફા.)

ખદામ (ખાદામ ફા.)

પેશવા (પીશવા=આગેવાન, ફા.)

સ્વરભારનો નિયમ

જયારે વિદેશી ભાષામા ઉપાન્ત સ્વર પર ભાર પડે છે, તેથી અન્ત સ્વર લોપાઈ ઉપાન્ત સ્વર દીર્ઘ થવાનું વળણ છે આ નિયમને અનુસારે તદ્ભવ શબ્દોમાં અન્ત 'આ,' 'ઇ,' કે 'ઉ'નો=શાન્ત-અનુચ્ચરિત 'અ' થાય છે

દાખલા:—

દ્યુતિ-વિમત
શ્મુરુલય-સાસર
આશ્રય-આસર-રેા
ગતિ-ગત
વિપત્તિ-વિપત
રીતિ-રીત
ગણિ-રાશ
પદ્ધતિ-પદ્ધત
જાતિ-જાત
મધુ-મધ
નિશ-નીદ; મરા. નૌદ
દ્રાણ-દરાખ
પરીણ-પ(પા)રખ
ભસ્મિ પ્રા. બટ્ટી-હાડ

જિહ્વા-પ્રા. જિભા-હા
વાર્તા-વાત
શય્યા-પ્રા. મેજા-સેજ
સંજ્ઞા-પ્રા. સજ્ઞા-સાન
મગિની-પ્રા. મદની-મદિની-મિન
મહિયો-ભેસ
કુશિ-કૂખ
શદ્ધિ-વેલ
રજની-પ્રા. રવળી-રેન
રાત્રિ-પ્રા. રાણી-ખાણુ
રાત્રિ-પ્રા. રત્તી-રાત
વિગ્ન-પ્રા. વિગ્ન-વીજ(ળી)
ભક્ષિ-પ્રા. ભક્ષિ-આખ
પાશ્વ-પાસે-પાસ

અસંયુક્ત વ્યંજનના દેશર

નિયમો:—

૧. સામાન્ય રીતે આદિ વ્યંજનમાં દેશર થતો નથી.

દાખલા:—

કટાદ-કડાઈ
કપદ-કડી
કોવિલ-કોવલ

નમ્ર(કમ્)-નામ્
મુટિ-મુડ
સૂચિ-સોચ

અપવાદ:—એકજ છે.

કન્દુક-પ્રા. મેંદુકો-મેડી; હિં. મેંદા; મરા. મેંદ

૨. વચ્ચે વ્યંજનોમાં અધોપને બદલે ધોળ થાય છે; કેમકે અધોપના ઉચ્ચાર કરતાં ધોળ વ્યંજનના ઉચ્ચારમાં ઓછો પરિશ્રમ પડે છે. આસનળીનું દાર સ્વાભાવિક રિયતિમાં હોય છે ત્યારે મોંમાંથી ને ધ્વનિ નીકળે તે નાદ. આસ કે અધોપ અક્ષરના ઉચ્ચારને માટે

(આસ લેવા સાર) આસનજાતા દારને વિસ્તારવું પડે છે આથી આસ-અધોય કરતા નાદનો-ધોયનો ઉચ્ચાર સહેનો છે પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે અનાદિ, અસયુક્ત એવા કેટલાક વ્યંજન સોપાઈ ગય છે, પરંતુ દેશી ભાષામાં કેટલેક સ્થળે સોપ મવાને બદલે ઉચ્ચાર-શક્તિના નિયમ પ્રમાણે અધોયના ધોય વર્ણ યાય છે

દાખલા —

‘કૂ’નો ‘ગૂ’

કાક-પ્રા કાઓ પણ શુદ્ધરાત્રીમાં
‘કાગ’, કાગ(ડા) હિં પણ
મરા ને બમા મા પણ ‘વાગ’
શબ્દ છે, સિં વાગુ

સકલ-પ્રા સમલ (સયલ)-સમગ્ર
(સપણુ, ‘સ’ મદ્દાપ્રાણને લીધે
‘ગૂ’નો ‘ધૂ’)

મકલ-મગલ

પ્રાકાર-ગૂ ય પમાર(કાલ)

વક-નગ(સું ‘લ’ સ્વાર્થિક)

વહાલ-કગાન

કદળ-કાકણુ પણ હિં કળવ

કોટ-નેહ

વર્ચદ-પલગ

મુકલ-મુગ

કાર્યકર-કલામરો કાળમરો

મૂક-મૂએ

શાક-સાગ(નું માડ)

‘ગૂ’નો ‘ગૂ’

સૂચ (સૂચ) સૂચ(વુ)

વણ-પ્રા વિગ્ર-ગૂ ય વિ-ગ
(અવધારણુવાચક)

લવચ-લગ

‘દૂ’નો ‘દૂ’

કીટ-પ્રા કીટો-કીટો

કર્પ-પ્રા કર્પો-કર્પડ

કટાદ-પ્રા કર્પાહો-કટાદ-કટાદી

વટ-પ્રા વટો-વડ

વટ-પ્રા વટો-વડો

માલ-માલકમ્ માલિ-માલુ

પોલક-પ્રા પોલકો-પોલો

પટિકા-પ્રા પટિકા-પટી

કપાટ (નારણુ)-કપાડ

કટિ-કેડ

સાપિકા-સાડી

પત્ત-પ ળી-પડાગ

पट्टः-प्रा. पट्टो-पडो(पडधम)
 पटोल-परवण ('२'ना '२' यर्ध)-
 भरा० पटवळ
 मुडट-भोऽ (भडड)
 रफोट (स्फोटयति, स्फुट् धातु)-इऽ(वु)
 शोट (शोटयति, शुट्)-तोऽ(वु)
 रट (रटति, रट्)-२३(वु)
 राटि-(लडार्ध)२३
 कटु-कडवुं

कटक(म्)-कडु
 तट-तड
 कुकुटः-कुडडो
 बटुकः-भडवे (भडुभो)
 वाटिका-वाडी
 वीटिका-भीडी
 कच्छटिका-प्रा. कच्छाटी-कडडी-
 खट-भड
 खटी-भडी

'ल'ना भूर्ध-य '२' यर्ध '३'

पत (पत्-पडवुं)-पड(वु)
 प्रतिघातः-पडधो
 प्रतिवेशी-पडोसी
 प्रतिच्छाया-पडछाये
 विभीतकम्-अप. बहेडडं-भेडडु (डं)
 कौतुक-डोड

हरीतकी-प्रा. हरडई-हरडे
 मृतकम्-अप. मडडं-भड(डुं)
 उत्खात (उद्+खन्-भेऽ(वुं)-डिभेड-
 (वुं)-डिभड(वु)
 प्रतिशाल-पड (२) साण
 प्रतिघृष्ठा-पडपूठ
 प्रतिपद्-पडवे

'ल'ना '६'-'धु'

जामाता-हि.भां दामाद
 स्फुरत् (स्फुरन्ते वर्त० कृ०)-प्रा.
 कुरन्दो-इर-डो; भरा० करीन्दो

कन (कम्)-अप० कीदडं-डीधु
 पीत (कम्)-अप० पीदडं-पीधु
 कुन्द-कुँड

'पू'ना 'पू', क्वयित् 'भू'

वापी-वाव
 कूपः-कुवे
 ताप-ताव
 गोपाल-गोवाण
 कच्छपः-डायभो (वू ने प् परस्पर
 भडलाय छे.)

कपाट-प्रा. कवाड-कभाड
 प्राप (प्र+आप् भेणवतुं)-पाम(वु).
 प्रा. पाव
 शिष्य-प्रा. सिखव-सिसभ
 दीपः-दीवे
 मण्डपः-भाडवे

નિપત(નિપત)-નિપત(વ)

સ્વપન(વમ્)-સમર્થ

દારણી-ખમ્બી

કપર્દ-કોડી, મરાઠ કવચી-કવચીયર્ધ

કસપદ-પ્રા. કમલ-કમોળી

આપદ-આપદા

પ્રપા-પરવ(ડી)

ચાપોરકટ(ઉલ્કટ=ભીષણ)-ચાવડા

સપાદ-સપા

મપપ-સરસવ

મપ(મપ-વા.નુ)-વા.વ

વિક્રપ-વરવે

પ્રમ્થાપ(પ્રમ્થા, સ્થાપય)-પાકવ(તુ)

અપવરક-એરડે (અવ-અડ-એ)

મન્પદ-મન્પદ-મન્પદ-વડેદ(ફે, ફના

દ ને ર જુદા યર્ધ)

કપિલ્ય-કોડ(પનો વ મર્ વનો સપ્ર-

સારણી ડ યર્ધ)

‘દ’ના ‘દ’

પઠ(પદ=પઠવુ)-પઠ(તુ)

વદ્વા-પ્રા. વાદા-દાદ

સિધિલ-પ્રા. સદિત-સીધુ

કુષ્ટ-કોડ

કુઠી-કોડી(એ)

કુટ(કુપ=ખેમતુ)-કોડ(તુ)

મઠ-મઠી

વેષ(વેષ=વિદાળવુ)-વેદ

વષ(વષ=વિકાળવુ)-કોડ-કોટો કોડી

‘દ’ના ‘ર’ કે ‘લ’ (ક, ર, લ પરસ્પર બદલાય છે) .

કોટ(કોટ=રમતુ)-એલ, એલ(વ)

(‘ર’ જવાથી ‘દ’ના મદા

પ્રાણ ‘ખ’ થયો છે)

ગુહ-ગોળ

સાલ-સાડ

સદાય-સદા

અતસી-પ્રા. અલસી-અળસી(‘ત’-

ના ‘દ’ પછી ‘દ’-‘ળ’)

પ્રસૂતિ-પસલી

પીઠ(પીઠ=પીડવુ)-પીલ(વ)

વેદ-એલો(‘દ’ના ‘ર’ યર્ધ)

કોટ-એલો(‘ર’ના લીધે ‘દ’ના

ના ‘ખ’)

દ્વાદશ-પ્રા. દ્વાદશ(‘દ’ના ‘દ’

યર્ધ ‘ર’)-અગ્યાર

દ્વાદશ-પ્રા. દ્વાદશ-દ્વાદ

ત્રયોદશ-પ્રા. તેરદ-તેર

પાલન-(વમ્)-પારણ

અગ્નિલિપ્ત-અગ્નિ

પોદ્ધ-પ્રા. સોલદ-સોળ

વોદદ-પ્રા. વો(વો) દ્વો-દોદ્દલા

દ્વસ-દ્વસ-દ્વસ

‘૧’નો ‘લ’ અને ‘લ’નો ‘૧’

નીલ-લીલું

નિમ્બ:-લીમ(ડા)

લાલ-નામર

‘સૂ’નો ‘લ’

બધી આર્ય-દિહ ભાષામાં આ વલણ છે; પણ પંચળી ને સિંધીમાં વધારે છે.

ગુજરાતીમાં અસિદ્ધ વર્ગમાં મુખ્યત્વે દક્ષિણ ભાગમાં ‘સૂ’નો ‘લ’ કરવાની વૃત્તિ ધણી પ્રચલિત છે (સાક-સાક-હાક; સમજવું-હમજવું).

સપ્તતિના પૂનો બધી આર્ય-દિહ ભાષામાં હ થાય છે. સપ્તતિની મિથ્રા સંખ્યામાં આ ફેરફાર જણાય છે.

પ્રમૂત-પહાક (‘લ’નો ‘લ’ થઈ) પાપાળ-પહાણ (પૂનો લ થઈ)

‘૨’ને લીધે ‘લ’ થયો અને

‘સૂ’નો ‘લ’ થયો છે.)

દિવમ-પ્રા. દિમહ-દિહ, દહા(ડા)

‘સૂ’નો ‘લ’

શુષ્ક પ્રા. છુષ્ક-છા

‘મૂ’નો ‘વૂ’

મૂ આજ્ય અને અનુનાસિક છે, તેથી તેનો વૂ થાય છે.

કર્કન-કાકવ

કુમાર-કુંવર

ધૂમક-પ્રા. ધૂમક-ધુમા (‘મૂ’નો

‘વૂ’ થઈ લોપાયો છે)

નર્મદા-નર્મદા

વર્ધમાન-વડવાણ

મહામાત્ર-મહાવત્ર

મુગમતા-સગવડ

તારતમ્ય-તારતવ

આમ્ર-આંખ-આંખોઈ

આમલક(મ)-આંખણું(ળા)

ગોમય-ગોમર

તામ્ર-તાંબુ

મૂમિ-ભાંવ-ભાંવ (દિ.માં વૂ લો-

પાઈ મૂં)

રોમન-રૂઆ-વાં (વ લોપાઈ)

દન્સ વ્યંજનનાં મૂર્ધન્ય

દન્સ વ્યંજનનો ઉચ્ચાર કરવા કરતાં મૂર્ધન્ય વ્યંજનનો ઉચ્ચાર

કરનામાં વધારે મહેનત પડે છે. પ્રાકૃતમાં છે તેના કરતાં સંસ્કૃતમાં દન્ત્ય વ્યજનનો પ્રયોગ વિશેષ છે અને પ્રાકૃતમાં મૂર્ધન્યનો પ્રયોગ વિશેષ છે.

પ્રાકૃતમાં તેનો દ્વ યવાના દાખલા થોડા છે; પરંતુ દ્વનો દ્વ યવાના દાખલા ઘણા છે. જૂનો જ સામાન્ય છે.

કેટલેક સ્થળે સંસ્કૃત ને પ્રાકૃતમાં દન્ત્ય અને દેશી ભાષામાં મૂર્ધન્ય જોવામાં આવે છે; કેટલેક સ્થળે સંસ્કૃતમાં દન્ત્ય અને પ્રાકૃતમાં અને દેશી ભાષામાં મૂર્ધન્ય જોવામાં આવે છે, અને કેટલેક સ્થળે સંસ્કૃત ને પ્રાકૃતમાં મૂર્ધન્ય અને દેશી ભાષામાં દન્ત્ય જોવામાં આવે છે.

પત (પત્-૫૩વું)-પ્રા. પદ-૫૩(ત્ર)

પન-પ્રા. પત-૫૩-૫૩ીઓ

પતન-પ્રા. પટન-૫૩ (શહેરનો ભાગ), હિં. પટના

દસ (દસ-૩૨વું)-પ્રા. ડસ-૩૨(ત્ર), ડીસ, ડંખ

દહ (દહતે કર્મણિ)-પ્રા. હહ-હજાહ, દાહે; ડામ

દર-પ્રા. હર-૩૨, ૩૨(ત્ર), હિં. હરના તિલક (કર્મ)-અપ. તિલમક-ટીકું, ટીકડી (વ્યજનનાં વ્યસન સાથે)

દુલ-તોડો

દલતિ (દલ્-૩૩વું), પ્રા. દલદ-૬જે, દાળ, ડાળી (હિં. કાલ-સાખા), ડંબો

દુલિટ (વર્ણ્યસય સાથે)-ડુટી

દુટ (દુટ-૧૨૩)-પ્રા. મુટ-મુટ-૧૨(ત્ર), તેટો (ટાટો)

દુલ (દુલ્-૬૫૧૩), હોલ-ડાળી, ડાલ(ત્ર), ડાળો

દુહિતા-હોમા-દીંગળી

દર્મ-ડાલ (દને હીધ)

રોહિતક-રોહોડો (તેનો દ્વ યર્ધ દ્વ)

મૃતિકા-માટી

વદ-વડો

વૃષ (વૃષ્-૫૫૩વું)-વડ(ત્ર)

વર્ધ (વર્ધ-૩૧૫૩)-વાઠ(ત્ર)

કર્ત (કર્ત-૩૧૫૩)-કાટ(ત્ર)

દીપવર્તિ-દીવેટ

સાર્થ-સાડા

ઘન્યા-ધણુ

ધક્ (ધક્=નાશ કરવો)-પ્રા. ધક્-૬૬૧(ત્ર)-ધક્લ(ત્ર), ધક્લો

રટ (રટ=ચર્ચા)-૨૩(ત્ર); લટ(ત્ર)

દણ્ડ (દણ્ડ=સિક્કા કરવી)-પ્રા. હણ્ડ-૩૩, ડંડી, દંડો, દંડ(ત્ર);

દુડકો, દોડો, દોટો, દાટ(ત્ર), દાંડી, ડંડીઓ, ડંદો

ગનીય-પાણી

નનાન્દા-નણુ

માનુષ-માણુસ

કઠિન-કડ્ડણ

કઃ પુનઃ-કડળ-કોણ

નુયન-નેણુ

વંચન-વેણુ

સંવંશ-સાંડસી

વસામ્-(વસા=અરબી; પોષક અર્થ)-

વસાણુ

વિગાન-વગોણુ

ચાલની-આપણી-આણુણી

દુન્ધન-ધંધિણી

ધાના-ધાણુ

આત્માન-પ્રા. અળાળ-આપણુ

જન-જંથુ

તન (તન્=તાણુવું)-તાણુ, તાણુ(વું)

સદ (સદ્=નાશ પામવું)-પ્રા. સડ-

સડ(વું)

ઢોલા-પ્રા. ઢોલ-ઢોલ(વું); ડોળી;

ડોળો

શિયિન્-પ્રા. સકિલ-ઢીલ-ઢીલું

દોદ્દ-પ્રા. દોહલ-ડોપલ-લાં

મરાડી અને ઉત્કલીમાં દન્ધ તરફ

વિશેષ ધૃતિ છે.

મરા. રાઠી; હિં. ઢાઠી

મરા. ઘંઘા; હિં. ઢઢા

મરા. ઢીઢ; હિં. ઢેઢ

મૂર્ધન્યનો દન્ધ

કર્ણ-પ્રા. કર્ણ-કોન, (કર્ણ+સિન્,

અપ. કર્ણર્હિ-કર્ણી) કને

વર્ણ-પ્રા. વર્ણ-વાન

જૂર્ણકર્-અપ. જુર્ણક-જૂનું

વિજ્ઞપ (વિ+જ્ઞ; વિજ્ઞાપ્ય)-પ્રા.

વિજ્ઞવ-વિનવ(વું)

અરણ્ય-પ્રા. રણ-રાન

વિજ્ઞસિ-પ્રા. વિજ્ઞસિ-વિનંતિ

સંજ્ઞા-પ્રા. સજ્ઞા-સાન

મન્ય (મન)-પ્રા. મળ-માન(વું)

વજ્રોપવીત-પ્રા. વળ્લોવર્ધ-જનોઈ

જન્ય (વરનાં સિન્ઝધ) પ્રા. જઞ્ઞ-

જન

ગુજરાતીમાં 'ણ' છે ત્યાં હિન્દીમાં પણ શબ્દમાં 'ન' છે-
કોન, કઠિન, આપના, જન, માનુષ, વગેરે

વ્યંજનોનો લોપ

અનાદિ, અસંયુક્ત ક, ગ, જ, ળ; ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ, ય, અને વ બહુધા
લોપાય છે. પ્રાકૃતમાં વ્યંજનો લોપાયા પછી સ્વરો સંધિ થયા વિનાના રહે
છે; પણ દેશી ભાષામાં તેની સંધિ થાય છે. વ્યંજન લોપાયા પછી જ
કે આ રહે, તેની પહેલાં અ કે આ હોય તારે તેનો ઉચ્ચાર લઘુ પ્રયત્ન
ય જેવો થાય છે અને હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં એમ લખાય પણ છે.

અનાદિ 'ક'ના લોપ

કોકિલ-પ્રા કોદલ-કોપલ, હિ,
પ, સિં મા કોદર, હિંક મા
કોવિલ છે

કુમ્ભકાર-પ્રા કુમ્ભકાર-કુભાર
સુવર્ણકાર-પ્રા સુવર્ણકાર-સોણાર,
સોની, હિં સોનાર

ચર્મકાર-ચમાર

લોહકાર-લુહાર

મકુત-પ્રા મકલ-મોત (પાક, કાક)
મોર, મરના હિં, જ મા મોત
બઘકાર-પ્રા બઘવાર-અધર
શીતકાલક-પ્રા સીમઆ (યા) લમો-
ચિધાળો

મકુલસર-મકરસર-મોરસધી

સપ્તક-સોત

મુકુ-પ્રા મકલ-મોત

નકુલ-પ્રા નકલ-નોળ (નોળાઓ)

નારિક-પ્રા નારિક-નારિક

લગ્નકાલક-પ્રા લગ્નકાલકો-
હિનાળો

મૌલિક-પ્રા મોલિક-મોતી

યુક્ત-પ્રા યુક્ત-યુ

યુવિકા-પ્રા યુવિકા-યુધી-ઈ

સાદિકા-પ્રા સાદિકા-સાદી

તેલિક-પ્રા તેલિકો-તેલી

તામ્બૂલિક-પ્રા તમ્બૂલિકો-તમ્બૂળી

વિકાલક-અ વિકાલક-વિકાલક *

વાળુ

અનાદિ 'ગ'ના લોપ

મગર-પ્રા મગર-મેર (ગ'ના 'ઈ' થઈ),
ચાંપાનેર

સાગર-પ્રા સાગર-સાગર

દિગુણ-પ્રા દિગુણ-બહિષ્ણ (બહિષ્ણો
'ગ' પ્રક્ષિપ્ત)

મગિની-પ્રા મગની-મગિની-બેન,

પમ મા મેળ, વેન્દ સિંધી મા મેળ

મરા માં મહીન, બગા મા મદન છે

મૃગાલ-પ્રા મિયાલ-સિરાગ

મૃગાલ-પ્રા મગલ-મગલ (કવિતામાં વપરાય છે)

અનાદિ 'ચ'ના લોપ

સૂત્રી પ્રા સૂત્ર-મેત્ર, હિં ને મરા

મા સૂત્ર

સૌચિક સૌચ-સૌચ

વચન-પ્રા વચન-વેણુ (ચ'ના 'ઈ' થઈ)

વનનકમ્ અપ વનનક-નાનું, બાનું

રતચન્દન-રતચન્દન-રતાદળી

* મુરતના નામરામા વિગ્રાણુ રાજ વપરાય છે

અનાદિ 'જ્'નો લોપ

રાજા-પ્રા. રાજા-રાવા-૨૧૫

રાજપુત્ર-પ્રા. રામસત-૨૧૫૮

માઝન-પ્રા. માઝન-ભાણું

અનાદિ 'વ'નો લોપ

પિતૃયદ-પ્રા. પિદપર-વિદહર-પીયર

માતૃકઃ-પ્રા. માદઓ-માઈ

માનૃયદ-પ્રા. માદપર-માદહર-મહિયર

માતૃકા-પ્રા. માદઆ-માઈ

માતૃજાયા-પ્રા. માડજાયા-(ભાગ્યર્ધ);

ચતુર્વિક્ષતિ-પ્રા. ચડવીસા-ચોવીસ

દિ. મૌજાઈ

ચતુર્થ-પ્રા. ચડત્થ-ચોથ-ચોથું

ગતકઃ-અપ. ગમઅડ-અપે

ચતુર્ગુણ-પ્રા. ચોગુણ-ચડગુણ-ચો-

પીતલકમ્-અપ. પીમલડં-પીળું

મથુ-છું

પૃત-પ્રા. પિઅ-ધી

ચતુષ્ઠ-પ્રા. ચડઠ-ચોઠ

માતૃધ્વગૃહા-પ્રા. માડસિઆ-માસી;

પ્રતોસી-પોળ

દિ. મૌસી

વાઘલ-પ્રા. વાઝલ-વાપલ

મૃતકઃ-અપ. મુમડ-મુખે

વાયવત-પારેવે-તું

માતા-પ્રા. મામા-મા

અવારઃ-ઓમારે (અવના 'વ'નો ડ

જાતિ-પ્રા. જાઈ-મઈ

થઈ અન્ડ=મો, તુ લોપાઈ)-

જાતિફલમ્-પ્રા. જાફકં-જમફળ

ઓવારે ('વ' પ્રશેપક)

કેતકી-કેવડે ('વ' પ્રશેપક)

અનાદિ 'હ'નો લોપ

સાદિતવ્યયમ્-અપ. સાદઅવડં-આતું

વેદના-પ્રા. વેઅળા-વેણું (ચંદી)

રોદિતવ્યયમ્-અપ. રોદઅવડં-રોતું

કદહ-પ્રા. કયહ-કેળી

પાદોન-પ્રા. પાગોળ-પાઝળ-

હદય-(કમ્)-અપ. હિઅમડં-હહયું

પોણુ-પોણું

(સ્વરબ્યસયપૂર્વક)

સદિર-પ્રા. સદર-એર

વાદ-પ્રા. વાવ-પાવ(દળ); પાવ

કેદાર-પ્રા. કેઆર-કમારે /

(રી); પા

અનાદિ 'જ્'નો લોપ

કૂરઃ-પ્રા. કૂઓ-કુંઓ (કુવો);

દીપઃ-દીવો; દિ. દિવા; પં. દીઆ

દિ. કૂઆં; બંબ, ઉ. કૂઆ

લીજપૂર-પ્રા. લીજરૂર-લીજેડ

વિરામા-સી-વિઆસા-સી-આસા-સી

અનાદિ 'ચ'નો ભોધ

ચિવ-અપ વિત-વિત

| પાનીય-આ પાનિય-પાણી
| મદ્ય-આ. મદ્ય-મેદ

અનાદિ 'ચ'નો ભોધ

ઝીર-આ ઝીઝો-અપ, ઝીત-ઝીત કવિત-આ વાગો-વેડ-વેડો

ચિવ-અપ, ચિમદ-ચિમદદ-ચિમ-આ ચિમ-આ ચિમ-આ ચિમ-આ ચિમ-આ

દોડો (અપ-આ 'ડ' અપ (ડ વેપાઈ)

સ્વાધિક છે)

કવિત-આ ચિમ-આ-પુ

અનાદિ 'ચ'નો ભોધ

ચો નાં દિ-દો ને જાણીયા તેમજ પાણીમાં નિષ્ક્રિય રીતે
માપ છે, પણ મરણી, ગુજરાતી, અને સિન્ધીમાં કઈક એકાદ માપ છે.

માપ-અપ દિ-દો, પાણી, પાણી, પાણી, પાણી

માપ-અપ, પાણી, પાણી, પાણી, પાણી

પાણી

પાણી-અપ

પાણી-અપ

પાણી-અપ, પાણી, પાણી, પાણી

પાણી-અપ

પાણી-અપ

પાણી-અપ

પાણી-અપ

પાણી-અપ

પાણી-અપ

પાણી-અપ

પાણી-અપ, પાણી, પાણી, પાણી

પાણી-અપ, પાણી, પાણી, પાણી

પાણી-અપ

'ચ'નું સમસારનું (ઈ)

પાણી (ઈ)-પાણી

પાણી (ઈ)-પાણી

પાણી-અપ

પાણી-અપ

પાણી-અપ

પાણી-અપ

૨' પાણી નથી, પાણી છે

પાણી-અપ પાણી-અપ-અપ

'ચ'નો '૨'

પાણી (ઈ) પાણી-અપ

‘વ’

‘વ’ ‘વ્’ સાથે ગુંથવાય છે. સિંધી, ગુજરાતી, અને મરાઠીમાં ‘વ’ ને ‘વ્’ જુદા છે; બીજી બધી હિંદ-આર્ય બાપામાં એક છે.

‘વ’નો ‘ઉ’ (સંપ્રસારણ)

ત્વરમાણ-પ્રા.-તુરંત-તુરત, તરત
નવમી-નોમ
મકરાગ્ર-નોરતાં
કર્પારિકા-કોડી (વ્નો વ્ ધર્ષ)
આત્માગ્રિય-ઓરમાઈ (વ્નો વ્ ધર્ષ)
અવલમ્બ-ઓળંગો
અવલક્ષ (અલક્ષ)-ઓળખ(તું)

અપસર (અવસર-અડસર)-ઓસર(તું)
પ્રતિવેસી-પડારી
ઘવલ (કમ્)-ધોળું
કવલ-કોળીઓ
રસવતી-રસોડું
અવછાદય-ઓછાડ(તું)

‘વ’નો લોપ

હિંદીમાં તો ૨૧થી ૨૮ સુધીના સંખ્યાવાચક શબ્દમાં ચોથીસ ને છઠ્ઠીસ સિવાય બધામાં વ્ લોપાય છે. દ્વકોસ, ચાર્સ, તેર્સ, પચીસ, વગેરે. ગુજરાતીમાં ‘પચીસ’માં ‘વ્’ લોપાય છે.

‘વ્’નો ‘મ્’

મીઞાર-નમાર
લ્હન-પ્રા. ગિમિળ-સમણું
પ્રાવાર-પામર-રી

ધીવર-ટીમર
મુર્વન-સપરમો
અવસાવળ-ઓસામણ

લ્, ઘ્, ઘ્, ઘ્, મ્

સામાન્ય રીતે અલ્પગ્રાણ્ય લોપાય છે અને ‘હ’ ચીકણો હોવાથી કાવચ રહે છે. આ કારણથી ‘ખ્’ ‘ધ્’, ‘ધ્’, ‘ધ્’ ને ‘હ’ નો ‘હ’ થાય છે.

‘ખ્’નો ‘હ’

મુલ-મુહ-મો
સેલક:-પ્રા. લિહો-સહીઓ

સહો-પ્રા. સહી-સહી, સાહે(લી)
નસ-પ્રા. નહ-નહો(ર)

‘ધ’નો ‘હ’

મેઘ-પ્રા મેહ-મેહ, મેહ(બી)
 અરઘટ-રહેઠ
 પ્રાધૂર્ગક-પ્રા ધાનુજઙ્ગો-પરેણો
 પિનૃગૃહ-પ્રા પિદ્ધર-પિદ્ધર-પીયર
 હિ પીદર

માતૃગૃહ-પ્રા માદ્ધર-માદ્ધર-મહી
 ધર, મરા-માદર
 મૃષિગૃહ-પ્રા મૃદ્ધર ભાવર્ હિ મુવારા
 દેવગૃહ-પ્રા દેવધર-દેહર્

‘ધ’ કાચમ

ઘોટક-ધોડો
 ઘટ-ધડો

ઘર્ણિતવ્ય-ધૂમધુ

‘ધ’નો ‘હ’

પૃથુક-પૃથુઆ
 પ્રથમ-પહેલુ
 કથ(કથ-કહેલુ)-પ્રા કહ-કેહ(લુ)
 કથાનક-નિકા-પ્રા કથાનક-નિકા

કહાણી
 પૃથુલકમ્-પ્રા પૃથુલક-પોહણ
 મથિતકારી-મહિયારી

‘ધ’ કાચમ

મથિ-મઠિ
 મથિતવ્ય-મઠિલુ

મથિતવ્ય-મથુ

‘ધ’નો ‘હ’

ઘરિ-પ્રા -ઘરિ-ઘરેરે
 ઘરિ-પ્રા ઘરિ-ઘરિ
 સાધુ-પ્રા સાહુ-સાહુ(કાર)
 મધુક પ્રા મહુક-મહુ(કાર)
 વધૂ પ્રા વહૂ-વહુ
 ગોધા-પ્રા ગોદા-ધો(પાટલાધો)

હિ ગોદ
 ગોધૂમ પ્રા ગોદૂમ ધહ, હિ ગોદુ
 પરિધા-પ્રા પરિદા-પહેરુ
 (વર્ણવ્યસ્યથી)
 મધ્ય-મહિ

‘ધ’ કાચમ

‘યુદ્ધ-શુદ્ધ બીજ દેલી ભાભાઓમાં
 જુન રૂપ પ્રાપ્ત કરે છે ઉમાર-
 યોદ્ધા

ધાવજ-ધોખી-ખી
 ધવજ-ધોખી
 મા-‘ ધુમા-ધમધુ

‘बृ’ना ‘इ’

प्रभा-प्रा. पदा-प्रा. १०६
 शुभ (शुम्-शौभत्वं)-प्रा. सुह-
 सेह(उ)
 शोभायमानः-सोहाभये।
 सौभाग्य-प्रा. सोहाग-सोहाग
 आभीर-प्रा. आहीर-आहीर; हि.
 अहीर
 मू-प्रा. हो-हो(वुं)
 माण्डः-होडो-डी
 लम् (लम्-भेणवत्वं)-प्रा. लह-ले(वुं)

विमानम्-अप. विमानं-वहाणं
 वल्लभ-वहाल-लुं (वर्धुव्यत्यय)
 सुलभ-सहेल-लुं ”
 दुर्लभ-दोहेल-लुं ”
 प्रत्यभिज्ञाना-प्रा. पचहिआग-पिछाणु-
 वुं; ‘बृ’ना ‘इ’ ने ‘इ’ने
 क्षीय ‘बृ’ना ‘इ’ याय छ. हि.
 पहिचान
 विभञ्ज-वह्य(वुं)
 लामः-लाहो-हहाओ, हहावे।
 निमासय-निहाण(वुं)

‘श’, ‘पृ’ना ‘सृ’

छुण्डा-सुह
 मनुष्य-माधुस
 महिषी-भेस
 परिनिव (परिविष्ट-परिविषय)-
 पीरस(उं)
 कुमला-सांडण
 नाश (नश-नाशय)-नास(वुं)
 छुष्ककम्-सुहुं
 विशुक-डेर(हुं)
 शिरोनाम (कम्)-सरनाभुं
 शल्य-सात
 शिवा-सीसम

श्यामल(कम्)-सामभुं
 शकलः-सालो
 विश्रामा-विसामो
 शय्या-सेम
 शमन-समभुं
 शिष्य-सीहुं
 शर्प-सुप(हुं)
 शुद्ध(कम्)-सुहुं
 शोषः-सोमो
 श्रेष्ठि-सीडी
 दीपशलाका-दीवासणी
 श्यामाकः-सामो

‘गृ’ना ‘जृ’

शकन्-छाणु
 शेष-छे(हुं), छेड-छे-छेवट

शवक-प्रा. छाणक-छा(रि)
 शकटः-छडो

‘૫’નો ‘ખ’

જૂની ગુજરાતીમાં ‘૫’નો ‘ખ’ લખાય છે ને ઉચ્ચારાય છે
માપ (માપ્)-માખ(વું) | વિપ-વિખ

અદ્યપ્રાણનો મદાપ્રાણ

મદાપ્રાણ ને જિભાક્ષરને લીધે અદ્યપ્રાણનો મદાપ્રાણ થાય છે.

વનગ-પ્રા વનગ-૬ખસ (૫ને લીધે ૫નો ૬)	મિથ-પ્રા મિથ-બેગ (૫ને લીધે મૂનો મ્)
વાસિત-પ્રા વાસિત-ખાસી (૫ને લીધે ૫નો ૬)	વપર-પ્રા વળર-ખાપર (૫ને લીધે ૫નો ૫)
વરગ-૬રરી	ફોટ-ખોગો
વુગ-ખુસ-ખું	અપાય-અખઈ
દપ (દપ્)-ખસ(વું)	વાવેય-ખાધુ
દાપ-ખાઈ	કીચ્ક-ખીચો (કારણ વગર અપ-૫- નો મદા.)
અસ્થિ-પ્રા અઠિ-હાઠ	કૂપ-ખો (કારણ વગર)
પાથ-ખાસી	ચવિત-છક (કારણ વગર)
સંભર (સંમૂ-ગમર)-સાખર(વું) (૫ને લીધે મૂનો મ્)	મેવઢ-પ્રા મેવઢ-મેવઢ-મેડો
નિર્વાહ (નિર્વાહ-નિર્વાહય)-નિભાવ (વું) (૫નો ૬ થઈ મ્)	કોળ-ખૂલો
કુષાર-ખીચડો	કણઢ (કણ્)-ખાઠિ(વું) } કારણ વગર
	કૂટ-ખોડુ

અનુસ્વારનો ઉમેરો

બાવનારનું નાકમાંથી બાવવાનું વનણ આનું કારણ ॥

વક-પ્રા વક-વાક-કુ	વધિર-પ્રા વિંતુજ-વિધુ
અધુ-પ્રા અધુ-આધુ	અમ્ય-વાસ-વાંમ્
પુછ-પ્રા પુછ-પુંછ(ડી)	અધિ-પ્રા અધિ-આધ
માર્જાર-પ્રા મજાર-માજર	

વર્ણ્યસાસ

શેષ-પ્રા. શેષ-ફેક(વું)

ફર-૬૬૨-રે

સુક-પ્રા. સુક-૬૭(વું)

વદન-વદાલ-ધું

ધુલન-સદેલ-ધું

દુર્લન-દોદેલ-ધું

વિહાલ-બિહાડી

ચટકી-ચકલી

હુન્દી-હંદી

શાળી-નીશા

ચિકિલ-કીચક

નિશ્વપ-નિષ્ટ

(મા) ચમન-મઝલુ

વાચાલ-ચાવળું

દારિકા-દીકરી

અટાદન-પ્રા. અટાદન-અટાદ

ઘટાલય-ઘડિયાળ

પ્રાપ્ત્યન-પરે(૬)લે

ગુચ્છ-છાગ-ગું

પરિષા-પરે(૬)

કપેર-કરેલુ-લું

ચારાળી-ચાણીસી-બનારસ

મહારાષ્ટ્ર-પ્રા. મહાર-મહાર

બંજનોના પરચુરણ ફેરફાર

મૂયસી-મૂરસી

તિર્યચ્-તિર્યુ

પ્રત્યચ્-પ્રત્યુ (પ્રત્યયા)

નિત્યાવલીય-નિત્યાવળીઓ

શરમધુર-ખટમધુર

કપોળી-કોળી

મુલાસિની-સોલાસલુ

અધિક-અધક

મેંઘી-ઘિકા-મેંઘી

સંયુક્ત બંજનોના ફેરફાર

સંયોગ: પ્રકાર—દરેક વર્ણના પહેલાં ચાર બંજન પ્રબળ વર્ણ છે, બાકીનાં એટલે અનુનાસિક, અન્તઃસ્થ, અને ઊપ્પ, એ નિર્બળ વર્ણ છે. પ્રબળ વર્ણના જોડાક્ષર તે પ્રબળ સંયોગ, નિર્બળ વર્ણના જોડાક્ષર તે નિર્બળ સંયોગ, અને પ્રબળ અને નિર્બળ વર્ણોના જોડાક્ષર તે મિશ્ર સંયોગ કહેવાય છે.

પ્રબળ સંયોગ—ક, ગ, ઘ, અ, ઇ, ઈ, વગેરે

મિશ્ર સંયોગ—ચ, જ, ઝ, ઘ, ઙ, વગેરે

નિર્બળ સંયોગ—શ, સ, ણ, વગેરે

નિયમ

૧ પ્રથમ સંયોગમાં પ્રાકૃતમાં પ્રથમ વ્યંજન દ્વિતીયો મળતું થાય છે, અર્થાત્, પ્રથમ લોપાય છે અને દ્વિતીય બેવડાય છે. પછી બીજા અર્ધ સિંધી સિવાયની તમામ દ્વિદ-આર્ધ ભાષામાં પ્રથમ વ્યંજનનો લોપ થઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

સજ્ઞ-ના સજ્ઞો ખાડું
 સજ્ઞ-પ્રા સજ્ઞ-સા. પછી જ
 મત્ત-ના મત્ત બાળ પછી મત્ત
 સિં મત્ત
 સમ-પ્રા સમ-સાતું
 મુદ્ગ-પ્રા મુદ્ગ-મોગ
 ઠિકા-છીક
 મુત્તિ પ્રા સિપિ સીપ છીપ
 ઉત્કલ-(ઉદ્+કલ) પ્રા ઉત્ક-
 ઉત્કલ(વુ)
 ઉત્કલ-પ્રા ઉત્કલ-ઉત્કલ(ડા)
 હુગ્ધ-ના હુદ્-દ્ધ
 મુદ્ગ-ના મુદ્ગ-મોદ્ગ-મોગર-રી
 મુદ્ગ-પ્રા મુદ્ગ-કુળ(ડા)

સત્તુ-પ્રા સત્તુ-સાતું
 રત્ત-પ્રા રત્ત-રાત-તું પ રત્તા,
 સિં રતો
 મૌત્તિક-પ્રા મૌત્તિક-મૌતી
 ઘત્ત-ના સત્ત-સાત
 સત્તમ-પ્રા સત્તમ-સાતમ-મૌ
 સત્તદત્ત-પ્રા સત્તદત્ત-સત્તર દિ
 સત્તરદ
 સત્તતિ પ્રા સત્તતિ-સત્તરિ હત્તરિ
 સિત્તર
 હદ્ગમ-(હદ્+ગમ)-ગિગ(વુ)
 હદ્ગા-ગિગ(વુ)
 વદ્ગદ-પ્રા હદ્ગા-હદ્ગા
 મુદ્ગ-પ્રા મોદ્ગ-મોદ્ગ(જા)

૨ (જ) મિશ્ર સંયોગમાં નિર્મળ વ્યંજન પ્રથમની પૂર્વે કે પછી હોય તો પ્રાકૃતમાં નિર્મળ વ્યંજન પ્રથમમાં મળી જાય છે, અર્થાત્, નિર્મળ લોપાર્ધ પ્રથમ બેવડાય છે. દેશી ભાષામાં બેમાથી એક વ્યંજન લોપાર્ધ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

(ઞ) નિર્મળ વ્યંજન અનુનાસિક હોય અને પ્રથમ વ્યંજનની પૂર્વે આ યુગ્મ હોય તો તેનું અનુસ્વાર થાય છે. પ્રાકૃતમાં એવી સ્થિતિમાં પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થતો નથી પણ દેશી ભાષામાં થાય છે.

ક્

કુક્-પ્રા કુક્ક-પૃક
 વિચિત્ર (વિ+કૃ)-પ્રા વિચિત્ર-
 વિખર(તુ)

ળ

વચ-પ્રા વચ્છ-પાછી
 વચ્ચાત્-પ્રા વચ્છા-પાણુ
 વૃષિક-પ્રા વિઝ્ણુઓ-વીણુ
 વચિમ-પ્રા પ્રવિષ્ણમ-પૃ૨૭મ પચિષ્ણમ

સ્

હલ-પ્રા હય-હાય, પાળ૦ હલ્ય
 સિં૦ હય મરા બ૦ હિ૦ હાત
 કુલુમ્બરી-કોયમીર
 પ્રસ્તર-પ્રા વાપર-પૃત્થર
 મુસ્તા-પ્રા મોયા-મોય
 પુસ્તક-પ્રા પોચમ-પોપી
 અગતિ-અમધીઆ

સ્તન-પ્રા યન-યાન
 સ્થાન-પ્રા ણિણ-ની(ન્યું)
 અસ્તાય-(અણું ઉકું)-અયાગ
 સ્તન્મ-પ્રા યન્મ-યામ(નો)
 યમ(વુ)
 સ્તોત્ર-પ્રા યોત્ર યો(કું)
 સ્તાય-યકું

ટ

મુટ્ટ-પ્રા મુટ્ટિ-મૂઠી મુટ્ટી
 વપવિષ્કમ્-અપ૦ ઉવદ્દુત્-બેકું
 ષેટ્ટ વે ।
 દટ્ટિ-પ્રા૦ દિટ્ટિ-દીઠ (માયા દીઠ)
 દટ્ટ-પ્રા દિટ્ટો-દીઠો
 મૃટ્ટકમ્-અપ૦ મિટ્ટવ-મીકું
 યટ્ટિ-પ્રા લટ્ટિ-લાડી
 અટ્ટ-પ્રા અટ્ટ-આઠ

વટ્ટિ-પ્રા વટ્ટી-સાઠ
 ઉટ્ટ-પ્રા ઉટ્ટ ઝાટ
 ફટ્ટા-પ્રા ફા-ઉટ
 ધૂટ્ટ-પ્રા ધિટ્ટ-ધીટ
 અરિટ્ટ-પ્રા અરિટ્ટો-અરીટ્ટો
 ડલ્લિટ્ટકમ્-અણું
 તુટ્ટ-પ્રા તુટ્ટ-તૂઠપુ
 રુટ્ટ-પ્રા રુટ્ટ રૂઠપુ
 માયવૃટ્ટિ-માવકું

સ્થ

પ્રસ્થાપ(પ્ર+સ્થા) પ્રા વઘાવ પાઠવ(તુ)
 અરિય પ્રા અરિ હાડ(નું) હૂ યર્
 ૬ મહાપ્રાપુ હોવાથી ૬ થો(છે)
 એકસ્થ-એકકું

સ્થાનકમ્-અપ વાળડ-યાણું
 સ્થામ પ્રા યામ-દામ
 સ્થિત પ્રા યક યાક(તુ)
 સ્થન-દમ

ષ

પટકમ્-અપ. પટ્ટે-પાટું; પિટ્ટ-પીટ;	પુટિન્-કોટી-ડી(ઓ)
પુટ્ટ-પૂઠ	કોષ્ટ-કોડી, કોષ્ટ(ર)
અનુષ્ઠ:-પ્રા. અંગુષ્ઠો-અંગુઠો	પટકમ્-અપ. છટ્ટે-છટ્ટું
ઓષ્ટ-પ્રા. ઓઠ-ઠોઠ	મણિષ્ઠા-મણઠ
કુષ્ટ-કોડ-ડ	નિષ્ઠુર-પ્રા. નિઠુર-નઠોર
અષ્ટીલિકા-ઠળીઓ (આદિ અ હુમ)	

ષ્

શાષ્-પ્રા. શષ્-માશ્

ષ્

સ્પન્દ-પ્રા. પન્દ-૧૬-૧૬૦-૧૬૦

સ્ક

સંસ્કાર-પ્રા. સકાર-સકાર

સ્ફ

સ્ફોટક:-ફોસ્ફો	સ્ફટ (સ્ફટ)-ફટ(તું)
સ્ફુટ (સ્ફુટ)-ફટ(તું)	સ્ફટ્ટી-ફટ(કડી)

સ્, ષ્

સુનો ઉચ્ચાર વર્ગીય દન્ત્ય વર્ણની પેઠે દાંતના મૂળ સાથે જોડાના ટેરવાના સ્પર્શથી થતો નથી; પણ દાંતના મૂળ સાથે ટેરવાનો ઉપલોભાગ મોળ થઈ અડકે છે, તેથી થાય છે. આ પ્રમાણે સુનો ઉચ્ચાર તાલુચ્ચાની વર્ગીય વ્યંજનને મળતો છે. આથી સુનો મહાપ્રાણ અધોપ જ થાય છે.

અષ્ટસ-અષ્ટા-અષ્ટરા (અપ-અષ્ટ); (સિ.માં પણ એજ શબ્દ)	દિ. વાણ, વણ-વણ-વણો
વત્સ-પ્રા. વણ-વાળ(રડું); અચ્ચું;	ઉત્તમ-પ્રા. ઉચ્ચ-ઓચંગ

ધ્

સુનો ઉચ્ચાર ક્ષ્ નેવો શુદ્ધ યાય સારે પૂર્ણ તત્ત્વ મહાપ્રાણ. ત્વ ક્રમાં મળીને ધ્ થાય છે; પણ ક્ષ્ નેવો યાય-કેમકે ક્ષ્

કરતાં વૃન્દ ઉચ્ચાર સહેલો છે—સારે રૂને મળતો મદાપ્રાણ ને અ
ધોન છ થાય

અગ્નિ-પ્રા અગ્નિ-આખ

કુશિ-પ્રા કુશિ-કૃખ

મશિકા-પ્રા મશિકા-માખી

કામા-પ્રા રાગા-ખમા

દ્રાશા-દ્રાખ, દરાખ

પક્ષ-પક્ષે (ક પ્રતિભ) -પ્રા પક્ષ-
ખાખ, પાખ (સાધના અર્થમા)

રક્ષ (રક્ષ) -પ્રા રક્ષ રાખ(વુ)

અક્ષરકમ્-અપ અક્ષરકરક-અમ
રખુ

ઉપવ્યસ (ઉપ+વસ-પ્રા ઉવવસ)-
ઓખ(વુ)

ચો(ચૌ) છ (ચમ્)-ચોખુ

દાન (દાન=નાશ પામવુ)-અપ(વુ)

કુમુદા-પ્રા કુમુદા-કૃખ

મલ્લ-પ્રા મલ્લ-માખલુ

શિક્ષ (શિક્ષ) -પ્રા શિક્ષ-શીખ(વુ)

પરીક (પરિ+ક) પ્રા પરિક-પારિ-
રખ(વુ)

નિરીક (નિર્-ક) -પ્રા નિરિક-
નિરખ(વુ)

પ્રગાલ્ય (પ્ર+કાલ-પ્રગાલ્ય) -પ્રા પ
કાલ-પખાલ(વુ)

વિદ્યાલન-વીઝળ(વુ)

ગવાહ-ગોખ

કુરિકા-પ્રા કુરિકા-કુરી-કરી

શોદનકમ્-શુલ્

કર-કર(મર)

કીર-પ્રા કીર-ખીર

*કેવ પ્રા કેવ-ખેતર

જ્ય પ્રા રિજ-રીઝ

તઝ (તઝ) -પ્રા તઝ-તાસ(વુ)
તાઝ(વુ)

શિખ-શિખ-ખેવ-તરખેવ

અન રચવાળા મિશ્રસંયોગ

કંકટિકા-પ્રા કંકટિકા-કાકડી

અગ્નિ-પ્રા અગ્નિ-આય

માર્ગ-પ્રા માર્ગ-મામ

માર્ગ (માર્ગ) -પ્રા માર્ગ-મામ(વુ)

ગર્મ-પ્રા ગર્મ-ગમ

ગર્મિણી પ્રા ગર્મિણી-ગામણી

અપ(જ અર્થ) -પ્રા અપ-આપ

આદ્ય-અપ આદ્ય-આદ્ય આદ્ય

અમ પ્રા અમ-આમ

અમ પ્રા અમ-આમ(ળ)

વર્તિ અ વર્તિ વાટ

વર્તિકા-પ્રા વર્તિ(તિ)આ-વાટ

* રાખના અ રખમાળ એકાગર હોય ત્યારે તેમાંનો એક અપર લોપાર
છે કેમકે વચ્ચે એકાગર હોય તેમ તે ચક્રાઈને બે વાતો નથી

ઈ-પ્રા. સપ્-સાપ

ઘપ્ર-પ્રા. વપ-વાપ

ઈટ-પ્રા. ઇટ-કાપ

ઈંઈ (કાર્તાઈ)-કપાસ

ઈલ-પ્રા. ઇલ-કાળ-લો

ઈર-પ્રા. ઇર-કા-રો; મરા.

શકર

ઈર-પ્રા. ઇર-ખાનુર

ઈ (ગર્જ)-પ્રા. ગર્જ-ગાજ(વું)

ઈ (ગર્જ)-પ્રા. ગર્જ-ગાજ(વું)

માતા-પ્રા. મામા-માઈ, બાઈ

મમર-પ્રા. મમર-મમર-રો

મતર-પ્રા. મતર-પતર, પથરો

મસ્થાપ (મસ્થાપ; મસ્થાપવ)-પ્રા.

મટાવ-પાકવ(વું)

મતિનાસી-પ્રા. મતિનાસી-પડોસી

મતિછાવા-પ્રા. મતિછાવા-પડછાવો

મર્કરા-પ્રા. મર્કરા-સાકર

મર્તિ-પ્રા. ૩૦

મત્તર-પ્રા. મત્તર-પડકર

મોમ-પ્રા. મોમ-મોમ

મસ્થા-પ્રા. મસ્થા-પાથલ (મસ્થાલ-

પ્રા. મસ્થા-પાથલ)

મત્યાનિ (મત્યાનું નપું. પ્ર. બ. વ.)-

મપ-મળ-મને

મત-પ્રા. મત-સાત, સાતું

મત-પ્રા. મત-નાત

મત-પ્રા. મત-મીત(વું)

ત અધોપ ને અધોપ્રાણુ છે, તેથી
ચૂના સ્થાનનો અધોપ અને અધો-
પ્રાણુ જ થાય છે.

ચત્તર-ચત્તર-ચાતર

ચત્ત-પ્રા. ચત્ત-ચાત

ચિત્તર-પ્રા. ચિત્ત(લી)-વીજળી.

ચાલક-પ્રાણુ

ચાલક-વાળુ

ચેતનાપ-ચેતનાપ

ચેત-ચેત

ચૂતક-ચૂતક

‘અથ’ વચ્ચેમાં ચૂ રૂપ અને પ્ર-
ધાન છે, તેથી તે પહેલાંમાં મળા
જતો નથી. તેને મળતો નાહ
અને ધોપ જ થાય છે.

દાર-પ્રા. દાર-દાર-પ્રાર

દાર-પ્રા. દાર-ઊં

દારિદ્ર-પ્રા. દારિદ્ર

દિ-એ

દ્વિતીય-પ્રા. દ્વિતીય-પ્રીતું

દ્વાદશ-પ્રા. દ્વાદશ-પ્રાર

દુધ-વર્ધ(વૃષ્ટ)-પ્રા. વૃદ્ધ-વધ(વું)

મધ્ય-પ્રા. મધ્ય-માદ-માદ-મદમાં

ચૂની પૂર્વે મદાપ્રાણુ પ્ દોવાપી

ચૂનો મદાપ્રાણુ ને ધોપ, સમાન

સ્થાનનો જ થાય છે.

વ્યાજ-પ્રા. વ્યાજ-(સમ)જ(વું)

વ્યાજ-પ્રા. વ્યાજ-વ્યાજ-વ્યાજ

ધાન્ય-પ્રા. ધાળા-ધાન

ગુપ્ત-ગૂમ(ડું)

આદ્ર-પ્રા. ઇંદ્ર-આંબ

તાદ્ર-પ્રા. તંદ્ર-તાંબ-ભું

કર્ણ-પ્રા. કર્ણ-ગિન

સુવર્ણકમ્-અપ. સુવર્ણવં-સોણવં-
સોનું

પ્રાચૂર્ણકઃ-અપ. પ્રાહુળાડ-પરોણો

(૩)

ઝળકમ્-અપ. ઝળકવં-ઝિ-હું, ગિનું

સ્નાનકમ્-અપ. જ્ઞાનક-નદાણું

સ્ના-પ્રા. જ્ઞા-નદા-નદા(વું)

કૃષ્ણઃ-પ્રા. કઠ્ઠો-કેદાન

રત્ન, ણ, રમ, મ્, વ્-આમાં બીજી વર્ણ નાદ છે, તેથી પહેલા
આસનો નાદ દ્વાયા છે.

(૪)

કલ્પ-પ્રા. કલ-કાલ

વ્યતીત-પ્રા. વિદ્-વીત(વું)

(૫)

મિદ્ધા-પ્રા. મિદ્ધા-મિદ્ધ

કર્ષ (કર્ષ)-પ્રા. કર્ષ-કાર્ષ(વું)

શ્યામ-સામ

શ્વશ્રુ-સાશ્રુ

સ્વામી-પ્રા. સર્દિ-સર્દિ

સ્વકમ્-સર્ગ

સર્પ-સર્પસર્પ

પાર્થ-પાર્થ

પ્રાવક-પ્રા. સાવક-સાવક

પૂર્ણકમ્-અપ. પૂર્ણક-પૂર્ણ

ચૂર્ણઃ-પ્રા. ચૂર્ણો-ચૂર્ણો

ઘૂર્ણ (ઘૂર્ણ)-પ્રા. ઘૂર્ણ-ધૂમ(વું)

ચૌર્ય-પ્રા. ચૌરિય-ચૌરી

પર્યટ્ઠઃ-પ્રા. પર્યટ્ઠો-પર્યટ

પર્યાણ-પ્રા. પર્યાણ-પર્યાણ

ચર્વ (ચર્વ)-પ્રા. ચર્વ-ચાર(વું)

રસિ-પ્રા. રસિ-રસ

રસ્યુ-પ્રા. મસ્યુ-મસ્યુ

રેદ-પ્રા. રેદ-રેદ-રેદ

રેદ્ય-પ્રા. રિલેદ-સરેદ્યમ

વ્યાસ્યાન-પ્રા. વસ્યાન-વસ્યાન

કાર્ય-પ્રા. કાર્ય-કાર્ય

વાર્ણિ-પ્રા. વાહી-વાહી

શ્યામલઃ-સામળો

શ્યાલઃ-સાળો

કાલ્પકમ્-કાર્ષ

શ્વશ્યાય-ઓસ

સ્વપ (સ્વપ)-પ્રા. સ્વપ-સ્વપ

નિશ્વાસ-પ્રા. નીશ્વાસ-નીશ્વાસ-ની-

સાસ-સો

શ્વશ્રુ-પ્રા. શ્વશ્રુ-શ્વશ્રુ

શ્વશ્રુઃ-પ્રા. શ્વશ્રુ-શ્વશ્રુ

અર્વાચીન તર્લૂવ

૧. અર્વાચીન તર્લૂવમાં સંયોગના છાત્ર છુદા પાડવામાં આવે છે:-

ઘર્ષ-વરસ; કર્મ-કરમ; ઘર્મ-ધરમ; માર્ગ-મારગ

૨. સંયોગના બે વર્ણની વચ્ચે સ્વર મુકાય છે:-

સ્લોક-પ્રા. મિલોક-સમીકા

સ્નાન-પ્રા. નશાન, મિત્રાન-નદાર્ણ, સનાન

હમરણ-પ્રા. હુમરણ-સમરણ

ક્લેશ-પ્રા. કિલેશ-કસેશ

મ્હેત્તમ-સહેત્તમ

દુર્જન-દુરિજન (મામધીમાં દુવ્યને)

પ્રાણ-પરાણ, પરાણે

નમ્ર-નરમ (વર્ણવ્યસય યર્ષ)

શાપ-શ્રાપ-શરાપ ('ર'ઉપગત)

ભાર્ગ-આરગ

ભગ્નક-અભરખ

ઉપસંહાર:-

મહાસંસ્કૃત-શુન્દરાતી ભાષાના ઇતિહાસ વિષે અને તેમાંના શબ્દોની તથા નામિકા અને આખ્યાતિકા વિકાસિતની વ્યુત્પત્તિ વિષે અત્યાર સુધી જે હર્ષ દેહેવામાં આપ્યું છે તે પર લક્ષ આપ્યું હશે તો સમજાયું હશે કે દિંદી, પળખી, સિધી, બમાળી, ઉત્કલી, અને મરાડી ભાષાની પેઠે શુન્દરાતી ભાષા સંસ્કૃતની પુત્રી છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી વધારે વર્ષ ઉપર આર્ય ટોળાઓ વાપવ્ય કાળને માર્ગે હિંદુસ્તાનમાં ફાખલ યર્ષ. પ્રથમ તેઓ સિંધુ નદીને કાંઠે અને પછી ગંગાજમનાના પ્રદેશ વચ્ચે વસી અને ક્રમે ક્રમે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં દિમાલય અને વિન્ધ્યની વચ્ચેના પ્રદેશમાં ફેલાઈ અને એ પ્રદેશ આર્વાવર્ત કહેવાયો. ઋગ્વેદની સંસ્કૃત ભાષા એ તેમની ભાષાનું પ્રાચીન સ્વરૂપ છે. એ મહાસંસ્કૃતમાં અને પછીની સંસ્કૃત ભાષામાં બહોલ ફેર છે. વિકાસિતનાં રૂપો તથા શબ્દો જુદાં જોવામાં આવે છે. કેટલાક ફેરફાર નીચે દર્શાવે છે.-

મહાસંસ્કૃત (વેદિક સંસ્કૃત)

ત્રિવેદગ્રાંથ, બ્રાહ્મણાત્:

અગ્નિદેવિભિ:

પરમે ધ્યોમન્

વમન્તા વચેત

તન્વં તતુવં વા પુમે

અસ્મે દન્દ્રાપૃદ્ગ્મની

પીતી, મતી

ક્રત્રવ: સન્તુ પન્થા:

મામા વૃવિબ્યા:

ગૃણુર્પી ગિર:

ગૃણોત્ત માવાગ:

હેત્વર્થના પ્રત્યયો છે (વગે રાય:); અસે (જીરસે=ઝીવિતુમ્); અષ્યૈ-

પિક્ષ્યૈ (પાટુમ્); તથૈ (દાતવાઢ); તથૈ (કર્તવ્યે) છે. તેમાં તથૈ લક્ષમાં

સેવા લાગે છે, કર્તુને નામ અણી તે પર પ્રત્યયો લાગી કર્તુમ્ (દ્વિ. ઐ.

વ.) ને કર્તવ્યે (અ. ઐ. વ.) રૂપો થયાં છે. અવ્યયરૂપ બૂ. કૃ.

કૃત્વા ઐ તૂ. ઐ. વ.નું રૂપ છે. કેટલાક શબ્દોમાં મ્ ને ઘ્ ને બદલે

પાછળની બાપામાં હ થયો છે. સઘ વેદિકને બદલે પાછળથી સહ અને

ગમ્ને બદલે છ્ થયો છે. (ગૃણામિ તે=ગૃહામિ તે; મધ્વા જમાત્=મધ્વા જહાર).

બ્રાહ્મણના સમયની બાપા-વેદની બાપા પછી બાપાનો વિકાસ

ઐતરેય વગેરે બ્રાહ્મણોમાં જોવામાં આવે છે. વેદમાં જણાતા મધ્વા

અપરિચિત શબ્દો જતા રહ્યા છે. બાપાનું સ્વરૂપ પાછળની સાહિત્યની

બાપાને મળતું થયું છે અને બધા કાળો અને અર્થોના પ્રયોગ જોવામાં

આવે છે.

ભાષ્યકારના સમયની બાપા-બ્રાહ્મણના સમય પછીની બાપા-

માં કાળ અને અર્થને બદલે કૃદન્તોનો પ્રયોગ વિશેષ થયો. ભગવાન્

પાણિનિના સમયમાં બાપાનું ને સ્વરૂપ હતું તેમાં અને ભાષ્યકાર

પતંજલિના સમયમાં ને હતું તેમાં આવો ફેરફાર છે.

પાલી—ભાષા બોલાતી હોય છે ત્યારે તેમાં અનેક જાતના વિકાર થયા કરે છે. બધા માણસોની ઉચ્ચાર કરવાની શક્તિ સરખી નથી ઉતાવળથી બોલવાની ટેવને લીધે તેમજ ઉચ્ચારની અને રૂપોની શુદ્ધિ જાળવવા માટે પૂરતી સલાજી ન હોવાને લીધે ભાષામાં વિકાર થાય છે અને એક પ્રજા બીજાના સમાજમર્મા આવવાથી એ વિકારમાં વૃદ્ધિ થાય છે. ઉચ્ચાર અશુદ્ધ થવાનાં આવાં કારણોને લીધે તેમજ આર્ય પ્રજા અનાર્ય પ્રજાના સંબંધમાં આવી તેથી સંસ્કૃત ભાષામાં વિકાર થઈ તેનું અશુદ્ધ રૂપ થયું. આર્યમર્મા આ વિકાર જે અનાર્ય પ્રજા આર્ય પ્રજાના સંબંધમાં આવીને એ ભાષા બોલવા માડી તેનામાં જેવામાં આવ્યો હતો અને પછી આર્ય પ્રજાના અધમ, અસરકારી વર્ગોમાં દાખલ થયો હતો. પ્રથમનું આ અશુદ્ધ રૂપ તે પાલી ભાષા. આર્યાવર્તના પવિત્ર સરકારી શાળાઓની દેશી ભાષા સંસ્કૃત હતી, જેઓ શિષ્ટ અને સરકારી હતા તથા શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરી શકતા તેઓ સંસ્કૃત ભાષા બોલતા સાધારણ લોકો ઉચ્ચારની ખામીથી અને અનાર્ય પ્રજાના સંસર્ગથી શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરી શકતા નહોતા, તેમની જાણેથી ભાષા તે પાલી ભાષા એમાં શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બન્ને પ્રકારના રાખેલા હતા. પાલી એ બોલોની પવિત્ર ભાષા છે અને એ સિસૈન, સિઆમ, ને યહોદેશમાં જાણાતી હતી. બોલોનું સાહિત્ય એ ભાષામાં છે અને અશોકના શિલા-લેખ પણ એને મળતીજ ભાષામાં છે.

ભાષાવિકારના નિયમો—ભાષામાં અશુદ્ધિના વિકારો થાય છે તે પણ અમુક નિયમોને અનુસરીનેજ થાય છે તે નિયમો અગાઉ દર્શાવ્યા છે તેમાના મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) જોડાક્ષરમાં બેમાં જે નળગો દોષ તે લોપાય છે અને તેને સ્થાને જે અવસિષ્ટ રહે તે તેને મળતો થાય છે.

જુદા જુદા સ્થાનનાં વ્યંજનોના બનેલા જોડાક્ષરનો ઉચ્ચાર કરવામાં આપણે એક ઉચ્ચારસ્થાનમાંથી તરતજ બીજા ઉચ્ચાર-સ્થાનમાં જતું પડે છે અનાર્ય પ્રજાને સંસ્કૃત ભાષા ઉચ્ચારવાની ટેવ નહોતી, તેને આ કાણુ લાગે એ સ્વાભાવિક છે ઉચ્ચારનો માર્ગ

સહેલો કરવા માટે અનાર્થ લોકોએ લુદાં લુદાં સ્થાનનાં બે બંજનો ઉચ્ચારવાને બદલે એક બંજન બીજાને મળતું કર્યું. જેમકે,

(૧) (અ) સંયુક્ત બંજનમાં પહેલાનો વિકાર-ધર્મ-ધમ્મ; મત્ત-મત્ત; સદ્-સદ્; અર્પ-અર્પ; લઘ્વ-લઘ્વ (બે મહાપ્રાણ સાથે ઉચ્ચારવામાં પરિશ્રમ પડે છે, તેથી પહેલાને બદલે બીજાને મળતો અસ્પ્રાણ થાય છે; લઘ્વમાં પહેલા ઘ્નો દ)

(આ) સંયુક્ત બંજનમાં બીજાનો વિકાર-ઘ્વ-ગિદ્ધ; આર્દ્રક-અર્દ્રક; ષમ્-ષમ્; પક્ક-પક્ક

(૨) જ્ઞ, ધ્, કે સ્ અધોપ અસ્પ્રાણ સાથે જોડાયેલા હોય છે, સારે (અ) એ ઊભાક્ષરની અસરથી અસ્પ્રાણનો મહાપ્રાણ થાય છે.

(આ) બેમાંથી જે બંજન બદલાય છે તેને બીજાની અસર થાય છે. (૧લા નિયમ પ્રમાણે)

સ્કન્ધ-લઘ્વ-(સ્કમાંનો સ્ સોપાથો છે અને તેના મહાપ્રાણત્વની અસરથી અધોપ અસ્પ્રાણ ક્નો અધોપ મહાપ્રાણ સ્ થયો છે); માત્રક-મત્તા; ષઘ્ના-વચ્છા; આધર્મ-અચ્છરિય; દિટ્ઠ-દિઠ્ઠ; પુણ્-પુણ્

(આ) ડળ્-ડળ્ (જ્ ધોય છે, તેને મળતો ઊઘ્મ પ્નો ઊઘ્મ ધોય હ્ થાય છે; વાળિ-(૨ સોપાર્ધ) વાળિ

(૩) જ્ઞ ને જ્ઞો ઉચ્ચાર કરેલા અધરો છે. જ્ઞ એ ક્+વ્ની બરાબર છે. કેટલાક ક્ ને વ્ સાથે બોલાય એવી રીતે જ્ઞો ઉચ્ચાર કરી શક્યા, તેમણે પ્નો જ્ઞ ક્યો અને જેમણે ક્ ને જ્ સાથે બોલાય એવી રીતે જ્ઞો ઉચ્ચાર ક્યો તેમણે જ્ઞને મળતો તાલુસ્થાનનો જ્ઞ ક્યો અને પૂર્વના ક્નો જ્ઞ ક્યો. આ રીતે જ્ઞના જ્ઞ અને જ્ઞ બે વિકાર પાસી ને પ્રાકૃતમાં આયા છે:—

(અ) ર્માંના પ્નો સ્ થવાના ઘખલા:—

હીર-હીર; હાર-હાર; ષ્ણ-મચ્ણ-(માખણ); ષ્પ-ષ્પ(ખોણ)

(આ)ક્ષમાંના પ્નો જ્ઞ થવાના ઘખલા:—

ઋઃ-રિઃ (રીઃ); છુરિકા-છુરિકા (છરી)

જ્ઞ+ગ્ નો બનેલો છે. એનો ઉચ્ચાર જ્ઞ કે ન્ જોવા થવા માંજો તેથી જ્ઞો જ્ઞ થયો.

વિજ્ઞ-વિજ્ઞત (વીનવ), રાણી-રણી (રાણી), સજ્ઞ-સજ્ઞા (સાન)

(૪) જોડાક્ષર ઉચ્ચારતાં દ્વિત્વ આગસો સ્વર યડાય છે. આ-રણમાંજ જોડાક્ષર હોય તો તેમ જતી રહે નહિ, માટે તેમાંનો નિર્બળ વર્ણ દોપાય છે, ઘમર-મમર

(૫) કેટલીક વાર જોડાક્ષર બોલવાની મુશ્કેલી દૂર કરવા તેના અવયવો વચ્ચે સ્વર મુકાય છે, જેમકે,

શ્રી-સિરી, સ્મરતિ-સુમરતિ (પ્રા० સુમર), જોક-સિલોક, સ્નાન-સિનાન-નહાળ

(૬) શ, ષ, સ્ના ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ કરવા અક્ષરો એમાં સ્નો ઉચ્ચાર સહુથી સહેલો છે તેથી પાલી ને પ્રાકૃતમાં એ ત્રણે બજનોને ઠેકાણે બહુધા સ થાય છે ('બહુધા' કહેવાનું કારણ કે માગધીમાં શ વપરાય છે) સ્નો ઉચ્ચાર કેટલાક શ જેવો કરે છે તેથી સ્ને બહુ શના સ્થાનનો અધોપ મહાપ્રાણુ છ થાય છે, જેમકે ષ્-છ

(૭) કેટલાક શબ્દોમાં એક વર્ણની અક્ષર બીજા પર થઈ વર્ણ વિકાર થાય છે, જેમકે જગ્-જજ (કરસી), આમાં શનો ત્ થયો અને તેને લીધે સ્નો મહાપ્રાણુ ક્ થયો

(૮) પાલી બોલનારનાં ઉચ્ચારસ્થાન મૂર્ધન્ય વર્ણ તરફ વધારે વળેતાં દ્તા, આથી પાલીમાં દન્-લનો મૂર્ધન્ય થાય છે પ્રાકૃતમાં પથુ એમ થાય છે, જેમકે, દશ-લસ (કાસ), દાહ-લહ

(૯) ઉચ્ચારનો પરિશ્રમ બચાવવો એ સ્વાભાવિક છે, એથી અધોપના ઘોષ અને કઠોર વર્ણના મૃદુ વર્ણ થાય છે

ઘઙ-યઙ, ષ્-યજ; વીઙ(ન)-વીઙ(ન) [વીઙ(ણ)] તજઙ-તજઙઙ (સ્નો મૃદુ વર્ણ જ થાય છે)

પાલીમાં મહાસસ્કૃતની પેઠે અને ગુજરાતીની પેઠે જ છે, આ વિકાર પાલી અને પ્રાકૃત કરતા દેશી ભાષામાં વિશેષ થાય છે, પ્રાકૃતમાં એટલો બધા થતો નથી

(૧૦) સ્વરોના વિકાર

(અ) ઋના ઞ, ઈ, ઉ, કે ર્ થાય છે, ઈદ-ઐદ, ઈય-ઐદ, મૃદુ-મૃદુ ઈદ-ઈદ

(આ) એના એ ને બૌનો બો થાય છે; એના ઉચ્ચાર અ+હ જેવો અને બૌનો અ+હ જેવો થાય છે; તેથી એને સ્થાને અ+હ=એ ને બૌને સ્થાને અ+હ=બો થાય છે.

તૈલ-તૈલ; મૌલિ-મૌલિ

(ક) કયનો એ ને કવનો બો થાય છે.

કથયતિ-કથેતિ; કવકાસ-ઓકાસ; નવનીત-નોનીત; પ્રાકૃતમાં એ ને બૌનો બહુધા અહ ને અહ થાય છે.

પૌર-પર (નામપોર)

પાક્ષી ને પ્રાકૃતમાં

૧. જ વર્ણુ ને લ નથી; તેમજ એ અને બૌ નથી.

૨. એ ને વ નો બહુધા વ થાય છે.

૩. હ ને જ સ્વર સાથે જોડાયલા વપરાતા નથી, માત્ર બ્યંજન સાથે જોડાયલાજ વપરાય છે.

૪. દિવચન નથી.

૫. બ્યંજનનાન્ત શબ્દો વપરાતા નથી. એવા શબ્દોમાં 'અ' ઉમેરાય છે. શર-શર

૬. અર્થાને સ્થાને પછી વપરાય છે.

૭. પરસ્પૃષ્ઠ ને આત્મનેપદનો તેમજ મણોનો બેદ જતો રહ્યો છે.

પ્રાકૃત—સંસ્કૃત અને પાક્ષી બંને એકી વખતે બોલાતી હતી. પાક્ષી પ્રચારમાં આવી ત્યારે કંઈ સંસ્કૃત શ્રુત ભાષા થઈ નહોતી. બન્ને ભાષા સાથે સાથે ચાલતી હતી અને જેમ જેમ સંસ્કાર ધટતો ગયો તેમ તેમ સંસ્કૃત ભાષા બિલનારની સંખ્યા ઓછી થતી ગઈ અને અશુદ્ધ ભાષાનો પ્રચાર અને પ્રદેશ વધતો ગયો. આ રીતે પાક્ષી જુદા જુદા પ્રદેશોમાં ફેલાયલી જુદી જુદી પ્રાકૃત ભાષાનું સ્વરૂપ પામી. દેશ-પરતે પ્રાકૃતના મુખ્ય છ ભાગ છે—૧. મહારાષ્ટ્રી (મહારાષ્ટ્રમાં બોલાતી)—એ મુખ્ય પ્રાકૃત છે. હેમચન્દ્રે અને પ્રાકૃત નામ આપ્યું છે; ૨. શૌરસેની (શરસેનમાં—પથુરાની આસપાસના પ્રદેશમાં બોલાતી); ૩. માગધી (મગધમાં—જિહારમાં બોલાતી); ૪. વૈશાલી અને ૫. ચૂલિકા-વૈશાલી (અફઘાનિસ્તાન, નેપાળ, બાલ્તિક, વગેરે પ્રદેશોમાં બોલાતી);

અને ૬: અપ્રગ્ન-સિંધ, ગુજરાત, વગેરે દેશોમાં બોલાતી. ગુજરાતી અને દિંદીને અપ્રગ્ન સાથે, બંગાળીને માગધી સાથે, અને મરાઠીને મહારાષ્ટ્રી સાથે વધારે સંબંધ છે.

પ્રાકૃતમાં વિકારો—પાક્ષીમાં જે જે વિકારો દર્શાવ્યા છે તે તે વિકારો ઉપરાંત ત્રણ વિકાર પ્રાકૃતમાં ખાસ થયા—

૧. અધોપને રથાને ઘોષ.

૨. ઘોષ અને અધોષ મહાપ્રાણમાંથી કામલ અંશ જઈ માન હકાર રહે છે.

૩. અનાદિ વ્યંજનનો ઘોષ. ઘોષ થઈ જે સ્વર સાથે આવે સારે ઉચ્ચારની સરળતોની ખાતર પહેલાની પૂર્વે બહુધા લઘુઅપ્તન ચકાર મુકાય છે, ક્વચિત્ વકાર, ને ક્વચિત્ હકાર પણ પ્રસિદ્ધ તરીકે મુકાય છે. આમાંના બીજા વિકાર એ પ્રાકૃતનું ખાસ લક્ષણ છે.

આના દાખલા દેશી બાપામાં વિશેષ છે. પ્રાકૃતમાંના દાખલા થોડાક નીચે આપ્યા છે:—

૧. સોલ-સોગ; ઘટ-ઘટ; હરીતકી-હરત્ત (હરડે-તેના ૬ થઈ ૬); કૃત-કોદ (કીધું); કસપટ-કસવઃ (કસીરી)

૨. મુલ-મુલ; પ્રાણુલ-પ્રાણુલ; માપ-માહ; વ્યાનિકા-વ્યાનિકા; પરિષા-પરિહા; મુષા-મુહા; સૌમાન્ય-સૌહન્ય-સૌહન્ય

૩. ચમંકાર-ચમ્મકાર-ચમાર; વવન-વવન-વેણ (વ્ને ૬ થઈ); રાજુલ-રાજુલ-રાવત; માતા-મામા-મા; મયૂર-મકૂર-મોર; નિપાલી-નિપાલી-પ્યારી; સૂકર-સૂર (વ્ પ્રસિદ્ધ); સર્જનકાર-સર્જનકાર (૬ પ્રસિદ્ધ)

સૌરસેનીમાં મહારાષ્ટ્રીની પેઠે અનાદિ ત્ લેખાવાને બદલે તેના ૬ થાય છે;

દન-દન (મહારાષ્ટ્રી)-કિદ-કીધ-ધું (સૌરસેની).

માગધીમાં ઘ્નેના જ અને ઘ્નેના ત્ થાય છે. બંગાળી વાપાને માગધી સાથે વિશેષ સંબંધ દોવાથી એમાં ચકાર વધારે છે.

પેલામીમાં નેના જ્ થેના નથી.

અપભ્રંશઃ સુખ્ય લક્ષણઃ—અપભ્રંશ, જેની સાથે ગુજરાતીને ધણો સંબંધ છે, તેનાં ખાસ લક્ષણ નીચે દર્શાવ્યાં છે:—

૧. પ્રાકૃતમાં અનાદિ અઘોષ વર્ણ બહુધા હ્રસ્વ થાય છે, પણ અપભ્રંશમાં તેને બહુલે ઘોષ વર્ણ થાય છે. આ વિકાર દેશી બાપામાં વિશેષ જોવામાં આવે છે.

૨. પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય ડ છે; આ જૂની ગુજરાતીમાં પણ ધણે સ્થળે જોવામાં આવે છે.

૩. સંસ્કૃત સ્વાર્થિક ક પ્રત્યયનો પ્રયોગ ધણો છે. એ ક પ્રત્યયનો લોપ થાય છે અને નપુંસક એ. વ. અમ્ પ્રત્યયનો ડ થાય છે. આ ડ ગુજરાતીમાં નપુંસકના એ. વ.માં આવ્યો છે.

૪. સ્વાર્થિક જઙ્ અને ડઙ્ પ્રત્યયોનો પણ ધણો પ્રયોગ છે. ગુજરાતીમાં જ ને જ સ્વાર્થિક પ્રત્યયોનો ધણો પ્રચાર છે.

દાખલા:—

લોકઃ—લોગુ; વાકઃ—વાગુ; કમલકમ્—કમલડં; વૃક્ષકઃ—સ્વક્ષકુ—સ્વક્ષલ

૫. શબ્દોના વિકારો ગુજરાતી બાપાનાં રૂપોને મળતા થાય છે:—

કયમ્—કિમ—કેમ; યયા—જિમ—જેમ; તથા—તિમ—તેમ; યત્ર—જેત્યુ; તત્ર—તેત્યુ; કુત્ર—કેત્યુ; અત્ર—એત્યુ; એત્ર—જિ; એવમ્—એમ્—એમ; પચાત્—પચ્છડ; યતઃ—જો; તતઃ—સો; તદા—સો; યાવત્—જેતુલ—જેવડ; તાવત્—તેતુલ—તેવડ; કિપત્—કેતુલ—કેવડ; હયાન્—એતુલ—એવડ; યાદશ—જદશુ; તાદશ—સદશુ; કીદશ—વદશુ; રૂદશ—બદશુ; પુનઃ—પુણુ; સર્વઃ—સાહુ—સવુ; વિના—વિણુ

વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ ‘કમ’, ‘જમ’, ‘તમ’, ‘જ’, ‘જ્’, ‘તો’ માટે અભ્યપના પ્રકરણમાં સમજાવ્યું છે.

પ્રત્યયોના વિકારો ગુજરાતીમાં ઊતરી આવેલા છે, તેમાંનો કેટલાક દાખલા નીચે પ્રમાણે છે:—

ત્વ } પટ્ટત્વ—તા—પટ્ટપ્પણ (પટ્ટપણુ)

• તવ્ય } કર્તવ્યમ્—કરિએવ્વડં (પ્રત્ય. ૬એવ્વડં)

સોટવ્યમ્—સોહેવ્વડં (પ્ર. એવ્વડં)

સ્વપિતવ્યમ્—સોએવા (પ્ર. એવા)

છોપવા જેવા રૂપ જૂની ગુજરાતીમાં છે. હેતુર્થ કૃદન્તનું આ મૂળ છે.

ફ્રંચ-યુગ્મદીય -સુધાર (તમારું)

ફ-ટલાનું કર્ક ('કરી' અવ્ય જૂ કૃ) (બ્યાકરણમાં અપભ્રંશમાં) ત્વાના આદેશ-ફ, ફઠ, ફ (ફિમ ફિવિ), અને જવિ આપે છે. બ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ફ એ સોપસર્ગ ધાતુમાં ત્વાના આદેશ યનો વિશ્લેષ થઈ યાય છે)

આત્માર્થના ૧લા પુ બ વ. સિવાય બધા પ્રત્યયો અપભ્રંશમાંથી આવ્યા છે.

		અપ૦		ગુજ૦	
		એ વ.	બ વ.	એ વ.	બ વ.
૧શે	પુ	હ	હ	હ	હએ
૨ને	પુ	હિ	હ	એ	એ
૩ને	પુ	હ	હિ	એ	એ

અપભ્રંશમાં આત્માર્થના ૨જ ને ૩જ પુ એ વ. માં ખીજ પ્રત્યયો ફ, હ, ને ફ છે, એ પ્રસયો જૂની ગુજરાતીમાં જોવામાં આવે છે.

આમ દેશપરત્વે પ્રાકૃતના વિભાગ થયા જુદા જુદા વિભાગોમાં વસવાથી જુદી જુદી પ્રાકૃતોમાં જુદા જુદા સ્તરો થયા અને એ રીતે દેશી ભાષાઓ ઉદ્ભવી

સંસ્કૃત પ્રાકૃત અપભ્રંશ—ફરી કહેવું જરૂરનું છે કે ભાષાના આ ઇતિહાસ પરથી એમ ન સમજવું કે પાલી કે પ્રાકૃત ભાષા જ્યારે વપરાતી હતી ત્યારે સંસ્કૃત મૂળ ભાષા હતી સિદ્ધ વર્ગમાં બોલાતી ને સરકાર પામેલી ભાષા તે સંસ્કૃત તેમાં અશુદ્ધિ થઈ અધમ વર્ગમાં પ્રચાર પામેલી ભાષા તે પાલી કે પ્રાકૃત મૂળ અશુદ્ધ થયેલી ભાષા તે પાલી કાલક્રમે વસ્તી ફેલાતે અનાર્થ જાતિના વિશેષ સસર્ગથી દેશ પરત્વે વિશેષ અશુદ્ધિ પામી પ્રાકૃત ને અપભ્રંશ ભાષા થઈ અધમ આર્થ જાતિઓ અનાર્થ જાતિ સાથે સમના સળધથી જોડાઈ એકરૂપ મિથ પ્રજા થઈ તેથી આ વિકારમાં જ્યાં થઈ પ્રાકૃત એ પાલીથી વિશેષ અશુદ્ધ સ્વરૂપ છે અને અપભ્રંશ એ સદુથી વધારે અશુદ્ધિ

પામેલું સ્વરૂપ છે. હાલ ન્યાં પ્રજા બાપા બોલાય છે ત્યાં અપભ્રંશ ઇ. સ.ના ૬૬૬ કે ૭મા સૈકામાં ઉત્પન્ન થઈ. જૈનોના મન્યો પ્રાકૃત બાપામાં લખેલા છે. એ પ્રાકૃતને અર્ધમાગધી કહે છે; કેમકે એમાં માગધી પ્રાકૃતનાં રૂપો ઠેકાણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. ધણે વખત સુધી સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત બાપાઓ સાથે સાથે બોલાતી લોકભાષા હતી. સંસ્કૃત નાટકોમાં ઝીઝો અને અધમ પુરુષપાત્રોના મુખમાં કનિઓએ પ્રાકૃત બાપા મૂકેલી છે, તેથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે નીચલા વર્ગના ઓછા કેળવાયેલા લોકો સંસ્કૃત બોલી શકતા નહોતા ને પ્રાકૃત બોલતા તોપણ તેઓ સંસ્કૃત સમજી શકતા હતા. એમ ન હોય તો ઉત્તમ પાત્રો સંસ્કૃતમાં ને અધમ પાત્રો પ્રાકૃતમાં બોલીને સંભાષણ ચલાવતાં નાટકમાં વર્ણુઓ છે તેમ થઈ શકે નહિ.

અર્વાચીન તદ્દભવ-સંસ્કૃત બાપાના શબ્દો હમેશ દેશી બાપાઓમાં ફાખલ થયા કરે છે. પ્રાકૃત બાપા બોલનારાઓની અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કેરવાની કેટલીક દેવ દેશી બાપા બોલનારા તેમના વારસોમાં જોતરી છે. પરંતુ બંનેનાં બધાં ઉચ્ચારસ્થાનો સરખી રીતે વિકાર પામેલાં હોય નહિ. આ કારણથી જેવો વિકાર પામી સંસ્કૃત શબ્દો પ્રાકૃત થયા, તેનાથી અન્ય રીતે વિકાર પામી સંસ્કૃત શબ્દો દેશી બાપામાં ફાખલ થયા. આમ કેટલાક તદ્દભવ શબ્દો પ્રાકૃતદ્વારા દેશી બાપામાં ફાખલ થયા છે અને કેટલાક પાછળથી સંસ્કૃતમાંથી લાગલાજ વિકાર પામી દેશી બાપામાં ફાખલ થયા છે. પહેલા વર્ગના શબ્દ તે આચીન તદ્દભવ અને બીજા વર્ગના તે અર્વાચીન તદ્દભવ.

આચીન તદ્દભવ:-માર્ગ-મગ્ગ-માગ; મૂઘ-મિદ્ધ-મીઘ; યોગ્ય-જોગ્ય-જોગ; મૃત્તિકા-મટ્ટિકા-માટી; મુકુલ-મડલ-મોલ

અર્વાચીન તદ્દભવ:-વર્ષ-વરસ; માર્ગ-મારગ; શ્વણ-સખણો; પ્રાણ-પરાણ-પરાણે

દેશી બાપાઓ: મુખ્ય વિકારો:-પ્રાકૃતમાં સંયુક્ત વ્યંજનોના જે વિકાર થાય છે તેથી વિશેષ દેશી બાપાઓમાં થાય છે; તેમાં દ્વિટી, બંગાળી, મરાઠી, ને ગુજરાતીમાં જોડાક્ષરમાંનું એક વ્યંજન લોપાદ્ય પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે; સિંધીમાં એક વ્યંજન લોપાય છે, પણ પૂર્વ

સ્વર દીર્ઘ થતો નથી પદ્યપીઠા બહુધા બોડાક્ષર કાયમ રહે છે. યોડાક દાખલા નીચે આપ્યા છે -

સં.	ચં.	ગુજ.	મરા.	હિંદી	(સિંધી	પદ્ય	અર્થ
રક્ત	રત	રતો	રતા	રાતો	રતો	રતા	અર્થ
હલ	હલ	હાલ	હાલ	લાલ	હલુ	હલ્ય	હાલ (ક્ર. હાલ)
મલક	મલક	માલુ	માલે	માલા	મલો	મળ્યા	માલા
અય	અય	આય	આય	આય	અયુ	અયજ	આજ (ક્ર. આજિ)
અશિ	અશિ	આશ	આશ	સહી	અશિ	અયજ	આપિ (ક્ર. આપિ)
સહી	સહી	સહી	સહ	સહી	સહલી	સહલી	સહ (ક્ર. સહ)
મેષ	મેષ	મેષ	મેષ	મેષ	મેષુ	મેષ	મેષ
સાગ	સાગ	સાગ	સાગ	સાગ	સાગ	સાગ	સાગ
સુણા	સુણા	સુણ	સોંડ	સુણ	સુણિ	સુણ	સુણ (ક્ર. સુણ)
મચિલી	મચિલી	મેચ	મચિણ-	મચિન-	મેચન-	મેચ	મેચ
વિપતિ	વિપતિ	વિપત	વિપત	વિપત	વિપત	વિપત	વિપત
મધુ	મધુ	મધ	મધ	મધ	મધ	મધ	મધુ
ધવલ	ધવલ	ધાવું	ધવલ	ધાવ	ધાવ	ધાવ	ધાવ

પ્રત્યયોમાં વિકારો-સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યયાત્મક હોવાથી તેમાં વિભક્તિના ધણા પ્રત્યયો છે. આથી ભાષા અધરી છે. ભાષાના વિકાસ-માં ભાષા સરળ કરવા તરફ લક્ષ જાય છે. આથી કેટલાક પ્રત્યય લોપાય છે અને ધણે સ્થળે સામ્ય-સરખાપણું કરવા તરફ ઈતિ થાય છે. દાખલા તરીકે, સંસ્કૃતમાં દસ ગણ છે; પરંતુ પ્રાકૃતમાં બધા ગણો સરખા કરી પહેલા ગણના જેવું રૂપ થાય છે. આથી વિકરણ પ્રત્યય (ગણકાર્થચિહ્ન) ધાતુનો અંશ થાય છે; જેમકે, શુષ્-શુષ્ય-શુષ્ઠા-શૂઠ; જ્ઞા-જ્ઞાના-જ્ઞાન; છુ-છુષ્-છુષ્ય; વૃથ-વૃથ-વૃથા-વૃથ; હા-જાના-જાન; છુ-છુષ્-છુષ્ય; વૃથ-વૃથ-વૃથા-વૃથ. સંસ્કૃતમાં જેમ પરસ્મેપદ અને આત્મેપદ પ્રત્યયોનો ભેદ છે તેમ પ્રાકૃતમાં નથી.

સંસ્કૃતમાં નપુંસકમાં પ્રથમા ને દ્વિતીયાનાં રૂપ ધણાંખરાં સરખાં છે. આથી પ્રાકૃતમાં બીજી જાતિઓમાં પણ પ્રથમા ને દ્વિતીયાનાં બ. વ. રૂપ બહુધા સરખાં છે. રામ-રામ; રાજ-રાજ; અગિ-અગિણો; વાડ-વાડણો-વાડ; જામા-જામાઓ-જામાડ-જામા; રહ-રહઓ-રહડ-રહ; ઘેણ-ઘેણઓ-ઘેણડ-ઘેણ; ગોરી-ગોરી-ગોરીઓ-ગોરીડ-ગોરીઆ; જંઘુ-જંઘુ-જંઘુઓ-જંઘુડ; વિનુ-વિનુરા-વિનુણો-વિનુ વગેરે.

અપરંશમાં તો બંને વચનમાં બહુધા પ્ર. ને દ્વિ. નાં રૂપ સરખાં છે; કેટલેક સ્થળે તે ઉપરાંત ત્રણાં રૂપો પણ છે.

રામ-પ્ર. દ્વિ. રામ-રામ; રહ-રહ-રહ; વાહ-વાહ-વાહ; બંને વિ-ભક્તિનાં બંને વચન આમ બહુધા સરખાં છે.

દેશી ભાષામાં પ્રથમા ને દ્વિતીયાનાં બંને વચનો સરખાં છે. દ્વિતીયાનો બીજો પણ પ્રત્યય છે તે વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ પછીનો છે.

સામ્યના આજ નિયમથી પુલિંગ અને નપુંસકલિંગ વચ્ચેના ફેરફાર કાઢી નાખવા તરફની ઈતિથી દ્વિતી ને સિધીમાંથી નપુંસક તદ્દન જતું રહ્યું છે.

કાળ અને અર્થ--સંસ્કૃતમાં કાળ અને અર્થ મળીને દસ છે; પાલીમાં તેમાંના આઠ રહ્યા છે. તાત્પ્રત્યયયુક્ત બિવિધકાળ અને આશીરર્થ જતા રહ્યા છે. પ્રાકૃતમાં આમાંના ત્રણજ કાળ અને અર્થ રહ્યા છે-વર્તમાનકાળ; બિવિધકાળ, અને આપ્તાર્થ. વિવિધર્થના પ્રત્યયો આપ્તાર્થ-

ના છે તેજ છે. ત્રણે ભૂતકાળના રૂપોમાં માત્ર ત્રીજા પુરુષના એક-વચનનુંજ સરખુજ રૂપ વપરાય છે. અજન્ત ધાતુમાં સિ, દિઝ, અને હિ અને હલન્ત ધાતુમાં ર્ઙ્ઙ પ્રસય બધા ભૂતકાળોમાં ઝળ પુ. એ. વ ના છે ક્રિયાતિપત્ત્યર્થમાં માણ ને ન્ત પ્રસયો બધા પુરુષોમાં વપરાય છે. અર્થાત્, વર્તમાન કૃદન્તનું રૂપ (પરસ્મે ત્ કે અત્ પરથી ન્ત ને આત્મને માન પરથી માણ) ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ તરીકે વપરાય છે. દેશી ભાષામાં પણ એમજ છે. આ રીતે બહુધા ત્રણજ ઠાળ અને અર્થ રચ્યા છે. ભૂતકાળને બહો આર્થ દેશી ભાષાઓમાં ભૂત કૃદન્ત વપરાય છે, કેમકે સંસ્કૃતમાં મહાભાષ્યકારના સમયથી એજ રીતી દાખલ થઈ છે અને પ્રાકૃતમાં પણ એમજ છે.

હિંદી—બોઝા મૈને છોઝા, પૌચો મૈને પઠો.

મરા —ભાને મલા બોલાવિલે, વિગાધ્યાનિં ઘડા કેલા

બગા —શ્યાહેરા એક વને પ્રવેશ કરિયાછિલ.

મરાઠીમાં વર્તમાનકાળનો અર્થ વિધ્યર્થ અને ભૂતકાળના જેવો છે ગુજરાતીમાં પણ આશ્ચર્ય જેવો કે વિધ્યર્થ જેવો છે. હિંદી ને ગુજરાતીમાં રળ ને ઝળ પુરુષના બધા પ્રત્યયો અને ૧લા પુરુષના એકવચનના પ્રસયો અપભ્રંશના પ્રસયો પરથી આવ્યા છે. ઝળ પુ. બ. વ.માંનો અનુનાસિક ગુજરાતીમાં ઊડી ગયો છે. માત્ર ૧લા પુ બ. વ.ની વ્યુત્પત્તિ ગુજરાતીમાં સરળ નથી હિંદીમાં ૧લા પુ બ. વ.નો એ ઝળ પુ. બ. વ.ના જેવોજ છે. એ દેખાથી અનુનાસિક લોપાર્ધ, પૂર્વે ૬ બાગી ગુજરાતીમાં ૧લા પુ. બ. વ.નો પ્રસય 'છએ' થયો જણાય ■ એમ એ વાક્યારકરનું માનવું છે. અન્ય વ્યુત્પત્તિ પૃ ૦ ૨૨૪ પર દર્શાવી છે

આશ્ચર્યના રૂપમાં માત્ર રળ પુ એ. ૧ માંજ વર્તમાનકાળના રૂપથી ફેર છે એ રૂપ પ્રાકૃત રૂપને મળતું છે. (હવ ધાતુનું રૂપ હવ-હસે-હસાદિ-હસેદિ-હસ્યુ-હસેસુ વગેરે થાય છે, તેમાં હવ છે) અને હિંદી, મરાઠી, અને પંજાબીમાં પણ સરખુજ ■ અપભ્રંશમાં રળ પુ એ. વ મા આશ્ચર્યના રૂ, ઝ, ને એ પ્રસયો છે. જૂની ગુજરાતીમાં એ ત્રણે જોવામાં આવે છે.

‘પૂછે વાત પાતસાહ હસી, ગૂજરાતિ તે કહી કિયી’.

કાન્દ. ૧.૨૧

‘ગૂજરાતિ સ્વં માંડિસિ કલહુ. માહાર કામર કટક મોક્કલ.

કાન્દ. ૧.૨૬

કેયૂરક ઇની પિરિ મોલિ, ગાઢું ધારિંગન
દેર કાહાવ્યું છિ કાદંબરીર, સાંમલુ એકિ મંન.

ભાલણુ-કાન્દ. ૬૩૦ ૨૦મું

માહાશ્વેતા કહિ રાજા! છય. પૂર્વિ વંશ કમું અમ તણ.

ભાલણુ કાન્દ. ૬૩૦ ૧૬મું

ઉચ્છવ અત્રિ હડમા મરિ તેહનિ, સાંમલિ, હો રાજાન !

કાન્દ. ૬૩૦ ૨૦મું

માલા દરનિ છઠાવે; સૂન! મ કરણુ વાંદ રીલ.

કાન્દ. ૬૩૦ ૧૧મું

મૂર્છિ રાજા તું મોરો વયળ, તે કુંમરી સહી નારીરણ;

વૈતાલવંશવિંશી ૧.૧૫

‘આવળે,’ ‘કરળે’ એતું આગાર્યતું માનાર્થક રૂપ છે તેતું જૂનું સ્વરૂપ ‘આણેલ્યો’ (‘અહાર્યું પ્રીતિ આણેલ્યો ધણી.’ કાન્દ. ૨.૧૫૦) જેતું છે. દ્વિતીમાં ‘પ્રણે’ પ્રસય અને ‘જે’વાણું એતું રૂપ છે; કેલીર; પ્રવિટ કીમે; અવળાન દીજે. એ રૂપ વિશ્વર્થ રૂપ પ્રસય પરથી આણ્યું છે.

જૂની ગુજરાતી-અપભ્રંશના કરતાં પણ વ્યંજનો સોપાઈ સ્વરો સાથે લખાવાનો પ્રચાર જૂની ગુજરાતીમાં વિરોધ થયેલો જણાય છે; જેમકે, અપભ્રંશી ચઢિ, ચઢહુ, ચઢહિ, રૂપોમાથી (૫૦ ૨૨૨ જુઓ) હ સોપાઈ જૂની ગુજરાતીમાં ‘આલઈ’, ‘આલઈ’, ‘આલઈ’ એવાં રૂપો મળી આવે છે. આ રીતે ‘અઈ’, ‘અઈ’ જૂની ગુજરાતીમાં ધણે સ્થળે માલમ પડે છે. પાછળથી તેની સંધિ થઈ ‘એ’ ને ‘ઓ’ લખાતા થયા અને કેટલેક સ્થળે અન્યથા મળીને ‘ઈ’ અને ‘અ’ ને ‘ઈ’ મળીને ‘ઈ’ થયા. તૃતીયા ને સપ્તમીના પણ ‘ઈ’ પ્રસયનો પાછળથી ‘એ’ થયો છે. ‘ઈ’ ને ‘ઈ’ નકામા ઘુસાડવાનો પણ પ્રચાર જણાય છે. પૂને બદલે

રૂને રૂને બદલે જુલખાતો આમા પનો ઉચ્ચાર થલુમેદીઓ પથુ
ત્ કહે છે ને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા રૂનો જ અને રૂનો જ ઉચ્ચાર થલો
સામાન્ય છે (ત્રિ-દસિ ચમુના-જમુના વ-ચન્ન, વચ-ચાસ)

રાજા-અર્થા મળી ટાલદ (કાળી) દ્વાથે ન નરદા. એક રાજા, દવ, ગુર,
જોની, વેદ । પલે કરી જન પામીએ । મળા રાજા મોલુ કે વેગર । તાદર (વારે)
ગુ કાય છદ (ઉ) છે મુદનદ (મને) કદર (કે) । દગવર મોલિડ । એકાતિ
(એકાતિ) આધિષ (આધી, આધીને) મુદુડનદ (મુદને) વર્ધ વદુ । વૈતાલ
પથવિરો, પૃ ૮૬

રાજા વક્રમાદૈત્વ વદર (વિક્રમાદૈત્વ) કે) એવગમાદર (એવગમા)
સાલિકા મુળ (કાળ) । જાળનુ હુય ન નદી કદર (કે) તુ (તિ) વે દલ્યા મુદન ।
રાજા વક્રમાદૈત્વ મોલુ । એવગમાદર રાજા સાલિકા । વૈતાલ મોલુ છે કાળિ
(કે) કાળે ચા કાળે) । રાજા મોલુ । સ્વામીનદ (સ્વામીને) અર્થ સેવક પ્રાણ ત્યાગિ
કદર (ત્યાગ કે) એક તુ (તિ) સેવરનુ વર્ધ છદ (ઉ) વળ સેવકનદ કાજિ (સેવકને
કા) રાચે આપણુ રાજ મુળ વમાની (સમાન) લેવુ (લેવુ-લેવુ) । આપોણુ મળ
આગમ્યુ । અત એવ રાજા સાલિકા । એક સાલિકા યવ (ચા) પાણુ મુ ।
વૈતાલ પૃ ૧૧૯

સ્વરભાર—પ્રાકૃતમા શબ્દના ઉપાન્ત્ય સ્વર પર ભાર પડે છે,
તેથી પો-જોનો બો ભાષાઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ ધર્ષ મરાડી ને હિંદીમા
ચોડા રૂપ થયું છે ગુજરાતીમા અપ પો-ઉમાના બે સ્વરો ભેગા ધર્ષ
ધોડા થયું છે આ સ્વરભારનો નિયમ બધી આર્ય દેશી ભાષાઓમા
પ્રસરે છે એમ અગાઉ કહ્યું છે (પૃ ૩૫૦-૫૧ જુઓ) — મત, 'રીત,'
'મત' એવા બે સ્વરવાળા શબ્દોમા આ ખર્ષ ૩ પરણ બધી વધારે
સ્વરવાળા શબ્દોમા એ ખર્ષ નથી ડો ભાગરકર કહે છે કે મરાડીમાં
મુતક 'જુતન,' વિતલ,' ચિવંત જેવા શબ્દોમાં ઉપાન્ત્ય સ્વર પર
ભાર પડે છે, તેથી તે અને ઉચ્ચાર અગ્ર જેવો લાગે થાય છે ગુજ-
રાતીમા આમ નથી આપણી ભાષામા તો સ્વરભાર હમેશા શબ્દના
આદિ સ્વર પર અને શબ્દ મોટો હોય તો આદિ સ્વર પર અને બીજા
સ્વર પર એમ બે ભાગ પર ભાર પડે છે આ સ્વરભારને લીધે અન્ત્ય
'અ' અને મોડા શબ્દોમા તેની સાથે રચેનો 'અ' પણ અનુચ્ચરિત રહે છે

દાખલા:—

ગામ; વંત, પુસ્તક, કેનક (અન્ય 'અ' અનુચ્ચરિત)
વંતવામ; ધંરધંણી; રાજકુવર; તંત્રમંત્રન; મંત્રમુર્ખ
7 બોલકણ; ખંચોળ; મંદોલ; સંજનહાર
કુતુરો; ઈંકુરો; જંમુલ

‘મગન,’ ‘મદન’ જેવા શબ્દો સંબોધન તરીકે ઉચ્ચારાય છે, ત્યારે સ્વરભાર ઉપાન્ત્ય સ્વર પર પડે છે, એ ખરી વાન છે (જેમકે, ‘મગન અદિ આવ’); પરંતુ નહિ તો તો સ્વરભાર બહુધા શબ્દના આદિ સ્વર પરજ પડે છે.

વૈદિક શબ્દો પર જેવો સ્વરભાર ખુશો સમજાય અને સ્વરિતત્ત્વ ચિહ્નથી દર્શાવાય છે, તેમ પાછળના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કે દેશી ભાષામાં સ્વરભાર સ્પષ્ટ નથી. સ્પષ્ટ હોત તો જોડણીના ધણા નિયમો રચવામાં તે કામ આવત.

આ ઉપસંહાર પરથી સ્પષ્ટ સમજાયું હશે કે આર્ય દેશી ભાષાના શબ્દો અને નામિકી અને વ્યાખ્યાનિકી વિભક્તિ તથા અન્ય પ્રત્યયો સંસ્કૃત ભાષામાંથી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશદ્વારા નિયમપુરઃસર આવ્યા છે. મુસલમાનો અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓએ હિંદુસ્તાન શત્રું અને તેમના સમાગમમાં દિંદી પ્રજાઓ આવી તેથી ફારસી, અરબી, પોર્ટુગીઝ, અંગ્રેજ વગેરે ભાષાઓમાંથી ગુજરાતીમાં શબ્દો દાખલ થયા છે; પરંતુ ભાષાના બંધારણ પર એ ભાષાઓની નહિ જેવીજ અસર થઈ. નવા શબ્દો અને રચનાઓ દાખલ થઈ છે. હરકોઈ અવન્ત ભાષામાં એવા વિકાર થયાંજ કરે છે.

પ્રકરણ ૩૧મું દ્વિરુક્ત શબ્દ

દ્વિરુક્તિ: અર્થ—ગુજરાતી ભાષામાં ઘણે સ્થળે એકનો એક શબ્દ બેવડાયેલો જોવામાં આવે છે. શબ્દની આ પ્રમાણે દ્વિરુક્તિ થવાથી તેમાં ‘દરેકનો’, ‘પૂર્ણપણાનો’, ‘વારંવાર થવાનો’,

કે 'અતિશય'નો એવા અર્થ આવે છે. દ્વિરુક્તિ પણ જુદી જુદી રીતે થાય છે. આ સંબંધી વર્ગકરણ કરી ઘોડાકે દાખલા નીચે આપ્યા છે.

નામ—૧. દ્વિરુક્તિના ણંને શબ્દ સરખા હોય છે અને તે સમુદાયમાંથી 'પ્રત્યેક'નો કે 'પૂર્ણપણા'નો અર્થ નીકળે છે.

દાખલા:—

માણુસ માણુસમાં ફેર છે (પ્રત્યેક માણુસ જુદો છે).

આખા ગામમાં તેની ફજેતી ફજેતી થઈ રહી.

(પૂરેપૂરી ફજેતી)

ક્ષણે ક્ષણે, પળે પળે આયુષ્ય વહું જાય છે. (પ્રત્યેક ક્ષણે, પ્રત્યેક પળે)

હું શેરીએ શેરીએ ફરી વળ્યો; પણ તે માણુસ મારે હાથ લાગ્યો નહિ. (પ્રત્યેક શેરીએ)

મરાડીમાં પણ આવા રૂપ થાય છે—

'માણુસ માણુસ પ્રકૃતીને મિત્ર બસતે.'

'પટ-પટ, ઘળ-ઘળ બાયુષ્ય જાત બાહે'

૨. દ્વિરુક્તિના બે શબ્દમાં પ્રથમ શબ્દને વિભક્તિ લાગેલી હોય છે, કે તેનો અન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થયેલો હોય છે, કે તેમાં ફેરફાર થયેલો હોય છે, અને બીજો મૂળ સ્વરૂપમાં હોય છે.

દાખલા:—

નામ—

મેં ગામેગામ તપાસ્યું. ('ગામેગામ' પણ કહેવાય છે.)

મનોમન સાક્ષી છે

આ કામ હાથેહાથ કરવાનું છે.

વખતોવખત મને મળતા રહેજો.

હું નગરેનગર ભોઈ વળ્યો.

તેણે તરવાર વડે શત્રુના કંકડેકંકડા ઠરી નાખ્યા,
(પૂર્ણપણાનો અર્થ)

શિખર પરથી તે પદાર્થ પડવાથી તેના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા.
(પૂર્ણતાનો અર્થ)

તેની રેવડી દાણાદાણુ થઈ ગઈ. (પૂર્ણતાનો અર્થ)

એનેએન મળી એટલે ખાનગી વાત ચાલવા માંડી, (પરસ્પર સંબંધનો અર્થ)

ભાઈએભાઈ લડી મરે છે. (પરસ્પર સંબંધનો અર્થ)

ભલભલા સવાલનો નિર્ણય થાય છે; પણ ગુજરાતી ભાષામાં

નોડણીના સવાલનો નિર્ણય થતો નથી.

તેઓ સુક્કાસુક્કી લડે છે.

ધખાધખી; ગડદાગડદી; ફેરફાર; જળજળીઆં

મરાઠીના હાખલા:—

‘પ્રકરણે-પ્રકરણે કાઢત વાંચ’

ગાંવોગાંવ; પરોપર; બનોવન; શહરોશહર

સર્વનામ—

ત્યાં કોણુ કોણુ આવ્યું છે ને શું શું કરે છે તે જુઓ.
(પ્રત્યેકનો અર્થ)

જે જે ગામ હું ફરું છું તે તે ગામના માણસોના રીતરિવાજ
ધ્યાનથી તપાસું છું. (પ્રત્યેકનો અર્થ)

વિશેષણ—

આ ટોળામાં અશક્ત અશક્તને શોધી પૈસો પૈસો આપો.
(પ્રત્યેકનો અર્થ)

ચાર ચાર ગાઉ; પાંચ પાંચ રૂપીઆ;

છૂટાં છૂટાં-આઘાં આઘાં ઘર

વિસામા દૂર દૂર છે. (પ્રત્યેકનો અર્થ, એક એકથી એક ખીજથી-દૂર)

આવા સત્પુરુષો વિરલ વિરલ છે. (અત્યન્ત વિરલ) ૭

મોટા મોટા-મોટમોટા આમ કરે છે તો નાના નાનાની શી વાત ? (બધા મોટા, પૂર્ણતાનો અર્થ)

ક્રિયાવિશેષણ—

આવા સંનેગો કવચિત્ કવચિત્ આવે છે.

(બહુજ કવચિત્)

તેને સરાસરી મહીને સો રૂપીઆ ખર્ચ થાય છે.

જેમ જેમ-તેમ તેમ; જ્યાં જ્યાં..... ત્યાં ત્યાં;

આથે આથે; પાસે પાસે; ઝટ ઝટ; હળવે હળવે; હાય હાય, છિટ છિટ; ધિક્ ધિક્; શિવ શિવ; રામ રામ

ક્રિયાપદ-ક્રિયાવાચક નામ ને વિશેષણ—

તે આખો હહાડો ખાખા કરે છે-જિંઘ જિંઘ કરે છે—લખ લખ કરે છે, વાંચ વાંચ કરે છે.

ના ના; ખોલ ખોલ; આવ આવ

સંસ્કૃતમાં આવી રચના છે, તેમાં સહજ ફેર છે—યાહિ યાહિ
હિતિ યાતિ (ના, ના, એમ બંધ છે. ‘કરે છે’ને બદલે ‘બંધ છે’).

તે ચાલતો ચાલતો આવ્યો

તે દોડતો દોડતો ગયો.

હું ખોલતાં ખોલતાં થાક્યો.

તે વાંચતાં વાંચતાં ઊઘી ગયો.

તેણે રડારડ કરી મૂકી (ક્રિયાનું વારંવાર થવું)

ત્યા હસાહસ થઈ રહી

ખેંચાખેંચ, તાણાતાણ, ફેંકાફેંક, મારામારી, કાપાકાપી, ફૂટાફૂટ,
દોડાદોડ, પકડાપકડી.

મંરાડીમાં પણ એવા દાખલા છે:—

મારામાર; કોડાકોડ; લાલાલચી; વુઝાવુઝી.

૩. દ્વિરુક્તિના પહેલા શબ્દનો છેલ્લો એકાચ્ કેટલેક ઠેકાણે લોપાય છે; જેમકે,

તેઓ ચોતપોતાને કામે વળગ્યા.

આવાં નિરનિરાણાં સ્થાનો ઘણાં રમણીય લાગતાં નથી.

૪. કેટલેક સ્થળે પહેલો શબ્દ સામાનાધિકરણવાચક પદ્ધીમાં હોય છે; જેમકે,

એકનો એક માણસ રોજ કામ કરે અને બીજા એસી રહે?

એ કંઈ લોક નથી; ઘરનું ઘર છે.

(એકતાનો અર્થ વધારે દૃઢતાથી દર્શાવે છે).

મશાડીમાં પણ એવા દાખલા છે:—

હાવઅપલા; વેગવેગઝા; મલમલતો; ફકનાફક; ચોરકાચોર; ધર્કીધર;

ધરવધર; ધરાનધર; હાત્તવેહાત્તી.

૫. કેટલેક સ્થળે દ્વિરુક્તિમાં શબ્દો અનુકરણવાચક હોય છે; અર્થાત્ પ્રાણી કે પદાર્થના પડવા, અફળાવા કે બોલવાના ધ્વનિ પરથી થયેલા હોય છે; જેમકે,

તે ધમધમ ચાલે છે.

તું કડકકડાટ વાંચે છે.

તે લપટપટ કરે છે.

ચૂલો ધગધગ સળગે છે.

ઝડાઝડ; તડાતડ; ફડાફડ

આ અનુકરણવાચક દ્વિરુક્તિમાં પણ (૧) ણંને શબ્દ સરખાજ હોય છે; કે (૨) પહેલા શબ્દનો અન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થયેલો હોય કે તેમાં ફેરફાર થયેલો હોય છે; કે (૩) પહેલા શબ્દ પર પ્રત્યય ('આટ' જેવો) આવી બીજો શબ્દ બનેલો હોય છે.

દાખલા —

(૧) ચપચપ, ધળધળ, ઝડઝડ, ખડખડ,

(૨) સડાસડ, ફડાફડ

(૩) સડસડા, ફડફડાટ, ઝડઝડાટ, ઘસઘસાટ, લસલસાટ,
લપલપાટ, કળકળાટ (કકળાટ)

૬ કેટલેક સ્થળે દ્વિરુક્તિમા પ્રથમ શબ્દના પ્રથમ વર્ણમાં ફેરફાર થઈ બીજો શબ્દ બનેલો હોય છે, આવા ફેરફારમા પ્રથમ વર્ણને સ્થળે બકાર વિશેષ જોવામા આવે છે, પરંતુ મકાર ને પકાર કે સકાર પણ જણાય છે, જેમકે, કાગળખાગળ, ચોપડીઓપડી, ખડીઓખડીઓ, ખુરસીખુરસી, અથાણુંથાણું, પૂરીખૂરી

ઝટપટ, ચટપટ, ચટાપટા, ધોતીઆપોતીઆ, ઉલટપાલટ, ઝોળખીતાપારખીતા, ઝોળીપોળી, આસપાસ, આડોશીપાડોશી, અઘટપઘટ (સમજાવવું)

ધતરમતર, ગરખડસરખડ,

મરાઠીમા પણ ઉપરના જેવા દાખલા જોવામા આવે છે, જેમકે,
માફરીમાફરી, લહાનલહાન, સટપટ, પોસોટ

૭ કેટલેક સ્થળે પર્વાય શબ્દથી દ્વિરુક્તિ થાય છે

દાખલા —

તીવ્રતમતમ, ધિંગામસ્તી, દાધાખળ્યો, આવચલગત, જર જેવર, હોમકુશળ, કાગળપટ, ઈજતઆખરૂ, કોલકરાર, ગાડુધેડુ, ડાહ્યોડમરો, ચાકરનફર (નફર અરબી=ચાકર), નોકરચાકર, દવા દાડ (દાડ ફા =દવા), પસાટકા, લાઈલાડુ, લુગડાવત્તા, શાલપામરી, લાલચોળ, શાકતરકારી, લીલુછમ (ફા સખ્ખ=લીલુ), રમતગમત, માલમતા, શાકભાજી, વણજવેપાર, સહેલસપાટા, મકનોડાથી (મકુળ=નાત વગરનો હાથી), કાગુમેશ, હીમજીહુરડે (દિમવતી દરીતકી), હડપચી (હુપોચ), વનવગડો, કાદવકીચડ, ધનદોલત; ટોળટીખા



પ્રકરણ ૩૨મું

પદવિન્યાસ

૧

લક્ષણ—કયા ક્રમમાં પદો ગોઠવવાથી વાક્ય બને છે એ વિ-
ષયનું જેમાં વિવેચન કર્યું હોય છે તે વ્યાકરણના ભાગને પદવિન્યાસ
કહે છે. વિન્યાસ એટલે ગોઠવણ. પદોની ગોઠવણ કેવી રીતે થાય
છે તે એ ભાગમાં દર્શાવાય છે.

પ્રત્યયાત્મક ભાષા અને પદવિન્યાસ—સંસ્કૃત જેવી
પ્રત્યયાત્મક ભાષાઓમાં પદોની રચના વિષે કંઈ નિયમ હતા નથી.
પદોને અન્વય પ્રત્યયોથી જણાય છે, એટલે વાક્યના ગમે તે ભાગમાં
પદો મૂકવાથી અર્થમાં ફેર પડતો નથી. પરંતુ અંગ્રેજી જેવી પ્રત્યય-
રહિત ભાષાઓ, જેમાંથી શબ્દના પ્રત્યય બહુધા હુસ થયા છે, તેમાં
પદોના ક્રમિક વિન્યાસ પરજ અર્થનો આધાર છે. દાખલા તરીકે,
અંગ્રેજી ભાષામાં એકજ પદ ક્રિયાપદની પૂર્વે આવે તો કર્તા અને
પછી આવે તો કર્મ થાય છે. આવી ભાષાઓમાં પદવિન્યાસ એ
વ્યાકરણનો ઘણો અગત્યનો ભાગ થઈ પડે છે.

ગુજરાતી ભાષા અને નિયમ—ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃત
ભાષા જેટલી પ્રત્યયાત્મક નથી તેમજ અંગ્રેજી ભાષા જેટલી પ્રત્યય-
રહિત પણ નથી. એમાં પદોની રચના વિષે બહુ સરળ નિયમો છે.

૧. પ્રથમ કર્તા, પછી ક્રિયાપદ સકર્મક હોય તો તેનું કર્મ,
અને છેવટે ક્રિયાપદ—આ ક્રમમાં પદો ગોઠવાઈ વાક્ય બને છે.

હું પુસ્તક વાંચું છું.

છોકરો કાગળ લખે છે.

૨. નામનાં વિશેષણ નામની પૂર્વે અને ક્રિયાપદનાં વિશેષણ
ક્રિયાપદની પૂર્વે આવે છે. એ વિશેષણ છૂટક શબ્દ હોય કે શબ્દસમૂહ
હોય, અંગંધ રાખનારા શબ્દોને પણ અત્ર વિશેષણ જેવાજ ગણવા.

સાધુ પુરુષો સન્માર્ગ કદી પણ તજતા નથી.

મેં તેને મેજ પર મૂકેલું પુસ્તક મારી પાત્રે લાવવા કહ્યું.

૩. વિષેય વિશેષણ ક્રિયાપદની પૂર્વે આવે છે.

આ મહેલ કેવો મુંદર દેખાય છે !

૪. કર્તાની સાથે સંબંધ રાખનારા શબ્દ કર્તાની પૂર્વે અને કર્મની સાથે સંબંધ રાખનારા શબ્દ કર્મની પૂર્વે આવે છે. કર્મને બને ત્યાંસુધી ક્રિયાપદની પાત્રેજ મૂકવામાં આવે છે.

પિતાની આજ્ઞા માથે ચડાવનાર રામ એકદમ વનમાં જવા તૈયાર થયા.

૫. પૂર્વકાલવાચક અભ્યયરૂપ કૃદન્ત બહુધા વાક્યના આ રંશમાં આવે છે.

બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં ઊઠી, દાતણ પાણી કરી, સ્નાનસંધ્યા સમાપ્ત કરી, તે અધ્યયન કરવા મંડી જતો.

આવા સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે બહુધા પદોની રચના વાક્યમાં થાય છે, પરંતુ ખાસ કારણ હોય તો એ ક્રમમાં ફેરફાર થાય છે.

અપવાદ.—

૧. અમુક શબ્દ પર ખાસ લક્ષ ખેંચવું હોય તો તેને વાક્યના આરંભમાં મૂકવામાં આવે છે

ઉપદેશ કરતાં દાખલાથી વધારે ઊંડા સંસ્કાર પડે છે.

૨. કાળવાચક, સ્થળવાચક, રીતિવાચક, કે કાર્યકારણવાચક ક્રિયાવિશેષણ શબ્દ કે શબ્દસમુદાય બહુધા વાક્યના આરંભમાં આવે છે.

હાલ આપણા શહેર પર આબસનું સામ્રાજ્ય ચાલે છે.

પ્રથમ અપરાધે ગંભીરતાથી આશ્ચર્ય બતાવી નમ્ર ઉપકે દેવો. (શિક્ષ૦ શાસ્ત્ર)

શિક્ષા કરવામાં તમને લેશ પણ આનન્દ થતો નથી, પણ બહુ દિલગીરી થાય છે, એમ બતાવવાથી બહુ સારી અસર થશે. (શિક્ષાં શાસ્ત્ર)

૩. સાપેક્ષ પદ સંબંધી પદની પૂર્વે આવે છે.

જે ઘણો ઉઘોગી છે તેને હુરકોઈ કામ કરવા માટે અવકાશ મળે છે. (શિક્ષાં શાસ્ત્ર)

જેવો દુર્ગ વશ કરવો મુશ્કેલ છે, તેવું એ કામ કરવું મુશ્કેલ છે. (શિક્ષાં)

સામાન્ય સૂચના—જે પદોને સાથે મૂકવાથી વિવક્ષિત અર્થ બરાબર નીકળે તેને સાથે મૂકવાં અને જે પદોનો પરસ્પર અન્વય હોય તેને બહુ દૂર રાખી વચ્ચે ઘણાં પદો મૂકવાં નહિ. આવા દૂરાન્વયના દોષથી મુક્ત રહેવા બનતી કાળજી રાખવી.

—*—

પ્રકરણ ૩૩મું

વાક્યાર્થ અને વાક્યપૃથક્કરણ

વાક્યાર્થતું સ્વરૂપઃ સિદ્ધ મતો—પદોમાંથી જે અર્થો નીકળે છે તે અર્થોના પરસ્પર સંસર્ગથી વાક્યાર્થ બને છે એ જાણીતું છે; પરંતુ પદોના અર્થમાંથી વાક્યનો અર્થ શી રીતે થાય છે એ વિષે મીમાંસકો અને નૈયાયિકોના મતમાં ભેદ છે. મીમાંસકોએ વાક્યાર્થ વિષે ઘણું બારીક સંશોધન કર્યું છે અને તેમના વિચાર બહુધા માન્ય થયા છે અને માન્ય થયા નથી ત્યાં પણ મનનીય તો છેજ. નૈયાયિકો પદો અને મીમાંસકો વાક્યને કહેવાય છે.

મીમાંસકમત-નૈયાયિકો અને બાદ મીમાંસકોના મત પ્રમાણે દરેક પદનો અર્થ સામાન્ય છે. વાક્યમાં પદો એક બીજા સાથે જોડાય છે તે અન્વયને

હીંમે જોડાય છે અને એ અન્વય, આકાક્ષા, યોગ્યતા, અને સનિધિથી આવે છે આ પ્રમાણે આકાક્ષા, યોગ્યતા, અને સનિધિના જળથી એક બીજા સાથે જોડાયેલા પદોનો જે અર્થ તેજ વાક્યાર્થ એ વિશિષ્ટ અર્થ છે, તેમજ અપદાર્થ, કેમકે પદોનો અર્થ તો સામાન્ય છે વાક્યાર્થને તત્પર્યર્થ પણ કહે છે આ મત પ્રમાણે પદની સક્તિ માત્ર પદાર્થ ઉપબન્ધવામાં છે, અન્વયાશમાં નથી. અન્વયાસ આકાક્ષા, યોગ્યતા, અને સનિધિના જળથી પ્રાપ્ત થાય છે અભિહિત થયેલા એટલે સાધારણ રીતે પદસક્તિથી પ્રતિપાદિત થયેલા પદોનો અન્વય, આકાક્ષા, યોગ્યતા, અને સનિધિના જળથી થાય છે એમ એ વિદ્વાનોનું કહેવું છે, મઠિ તેઓ અભિહિતાન્વયવાદી કહેવાય છે કાળતા તરીકે, આ મત પ્રમાણે 'ગાયને લાવો એ વાક્યમાં 'ગાય'નો અર્થ ગોળતિ અને આક્ષેપથી ગોવ્યક્તિ, 'ને' નો અર્થ કર્મત્વ, અને 'લાવો'નો અર્થ લાવવાની કૃતિ એવો થાય છે પદોનો અર્થ સામાન્ય છે ગાય છે કર્મ જેનું એવી આતપન કૃતિ-આનો પદોનો પરસ્પર અન્વિત અર્થ પદોની પરસ્પર આકાક્ષા, યોગ્યતા, અને સનિધિના જળથી થાય છે

અભાકરમત-પ્રભાકરો એટલે પ્રભાકર કે ગુરુના અનુયાયીઓનો મત આથી જુદો છે એ મત પ્રમાણે પદોનો અર્થ સામાન્ય નથી, પણ વિશિષ્ટ છે, અર્થાત્, પરસ્પર અન્વિત-જોડાયેલો છે પદસક્તિથીજ અન્વયનો પ્રાપ્ત થાય છે, તેને મઠિ આકાક્ષા, યોગ્યતા, કે સનિધિની જરૂર નથી આ મતને અનુસારે પદો સામાન્ય અર્થના વાચક નથી પણ અન્વિત અર્થનું અભિધાન કરે છે અને પદોનો એવો જે અન્વિત અર્થ તેજ વાક્યાર્થ છે આ વિદ્વાનો આ કારણથી અન્વિતાભિધાનવાદી કહેવાય છે

નિઃકર્થ-આ મતનો નિઃકર્થ નીચે પ્રમાણે છે - 'ગાય લાવ' એમ ઉત્તમ વૃદ્ધ પુરુષના પ્રયોગથી સાસ્ત્રા (ગાયને અને લટકતી આમરી, ધામળી) આદિવાળી વ્યક્તિને મધ્યમ વૃદ્ધ આણે છે, તે બાળક જુએ છે મધ્યમ વૃદ્ધ પુરુષની એટાથી વાક્યનો આવો અર્થ છે એમ બાળક નિશ્ચય કરે છે પણ 'ગાયને લઈ જા' અથવા લાવ એમ ઉત્તમ વૃદ્ધ પ્રયોગ કરે છે એટલે મધ્યમ વૃદ્ધ ગાયને કહી કરે છે અને અર્થને આણે છે બાળક આ પણ જુએ છે આ ઉપરથી અન્વય અને વ્યતિરેકથી ક્રિયાપદના અર્થ સાથે અન્વિત થયેલો કારક પદોનો અર્થ છે અને કારક પદના અર્પણ સાથે અન્વિત થયેલો ક્રિયાપદનો અર્થ છે એમ બાળક સક્તિનું અવધારણ કરે છે આ પ્રમાણે પદો અન્વિત અર્થનું અભિધાન કરે છે એમ બાળકને પ્રયોગથી સમજાય છે પદો સામાન્ય અર્થનું અભિધાન કરતા નથી, પણ કારક ક્રિયા સાથે અન્વિત થયેલા અર્થનું અને ક્રિયા કારક સાથે અન્વિત થયેલા અર્થનું, એમ અન્વિતાર્થનુંજ પદો અભિધાન કરે છે, એવો મતનો નિઃકર્થ છે

વૈયાકરણમત—આર્થકારિકોને તેમજ વૈયાકરણોને પ્રથમ મત છે; કારણ કે પ્રાબાકરોને પણ અન્વયવિરોધના જ્ઞાનને માટે આકાંક્ષા, યોગ્યતા, અને સંનિધિનો આશ્રય લેવો પડે છે; તે પદની સક્તિ સામાન્ય અર્થમાં લેવી અને વિરોધ અર્થનું એટલે અન્વયનું જ્ઞાન આકાંક્ષા, યોગ્યતા, અને સંનિધિથી થાય છે એમ સ્વીકારવું જોઈ છે.

શાબ્દ બોધ-વૈયાકરણો અને નૈયાયિકોને વાક્યમાંથી શાબ્દબોધ જુદી રીતે થાય છે એ વિષે અમારું વિચારન કર્યું છે. નૈયાયિકો વાક્યમાં પ્રથમાન્ત પદને વિરોધ્ય માને છે અને ક્રિયાપદને તેનું વિરોધણ માને છે. 'દિવદત્ત ઝાખા રાધિ છે' નો 'ઝાખા' જેનું કર્મ છે એવી રાધિવાની ક્રિયાથી વિરોધ 'દિવદત્ત' એવો અર્થ નૈયાયિકો કરે છે; માટે તેઓ પ્રથમાન્તાર્થવિરોધ્યવાદી કહેવાય છે. વૈયાકરણો ક્રિયાપદને પ્રધાન માને છે. તેમના મત પ્રમાણે ક્રિયાપદ વિરોધ્ય છે અને અન્ય પદ તેનાં વિરોધણ છે, એવો શાબ્દબોધ વાક્યમાંથી થાય છે. 'દિવદત્ત ઝાખા રાધિ છે'નો અર્થ વૈયાકરણોના મત પ્રમાણે 'દિવદત્તકર્તૃક તંત્રુક્ષર્મક રંધન-ક્રિયા' થાય છે. આ ક રણથી વૈયાકરણો ક્રિયાર્થપ્રધાનવાદી કહેવાય છે.

સંસર્ગ--વળી વૈયાકરણોના મત પ્રમાણે ઉદ્દેશ્યવિધેયભાવ-રૂપ પદાર્થોના પરસ્પર સંસર્ગ તેજ વાક્યાર્થ. દરેક વાક્યમાં કોઈને ઉદ્દેશીને-અભિલક્ષીને કંઈક વિધાન કર્યું હોય છે. જે ઉદ્દેશવા યોગ્ય છે, જેને ઉદ્દેશીને-અભિલક્ષીને કે દર્શાવીને કે શબ્દથી સંકીર્તન કરીને કંઈ કહ્યું હોય તે ઉદ્દેશ્ય કહેવાય છે; અને એ ઉદ્દેશ્યને વિષે જે વિધાન કર્યું હોય છે, જે કંઈ કહ્યું હોય છે તે વિધાન કરવા-કહેવાવા યોગ્ય હોવાથી વિધેય કહેવાય છે. જેને ઉદ્દેશ્ય કહીએ છીએ તે અનુવાદ પણ કહેવાય છે. ઉદ્દેશ્ય કંઈ જાણવાની જાખત નથી, તેને વિષે જે કંઈ કહેવામાં આવે છે તે જાણવાની જાખત છે. ઉદ્દેશ્ય તો જાણીતી જાખત છે, તેથી ઉક્ત વસ્તુનું પુનઃકથન કર્યા જેવું તે હોવાથી અનુવાદ-ફરી કહેવાયતું-કહેવાવા યોગ્ય પણ કહેવાય છે.

પૃથક્કરણ—આ પ્રમાણે દરેક વાક્યનું પૃથક્કરણ કરતાં તેના બે વિભાગ થાય છે:—૧. ઉદ્દેશ્ય અને ૨. વિધેય. સાદામાં સાદા વાક્યથી મોટામાં મોટા વાક્યના આજ બે ભાગ થાય છે.

સાદાં વાક્ય—

છોકરો પુસ્તક વાંચે છે
મુંબઈ અલબેલી નગરી છે.

ઉદેશ્ય	વિધેય
છોકરો મુંબઈ	પુસ્તક વાંચે છે અલબેલી નગરી છે

દરેક નિરપેક્ષ કે સ્વતન્ત્ર વાક્યના તેમજ દરેક સાપેક્ષ વાક્યના કે નિરાળા વાક્યોના સમૂહના પણ આ પ્રમાણે બેજ વિભાગ થઈ શકે છે

દાખલા —

૧. મનોરથોની ગતિ સર્વત્ર છે

૨. વિદેશીય પદ્ધતિ જે સ્વરૂપમાં પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં ચાલે છે તેજ સ્વરૂપમાં આપણા દેશને અનુકૂળ નજ પડે એ ખુશું છે.

૩. નાના છોકરા આપણને હસતા જોઈ હસે છે અને દિલગીર થતાં જોઈ દિલગીર થાય છે

આ ત્રણમાંનું પહેલું વાક્ય નિરપેક્ષ કે સ્વતન્ત્ર છે, બીજું સાપેક્ષ વાક્યોનું બનેલું છે, અને ત્રીજામાં નિરાળાં વાક્યોનો સમુચ્ચય ■ ‘જે સ્વરૂપમાં પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં વિદેશીય પદ્ધતિ ચાલે છે’—આ વાક્ય સાપેક્ષ છે, કેમકે એને ‘તેજ સ્વરૂપમાં’ની અપેક્ષા છે—તેની સાથે એનો સબધ છે. ‘(વિદેશીય પદ્ધતિ) આપણા દેશને અનુકૂળ નજ પડે’ એ વાક્ય એક પદની ગરજ સારે છે અને એનો સબધ ‘એ’ની સાથે છે, કેમકે એ વાક્ય ‘એ’ની સાથે સમાનાધિકરણ છે—સમાન વિષદ્ધિમાં છે ત્રીજા વાક્યમાં ‘નાના છોકરાહસે છે’ અને ‘(નાના છોકરા) દિલગીર થતા.....થાય છે’ એ બે વાક્યોનો સમુચ્ચય છે.

બે ભાગ—આ પ્રમાણે વાક્યો હોઈ શકે છે, પરંતુ તેનું પૃથક્કરણ કરતાં પ્રથમ ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય એવા બેજ ભાગ યથા રીતે છે. દાખલા તરીકે, ઉપલાં ત્રણ વાક્યોનું પૃથક્કરણ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

ઉદ્દેશ્ય	વિધેય
૧. મનોરથની ગતિ ૨. એ-જે સ્વરૂપમાં વિદેશીય પદ્ધતિ ખાત્યાત્ય પ્રદેશોમાં ચાલે છે.....અનુકૂળ નજર પડે ૩. (અ) નાનાં છોકરાં (આ) નાનાં છોકરાં	સર્વત્ર છે. ખુટ્કું છે. આપણને હસતાં જોઈ હસે છે: (આપણને) દિલગીર થતાં જોઈ દિલગીર થાય છે.

ઉદ્દેશ્યવર્ધક—ઉદ્દેશ્યના અર્થમાં વધારો કરનારા શબ્દ ઉદ્દેશ્યવર્ધક કહેવાય છે. એ શબ્દ વિશેષણ કે વિશેષણ તરીકે વપરાયલા શબ્દ-સમાન વિભક્તિમાં આવેલાં નામ, ષષ્ટ્યન્ત પદ, કૃદન્ત-અને તેની સાથે સંબંધ સખનારાં પદ હોય છે.

વિધેયવર્ધક—વિધેયના અર્થમાં વધારો કરનારાં પદ વિધેયવર્ધક કહેવાય છે; અને તે ક્રિયાવિશેષણ હોઈ કાળવાચક, સ્થળવાચક, રીતિવાચક, કે કાર્યકારણવાચક હોય છે.

દાખલા:—

આ પદ્ધતિ પ્રમાણે જાળકને આપવાના પાક દૂકા હોય છે. ('આપવાના' કૃદન્ત છે અને 'આ પદ્ધતિ પ્રમાણે' અને

સાદા વાક્ય—

છોકરા પુસ્તક વાંચે છે

મુખર્ષ અલબેલી નગરી છે

ઉદ્દેશ્ય	વિધેય
છોકરા	પુસ્તક વાંચે છે
મુખર્ષ	અલબેલી નગરી છે

દરેક નિરપેક્ષ કે સ્વતન્ત્ર વાક્યના તેમજ દરેક સાપેક્ષ વાક્ય ના કે નિરાળા વાક્યોના સમૂહના પણ આ પ્રમાણે બેજ વિભાગ થઈ શકે છે

દાખલા —

૧ મનોરથોની ગતિ સર્વત્ર છે

૨ વિદેશીય પદ્ધતિ જે સ્વરૂપમા પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં ચાલે છે તેજ સ્વરૂપમા આપણા દેશને અનુકૂળ નજ પડે એ ખુશ્કુ છે.

૩ નાના છોકરા આપણને હસતા બોઈ હસે છે અને દિલ ગીર થતા બોઈ દિલગીર થાય છે

આ ત્રણમાનું પહેલું વાક્ય નિરપેક્ષ કે સ્વતન્ત્ર છે, બીજું સાપેક્ષ વાક્યોનું બનેલું છે, અને ત્રીજામા નિરાળાં વાક્યોનો સમુચ્ચય છે ‘જે સ્વરૂપમા પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમા વિદેશીય પદ્ધતિ ચાલે છે’—આ વાક્ય સાપેક્ષ છે, કેમકે એને ‘તેજ સ્વ રૂપમા’ની અપેક્ષા છે—તેની સાથે એનો સબધ છે. ‘(વિદેશીય પદ્ધતિ) આપણા દેશને અનુકૂળ નજ પડે’ એ વાક્ય એક પદની ગરજ સારે છે અને એનો સબધ ‘એ’ની સાથે છે, કેમકે એ વાક્ય ‘એ’ની સાથે સમાનાધિકરણ છે—સમાન વિભક્તિમા છે ત્રીજા વાક્યમા ‘નાના છોકરા . . હસે છે’ અને ‘(નાના છોકરા) દિલગીર થતા . . થાય છે’ એ બે વાક્યોનો સમુચ્ચય છે

બે ભાગ—આ પ્રમાણે વાક્યો હોઈ શકે છે; પરંતુ તેનું પૃથક્કરણ કરતાં પ્રથમ ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય એવા બેજ ભાગ થઈ શકે છે. દાખલા તરીકે, ઉપલાં ત્રણ વાક્યોનું પૃથક્કરણ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

ઉદ્દેશ્ય	વિધેય
૧. મનોરથની ગતિ	સર્વત્ર છે.
૨. એ-જે સ્વરૂપમાં વિદેશીય પદ્ધતિ ખાત્રાત્મ્ય પ્રદેશોમાં આવે છે.....અનુકૂળ નજર પડે	ખુલ્લું છે.
૩. (અ) નાનાં છોકરાં (આ) નાનાં છોકરાં	આપણને હસતાં જોઈ હસે છે: (આપણને) દિલગીર થતાં જોઈ દિલગીર થાય છે.

ઉદ્દેશ્યવર્ધક—ઉદ્દેશ્યના અર્થમાં વધારો કરનારા શબ્દ ઉદ્દેશ્ય-વર્ધક કહેવાય છે. એ શબ્દ વિશેષણ કે વિશેષણ તરીકે વપરાયલા શબ્દ—સમાન વિભક્તિમાં આવેલાં નામ, વહન-પદ, કૃદન્ત-અને તેની સાથે સંબંધ રાખનારાં પદ હોય છે.

વિધેયવર્ધક—વિધેયના અર્થમાં વધારો કરનારાં પદ વિધેય-વર્ધક કહેવાય છે; અને તે ક્રિયાવિશેષણ હોઈ કાળવાચક, સ્થળવાચક, રીતિવાચક, કે કાર્યકારણવાચક હોય છે.

દાખલા:—

આ પદ્ધતિ પ્રમાણે બાળકને આપવાના પાઠ દૂકા હોય છે. ('આપવાના' કૃદન્ત છે અને 'આ પદ્ધતિ પ્રમાણે' અને

‘ખાળકને’ એ પદો ‘આપવાના’ની સાથે સંબદ્ધ છે. એ ઉદ્દેશ્ય-વર્ધક છે.)

ખાળક પોતાના શરીરને એકની એક સ્થિતિમાં લાંબો વખત રાખી શકતું નથી. (‘એકની એક સ્થિતિમાં’ એ રીતિ-વાચક અને ‘લાંબો વખત’ એ કાળવાચક વિધેયવર્ધક છે.)

આજ પ્રમાણે બીજા દાખલા સમજી લેવા.

વિધેય-વિધેય ક્રિયાપદ અને ક્રિયાપૂરકનું બનેલું હોય છે. ક્રિયાનો અર્થ પૂરો કરનારા શબ્દ ક્રિયાપૂરકમાં આવે છે. સકર્મક ધાતુમાં ક્રિયાપૂરક બહુધા કર્મ હોય છે; પરંતુ અપૂર્ણક્રિયાવાચક અકર્મક ક્રિયાપદ હોય છે ત્યાં ક્રિયાપૂરક પદ વિશેષણ કે નામ હોય છે, પરંતુ ક્રિયાપદ અકર્મક હોવાથી તે કર્મથી ભિન્ન હોય છે અને ઉદ્દેશ્યની સાથે સમાન વિભક્તિમાં હોય છે કે અન્ય વિભક્તિમાં હોય છે. અપૂર્ણક્રિયાવાચક ક્રિયાપદ સકર્મક હોય છે ત્યાં પણ ક્રિયા-પૂરક પદ કર્મથી ભિન્ન હોઈ શકે છે. તે કોઈ વખત ઉદ્દેશ્ય સાથે અને કોઈ વખત કર્મ સાથે સમાન વિભક્તિમાં હોય છે. કોઈ વખત એવાં પદ વિશેષણ હોય છે.

દાખલા:—

૧. ચંદનીમાં તાજમહાલ કેવો રમણીય દેખાય છે !
૨. તે પરાક્રમી રાજાએ તેને સચિવપદે નીમ્યો અને તે પ્રજામાં બહુ ડાહ્યો મનાયો.
૩. અહો ! આ કેવી મુંદર નગરી છે !
૪. તમે તેને બહુ ઠરેલ પુરુષ ગણો છો.
આ વાક્યોનું પૃથક્કરણ નીચે દર્શાવ્યું છે.

ઉદ્દેશ	ઉદ્દેશવર્ધક	વિશેષ		વિધિવર્ધક
		ક્રિયા	ક્રિયાપૂરક	
૧. તાત્કાલિક		દેખાય છે	કેવો રમણીય	મંદનીમાં (સ્થિતિ-વાચક)
૨. રાત્રે	૧. તે	નીચે	૧. તેને	
	૨. પરાક્રમી		૨. સચિવપદે	
તે		મનાયો	બધુ ડાચો	મનમાં (સ્થળ-વાચક)
૩. આ		છે	કેવી મુંદર નગરી (કોરેશ સાથે સમાન વિભક્તિમાં)	
૪. તમે		મળે છે	૧. તેને (કર્મ)	
			૨. બધુ ફરેલ પુરુષ (કર્મ સાથે સમાન વિભક્તિમાં)	
<p>૨. વાક્યમાં 'અને' જે વાક્યોની વચ્ચે સળધક છે.</p> <p>૩. વાક્યમાં 'અહો' આશ્ચર્યવાચક છે. એ કેવળ પ્રયોગી અભ્યય દોવાથી એને વાક્યનાં અન્ય પદો સાથે સળધ નથી.</p>				

પ્રકરણ ૩૪મું

વાક્યપૃથક્કરણ પ્રધાન અને ગૌણ વાક્ય

લક્ષણ-પાછલા પ્રકરણમાં નિરપેક્ષ વાક્યના પૃથક્કરણ વિશે વાત કહી પરંતુ બધા વાક્ય નિરપેક્ષ હોતા નથી સાપેક્ષ વાક્યને બીજા વાક્યની અપેક્ષા હોય છે જે વાક્યને અન્ય વાક્યની અપેક્ષા હોય છે તે ગૌણ વાક્ય છે અને તે વાક્યને જે વાક્યની, અર્થાત્, તેમાના કોઈ શબ્દની, અપેક્ષા છે તે પ્રધાન વાક્ય કહેવાય છે

દાખલો -

કોઈ પણ કામ વારંવાર કરવાથી મનની જે સ્થિતિ થાય છે તેને આપણે જેવ કહીએ છીએ - આ વાક્યમાં 'કોઈ પણ' સાથે છે' એ વાક્યને 'તેને આપણે છીએ' એ વાક્યના 'તેને' શબ્દ સાથે અપેક્ષા છે, માટે એ વાક્ય ગૌણ છે અને બીજું વાક્ય, જેની સાથે તેને અપેક્ષા છે, તે પ્રધાન છે

ગૌણ વાક્યના પ્રકાર-ગૌણ વાક્ય નામ તરીકે વપરાયું હોય તો તે નામવાક્ય, વિશેષણ તરીકે વપરાયું હોય તો વિશેષણવાક્ય, અને ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાયું હોય તો ક્રિયાવિશેષણવાક્ય કહેવાય છે

દાખલો -

'મને આ કામ કરવાને અવકાશ નથી,' એવા શબ્દ બહુધા અનિયમિત રીતે કામ કરનારાઓના જ મુખમાંથી નીકળે છે (નામવાક્ય, 'શબ્દ' સાથે સમાનાધિકરણ)

મનુષ્ય ઘણી વાર ધારે છે કે હું આ કામ આટલા વખતમાં પૂરું કરી શકીશ (નામવાક્ય, 'ધારે છે'નું કર્મ)

જે ઘણા ઉદ્યોગી છે તેને હરકોઈ કામ કરવા માટે અવકાશ મળે છે (વિશેષણવાક્ય, 'તેને' વિશેષ્ય)

એવો એક પણ દિવસ ગયો નથી કે તેમાં એ કંઈ પણ ન લખ્યું હોય. (વિશેષણવાક્ય; 'એવો' સાથે સંબંધ છે, વિશેષણનું વિશેષણ છે.)

વિશેષણનું વિશેષણ હોય તે વાક્ય પણ વિશેષણવાક્ય કહેવાય છે.

ઉદાહરણ કર્યો એટલે આપણે આપણો ધર્મ બતાવ્યો. (ક્રિયા-વિશેષણવાક્ય; 'બતાવ્યો' ક્રિયાનું વિશેષણ છે.)

મિશ્ર વાક્ય—એક પ્રધાન વાક્ય અને એક કે વધારે ગૌણ વાક્યોનું જે સમગ્ર વાક્ય બન્યું હોય તે મિશ્ર વાક્ય કહેવાય છે.

સંયુક્ત વાક્ય—કેટલેક સ્થળે નિરપેક્ષ વાક્યો નીચેમાંના કોઈ સંબંધથી જોડાયેલાં હોય છે:—

(૧) સમુચ્ચયથી—'અને,' 'તથા' જેવા શબ્દ સમુચ્ચયવાચક છે.

(૨) વિકલ્પથી—'અથવા,' 'વા,' 'કે' એ વિકલ્પ કે પક્ષવાચક છે.

(૩) વિરોધથી—'પણ,' 'પરંતુ,' 'કિંતુ' જેવા શબ્દ વિરોધ-વાચક છે.

(૪) કાર્યકારણભાવથી—'કેમકે,' 'કારણ કે' જેવા શબ્દ કારણ-વાચક અને 'તેથી,' 'તેટલા માટે' જેવા શબ્દ કાર્યવાચક છે.

ઉપલા સંબંધથી જોડાયેલાં વાક્યમાં ગૌણ વાક્ય હોય કે ન-એ હોય. આ પ્રમાણે જે કે વધારે નિરપેક્ષ કે પ્રધાન વાક્ય ગૌણ વાક્ય સાથે કે વગર જે સમગ્ર વાક્ય બનાવે છે તે સમગ્ર વાક્ય સંયુક્ત વાક્ય કહેવાય છે.

(૪)યા સંબંધથી જોડાયેલાં વાક્યોનું બનેલું સમગ્ર વાક્ય કેટલેક સ્થળે મિશ્ર ને કેટલેક સ્થળે સંયુક્ત હોય છે. બંને વાક્ય ખુલ્લી રીતે સ્વતંત્ર, નિરપેક્ષ જેવાં જણાતાં હોય ત્યાં સમગ્ર વાક્ય સંયુક્ત વાક્ય છે અને તેવાં જણાતાં ન હોય, પરંતુ એક વાક્યને પ્તિબળની અપેક્ષા જેલું જણાતું હોય ત્યાં સમગ્ર વાક્ય મિશ્ર વાક્ય છે,

દાખલા -

૧ દુકાળમાં કદાચ પૈસા કાઢવાની જરૂર પડે અને તેમ કરવાનું મન થઈ જાય, માટે એણે હાથમાં પાણી લઈ સકંપ મૂક્યો કે-
મરતા મુખી આમાંથી પાઈ કાઢવી નહિ

આમાં 'દુકાળમાં પડે' અને 'તેમ કરવાનું મન થઈ જાય' આ વાક્યો નિરપેક્ષ નથી, માટે શું?—એવી અપેક્ષા રહે છે. આ કારણથી આ સમગ્ર વાક્ય મિશ્ર વાક્ય છે (જુઓ 'લઘુ-ગ્રામર', પૃષ્ઠ ૬૨)

૨ વગી પવતની ઘણી હાર છે અને તેથી તેમાં નાના મેદાન ને ખીણો થયા છે, તેથી જુદા જુદા પ્રાન્તના રાજ્ય એક એકથી નિરાળા અને સ્વતન્ત્ર થયા—

આમાં 'વગી પવતની ઘણી હાર છે' અને 'તેથી તેમાં નાના મેદાન ને ખીણો થયા છે' એ નિરપેક્ષ વાક્ય જેવા દેખાય છે, માટે તેવાજ લેવા, એ/વે સમગ્ર વાક્ય સચુક્ર વાક્ય છે

૩ હાલ આજસુ આપણા દેશ પર આઝાદી છે, એ/લે વહેવા ઉઠવાના લાલ થોડાજ સમજે છે—

આમાં 'હાલ આજસુ' છે' એ નિરપેક્ષ વાક્ય છે 'એ/લે' નો અર્થ 'તેટલા માટે' થાય છે

૪ હાલ શારીરિક શિક્ષા માત્ર વડો શિક્ષકજ કરે છે ને તે પણ ડવચિતજ, માત્ર અનીતિના આચરણ માટે કે ન છૂટકેજ કરવામાં આવે છે તેમ છતાં અગાઉ કરતા વિશેષ દોષ જોવામાં આવતા નથી, માટે જેમ અને તેમ શિક્ષાનો ઓછો ઉપયોગ કરવા તરફ શિક્ષકની દૃષ્ટિ હમેશ રહેવી જોઈએ

ઉપરના વાક્યમાં 'તેમ છતાં' ને 'માટે જેમ અને તેમ'ની પહેલા

અર્ધવિરામ ચિહ્ન છે ત્યાં પૂર્ણવિરામ ચિહ્ન મૂકી શકાય. આવે સ્થળે વાક્યોને નિરપેક્ષ સમજવાં.

૧. ઉપર દર્શાવેલા ચાર સંબંધથી જોડાયેલાં સંયુક્ત વાક્યના દાખલા નીચે આપ્યા છે.

૧. ઘણા પુરુષો એક વાર એક નિશ્ચય કરે છે અને તરતજ તે નિશ્ચય બદલી નાખે છે. (બે નિરપેક્ષ વાક્ય ‘અને’થી સમુચ્ચિત થયાં છે.)

૨. તમારે જાતે વિચાર કરી કામ કરવું, અથવા તો હરેલ અને અનુભવી પુરુષોના કહ્યા પ્રમાણે ચાલવું. (બે નિરપેક્ષ વાક્ય છે. ‘અથવા’ વિકલ્પવાચક છે.)

૩. તે ઉદ્યોગ તો કરે છે, પણ કૃષ્ણ ન મળવાથી નિરાશ થાય છે. (બે નિરપેક્ષ વાક્ય. ‘પણ’ એ બે વચ્ચે વિરોધ દર્શાવે છે.)

૪. બાળકના કાન અશિષ્ટ વાણીથી અપવિત્ર થવા દેવા નહિ; કેમકે બાળપણના સંસ્કાર જીવનપર્યંત કાયમ રહે છે. (બે નિરપેક્ષ વાક્ય વચ્ચે કાર્યકારણભાવનો સંબંધ છે, બીજું વાક્ય કારણવાચક છે.)

૫. વ્યસન ન કરવાથી આખું આરોગ્ય સચવાય છે; એટલા માટે વ્યસનથી દૂર રહેવું જોઈએ. (કાર્યકારણભાવના સંબંધથી બે નિરપેક્ષ વાક્ય જોડાયાં છે. બીજું વાક્ય કાર્યવાચક છે.)

૬. જેઓ વિનાશકાળે પણ ચળતા નથી તેઓ મહાત્મા કહેવા-
વાને યોગ્ય છે અને એવા પુરુષો થોડાજ જોવામાં આવે છે. (‘અને’થી બે વાક્યો સમુચ્ચિત થયાં છે; તેમાંનું પહેલું પ્રધાન અને ગોણ વાક્યનું બનેલું હોવાથી મિશ્ર વાક્ય છે અને બીજું નિરપેક્ષ છે; સમગ્ર વાક્ય સંયુક્ત છે.)

વાક્યપૃથક્કરણના નમુના—

૧ ‘જે ધર્મમાં માણસ જન્મ્યો હોય, જેમાં તે ઉછર્યો હોય, જેનો ઉપદેશ નાનપણથી તેના કાનમાં પડ્યો હોય, જેમાં તેણે આ દોઝની આશા બાધી હોય, સારાંશ કે જે ધર્મની સત્યતા ઉપર તેને દૃઢ વિશ્વાસ હોય, તે ધર્મ ઉપર તેને પોતાના દેહ જેટલી પ્રીતિ બધાય છે, તે ધર્મને નુકસાન લાગે તો પોતાના શરીરને તેટલું લાગ્યું એમ તે માને છે, અને ઘણું એક પ્રસંગે તે ધર્મને વાસ્તે મહાભારત દુ ખ વેઠવાને તત્પર થાય છે, અને કોઈ વાર તે ધર્મને અર્થ પોતાને! પ્રાણ ત્યાગ કરવાને તે આચકો ખાતો નથી’

‘કરજીયો’

ત્યાંમુધી માળાપે પોતાના આચારવિચાર, રહેલીકહેળી, વગેરે ઉંચાં ને અનુકરણીય રાખી બાળકોને ચોગ્ધ માર્ગે દોરવશે નહિ, ત્યાંમુધી પોતાનું જીવન ઉચ્ચ, પવિત્ર, અને નિયમિત બનાવી બાળકોના મોં આગળ ઉત્તમ દૃષ્ટાન્ત ખરો કરશે નહિ, તેમને શાસન ને શિક્ષણ આપવાનો ધર્મ પોતે બજાવશે નહિ, તેમજ તે બાળકો કોની સંગતિ રાખે છે ને શાળામાં શું શીખે છે એ બધી બાબત પર તેઓ લક્ષ રાખશે નહિ, ત્યાંમુધી તેમનાં અવિનીત અને અશિષ્ટ વર્તનમાં કદી મુધારો થશે નહિ.

‘સિદ્ધાન્તસામ્રાજ્ય’

વાક્ય	પ્રકાર	સંબોધક	ઉદ્દેશ્ય	કરેલયવર્ણ	વિગ્રહ	વિગ્રહ	વિવરણ
૧ લે ધર્મમા ખાતો નથી ૨ લે ધર્મમા તે ધર્મ ૩૫૨ તેને ચોતાના દેહ ૪૬૬ પ્રીતિ બધાય છે ૫ લે ધર્મમા તે ધર્મને ૬ સામાન કાને તો ચોતાના ૭ શરીરને તેરનું કાનું એમ તે માને છે	સદુત્ત મિથ મિથ	તો (સંવત્સાર) તે ધર્મને તુ સામાન્ય અને પે તાના શરીર ને માને છે જે જે વારોને ભેડે છે	પ્રીતિ	ચોતાના બધાય છે દેહ ૪૬૬ માને છે	૧ તાના ૨ શરીરને તેરનું તે ધર્મમા ૩ સામાન્ય એમ તુ સામાન્ય (કર્મ)	૧ તેને (સંવત્સાર) ૨ લે ધર્મમા તે ધર્મ ૩૫૨ (સંવત્સાર)	
૭ લે ધર્મમા પલ્લે એક પ્રસંગે તે ધર્મને વાસ્તે મહાભારત દુખ વેડવાને ૮૫૨ થાય છે	મિથ	અને (૨ ને ૩) વાક્યોને એ છે એ સદાનુ માર્ગી વાગ્યો છે	(તિ)	થાય છે	૮૫૨	૧ લે ધર્મમા તે ધર્મને વાસ્તે મહાભારત દુખ વે ડવાને (સંવત્સાર) ૨ પલ્લે એક પ્રસંગે (માન વાચક)	
૪ લે ધર્મમા કાઈ વાર તે ધર્મને અદ્ધે આય કે ખાતો નથી	મિથ	અને ૩ ને ૪ સદાનુમાર્ગી વા ક્યોને ભેડે છે	(તે)	ખાતો નથી	આચકો (કમ)	૧ લે ધર્મમા પ્રાપ્ત આય કરવાને (સંવત્સાર) ૨ કાઈ વાર (કાગવા)	

વાક્ય	પ્રકાર	સંયોજક	કર્તૃવ્ય	કર્મવચન	વિધિ		વિધિવચન
					ક્રિયા	ક્રિયાપૂરક	
૫. ને ધર્મમાં...નગરો વિરોધીવાક્ય હોય.	(‘તે ધર્મ’ વિરોધ)	માનુષ			નગરો હોય		તે ધર્મમાં (સ્થળવા.)
૬. નેમાં...તે હોય	”	તે	કર્મવ્ય	તેમાં	કર્મવ્ય હોય		તેમાં (સ્થળવા.)
૭. નેતો કપડેય...હોય	”	તે	કર્મવ્ય	તેને	ખાંધી હોય	આ લેખની આશા(કર્મ)	૧. તેના કાનમાં (સ્થળવા.) ૨. નાનપણથી (કાળવા) તેમાં (સ્થળવા)
૮. નેમાં તેણે...ખાંધી હોય	”	વિદ્યાર્થ			હોય		૧. ને ધર્મની સત્તા કપડ (સ્થળવા.)
૯. સારાંશ ૩ ને ધર્મની હોય	”						૨. તેને (સંબંધ વાચક.) ૩. સારાંશકે (સંસ્કૃતમાંની ખરાબાઈ; વાક્ય ઉ, પછી એક પદની ખરાબર ઉ.) તે ધર્મને (સંબંધવા)
૧૦. તે ધર્મને...લાગે	ક્રિયાવિરોધી વાક્ય(‘લાગુ’ નું વિરોધ)	નુસાન			લાગે		
૧૧. પોતાના ધરીને... લાગુ	નામનાર- ‘એમ’ સાથે સમાનાધિ- કરણ	તેટું			લાગુ		પોતાના ધરીને (સંબંધવા.)

વ્ર. નં.	પ્રકર	સંયોજક	લેખક	કોલેક્શન	વિષય		વિશેષવર્ધક
					ક્રિયા	ક્રિયાપૂરક	
ન્યાસિધી માળાએ મરો નહિ	મિત્ર		સુધારો		વરો નહિ		૧. તેમના અવિનીત અને અપરિહ વર્તનમાં (સ્થળ) ૨. કદી (મળ) ૩. ન્યાસિધી દોશવરો નહિ (મળ) ૪. ન્યાસિધી કશો નહિ (મળ) ૫. ન્યાસિધી બલવરો નહિ (મળ) ૬. ન્યાસિધી રાખરો નહિ (મળ)
૧. ન્યાસિધી માળાએ દોશવરો નહિ	કિશોરવલ્લભ ૧૩૫ (મરો નહિ ની)		માળાએ		દોશવરો નહિ	બાળકોને (કર્મ)	૧. પોતાના આચાર માખી (રીતિ) ૨. યોગ્ય માત્રે (સ્થળ)
૨. ન્યાસિધી કશો નહિ			(સંજો)		કશો નહિ	કલમ દ્વારા (કર્મ) ખરો	૧. પોતાનું જીવન બના વી (રીતિ) ૨. બાળકોના મોં આગળ (સ્થળ)

વાક્ય	આદિ	સંપીઠક	કરેલ્ય	કરેલ્યર્થ	નિયેય		નિયેયર્થ
					ક્રિયા	ક્રિયાપૂરક	
૩. ન્યામી...અર્થ...નિયોગ્ય નહિ	આદિ	નહિ	પાતે		અર્થ...નિયોગ્ય નહિ	અર્થ...નિયોગ્ય નહિ	
૪. ન્યામી...તે બાળકો પાતે નહિ	"	તેમજ (૩ ને ૪. સદાચારી વાર્થાનેતરે)	તેમજ		અર્થ...નિયોગ્ય નહિ	અર્થ...નિયોગ્ય નહિ	બાળકો (૩) ના સંપત્તિ...તે બાળકો બાળક ૪૧ (૨૪૪)
૫. તે બાળકો તે સંપત્તિ નામ ('બાળકો' નામ પાતે નહિ	"	તેમજ (૩ ને ૪. સદાચારી વાર્થાનેતરે)	બાળકો	તે	અર્થ...નિયોગ્ય નહિ	અર્થ...નિયોગ્ય નહિ	
૬. તે બાળકો સાગત નામ (સદાચારી પાતે નહિ	"	તે (૫. ને ૬. બાળકો) સદાચારી વાર્થાનેતરે)	બાળકો	(તે)	અર્થ...નિયોગ્ય નહિ	અર્થ...નિયોગ્ય નહિ	બાળકો (૨૪૪)

પ્રકરણ ૩૫મું

વિરામચિહ્ન

વિરામચિહ્નના પ્રયોગનું મૂળ—સદ્વૃત્તમા વાક્ય પૂરું થાય ત્યારે । (હાબી હીટી) મૂકવામાં આવે છે એ સિવાય બીજા વિરામચિહ્નોનો પ્રયોગ થતો નથી ગુજરાતી ભાષામાં વિરામચિહ્નોનો પ્રયોગ અગ્રેજી ભાષાને અનુસાર છે.

પ્રકાર—નીચે આપેલા વિરામચિહ્નો અને અન્ય ચિહ્નો ભાષામાં પ્રયોગ થાય છે —

- (૧) પૂર્ણવિરામ
- (૨) ? પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન
- (૩) ! ઉર્જારવાચક ચિહ્ન
- (૪) , અર્ધવિરામ
- (૫) , અર્ધવિરામ (મધ્યવિરામ)
- (૬) મહાવિરામ
- (૭) - વિનહરેખા (લઘુ રેખા)
- (૮) — મહારેખા કે શુભ રેખા
- (૯) (), { }, [] કૌંસ
- અન્ય ચિહ્ન
- (૧૦) ‘ ’ “ ” અવતરણચિહ્ન

લાક્ષ—વિરામચિહ્નથી લખાણ વાચવામાં તેમજ તેનું તાત્પર્ય સમજવામાં ઘણી સરળતા પડે છે વિચારોની પરસ્પર સફલતા એથી સ્પષ્ટ સમજાય છે

પૂર્ણવિરામ, પ્રશ્નાર્થ, અને ઉર્જારવાચક ચિહ્ન—
વિચાર પૂરો દર્શાવ્યાથી વાક્ય પૂરું થતું હોય ત્યાં પૂર્ણવિરામ મુકાય

છે, પ્રશ્નનો અર્થ હોય તો પ્રશ્નવિરામ, અને કોઈ લાગણીનો ઉર્જાર હોય ત્યાં ઉર્જારવાચક ચિહ્ન મુકાય છે. સંજોધનની પછી ઉર્જારવાચક ચિહ્ન કે અસ્પવિરામ મુકાય છે.

ગોણુ વાક્યમાં પ્રશ્ન હોય પણ પ્રધાન વાક્યમાં પ્રશ્ન ન હોય તો વાક્યને અન્તે પૂર્ણવિરામજ આવે છે. પરંતુ પ્રધાન વાક્યની પછી પ્રશ્નવાચક ગોણુ વાક્ય આવે તો અન્તે પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન આવે છે.

દાખલા:—

ઔરંગઝેબ ક્યારે ગાદીએ આવ્યો તે કહો.
 ઔરંગઝેબ ક્યારે ગાદીએ આવ્યો તે કહી શકશે ?
 શિક્ષકે તેને પૂછ્યું, ઔરંગઝેબ ક્યારે ગાદીએ આવ્યો ?
 અહો ! આ કેવું પવિત્ર તીર્થ છે ! શી ઘાટની શોભા !
 શુરુશુ ! તમારો ઉપદેશ અમને શિરસાવન્ધ છે.

પૂર્ણવિરામ: દુરુપયોગ—લક્ષમાં રાખવું કે વાક્ય પૂરું થાય ત્યાંજ પૂર્ણવિરામ આવે છે. પાનાં કે પ્રકરણોનાં મથાળાંને છેડે પૂર્ણવિરામનું ટપકું કરવાનો અગાઉનો પ્રચાર હાલમાં જતો રહ્યો છે.

અગાઉ લખાતું	હાલ લખાય છે.
પ્રસ્તાવના.	પ્રસ્તાવના
પ્રકરણ ૧જું.	પ્રકરણ ૧જું
શિક્ષકનાં કર્તવ્ય.	શિક્ષકનાં કર્તવ્ય

૧, ૨, ૩, જેવા આંકડાથી કે અ, બ, કે, જેવા અક્ષરથી નિયમો દર્શાવવા હોય તો તે આંકડાઓને અને અક્ષરોને નિયમના લખાણથી જુદા પાડવા તેની પછી . મૂકવામાં આવે છે; જેમકે,

૧. 'ઇક' પ્રત્યય પર છતાં અન્ત્ય સ્વરનો લોપ અને આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

અ 'કૃત' પ્રત્યય જેને અન્તે હોય તે કૃદન્ત કહેવાય છે
સશિષ સૂચક શબ્દ પછી પૂર્ણવિરામનું ટપકુ મુકાય છે
દાખલા — ણ વ. (બહુવચન)

ય તત્પુ (પદ્મીતત્પુરુષ)

એમ એ (માન્તર એવ આર્દ્રસ)

રા રા (રાજમાન રાજથી)

દા (દસ્કત)

મુ (મુકામ)

અપવિરામ—અપવિરામ મુખ્યત્વે નીચેને સ્થળે મૂકવા
મા આવે છે —

૧ સંબોધન પછી

ભાઈ, આપુ કરેપુ તને ઘન્ટું નથી

૨ 'અને' કે 'અથવા' જેવા અવ્યયથી જોડાયેલા બે કે વધારે
પદ, પદસમૂહ કે વાચ્ય અપવિરામથી છુગ પાડવામા આવે છે,
પરંતુ એ ચિહ્ન એવા છેલ્લા પદ, પદસમૂહ, કે વાચ્યની પછી આવતું
નથી, જેમકે,

જોડણીની ભૂલો માટે, દાખલા જોગ ગણવા માટે, ભૂગોળ
કે બીજા વિષયોમા જોગ જવાળ દેવા માટે, મોડા આવવા માટે,
ઘેરથી કરી લાવવા આપેના મનોચાલ બેદરકારીથી કરવા માટે, અને
એવા બીજા ઘણા સાધારણ દોષો માટે છેકરાને નેતરની સોટીનો માર
મારવામા આવે છે

‘શિક્ષણ’

અહિં દોષો માટે' પછી અપવિરામ મુકાતું નથી કેન્દાક
'કરવા માટે'ની પછી પણ એ ચિહ્ન મૂકતા નથી, પણ તે મુકતા નથી
હાલના શિષ્ટ પ્રચાર પ્રમાણે ત્યાં ને તેને બીજે સ્થળે અપવિરામ
મૂકવું જોઈએ

અમદાવાદથી અજમેર અને ત્યાંથી જેપુર, આગ્રા, મથુરા, કાશી, અયોધ્યા, ગયા, વગેરે યાત્રાને સ્થળે થઈ અમે ફરકતે ગયા.

૫ આંહી ‘અને’ જે શબ્દસમૂહને જોડે છે—‘અમદાવાદથી અજમેર થઈ’ અને ‘ત્યાંથી જેપુર,.....યાત્રાને સ્થળે થઈ’; આ કારણથી ‘અજમેર’ પછી અદ્વૈતવિરામ મૂકવામાં આવતું નથી. જેનું શબ્દ, શબ્દસમૂહ, કે વાક્યની વચ્ચે ‘અને’, ‘અથવા’ જેવા શબ્દ હોય ત્યારે તે જે શબ્દ, શબ્દસમૂહ, કે વાક્યની વચ્ચે એ ચિહ્ન મુકાતું નથી.

‘વગેરે’નો અર્થ ‘અને ણીજું’ થાય છે, માટે તેની પહેલાં અદ્વૈતવિરામ મૂક્યું છે.

‘આજ આપણે ભરથાર, આપણું શિરચ્છત્ર, આપણું પ્રતિ-પાલન કરનાર, તથા આપણા માથાનો મુગટ રણક્ષેત્રમાં પડ્યો.’

‘કરણ્યેલો’

શિક્ષક પોતે સત્યશીલ, ન્યાયી, ઉદ્યમી, નિયમિત, દયાળુ, સંસ્કારી, અને વિવેકી થઈ પ્રત્યક્ષ તેમજ પરોક્ષ રીતે શિષ્યમાં એવા ગુણો ઉત્પન્ન કરી શકે.

‘શિક્ષણ’

૩. સામાન્ય રીતે, ગ્રાણુ વાક્યની પછી અદ્વૈતવિરામ મૂકવા-માં આવે છે, પરંતુ એવું વાક્ય ધણું નાનું હોય તો એ ચિહ્ન નથી મળુ મુકાતું.

દાખલા:—

જેમ એટાથી મનના ભાવ સમજાય છે તેમ એહુરા પરથી પણ સમજાય છે. (‘શિક્ષણ’)

ત્યાંમુખી વ્યક્તિના કે પ્રજાના વિચારો ગંધાર્થ દૃઢ ને પાકા થયા નથી, ત્યાંમુખી તેને બાહ્ય સંસર્ગથી દૂર રહેવાની અને જે ઉચ્ચ ભાવના પ્રાપ્ત કરી હોય તે ભાવનાને શુદ્ધ રાખવાની જરૂર છે.

(‘શિક્ષણ’)

અર્ધવિરામ નીચેને સ્થળે વપરાય છે —

૧. જે સહગામી વાક્યો વચ્ચે સમુચ્ચયવાચક ઉભયાન્વયી 'અને' ન વપરાયું હોય એવાં વાક્યો વચ્ચે મધ્યવિરામ મુકાય છે.

દાખલો:—

રસ્તા પર સેંકડો ઘોડા અને ઊંટનાં શબ્દ પડ્યાં હતાં, લઠાઈમાં ફેંકી દીધેલા શસ્ત્રથી માર્ગ છવાઈ ગયો હતો; હજારો યોદ્ધા મરણ પામ્યા હતા.

૨. વિરોધવાચક કે કાર્યકારણવાચક ઉભયાન્વયી અવ્યયની પછી મોટાં વાક્ય હોય તો સામાન્ય રીતે તે અવ્યયની પહેલાં અર્ધવિરામ મુકાય છે, પરંતુ એવા વાક્ય નાનાં હોય તો અત્પ વિરામ મુકાય છે નાનાં વાક્ય હોય તોપણ કેટલાક અર્ધવિરામ મૂકે છે.

દાખલા:—

તે કોઈ મોટું કામ માથે લેતો નથી, કેમકે તેનામાં શક્તિ છે છતાં નથી એમ તે અવિશ્વાસથી ધારે છે ('શિક્ષણ૦')

'આ વખતે તે પાછો ખસ્યો, પણ તેણે પોતાનું ખરેખરું વિકાળ સ્વરૂપ પ્રકાર્યું' ('કરણ૦')

જ્ઞાની મુરખોમાં એ શુભો હોય એમ સર્વ કોઈ ધારે એ વાગળી છે; પરંતુ ઘણી વાર તેનામાં એ શુભોનો અભાવ એવામાં આવે છે એટલુંજ નહિ, પણ જ્ઞાનને લીધે અનીતિના માર્ગો શોધવામાં અને યુદ્ધિથી અનીતિભરેલું વર્તન પણ નીતિમય દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં તેઓ મથેલા રહે છે. ('શિક્ષણ૦')

મહાવિરામ નીચેને સ્થળે વપરાય છે —

અમુક જાળત પૂરેપૂરી વર્ણવી હોય અને તેની પછી ખીણ જાળતોને ગળતરી, દાખલા, પરિણામ, કારણ, કે વિરોધ તરીકે વર્ણવી હોય ત્યારે એ ચિહ્ન વપરાય છે.

અનુક્રમે દાખલા:—

૧. તેમને મહામહા દુઃખો પડ્યાં: પાસે ખાવાનું કે પીવાનું નહિ: તેઓ ભર વંગલમાં હતા: રસ્તો બતાવનાર કોઈ મળી આવવાનો સંભવ ન હતો: રાત્રી પડવા આવી હતી.

૨. કેટલાક પાતુને 'તિ' પ્રત્યય લગાડતાં અન્ય મૂ કે ન્ લોપાય છે: ગંતિ, નતિ, મતિ, હતિ, તતિ.

૩. તેઓ મદને વશ થયા છે: તેમની સાથે વાત કરવી નકામી છે.

૪. કોઈ પણ બાબત અત્યાચ્છુર્વક ખરી માનવી નહિ: બહા બહા ડાહ્યા પુરુષો પણ ભૂલે છે.

૫. લશ્કરને મોખરે તોપખાનું હતું: પાછલા ભાગમાં પાયદળ હતું.

આમાંને પહેલે બે સ્થળે મહાવિરામની સાથે શુરુરેખા (—) પણ મુકાય છે; અર્થાત્ :—આલું મિશ્ર ચિહ્ન મુકાય છે.

વિગ્રહરેખા (લઘુરેખા)—અમુક શબ્દ એક લીટીમાં પૂરા ન થાય તો ઉચ્ચાર પ્રમાણે જેમ તેના ભાગ બોલાતા હોય તેમ, અને સામાસિક શબ્દમાં તેના અવયવ પ્રમાણે ભાગ પાડી એક ભાગ આગળથીજ શબ્દને તોડી તેની પછી વિગ્રહરેખા (લઘુરેખા) (·) મૂકી બાકીનો ભાગ બીજી લીટીના આરંભમાં લખવામાં આવે છે.

દાખલા:—

મહા-	લખ-	ગડ-	શોર-	વિક્રમા-
પરાક્રમી	વામાં	બડાટ	બકોર	દિત્ય

શુરુરેખા—શુરુરેખા નીચેને સ્થળે વપરાય છે:—

૧. અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે; જેમકે, એ એવો અનિષ્ટ પ્રસંગ છે કે તે પ્રમાણથી—પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધિત છે. ('શિક્ષણ૦')

૨. ઘણી બાબતો વર્ણવી પાછળથી તે બધીને માટે એક શબ્દ મૂકવામાં આવે તો તે શબ્દની પૂર્વે આ ચિહ્ન મુકાય છે.

દાખલો:-

અમુક યુદ્ધમાં લડકરની સંખ્યા, શહેરોની વસ્તી, દેશોની આયાત ને નિકાસ—આવી આવી નકામી બાબતો ગોખાવવાથી કંઈ લાભ નથી. (‘શિક્ષણ’)

કૌંસ-કૌંસ નીચેને સ્થળે લખાય છે:-

૧. કશાનો અર્થ સમજાવવા માટે (જુરુ રેખાની પેઠે); જેમકે, પદાર્થ, મોડેલ (નમુનો), ચિત્રો, વગેરે સાહિત્યો વડે વસ્તુનું પ્રદર્શન થાય છે.

શ્રુતલેખનતા (ડિક્ટેશનના) પાઠમાં ઉપર દર્શાવેલી સૂચના લક્ષમાં રાખવી.

૨. સ્પષ્ટતા માટે જરૂરની હકીકત કેટલીક વાર કૌંસમાં દર્શાવવામાં આવે છે.

દાખલો:-

જે જે સાહિત્યનો ઉપયોગ કરવો હોય તે નોંધમાં લખવાં; જેમકે, ચિત્ર, નકશો, નમુનો, કાળું પાટીઈ, નોટ બુક (નોંધપેઠી), પેન્સિલ (છાકરાં માટે), મધાકેનો દીવો, પાણીનું ભરેલું વાસણ, વગેરે જે હોય તે. (‘શિક્ષણ’)

આપણી પાછળ આવેલી દિશા પશ્ચિમ (પશ્ચાત્ ઉપરથી) કહેવાય છે.

અવતરણચિહ્ન:-

૧. કોઈના બોલેલા શબ્દ તેજ રૂપમાં દર્શાવાય છે ત્યારે અંગ્રેજીમાં હમેશા અવતરણચિહ્નોની વચ્ચે તે શબ્દો મુકાય છે. શુજરાતીમાં પણ બોલેલા શબ્દ કવચિત્ અવતરણચિહ્નોની વચ્ચે મુકાય છે. હમેશા એ ચિહ્ન વાપરવાનો પ્રચાર નથી.

“આ શિક્ષક બહુ નરમ છે,” એવાં શિષ્યનાં વચન એક પ્રકારનો તેમનો તિસ્કારજ છે. (‘શિક્ષણ૦’)

૨. કોઈ શબ્દ કે અક્ષરને શબ્દ કે અક્ષર તરીકેજ વાપર્યો હોય ત્યારે પણ એ ચિહ્ન વપરાય છે:—

દાખલો:—

‘ય’, ‘વ’, ‘ર’, અને ‘લ’નું સંપ્રસારણ અનુક્રમે ‘ઇ’, ‘ઉ’, ‘ઋ’, અને ‘ૠ’ થાય છે.

—:૦:—

પ્રકરણ ૩૬મું

ભાષાશૈલી

સૂચના અને નિયમ—કોઈ પણ ભાષામાં ઉત્તમ શૈલીમાં લખવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો તેમાં ઉત્તમ સાહિત્ય વાંચવું, તેની શૈલીનું અધ્યયન કરવું, અને તેમાં લખવાનો અભ્યાસ કરવો. આવા અધ્યયન અને મહાવશાથીજ ઉત્તમ શૈલી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આમ છે, છતાં એ વિષે નીચેના નિયમ લક્ષમાં રાખવાથી લાભ થશે:—

૧. શૈલી વિષયને અનુસરતી જોઈએ.

સાધારણ વર્ણનમાં ભારે શબ્દ કે અલંકારવાળી આડંબરી ભાષા શોભતી નથી.

૨. સરળતા, માધુર્ય, શિષ્ટતા, સ્વાભાવિકતા, વિશદતા, અને અસંદિગ્ધતા પર ખાસ લક્ષ રાખવું.

ભાષા જેમ જાને તેમ સરળ જોઈએ. ગુંચવણભરેલી ભાષાથી વિચારમાં ગુંચવણ જણાઈ આવે છે. જે શૈલી પાણીના પ્રવાહની જેમ અરુખલિત ચાલી જતી નથી અને જેનું તાત્પર્ય સમજવા

વાચનારને કદ અને પરિશ્રમ પડે છે તેવી શૈલીથી દૂર રહેવું જે બાળતો વિચારમાં લેજાયતી હોય તે બાળતોનું વર્ણન કરનારા શબ્દો અન્વયમાં પામે પાસે લેઈએ સખધવાળા શબ્દો પાસે પાસે ન મૂકવાથી જે શબ્દની સાથે જેનો સખધ હોય છે તે સમજાતો નથી કે સમજવામાં વિલંબ થાય છે એવું નહિ, પણ અન્ય શબ્દની સાથે તે શબ્દનો મળધ ધગવવાથી ઘણી વાર અર્થનો અનર્થ થાય છે દૂરાન્વય અને દુબાધ્ય કિવદ રચના એ મોટો દોષ છે એવી ગૈરી શુચવળુલરેતી થાય છે; માટે ગૈરી સરળ અને સુગમ રાખવી અને અન્વય તરત અમત્ય એમ શબ્દોની યોજના કરવી

૩ દોષો પરિહારવા—કણને કઠોર લાગે એવા શબ્દો વાપરવાથી શ્રુતિકટુલ્પ દોષ આવે છે વ્યાકરણના નિયમથી વિરુદ્ધ શબ્દો યોજવાથી અમસકારનો (ચ્યુતમસૃતિનો) દોષ થાય છે; અને ગ્રિહ પુરુષે ન વાપરે એવા શબ્દો વાપરવાથી ગ્રામ્યતાનો દોષ થાય છે શ્રુતિકટુલ્પ, અસમૃતિ, અને ગ્રામ્યતાના દોષથી દૂર રહેવું

૪ માધુર્ય અને સ્વાભાવિક શૈલી--શબ્દો પમદ કરવા મા બહુ કાળજી રાખવી મધુર શૈલી ઘણી રસિક અને લોકપ્રિય થાય છે; પરંતુ માધુર્ય કઈ મસ્કૃત શબ્દોજ વાપરવાથી આવતું નથી એ લક્ષ બહાર જવું ન લેઈએ વિષયને અને જે વાચકવર્ગ માટે તે લેખ ઉદ્દિષ્ટ હોય તેને ઘટે એવી ગૈરી વાપરવી. એવા પ્રકારની શૈલીમાં શબ્દોની પસંદગી કરવામાં પૂરતું લક્ષ અપાયું હોય, શુ કર્ણને પ્રિય લાગશે અને શું કઠોર ને કટુ લાગશે તે જાણવીની જગ્યા પ્રમરની રસિમ્તા હોય, તો શૈલી સહજ મધુર થઈ શકે છે

માધુર્ય લાવતા શૈલી કૃત્રિમ ન થઈ જાય તે પર ખાસ લક્ષ રાખવું સ્વાભાવિક શૈલીજ ઉત્તમ છે, પરિશ્રમ લીધેલો જણાઈ આવે એવી કૃત્રિમ શૈલી લોકપ્રિય થતી નથી

૫. શિષ્ટ પુરુષની ભાષા અનુસરવી. શિષ્ટ પુરુષ કોને કહેવો તે વિષે 'વૃષોદરાદીનિ યથોપદિષ્ટમ્' એ પાણિનિના સૂત્ર પરના મહાભાષ્યમાં શ્રીમાન્ પતંજલિએ ચર્ચા કરી છે. આરંભમાં કહ્યું છે કે જે વ્યાકરણના નિયમોને બાંહેધરે અનુસરે તે શિષ્ટ અને શિષ્ટ વિદ્વાનોએ રચેલા નિયમો જેમાં હોય તે વ્યાકરણશાસ્ત્ર. આમ તો અન્યોન્યાશ્રયનો દોષ આવે છે એમ શંકાકાર કહે છે ત્યારે ભાષ્યકાર છેવટે નિર્ણય કરે છે કે જેનું નિવાસસ્થાન, સંસ્કાર, ને વર્તન ઉત્તમ પ્રકારનાં હોય તે શિષ્ટ; અર્થાત્, ઉત્તમ નિવાસસ્થાન અને ઉત્તમ સંસ્કારવાળા તથા ઉત્તમ પરિસ્થિતિમાં રહેનારા તે શિષ્ટ. એવા શિષ્ટ પુરુષોની ભાષા તે શિષ્ટ ભાષા. એવી ભાષા શ્રામ્યતા આદિ દોષથી મુક્ત હોય છે. એવા પુરુષો જે વાણીને શ્રામ્ય ગણે છે તે વાણીનો પ્રયોગ ન કરવો.

૬. વિશદ શૈલી—શૈલી વિશદ એટલે સુસ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. જેમ કાવ્યમાં પ્રસાદ શુણ્ણ વગરનું કાવ્ય વખણાતું નથી, તેમ ભાષાશૈલી વિશદ ન હોય તો તે સારી ગણાતી નથી. તેમજ એક શબ્દના અનેક અર્થમાંથી કયો અર્થ વિવક્ષિત છે તે વિષે જેમાં સંદેહ પડતો હોય એવી સંદિગ્ધ શૈલી પણ સારી કહેવાતી નથી.

૭. એકધારી ભાષા—ભાષા એકધારી જોઈએ. સરળ શૈલી ચાલતી હોય તેમાં વચ્ચે આડમ્બરવાળી, અલંકારયુક્ત, અને ભારે શબ્દવાળી રચના આવે તો તે સુસ્થિત થતી નથી અને વાંચનારને કંટાળો આપે છે.

૮. પ્રસિદ્ધ શબ્દો અને અલંકારો હોય તેને છોડી અપ્રયુક્ત, અપ્રસિદ્ધ શબ્દો કે અલંકારો લાવવા, એ પણ ભાષાને કંઠંગી બનાવે છે.

૯. સાદી, મંજિષ્ટ, અને ચોકસ શૈલી કેળવવા ખાસ લક્ષ આપવું એક શબ્દથી કામ સરતું હોય તો નકામા અનેક શબ્દ વાપરવા નહિ. નકામાં વિશેષણ અને અગ્રય કે અન્ય પદ વાપરી ટાલેવું કરવાથી ભાષા શોભતી નથી એ ભૂલવું નહિ. લખવામાં ચોકમાઈની ઘણી જરૂર છે, તે પર પણ પૂરતું લક્ષ આપવું.

૧૦. વિદેશીય શૈલીનું અનુકરણ—હાલ ઘણા લેખકો અંગ્રેજી ભાષાની કેળવણી પામેલા હોવાથી ગુજરાતી ભાષામાં તે ભાષાની રચના આણે છે, પણ તે બધી રચના ગુજરાતી ભાષાને બંધબેસતી થતી નથી એવી વિદેશીય રચનાથી ભાષા દુષ્ટ થાય છે અને જેમને અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન નથી તેમને તો તે ઘણી કઠંગી અને કઠોર લાગે છે એક ભાષાની બધી રચના અન્ય ભાષાને સુલિષ્ટ થતી નથી હાખલા તરીકે, માપેશ સર્વનામનો પ્રયોગ, કોઈના બોલેલા શબ્દોને દર્શાવવાની આડકતરી ભાષા રચના, પ્રધાન ને ગોણ વાક્યમાં કાળોનું સાદૃશ્ય—આ અને એવી બીજી રચના જેવી અંગ્રેજી ભાષામાં હોય છે તેવી ગુજરાતી ભાષામાં નથી, પરંતુ ઘણા લેખક અંગ્રેજી ભાષાની રચના ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારે છે, તેથી ભાષા ઘણીજ કઠોર અને ઉદ્વેગક થાય છે. આવી વિદેશીય રચનાથી ભાષાને અશુદ્ધ અને કર્ણકઠોર બનાવવી નહિ.

ઉપમંહાર—ચોવી વિશે લક્ષમાં રાખવા લાયક બધી બાબતો દૂકામાં નીચે દર્શાવી છે —

જે શૈલીનું સ્વરૂપ વિષય અને અધિકારીને ઉદ્દેશીને બદલાય, પ્રોઠ ઘટે ત્યાં પ્રોઠ, મુગ્ધ ઘટે ત્યાં મુગ્ધ, તેજસ્વી જોઈએ ત્યાં તેજસ્વી, ને નમ્ર જોઈએ ત્યાં નમ્ર, એમ જ્યાં જેવા રસનો આવિ-

ભાવ હોય ત્યાં તેવા રસને દિપાવે એવી, પણ સર્વત્ર સરળ રચના-
વાળી, સ્વાભાવિક, અસંદ્ધિ, શુદ્ધ, અને પ્રયત્ન વિના કે કવચિત
અદ્યપ્ત પ્રયત્ને સમજાય એવી હોય તે ઉત્તમ શૈલી સમજવી.

—:૦:—
પ્રકરણ ૩૭મું

ભાષાશુદ્ધિ: તત્સમ શબ્દના સામાન્ય હાથ

તત્સમ શબ્દની જોડણી—ગયા પ્રકરણમાં ભાષાશૈલી
વિષે વિચાર કર્યો તેમાં ભાષા શુદ્ધ અને સંસ્કારી કે શિષ્ટ હોવી
જોઈએ એમ દર્શાવ્યું છે. ભાષા શુદ્ધ હોવા માટે તેમાં પ્રયોજાયેલો
દરેક શબ્દ શુદ્ધ લખાવો જોઈએ. તત્સમ શબ્દ મૂળ ભાષામાં જેમ
લખાતા હોય તેમ લખાય ત્યારેજ શુદ્ધ લખાયા કહેવાય. એ
વિષે સર્વ વિદ્વાનો સંમત છે. ગુજરાતીની માતૃભાષા સંસ્કૃત છે,
તેથી તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દો જેમ સંસ્કૃતમાં લખાતા હોય તેમજ
ગુજરાતીમાં લખાવા જોઈએ. તેમ ન થાય તો સહૃદય વાચકને
ઉદ્વેગ થાય છે અને એવું લખાણ દુષ્ટ કહેવાય છે. સંસ્કૃત ભાષાનું
જ્ઞાન ન હોય તો તેમાંના તત્સમ શબ્દ થોડા—જે જાણીતા
હોય તેજ—વાપરવા; પરંતુ વાપરવાનીજ ઇચ્છા હોય તો તેની
જોડણી કોશમાં જોઈ શુદ્ધ કરવા તરફ લક્ષ રાખવું. વળી સંસ્કૃત
ભાષા મૃત ભાષા છે, તેમાં મરણમાં આવે તેમ નવીન શબ્દો
ઘડતા નથી એ પર ખાસ ધ્યાન આપવું. આ બાબત લક્ષમાં
ન રાખવાથી ઘણા લેખકો પુસ્તકોમાં તત્સમ શબ્દોની જોડણીમાં
તરેહવાર ભૂલ કરે છે. એવી ભૂલો પુસ્તકોમાં જોવામાં આવેલી
તેનો મોટો સંગ્રહ મારી પાસે છે, તેનો ઉપયોગ કરી નીચે
યાદી આપી છે, તે પરથી શુદ્ધ શબ્દ કેવી રીતે અશુદ્ધ લખાય
છે તે સમજાયે. તત્સમ ફારસીઅરબી શબ્દ પણ બને ત્યાં-
સુધી મૂળને અનુસરતી જોડણીમાં લખવા જોઈએ. ફારસી ને અરબી

ભાષા કંઈ ગુજરાતીની માતૃભાષા નથી વગી તેમાંના બધા ઉચ્ચાર ગુજરાતી અક્ષરોથી દર્શાવી શકાતા નથી. આ કારણથી ક્ષારગ્રી અરણી તત્ત્વમ શબ્દ એ ભાષામાં જેવા સ્વરૂપમા હોય છે તેવાજ સ્વરૂપમા ગુજરાતીમા લખી શકાશે નહિ, પરંતુ તે સ્વરૂપને બંને તેટલી અનુસરતી જોડણીમા લખાવા જોઈએ આ કારણથી ઘણા પ્રચલિત અને પગિચિત ક્ષારગ્રીઅરણી શબ્દોની મૂળને અનુસરતી જોડણી દર્શાવનારી યાદી પણ આપી છે.

સંસ્કૃત તત્ત્વમ શબ્દના રોપની યાદી

(૧) 'તિ' પ્રત્યયાન્ત શબ્દમા 'તિ' ને બદલે 'તી' કરવામાં આવે છે, અથવા તો ધાતુના સ્વરની જોડણી ખોટી કરવામા આવે છે કેટલાક શબ્દમા 'તિ' ને બદલે 'નિ' થાય છે, ત્યાં 'ની' કરવામાં આવે છે

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
સ્થિતિ-સ્થિતી	સ્થિતિ	દષ્ટિ	દૃષ્ટિ
પ્રિતી	પ્રીતિ	અષ્ટિ	સૃષ્ટિ
નિતી	નીતિ	ગ્ધાની	ગ્ધાનિ
સંતતી	સંતતિ	ગ્ધાની	ગ્ધાનિ
પ્રમુતિ-પ્રમુતી	પ્રસૂતિ	હાની	હાનિ

સમાન શુદ્ધ શબ્દ નીચે આપ્યા છે —

રીતિ, શક્તિ, મતિ, ગતિ, નતિ, વતિ, હતિ, ક્ષતિ, વિનતિ, ઉન્નતિ, અવનતિ, પરિણતિ, વિજ્ઞાપ્તિ, યતિ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇષ્ટિ, ઉક્તિ, વિભક્તિ, વ્યુત્પત્તિ, ભતિ, શુદ્ધિ, વૃદ્ધિ, તૃપ્તિ, પુષ્ટિ, ઉત્પત્તિ, મૂર્તિ કે મૂર્ત્તિ, કીર્તિ કે કીર્ત્તિ, ઉપમિતિ, મિતિ, પદ્ધતિ, સ્તુતિ, યુક્તિ, વગેરે

(૨) જોડાક્ષર નથી ત્યાં જોડાક્ષર લખવાની ભૂલ સંસ્કૃત શબ્દ

કે, માટે નોંધપાત્રથી શુદ્ધ લખાશે એવી સમજ એ બૂલનું કારણ હોય એમ લાગે છે.

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
ચર્ણ	ચરણ	સ્મર્ણ	સ્મરણ
મર્ણ	મરણ	અન્તઃકર્ણ	અન્તઃકરણ
પ્રર્ણ	પ્રરણ	કીર્ણ	કિરણ
હર્ણ	હરણ		

પ્રત્યય 'અન' છે એ યાદ રાખવાથી એ બૂલ જતી રહેશે. ચર+અન=ચરણ; મૃ+અન=(અણ ધર્મ) મર+અન=મરણ; કૃ+અન=કર+અન=કરણ.

'કર્ણ'=કાન; 'વર્ણ'=વ્રતિ, એ શબ્દો 'ધલ' શબ્દની પેઠે 'ન' પ્રત્યયાન્ત છે; એમાં 'અન' પ્રત્યય નથી.

પદ્ધતિ-પદ્ધિ

પદ્ધતિ

આ બૂલ ઘણીજ સાધારણ છે. આરાં પુસ્તકો પણ આ બૂલથી ભાગ્યેજ સુકળ નોવામાં આવે છે.

વિકાળ વિકરાળ (વિ+કરાળ=ભયંકર; વિશેષ ભયંકર)
(૩) ઋકારને બદલે રકાર ને એથી ઉત્પન્ન

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
દ્રષ્ટિ	દૃષ્ટિ	સાદ્રશ્ય	સાદૃશ્ય
અષ્ટિ	અૃષ્ટિ	તાદ્રશ્ય (ચિતાર)	તાદૃશ-શ (ચિતાર)
દ્રષ્ટાન્ત	દૃષ્ટાન્ત	દૃઢ	દૃઢ
દૃઢય	દૃઢય	પતિવૃતા	પતિવ્રતા
અદૃશ્ય	અદૃશ્ય	દૃષ્ટવ્ય	દૃષ્ટવ્ય
મન્દાવન	મૃન્દાવન	સૃષ્ટવ્ય	સૃષ્ટવ્ય
પ્રથક્	પૃથક્	નમૃતા	નમ્રતા
મૃતાન્ત	મૃતાન્ત	ગૃહણ	ગૃહણ
દ્રશ્ય	દૃશ્ય	વૃજ	વ્રજ

(૪) શ, ષ, ને મૂની ગુચ્છણથી થતા દોષ

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
શેવક	સેવક	અશુશ્રાવ	અશુશ્રાવ
શુદ્ધિ	મુદ્ધિ	સ્પર્શસ્પર્શી	સ્પર્શસ્પર્શી
શુદ્ધ	મુદ્ધ	દાશી	દામી
કલેષ	કલેશ	શ્મશાન	શ્મશાન (શ્મ
વિશેષણ	વિશેષણ		ન=શળ,
વિશેષ	વિશેષ		'શી'—સૂત્ર)
		વર્ણશકર	વર્ણસકર

શકર=મહાદેવ (શમ્=મુખ), સકર=મિત્રણ, 'બાપાસકર',
'વર્ણસકર' એ શુદ્ધ રૂપ છે

સપથ	સપથ
ઉદાશ	ઉદામ
સૂન્યકાર	સૂન્યકાર
સાસન	શાસન
વૈધ્ય	વૈશ્ય

(૫) ખોટી મધિથી થતી ભૂલ

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
ન્યાત્યાભિમાન	નાત્યભિમાન
જાત્યાભિમાન	જાત્યભિમાન
નિરાભિમાન	નિરભિમાન
અધમોધમ	અધમાધમ
સ્વપ્નાવશ	સ્વપ્નવશ
દીનાનાથ (કવિતામા	દીનનાથ
માત્રા મેળવવા)	

સત્ત્વ	}	સત્ત્વ	}	}
તત્ત્વ		તત્ત્વ		
સાત્ત્વિક		સાત્ત્વિક		
તાત્ત્વિક		તાત્ત્વિક		
મહત્ત્વ		મહત્ત્વ		
કોઠ્યાવધિ		કોઠ્યાવધિ		
પરીક્ષા	}	પરીક્ષા	}	}
નિરીક્ષા		નિરીક્ષા		
સમીક્ષા		સમીક્ષા		
નિરવ	}	નીરવ	}	}
નિરોગ		નીરોગ		
નિરસ		નીરસ		
શ્વાસોશ્વાસ		શ્વાસોશ્વાસ		

(૬) 'ક્રીડ' પ્રત્યયાન્ત શબ્દોમાં થતી ભૂલ

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
પ્રમાણિક	પ્રામાણિક
વ્યવહારીક	વ્યાવહારિક
પરમાર્થિક	પારમાર્થિક
	(ઉભયપદવૃદ્ધિ)
અલૌકિક	અલૌકિક

સમાન શુદ્ધ શબ્દ નીચે આપ્યા છે:—

નૈસર્ગિક, ભાવિક, દૈનિક, આદિક, માસિક, વાર્ષિક, સ્વાભાવિક, વાસ્તવિક, આતુભવિક, સાંપ્રતિક, ઐતિહાસિક, ધાર્મિક, ઐચ્છિક, સામયિક, સામાજિક, માંગલિક, પ્રાથમિક, દ્વૈતીયિક, તાત્કાલિક, ('તૃતીય' પરથી), વગેરે.

ઉભયપદવૃદ્ધિના દાખલા —ઐહલૌકિક, પારલૌકિક, સાર્વ
લૌકિક, પાચાશદ્ધર્મિક, પાષ્ટિવાર્મિક, આધ્યાત્મિક, આધિદેવિક,
આધિભૌતિક, આનુશતિક

રસિક, ધનિક, પથિક—આ શબ્દોમા વૃદ્ધિ થતી નથી
‘પથિક’મા ‘ક’ પ્રત્યય છે, ‘ધનિક’ નથી ‘રસિક’ અને ‘ધનિક’મા ‘ઠન્’
પ્રત્યય છે તે ‘ઠક્’ ની પેઠે ‘ક્ત્’ નથી ભુલ્યો ‘મધ્ય વ્યાકર’ (૨૭
આવૃત્તિ), પૃ ૧૬૮, પૃષ્ઠટિપ્પણ

(૭) ચિવપ્રત્યયાન્ત (૩ પ્રત્યયાન્ત ક્ર, મૂ, કે અસ્ ના રૂપ
સાથે) શબ્દમા

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
સ્વિકરણ	સ્વીકરણ
અગીઠરણ	અગીકરણ
ભસ્મભૂત	ભસ્મીભૂત
રપટિકરણ	રપટીકરણ

શુદ્ધ શબ્દ —

એકીકરણ, સયોગીકરણ, સમીકરણ

(૮) નિરર્થક બેવડા પ્રત્યયથી થતી ભૂલ

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
ધૈર્યતા	ધૈર્ય
આરોગ્યતા	આરોગ્ય
આર્જવતા	આર્જવ
ગૌરવપત્રું	ગૌરવ-ગુરુપાત્રું
મહત્વતા	મહત્વ-મહત્તા
અતિશયતા-	અતિશય
અતિશયપાત્રું	

‘અતિશય’ અંસ્કૃતમાં નામ છે; ગુજરાતીમાં વિશેષણ તરીકે વપરાય છે; પરંતુ તેને વિશેષણ ગણી તે પરથી ‘અતિશયતા’ જેવું બનાવેલું નામ હાસ્યજનક થાય છે.

(૯) ફ્રી પ્રત્યયના શુદ્ધ રૂપના અજ્ઞાનથી થતી ભૂત (ફ્રી ને બદલે ‘ફ્રી’ લખે છે.)

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
અર્વાચિન	અર્વાચીન
પ્રાચિન	પ્રાચીન
સમીચિન	સમીચીન (સમીચ્)
ઉદ્ધિચિન	ઉદ્ધીચીન (ઉદ્ધીચ્)

(૧૦) મન્-મન્ત પ્રત્યયનો અયોગ્ય સ્થળે વન્-વન્ત કદવાથી થતા દોષ:—

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
નીતિવાન્	નીતિમાન્
બુદ્ધિવન્ત	બુદ્ધિમન્ત
સમૃદ્ધિવાન્	સમૃદ્ધિમાન્

અંગને અંતે કે ઉપાન્તે અવર્ણ કે મ્ લેખ છે ત્યારે ‘મન્-મન્ત’નો ‘વન્-વન્ત’ થાય છે. તેમજ ‘યવ’ ને ‘ભૂમિ’ શબ્દને પ્રત્યય લગાડતાં ‘મ્’નો ‘વ્’ થાય છે.

શુદ્ધ દાખલા:—ભગવાન્, ભાસ્વાન્, ધીમાન્, શ્રીમાન્, યવમાન્, ભૂમિમાન્

(૧૧) ક્ષપ્ર પ્રત્યયને બદલે ક્ષપ્ર વાપરવાથી થતી ભૂત:—

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
ક્રેષ્ટ	ક્રેષ્ઠ
વરિષ્ટ	વરિષ્ઠ
ધર્મિષ્ટ	ધર્મિષ્ઠ

૪૪૨

શુદ્ધસાતી બાપાનું બૃહદ્ વ્યાકરણ

(૧૨) 'અનીય' પ્રત્યયમાં કં છે (હીં છે) તેને બદલે ૬ (કંઘ)
 માપવવાથી મળી જાય

અશુદ્ધ

શુદ્ધ

રમણિય

રમણીય

વન્દનિય

વન્દનીય

મામાન શુદ્ધ શબ્દ-સ્તવનીય, વર્ણનીય, કરણીય, માનનીય,
 પૂજનીય, ગિન્તાનીય, વગેરે

(૧૩) માન પ્રત્યય વર્તમાન કૃદન્તનો છે, અને માન્ પ્રત્યયાન્ત
 કૃપ માન માનમાના શમનું પ્રથમાનું ઓકવચન છે આ લેહના
 મામાનાથી મળી જાય

અશુદ્ધ

શુદ્ધ

શાજમાન્

શાજમાન

દેહીપમાન્

દેહીપ્યમાન

(૧૪) નાનીન પાટેલા અશુદ્ધ શબ્દ-સસ્કૃતમા ગમે તેમ શબ્દ
 મળી શકાય નહિ મૂલ બાપામા નવીન શબ્દ વ્યાકરણના નિયમની
 વિરૂદ્ધ મળી શકતા નથી

અશુદ્ધ

શુદ્ધ

પ્રાચ્ચિમાત્ય

પ્રાચ્યાત્ય

પૌર્વાત્ય

પૌરસ્ત્ય

આદ્ય

પૂર્વગ

'ત્ય' પ્રત્યય 'દક્ષિણા' અભ્યં, 'પચ્યાત્' અભ્યં, અને 'પુરસ' અભ્યંનેજ લાગે છે—દક્ષિણાત્ય, પ્રાચ્યાત્ય, પૌરસ્ત્ય 'કુનિઝા'ને 'પ્રાચ્ય'મા 'ય' પ્રત્યય છે

'આદ્ય' એવો શબ્દ 'પ્રત્યય',

નથી એને બદલે 'પૂર્વગ' શબ્દ શબ્દ

(૧૫) પરચુરણ શબ્દ

અશુદ્ધ

શુદ્ધ

અદ્ભુત

અદ્ભુત

મૂં પાતુને ઉણાદિ કૃતચ્ (ચત) પ્રત્યય થઈ શબ્દ બન્યો છે. મૂં શબ્દ નથી.

દિન ('દિવસ'ના અર્થમાં)

દિન=દિવસ;

દીન=ગરીબ

દીવસ

દિવસ

શ્રીયુત

શ્રીયુત

આ હોય ઘણો સામાન્ય છે. 'યુત' એ 'યુ' નેડવું, એ પાતુનો મૂં નૂંદા છે. શ્રી વટે નેડાયલો તે શ્રીયુત, એમ એ શબ્દ તૃતીયા-વચ્ચુરુપ સમાસ છે.

ચિન્હ

ચિહ્ન

બોલવામાં સરળતાની ખાતર અશુદ્ધ રીતે 'ન' પહેલો મૂંડી 'ચિહ્ન'ને બદલે 'ચિન્હ' લખાય છે. પ્રાકૃતમાં પણ ચિન્હ છે.

સહસ્ર

સહસ્ર

વિચક્ષણ

વિચક્ષણ (વિ+ચક્ષ=

બોલવું+અન)

વિસ્તીર્ણ

વિસ્તીર્ણ

પૂર્ણ

પૂર્ણ

સ્ફૂર્તિ

સ્ફૂર્તિ

'ફૂ' ને 'ઝૂ'ની પછી વ્યંજન આવે તો ફ ને ઝ દીધે થાય છે.

ફૂલ

ફૂલ

'ફૂલ'=ફૂલું; 'ફૂલ'=ફિનારો; 'અનુફૂલ' ને 'અનિફૂલ'માં 'ફૂલ'

દ્વિપ (બેટના અર્થમાં) દ્વીપ

દ્વિપ=દ્વાથી (દ્વિ=બે, બે વડે પીએ તે-મટે ને મોંએ), દ્વીપ=બેટ (દ્વિ+અપ્=પાણી, 'અપ્'નું 'ઈપ' થયું છે)

નપુસક

નપુસક

ન+પુસ-પુમાન=પુરુષ નહિ તે

ઉચિત }
ઉચિત }

ઉચિત ('ઉચ્'નો ભૂ કૃ)

ભીક્ષા

ભિક્ષા

હતભાગ્ય

હતભાગ્ય (હત=હન+ત
[ભૂ કૃ નો પ્રત્યય])

સતત

સતત (સમ્+તત, 'તન્'નો
ભૂ કૃ 'સમ્'નો 'મ્'
લેખાય છે)

આશીષ

આશિષ

આશિર્વાદ

આશીર્વાદ

આ શબ્દની ભેદભૂમિ બહુધા ખોટીજ કરેલી ભેદમાં આવે છે
આશિર્વાદ=આશીર્વાદ

મદીર

મદિર

નમ્રતાપૂર્વક

નમ્રતાપૂર્વક

નિષ્ઠા

નિષ્ઠા

સમત્તિ

અમતિ (સમ્+મન્+તિ)

કઠીન

કઠિન

બુખરીત

સુખરિત (શબ્દાયમાન)

અજ્ઞાનથી, સરજૂત શબ્દ લખવાના લેખથી વિપરીત શબ્દ
બનાવે છે.

વિપરિત	વિપરીત (વિ+પરિ+ઇત 'ઇ'= 'જવું'નો ભૂ. કૃ.)
ઇતીહાસ	ઇતિહાસ (ઇતિહ+આસ)
ઇંપતિ	ઇંપતી
તિત્ર	તીત્ર
પતીત	પતિત (પત્+ઇત-ભૂ. કૃ. નો આગમસહિત પ્રત્યય)
ઉપવિત	ઉપવીત
આધિન	આધીન (સંસ્કૃતમાં 'અધીન' છે.)
સંહ્યાત્રી	સહ્યાત્રિ
ગંભિર	ગંબીર
સુશિલ	સુશીલ
મહીમા	મહિમા
ખિભાસ	ખીભાસ
કાકતાલિ ન્યાય	કાકતાલીય ન્યાય
ઉત્તમવળ	ઉત્તમવળ (ઉત્+મવળ)
પ્રત્યવસિત	પ્રત્યવલિત (પ્ર+ત્યવલિત)

લક્ષમાં રાખો કે રકાર પછી વ્યંજનનો દ્વિર્ભાવ વૈકલ્પિક છે. સંસ્કૃતમાં એવો નિયમ છે કે સ્વરની પછી ર્ કે હ્ આંચો હોય અને તે ર્ કે હ્ ની પછી વ્યંજન આવે તો તે વ્યંજનનો વિકલ્પે દ્વિર્ભાવ થાય છે. સંસ્કૃતશિક્ષિકા, પૃ૦ ૫૩, નિ૦ ૨ જુઓ. આ પ્રમાણે દ્વિર્ભાવ વૈકલ્પિક છે. દાખલા:—

ભૂર્તિ-ર્તિ; કીર્તિ-ર્તિ; વાર્તા-ર્તા; સ્ફૂર્તિ-ર્તિ; કર્તવ્ય-ર્તવ્ય;
વર્તમાન-વર્તમાન; કર્તા-ર્તા

ફારસીઅરબી શબ્દની યાદી

અવાયહુ (અવાહિદા)	કાતિલ
આઈના	કાનૂન
આજિજી	કાબૂ
આફ્રીન	કાબેલ (કાબિલ)
આળરૂ (આપ્પૂ)	કાયમ (કાઈમ)
આમદાની (આમદાની)	કારકુન (કાર્કુન)
આશક (આશિક)	કિતાબ
આરમાન	કિફાયત
ઈજ્જત	કિંમત (કીમત)
ઈન્સાન	કિસ્મત
ઈન્સાફ	કીમતી
ઈબારત	ખર્ચ
ઈમાન	ખવીફ
ઈમારત	ખિતાબ
ઈરાદા (ઈરાદા)	ખુલાસા
ઈલાકા (ઈલાકા)	ખુશકી
ઈન્વામ	ખુશામદ
ઈત્તિ	ખૂન
ઈદ	ગાલીચા (ગાલીચા)
ઈમાન	ગિરિફતાર
ઉમર (ઉમ)	ગુમાસ્તો (ગુમાસ્તા)
ફદૂ	ગુલાવ
કમૂતર	ચરમા
કમૂવ	જનૂન (જિનૂન, જુનૂન)
કસૂર (કસૂર)	જલદ (જલ્દ)

જહાનમ (જહંનમ)

જાદૂ

જામિન

જાલિમ

જાસૂસ

જિગર

જિજ્યા

જિદ

જિદગી

જિયાકૃત

જુદું (જુદા)

જુલાબ (જુલ્લાબ)

જૈફ

તકદીર

તકલીફ

તકસીર

તકાળે (તકાળ)

તકિયો (તકયા)

તખશ્શુસ

તકાવી

તજવીજ

તદ્દખીર

તન્દુરસ્ત (તન્દુરસ્ત)

તફ્ફીલ

તખીઅત

તખીબ

તર્જુમો (તર્જુમા)

તરફ

તરેહ (તરહ)

તસ્વીર

તાખૂત

તુખમ (તુખમ)

તમાર

તંબૂ

તંબૂરો (તંબૂર)

દખ્ખો (દખ્ખા)

દખાસ્ત

દખાહ

દર્ગુજર

દરખત્તે (દરખત્તે)

દરિયો (દર્યા)

દલાલ (દલાલ)

દસ્તૂર

દહશત

દિગર-દીગર

દિલ

દિલગીર (દિલગીર)

દિલાસો (દિલાસા)

દીખાચો (દીખાચા)

દીવાન

દુઆ

દુનિયા (દુન્યા)

દુરસ્ત (દુરુસ્ત)

દુશ્મન

દૂર્બીન

દોષખ

નકલ (નકલ)

નકશો (નકશા)

નજદીક

નમાજ

નવાજિશ

નવાળ (નવગ્રાળ)

નસીહત

નાજિર

નામૂ-

નામદં

નાયબ (નાઈબ)

નાસિયાસ

નાસૂર

નાસ્તો (નાસ્તા)

નિગાહ

નિગમ

નિમક (નમક)

નિરખત

નિહાલ

નીલમ

નુકસાન

પર્વદગાર (પવદગાર)

પરવા (પવો)

પરવાનગી (પવાનગી)

પહોંજ

પસહ

પિસ્તા (પિસ્તા)

પુવ

ફકત (ફકત)

ફકીર

ફર્યાદ

ફિકર

ફિતૂર (ફિતૂર)

ફિદવી (ફિદવી)

ફિરગી

ફુરજો (ફુર્જો)

ફુસંત

ખકતર

ખખિશશ

ખખિયા (ખખ્યા)

ખદમાશ (ખદમઆશ)

ખરતરફ (ખર્તરફ)

ખરાબર

ખખીરત

ખકે

ખહાનું (ખહાના)

ખાખાન

ખાખાત

બાજૂ
બાતલ (બાતિલ)
બાનુ
બાર્કેશ
બાદોન
બિરાદર
બિહકુલ
બીમાર
બુન્યાદ
બુરકો (બુકો)
બુરજ (બુર્જ)
બૂબક
બૂરું (બૂરા)
બેહિશત (બિહિશત)
બેવુફૂર
બેશ
બેહૂંહું (બેહૂંદા)
બાંદક
મખમલ
મગજ (મગ્ગ)
મગદૂર (મકદૂર)
*મગદૂર (મઝૂર)
મજદૂર
મજમૂન
મજબૂત (મજબૂત)

મજલસ (મજિલસ)
મતલબ (મતલબ)
મદ્રેસા (મદ્રસા)
મદેનગર
મન્સૂબો (મન્સૂબા)
મર્તબા
મદ
મહૂમ
મથક (મરક)
મોફૂર (મવફૂર)
મોખૂદ (મવખૂદ)
મોભાં (મવખાં)
મોલવી (મવલવી)
મરગૂલ
મસ્કરી (મસ્ખરી)
મસ્જિદ
મસ્તાન
મસ્તી
મહીનો (મહીના)
મહલ્લો (મહલ્લા)
મહલ
મહેસૂલ (મહસૂલ)
માલિક
માલૂમ (મઅલૂમ)
મિનજ

મિથાન	રળી (રળીઅ)
મિલકત	રમૂજ (રમૂજઅ)
મિનારો (મિનાર-મીનાર)	રવિશ
મીનાકારી	રસમ (રસમ)
મુકદ્દમ	રસૂલ
મુકદ્દમો (મુકદ્દમા)	રાતિબ
મુદત	રામિતા
મુનશી (મુ-શી)	રિકાળી
મુનસફ (મુન્સિફ)	રિયાસત
મુનાસબ (મુનાસિબ)	રિવાજ-રવાજ (બંને ખરા)
મુરબ્બી	રૂથવત (રૂથવત-રિથવત)
મુરબ્બો	રૂપસત
મુલક (મુલક)	લવાજિમ
મુસ્તાવી	લાજિમ
મુલ્લા	લિખાસ
મુરકેલ (મુરિકલ)	વકાલત
મુસદ્દી (મુસદ્દી)	વગરે (વગ્ધરા)
મુસલમાન (મુસલમાન)	વદાય (વદાઅ)
મુસાફર (મુસાફિર)	વસૂલ (વુસૂલ)
મુહંમદ	વાજળી (વાજિળી)
મૂજબ (મૂજિબ)	વુફૂદ
મૈયત (મૈઈત)	શખ્સ
મંજૂર	શરત (શર્ત)
યાદદારત (યાદદારત)	શરમ (શર્મ)
મૂનાન	શહનશાહ (શહનશાહ)
રળૂ (રળુઅ)	શામિલ

શાળાશ	સૂરત
શાલ	સોગંઢ
શાહેદ (શાહિદ)	હકીમ
શીઠી	હકૂમત
શુમાર	હજામ (હજામ)
શુરુ (શુરુઅ)	હજૂર
શોત્રંજી (શત્રંજી)	હકૂતો (હકૂતા)
સખી	હમેશા
સગીર	હાકિમ
સઢરહુ (સઢહુ)	હાજર (હાજિર)
સઢી	હાંમલ (હાસિલ)
સનઢ	હાશિયો (હાશિયા)
સફેદ	હિકમત
સખૂરી	હિજી
સપેચ	હિમાયત
સનીમું (સનીમા)	હિસાબ
સસ્તનત	હુકમ
સાબિત	હુનર
સાહી (સિયાહી)	હોશિયાર (હોશયાર-હુશયાર)
સાહેબ (સાહિબ)	હિંદ
સિપાઈ (સિપાહ)	હોદો (ઉહદો)
સુઢેહ (સુઢ)	



પ્રકરણ ૩૮મું

શબ્દો છૂટા પાડવાઃ બેઠણી

વિષયઃ તેની અગત્ય અને તે વિષે વિપ્રત્તિપત્તિ—

હીઠીને અન્તે શબ્દ પૂરો ન થતો હોય તો તેને મરજીમાં આવે તેમ

તોડવો કે અમુક નિયમને અનુમારે તોડવો, વાક્યમાં શબ્દો ઢેવી રીતે છૂટા પાડવા, અને શબ્દની જોડણી કયા નિયમ પ્રમાણે કરવી, એ ત્રણ બાબતનો વિચાર આ પ્રકરણમાં કર્યા છે. વિષયની અગત્ય વિષે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી એ વિષે અનેક મત પ્રવર્તે છે તેમજ ઘણા લેખકો પોતાના મતમાં દુશ્સહી છે એવે આ પ્રકરણમાં એ વિષે જે કંઈ કહેવામાં આવશે તે સર્વમાન્ય થવાનો સંભવ નથી પરંતુ બ્યાકરણમાં એ વિષય પડતો મુકવો યોગ્ય ન લાગ્યાથી આ પ્રકરણમાં ઉપર દર્શાવેલી ત્રણ બાબતને લગતા મારા વિચાર સંમેપમાં, થયોરૂપે નહિ, પણ નિયમરૂપેજ આપ્યા છે કોઈ કોઈ સ્થળે દુકામાં કારણ પણ દર્શાવ્યા છે.

હીટીને અન્તે શબ્દ તોડવાના નિયમ-

(૧) સામાસિક શબ્દના અવયવ લક્ષમાં રાખી ત્યાંથીજ શબ્દ તોડવા

હરિયા-	ભરત-	બાળક-	વિચાર-
કિનારો	કામ	ખુદ્દિ	શમ્ભિ

આને બદલે હરિ-યાકિનારો, ભરતકામ, બાળકખુદ્દિ, વિચારશમ્ભિ, એમ શબ્દ છૂટા પાડવાથી પ્રતીતિવિલમ્, શ્રુતિકદુર્તા, અવિવક્ષિતાર્થત્વ, જેવા દોષ થાય છે.

* આ બાબત અસંભવતા પ્રવર્તી રહી છે તેને માટે જુદા જુદા વિદ્વાન લેખકાર્જ બલાબદાર છે, તેમજ સરાર પણ બલાબદારીમાંથી મુખ્ય નથી એ એકબે વાર 'શાળાપત્ર' માં તેમજ સરકારી રીતે સ્પષ્ટ કરવાનું તેમ શિષ્ટ લેખકોમાં જેમની તથાના થાય છે એવા દિંદુ પારસી તથા મુસરમાન વિદ્વાનો તથા સારા ગુજરાતી જ્ઞાન ધરાવનાર જ હરીઓ તથા પ્રસિદ્ધ મસિક ને સમ્રિક કે દૈનિક પત્રના તત્ત્રીઓ તેમજ જેતણ સંસ્કાર તથાના ને વડોદરા જેવા મેટા દેશી રાજ્યના પ્રતિનિધિરૂપ વિદ્વાનોની સખામર્મ જલુમતે દરેક હદ પ્રમતો ને નિર્ભય થાય તે સર્વે લેખકોએ માન્ય કરેલ. એ નિયમ પ્રમાણેજ પુસ્તકો લખાય આવી વ્યવસ્થા થવા વિના એ વિષયમાં જે અસંભવતા પ્રવર્તે છે તે અદકાવવાનો સંભવ જણાતો નથી.

(૨) ઉપસર્ગ અને ધાતુ, પ્રકૃતિ ને પ્રત્યય લક્ષમાં રાખી શબ્દ તોડવા.

ઉપ- તળાવ- લખ- હોશિ- બુદ્ધિ-
કાર માં નાર ચાર માન્

(૩) ઉચ્ચાર કરતાં શબ્દનો જેટલો ભાગ સાથે જોડાતો હોય તેટલા ભાગથી શબ્દ તોડવામાં હરકત નથી.

મુમ્મલ- તક- બીલ- કુત- અપ-
માન રાર કુલ રો ઠાઈ

શબ્દો છૂટા પાડવાની અગત્ય—સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યયાત્મક છે એટલે હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં શબ્દો છૂટા પાડવાનો પ્રચાર નથી. તેમજ વિરામચિહ્ન મૂકવાનો પણ રિવાજ નથી. વાક્ય પૂરું થાય છે ત્યાં ઊભી લીટી લખવાનોજ પ્રચાર છે. હાલ છાપેલાં સંસ્કૃત પુસ્તકમાં શબ્દો છૂટા પાડવાનો પ્રચાર અંગ્રેજીમાંથી દાખલ થયો છે, તેમ ગુજરાતીમાં પણ એ પ્રચાર અંગ્રેજી જેવી પર ભાષામાંથી દાખલ થયો છે આ કારણથી એ ભાષાને અનુસારેજ ગુજરાતીમાં શબ્દો છૂટા પાડવા જોઈએ. અંગ્રેજીમાં શબ્દને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગવાથી સંસ્કૃત કે ગુજરાતી જેટલાં રૂપાન્તર થતાં નથી. ન્યાં થાય છે ત્યાં પ્રત્યયસહિત રૂપ લખાય છે અને ન્યાં નામયોગીથી વિભક્તિના અર્થ દર્શાવાય છે ત્યાં નામયોગી છૂટા લખાય છે. આમ અંગ્રેજી ભાષાને અનુસારે શબ્દ છૂટા પાડવા. વળી શબ્દ છૂટા પાડતાં પ્રતીતિવિલંબ કે વિવક્ષિત અર્થની હાનિ ન થાય એ પણ લક્ષમાં રાખવું.

શબ્દો છૂટા પાડવાના નિયમ-

(૧) (અ) વિભક્તિના-નામિકી તેમજ આખ્યાતિકીના-પ્રત્યયો શબ્દથી છૂટા પાડવા નહિ. (આ) નામયોગી છૂટા લખવા.

દાખલા —(અ) ગ્રામમા, કરગ્રે, લખવાનો, (આ) હાપરા પર, શિખની સાથે, ઉપદેશ પ્રમાણે, શિક્ષણને માટે

(૨) સમામના અવયવ છગ પાડવા નહિ સરદૃતને આધારે ગુજરાતીમા સમાગ દાખવ થયા છે અને સરદૃતમા મમસ્ત પદ ભેગાજ લખાય છે, કેમકે સમસ્ત પદ એક ગણાય છે ને તેનેજ પ્રત્યય આવે છે ને તેજ વાક્યના અન્ય પદ સાથે અન્વય પામે છે સમસ્ત પદ છગ પાડવાથી વિવક્ષિત અર્થનો ફેરફાર થાય કે તે સમજતા વિલમ થાય

દાખલા —આત્મીજ, ખલીપલીઆલી, યધાશક્તિ, નીલકં, ચોમાસું ઘનરયામ, અતિનુદર, અત્યુદાર કે અતિ-ઉદાર, વગેરે

(૩) જે શબ્દ છગ લખવાથી અર્થને હાનિ થાય નહિ તે છટાજ લખવા

દાખલા —કરૂ છુ લખી રહ્યો, માવમ પડ્યો, રમુ છે

(૪) નિશ્ચયવાચક ‘જ’ ને ‘એ’—આ શબ્દ જેની માથે જોડાયલા હોય તેની માથેજ લખવા ‘જ’ શબ્દને છૂટે લખવાથી અર્થની હાનિ તો થતી નથી, પરંતુ અર્થપ્રતીતિમા વિલમ થાય છે અને એની શક્તિ શિથિ ન થઈ જતી જણાય છે નિશ્ચયનો અર્થ એકદમ મનમા આવતો નથી અર્થપ્રતીતિનો વિલમ કે વિવક્ષિત નિશ્ચયના અર્થમા શિથિલતા એ હોય છે, માટે ‘જ’ ને છૂટે પાડવો નહિ મરાડી મા એ અર્થનો ‘વ’ શબ્દ જેની સાથે જોડાયલો હોય છે તેની સાથેજ લખવાનો પ્રચાર છે

‘પણ’ના અર્થનો ‘એ’ પણ ‘જ’ની પેઠે જેની માથે જોડાયલો હોય તેની સાથેજ લખવો છૂટે લખવાથી અર્થમા ફેરફાર થવાનો નભવ છે ‘તેલેએ વાત સાંભળી નહિ’ ને ‘તેલે એ વાત સાંભળી નહિ’ના સિદ્ધ અર્થ સ્પષ્ટ છે

(૫) સુધી, લગી, લગણુ—આ નામયોગીમાં દ્વિતીયાનો અર્થ છે; તેથી સમ્બંધરૂઢ અવ્યય સાથે એ જોડાયલા હોય ત્યારે એને તે અવ્યયની સાથે લખવા સુદ્ધ છે. એકઠા લખવાથી સમ્બંધરૂઢ અવ્યયો—લ્યાં, ત્યાં, પરે—અને સમ્બંધરૂઢ વિશેષણુ—જેટલે, એટલે, તેટલે—સમ્બંધરૂઢ છોડી દે છે ને પ્રાતિપદિકાર્ય ગ્રહણ કરે છે. છૂટા લખવાથી સમ્બંધરૂઢ અને દ્વિતીયાર્થની છૂટી પ્રતીતિ થાય છે ને તે બે અર્થ વચ્ચે યોગ્યતા ઘટતી નથી. ‘ત્યાર સુધી’, ‘અત્યાર સુધી’માં ‘ત્યાર’ને ‘અત્યાર’ પ્રકૃતિરૂપ છે, સમ્બંધરૂઢ નથી, તેથી છૂટા લખવામાં અર્થની અયોગ્યતા નથી, માટે તેને છૂટા લખવા.

દાખલા:—લ્યાંસુધી; ત્યાંસુધી; જેટલેસુધી; એટલેસુધી; પરેસુધી; ત્યાંલગી; ત્યાંલગણુ.

અત્યાર સુધી; અત્યાર પછી; ત્યાર બાદ; ત્યાર પહેલાં.

(૬) તોપણ, અગરજો, ઘણુંખરૂં, જોકે, કેમકે, કિંતુ, પરંતુ—આ શબ્દના અવયવ છૂટા પાડવા નહિ; કેમકે અવયવોના છૂટા અર્થ થાય છે તે જોગા કરવાથી આખા શબ્દના અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી.

‘કારણ કે’—આ શબ્દ છૂટા લખવા. ‘કારણ (એ છે) કે’ એમ અર્થની પ્રતીતિ રૂપ છે. ‘કેમકે’માં અવયવોની વચ્ચે સંબંધ ઘટાવવા ઘણા શબ્દનો અધ્યાહાર લેવો પડે; માટે એ શબ્દના અવયવ છૂટા પાડવા નહિ.

જોડણીના નિયમ: ઉચ્ચારને આધારે કે વ્યુત્પત્તિને આધારે ?—જોડણીના નિયમ નક્કી કરતાં પહેલાં તે ઉચ્ચારને કે વ્યુત્પત્તિને અવલંબીને કરવા તે નક્કી કરવું જોઈએ. જે ભાષામાં જેમ બોલીએ તેમ લખી શકીએ તે ભાષા ઉત્તમ છે એ નિર્વિવાદ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં એ પ્રમાણ છે. અંગ્રેજી ભાષામાં ઉચ્ચાર પ્રમાણે લખાણુ નથી. પરંતુ તેમાં અમુક જોડણી નક્કી થઈ શકે રચાયા છે; તે સર્વ લેખકો અનુસરે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં છે.

તેવા સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર ગુજરાતી ભાષામાં નથી, તેમજ દેટલાક ઉચ્ચારમાં પ્રાન્તિક ભેદ છે આ કારણથી બેડણીનો પ્રશ્ન વિકટ થઈ પડ્યો છે તેપણ બ્યુત્પત્તિને અનુમરતી બેડણી કરતાં ઉચ્ચારને અનુમરતી બેડણી ઘણી સરળ છે બ્યુત્પત્તિનું જ્ઞાન સર્વને હતું નથી, અને દેટલાક શબ્દની બ્યુત્પત્તિ વિદ્વાનોને પણ ખરાબ સમજાતી નથી તેપણ જ્યાં બ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ હોય ત્યાં બ્યુત્પત્તિનું તત્ત્વ પણ સચવાય ત્યાંવગળ સાવધનું યુક્ત છે આવા કારણોને લીધે દેટલેક સ્થળે કૃત્રિમ નિયમ બાધ્યા વિના છુટકો નથી

કેવળ ઉચ્ચારને આધારે બેડણી નક્કી કરાતી નથી તેનાં કારણ નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) જ્યાં અકાર શાન્ત છે ત્યાં તે લખીએ નહિ તો ભાષાનું સ્વરૂપજ ણદલાઈ જાય

અકાર ક્યાં ક્યાં શાન્ત છે? તે નીચેને સ્થળે શાન્ત છે:—

(અ) શબ્દને અન્તે અને મમસ્ત પદના અવયવોને અન્તે, તેમજ પ્રત્યય પર છતાં અગ્રને અન્તે આવેલો અકાર શાન્ત છે

શબ્દને અન્તે—ભાણસ, ઘર, કુળ

મમાસના અવયવને અન્તે—રાજપુરુષ, દેવમંદિર, ઘરકારભાર

અગ્રને અન્તે—લખશે, લખતો, લખનાર, મેળવણી, પર વડેવુ, પિરમવુ, સુધારવુ

(આ) ત્રિસ્વરી શબ્દમાં વચ્ચે 'અ' હોય ને અન્તે 'અ' ન હોય તો વચ્ચે 'અ' શાન્ત છે

દાખલા—કુતારો, ચાલણી, વાડકો, પોટલુ, કપડુ, લખશે, લખતો, પણ ખાપકો, કાપકો, ભાણસ, લખત

(ઇ) ચતુ સ્વરી શબ્દમાં બીજે ને ચોથો 'અ' શાન્ત છે

દાખલા-ગરબડ; પીરસત; મેળવત; મસલત

(૬) પંચસ્વરી શબ્દમાં પણ ચતુઃસ્વરી શબ્દની પેઠે બીજા ને ચોથો 'અ' શાન્ત છે; પરંતુ શબ્દને અન્તે 'અ' હોય તો બીજા ને પાંચમો શાન્ત છે.

દાખલા:-પરવડવું; સરખાવવું, પીરસણીઆ; તનમનીઉ

સરખાવટ; સિવડામાણુ

મરાઠીમાં પણ આજ પ્રમાણે અકાર શાન્ત છે; પણ તે લખાય છે,

દાખલા:-પર; કાપડ; કાપડે; કરવટ; કઠ્ઠમઠ્ઠ

(૨) કેટલાક જિલ્લામાં અમુક શબ્દમાં એકાર તથા ઓકાર પહોળા ઉચ્ચારાય છે તથા અમુક અક્ષરોના પણ બે ઉચ્ચાર છે.

આ પ્રાન્તિક ભેદ ગણી શકાય અને એવા ઉચ્ચારનો ઘણો ભાગે પ્રચાર હોય તોપણ જુદા ઉચ્ચાર માટે જુદા ચિહ્ન યોગ્યવાથી લખાવું સ્વરૂપ ઠંઠું થઈ જાય. જેમ ચિહ્ન વગર શાન્ત 'અ' પારખી ઠંઠાય છે તેજ પ્રમાણે પહોળા ઉચ્ચાર તથા ભિન્ન ઉચ્ચાર પણ ચિહ્ન વગર થઈ શકશે.

(૩) કેટલાક શબ્દના ઉચ્ચારમાં તેમજ વ્યુત્પત્તિમાં હકાર છે, તે દર્શાવવાની મુશ્કેલીને લીધે જેમ મરજીમાં આવે તેમ લેખકો લખે છે. કેટલાક હકારવાળા શબ્દની યાદી નીચે આપી છે ને અપભ્રંશ ને જૂની ગુજરાતીમાં તેનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. એ યાદીમાં કેટલાક શબ્દ એવા પણ માલમ પડશે કે તેના જૂના સ્વરૂપમાં હકાર છે; પરંતુ હાલ તેમાં હકાર કોઈ પણ લેખક લખતા નથી. વળી જે શબ્દમાં હાલ હકાર કેમ દર્શાવવો તે વિષે ભિન્ન મત છે તે શબ્દમાં અગાઉ હકાર કેમ દર્શાવતો તે પણ સમજાશે.

અપભ્રંશ	જૂની ગુજરાતી	અપ૦	બ્. ગુ.
અમ્હે	અમ્હે-અમ્હિ	પહર	પુહર
અમ્હારઉ	અમ્હારઉ	મહન્તઉ	મહતઉ

મહારઉ	મહારઉ, માહરઉ, માહારઉ, માહરા-મહારા	જહિં, તહિં કુહિણી વિહાણઉ મમુહઉ	જેહ-વારહિં, તેહ-વારહિં કુહણી બહાણઉ સાહમઉ-સામહઉ, સામુહઉ
તુહારઉ	તાહરઉ		
તુમહારઉ	તુમહારઉ-તમહારઉ		
એહ-એહુ	એ-એહ	દિઅહ	દીહ
જેહુ	જેહ-જે	દેવધરઉ	દેહરઉ
તેહુ	તેહ-તે	બાહતારિ	બહતારિ
સાહુ	સાહુ	વવ્યહુ	વાહિહુ
જહા, તહા	જા, તા	બારહ-તેરહ,	બાર, તેર,
		ચઉદહ, વગેરે	ચઉહ

નૂની ગુજરાતીના નીચેના રૂપ લક્ષમાં રાખવા લાયક છે —

(અ) કિહ-ઇ (વચ્ચવિ-કેમે), જેહ, તેહ, એહનું, છેહિ
લઉ-છેહુ

(આ) દિહાઇ, દિહાઝા, મુહુઝઇ, બીહનું, પહિલઉ, દેહરઇ,
બોહ, મુહુઝઇ (મોઝે)

(ઇ) કહીજઇ (વચ્ચવ); કહઉ (કહો), કહિવાય ('તુમ્હો અભક્ષ્ય
-માહિ કહિવાય'—તમે અભક્ષ્યમા કહેવાઓ), કહિવરાઇ-કહવ
રાઇ ઇઇ (કહેવડાય છે), કહવરાણા, રહઇ (રહે), લહઇ (લહે), રહિસ
(રહીશ), રહતુ

(ઈ) કાઢી, ચઢી

કર્પતિ-કઢ્ઢ-કાઢઇ-કાઢી

જરજોગા દાખલા —

'તપ્કુલા કાઢી પુઝે માહે ભીજવી નઇ આહાર કરઉ'.

‘સાતમઈ દિહાડઈ કુમ્હી માહિ પચીતઉ નરગિ જાએસિ’.

‘સવિ ભૂપતિ રહિસઈ કર જોડિ’.

કિસિકે કહિ કન્યા જિહો રહઈ પવન પ્રવેશ તિહો નવિ લહઈ.’

‘પૂછઈ મિત્ર તુમ નઈ સિવેં થયઉં, કહિ તઉ કોઈ કારણ કહઉં’.

‘આવઈ દેહરઈ બહુ પરિવારિ’.

‘ખીહનું પાછઉ વલિઉ’.

‘ગુરુડિ ચડી હું રહઉં આકાસિ ક્યારઈ વયરી જાસિઈ નાસિ’.

ઉપરનાં દાખલા, યાદી, ને ઉદાહરણના ઉતારા પરથી નીચેની

માળત નક્કી થાય છે:—

(૧) વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ઘણા શબ્દોમાં હકાર છે તે જૂની ગુજરાતીમાં દર્શાવવામાં આવતો.

(૨) એ હકાર દર્શાવવામાં ઘણે ભાગે વ્યુત્પત્તિ અનુસરાતી.
ચડતિ—ચઢત—ચડે (હકાર નથી.)

કર્ષતિ—કઠ્ઠર—કાઢે

કચવતુ—કહત—કહઉ (કહે, ‘કહે’ નહિ)

એજ પ્રમાણે, કહિવાય, કહવરાઈ (‘કહેવાય’, ‘કહવરાઈ’ નહિ),
રહતું (‘રહતું’ નહિ).

(૩) હકાર કાઢી નાખવા તરફ વૃત્તિ દાખલ થઈ ચૂકી હતી:—
જેહ—જે; તેહ—તે, એહ—એ; બાર—તેર—ચઉહ વગેરે; જાં, તાં.

(૪) ત્યાં હકાર દર્શાવતો ત્યાં વ્યુત્પત્તિને અનુસારે હોવાથી
બહુધા અસંયુક્ત દર્શાવતો:—

મહારો, તાહરો, બહતરિ, દેહરહિ, કુહણી, સાહમઉ, મોહ,
ખીહનુ, પહિલઉ; પણ અમ્હે, તુમ્હારો—તમ્હારો

ઉચ્ચારની દૃષ્ટિથી જોતાં ને વ્યુત્પત્તિને લક્ષમાં રાખતાં આપણે

હકારમાનો અકાર કાઢી નાખના દોષને એવા ઉચ્ચાર કેટલાક શબ્દમાં તો સ્પષ્ટ જણાય છે, જેમકે,

માખરો, તાહરો, દેહરુ, કોહણી, સાહુમુ, પેહલુ—આ ઉચ્ચાર ત્રિસ્યરી શબ્દના વચવા એકારમાના શાન્ત 'અ'ના નિયમને અનુસાર છે [શાન્ત અકારનો નિયમ (આ) બુચો]

(૪) ઇકાર ને ઉકાર દ્વસ્વ બોલાય છે કે દીર્ઘ બોલાય છે તે વિષે નિર્ણય કરવો બહુ સહેલો નથી

ઉપર દર્શાવેલા કારણોને લીધે જોડણીના નિયમ કરવાની જરૂર પડે છે ઉચ્ચાર સવન સમાન તથા સ્પષ્ટ હોય તો ઉચ્ચાર પ્રમાણે જોડણી કરવી એજુલુજ કહેવું બસ થાય બધા શબ્દની ખરી વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી હોય એવો સર્વમાન્ય કોશ પણ થયો નથી આ કારણથી જોડણીના નિયમ કરવા પડે છે

આ નિયમ નક્કી કરવામાં નીચેની બાબત પર લક્ષ આપવું અમને યુક્ત લાગે છે -

૧ ઉચ્ચારના તત્ત્વને પ્રાધાન્ય આપવું

૨ જ્યાં વ્યુત્પત્તિ ખુલ્લી હોય ને તે પ્રમાણે લખતા કૃત્રિમ નિયમનો ભગ થતો હોય તો તે સ્થળે વિવક્ષા સ્વીકારવી.

૩ લખવાની સરળતા સચવાય તેવા નિયમ કરવા તરફ વૃત્તિ રાખવી જે જોડણીથી ભાષાનું સ્વરૂપજ અદ્ભુત બન્ય તે શાસ્ત્રીય હોય તોપણ સર્વમાન્ય થવાનો સભવ નથી

આ બા તો લક્ષમાં રાખી અમે જોડણીના નિયમો નક્કી કર્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે -

જોડણીના નિયમ

૧ તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દ મૂળમાં (સંસ્કૃતમાં) લખાતા હોય તેમજ લખવા

રૂ, ધન, રૂ, વિન, રૂમન, મન, ઘન આદિ જેને અન્તે હોય એવા શબ્દનું પ્રથમાન્ત એકવચનનું રૂપ ગુજરાતીમાં વપરાય છે. એવા શબ્દને તાસમજ ગણવા. તેમજ ‘અકરમાત્’, ‘અર્થાત્’, ‘કાલવચ્ચાત્’, ‘સાક્ષાત્’-આવાં શુદ્ધ સંસ્કૃત રૂપ લાખામાં વપરાય છે તેને તાસમજ ગણવાં.

દાખલા:—બુદ્ધિ, મતિ, સ્થિતિ, મરણ, ચરણ, રમરણ, કરણ, અન્તઃકરણ, વર્ણ, કર્ણ, પર્ણ, જગત્, અંપદ્, વિપદ્, વરિષ્ઠ, કસેશ, શ્રીયુત, પ્રામાણિક, સાર્વભૌમિક, રસિક, આરોગ્ય, પાશ્ચાત્ય, પૌરસ્ય, શરીર, શારીરિક

બુદ્ધિમાન, નીતિમાન, ધીમાન, ભગવાન, યશસ્વી, શ્રેષ્ઠી, મહિમા, ગરિમા

અકરમાત્, અર્થાત્, સંવત્, સાક્ષાત્

‘શુદ્ધ’ નહિ, ‘સુદ્ધ’, સંસ્કૃતમાં ‘સુદ્ધિ’, ‘વદિ’, ‘સંવત્’ એ અવ્યય છે. ‘સુદ્ધિ’ ને બદલે ગુજરાતીમાં ‘સુદ્ધ’ વપરાય છે; પણ તે ઠારણથી તેમાંના ‘મ્’ નો ‘શ્’ કરવો યુક્ત નથી.

૨. તાસમ ક્ષારસીઅરણી, અંગ્રેજી, વગેરે વિદેશીય શબ્દ ગુજરાતી લાખામાં કંઈકું ન દેખાય તેમ મૂળને અનુસરતા લખવા.

બધા વિદેશીય ઉચ્ચાર ગુજરાતીમાં દર્શાવી શકાતા નથી અને નવાં ચિહ્ન લખવા કરતાં યુક્ત નથી. પરંતુ સમાન ઉચ્ચારવાળા વર્ણ ને દ્રવ્યદીર્ઘ પર લક્ષ આપી મૂળને અનુસરી નોંધણી કરવી.

દાખલા:—સિવાય (‘શિવાય’ નહિ, હિંદીમાં ‘સિવા’ લખાય છે.); હોશિયાર (‘ચાર’=વાળો; માટે ‘હોશિચાર’ નહિ, ‘હોશ્યાર’ કે ‘હુશ્યાર’ પણ લખી શકાય); સાહી (‘સિયાહી’ મૂળ); શરત (‘સરત’ નહિ; ‘શર્ત’ મૂળ છે); નકસો (‘નકસો’ નહિ; ‘નકશા’ મૂળ છે); મહીનો (‘મહિનો’ નહિ; ‘મહીના’ મૂળ છે); રિકાળી (કેટલાકે ‘રકાળી’ પણ કહે છે; પરંતુ મૂળ ‘રિકાળી’ છે); બિલકુલ (મૂળ ‘બિલ્કુલ’ છે);

કમૂર, મગૂર, મલખૂત, કમૂતર, મગરૂર (મૂળ ‘મઝૂર’, ‘મગરૂખ’
એ અર્થમાં શુદ્ધ નથી પૃ. ૪૩૬ની નીચેનું ટિપ્પણ જુઓ), બખ્શિશ,
વકાલત, દિલગીર (મૂળ ‘દિગીર’), દીવાન

સામાન્ય વપરાતા શબ્દ ઉપર પ્રમાણે ભાષાને અનુસરતા
જરૂરના ફેરફાર સાથે શુદ્ધ લખાય માટે પ્રચારમાં આવતા સામાન્ય
ફારસીઅરબી શબ્દોની યાદી પાછળ આપી છે

હોલક, જર્મનિ, તકિ, આફ્રિકા, હુનિયોવ (અંગ્રેજી ભાષામાં
ઉચ્ચારતા હોય તેમ બને ત્યાંસુધી લખવા)

૩ હકારવાળા શબ્દમાં હકાર વિષે નિયમો—

જેમ અનેક સ્થળે અકાર લખાય છે તે ઉચ્ચારતો નથી, તેથી
અર્થનો અનર્થ થતો નથી તે અકાર ન લખવાથી ભાષાનું સ્વરૂપ કદગુ
ધાય છે, તેમ હકાર ન લખવાથી અર્થનો અનર્થ થવાનો સંભવ નથી
ત્યાં શબ્દના અનેક અર્થ છે ત્યાં પણ પૂર્વાપરસબંધથી અર્થ સ્પષ્ટ
ધાય છે હકાર લખવામાં અનેક હરકત નંદે છે, જેવી કે

(૧) અપ્રમાણ વ્યજન સાથે હકાર જોડવો એ અશાસ્ત્રીય છે
સંસ્કૃતમાં ઘાઘ્રિ જેવા સંધિવાળા સમસ્ત પદમાં અપ્રમાણ સાથે
હકાર જોડાયેલો જેવામાં આવે છે તે એવે સ્થળે પણ ઘાઘ્રિ કરતા
ઘાઘ્રિ લખવાનોજ પ્રચાર વધારે છે એજ કારણથી ઉદ્ધાર (ઉત્હાર
નહિ), તદ્વિત (તદ્દિત નહિ), વગેરે શબ્દો જોઈએ છીએ પ્રાકૃત
કે અપભ્રંશમાં અપ્રમાણ સાથે હકાર જોડાયેલો જેવામાં આવતો
નથી અપભ્રંશમાં ઉપર દર્શાવેલી યાદીમાં હકાર અસંયુક્ત છે કે
અપ્રમાણ સિવાયના વર્ણ સાથે જોડાયેલો છે

(૨) ‘હમે’ ઉચ્ચારને કે વ્યુત્પત્તિને બરાબર મળતું નથી ને
‘અમે’ વ્યુત્પત્તિને અનુસરે છે પણ હાવના ઉચ્ચારને અનુસરતું નથી
‘હમે’ લખી ને . . . રને . . . મા ઉચ્ચારે . . . કે . . .

નથી એનોજ સ્વીકાર થાય છે. ‘હમે’ લખી ‘હ’ને લઘુપ્રયત્ન ગણવો એવું દિપ્પણ ઉમેરવું તેના કરતાં ‘અમે’ રૂપ રૂઢ થઈ ગયું છે તે સ્વીકારવામાં શી હાનિ છે?

(૩) ‘જ્યારે’, ‘ત્યારે’, ‘જ્યાં’, ‘ત્યાં’માં હકાર ઉમેરવાથી લખાણ કંઠગું થાય છે ને સરળતામાં મોટો વિરોધ પડે છે. જૂની ગુજરાતીમાં એ રૂપોમાંથી હકાર કાઢી નાખ્યો છે. ‘જેહ વારહિ’—જેવારે—જ્યારે—આમાં ‘જેહ’ ને ‘જે’ એ રૂપ જૂની ગુજરાતીમાં છે ને સપ્તમીના પ્રત્યય ‘હિ’ ને બદલે ‘ઈ’ છે. ‘જ્યાં’, ‘ત્યાં’નાં જૂનાં રૂપ ‘જાં’, ‘તાં’ (અપર ‘જહાં’, ‘તહાં’ છે.)

(૪) થોડેક ઠેકાણે હકાર લખવો ને થોડેક ઠેકાણે ન લખવો એવો અર્ધજરતીય ન્યાય યુક્ત નથી.

આ હરકતોને લીધે હકાર ન લખવો એજ માર્ગ ઉત્તમ જણાય છે. છતાં હકાર લખવોજ હોય તો નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે લખવો. એ માર્ગ દર્શાવવાનું કારણ એ છે કે જોડણીના વિકટ પ્રશ્નમાં હકારનો પ્રશ્ન ઘણું પ્રાધાન્ય લોગવતો થયો છે. એ સિવાય બીજાં શંકાસ્પદ સ્થળ ઘણાં છે, છતાં તે એટલાં ચર્ચાયાં નથી. હકારને વિશે બહુ ચર્ચા થવાથી અને તરુણ લેખકવર્ગનું લક્ષ તે પર જવાથી એ પ્રશ્ન હરકોઈની નજર આગળ તરતો જાય છે. ઇકારઉકાર હ્રસ્વદીર્ઘ લખવાના નિયમ પર એટલું લક્ષ લેખકવર્ગનું ગયલું જણાતું નથી. આથી હકાર લખવાની નીચેની વિલક્ષણ શૈલી જોવામાં આવે છે:-

(૧) મહાર, લહાર, લહમારા, લહને, લહેને, મહોલું, મહાનું

આમાં ‘લહાર’ જોવામાં અલ્પપ્રાણ સાથે હકાર જોડવો એ અશાસ્ત્રીય છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, કે બીજી દેશી ભાષામાં એવો સંયુક્ત વર્ણ જોવામાં આવતો નથી.

તે-લેને, તું-લુંને-લહેને-આમ અમુક શબ્દનાં જુદાં જુદાં

રૂપમાં જોડણી બદલવી યુક્ત નથી. એથી સરળ ગુજરાતી ભાષામાં નકામી વિષમતા ઉત્પન્ન થાય છે.

(૨) હમે, હમારા, અમે, અમારા—

હિંદી જેટલા જોરથી ગુજરાતીમાં આ શબ્દોમાં હકાર ઉચ્ચારાતો નથી, તેથી હકાર લખવાની જરૂર નથી ‘અમે’, ‘અમારા’—અપભ્રંશમાં છે, પરંતુ હાલના ઉચ્ચારને અનુસરતાં નથી.

(૩) જહારે, જહારે, જહાં, જહાં—

આ એટલું બધું કઠણ લખાણ છે કે હકારવાલીઓમાં પણ પ્રિય થયું નથી

(૪) હકારપક્ષીઓ જુદે જુદે માર્ગે વિચરે છે, કેટલાક માત્ર ‘મોટા’ ‘જહાના’ જેવા શબ્દોમાંજ હકાર લખે છે, કેટલાક તેની માથે ‘હમે’, ‘હમારા’ પણ લખે છે પણ ‘હિમનુ’, ‘હિમનાથી’ લખતા નથી, કેટલાક એથી આગળ વધી ‘હમે’, ‘હમારા’, ‘હમારા’ પણ લખે છે, કેટલાક એથી પણ આગળ જઈ ‘હને’, ‘હને’ વગેરેમાં પણ હ લખે છે. કેટલાકને ‘વહાણુ બહાણું’ એમ ‘બહાણું’માં પણ હકારની જરૂર લાગે છે થોડાકજ ‘જહારે’ વગેરે શબ્દ હકારયુક્ત લખે છે. આવી રીતે હકાર દાખલ કરી ભાષાને કઠંગી કરવા કરતાં સર્વત્ર નજ લખવો ઉત્તમ છે એથી કંઈ અર્થનો અનર્થ થતો નથી ને જોડણીનું ઉત્તમ તત્ત્વ, સરળતા સચવાય છે.

આ કારણથી હકારયુક્ત શબ્દ નીચે પ્રમાણે લખવા—એમાં ત્રણ રીત આપી છે, તેમાંની પહેલીજ અમને ઈષ્ટ છે. બીજી ને ત્રીજીમાં ત્રીજી કરતા બીજી અમારે મતે વધારે સારી છે.

(૧) પહેલી રીત—

(અ) મારા, તારા, તમારા, અમારા, અમે, તમે, તને, તેનું. મોં, મોટું, નાનું, ગામું

(આ) દહાડે, વહાણુ, વહાણું, સહેણું, બીક

આવા શબ્દોમાં કેટલાક ‘બ્હીક’, ‘બ્હાણું’, ને ‘સેહું’ લખે છે. આમાં ‘બ્હીક’માં અલ્પપ્રાણ સાથે હ જોડાઈ અશ્વાસીય સ્વરૂપ બને છે. ‘બ્હાણું’ વગેરેમાં વ્યુત્પત્તિનો અનુસાર નથી. અપભ્રંશમાં તેમજ જૂની ગુજરાતીમાં એ શબ્દોમાં હકાર અસંયુક્ત છે (‘વિહાણું’ [સં. વિમાણમ], વહમ-વહહુ-વાહિહુ; દહહ-દોહિહ).

(ઇ) કહેવું, રહેવું, સહેવું, નાહવું, ચાહવું

સંસ્કૃત ધાતુ કષ્, રહ્, સહ્ છે; કષ્ના યનો પ્રાકૃતમાં હ થાય છે. પ્રાકૃતમાં કે અપભ્રંશમાં તેમજ જૂની ગુજરાતીમાં એ શબ્દોમાં હકાર સંયુક્ત લખેલો નથી તે ઉપર દર્શાવ્યું છે.

‘કેહવું’, ‘રેહવું’, ‘સેહવું’ લખીએ તો ઉચ્ચાર તેમજ વ્યુત્પત્તિ સચવાય; પરંતુ ભૂતકાળમાં ‘કહું’, ‘રહું’, ‘સહું’ રૂપોમાં ‘કહ’, ‘રહ’, ‘સહ’ ધાતુ લેવા પડે છે ને એજ ખરા ધાતુ છે, તેથી ‘કહેવું’, ‘રહેવું’, ‘સહેવું’ લખવાની જરૂર પડે છે.

રહેવું; રહેવું, મહેવું-આમ લખવા કરતાં તો કેહવું, રેહવું, સેહવું-એમ લખવું વધારે સારું છે, કેમકે શાન્ત અકારના નિયમ પ્રમાણે વચક્ષા એકાચનો અકાર શાન્ત છે. વળી હ અલ્પપ્રાણ સાથે હ જોડવો એ પણ અશ્વાસીય છે.

(ઇ) ચડવું, કાઢવું, નાસવું-

ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે ‘ચડવું’ શુદ્ધ છે (વર્ ધાતુના ર્નો હ થાય છે.), ‘ચઢવું’ નહિ; ‘કાઢવું’ શુદ્ધ છે, તેને બદલે ‘કહાડવું’ લખવાની જરૂર નથી. જૂની ગુજરાતીમાં પણ ‘નાસવું’માં (જશ ઉપરથી) હકાર નથી.

(૨) બીજી રીત—

જે શબ્દોમાં હકાર દર્શાવાતો નથી તેમાં હકાર દર્શાવવોજ હાય તો નીચે પ્રમાણે દર્શાવવો:—

(૧) મોહડું, નાહડું, વાહડું, સેહડું, વાહણું, માહડું, તાહડું, તમાહડું, અમાહડું, સાહડું, દાહડું;

(૨) કેહવું, સેહવું, રેહવું

(૩) ત્રીજી રીત—

(૧) મ્હોટું, ન્હાનું, બ્હાલું, સ્હેતું, મ્હારૂં, મ્હામું, તાહરૂં, તમાહરૂં

અપ્રમાણ સાથે હકાર ઠઠી પણ બેડનો નહિ એ રૂપ અશાસ્ત્રીય ને ઉપહસનીયજ છે

(૨) કેહવું, મ્હેતું, રહેવું

૪ ઇકારઉકારના નિયમ —

(અ) એકાચ્ તેમજ અનેકાચ્ શબ્દોમા અન્ત્ય ઇ દીર્ઘ લખવી, પણ સાનુસ્વાર હોય તો દ્વસ્વ લખવી

ત્રીવિંગના શબ્દોમાં અન્ત્ય ઇ ત્રીવિંગનો પ્રત્યય હોય છે. અન્ત્ય વિંગના શબ્દોમા—‘દસ્તી’, ‘ધોની’, ‘સોની’ જેવામા—યુત્પત્તિ પ્રમાણે ઇ દીર્ઘ હોય છે (‘દસ્તિન’નું પ્ર એ. વ દસ્તી, એજ પ્રમાણે અન્ત્ય શબ્દોનું—ચાવિન—ચર્ચિન્નું સમજી શકે) અને ‘પાણી’, ‘ધી’, ‘મોતી’ જેવામા પ્રાકૃત શબ્દના ઉપાન્ત્ય સ્વર પર સ્વરભાર પડનાથી અન્ત્ય લોપાર્ધ ઉપાન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે (વાગિઝ, વિજ, મોતિગના અન્ત્ય ‘અ’ લોપાર્ધ પૂર્વ સ્વર—ઉપાન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે)

અહિં, તહિં, ઠહિં—આમા અપ્રચલનો સમગ્રીનો ‘હિં’ પ્રત્યય છે
દાખલા—ધી, ધીડી, બેડણી, બિવાડી, મિજાજી, પાણી,
મોતી, હાથી, મિનાકારી, સોની,

અહિં, તહિં

(આ) દ્વિસ્વર શબ્દમા બને ઇ દીર્ઘ લખવી, તેમજ અનેકાચ્ શબ્દમા છેત્રી બે ઇ દીર્ઘ લખવી, પણ સચુદ્ગત વ્યજન પર છતાં ઇ દ્વસ્વ લખવી

દાખલા—ફીડી, લીટી, ફીઝ, હીંડ, હીંગ, કિંદો

(ઈ) ત્રિસ્વર શબ્દમાં દીર્ઘ અક્ષર પર છતાં ઈ હ્રસ્વ લખવી ને હ્રસ્વ અક્ષર પર છતાં ઈ દીર્ઘ લખવી.

દાખલા:

મિત્રસ, પીમળ, નીકળ, નીતર, વિખેર, રિવાજ, કિમત, કીમત; હિંમત

અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર અનુનાસિક જેવો થતો હોય-શુદ્ધ, સંસ્કૃત શબ્દોમાં થાય છે તેવો હોય, ભાંગલો ન હોય-ત્યાં અનુસ્વારની પછીનો વર્ણ સંયુક્ત વ્યંજન જેવો, અર્થાત્, દીર્ઘ ગણવો-કિમત, લીંબુ

(ઇ) ચતુઃસ્વરાદિ અનેકાચ્ શબ્દોમાં આદિ ઈ હ્રસ્વ લખવી.

શબ્દ મોટો થયે આદિ સ્વરનો ઉચ્ચાર હ્રસ્વ થાય છે.

દાખલા:-

તિરકસ, કિસમત, શિરસ્તદાર, ચિનગારી, ચિચરવટી

(ક) એકાચ્ શબ્દમાં અન્ય ઉ દીર્ઘ લખવો, સાનુસ્વાર હોય તો હ્રસ્વ લખવો.

અનુકરણવાચક શબ્દમાં સાનુસ્વાર ઈ તેમજ સાનુસ્વાર ઉ દીર્ઘ લખવા.

આ નિયમ ઇકારના (અ)નિયમને મળતો છે.

દાખલા:-જૂ, લૂ, હૂ, ટૂં, શું; ચીં ચીં; ભૂં ભૂં

અપભ્રંશમાં 'હઉ' ને જૂની ગુજરાતીમાં 'હૂં' તેમજ 'હુ' બંને રૂપ મળી આવે છે.

(ખ) અનેકાચ્ શબ્દમાં અન્ય ■ હ્રસ્વ લખવો.

દાખલા:-કાચુ, લોંબુ, ખુદ્દું, વાળુ-વિઆળુ, પહોળું, સમજુ, લેભાગુ

(ગ) દ્વિસ્વર ને ત્રિસ્વર શબ્દોમાં સામાન્ય રીતે દીર્ઘ વર્ણ પર છતાં ઉકાર હ્રસ્વ અને હ્રસ્વ વર્ણ પર છતાં ઉકાર દીર્ઘ છે.

આથી ઉવટુ બ્યુત્પત્તિથી સમજાતું હોય ત્યાં તે શબ્દોને અપવાદરૂપ ગણવા

દાખલા -

ત્રિસ્વર શબ્દના-દૂધ, મૂંઢ, ઊઠ, ઊંચ (અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર પ્રાકૃત છે), જૂનું (બ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ઉચાર દીર્ઘ છે 'નુ'મા તેમજ અન્ય શબ્દોમા 'ઉ' પ્રત્યયમા અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર પ્રાકૃત છે), દૂંઢ-દૂંકે ઊભુ, પૂરે છટ્ટ, જુડ (ફારસીમા 'જુ' હ્રસ્વ છે માટે)

પૂરે છટ્ટ, લાખુ, દૂંકે, ઊંચુ, ઊભુ-વગેરે વિગ્રેપણોમા 'ઉ' ન પુસક એકવચનનો પ્રત્યય છે, મૂળ શબ્દસ્વરૂપ, પૂર, છૂ, દૂંકે, લાખ, ઊંચ, ઊભ-એવુજ છે આમ પણ એ શબ્દોમા આદિ ઉચારનું દીર્ઘત્વ સ્પષ્ટ છે

ત્રિસ્વર શબ્દના-ખુશાવ, ફૂટયે, ફૂળયે, કબૂત, ઊતર, નીકળા, નીસર, ફૂળળો, ફુરમન, ફુરસ્ત, ફુપટો ('પ'ની પછી જોડાશર છે, માટે દીર્ઘ છે)

(૫) ચતુ સ્વરાદિ અનેકાચ શબ્દોમા આદિ ઉ હ્રસ્વ છે

દાખલા -શુજરાત, શુજરાત, પણ મજબૂત, બહાદુર

નર્મકોશની પ્રસ્તાવનામા હું પૃથ્વીના અધોવિખિત ગ્રિપણુમા કવિ નર્મદ કહે છે કે "સર્વ પ્રાકૃત ભાષાનો નિયમ કે પ્રથમ વર્ણ કઈક જોરવાળી ઝોકથી ઉતાવળો બોલાય છે તે ઉપર લક્ષ આપના સ્પષ્ટ સમન્તરે કે ઉચ્ચારણુ હ્રસ્વજ છે તો તેમ લખયુ"

'ફૂળળો' જેવા ત્રિસ્વરી શબ્દમા કવિનુ કહેલુ તદ્દનખરૂ લાગતું નથી વચ્ચે અક્ષર શાન્ત છે, એટલે સ્વરભાર પૂર્વના વર્ણ પર પડવાથી તે દીર્ઘ જેવો થાય છે જેમ શબ્દ લાળો થાય છે તેમ કવિનુ કહેલુ ખરૂ પડે છે ચતુ સ્વરી આદિ અનેકાચ શબ્દોમા પ્રથમ ઉ હ્રસ્વ બોલાય છે

(ચ) વિમદ્વિના-નામિકી ને આખ્યાતિકીના-પ્રત્યય લગાડતાં
સમાસમાં ઉપરના ઈ ને ઊના નિયમોમાં ફેરફાર કરવો નહિ.
મૂળ શબ્દના નિયમજ સર્વત્ર લગાડવા. પરંતુ પ્રેરક ને કર્મણિ રૂપોમાં
મૂળ રૂપના દીર્ઘ ઈ ને દીર્ઘ ઊ ના હ્રસ્વ ધ ને હ્રસ્વ ઉ કરવા.

દાખલા:-ભૂત, ભૂલો, ભૂલે છે, ભૂલ્યો;

પણ, ભુલવ, ભુલાય

દૂધ, દૂધપાક, દૂધભાઈ,

ચિટ્ટી, ચિટ્ટીચપાટી

શીખ-ચિખવ, ચિખાય; સીર-સિવડાવ, સિવાય

૫. 'એ', 'ઓ' જેવા પ્રત્યય લગાડતાં 'ઈ' કે 'ઈ'નો 'ઈય્' કે
'ઉ' કે 'ઉ'નો 'ઉવ' કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ અન્ય સ્થળે ઇકાર
પછી 'ય્' ઉમેરવામાં વાંધો નથી.

દાખલા:-નદીઓ, જુઓ, નદીએ, જુએ છે

'ઇકારાઓ' જેવે સ્થળે 'ઓ' એમનો એમ રહે છે, તો
'નદીઓ', 'નદીએ', 'જુઓ' ને બદલે 'નદિયો' 'નદિયે', 'જુવો' લખ-
વાની જરૂર નથી.

ઘડીઆળ-ઘડિયાળ; નાખિએર-નાખિયેર

૬. મૂળ શબ્દમાં સકાર હોય તો તેનાં અન્ય રૂપો કે સાધિત
શબ્દોમાં સકારજ ઠાયમ રાખવો.

કેટલાક લેખકો 'સ્'ની પછી તાત્તુ વર્ણ આવે તો 'સ્'નો 'શ્'
કરે છે ને પ્રાકૃતમાં એવો નિયમ છે એમ દર્શાવે છે; પરંતુ એ યુક્ત
નથી.

દાખલા:-બેસતું, બેસીને

દસતું, દસીને, દસ્યો

ડાસી-ડોસી

દાસ—દારી (તત્સમ છે પરંતુ એમાં પણ 'મ'નો ર' થતો નથી એ દર્શાવતા દાખલો આપો છે)

પ્રાકૃત ને અપભ્રંશમાં તે સ્વકાર ઉજ નહિ, માત્ર માત્રામાંજ છે. જૂની ગુજરાતીમાં 'મ'ની પછી તાલભ વર્ણ આવે છે ત્યાં સ્ત્રો 'ય' થઈ નથી.

દાખલા:—રહસિ, ચારિસિ, કિમ્, બર્મસો

“શ્રી આદિસર ભગવન્ત રહવાડી પધાવો.

દાયા બિપરિ બર્મસી નીવી માદી આળી.

કહકહ પમવ નીવાદ પચાવઉ”.

છ ગયયું-ગયેયું-ગએયું; કંઈ-કાંઈ-આવા પ્રથમ જેવા શબ્દમાં આમ ત્રણ પ્રકારની ભેદણી જોવામાં આવે છે, તેમાંની પહેલી અમને ઇષ્ટ છે.

સંઠ ગત-ગમ-ગય-ગ્મ (સ્વાર્થિક)-ગયેયું-ગએયું.

ફલ-ફલ કેટલાક કૃદન્તમાં ધાતુને ને કેટલાકમાં ભૂત કૃદન્તના રૂપને લાગે છે, જેમકે, માનેયું, વાયેયું, લખેયું, બોલેયું.

પીધેયું, બીધેયું, લીધેયું, કીધેયું

આ પ્રમાણે ગયેયું-ગએયું રૂપો વ્યુત્પત્ત્યનુસાર છે, પરંતુ ઉચાર વિચારતાં એકાર સ્પષ્ટ સમજાતો નથી, તેથી 'ગયયું' રૂપ અમને ઇષ્ટ છે કવિ નર્મદને પણ એજ ઇષ્ટ હતું બીજાં રૂપ પણ માન્ય છે; માટે એવે સ્થળે વિવક્ષા સ્વીકારવી આવશ્યક છે.

એજ પ્રમાણે કાઈ, કંઈ-એ બને રૂપમાં વિવક્ષા સ્વીકારવી. જૂની ગુજરાતીમાં મુધાવબોધમાં 'કાંઈ' રૂપ છે. અપભ્રંશમાં 'કાઈ,' 'કઈ' બને છે.

૮ પત્થર, ચોકણું, છઠ્ઠું-આવા શબ્દોમાં સંયુક્ત વ્યંજનમાં પહેલો અક્ષરપ્રાણ ને બીજો મહાપ્રાણ છે. પ્રાકૃતમાં એમજ છે-પત્થાપ-પટ્થાવ, પ્રસ્તર-પત્થર; વિતસ્તિ-વિહત્થિ; ચુષ્ય-ચુક્ક, ઝર્વ-

ડમ્મ; ઘર્મ-ઘટ્ટ; દુગ્ધ-દુદ્ધ. ઉચ્ચારમાં બે મહાપ્રાણ બોલાય છે એ અલ્પપ્રાણ ને મહાપ્રાણ તે સ્પષ્ટ નથી; માટે વ્યુત્પત્તિને અનુસાર લખ્યું યુક્ત છે.

પ્રાન્તિક ઉચ્ચારબોદને લીધે કેટલાક શબ્દો બે રીતે લખાય તે તેમાં વાંધો નથી.

આંખ્ય-આંખ; રાખ્ય-રાખ;

છાડી-છેડરી; લેઈ-લઈ; કોરણે-કોરાણે

—:૦:—

પ્રકરણ ૩૬મું

પ્રત્યન્ધ: પ્રકાર; કાવ્યવિધાર

ગદ્ય, પદ્ય, અને મિશ્ર—કોઈ પણ વિષય વિષે આપણે આપણા વિચાર બરાબર અને સંપૂર્ણ રીતે દર્શાવવા હોય તો આપણે તે વિષયનાં જુદાં જુદાં પેટાં પાટી દરેકને લગતા વિચાર યોગ્ય રીતે ગોઠવીએ છીએ. આવી લાંબી શબ્દરચનાને પ્રત્યન્ધ કહે છે. પ્રત્યન્ધના ત્રણ પ્રકાર છે:—ગદ્ય, પદ્ય, ને મિશ્ર. જે શબ્દરચના રાગ કે છન્દ વડે ગાઈ શકાય તે પદ્ય; ગાઈ ન શકાય તે ગદ્ય, અને જેમાં ગદ્ય ને પદ્ય બંને હોય તે મિશ્ર કહેવાય છે.

પદ્ય અને કાવ્ય—પદ્યમાત્ર કાવ્ય નથી. તેમજ ગદ્ય પણ કાવ્ય હોઈ શકે છે. ત્યારે કાવ્ય એટલે શું ?

કાવ્યનું લક્ષણ—પ્રાચીન કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ કાવ્યનાં સિત્ત સિત્ત લક્ષણ આપ્યાં છે. કોઈએ રસને પ્રધાન ગણી રસાત્મક વાક્યને કાવ્ય કહ્યું છે; કોઈએ વક્રોક્તિને એટલે ચમત્કારવાળી ઉક્તિને કાવ્ય માન્યું છે; કોઈએ રમણીય અર્થ ઉત્પત્ત કરનાર શબ્દોને કાવ્ય કહ્યા છે; અને કોઈએ શબ્દ અને અર્થ બંનેને કાવ્ય ગણ્યા છે. એટલું તો ખરુંજ છે કે શબ્દ અને અર્થ

પરસ્પર જોડાયેલા છે, માટે શબ્દ અને અર્થ બંને મળીને કાવ્ય થાય છે પણ શબ્દ અને અર્થ કાવ્યનું શરીર છે કાવ્યને આત્મા તો રસજ છે જે ગદ્યમય કે પદ્યમય સદર્ભમાં રસની સુંદર ઝમાવટ હોય-લાગણીઓ એવી સુંદર રીતે વર્ણવી હોય કે વાચતા વારને આપણું મન તેમાં તણીન થઈ એક પ્રકારનો અલૌકિક આનન્દ લોગવે-તેજ કાવ્ય છે. કાવ્ય કંઈ પદ્યમયજ હોય જોઈએ એમ નથી તે ગદ્યમય પણ હોઈ શકે સંસ્કૃતમાં બાણ ભટ્ટની ‘કાદમ્બરી’ ગદ્યમય છે તોપણ તેની ગણના ઉત્તમ કાવ્યમાં થાય છે કાવ્યમાં શબ્દચમત્કૃતિ ને અર્થચમત્કૃતિ બંને આવશ્યક છે, પરંતુ અર્થચમત્કૃતિ પ્રધાન છે ને શબ્દચમત્કૃતિ ગૌણ છે શબ્દ ચમત્કૃતિ એટલે રસની ઝમાવડને અનુસરતું પદલાવિત્ય કેવળ, શબ્દના આકર્ષણથી કાવ્ય બનતું નથી. રાગ કે છન્દ ઉત્તમ હોય, અનુપ્રાસ કે યમક જેવા શબ્દાલંકાર ઉત્તમ રીતે ઘટાવ્યા હોય, શબ્દ રચના મનોહારી હોય, તોપણ રસ પરિપૂર્ણ રીતે અભ્યે ન હોય તો કાવ્ય બનતું નથી એવી રચના તે પદ્યજ છે, કાવ્ય નથી. જ્યારે અર્થચમત્કૃતિ બરાબર આવી હોય ત્યારેજ કાવ્ય બને છે અમુક વસ્તુ સામાન્ય પુરુષ જુએ ને કવિ જુએ તેમાં ઘણો ફેર છે. પોતાની પ્રતિભાશક્તિ કે કંપનાશક્તિના બળ વડે કવિ સામાન્ય વસ્તુનું વર્ણન પણ એવું ખૂબીદાર બનાવે છે કે તે વાચવાથી આપણને અતિશય આનંદ થાય છે આજ કારણથી કરુણરસ કાવ્ય, જેમાં શોકનું ચિત્ર આલેખ્યું હોય છે તે પણ વાચવા આપણને ગમે છે આખમાં આસું આવતા પણ એવા વર્ણન વાચકવર્ગ વારવાર વાચે છે તેનું શુ કારણ છે? તેમાં રહેલી અર્થચમત્કૃતિ અને તેને અનુસરતી શબ્દ ચમત્કૃતિ જેમ ચિત્રકાર રંગથી ચિત્ર સુશોભિત કરે છે તેમ કવિ ચમત્કારી અર્થ અને ચમત્કારી શબ્દથી અતિસુંદર ચિત્ર ખડું કરી વાચકના મનને ઘણું આનન્દ પ્રમાટે છે. કંપના અને શબ્દ તેમજ

રચના માટે કવિને કેટલો બધો પરિશ્રમ પડતો હશે ! જ્યાં જેવો ઘટે ત્યાં તેવો શબ્દ શોધવો ને યોગ્ય સ્થળે યોજવો ઘણોજ અઘરો છે. ગદ્યનાં પદો રાગ કે છન્દોબદ્ધ રચનામાં ગમે તેમ મૂકવાથી શૌભતાં નથી ને કાવ્ય બનાવતાં નથી. જે પદો ગદ્યમાં વપરાય છે તે બધાં પદ્યમાં શૌભતાં નથી. જુદા જુદા રસમાં કયા વર્ણ અનુકૂળ છે ને કયા પ્રતિકૂળ છે તે કવિએ જાણવું જોઈએ. રચના અને શાબ્દ રસને બંધબેસતાં જોઈએ.

સાહિત્યનું ઉત્તમ અંગ—કાવ્ય એ સાહિત્યનું ઉત્તમ અંગ છે. કાવ્ય વાંચવાથી મનુષ્યને જેવો અસૌકિક આનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે તેવો બીજા કોઈ પણ પ્રકારનું સાહિત્ય વાંચવાથી યતો નથી. કાવ્યથી ઘણી વાર લલિત અને આહ્લાદક રીતે ઉપદેશ પણ મળે છે. નીતિ-વચન આખ્યાયિકા કે કાવ્યના સ્વરૂપમાં જેવો આનન્દ પમાડે છે તેવો તત્ત્વજ્ઞાનના સ્વરૂપમાં પમાડતાં નથી. આખ્યાયિકાના ઉપદેશમાં પણ કાવ્યના ઉપદેશ જેવી મધુરતા નથી.

પ્રસાદ આવશ્યકઃ કૃત્રિમ ને કિલ્લ પદ્ય કાવ્ય નથી— ઉત્તમ કવિની વાણીમાં ને અર્થમાં સ્વાભાવિકપણું રહેલું છે. વાંચતાં વારને તેને અર્થ વાંચનારના મનમાં આવી જાય છે અને જેમ જેમ તે ધ્યાનપૂર્વક વાંચે છે તેમ તેમ દરેક પ્રસંગે તેને તેમાં નવી ખૂબી સ્પ્રભભવ્ય છે. આવી પ્રાસાદિક રચના ને અર્થની ઉત્તમ બમાવટથીજ કાવ્ય બને છે. બેચાર વાર વાંચ્યા વિના જેનો અર્થ મનમાં આવે નહિ તેમજ જેમાં તાણીતોસીને અર્થ આછોલો હોય ને શબ્દનો આડંબર હોય તે કાવ્ય નથી. એવી કૃત્રિમ ને કિલ્લ રચના સર્વથા વર્જ્ય છે. ઉપર કહ્યું છે કે અર્થ ને શબ્દની ચમત્કૃતિ બરાબર આણવામાં કવિને કેટલો બધો પરિશ્રમ પડે છે ! પરંતુ જે રચના કે કલ્પનાથી વાંચનારને પરિશ્રમ પડે કે કવિને પરિશ્રમ પડ્યો છે એમ જણાઈ આવવાથી તે કૃત્રિમ ભાસે તે રચના કે કલ્પનાથી કદી કાવ્ય બનતું

નથી. પ્રસાદ અને સ્વાભાવિકપણુએ દાખ તોજ તે કાવ્ય હૃદયગમ થાય છે

કેવા ગુણથી કવિ થવાય?—કાવ્ય રચનારમા (૧) શક્તિ એટલે પ્રતિભા હોવી જોઈએ, (૨) સૃષ્ટિ ને વ્યવહાર, શાસ્ત્ર, કાવ્ય, વગેરેનું પુન પુન પરિચીન કરવાથી પ્રાપ્ત થતી નિપુણતા હોવી જોઈએ, અને (૩) કાવ્ય કરી શકે અને સમજી શકે એવા કવિ અને સહૃદયના ઉપદેશથી તેણે કાવ્યનું અધ્યયન કરવું જોઈએ આમા પ્રતિભા મૂલ્યથી અગત્યનો ગુણ છે નવા નવા ઉન્મેષી-સ્ફુરણથી હંમેશ પ્રકાશ આપે એવી પ્રજ્ઞા તે પ્રતિભા અર્થાત્, કવિમા વિષયને નવા નવા સ્વરૂપમા મૂકવાની કૃપનાશક્તિ જોઈએ, તેણે સૃષ્ટિનું ને વ્યવહારનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ, તે જુદા જુદા હાલો જોઈએ—શાસ્ત્ર, કાવ્ય, આદિથી પરિચિત હોવો જોઈએ—અને સહૃદય અને કવિનો તેને નિરંતર સમાગમ હોવો જોઈએ આ ત્રણે ગુણ એકઠા થાય તોજ કવિ બને, ગ્રંથમાથી ઠાઠ પણ ગુણનો અભાવ દાખ તો તે કવિ થઈ શકે નહિ ખરૂં જોતા, એ સર્વમા પ્રતિભા ઘણીજ આવશ્યક છે એ વગર પ્રામાદિક ને સ્વાભાવિક કાવ્ય બની શકના નથી

રસ—ઉપર રસને કાવ્યનો આત્મા કહ્યો છે રસ એટલે શું? રમનો સામાન્ય અર્થ સ્વાદ, મજે થાય છે સામાન્ય રીતે જે સદર્ભથી વાચનાર કે સાક્ષીનારને અગાધાગણ આનંદ થાય, તેને એક પ્રકાર નો અપૂર્વ સ્વાદ મળે કે મજે પડે, તે કાવ્ય છે પ્રેક્ષક કે વાચકના મનમા વાસનારૂપે રહેતી લાગણીઓને ઉત્તમ અર્થની ઝમાવડ ને લલિત પદ ને રચનાથી કવિ એવી તો અસરકારક રીતે વર્ણનમા મૂકે છે કે પ્રેક્ષકને ને વાચકને તે વખત અઘૌકિક આનંદનો અનુભવ થાય છે એ આનંદ એવો તો અપૂર્વ છે કે મન તે સમયે તેમાજ લીન થાય છે ને તેને અન્ય વેધ-લાગણ લાયક વસ્તુ-રહેતી નથી

રસની અવલોકાને—આસ્વાદને સમયે મનમાંથી અન્ય વેદ વસ્તુઓ જતી રહે છે. જેમ યોગીને હ્રમેશ પ્રદ્ધમાં આનન્દ હોય છે, પરંતુ સમાધિ ચડાવે છે ત્યારે તેને તે આનન્દનો ખરો સ્વાદ આવે છે, સમાધિ પહેલાં કે પછી નહિ; તેમ કાવ્યની ખૂબી સમજવા ચતુર સહૃદયના હૃદયમાં વાસનારૂપે રસ સૂક્ષ્મતાથી રહ્યો હોય છે, તોપણ વાસનાને મનમાં સુતેલી રાખનાર આવરણનો કવિની સુંદર કદપના ને ખૂબીદાર વર્ણનથી નાશ થાય છે ત્યારે વ્યંજનાવૃત્તિથી રસ વ્યંજ્ય થાય છે.

રસનું સ્વરૂપ—સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ ભાવ કે લાગણીનું બહુ સારું પૃથક્કરણ કરી કેટલીકને મુખ્ય અને કેટલીકને ગૌણ કહી છે. જે લાગણી ચિરકાળ રહે છે તે મુખ્ય છે અને થોડો વખત રહે છે તે ગૌણ છે. ચિરકાળ રહે છે તેવા ભાવને સ્થાયિભાવ કહ્યા છે ને થોડો વખત રહે છે તેવા ભાવને વ્યભિચારિભાવ કે સંચારિ-ભાવ કહ્યા છે. રતિ, હાસ, શોક, ક્રોધ, ઉત્સાહ, ભય, ભુગુપ્સા (કંટાળો), ને વિસ્મય એ આઠ સ્થાયી ભાવ છે. નિર્વેદ, ગ્લાનિ, શંકા, આદિ ૩૩ ભાવ થોડેજ સમય મનમાં રહે છે, તેના સંસ્કાર પણ મનમાં રહેતા નથી. જેમ સમુદ્રમાં મોળાં ઉત્પન્ન થાય છે ને નષ્ટ થાય છે, તેમ સ્થાયિભાવરૂપી સમુદ્રમાં એ ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે કે નષ્ટ થાય છે તેથી એને સંચારી કે વ્યભિચારી ભાવો કહ્યા છે. જે જે કારણથી સ્થાયિભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેને કાવ્યમાં આલંબન વિભાવ કહે છે અને ઉત્પન્ન થયેલા ભાવને જે કારણ પ્રદીપ કે ઉત્તેજિત કરે છે તેને ઉદ્દીપન વિભાવ કહે છે. આ પ્રમાણે રસના કારણરૂપ વિભાવ બે પ્રકારના છે. એ ભાવો જે જે ચિદ્રથી પ્રકાશમાં આવે છે તે અનુભાવ કહેવાય છે. અનુભાવ એ ભાવના કાર્યરૂપ છે. હાસ્ય, મધુર સંભાષણ, રનેહુયુક્ત

દૃષ્ટિરૂપ, વગેરે અનુભાવ કહેવાય છે વિભાવ, અનુભાવ, અને વ્યભિ
ચારી ભાવના સમિશ્રણથી સ્થાયી ભાવોનું વર્ણન અલૌકિક આનન્દ
ઉત્પન્ન કરે છે અને રસસ્વરૂપ પામે છે એવી રીતે, ઉપર ગણાવેલા
આઠ સ્થાયી ભાવો અનુક્રમે શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક,
બીભત્સ, અને અદ્ભુત રસ બને છે શાન્ત એ નવમો રસ છે અને
તેનો સ્થાયી ભાવ નિર્વેદ છે આમાં શૃંગાર, કરુણ, ને વીર એ મુખ્ય
ને સાધારણ રસ છે ભોજરાજ તો એકલા શૃંગારને જ રસ માને છે.
શૃંગારના સંલોગ ને વિપ્રલંભ એવા બે પ્રકાર છે. વિયોગમાં જે
રતિ થાય તે વિપ્રલંભ બે કામી સ્ત્રીપુરુષોમાંથી એકનું મરણ થાય
ને અન્યને તેને માટે શોક થાય, પરંતુ તે શોકમાં બીજી દુનિયામાં
પુનઃ સંયોગ થવાની આશા હોય તો તે શૃંગાર કરુણવિપ્રલંભ
કહેવાય છે આશા ન હોય તો રતિને બદલે શોકરૂપ સ્થાયિભાવ થાય
છે ને તે ક્રમણુરસ કહેવાય છે. રસની ઝમાવટ સહૃદયના મનને
તદ્રૂપ બનાવી દે છે અને પ્રદાના આસ્વાદના જેવો અલૌકિક રસનો
આસ્વાદ કરાવે છે, પાત્રની સાથે વિલાસ કરાવે છે, આનન્દમાં પ્રકુક્ષિત
કરે છે, શોકમાં ડુબાવી દે છે, હ્રસ્વાવે છે, રડાવે છે, શૌર્ય ઉત્પન્ન કરે
છે, ભયચસ્ત બનાવી દે છે, એમ અનેક ભાવોનો આનન્દ લોગવાવે છે.
એ આસ્વાદ અપૂર્વ, ને અલૌકિક છે અને એ અલૌકિક અર્થણા—આસ્વાદ
તેજ રસ જેનામાં લાગણીની વાસના નથી તેનામા લાગણી ઉત્પન્ન
થવાની નથી એવા જડ પુખ્તને કાવ્યમાંથી આનન્દ મળવાનો નથી
વાસનાવાળા સહૃદયને જ અવૌકિક આસ્વાદ મળે છે અને તે એવો
છે કે તે સમયે તેનું મન તદ્રૂપ બની જાય છે અને બીજી કોઈ વસ્તુની
પ્રતીતિ જ રહેતી નથી એવી ઉત્તમ રસની ઝમાવટ, અર્થની ને
શબ્દની ચમત્કૃતિ જેમા છે તે જ કાવ્ય છે

દોષ: સ્વરૂપ ને પ્રકાર—મુખ્ય અર્થનો એટલો રસ કે
ભાવનો જેથી અપકર્ષ કે ક્ષતિ થાય તેને દોષ કહ્યો છે દેટલાક દોષ

નિત્ય છે, અર્થાત્, સર્વ સ્થળે દોષજ છે. કેટલાક અનિત્ય છે, એટલે અમુક પ્રસંગમાંજ દોષ છે. કેટલાક શબ્દદોષ છે; કેટલાક અર્થદોષ છે; ને કેટલાક રસદોષ છે. આવા દોષના પ્રકાર છે. કાનને પ્રિય લાગે એવાં પદજ કાવ્યમાં વાપરવાં જોઈએ. શબ્દશાસ્ત્રના નિયમોના અનાદર કરવાથી અચુતસંસ્કૃતિ દોષ થાય છે. વ્યાકરણના દોષોના એમાં સમાવેશ થાય છે. કર્ણને કઠોર લાગે એવાં પદના પ્રયોગથી શ્રુતિકેદુરત્વ દોષ બને છે. અમ્લીક્ષ્ણ, આમ્ય, અપ્રસિદ્ધ, કે સંદિગ્ધ પદ વાપરવાથી કે એવો અર્થ થવાથી સહુદયના મનને ઉદ્વેગ થાય છે ને રસની ક્ષતિ થાય છે; માટે એવાં પદ ને અર્થ પણ દૂષિતજ છે. અમ્લીક્ષ્ણતા, આમ્યતા, અપ્રસિદ્ધતા, ને સંદિગ્ધતા એ દોષ છે. જે રચનાથી વર્ણનનો આરંભ કર્યો હોય તે રચનાનો લંગ કરી અન્ય રચનાનો આશ્રય કરવાથી ભગ્નપ્રક્રમ દોષ થાય છે. ગુંચવણભરેલી રચના કિલ્લ કહેવાય છે ને તેથી કિલ્લપ્રતા દોષ બને છે. એકનું એક પદ પ્રયોજન વિના પુનઃ પ્રયોજવાથી કથિતપદત્વ કે પુનરુક્તિ દોષ થાય છે. આ દોષ અનિત્ય છે; કેમકે કેટલેક સ્થળે પુનરુક્તિ આવશ્યક છે.

*ઉગે છે સવિતા તામ્ર, તામ્રરૂપજ આથમે;

સંપદમાં ને વિપદમાંએ મહાન્તો એકરૂપ છે.

આમાં ઉદાર પુરુષોની એકરૂપતા સૂર્યના દૃષ્ટાન્તથી દર્શાવી છે. સૂર્ય ભીગે છે ત્યારે તામ્ર-રક્ત હોય છે ને આથમે ત્યારે પથ્થુ તામ્રજ હોય છે—એકજસ્વરૂપ હોય છે એમ દૃષ્ટાન્ત આપ્યો છે. આ દૃષ્ટાન્તમાં તામ્ર શબ્દ બીજી વાર વાપરવાથી દોષ થતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ ગુણ થાય છે. અહિં એકરૂપતાનું સમર્થન કરવા પુનરુક્તિ

* उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।

संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥ नुं आपान्तर

આવશ્યક ને ગુણરૂપ છે અર્થની પુષ્ટિ ન થાય એવા નકામા વિશેષણથી અપુષ્ટ દોષ થાય છે, એ અર્થદોષ છે છન્દોભગ કે યતિભગરી હતાવૃત્તાત્વ દોષ થાય છે છન્દના કરતા યતિમા વિશેષ દોષ જોવામા આવે છે જે વૃત્તમા જે જે સ્થળે વિદ્વાનોએ વિશ્રામ-સ્થાન નખી કર્યો છે તે તે વૃત્તમા તે તે સ્થળે વિશ્રામ લેના પદને ભાગી નાખવું પડે ત્યાં એવો દોષ થાય છે રમદોષ પણ ત્રણ પ્રકારના છે, પણ તે સર્વમા અનૌચિત્ય એવે રમની ચોચનાનો નાશ એ રમભગનું મુખ્ય કારણ છે આ દોષોમાના ઘણા ખરા ગદ્યમા પણ જોવામા આવે છે કિંવદ રચના, વ્યાકરણદૃષ્ટિએ અશુદ્ધ શબ્દો, અપ્રયુક્ત, સદિગ્ધ, ને ગ્રામ્ય શબ્દો, તેમજ કર્ણકદ્ પદને યતિભગ જેવા દોષ આપણી ભાષામા ગદ્ય ને પદ્ય બંનેમા સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે એ તો ખરૂં છે કે કેટલાક ઉત્તમ કાવ્યમા પણ કવચિત્ દોષ જોવામા આવે છે પરંતુ કાવ્ય જેમ બને તેમ દોષરહિત જોઈએ સરકૃત આલકારિકાએ કહ્યું છે કે જેમ કોઢના એક ડાઘાથી પણ ઉત્તમ કાન્તિવાણુ પણ ચરીર કદ્દપુ બની જાય છે તેમ એક પણ દોષથી ગમે તેવું ઉત્તમ કાવ્ય પણ કણકદોર યઈ જાય છે તાત્પર્ય એ છે કે અન્યની પેઠે કવિના પણ આદર્શ ઉચ્ચતમ જોઈએ દોષનું સ્વરૂપ જાણી તેમાથી મુક્ત થવા પ્રયાસ કરવો એ સર્વ કોઈના ધર્મ છે

દોષના વિવેચનથી એવું સ્પષ્ટ છે કે કવિની ભાષા શુદ્ધ, ગુણવળુ વગરની, ને પ્રાસાદિક હોવી જોઈએ, તેમજ તેનો અર્થ પણ કિંવદ કે અતુચિત ન જોઈએ તેમા રસની પરિપૂર્તિ જોઈએ ને સહૃદયને માન્ય ન થાય એવી કિંવદ કંપના તેમા ન જોઈએ.

ગુણુ—માત્ર દોષરહિત શબ્દ ને અર્થ હોય એટલે કાવ્ય થાય એમ નથી તે શબ્દ ને અર્થ ગુણુયુક્ત હોવા જોઈએ. જેમ શૌર્યાદિ આત્માના ધર્મ છે તેમ કાવ્યનો આત્મા રસ છે તેના ગુણુ ધર્મ છે

શૌર્યાદિ આત્માને ઉત્કર્ષ કરે છે, તેમ ગુણ પણ રસને ઉત્કર્ષ કરે છે; અને શૌર્યાદિ ગુણ આત્માથી પૃથક્ રહી શકતા નથી તેમ કાવ્યમાં ગુણ રસથી પૃથક્ રહી શકતા નથી. આ પ્રમાણે કાવ્યમાં ગુણ રસની ઝમાવટ કરવામાં ઉપયોગી છે. માધુર્ય, ઓજસુ, ને પ્રસાદ, એ ત્રણ ગુણ છે. જેથી ચિત્તને આહ્લાદ થાય અને દ્વેષ આદિથી તેમાં જે કઠોરપણું આવ્યું હોય તે જતું રહી તે પાણી પાણી થઈ જાય તે ગુણને વિદ્વાનોએ મધુર ગુણ કહ્યો છે. એ ગુણ સંભોગશૃંગાર રસમાં માત્રમ પડે છે, પણ કરુણ રસ, વિપ્રલંભશૃંગાર, ને શાન્ત રસમાં તે ઉત્તરોત્તર વિશેષ જોવામાં આવે છે. જેથી મનની અંદર ભુસ્સો ઉત્પન્ન થાય છે, જાણે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો હોય ને જ્વલિત થયું હોય એમ લાગે છે તે ઓળે ગુણ છે, આત્માના વિસ્તારને હેતુ છે ને વીર રસમાં રહેલો છે. વીરથી અધિક બીભત્સમાં ને તેથી અધિક રૌદ્ર રસમાં તે હોય છે. સૂકા લાકડામાં જેમ અગ્નિ તરત સર્વત્ર વ્યાપે છે ને જેમ સ્વચ્છ જળ સર્વત્ર પ્રસરે છે, તેમ જે મનમાં એકદમ ફેલાઈ જાય છે તે પ્રસાદ ગુણ છે અને તે સર્વત્ર રસમાં રહેલો છે.

‘ગુણોનાં વ્યંગક—વર્ણ, સમાસ, ને રચના ગુણોનાં વ્યંગક છે. તેમાં ‘ટ’ વર્ગે સિવાયનાં સ્પર્શ વ્યંગન, પાતપાતાના વર્ણના પાંચમા વર્ણ સાથે યુક્ત ધ્વજા (અક્ષ, અબ્જન, કટુક, દન્તમાં છે તેમ) સ્વસ્વરયુક્ત રેફ ને છુદ્ધ—એટલા વર્ણ, સમાસનો અભાવ કે મધ્યમ સમાસ ને મુકુભાર રચના એ માધુર્ય ગુણનાં વ્યંગક છે. વર્ગીય પ્રથમ અને તૃતીય વર્ણનો અનુક્રમે દ્વિતીય ને ચતુર્થ વર્ણ સાથે સંયોગ, તેમજ રેફનો દર્શ વ્યંગન સાથે પડેલો કે પછી સંયોગ, બે સરખા વ્યંગનનો યોગ, ટાદિ વર્ણચતુષ્ટય, સુ ને વૂ—એટલા વર્ણ, દીર્ઘ સમાસ, અને હ્રસ્વ રચના, એ ઓળે ગુણનાં વ્યંગક છે. જે સખ્દ, સમાસ, કે રચના વડે સંભળતાં વારજ સખ્દમાંથી અર્થની પ્રતીતિ થાય તે સખ્દ, સમાસ, કે રચના પ્રસાદ ગુણનાં વ્યંગક છે.

તાત્પર્ય—ગુણના આ વિવેચનથી શું સમજવાનું છે? એટલુંજ કે ભાષા હમેશા અર્થને અનુસરતી જોઈએ. શૃંગાર, કરુણ, ને શાન્ત

રસમા મધુર ને સરળ, વીર, શૈદ્ર, ને ણીલત્સ રસમા તેજસ્વી ને
 જીરસાદાર, તેમજ આગ્નરયુક્ત, પણ સર્વત્ર અર્થ સમન્વય એવી
 પ્રાસાદિકે હોવી જોઈએ સર્વ રસમા પ્રસાદની આવશ્યકતા છે પ્રસાદ
 રહિત કાવ્ય તે કાવ્યજ નથી.

અનકાર* શુભ ને અનકારનો ભેદ—કાવ્યમાં બહુધા શબ્દ
 ને અર્થ સાનકાર હોવા જોઈએ અલંકાર ધણે ભાગે કાવ્યમા હોવા
 જોઈએ કવચિત્ ન હોય તો ચાલે

શુભ ને અલકારમા ભેદ છે શુભો રસ વિના રહેતા નથી અનકાર
 તો રસ વિના રહે છે શુભો રસના અવશ્ય ઉપકારક છે, અનકાર
 એવા નથી શુભો રસના ધર્મ છે, તેથી સાક્ષાત્ રસમા રહે છે અલકાર
 રસમા સાક્ષાત્ રહેતા નથી, પણ અગદારા રહે છે રસ વિષમાન
 હોય તો અગદારા એટલે શબ્દ અને અર્થ એ બે કાવ્યના અગમા
 ચારુત્વ ઉત્પન્ન કરી, જેમ દ્વારાદિ શરીરને શોભાવી આત્માને આનંદ
 પમાડી તેના ઉપકારક થાય છે તેમ અનકાર રસરૂપ અગીના કવચિત્
 ઉપકારક થાય છે કવચિત્ કહેવાનું કારણ એ કે રસ વિષમાન હોય
 તોપણ અલંકાર કવચિત્ તેને પોષતા નથી જ્યાં રસનો સંભવ છે ત્યાં
 અલકારો રસના ઉપકારક થાય છે એટલે શબ્દ અને અર્થમા ઉત્કર્ષ
 મૂકી રસમા વૃદ્ધિ કરે છે, પણ જ્યાં રસનો અસંભવ છે ત્યાં અનકાર
 માત્ર ઉક્તિમા વૈચિત્ર્ય ઉત્પન્ન કરે છે અર્થાત્, શબ્દ અને અર્થનેજ
 શોભાવે છે કવચિત્ રસ વિષમાન હોય છે તોપણ અલકાર તેની
 ઝમાવટ વધારતા નથી આવે શુભ અને અનકાર વચ્ચે ભેદ છે

શરીરસપત્તિ ને કાવ્યસપત્તિ—શબ્દ અને અર્થ એ કાવ્યની
 મૂર્તિ-શરીર છે વ્યગ્યનો વૈભવ એ કાવ્યનું જીવન છે જેમ શરીરને
 દ્વારાદિ અનકારો ભૂષિત કરે છે, તેમ કાવ્યમા ઉપમાદિ અનકાર વ્યગ્ય
 વૈભવનો ઉત્કર્ષ કરે છે આત્મામાં શોભાદિ શુભોની પેઠે કાવ્યમા માધુર્ય
 દિ શુભો છે સ્વભાવ-એષ્ટાદિ જાતિપ્રયુક્ત ધર્મ-જેમ આત્માનો
 ઉત્કર્ષ કરે છે તેમ રીતિઓ વ્યગ્યનો ઉત્કર્ષ કરે ૨ વૃત્તિ

એા વૃત્તિની-વર્તનની પેઠે આદાર્થક-મૃત્તિમ સેવા આજે છે. પદો પરસ્પર અનુગુણ રહી વિશ્રાન્તિ પામે તેને રાધ્યા કહે છે. સમ્યામાં જેમ સરીરના અવયવ પરસ્પર અનુકૂળ મિથિમાં વિરામ પામે છે, તેમ પદોનો પરસ્પર અનુકૂળતામાં વિરામ-પદોની ઉત્કૃષ્ટ અન્યોન્ય મૈત્રી-તે સમ્યા છે. રસના અમુક પ્રકારના આસ્વાદને પાક કહે છે. પાક એ હૃદયમ્મ અર્થગાંભીર છે. સરીરને જેમ પાક-પરિપક્વ વસ્તુને આસ્વાદ-અભીષ્ટ છે તેમ કાવ્યમાં પાક રસમાં ઉત્કૃષ્ટ આસ્વાદ ઉત્પન્ન કરે છે-એર સદેજત આજે છે. આ રીતે વ્યવહારમાં જેમ સરીરની સંપત્તિ હવિત, ગુણ, અસંકાર, સ્વભાવ, વર્તન, સમ્યા, ને પાક છે; તેમ કાવ્યની સંપત્તિ સંદર્ભ, ભવ્યવૈભવ, ગુણ, અસંકાર, રીતિ, શક્તિ, સમ્યા, ને પાક છે.

રીતિઃ વૃત્તિઃ રાધ્યા ને પાક—રીતિ એ બાષાસેલીના મિત્ર મિત્ર પ્રકાર છે. જેમ અંગની જુદી જુદી વ્યવસ્થાથી તેમાં ગુણ એટલે ઉત્કર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ગુણને ઉત્પન્ન કરનાર વર્ણવિન્યાસ-વિશેષ તે રીતિ છે. આ મિત્ર મિત્ર પદવિન્યાસપ્રજ્ઞાથીને દડી વાણીના વિચિત્ર માર્ગ કહે છે. વેદર્થી, મોડી, ને પાંચાલી એ ત્રણને કાવ્યમાં મુખ્ય રીતિ માની છે. કામલ વર્ણ, અસ્પષ્ટમાસ, અને મૃદુ બન્ધ, એવી રચના તે વેદર્થી રીતિ છે. ઉદન પદથી વિરાગિત, એભિગુણયુક્ત ને કાન્તિગુણયુક્ત જે રચના તે મોડી રીતિ કહેવાય છે. કાન્તિ ગુણ એટલે પદોની ઉત્કલ્પલક્ષના. અર્થાત્ ઉત્કલ્પલક્ષ એટલે શિષ્ટ, મામ્યતા-હીન પદથી યુક્ત રચના તે કાન્તિગુણ છે. જેઓ માધુર્ય, એજ્ઞસ્, ને પ્રસાદ એ ત્રણજ ગુણ માને છે તેઓ કાન્તિગુણને માત્ર મામ્યતાનો નિર્પર્યવગ્ન-મામ્યતાથી ઉલ્લેખ જણે છે. વેદર્થી ને મોડી એ બંને રીતિનાં જેમાં લક્ષણ દોષ તેને પાંચાલી રીતિ કહે છે.

આ ત્રણ પ્રકારની રીતિને મમ્મટ અનુક્રમે ઉપનાગરિક, પરુષ, કામલ વૃત્તિ કહે છે. વૃત્તિ એટલે રસઆપાર ને તે વ્યાપારવાળી વર્ણરચના તે વૃત્તિ, એવો વૃત્તિનો અર્થ છે.

રીતિ ને વૃત્તિ—રીતિ અને વૃત્તિ મિત્ર છે. રીતિ સમ્યગુણને આશ્રયે છે; એને અર્થ સાથે સંબંધ નથી. માત્ર મિત્રમિત્ર પ્રકારની

વર્ણની રચનાથી રીતિ સદર્શને સુકુમાર કે પ્રૌઢ બનાવે છે. વૃત્તિનો સમઘ સાક્ષાત્ રસની સાથે છે. રીતિ શબ્દાશ્રિત છે ને વૃત્તિ રસાશ્રિત. માધુર્યાદિ ગુણો રસના ધર્મ છે, તેથી રીતિ પણ રસને ઉપકારક થાય છે, પણ તે પરપરાસમઘથી ચાય છે, સાક્ષાત્ નહિ.

રીતિ અને વૃત્તિ બંનેને ભાષા સાથે સમઘ છે. આપણામાં કહેવત છે કે બાર ગણિએ બોલી બદલાય; તેમ મૂળ દેશપરત્વે રીતિના વેદર્થી, ગૌડી, ને પાચાલી એવા વિભાગ થયા છે. પછી એ રીતિના લક્ષણ જે ભાષાશૈલીમાં હોય તે ભાષાશૈલી પણ વિદર્ભ, ગૌડ, કે પાચાલ દેશની ન હોય તોપણ વેદર્થી, ગૌડી, ને પાચાલી કહેનાય છે. કેટલાકને સરળ, કેટલાકને આડળરી, ને કેટલાકને બંનેનું જેમાં મિશ્રણ હોય તેવી સરળ તેમજ પ્રૌઢ ભાષા પ્રિય છે. દડી તેમજ વિદ્યાધર વેદર્થી રીતિના વખાણ કરે છે ને વિદ્યાધર તો કહે છે કે એકલી એજ રીતિ ઉત્તમ છે. વૃત્તિ શબ્દનો પ્રયોગ બહુધા નાટકોને લગતો છે. વૃત્તિનો મૂળ અર્થ અગદાર, અગચેષ્ટ, ચરીરું જુદી જુદી રીતે વાળવું એ છે. પાછળથી તેનો અર્થ એવી ચેષ્ટા સાથે જુદા જુદા પ્રકારની વાણીની રચના થયો. અગરચનામાંથી અમરચનાયુક્ત વાણીની રચના એવો અર્થ ક્રમે થયો. ભરતમુનિ બાવી ચાર નાટકરચના ગણાવે છે - ભારતી, સાત્વતી, કેશિકી, અને આરભટી, સમારમા કેશિકી, વીરમા સાત્વતી, રૌદ્ર અને ખીભાસમાં આરભટી, અને સર્વ રસમાં ભારતી વૃત્તિ આવે છે. જેમાં અસન્ત કામળ સદર્શથી સૃજાર અને કરણ રસનું વર્ણન હોય તે કેશિકી વૃત્તિ કહેવાય છે. જેમાં રૌદ્ર અને ખીભાસ રસનું પ્રતિપાદન અતિપ્રૌઢ સદર્શથી કર્યું હોય તે આરભટી વૃત્તિ કહેવાય છે. જેમાં અતિસુકુમાર નહિ એવા દાસ્ય, શાન્ત, ને અદ્ભુત રસો અનિસુકુમાર નહિ એવા સદર્શ વડે ગુંથાયા હોય તે ભારતી વૃત્તિ છે, અને જેમાં અતિપ્રૌઢ નહિ એવા વીર અને ભયાનક રસ અતિપ્રૌઢ નહિ એવા સદર્શમાં ઉપજાયા હોય તે સાત્વતી વૃત્તિ છે એમ વિદ્યાનાય વર્ણવે છે.

તાત્પર્ય—તાત્પર્ય એ છે કે શબ્દ ને અર્થ એવા જોઈએ કે તેથી રસનો ધરાબર જમાવ થાય, ત્યાં મધુર જોઈએ ત્યાં મધુર,

આડંબરી જોઈએ ત્યાં આડંબરી, ઔઠ જોઈએ ત્યાં ઔઠ, પણ સર્વત્ર ચરણ ને પ્રાસાદિકજ શૈલી સ્તુત્ય ॥ ને રીતિ ને વૃત્તિના વિવેચન-માંથી પણ એજ સાર નીકળે છે.

શર્યા—પદોની પરસ્પર મૈત્રીને શર્યા કહે છે. પરસ્પર એવાં અનુકૂળ પદો હોય કે તેને બદલે પર્વાય પદ મૂકી ન શકાય એવી ઉત્કૃષ્ટ રચના તે શર્યા છે. મસ્તિનાથ કહે છે કે જેમાં પદ પરિવૃત્તિ કે વિનિમય સદન ન કરે, અર્થાત્ અન્ય પર્વાયપદ વાપરી ન શકાય એવી રચના તે મૈત્રી. લૉર્ડ મેકોસે પણ આવી મૈત્રી ઉત્તમ કવિનાં કાવ્યમાં હોય ॥ એમ સ્પષ્ટ કહે છે. તે કહે ॥ કે આપણે કવિતાની બહુધા શક્તિ વિષે ધણી વાર સાંભળીએ છીએ. સામાન્ય રીતે એ શબ્દોનો અર્થ કંઈ નથી. પણ મિલ્ટનની કવિતાને એ શબ્દો લાગુ પાડીએ તો તે ધણાજ ઉચિત છે. એની કવિતા મોહમંત્રના જેવી અસર કરે છે. તેની ખૂણી તેના વાચ્યાર્થ કરતાં વ્યંગ્યાર્થમાં રહેલી છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ જોતાં બીજા શબ્દો કરતાં એના શબ્દોમાં કંઈ વિશેષ માલમ પડશે નહિ; પણ એ શબ્દો તો મોહક શબ્દો છે. જેવા તે ઉચ્ચારાય છે કે તરતજ ભૂત ને વર્તમાન અને દૂર તે સમીપ થઈ જાય છે. તરતજ ચારત્વનાં નવીન સ્વરૂપ અસ્તિત્વમાં આવે છે અને સ્મરણ્યશક્તિમાંજ શબ્દવત્ સંગ્રહી રાખ્યું હોય ॥ તે જામત્ થઈ શબ્દનમય થાય છે. જે તમે વાક્યની રચનામાં ફેરફાર કરશો, એક શબ્દને બદલે તેનો પર્વાયશબ્દ ચૂકશો, તો તે કાવ્યનું બધું સૌન્દર્ય નષ્ટ થઈ જશે. એ મિલ્ટન કવિના ‘પેરિડાઈસ લોસ્ટ’ નામના કાવ્યના કેટલાક ભાગનો અનુવાદ કરવામાં થયેલી ડ્રાઇડન જેવા પ્રસિદ્ધ કવિની શાયનીય નિષ્ફળતા આનો પ્રસિદ્ધ પુરાવો છે.

પાક—પાક એટલે અર્થમાંબીર્ય, અર્થની પરિપક્વતા. તેના મુખ્ય બે ભાગ છે—દ્રાક્ષાપાક ને નારિકેલપાક. જેમાં અંદર ને બહાર રસ સ્ફુરતો હોય તેને દ્રાક્ષાપાક કહે છે અને જેમાં રસ અંદર ધણોજ ગૂઢ હોય તેને નારિકેલપાક કહે છે. આ પ્રમાણે પાક એ રસનો આસ્વાદવિશેષ છે. વિદ્યાધર કહે છે કે હમેશ અભ્યાસ કરનાર કવિ-

ઓનીજ વાણી પાક પામે છે. પાક એ રસને ઉચિત શબ્દનિધ્પત્તિ તે અર્થનિધ્પત્તિ છે પણ શબ્દપાક કરતા ઉપર કહેલો અર્થપાકજ ઉત્તમ છે. કવિ ભવભૂતિના ઉત્તરાયનચરિત્રમાં એવો પાક જોવામાં આવે છે. કાવ્યને અન્તે ભરતવાક્યમાં કવિએ કહ્યું છે તેમ એ નાટકની વાણી પરિપક્વ થયેલી, પરિપાક પામેલી પ્રમાણુ ફળ છે. એજ કવિની અન્ય કૃતિમાં વાણીનો ને અર્થનો એવો પરિપાક જોવામાં આવતો નથી.

રસ અને ભાવ—રસનું વર્ણન ઉપર કહ્યું છે. દેવ, દ્વિજ, ગુરુપુત્ર, મિત્ર, આદિને વિષે જે રતિ હોય છે તે, સીપ્રતિની રતિ પણ પરિપુષ્ટ ન થઈ હોય તો તે, કે અન્ય સ્થાયિભાવ પણ પરિપુષ્ટ ન થયો હોય તો તે, તેમજ કાર્ષ્ઠ્ય બ્યભિચારી ભાવ વિભાવદિથી પરિપુષ્ટ થવાથી જોણુ જતો રહી પ્રધાન થાય છે તો તે ભાવ કહેવાય છે આ પ્રમાણે દેશાદિ સર્વ પ્રત્યેની રતિ, કાન્તાદિવિવેક અપુષ્ટ રતિ, રસાવસ્થા ગ્રામ ન થયલા હાસાદિ સ્થાયિભાવ, અને પ્રાધાન્યે વ્યજિત થયલા બ્યભિચારિભાવ એ સર્વને ભાવ કહે છે.

સાત્ત્વિક ભાવ—સ્થાયિભાવ ને બ્યભિચારિભાવ ઉપરાંત આઠ ખીન્ન ભાવ છે તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે. સ્તબ્ધ (સરીર જડ થઈ જવું તે), સ્વેદ (પરસેવો), શેમાય (ફાંસા જોવા થવાં તે), સ્વરભંગ (અવાજમાં ફેરફાર), વેપથુ (કમ્પ), વૈવલ્લ્ય (અહેરાની દ્રિકાસ), અશ્રુ (આંસુ), તે પ્રવય (મૂઝાઈ), એ આઠ સાત્ત્વિક ભાવ છે. એ અનુભાવ છે તોપણ એને આત્મકારિકાએ પૃથક્ મણ્યા તેનું કારણ એ છે કે અન્ય પુરુષના ભાવની સાથે એકભાવતામાંથી—પર હૃદય સાથે અત્યંત સમાનભાવમાંથી—એ ઉત્પન્ન થાય છે પારકાના દુઃખ, હર્ષ આદિ ભાવોને વિષે અત્યંત અનુકૂળ અન્ત કરણુ તે સત્ત્વ. સત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થતા ભાવ તે સાત્ત્વિક ભાવ એવા અન્ત કરણમાંથી ઉત્પન્ન થયલા હોવાથી સ્તબ્ધાદિ સાત્ત્વિક ભાવ છે અને ભાવ સૂચવનાર વિકારરૂપ હોવાથી અનુભાવ પણ છે

રસાભાસ ને ભાવાભાસ—રસ ને ભાવનું અનુભવિત તે રસાભાસ ને ભાવાભાસ ઉપનામકને વિષે થયેલી રતિ કે ગુણિપત્તી કે ગુરુ-

પ્રતિ રતિ, બહુ નાપક વિધેની રતિ, અન્યોન્યનિષ્ઠ નહિ, પણ એકનિષ્ઠ રતિ, તેમજ પ્રતિનાયકનિષ્ઠ કે અધમપાત્રગત કે પશુગત રતિને શંગારમાં અનુચિત માની છે; માટે એવે સ્થળે રસ નથી; રસાભાસ છે. ગુરુ આદિ પ્રતિ કોષ એ એ પ્રમાણે રૌદ્ર રસમાં અનુચિત છે; અધમ-પાત્રનિષ્ઠ શમને શાન્ત રસમાં અનુચિત માન્યો છે. ગુરુ આદિને દસી કાઠવાળી દાસ્યરસનો આભાસ થાય છે. અલ્પવધ આદિ માટે ઉત્સાહ કે અધમપાત્રગત ઉત્સાહને વીરરસમાં રસાભાસ માન્યો છે. તેમજ ઉત્તમ પાત્રમાં ભય એ ભયાનકમાં રસાભાસ થાય છે. એ પ્રમાણે અન્યત્ર સમજવું.

રસનું અનોચિત્ય એજ તેના ભંગનું કારણ છે અને અોચિત્ય એજ પરમ ઉત્કર્ષ છે.

અલંકાર: પ્રકાર—ઉપર શુણ્ણ અને અલંકારનો ભેદ દર્શાવ્યો. તેમજ અલંકારનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું છે. જેમ હારાદિ શરીરના અલંકાર શરીરને શોભાવી તેની મારકૂત આત્માને આનંદ પમાડે છે, તેમ કાવ્યમાં અલંકાર શબ્દને ને અર્થને ઉત્કૃષ્ટ બનાવી રસને પોષે છે. અલંકાર શબ્દમાં ને અર્થમાં હોય છે. શબ્દના અલંકારને શબ્દાલંકાર અને અર્થના અલંકારને અર્થાલંકાર કહે છે. અનુ-પ્રાસ, યમક, વગેરે શબ્દાલંકાર છે; ઉપમા, રૂપક, આદિ અર્થાલંકાર છે. એ અલંકારોનો પરસ્પર સંબંધ થાય તોપણ તેલમાં શ્યામાના દાણા ભુંદા રહે છે તેમ એક એકથી પૃથક્ રહે તો તે સંયોગ સંસૃષ્ટિ કહેવાય છે; અને દૂધ ને પાણી એકઠાં કરવાથી જેમ એકરૂપ થાય છે તેમ એ અલંકારોનો સમવાય હોય તો તે સંકર કહેવાય છે. સંસૃષ્ટિ ને સંકર એ બન્ને મિથ્યાલંકાર છે.

કાવ્યના પ્રકાર—જે કાવ્યમાં વાચ્ય અર્થ કરતાં વ્યંજ્ય અર્થ વધારે ચમત્કારી હોય તે ઉત્તમ કાવ્ય કે દેવનિ કહેવાય છે અને જેમાં વ્યંજ્ય અર્થ હોય નહિ કે હોય તો અસ્કુટ હોય તે ચિત્ર

કાવ્ય કહેવાય છે. આલંકારિકાએ એને અધમ કાવ્ય માન્યું છે. શબ્દાલંકારવાળું કાવ્ય શબ્દચિત્ર ને અર્થાલંકારવાળું અર્થચિત્ર કહેવાય છે.

૨ શબ્દાલંકાર—અનુપ્રાસ અને યમક એ શબ્દાલંકારમાં આવે છે. એકનો એક વર્ણ એટલે બ્યંજન વારંવાર આવે તેને અનુપ્રાસ કહે છે. એકનો એક સ્વર વારંવાર આવે તેમાં—ઝડમાં—અમલકાર નથી. ગુજરાતી કવિતામાં પૂર્વાર્ધને છેડે જેવા અક્ષર આવ્યા હોય છે, તેને મળતા અક્ષર ઉત્તરાર્ધને છેડે આવે છે, તેને પ્રાસાનુપ્રાસ કહે છે. લિપ્ત લિપ્ત અર્થવાળા કે અર્થરહિત બે કે વધારે અક્ષર એકજ ક્રમમાં ફરીને આવે છે ત્યાં યમક (અમક) થાય છે.

પ્રાસાનુપ્રાસ ને યમકના દાખલા:—

- ૧ ‘ભણવે ગતિ રાખ શનિશ્વર સારી,
નહિ આગળ દોડ પછાત વિસારી.
પ્રથમે ધિરજે કર કામ રૂપાળું,
અભિઆસ થકી પછી બેહુલું જસાળું.’ નર્મકાવ્ય

આમાં છેલ્લા બે પદમાં પ્રાસાનુપ્રાસ ને પહેલા બેમાં યમક છે.

‘રચવા રચનાર દે ધણી કરુણાળું કરુણા કરે ધણી.’

અર્થાલંકાર—અર્થાલંકારમાંના મુખ્ય વિષે ટૂંકું વિવેચન કર્યું છે ઉપમા, રૂપક, વગેરે, અર્થના અલંકાર હોવાથી અર્થાલંકાર કહેવાય છે

ઉપમા—જે પદાર્થ વચ્ચે ચમત્કારી સાદૃશ્ય વર્ણવ્યું હોય તે ઉપમાલંકાર થાય

‘બળમાં તે રાજા સિંહ જેવો છે,’ આમાં રાજા એ વર્ણ્ય પદાર્થ ઉપમેય કહેવાય છે, કેમકે એને સિંહની સાથે સરખાવ્યો છે. જેની

સાથે વર્ણ્ય પદાર્થને સરખાવવામાં આવે છે તે ઉપમાન કહેવાય છે. ઉપસા દાખલામાં ‘સિંહ’ એ ઉપમાન છે. જે સાધારણ ગુણને લીધે એ પદાર્થની સરખામણી કરી હોય તે સામાન્ય ધર્મ કહેવાય છે. ઉપસા દાખલામાં ‘બળ’ એ સામાન્ય ધર્મ છે. ‘જેવો’ એ ઉપમાવાચક—સામ્ય બતાવનાર શબ્દ કહેવાય છે.

પૂર્ણોપમા—જ્યારે ઉપમેય, ઉપમાન, સાધારણ ધર્મ, અને ઉપમાવાચક, એ બધાં આખ્યાં હોય ત્યારે પૂર્ણોપમા કહેવાય છે.

હ્રસ્વોપમા—પરંતુ ઉપમેય આદિમાંથી એકાદ ન આખ્યું હોય તો હ્રસ્વોપમા બને છે.

તે રાજા સિંહ જેવો છે—આમાં ધર્મ નથી આખ્યો, માટે ધર્મહ્રસ્વા હ્રસ્વોપમા કહેવાય છે.

ઉપમાનો દાખલો:—

‘ગતે કરીને પવન સરિષો, ગંભીરતાએ સમુદ્ર,
દેહે જાણે અનળ સરિષો, શીતળતાએ ચન્દ્ર.
સંગ્રામે સુરપતિ સરિષો, ગણેશ સરિષો ગુણવાન.’

ચન્દ્રહાસ—આખ્યાન, કંડ ૦ રરમું

રૂપક—એક પદાર્થને બીજા પદાર્થના જેવો વર્ણવ્યો ન હોય, પરંતુ તેને બીજા પદાર્થનો આરોપ કર્યો હોય, બીજો પદાર્થજ છે એમ કહ્યું હોય, તો તે અલંકાર રૂપક છે.

દાખલો:—બાળમાં તે રાજા સિંહ છે—

આ દાખલામાં રાજાને સિંહના જેવો કહ્યો નથી, પણ સિંહનું રૂપ આખ્યું છે, રાજાને સિંહત્વ લાગુ પાડ્યું છે.

ઈચ્છાનો અંકુર મનુષ્યમાત્રમાં જન્મથી ફૂટે છે—

આમાં પણ રૂપક અલંકાર છે. ઈચ્છાનો અંકુર—ઈચ્છારૂપી અંકુર.

ઇચ્છાકુર મનુષ્યમાનમા જન્મથી મુકાયવો છે—આમા રૂપક છે ઉપમા લઈ શકાય, કેમકે ‘ઇચ્છાકુર’નો વિગ્રહ બે રીતે થઈ શકે

■ ‘અકુર જેવી ઇચ્છા’ એમ ઉપમિત સમાસ લઈએ તો ઉપમા લકાર થાય છે પણ ‘ઇચ્છા એજ અકુર’ એવો વિગ્રહ કરી કર્મધારય સમાસ લઈએ તો અવકાર રૂપક થાય છે એ વામ્યમા ‘મુકાયવો’ છેને ઠેકાણે ‘ફૂટે છે’ હોય તો તેની સાથે ‘અકુર’નોજ સળધ ધટે, ‘ઇચ્છા’નો નહિ, માટે સમાસનો એવો વિગ્રહ કરવો જોઈએ કે તેમા ‘અકુર’ પહેને પ્રાધાન્ય આવે, અર્થાત્, સગાસ કર્મધારયજ લેવો જોઈએ એવા વાક્યમા અવકાર રૂપક થાય છે

‘ક્રોધ અગ્નિ, જ્વનકી જ્વાળા, પવન લક્ષ્મણ વીર,
રણુયસ ધીરામે કીપો, સમુદ્ર પેલે તીર.

પ્રેમાનન્દ—‘રણુયસ’, કડં ૧૬

‘વિલીપણુને દીક્ષિત કીપા, હનુમાન લાભ્યો ઉપહાર,
બાણરૂપી સરવે હોમ્યો, રાક્ષસનો પરિવાર’

પ્રેમાન્—‘રણુયસ’, કડં ૧૬

‘મહિમાએ મહાદેવ સરખો, તેજે કરીને લાણુ’

ઉપમા

રૂપક

પ્રેમાન્, ચન્દ્રહાસ—આખ્યાન, કડં ૨૨૩

‘પરનારી જેવી પાવકજ્વાળા, સાપણુ વિખની વેવ’

રણુયસ, કડં ૧૦૩

આમા ઉપમા ને રૂપક બન્ને છે

અનન્વય—કોઈ વર્ણ્ય પદાર્થને એવો અમત્કારિક રીતે વર્ણવ્યો હોય કે તેની બરાબરી તેજ કરે છે, બીજો કોઈ પદાર્થ કરી શકેતો નથી એમ મહિથી નીકળે તો તે અનન્વય અલંકાર છે

રામરાવણનું સુદ રામરાવણના સમું *

* રામરાવણયોદ્ધ રામાવણયોરિવ એનું બાપા તર

વસ્તુનું પોતાની સાથે સાદૃશ્ય વર્ણવવું તેનો હેતુ ખુલ્લોજ
 કે તે અનુપમ છે એમ સૂચવવું છે. વસ્તુનો પોતાનીજ સાથે અન્
 યતો નથી, માટે અનુન્વય અલંકાર કહેવાય છે.

ઉપમેયોપમા—જે પદાર્થને અમુક ગુણમાં અન્યોન્ય સ
 ખાવ્યા હોય તો તે ઉપમેયોપમા અલંકાર થાય છે. એ ગુણમાં તૃત
 પદાર્થ એ બેના જેવો નથી એમ સૂચવવું એ એ અલંકારનું પ્રયોગ
 છે. ઉપમેયની સાથે ઉપમા—સાદૃશ્ય બતાવ્યું છે, માટે ઉપમેયોપ
 કહેવાય છે.

દાખલો:—

*મુગન્ધી નયનાનન્દી રમણીય સુરક્તતા;

પદ્મના સમ છે વક્રઃચ વક્રઃત્રના સમ પદ્મ છે.

જુદા જુદા ધર્મમાં પરસ્પર સાદૃશ્ય દર્શાવ્યું હોય તો તે ઉ
 મેયોપમા નહિ, પણ પરસ્પરોપમા કહેવાય છે.

તુજસમ વિદ્યુત્ ગૌરી, તન્વી વિદ્યુત્સમા ભવતી (તૂંએ).

તારા જેવી વીજળી ગૌરવર્ણની છે ને તું વીજળી જેવી સુકુમ
 છે, એમ જુદા જુદા ધર્મમાં પરસ્પર ઉપમા છે, માટે પરસ્પરોપ
 કહેવાય છે.

પ્રતીપ—‘પ્રતીપ’ એટલે ઉલટું. એના મુખ્ય બે પ્રકાર
 (૧)ઉપમાનનું દાર્ઘ ઉપમેય કહે છે તો ઉપમાનનું શું કામ છે એ
 ઉપમાનનો આશેષ જેમાં હોય તે, અને (૨)ઉપમેયને ઉપમાન તરી
 વર્ણવવું તે.

* મુગન્ધિ નયનાનન્દિ મદિરામદપાટલમ્ ।

ભમ્મોઝમિવ વક્ષં તે ત્વિદાસ્યમિવ પટ્ટમ્ ॥ એ પરથી

દાખલા —

(૧) * પ્રતાપરુદ્રની કીર્તિ, સર્વત્ર જ્વલિતે મતે,

ઉદય શા માડૂ પામે, નિર્લજ્જ શયલાજન

(૨) ખરેખર, રાજકુળમાં એ લક્ષ્મીપતિ (વિષ્ણુ) જે અપ્સર પુરુષો એની સાથે સુમેરુ પર્વતને શા માટે મરખાવે છે ?

વ્યતિરેક—સામાન્ય રીતે ઉપમાનમા ઉપમેય કરતા અધિક શુભ હોય છે, છતાં કવિ ઉપમેયને ઉપમાન કરતા અધિકારી વર્ણવે તો તે વ્યતિરેક અલંકાર થાય છે; કેમકે ઉપમેયમા ઉપમાન કરતા આધિક્ય વર્ણવ્યું છે વ્યતિરેક=આધિક્ય

‘જામીરતામા વર્ણવું, પણ અર્ણવમા ખારાશ’ નળાખ્યાન

અહિં પ્રેમાનન્દે નળ રાજાને સમુદ્ર સાથે સરખાવી ખારાશના અભાવને કીધે સમુદ્ર કરતા અધિકારી વર્ણવ્યો છે

અર્થાન્તરન્યાસ—જેમા સામાન્ય હકીકતથી વિશેષ હકીકતનું કે વિશેષ હકીકતની સામાન્ય હકીકતનું અર્થન કયું હોય તે અર્થાન્તરન્યાસ કહેવાય છે અર્થાન્તરન્યાસ એટલે અન્ય અર્થને ઉપન્યાસ-વર્ણન અર્થાત, જેમા એક અર્થને-સામાન્યને કે વિશેષને-પુષ્ટિ આપવા બીજો અર્થ-વિશેષ કે સામાન્ય-વર્ણવ્યો હોય તે અર્થાન્તરન્યાસ

દાખલો —

‘સીતા સમાણી સતી કોણુ શાણી,
પતિ પ્રતિજ્ઞાય સદા પ્રમાણી,
કુલ હણવા મતિ બ્રહ્મ કીધી,
વિનાશકાળે વિપરીત જુદી’

* કીર્તી પ્રતાપરુદ્રસ્ય વિલસત્યા દિગન્તરે ।

સ્મિર્મયમુદયયેષ નિર્લજ્જ શયલાજન ॥ ૫૨૫ી

‘વિનાશકાલે વિપરીત બુદ્ધિ’ એ સામાન્ય હકીકત છે. સર્વની બુદ્ધિ વિનાશકાળે વિપરીત થાય ॥ એમ સર્વને લાગુ પડે છે. એ સામાન્ય બાબતથી વિશેષ બાબતનું—ઉપરની ત્રણ લીટીમાં વર્ણવેલી સીતાની બાબતનું—સમર્થન થાય છે; માટે અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર છે.

ઉત્પ્રેક્ષા—ઉત્પ્રેક્ષા એટલે સંભાવના. કંઈક કારણથી એક વસ્તુની બીજી વસ્તુ તરીકે સંભાવના કરી હોય ત્યારે એ અલંકાર થાય છે. ‘જાણે,’ ‘શકે,’ ‘રખે’ એવા શબ્દ ઉત્પ્રેક્ષાના બ્યંજક છે. એવા કોઈ શબ્દ ન હોય તો ઉત્પ્રેક્ષા ગમ્ય કહેવાય છે.

‘સકલ વનલતા પણ જાણે આંસુ ખરેખરાં પાડે;
તેમ પત્ર વેરે છે, ઉભરા એવા પ્રકારથી કાઢે.’

આમાં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે. લતા ઉપરથી પત્ર પડે છે તે આંસુ ન હોય એવી કવિએ સંભાવના કરી છે. ‘જાણે’ શબ્દ ઉત્પ્રેક્ષાદ્યોતક છે.

‘વેલ જાણે હેમની અવેવકૂલે ફૂલી,

અકિત ચિત્ત થયું માહુઈ ને ગયો દૂતત્વ ભૂલી.’ નળાખ્યાન.

—આ દમયન્તીના વર્ણનમાં રૂપક ને ઉત્પ્રેક્ષા છે. ‘અવેવકૂલ’ ને હેમની વેલ’ એ રૂપકના દાખલા છે. દમયન્તીના શરીરને હેમની લતાનું રૂપ આપ્યું છે. આમ અવયવિરૂપક બને છે. ‘જાણે’ શબ્દ મૂંઝીને કવિએ એમ બતાવ્યું છે કે દમયન્તીનું શરીર પ્રત્યક્ષ અવયવ-કૂલે ફૂલેલી દનકની લતારૂપ નહોતું; પરંતુ જાણે તેવું હોય એમ લાગતું હતું. આમ રૂપકને કવિએ ઉત્પ્રેક્ષામાં બદલી નાખ્યો છે. ‘જાણે’ શબ્દને લીધે ઉત્પ્રેક્ષા વાચ્ય છે.

કાપ્યું રાવણ ભૂપનું મુખ જોતાં, અમર નારનાં વદન

અંત્રિક્ષ રોતાં;

શું પ્રલે કરવા શિવે કોપ કીધો, શકે રાવણે કાળનો વેશ લીધો.’

‘રણુચર’, ૬૬૦ ૨૦મં -

આમાં રાવણની સંભાવનાને પ્રલયકાળના શિવ ને કાળ તરીકે વર્ણવી છે. ‘શુ’ ને ‘શકે’ એ ઉત્પ્રેક્ષાનાં વ્યંજક છે.

નીચેના કાવ્યમાં ઉત્પ્રેક્ષા છે:—

‘શશાંકનો છેક ધડ્યો પ્રકાશ, કેવો દિસે પશ્ચિમ દીશ પાસ;
જાણે બન્નવા ઘડી પૂર્ણ થાતે, આકાશ ટાંગી ઘડીઆળ આ તે.
અંધેર ટાળી ન શક્યો શશાંક, પડ્યો શરીને શિર એક વાંક;
તેનો રવિરેવ તપાસ લીધો, જાણે શરીને પદ્મપદ કીધો.’

શ્લેષ—જે વર્ણન પ્રકૃતને એટલે વર્ણ્ય પદાર્થને તેમજ અપ્રકૃતને—અવર્ણ્યને શબ્દના જે અર્થને લઈને લાગુ પડે તે વર્ણન શ્લેષાલંકારયુક્ત કહેવાય છે. શ્લેષ એટલે જે અર્થનું એક શબ્દમાં એક થયું.

દાખલો:—

ઉદય પામે છે, દિશાના માસિન્યને દૂર કરે છે, નિદ્રાનો નાશ કરે છે, ક્રિયાને પ્રવૃત્ત કરે છે; જુઓ, આ તેજનો અંગાર વિલાકર જાગે છે—

આ વર્ણન રાજાને—વર્ણ્યને તેમજ સૂર્યને—અવર્ણ્યને લાગુ પડે છે; કેમકે પદો શ્લેષ—જે અર્થવાળાં છે.

પરિસંખ્યા—એકત્ર ત્યાગ ને અન્યત્ર નિયમ તે પરિસંખ્યા. અમુક પદાર્થનું અસ્તિત્વ એક સ્થળે વર્ણવ્યું છે ને અન્યત્ર તે નથી એમ કહ્યું હોય કે સમજી લેવાનું હોય તે પરિસંખ્યા અલંકાર કહેવાય છે.

દાખલો:—તે રાજાના નગરમાં મદાન્ધતા હાથીઓમાંજ હતી.

આમાં જે અલંકાર છે, શ્લેષ અને પરિસંખ્યા. શ્લેષ કરીને ‘મદાન્ધતા’ના જે અર્થ થાય છે. ઉત્તમ હાથીના લમણામાંથી જુવાનીમાં જે રસ નીકળે છે તેને મદ કે દાન કહે છે. આમ ‘મદ’ના અર્થ છે—૧. સુગંધીદાર રસ; ૨ અહંકાર. હાથીના લમણામાંથી

મદ નીકળતો, તેથી તેઓ અન્ય-ઉન્મત્ત હતા ('અન્ય' શબ્દ લક્ષ્યાર્થમાં છે); પણ પ્રજામાં કેઈ અહંકારથી અંધ ન હતું. અહિં પરિસંખ્યા ગમ્ય છે. 'મદાન્ધતા હાથીઓમાં હતી, પ્રજામાં નહિ' એમ હોય તો પરિસંખ્યા ઉક્ત થાય. એમાં પ્રજામાં મદાન્ધતાનો ત્યાગ વર્ણવ્યો છે ને હાથીમાં તેનો નિયમ વર્ણવ્યો છે. એકત્ર ત્યાગ ને અન્યત્ર નિયમ તે પરિસંખ્યા.

'નજાના રાજ્યમાં બંધન નામે, એક પુસ્તકને બંધનજી;
હંડ એક શ્રીપાતને હાથે, ધન્ય વીરસેન નન્દનજી.'
'ભય એક તરફરને વરતે, કમાડને વિજેગજી,'

નળાખ્યાન, કંડ૦ ૬૪મું

વળી,

'ભુગ્મ કપાટ વિજેગ પુરમાં, ભુઆં રહે અષ્ટ જામજી.
ઉચ્ચાટ એક અધર્માને વર્તે, સંકપ એક દ્વજજી.'

નળા૦, કંડ૦ ૧૪મું

દુષ્ટાન્ત—જે વાક્યોમાં ઉપમાન અને ઉપમેયની વચ્ચે તેમજ તેમના સાધારણ ધર્મોની વચ્ચે બિંબપ્રતિબિંબભાવનું—સાદૃશ્યનું વર્ણન હોય તો તેમાં અલંકાર દૃષ્ટાન્ત છે.

દાખલા:—

હે ઇશ્વર ! તારૂં શ્મરણજી મનુષ્યને પવિત્ર કરે છે, તો એ શ્મરણની સાથે સ્તુતિ હોય તો તે તેને કેટલો બધો પવિત્ર કરે ! હ્રદ્ય જાતેજ મીઠું છે તો ખાંડ લેજેલું હ્રદ્ય કેટલું બધું મીઠું થાય !

આમાં જે વાક્યોમાં નીચે પ્રમાણે બિંબપ્રતિબિંબભાવ છે:—

ઉપમેય	ઉપમાન	સામાન્ય ધર્મ	
શ્મરણ	હ્રદ્ય	પવિત્ર કરે છે	મીઠું છે
સ્તુતિયુક્ત	ખાંડ લેજેલું	વધારે	વધારે
શ્મરણ	હ્રદ્ય	પવિત્ર કરે છે.	મીઠું થાય છે.

‘સ્મરણ’ ને ‘દ્ધ’ની વચ્ચે, ‘પાવન કરે છે’ ને ‘ગીતું છે’ની વચ્ચે સ્તુતિયુક્ત સ્મરણ’ને ‘ખાડ લેજેયુ દ્ધ’, અને ‘વધારે પવન કરે છે’ અને ‘વધારે મીઠું થાય છે’ની વચ્ચે બિંબપ્રતિબિંબભાવ-સાદૃશ્ય છે

૨ તને જોઈને’ તેનું તમ મન શાન્ત પામે છે ચન્દ્રને જોઈને ક્રુમદ્વતીનું કરમાયકુ પુખ્ત વિકસે છે

આમા ‘તને’ ને ‘ચન્દ્રને’, ‘તેનું તમ મન’ અને ‘ક્રુમદ્વતીનું કરમાયકુ પુખ્ત’, ‘શાન્ત પામે છે’ અને ‘વિકસે છે’ વચ્ચે બિંબ પ્રતિબિંબભાવ છે

બને ઉદાહરણોમા સાધર્મ્યથી દૃષ્ટાન્ત છે બને વાક્યોમા ધર્મનું સામ્ય છે

વૈધર્મ્યથી દૃષ્ટાન્તનું ઉદાહરણ નીચે આપ્યું છે —

૩ સાહસવીર! તને ખર્જ પર હાથ મૂકતો જોઈ શત્રુના સૈનિકો નાસી જાય છે, ખરેખર, વાયુ ન હોય ત્યારે ધૂળ સ્થિર હોય છે

‘તું’ ને ‘વાયુ’, ‘શત્રુના સૈનિકો’ ને ‘ધૂળ’ વચ્ચે બિંબ પ્રતિબિંબભાવ છે અને ‘નાસી જાય છે’ અને ‘સ્થિર હોય છે’ની વચ્ચે વૈધર્મ્ય છે આ પ્રમાણે આ ઉદાહરણ વૈધર્મ્યથી દૃષ્ટાન્તનું છે

‘મેઘવીજવાયુ થમી, ડોલે નહિ ગિરિશય;

આધિવ્યાધિઉપાધિથી મતાણિ ચવિત ન થાય’

નર્મકવિતા, પૃ૦ ૪૨૬

‘સહકાર રૂળ વામણો ઇચ્છે, અપગ તરવા સિંધુ

તેમ દાસ તારો હું ઇચ્છુ છઉં, બાધવા ખજાણુ’

પ્રેમાનન્દ—‘જોખાહરણ’ ૬૩૦ ૧૭

અતિશયોક્તિ—જેમા વર્ણ્ય પદાર્થનું અવર્ણ્ય પદાર્થ નિગરણ કર્યું હોય, અર્થાત્, જેમા વર્ણ્ય પદાર્થ બીજાકુલ વપરાયોજ ન હોય

અને તેને બદલે અવર્ણ્ય પદાર્થ મુકાયો હોય અને એવી રીતે બેનું અધ્યવસાન—ઐક્ય થયું હોય ત્યાં અતિશયોક્તિ અલંકાર કહેવાય છે.

અતિશયોક્તિના માંચ પ્રકારમાંનો આ પહેલો પ્રકાર છે. એમાં જે જે પદાર્થો ભિન્ન હોય છે તેને અભિન્ન તરીકે વર્ણવ્યા હોય છે. આ પ્રકારને ભેદમાં પણ અભેદ કહે છે.

દાખલા:—

૧. અરુણે સોનાની કુંચી વડે પૂર્વનો દરવાજો ઉઘાડ્યો.

૨. લતાને મૂળે છે હરિણવિહિણો ચન્દ્ર લસતો.

લતાના મૂળમાં હરણ વગરનો ચન્દ્ર લીન થયો છે.

પહેલા દાખલામાં પિગાશ અને રતાશ પડતાં કિરણોને સોનાની કુંચી કહી છે અને પૂર્વ દિશાના આકાશના ભાગને પૂર્વનો દરવાજો કહ્યો છે. ‘કિરણ’ને ‘આકાશ ભાગ’ એ ઉપમેયનું—વર્ણ્ય પદાર્થનું નિગરણ એટલે ભક્ષણ થયું છે. અર્થાત્, એ શબ્દો બિલકુલ વપરાયા નથી. કેાણે ભક્ષણ કર્યું છે? તેને બદલે વપરાયલા ‘સોનાની કુંચી’ અને ‘પૂર્વનો દરવાજો’ એ શબ્દોએ.

બીજા દાખલામાં ‘અંગયણિ’ને ‘લતા’ને ‘કલંકરહિત મુખ’ને ‘હરણ વગરનો ચન્દ્ર’ કહ્યો છે. ‘લતા’એ ‘અંગયણિ’નું ને ‘હરણ વગરના ચન્દ્રે’ ‘નિઃકલંક મુખ’નું નિગરણ કર્યું છે.

આ પ્રમાણે આ પ્રકારમાં જે પદાર્થો ભિન્ન છે તેને અભિન્ન તરીકે વર્ણવ્યા છે.

(૨) અભેદમાં ભેદ—બીજો પ્રકાર એથી ઉલટો છે. એમાં અભેદમાં ભેદ વર્ણવાય છે—જે પદાર્થો અભિન્ન હોય છે તેને ભિન્ન તરીકે વર્ણવેલા હોય છે; જેમકે,

તે રાત્રની ઉદારતા ઓરજ છે, તેમજ ગંભીરતા પણ ઓરજ છે, તે ગ્રહાની સૃષ્ટિ નથી.

અહિ ઉદારતા ને ગંભીરતા અન્ય ઉદારતા ને ગંભીરતાથી જિત નથી, છતાં જિત તરીકે વર્ણવી છે; માટે આ પ્રકારને અલેહમાં લેઈ કહે છે.

(૩) (૪) સંબંધમાં અસંબંધ અને અસંબંધમાં સંબંધ—સંબંધ હોય છતાં અસંબંધ હોય એમ વર્ણન કર્યું હોય તે ત્રીજો પ્રકાર છે અને એથી ઉલટો ચોથો પ્રકાર છે.

દાખલો:—

નિષ્કલંક ચન્દ્રબિમ્બ, પુનેમમાં કદા ઉદય એ પામે;

નિમ્ને તેના સામ્યે, વદન આ પરાભવે પામે.

પૂર્ણિમાને દિવસે કલંકરહિત ચન્દ્ર જોગે તો આ સ્ત્રીનું મુખ તેની સમાનતાથી પરાભવ પામે.

અહિ પૂર્વ ભાગમાં કલંકના અભાવની સાથે ચન્દ્રનો અસંબંધ છે તોપણ સંબંધ વર્ણવ્યો છે અને ઉત્તર ભાગમાં સમાનતાની સાથે મુખનો સંબંધ છે તોપણ અસંબંધ વર્ણવ્યો છે.

આર્યે! અગ્નિમાં ઠંડક હોય ને સૂર્યમાં અંધકાર હોય તો તારામાં દોષ હોય.

અહિ અગ્નિમાં ઠંડકનો સંબંધ નથી તોપણ સંબંધ વર્ણવ્યો છે, તેમ સૂર્યમાં અંધકારનો અસંબંધ છે, છતાં સંબંધ વર્ણવ્યો છે; તેમજ તારામાં દોષનો સંબંધ છે, છતાં અસંબંધ વર્ણવ્યો છે.

હિ રાજન! કલ્પતરુના પદ્મવ કરતાં તારા હૃદયમાં આનંદનું વિશેષ છે; પદ્મવ કલ્પને શોભાવે છે, તારા હૃદય કર્ણનો (કર્ણ રાજાનો) તિરસ્કાર કરે છે.

આમાં રાજની ઉદારતા કર્ણની ઉદારતા કરતાં વિશેષ છે એ વર્ણવવાનો ઉદ્દેશ છે. અહિ કર્ણ શબ્દના એ અર્થ જિત છે.

પમે! પ્રકાર—કાર્યકારણનો સ્વાભાવિક ક્રમ એવો છે કે કારણ પહેલું ને કાર્ય પછી ચાલે છે. એ સ્વાભાવિક ક્રમને કાઢી નાખી

જંનેને સાથેજ થતાં વર્ણવવાં કે કાર્યને કારણની પહેલાં થતું વર્ણવવું એ અતિશયોક્તિનો પાંચમો પ્રકાર છે, જેમકે,

તે વીર પુરુષ ધનુષ્ પર બાણ ચઢાવે છે કે તેની સાથેજ કે તેની પહેલાં શત્રુઓ નાચી જાય છે.

કાર્ય પ્રથમ ને કારણ પછી એને 'કુવલયાનંદ'માં 'અપસા-તિશયોક્તિ' કહી છે.

આ બધા અતિશયોક્તિના પ્રકારમાં વર્ણ્ય પદાર્થનો અતિશય-ઉત્કર્ષ વર્ણવવાનો હોય છે, માટે એ અતિશયોક્તિ કહેવાય છે.

નિદર્શના—જે વસ્તુ વચ્ચે સંબંધ ન ઘટે તેથી ઉપમાની કદપના કરવી પડે ને તેમાં પર્યવસાન થાય તો અલંકાર નિદર્શના કહેવાય છે.

‘બોલ મા બોલ મા બોલ મા રે રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલ મા,
સાકરચેરડીનો સ્વાદ તણને કડવો તેલીમટો ઘોળ મા રે, રાધાકૃષ્ણ’

રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલવું તે સાકરચેરડીનો સ્વાદ તણને કડવો લીમટો ઘોળવા જેવું છે, એવો અર્થ છે.

અદ્ય બુદ્ધિવાળો હું ક્યાં ને સૂર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયલા રઘુઓનો વંશ ક્યાં ? હું એક હોડકા વડે સમુદ્ર તરવા ઇચ્છું છું.

— એટલે અદ્ય બુદ્ધિવાળો રઘુવંશ વિષે કાવ્ય કરનારો હું હોડકા વડે સમુદ્ર તરવા ઇચ્છનારના જેવો છું.

‘માત પિતાની આજ્ઞા, યુત્ર જે પ્રતિજ્ઞા,
તેને અડસઠ તીર્થ ઘર વિષે, એમ કહું દીન દયાળો.’

પ્રેમા૦—‘વામનચરિત્ર’, ૬૩૦ ૭મું

જે માળાપની આજ્ઞા પાળે છે તેના ઘરમાં અડસઠ તીર્થ વસતાં હોય એવું છે.

‘એ તો જાણિયા સાથે જામ, હોરે હડીલા રાણા,
એ તો તગ્નું છે સાગર-નીર, હોરે હડીલા રાણા’

ઓખાહુરણ, ૪૩૦ ૨૯મું

આ પ્રમાણે પદાર્થ કે વાક્યાર્થ વચ્ચે સંબંધ ન ઘટતો હોય
ને તે ઘટાવવા ઉપમાનો આશ્રય લેવો પડે ને એ રીતે ઉપમામાં
પર્યવસાન થાય તો અલંકાર નિર્દયના કહેવાય છે.

વ્યાજસ્તુતિ—સ્તુતિદ્વારા નિન્દા ને નિન્દાદ્વારા સ્તુતિ એ
વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર કહેવાય છે વ્યાજથી (નિન્દાદ્વારા) સ્તુતિ ને
વ્યાજરૂપ (ખેડી) સ્તુતિ અર્થાત, સ્તુતિદ્વારા નિન્દા એમ બે
અર્થમાં એ શબ્દનો અર્થ કરવો

આહા! શી તમારી ચતુરાઈ, કેવો ભાષા પર તમારો કાબૂ,
કેવા ઉત્તમ વિચાર! ——— ઉપરથી સ્તુતિ છે, પણ નિન્દા ગમ્ય
છે હે રાજા! તારી દીર્ઘિએ શું ધોણું કર્યું છે? શત્રુના મુખ પર તો
કાળાશ દેખાય છે ——— આમાં નિન્દા ઉક્ત છે ને સ્તુતિ ગમ્ય
છે આમાં વિપરીતલક્ષણ છે

વિષમ—બે વસ્તુ વચ્ચે અત્યંત અંતર વર્ણવેલું હોય છે તો
અલંકાર વિષમ કહેવાય છે

હ્યાં કુદરતની અદ્ભુત ને અલૌકિક શોભા ને ક્યા મારી કુદ્ર ને
દરિદ્ર વર્ણન શક્તિ!

‘આપણુ છુવ ને એ ભગવાન, હોરે હડીલા રાણા
આપણે આગીઆ ને એ ભાણ, હોરે’

રણયજ્ઞ, ૪૩૦ ૧૧મું

‘કાંહા રવિ ને કાહા આગીયો, કહા ભેગી ને કહાં ધીહરી.’

મુખન્વા-આખ્યાન, ૪૩૦ ૨૬મું

સહોદ્રિ—એ પદાર્થનું સાથે હોવું ચમત્કારિક રીતે વર્ણવ્યું હોય ત્યાં એ અલંકાર છે. ‘સહ’ (‘સાથે’)ના અર્થના અન્વયબળથી એકાર્થપદ અનેકાર્થવાચક થાય છે, ત્યાં સહોદ્રિ અલંકાર કહેવાય છે.

જીવાની આવે છે એટલે બાળપણ સાથે વડીલ તરફનો સ્નેહ જતો રહે છે, છાતીની સાથે અભિલાષા વિસ્તાર પામે છે, બાળની સાથે મદ વધે છે.

વિનોક્તિ—એકના વિના બીજું શોભે નહિ એવું કે શોભે એવું ચમત્કારિક રીતે વર્ણવ્યું હોય તો વિનોક્તિ અલંકાર થાય છે.

‘ચન્દ્ર વિના જેમ જામની રે, દીપ વિના જેમ ધામ;
ત્યમ વિભીષણ બાન્ધવ વિના, દિસે ઉજ્જડ લંકા ગામ, વીરા’
રણયજ્ઞ, ૪૩૦ ૧૦મું

વિનયે વિષુ શ્રી કેવી કેવી ચન્દ્ર વિના નિશા,
રહિતા સહવિત્તેથી કેવી વાણીવિદગ્ધતા.

તે દુષ્ટ મિત્ર વિના ચન્દ્ર જેવો નિર્મળ રાત્ર શોભે છે.

વિરોધાભાસ—જ્યાં સ્ત્રોવથી પદના બે અર્થ હોય, એક અર્થમાં બે પદાર્થ વચ્ચે વિરોધ હોય ને બીજા અર્થથી તે વિરોધનું નિરાકરણ કર્યું હોય—સમાધાન થયું હોય ત્યાં વિરોધ દેખીતો હોવાથી વિરોધ નથી, પણ વિરોધનો આભાસ છે; માટે અલંકાર વિરોધાભાસ કહેવાય છે.

હે શંકર! તમે શૂલ (૧ત્રિશૂલ—શિવનું આયુધ; ૨. એક પ્રકારનો રોગ) ધારણ કરો છો તોપણ રોગરહિત છો અને વિપમ નેત્ર (૧ વિપમ=૧ એકી સંખ્યાવાળું—શિવને ત્રણ નેત્ર છે; ૨. સમતા-રહિત) છો, તોપણ સમદૃષ્ટિવાળા (સમ=૧. એકી સંખ્યાવાળું; ૨. સરખું) છો.

અપ્રસ્તુતપ્રશંસા—અપ્રસ્તુતનું-જેને વર્ણવવું નથી તેનું-વર્ણન કરવું પરંતુ તેથી પ્રસ્તુત સમજાય તો અલંકાર અપ્રસ્તુત-પ્રશંસા થાય છે. અર્થાત્, જેનું વર્ણન કરવું હોય તેનું વર્ણન ન કરતાં તેને લાગુ પડે એવું બીજાનું વર્ણન કરવું તે અપ્રસ્તુતપ્રશંસા (અપ્રસ્તુત=અવર્ણ્ય ને પ્રશંસા=કથન, વર્ણન; સ્તુતિ નહિ). આ અલંકારને અન્યોક્તિ પણ કહે છે.

૧. હે ચાતક મિત્ર! સાંભળ, જે જે મેઘને ઢોળે તે તે તરફ દીન વાણી મા બોલ.

આમાં ચાતકનું વર્ણન અપ્રસ્તુત છે; તેથી સ્વાભિમાન રાખવું, ખુશામદ ન કરવી, એ પ્રસ્તુત ગમ્ય થાય છે; માટે અલંકાર અપ્રસ્તુત-પ્રશંસા છે.

૨. ‘ન માનો કહું કય રીસાળ રગિયા, કયમ સૂર્યથી દીપે કાટિ અગિયા, કયમ હરણે છતે વઢે વાઘ સાથે, કુંજર છત્યો કદી મુણ્યો સિંહ સાથે.’

રણયજ્ઞ, ૪૬૦ ૨૦મું

રાવણને મન્દોદરી કહે છે કે કોટી આગીઆ પણ સૂર્યને છતતા નથી; હરણ વાઘને છતતું નથી ને હાથી સિંહને છતતો નથી. આ બધું અપ્રસ્તુતોનું વર્ણન છે; તેથી પ્રસ્તુતનું-રાવણ રામને છતી શકનાર નથી તેનું-સૂચન થાય છે; માટે અલંકાર અપ્રસ્તુત પ્રશંસા છે.

સ્વભાવોક્તિ—આંત્ર યથાવત્ વસ્તુવર્ણન જેમાં હોય તે સ્વભાવોક્તિ અલંકાર છે.

દાખલો:—

મુખકરા મધુરા મધુરાનના અનલસા અપલા અપલાસમા;
વિવિધ ખેડન ખેડત બાલિકા કયમ ન એ ખલુ લોચનચન્દ્રિકા.

આમાં બાળાનું વર્ણન છે. કવિ કાલિદાસનું

અજકન્ત દન્તકજિઓ અનિમિત્ત હાસે,
વાણી વળી કલકલી મધુરી લપે જે

જોળે ઇછે રમત બાળક જે ધરે તે
ધન્યોજ અંગરજચિહ્ન થકી છવાય.

માલદ્યદન્તમુકુલ્લાનનિમિત્તહાસૈઃ એ પદ ને ભવભૂતિનું
મનિયતરુદિતસ્મિતં વિરાજન્ એ તેમજ જેમાં અશ્વનું વર્ણન છે
એ પદો સ્વભાવોદ્ધિતાં ઉત્તમ દૃષ્ટાન્ત છે.

આશ્લેષ-જે કહેવા ઇચ્છતા હોઈએ તેનો જાણે નિષેધ
કરતા હોઈએ તેવી રીતે-નિષેધાભાસથી વર્ણન કર્યું હોય ત્યાં
આશ્લેષાલંકાર થાય છે.

રે ખલ્લુ તુજ સહ ચરિતો સુજનો પાશ્વે વિવિક્ત કંડું હું જો,
નહિ નહિ રે પાપાત્મન! કયાપિ તુજ મે અવધા છે.

તારી કયા પણ કહેવી યુક્ત નથી. તારા નામથી ને વિચારથી
પણ દૂર રહેવું જ ઈષ્ટ છે.

અપદ્ધુતિ=ઉપમેયનો નિષેધ કરીને, એટલે તે અસત્ય છે
એમ વર્ણવીને, ઉપમાનને જ્યાં સત્ય તરીકે વર્ણવ્યું હોય ત્યાં અપદ્ધુતિ
અલંકાર છે. એમાં વસ્તુ તે વસ્તુ નથી, પણ અન્ય વસ્તુ છે એમ
અભરકારથી વર્ણન કરેલું છે.

‘નારિ તારિ નામ્નિકાનો મોર, નોય જૂપણ ચિત્તનો ચોર.
રક્ત અધર હુસે મંદ મંદ, નહિ હાસ્ય એ મોહનો ફંદ.’

પ્રેમાનન્દ-ઓખાહરણ, કડવું ૨૨મું

અહિં ભૂપણ છે તેને જૂપણ નથી એમ કહી ચિત્તના ચોર
તરીકે વર્ણવ્યું છે; હાસ્યને હાસ્ય નથી એમ વર્ણવી મોહનો ફંદ
કહ્યું છે.

બીજા અલંકાર-બ્રાન્તિમત, સસંદેહ ભાવિક, વગેરે સમજી
લેવા. અહિં મુખ્ય અલંકાર વર્ણવ્યા છે.

દ્રશ્ય ને શ્રવ્ય-ધ્વનિ ને ચિત્ર કાવ્ય એવા કાવ્યના પ્રકાર અગાઉ દર્શાવ્યા છે, તે ઉપરાંત દ્રશ્ય ને શ્રવ્ય એવા બે પ્રકાર છે. જે દેખી શકાય તે દ્રશ્ય ને સાંભળી શકાય તે શ્રવ્ય. નાટકાદિ દ્રશ્ય છે ને ‘નળાખ્યાન’ આદિ શ્રવ્ય છે. જેનો અભિનય થઈ શકે એટલે રંગભૂમિ પર ભજવી શકાય તે નાટકાદિ. એમાં એકનું રૂપ-વેશ બીજો ધારણ કરે છે, માટે એ રૂપક કહેવાય છે. નાટક એ એક પ્રકારનું રૂપક છે. રૂપકના દસ પ્રકાર છે, તેમાં નાટક ને પ્રકરણ સામાન્ય છે. રૂપકોમાં જે મુખ્ય પુરુષ વર્ણવ્યો હોય છે તે નાયક કહેવાય જ ને મુખ્ય સ્ત્રી વર્ણવી હોય છે તે નાયિકા કહેવાય છે.

વસ્તુ: પ્રકાર—પ્રખ્યાતનું વસ્તુ કે ઇતિવૃત્ત (પ્રખ્યાતમાં જે કંઈ વર્ણવ્યું હોય તે) બે પ્રકારનું હોય છે.—આધિકારિક ને પ્રાસંગિક. મુખ્ય વસ્તુ તે આધિકારિક ને પ્રસંગે વર્ણવેલું તે પ્રાસંગિક. ‘રામાયણ’માં રામ સીતાનો વૃત્તાન્ત એ આધિકારિક વસ્તુ અને પ્રસંગે સુગ્રીવાદિનો વૃત્તાન્ત વર્ણવ્યો છે તે પ્રાસંગિક છે. પ્રાસંગિક વસ્તુમાં મોટી કથા—સુગ્રીવની છે તેવી—તે પતાકા ને નાની કથા—જટાયુની છે તેવી—તે પ્રકરી કહેવાય છે. એ દરેકના પાછા ત્રણ પ્રકાર છે:—પ્રખ્યાત, ઉત્પાદ, અને મિશ્ર. ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ એવી વસ્તુ તે પ્રખ્યાત, કવિકલ્પિત તે ઉત્પાદ, અને જેમાં બેનું મિશ્રણ હોય તે મિશ્ર. ‘નળાખ્યાન’માં વસ્તુ પ્રખ્યાત છે, ‘કાદમ્બરી’, ‘માલતી માધવ’, આદિમાં વસ્તુ ઉત્પાદ છે. ‘ઉત્તરરામચરિત’માં વસ્તુ મિશ્ર છે.

નાયકના પ્રકાર—નાયકના ચાર પ્રકાર છે—ધીરોદ્ધત, ધીરોદ્ધત, ધીરલલિત, અને ધીરપ્રશાન્ત. નાયકમાત્રમાં ધૈર્ય, વીર્ય, ઉત્સાહ, વગેરે કેટલાક ગુણ હોવા જોઈએ. ધીરોદ્ધત ધીર અને ઉદ્ધત—ઉંચાં લક્ષણવાળો, આત્મશ્લાઘારહિત હોય છે. રામ, યુધિષ્ઠિર, એ એવા નાયક છે. ધીર પણ દર્પયુક્ત—ઉદ્ધત તે ધીરોદ્ધત. ભીમસેન વગેરે એવા છે. ધીર અને કલાયુક્ત તે ધીરલલિત કહેવાય છે. ‘રત્નાવલી’માં વર્ણવેલો વત્સરાજ એવો નાયક છે. ત્રણ

નાયકથી અન્ય, ધીર અને શાન્ત, દ્વિન્નદિક ધીરપ્રશાન્ત નાયક છે. 'માતૃતીમાધવ'માં માધવ એવો નાયક છે.

નાટક-નાટકમાં ધનિષ્ઠ પ્રખ્યાત હોય છે. ઝોછામાં ઝોછા પાંચ અને વધારેમાં વધારે દસ અંક હોય છે. સુંગાર કે વીર પ્રધાન રસ હોય છે; બીજા રસ ગૌણ હોય છે. નાયક ધીરદાત્તા હોય છે.

નાટકના વસ્તુના પાંચ ભાગ થાય છે તે નાટકની સંધિ કહેવાય છે. એ પ્રયોજનથી જોડાયેલા કથાભાગોનો અન્ય ચેરા પ્રયોજનની જોડે સંબંધ તે સંધિ. સંધિ પાંચ છે:—

મુખ, પ્રતિમુખ, ગર્ભ, અવમર્ગ, અને નિર્વદલ.

પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાના પાંચ દેવ હોય છે તે અર્થપ્રકૃતિ કહેવાય છે. બીજા, ત્રિંદુ, પનાસ, મકરી, ને કાર્ય એ પાંચ અર્થપ્રકૃતિ અથવા પ્રયોજન સિદ્ધિના દેવ છે. જે કાર્યસાધકનો સત્કર્મ ઉદ્દેશ ક્યો હોય અને પાછળથી અનેક મારે વિસ્તાર પામે તે બીજરૂપ હોવાથી બીજ કહેવાય છે. અવાન્તર કથા સમાપ્ત થયે પ્રધાન કથાના અવિચ્છેદનું જે કારણ છે તે બિન્દુ કહેવાય છે. જળમાં તેજના બિન્દુની ધોડે એ અવાન્તર બીજ પ્રસરે છે મટિ બિન્દુ કહેવાય છે. પટાકા ને મકરી એ અનુક્રમે પ્રાસંગિક મોટી ને નાની કથા છે. કાર્ય એટલે ધર્મ, અર્થ, ને કામ; એ જે ફળ થાય છે તે. આ પાંચ અર્થપ્રકૃતિને કાર્યની પાંચ અવસ્થા સાથે સંબંધ છે. એ પાંચ અવસ્થા આરંભ, યત્ન, પ્રાપ્ત્યારાધ, નિયત્તાપ્તિ, ને ફલાગમ છે. કાર્યનો આરંભ, તેને મટિ યત્ન, કાર્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્પન્ન થયેલી આરાધા, એ આરાધા મુનિચ્છિત થયેલી એવી નિઃસ્વયપૂર્વક કાર્યપ્રાપ્તિ જેને નિયત્તાપ્તિ કહી છે તે અને સમગ્ર ફળની સંપત્તિરૂપ ફળપ્રાપ્ત એ પાંચ કાર્યની અવસ્થા છે. ઉપર વર્ણવેલી પાંચ બીજરૂપ અર્થપ્રકૃતિ આરંભાદિ પાંચ અવસ્થા સાથે જોડાય છે, ત્યારે તે અનુક્રમે મુખાદિ પાંચ સંધિ બને છે. તેમાં ધર્મ, અર્થ, ને કામ એવું જે પ્રયોજન તેની કારણરૂપ પ્રથમ અર્થપ્રકૃતિની-બીજની ઉત્પત્તિ એટલે ફળાનુકૂળતા-બીજનું ફલિત થવા વરફ વસણ તે મુખસંધિમાં વર્ણાય છે. પ્રતિમુખસંધિમાં એ બીજનો કંઈક લક્ષ્ય અને કંઈક અલક્ષ્ય જેવો પ્રકાશ થાય છે. આ પ્રમાણે કિંચિત્ પ્રકાશ પામેલા બીજનો લાભ અને વિચ્છેદ, વળી લાભ અને વિચ્છેદ, એમ વારંવાર બીજનું અન્વેષણ ગર્ભસંધિમાં થાય છે. એમાં નિશ્ચયે ફળપ્રાપ્તિની નિર્ધારણા થતી નથી પરંતુ આરાધા રહે છે. અવમર્ગમાં ફલપ્રાપ્તિનો નિશ્ચય થાય છે. ઉપર, જેમ

બીજાતબદ્ધ અર્થ પ્રયોજનને સાધી તેનો નિર્વાહ કરે ॥ તે નિર્વાહસધિ છે ॥ પ્રમાણે નાટકના વસ્તુના પાત્ર બાજુ તે નાટકની પાત્ર સધિ કહેવાય ॥

નાટ્ય નૃત્ય, અને નૃત્ય-અભિનયના ચાર પ્રકાર છે—કાયિક (કાયા વડે કરેનો) વાચિક (વાણી વડે કરેનો), આહાર્ય (વિષયના આદિથી કરેલો) અને સાત્વિક (સ્વભાવિ આક્રમિક બાવથી કરેલો) ચાર પ્રકારના અભિનયથી ધીરોદાત્ત આદિ નાયકની અવસ્થાનું રસાશ્રય અનુકરણ તે નાટ્ય તેજ નાટ્ય દૃશ્ય હોવાથી રૂપ કહેવાય ॥ અને નટને વિષે રાગાદિની અવસ્થાનો આરોપ હોવાથી તે રૂપક પણ કહેવાય ॥ રસાશ્રય હોવાથી તેમા વાક્યાર્થનો અભિનય થાય છે અને સાત્વિક અભિનય પ્રમુખ હોય ॥ નૃત્ય એ બાવાશ્રય ॥ અને એમા પદાર્થનો અભિનય છે એમા આગિક અભિનય પ્રમુખ ॥ નૃત્ય એટલે જ્ઞાનનો વિલેપ કરવો એ ધાતુ પરથી 'નૃત્ય' શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો ॥ નૃત્યને લોકો પ્રેક્ષણીયક પણ કહે છે અને એ કરનારા નર્તક કહેવાય છે નાટ્યના કરનારા નટ કહેવાય છે 'નાટ્ય' શબ્દ એટલે કંઈક થવન કરક એ ધાતુ પરથી નિષ્પન્ન થયો છે તેથી એમા સાત્વિક ભાવ પ્રમુખ હોય છે નૃત્યને આર્મ પણ કહે છે તાવ અને લયથી મુક્ત તે નૃત્ય કહેવાય છે અને દૈશ્ય એનો પર્યાયશબ્દ છે

પ્રકરણ—પ્રકરણમા ઇતિવૃત્ત ઉત્પાદ્ય હોય છે શુભારજ પ્રધાન રસ હોય છે વિપ્ર, અમાત્ય, કે વણિક ધીરશાન્ત નાયક હોય છે

શ્રવ્ય કાવ્ય: પ્રકાર—શ્રવ્ય કાવ્યના બે પ્રકાર છે—પદ્ય અને ગદ્ય જેમા છન્દોબદ્ધ પદ્યસતતિ હોય છે તે પદ્ય કહેવાય છે એકજ શ્લોકનું નામ સુક્રાંક કહેવાય છે, બેનુ ચુગ્મક, અને પાસનું કુલક કહેવાય છે

મહાકાવ્ય: પંડકાવ્ય—મોટા કાવ્યને મહાકાવ્ય અને નાનાને પંડકાવ્ય કહે છે મહાકાવ્ય સર્ગબન્ધ હોય છે, એટલે એમા સર્ગ હોય છે આરભમા આશીર્વાદ, નમસ્કાર, કે વસ્તુનિર્દેશ, એટલે વર્ણ્ય વિષયની સૂચના હોય છે તેમા ઐતિહાસિક કથા કે અન્ય કથા સત્તાયકને આશ્રયે કહેની હોય છે તેમા નગર, અર્ણવ, શેલ, સ્તુતિ, ચન્દ્રોદય ને સૂર્યોદયનું વર્ણન હોય છે એવા અનેક પ્રકારના વર્ણન

અલંકારયુક્ત અને રસભાવથી પરિપૂર્ણ હોય છે. રઘુવંશાદિ મહાકાવ્ય કહેવાય છે. ઋષિપ્રણીત મહાકાવ્યમાં—મહાભારતાદિમાં સર્ગને સ્થાને આખ્યાન હોય છે. પ્રાકૃત કાવ્યમાં સર્ગને સ્થળે આશ્વાસ અને અપભ્રંશનિબદ્ધમાં કાવ્યમાં કુડવક હોય છે. નાના કાવ્યને ખંડકાવ્ય કહે છે. 'મિઘદ્વત' ખંડકાવ્ય છે.

કથા અને આખ્યાયિકા—કથામાં રસયુક્ત વસ્તુ ગદ્યથીજ વિનિર્મિત હોય છે. કવચિત્ આર્યો અને કવચિત્ વક્ર, અપવક્ર છંદો હોય છે. આરંભમાં પદ્યથી નમસ્કાર હોય છે અને પદ્યથી ખસાદિનું વૃત્ત કહેલું હોય છે. કાદમ્બરી આદિ કથા છે.

આખ્યાયિકામાં કથાની પેઠે નમસ્કાર ખલવૃત્તનું કીર્તન, અને રસયુક્ત વસ્તુનું વર્ણન હોય છે, પરંતુ વિશેષ એ છે કે એમાં કવિના વંશનું અનુકીર્તન હોય છે. અન્ય કવિઓનાં ચરિત્ર અને પદ્ય કવચિત્ કવચિત્ હોય છે. હૃદયચરિતાદિ આખ્યાયિકા છે.

કથાના ભાગ આશ્વાસ કહેવાય છે અને આશ્વાસના આરંભમાં આર્યો, વક્ર, કે અપવક્રમાંના કેાઈકે છન્દથી ભાવી અર્થનું સૂચન થાય છે.

ચમ્પૂ—ગદ્યપદ્યમય કાવ્ય તે ચમ્પૂ કહેવાય છે. એમાં એકનો એક વિષય ગદ્ય અને પદ્યમાં હોય છે. 'લોજચમ્પૂ' આદિ ચમ્પૂઓ સંસ્કૃતમાં છે. આચાર્ય વલ્લભજીએ 'સૈરન્ધ્રી-ચમ્પૂ' નામનું પાંચ સ્તબકવાળું ચમ્પૂકાવ્ય ગુજરાતીમાં રચી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરી છે. પાંડવો વિરાટને ત્યાં ગ્રાસ વેશે રહ્યા ત્યારે દ્રૌપદી સૈરન્ધ્રીના નામથી મુદ્દેણાની દાસી હતી તે સમયનો ઇતિહાસ એ ચમ્પૂનો વિષય છે.

ગિરુદ—ગદ્યપદ્યમય રાજસ્તુતિ ગિરુદ કહેવાય છે. 'ગોહિલ-ગિરુદાવલી' આદિ એવા ગ્રન્થ છે.



પ્રકરણ ૪૦મું

વૃત્તવિચાર

વૃત્ત-છન્દ—કવિતાના છંદ વિષે થોડુંક જાણવું ધર્મ અગત્યનું છે એનું પૂર્ણ વર્ણન પિંગળમા કરેલું હોય છે અહિં ઘણા અગત્યના છન્દ વિષે સહેજ વિવેચન જરૂરનું હોવાથી કર્યું છે

છન્દના ભાગ—અમુક અક્ષરના કે માત્રાના નિયમ પ્રમાણે શબ્દ એવી રીતે ગોઠવ્યા હોય કે તેને અમુક રીતે ગાઈ શકાય ત્યારે છન્દ બન્યો કહેવાય છે એ છન્દના બે, ચાર, કે છ ભાગ હોય છે બે ભાગ હોય છે ત્યારે દરેકને તૂક કહે છે ચાર કે છ ભાગ હોય છે ત્યારે તેને પાદ કે ચરણ કહે છે સરકૃતમા તો છન્દના ચાર ભાગ હોય છે ને તેને પાદ એટલે અતુર્ધાશ કહે છે શુજરાતીમા ‘ચોપાઈ’ ના ચાર પાદ ને ‘છપ્પા’ના છ પાદ હોય છે

વૃત્ત અને જાતિ—છન્દના વૃત્ત અને જાતિ એવા બે ભાગ છે વૃત્તનું બધારણ વર્ણની સખ્યા કે શુરલઘુત્વના નિયમ પર છે અને જાતિનું બધારણ માત્રાના મેળ પર છે જાતિમા અમુક માત્રા પછી તાવ આવે છે, એટલે જોલતા ત્યારે લાર મૂકવો પડે છે ગીત ગાતી વખતે અને નૃત્ય કરતી વખતે હાથની આગળીઓને સકડાવવી કે લગાવવી એમ અગોની ક્રિયાથી ગાણુ ને નાચણુ એ રીત અને કાળ અને ક્રિયાનું જે માપ-નિયમહેતુ તેને તાલ કહે છે જ્યા તાવ આવે છે ત્યા તાની આપી શકાય છે

વૃત્ત ગાતા અમુક અતરે વિસામો લઈ શકાય છે એ વિસામા ને યતિ કહે છે

ગણુ—વૃત્તનું બધારણ ગણુ ઉપર છે ત્રણ ત્રણ અક્ષર મગીને ગણુ થાય છે ગણુનું બધારણ હ્રસ્વદીર્ઘ સ્વર ઉપર છે હ્રસ્વ

સ્વરને લઘુ અને દીર્ઘને ગુરુ કહે છે. લઘુને બદલે દૂકામાં લ અને ગુરુને બદલે ગ વપરાય છે. હ્રસ્વ સ્વર પછી જોડાક્ષર હોય તો તે સ્વર ગુરુ ગણાય છે. પાદને અન્તે જે સ્વર હોય તે લઘુ હોય તોપણ ગુરુ ગણાય છે.

હ્રસ્વ સ્વરની એક માત્રા, દીર્ઘની બે, ને ખુતની ત્રણ કે વધારે માત્રા ગણાય છે. વ્યંજનની અર્ધ માત્રા ગણાય છે.

લઘુનું ચિહ્ન — ને સંક્ષિપ્ત રૂપ લ છે અને ગુરુનું — ને સંક્ષિપ્ત રૂપ ગ છે.

ગણો નીચે પ્રમાણે છે:—

મગણ—એમાં ત્રણે સ્વર ગુરુ હોય છે. એ પ્રમાણે અન્ય ગણોમાં સમજી લેવું. એનું સંક્ષિપ્ત રૂપ મ છે.

મગણ	—	—	—	સંક્ષિપ્ત રૂપ	મ
નગણ	∪	∪	∪	...	ન
લગણ	—	∪	∪	...	લ
યગણ	∪	—	—	...	ય
વગણ	∪	—	∪	...	વ
રગણ	—	∪	—	...	ર
સગણ	—	—	∪	...	સ
તગણ	∪	∪	—	...	ત

હવે કેટલાક અગત્યના માત્રામેળ છંદ અને અક્ષરમેળ છંદની રચના નીચે બતાવી છે.

ચોપાદ—એમાં ૧૫ માત્રા હોય છે ને ચાર ચાર માત્રા પછી તાલ આવે છે. ૮મી ને ૭મી માત્રા પછી ચતિ હોય છે,

‘મંગી આપણુ જણુ બને બેન, મપે રમીએ તો મુખ ચેન,
લટે રટે તો સધળો શોક, લાજ ઘટે ને નિન્દે લોક’

દોહરો-દોહો—એમા ૨૪ માત્રા ને ૬ તાલ હોય છે
૧૩મી ને ૧૧મી માત્રા પછી યતિ હોય છે છટ્ટી, પછી ચોથી, ને
પછી ત્રીજી માત્રા પર તાલ આવે છે

‘કરતા જાળ કરોળીઓ, લોય પડી ગમરાય,
પણ તૂટેલે તાતણે, ઉપર ચઢવા નય’

છરપો—આમા છ પાદ એલે ચરણ હોય છે પટેલા ચાર
ચરણ કાવ્યના ને પછી બે દોહરાના કાવ્ય એક છદ છે તેમા ૨૪
માત્રા ને ૬ તાલ હોય છે દોહરાનો પહેલો પાદ ૧૩ માત્રાનો હોય
છે તેના બે તુક કરવા ને આરમ્ભમા બે માત્રા વધારે રાખવી, અર્થાત્,
૧૫ ને ૧૩ એમ ૨૮ માત્રાના છેવા બે પાદ રાખવા

‘મુંદર સરિતા જુઓ, બરેલી નિર્મળ નીર,
નાના મોઢા તરે, જીગેવા તેને તીર,
રંગિત વિત્ર વિચિત્ર, માછવા ગમ્મત કરતા

લીલુ લીલુ ઘાસ, પગુ કિનારે ચરતા,
સુદર શોભા સો નગરની, નદીથી નિશ્ચય બાળીએ,
નાવણુ ધોવણુ જળપાનનું, મોટું સુખ પિછાણીએ’

ચરણાકુલ—એમા ૧૬ માત્રા ને ૪ તાલ છે ૪, ૪ માત્રા
પછી તાલ આવે છે

‘હૃત્તે મુખ રસ્તામાં વૈયાં

ફૂલ નસીંગે મુલાખ દેરાં’

પદ્યવંગમ—એમાં ૨૧ માત્રા ને ૫ તાલ છે, ૧૧ ને ૧૦

માત્રા પછી યતિ આવે છે.

‘છત્રે થાતી છાંય, છડીધર છાજતા,

હાથી હોદામાંય, રસિક વિરાજતા.’

મહીદીપ—એમાં ૨૨ માત્રા ને ૪ તાલ હોય છે. ૧૨ ને

૧૦ માત્રા પછી યતિ આવે છે.

‘શ્યામ ચરણ સ્મરણ મિત્ર, સરસ રીત સાચી;

તે વિના ત્રિલોક મધ્ય, કોડ વાત કાચી.

આમાં ‘ચરણ’ ને ‘મધ્ય’ ના છેલ્લા અક્ષર, વસ્તુતઃ ગુરુ છે; કેમકે તેની પછી અનુક્રમે ‘સ્મ’ ને ‘કો’ એ ભેડાક્ષરો આવેલા છે; પરંતુ એ અક્ષરો યડકાઈને બોલાવા નથી, માટે ‘દીર્ઘાક્ષરમપિ જિહ્વા હ્રસ્વં ચેત્ પઠતિ તદપિ મ્બવતિ લઘુ’ (દીર્ઘ અક્ષર પણ જો હ્રસ્વ બોલાય તો તે પણ લઘુ થાય છે)—એ ન્યાયે લઘુ ગણ્યા છે.

ગઝલ—એમાં ૧૪ માત્રા ને ૪ તાલ હોય છે; ૭, ૭ માત્રાએ યતિ છે.

‘ગુઝરે ને । શિરે તારે । જગતનો ના । થ તે સેને;

ગણું જે પ્યાડું પ્યારાએ । અતિ પ્યાડું ગણી લેને.’

‘ગણું’ માંનો ‘ગ’ યડકાઈને બોલાતો નથી માટે એની એક માત્રા છે. ‘પ્યાડું’ માંના ‘ડું’ ની એક માત્રા છે, કેમકે તે દીર્ઘ હિચ્ચારાતો નથી.

ઉપોર--એમા ૧૪ માત્રા ને ૬ તાલ હોય છે

૨ ૧ ૧ ૧ ૩ ૨ ૨ ૨ ૧
 'પેતું બકરી કેરૂં બાળ
 ૧ ૩ ૩ ૨ ૩ ૨ ૧ ૧ ૧
 વિખુટું માડીથી આ કાળ'

હરિગીત--વિષમ પાદોમા--૧લા ને ૩જામાં--૧૪, ૧૪ માત્રા ને સમ પાદોમાં--૨જા ને ૪થામાં--૧૨, ૧૨ માત્રા હોય તો બીજા ને ચોથા ચરણમાં છેલ્લે '૨' ગણુ હોય છે. તાલ ૮ હોય છે,

૧ ૩ ૧ ૨ ૨ ૧ ૩ ૨ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૩
 'ગરીબ કોને જોઈ તેનો, અનાદર કરવો નહિ,
 ૧ ૩ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧
 કોઈ કાળે આપણી પણ, રે દયા તેવી સહી'

દોહા--૧૧ ને ૧૩ એમ માત્રા હોય છે.

૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૧
 'આ તે શા તુજ હાલ, સુરત સૂનાની મૂરત,
 ૧ ૨ ૧ ૨ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧
 ધયા પુરા બે હાલ, સુરત તુજ રડતી સૂરત'

સવૈયા એકત્રીસા--એમા ૩૧ માત્રા ને ૮ તાલ હોય છે
 ૧૬ ને ૧૫ માત્રાએ યતિ છે

૨ ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧
 'ઝેર ગયા ને વેર ગયા, વર્ણી કાળા કેર ગયા કરનાર,
 ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧
 પર નાતીલા બાતીલાથી, સંપ કરી આલે સંસાર'

ત્રુલણા--એમા ૩૭ માત્રા ને ૮ તાલ છે ૧૦, ૧૦, ૧૦,
 ને ૧ માત્રા પછી યતિ છે

૨ ૩ ૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૩ ૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨
 'માટીના માનવી માટી માહે મળી કાય તારી જશે બાણ ભાઈ,
 ૨ ૧ ૨ ૨ ૧ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨
 છવ બણે નહિ બંધ બુદ્ધે પડી કાયનો થાય શેષ હાલ આહો !'

કુંડળીઓ—ચર્યાતમાં એક દોહરો કરવો ને તેના ચોથા પાદને ઉલટાવવો. પછી ૧૧, ૧૩, એવી માત્રાની ચાર તૂક કરવી અને છેલ્લા અક્ષર, ચર્યાતમાં હોય તેજ લાવવા.

૨ ૨ ૧ ૧ ૧ ૨ ૩ ૨ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧
 ડાલે તરુવર ડાળીઓ, પવન જુલાવે પાન,
 ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૩ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧
 ઊંડે મનોહર પંખીઓ, ગાતાં સુંદર ગાન;
 ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧
 ગાતાં સુંદર ગાન, ધ્યાન ઈશ્વરનું ધરતાં
 ૧ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧
 કરતાં વને ઠંડાલ, રોજ આનંદે ફરતાં;
 ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨
 સંપે રેતાં સાથ, પ્રીતનો પકડો જોડે,
 ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨
 સુખીઆં પંખી રોજ, ડાળીઓ તરુવર ડાલે.'

મનહર—એમાં દરેક તૂકમાં ૩૧ અક્ષર હોય છે. તૂકને અંતે શુરુ અક્ષર હોય છે ને ૮, ૮ અક્ષરે યતિ હોય છે.

‘ઉદમથી એકલો હાજરને હાલવી દોઝે,
 ઉદમથી ધન ધાન્ય | ધાર્યું મેળવાય છે;
 ઉદમથી રાજ અધિ | કાર કાંઈ ફર નથી,
 ઉદમથી વશ દેવ | દાનવ કરાય છે;
 ઉદમથી વિપત્તિઓ | તરત વેરાઈ જાય,
 ઉદમીઓ ધૂળમાંથી | સોનું ચોધી જાય છે;
 ઉદમને અરે બાળ | બાળુ તું તો કામધેનુ,
 ચિતબ્યા પ્રમાણે લાલ | અપાર પમાય છે.’

ઉપર ગણાવ્યા એ બધા ગુજરાતી માત્રામેળ છંદ છે.

આર્યા—એ સંસ્કૃત માત્રામેળ છંદ છે. એમાં ૧લા ને ૩મ પાદમાં ૧૨ માત્રા, ૨મમાં ૧૮, ને ૪થામાં ૧૫ માત્રા આવે છે.

૧૧૧ ૧૧૧૧ ૨૧૧ ૨૧ ૧૨૨ ૧ ૨૧૧ ૧૨ ૨
 'ચનુર પુરુષને આરસ, ભાર પ્રમાણે ન તોળી વેચાએ,
 ૧૧૧ ૧૧૧ ૧૧ ૨૨ ૧૧ ૧૧૨૨ ૧૧૧ ૧ ૨
 અધિક અધિક મૂલ પામે, દૂર પરગામે જ્યમજ્ય જાએ'

આર્યાના ૬ પ્રકાર છે, તેમાં આર્યા, ગીતિ, ઉપગીતિ, ને ઉદ્ગીતિ
 એ મામાન્ય છે

	૧લો પાદ	૨લો પાદ	૩લો પાદ	૪થો પાદ
આર્યા	૧૨	૧૮	૧૨	૧૫ માત્રા
ગીતિ	૧૨	૧૮	૧૨	૧૮ "
ઉપગીતિ	૧૨	૧૫	૧૨	૧૫ "
ઉદ્ગીતિ	૧૨	૧૫	૧૨	૧૮ "

અનુબંધુલ્ અથવા શ્લોકવૃત્ત—એમાં ૬૬૦ અક્ષર ગુરુ
 હોય છે, બધા પાદમાં ૫મો લઘુ હોય છે, અને ૭મો અક્ષર રળ
 ને ૪થા પાદમાં લઘુ ને ૧લા ને ૩લામાં ગુરુ હોય છે

'ઉભી રહે આલિ ગાડી તું, ઉભી રહે જરૂં આ સ્થળે,
 દિવ્યતા સદિની જોતા, નિશીથે હર્ષ જાણ્યો.'

પ્રમાણિકા—એ એક પ્રકારનો અનુબંધુલ્ છે એમાં ૬૬૦
 પાદમાં જ, ર, લ, ગ હોય છે (પ્રમાણિકા જરૂં લગૌ-જગણ, રગણ,
 લઘુ ને ગુરુ)

'જિહ્વ જંગે જિહ્વ વને'

ઇન્દ્રવજ્ર—ત, ત, જ, ગ, ગ

'ઠેરી ભરેલી રસથીજ સારી'

ઉપેન્દ્રવજ્ર—જ, ત, જ, ગ, ગ

'સુવાક્યથી સ્નેહ સદૈવ વાધે'

ઉપજાતિ—એ પાદ ઇન્દ્રવજ્રના ને જે ઉપેન્દ્રવજ્રના.

‘સીતા સમાણી સતિ કોણુ શાણી
પતિ પ્રતિજ્ઞાય સદા પ્રમાણી
કુરંગ હણવા (હણવા) મતિગ્રષ્ટ દીધી,
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.’

આમાં ‘મતિ’માંનો ‘તિ’ વસ્તુતઃ શુરુ છે, પણ થડકાતો નથી,
માટે લઘુ ગણ્યો છે. ‘કુરંગ’માંનો ‘કુ’ દીર્ઘ ઉચ્ચારવો.

દોષક—ભ ભ ભ ગ ગ (૩ ભગણ, ૨ શુરુ)

‘નિર્જળ ગામ નવાણુ ગાળવો’

લક્ષિત—ન ર ર લ ગ

‘નરમદા કહે વીનવી તમે મદદ દીનને દેદને રમે.’

દ્રુતવિક્ષંબિત—ન ભ ભ ર

‘વિસરતા જનતા અહિં ત્રાસ રે
કરિ રહી અહિં શાંતિ નિવાસ રે’

ભ્રાતિદામ—ચાર જગણુ

‘કદી અભિમાન કરે જન કોય,
હજાર વસા હલકો ખટુ હોય’

તોટક—ચાર સગણુ

‘વનમાં તરુમાં હસતી રમતી
દઈ ભારવસન્ત ગઈ લમતી’

ભુજગી-ભુજંગી પ્રયાત—૪ યગણ

‘દી(દિ)નાનાય તું એક આધાર મારો’

નારાય—લ, ગ, લ, ગ એમ ૮ વાર

‘ભુજો રૂપેરી જાગે આ દી(દિ)પે મધુ(ધુ)-
રે મોગરે’

વસન્તતિલ્લહા—ત લ જ જ ગ ગ

‘માનુ મુખુદ્ધિ પ્રભુત્વની(નિ) તિપય વાળો,
ભુ(ભૂ)વાવતા સરવ સસય મુ(મૂ)જ દાળો’

માલિની—ન ન મ ય ય (૮, ૭ યતિ)

‘ધંડિ ધંડિ તડકા ને । છાયેરો ફેરવાએ
જરમિયિ ઉઝળાદો । પ્રાણિને ભારિ થાએ’

મન્દાકોન્તો—મ સ ન ત ત ગ ગ (૪, ૬, ૭ યતિ)

‘દે પખીડા । મુજથી(ધિ) ચણ્ણે । ગીત વા કાઈ(ઈ) ગાળે,
શાને આવા । મુજથી(ધિ) ડરી(રિ) ને । ખેલ છાડી જા(ઈ) દે છા ?

હરિણી—ન સ મ ર સ લ ગ (૬, ૪, ૭ યતિ)

‘શુરુછ(જિ) શિખવે । એકી રીતે । શુણી જઈ જઈને
પ્રહણ કરવે । શક્તિ(જી) દેના । ને જોત્રી(છિ) કદી કરે’

નવલ ઘન આ મુદ્દે ઊભો, ન ગર્વિત રાક્ષસ,
મુરધનુષ એ મેઘે તાણ્યુ, ન કામકું તીરનું,
પ્રજાગ જળની ધારા આ તો, ન બાણપરમ્પરા,
કનક કસતી રેખા વિઘ્ન, પ્રિયા ન હિ ઉર્વશી *

શિખરિણી—ય મ ન સ લ લં ગ (૬, ૧૧ યતિ)
 બુચે ભાસ્યો ઝાંખો । દુરધિં ધુમ્મસે પાંડે સરખો,
 નદી વચ્ચે ઊસો, । નિરભયપણે એકે સરખો.'

શાર્દૂલવિકીરિત—મ સ જ સ ત ત ગ (૧૨, ૧૭ યતિ)
 'જે રીતે બહુ માનમાં અવર છે । સણી ઘણી ઓપથી,
 તે રીતે તમ પાળજો સુવર્તિને । સામાન્ય સત્કારથી.'

મૃગધર—મ ર લ ન અને ઢ ય ગણુ (૭, ૭, ૭ યતિ)
 'હાવે ભાવે વિભાવે । ચિત્ત ન મુજ ચળે । છેક વેરાગ્ય છાંડી,
 મેલીને માન પેલી । જીમ્મતિ તજિ જાણે । શું હિંસા મૂખ માંડી.'

વૈતાલીય—એનું બીજું નામ વિયોગિની કે સુંદરી છે. ૧લા
 ને ઝગ પાદમાં સ સ જ ગ અને રજા ને જયા પાદમાં સ લ ર લ ગ.
 'રચવા રચનાર રે ઘણી, કરુણાળુ (જૂ) કરુણા કરો ઘણી
 પ્રભુતા પ્રભુ તારી (રિ) તું ધરી, મજાએ લે મજા રોગ લે હરી.'

પુષ્પિતામ્રા—૧લા ને ઝગ પાદમાં ન ન ર ય; રજા ને
 જયા પાદમાં ન જ જ ર ગ

વિલય અદુણ ધાય રાગ્યલક્ષ્મી,
 ઉપર પડે અથવા કૃપાલુધારા,
 શિર પણ હર તું ભલે કૃતાન્ત,
 મુજ મન તો ન તજે લગ્નર ધર્મ.*

* સપદિ વિલયમેતુ રાગ્યલક્ષ્મી*નું મારં ભાવાન્વર.

પૂર્તિ

૫૦ ૯

બારક—રૂપેન અને પોર્ટુગલના મૂળ વનનીઓ આધ્મીરિચન સોજો દતા. તેમના વંશજો તે બારક. હાલ તે એ દીપકરૂપના ઉત્તરના બાગમાં વસે છે.

૫૦ ૧૨

દેવ સરખો }
 દેવસદસ } —‘સરખો’ જેમ ‘સદસ’ પરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે
 દિવ્ય } તેમ ‘દિવ્ય’માં ‘વ’ પ્રસવ ‘સદસ’ પરથી
 બાબો નથી. બા દાખસો પુટ-નોટમાંના અંગ્રેજ દાખસાને અનુસારે
 બાબો છે. વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે નીચેનો દાખસો છે:—

દેવ મધે

દેવમધે

દેવમદે-માધે-માદે-માં

૫૦ ૧૩-૧૪

આર્ય પ્રજાનું મૂળ વસતિસ્થાન યોકન્ડમાં કહ્યું છે, તે એક મત છે એમ સમજવું. વસતિસ્થાન નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થયું નથી. ઇતિહાસ-કર્તા વિન્સન્ટ રિમય કહે છે તેમ એ વિષે ધણા મતો છે તે બધા સિદ્ધાન્તરૂપ હસાએ પહોંચ્યા નથી એ બાબતમાં મળતા છે. ‘પ્રાચીન હિંદુસ્તાન,’ ૫૦ ૨૬

૫૦ ૧૮

સ્લેવોનિક—સ્લાવ પ્રજાની બાપા. અંગ્રેજીમાં ‘સ્લેવ’ શબ્દ (=ગુલામ) એ પ્રજાના નામ પરથી આવ્યો છે. અંગ્રેજીમાં ઉચ્ચાર પહોળો માય છે; ‘સ્લેવોનિક’ નહિ, પણ ‘સ્લેવોનિક.’

૫૦ ૨૧

એ પ્રદેશનું નામ ‘ગુજરાત’ તરીકે સ્થાપિત થયું—
 ચાવડ સોજાના વખતમાં પડ્યું હતું (૫૦ ૨૦) તે દત્ત થયું.

ફારસીઅરબી શબ્દ—

આ શબ્દો તેનાં મૂળ રૂપમાં નહિ, પણ જેમ ગુજરાતીમાં ઉચ્ચારાય છે તેમ આપ્યા છે મૂળ રૂપ નીચે જેવું છે.

ફારસી શબ્દો

અજમાયેશ—આઝમાયિશ

ગુજરાન—ગુઝરાન

દસ્તાવેજ—દસ્તાવેઝ

દરિયો—દર્યા

ફઝળવીસ—ફઝલવસ

સરપાવ—સફા (અર્થ)

હજાર—હઝાર

અરબી શબ્દો

અકલ—અરબી બાપામાં એતો અર્થ ‘જાતે બાધવાનું દોરડું’ થાય છે છુદ્દિ પણ મનુષ્યને અકુલમાં રાખે છે.

આગેદૂબ—દુબકુ (—ગરાબર)

ફુનિયા—ફુન્યા (નીચલું, પરતોકથી નીચલું સ્થાન)

હવાન—હવવાન (—પ્રાણવાણ)

હેવાલ—અહેવાલ

શ્રીવિજયભદ્રમુનિ—

‘આનન્દકાન્થમહોદધિ,’ મૌખિક ૧લું, એમાં (૫ પાને) શ્રી વિજયભદ્રમુનિનું નામ ‘શ્રીમોતમરાસ’ના રચનાર તરીકે આપ્યું છે, પરંતુ એ ખરું નથી એ વાત મારા લક્ષમાં શ્રીવિજયધર્મસૂરિના સિધ્ધ શ્રી ઇન્દ્રધર્મે આશ્ચર્ય છે એ રાસાના રચનારનું ખરું નામ શ્રીવિનયપ્રજ્ઞ ઉપાધ્યાય (પ્રા વિનયપ્રજ્ઞ ઉચ્ચાય) છે સ્તનસાગર બા રત્ને, ૫ ૧૨૦ બુએ— જિસ વિનયપ્રજ્ઞ ઉપાધ્યાયે નિર્ધન બાઈ અપને બાઈકો સપતિએ વાસ્તે મત્રગંઠિત ગૌતમરાસ બનાવકે દિયા, તિસકે ગુણનેસે અપના બાઈ ફેર ધનવત બયા’

૫. ૫૨

સરખાં શબ્દરૂપની યાદી—

ઘાક:—એટલે પ્રથમા એ. વ.નું ૩૫, વલ્લભકમ્ દ્વિતીયા એ. વ.નું ૩૫, એમ 'સરખાં શબ્દરૂપ'નો અર્થ સમજવો.

૫. ૫૫

જૂતા-જરદ

જૂતા પરથી જરદ આવ્યું છે એમ સમજવું નહિ. બ્યુત્પત્તિ માટે

૫. ૨૧૬ જુઓ.

ચત્-તત્-એનો અર્થ ચઢત્-તઢત્ સમજવો. ચઢત્ પરથી 'જેમ' અને તઢત્ પરથી 'તેમ' બ્યુત્પત્તિ થવાં છે. ૫. ૨૬૧ જુઓ.

જવ—જ. જ જવ પરથી 'જ' બ્યુત્પત્તિ થયો છે. ૫. ૨૬૧, ૩૫૨ જુઓ.

૫. ૫૬

ચારણીથી જેમ શૂણ્—

'ચારણી' માટે સંસ્કૃતમાં એક શબ્દ તિત્તઠ છે, તે ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. એમાં બે સ્વર સંધિ થવા વિનાના સાથે આવ્યા છે.

૫. ૬૧

પાણિનિશિક્ષા—

પાણિનીયશિક્ષા. એ શિક્ષા પાણિનિના સમય પછી થયો વખત રહીને અન્ય વિદ્વાને રચી છે. ૫. ૬૨માં 'ભગવાન્ પાણિનિ 'શિક્ષા'માં વર્ણવે છે એમ કહ્યું છે, તેનું કારણ કે પાણિનીયશિક્ષા ભગવાન્ પાણિનિને નામે પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

૫૦ ૬૬

મૂલ ભાગનો—

'મૂલ ભાગ—એટલાનો' એમ સમજવું.

૫૦ ૬૮

ધાસ, અધોધ, અને વિધાર કહેવાય છે—

એટલે એ વર્ણો વિજનકંક (જેને ઉચ્ચારતાં કંઠની નળી પહોળા થાય છે તે), ધાસાનુપ્રદાન, ને અધોધ છે.

શ્વાસ અને નાદને અનુપ્રદાન કહે છે, કેમકે ધ્વનિની પાછળ (અનુ=પાછળ) એ થાય છે. રચાનો સાથે વાયુનો અભિધાત થવાથી ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ધ્વનિ ઉત્પન્ન થવા પછી નાદ કે ધોષ (રણકો) થાય તો વર્ણો નાદ કે ધોષ કહેવાય છે. એ ધ્વનિની પછી રણકો જેવો અવાજ ન થાય પણ માત્ર શ્વાસ થાય—સુસવાટ થાય તો વર્ણો અધોષ કે શ્વાસ કહેવાય. ■

નાદ, ધોષ, ને સવાર એ બાજી પ્રયત્નવાળા વર્ણો સવૃતકંઠ (જેને ઉચ્ચારતા કંઠની નળી સાંકડી થાય છે તે), નાદાનુપ્રદાન, ને ધોષવત્ કહેવાય છે.

૫ ૬૮

ઉચ્ચારરૂપતા—પાશ્ચાત્ય શિક્ષણશાસ્ત્રમાં ઉત્તમ વાચનના લક્ષણ આપ્યા છે તે બધાનો આમાં સમાવેશ થાય છે.

૫ ૭૨

અવિનાભાવી સમ્બધ—

‘અવિનાભાવ સમ્બધ’ એમ સમજવું એક રિના અન્ય રહી શકે નહિ એવો જાતિ ને વ્યક્તિ વચ્ચેનો સમ્બધ તે અવિનાભાવ સમ્બધ.

૫ ૧૦૬

વિશેષણોનો અન્વય—

સંસ્કૃતની પેઠે જૂની ગુજરાતીમાં વિભક્તિમાં પણ વિશેષણ વિશેષ્ય સાથે અન્વય પામતું ૫ ૪૧, ૪૪ જુઓ. કવિતાર્થા કવચિત્ નામ કે સર્વનામ પ્રાતિપદિક સ્વરૂપમાં રહે ■ અને વિભક્તિ વિશેષણને લાગે છે.

‘અધા ડેરી લાકડી, હુ દુબળીનું ધન’

દુનસી મુવાખ્યાન, જૃહં કાવ્યં ભા. રત્નો, ૫૦ ૫૭

‘મુજ અનાથને દયા કરી, રાખે દુજને હૃદયમાં ધરી

મુવાં, જૃં કાં, ભાં રત્નો, ૫ ૫૮

‘હુ નારદનું વચન નવ ફરે, હું કહું તે તારો પિતા કરે’

મુવાં, જૃ કા, ભાં રત્નો, ૫ ૬૨

‘અમે અનાથને સનાયજ કીધ, અમ ઘેર સ્વામી આબ્યા સિદ્ધ’

મુવાં, જૃં કાં, ભાં રત્નો, ૫ ૬૩

૫. ૧૧૦

અવ્યસ્ત થયતાં રૂપ ઓલિંગમાં છે—

જાઆવ, જાડ્યેસ, પેસનીકળ—એવાં સમસ્ત પદો પણ ઓલિંગમાં છે.

ફારસીઅરબી પ્રત્યય—ખાના, નામા, ને આના, તથા દાન પ્રત્યયો શુદ્ધ ફારસીઅરબી પ્રત્યયો છે. ગુજરાતીમાં તેને બદલે 'ખાનું,' 'નામું,' 'આણું,' ને 'દાની' વપરાય છે.

૫. ૧૧૫

નનન્દ

નનન્દ-નનન્દા પ્ર. એ. વ.

૫. ૧૧૬

મૂછ-અર્ધિ વર્ણુઅત્તય (સ્વરઅત્તય) યયો છે.

ચાલ-આમાં જાતિના બેઠથી અર્થ બહાવ છે; જેમકે, જાળ-સગ્નનો ચાલ; તમારી ચાલ સારી નથી.

૫. ૧૧૮

સાસુ—હિ.માં સાસુ ને પં.માં સસા અકારાન્ત છે.

૫. ૧૨૦

ખંગાળીમાં જ. વ.ના વાયકે સન્દો આખ્યા છે, તેમાં 'દિગ' ઉમેરો.

૫. ૧૨૧

માનાર્થક બહુવચન—

આવે સ્થળે ઓલિંગનું નામ જ. વ.માં નપું. રૂપમાં વપરાય છે; જેમકે,

માથ બહુ ઉતાવળા છે.

સામુથ ઘણાં દયાળુ છે.

૫. ૧૨૩

આકારાન્ત અંગ આદિ—

આ વ્યુત્પત્તિ બીજાના અભિપ્રાય પ્રમાણે છે. તેના મત પ્રમાણે આદિ પ્રાચીન હિ.માં પં., ધ., ને સ. ના એ. વ.નો પ્રત્યય છે,

બીજી રીતે બ્યુત્પત્તિ—અપ.માં ને જૂ. ગુ.માં ધ, ઝે. વ.નો પ્રત્યય હ છે તેમાંથી હ લોપાય છે અને અવશિષ્ટ જ અકારાન્તના અન્ય જ સાથે મળી જઈ જા થાય છે. અપ.ના ધ, જૂ. વ.ના હ પ્રત્યયમાંનો હ લોપાય છે અને અવશિષ્ટ જ અકારાન્તના અન્ય જ સાથે મળી જઈ જા થાય છે.

૫. ૧૨૯

‘બાલિવધ’—બાલવામાં, બાલતાં.

દે પ્રત્યય—બં.માં દિ. નો પ્રત્યય—

બીજસ રેને બંગાળીમાં બીજ વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે આપે છે. પરંતુ હાલ તો બંગાળીમાં બીજનો પ્રત્યય કે છે—બાલકકે; વામાકે દિ. ઝે. વ; બાલકદિગકે; વામાદિગકે દિ. જ. વ.

૫. ૧૩૪

એક રીતે ઠીક લાગે છે—

‘એક રીતે’ કહ્યું છે તે સઠારણ્ય છે. આદિ બ્યજન લોપાયાના દાખલા સાધારણ્ય નથી; પરંતુ તનમાંનું આદિ બ્યજન લોપી ‘ને’ની બ્યુત્પત્તિ અપાય છે. ‘તન’ એ સમાસના ઉત્તર પદ તરીકે પ્રયોજાય છે તેથી તે નો લોપ એવે સ્થળે વિકલ્પ થવાનો નિયમ (વહુતરો-જહુતરો હેમ.) પ્રવર્તે છે.

૫. ૧૫૩

એજ પ્રમાણે—

એનો સંજ્ઞ ‘હાલ મેં તને વાપો’ સાથે લેવાનો છે.

૫. ૧૬૦

પછીના પ્રયોગમાં મરાઠી ને ગુજરાતીનું સામ્ય—

તો દોન દિવસાચા ઉપાસીં જાહે—આ મરાઠી વાક્ય ‘તે જે દહાડાનો બૂપયો છે,’ ‘તે જે દિવસનો અપવાસી છે,’ આ વાક્યોને મળતું છે.

૫. ૧૬૫

મુદ-કેટલાક પદ્ધતિના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ રૂપ ગ્રામ્ય નથી, પરંતુ જૂના ઠવિઓએ પ્રયોજ્યું છે. હાલ એ પ્રાચીન, અપ્રયુક્ત રૂપ ગણાય છે.

૫: ૧૭૦

૩, વા-દિંદીમાં વહને બદલે વપરાતાં ગ્રામ્ય રૂપો.

૫-૫દિ-રૂઢા-ઝં. હોર્નલૃત 'Grammar of the Gaudian Languages'- 'ઝોડ બાષાઓનું વ્યાકરણ,' ૫. ૨૮૫ ભુઓ. એક ઉર્ધ્વ પંક્તિના કલા પ્રમાણે શુદ્ધ રૂપ એવી છે.

‘ઓદ્યું,’ ‘પેલું’ની વ્યુત્પત્તિ—

બે વ્યુત્પત્તિ આપી છે, તેમાં પહેલી કરતાં બીજી યુક્ત જણાય છે. દ્વયમાં પરિભાષણનો અર્થ છે તે ‘ઓલ્યા,’ ‘પેલા’માં નથી. પ્રથમ વ્યુત્પત્તિ અર્થની દૃષ્ટિથી યુક્ત નથી.

૫. ૧૭૧

હર, હર—

‘હર’—હારસી શબ્દ છે. એનો અર્થ ‘પ્રત્યેક’ થાય છે.

‘હર’—હારસીમાં એનો અર્થ ‘અંદર’ થાય છે, ‘પ્રત્યેક’ થતો નથી.

હરોજ—એનો અર્થ હારસીમાં ‘દિવસની દર્મિયાન’ થાય છે.

હરોજ=પ્રતિદિવસ

૫. ૧૮૦

સિતોર—એમાં સપ્તતિના છેલ્લા ત્રીજા વ્ યર્ષ દ્વનો વ્ યર્ષ ૮ થયો છે.

૫. ૧૮૧

સ્વપ્ન-સિમિણ—

એજ પ્રમાણે સિમિણ—સીસમ. બંનેમાં વ્નો વ્ યર્ષ વ્ને વ્ સમાન ગણાઈ વ્નો મ્ થયો છે. ૫. ૩૫૩ ભુઓ.

૫. ૧૮૨

ચુમ્મોતેર—

ચતુ.સપ્તતિ સં. ના ચઢહમુતર જેવા રૂપ પરથી એ રૂપ થયું જણાય છે. સ્વપ્નનું સિમિણ થતાં વ્નો વિકાર (વ્ યર્ષ) મ્ની પછી સ્વર આવ્યો છે, તેમ ‘સપ્તિમાંના વ્નો વ્ યર્ષ, પછી સ્વર આવી મુતર થયું જણાય છે. છેલ્લા ત્રીજા (તિમાંના ત્રીજા) વ્ યર્ષ દ્વનો વ્ યર્ષ ૮ થયો છે.

૫ ૧૮૪

દોહ, અલી, બિહાં—

આની વ્યુત્પત્તિ સંતોષકારક નથી દ્વિ+અર્થ, ત્રિ+અર્થ, ચતુર+અર્થ ઉપરથી પણ લાવી શકાય 'જે જોછા અર્થ' એવો દરેક સ્થળે અર્થ લઈ શકાય

૫ ૨૦૦

વૃદ્ધિ, ક્ષય—

સંસ્કૃત કારિકા નીચે પ્રમાણે છે —

વૃદ્ધિષ્યમયજીવિત્તમણ કમાસત્તારિવતિગગણમ્ ।

શયનજોઘાલચિદીપ્તયર્થ ધ્યાનુવળ તત્તર્કમ્કમાદુ ॥

૫ ૨૦૪

મારે તે જોઈએ છે—

'મારે'ને તૃતીયામા પણ લઈ શકાય તૃતીયાને મુખ્ય અર્થ કર્તા છે, માટે પ્રથમ દર્શને દરેકાઈને તૃતીયા ગોચર લાગે ને તેમ અર્થ લેવામાં વાધો નથી 'તેને તે જોઈએ છે,' એમાં 'તેને' ચતુર્થીમાં કર્તૃવાચક છે, તેને સાદસ્યે 'મારે'ને ચતુર્થીમાં ગણ્યું છે

૫ ૨૧૮

ભૂતકૃદન્તર્ગ્ધ લેખાણું ૩૫—

ડૉ. ભાગ્યરત્ન દેવચન્દ્રે આપેલા બવાર્થક પ્રત્યય ક્ષ-ગ્ન પરથી આ ૩૫ વ્યુત્પન્ન કરે છે પરંતુ ગેલા, કેલા, વગેરેમાં ગે, કે, વગેરે બૂ ક્રના ૩૫ પરથી વ્યુત્પન્ન થયા છે (ગત-ગમ-ગદ-ગદ-ગે), તેથી સ્વાર્થિક પ્રસવની વ્યુત્પત્તિ અર્થને વિશેષ અનુસરતી છે.

સાદા—

વૈદિક પ્રસવ જ્ઞાન-જ્ઞાન (જ્ઞાને બદલે) છે, તેનું પાત્રીમાં જ્ઞ થાય છે

૫ ૨૪૮-૫૦

પ્રના અર્થ—

પ્ર વિશેષવાચક પણ છે, જેમકે પ્રેમિણમર્નકા (જેનો સ્વામી પ્રવાસમાં દોષ એવી નાવિકા); પ્રવાસ

૫. ૨૫૧

વિના અર્થ—

અને અર્થ ઉલટાપણું છે; જેમકે, વિયોગ; વિસ્મરણ.

૫. ૨૫૩

કુ—

એનું સંસ્કૃતમાં જ ને ગુજરાતીમાં 'ક' થાય છે; જેમકે, કદમ; કધાન.

૫. ૨૮૪

તાત્પર્ય-૧. વ્યધિકરણપદ તાત્પર્ય, ૨. સમાનાધિકરણ તાત્પર્ય, અને ૩. સંખ્યાપૂર્વપદ તાત્પર્ય, એમ વિભાગ કરવાથી અનુક્રમે તાત્પર્ય, કર્મધારય, અને દ્વિગુ સમાસ એવા પ્રકારો આવી જશે.

૫. ૨૯૩

સરકાર-એ તાત્પર્યનો કર્મધારય પ્રકાર છે.

૫. ૨૯૯

શાહજાદા-શાહનો જાદા; પછી તત્પર્યા.

૫. ૩૦૦

તદ્વિત-એ પદની અવર્થતા કેટલાક વેદાકરણો નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે. 'તત્' એટલે લૌકિક અને વેદિક શબ્દો; જેમકે તેનું અનુ-શાસન કરવું એજ વ્યાકરણનો વિષય છે. એ શબ્દોજ પ્રકૃત હોવાથી તત્થી એનું પ્રદણ કરવું યુક્ત છે. એ શબ્દો માટે 'વિત' એટલે ઉપકારક, એની વ્યુત્પત્તિ માટે પ્રત્યયો આવશ્યક છે, માટે 'તદ્વિત' કહેવાય છે.

૫. ૩૨૧

વજ્રાનિ, રજાનિ-આમાં તિનો નિ થયો છે.

૫. ૩૩૧-૩૨

'હકમ'પરથી 'મોહકુમ'=હકમ કરાવણી; રેયત

'જહર'પરથી 'મજહર'=જેવાયણું

'જલમ'પરથી 'મંજલૂમ'=જુલમ કરાવણી

‘જકર’પરથી ‘ઝકિર’=કહેનાર

‘જકર’પરથી ‘ઝકિર’=જીતનાર

૫ ૩૩૮

ઉર્દુ-શબ્દ શબ્દ ‘ઉર્દુ’ છે. ૫ ૪૮૬ જુઓ.

૫ ૩૫૦

ઉપજન-અવરવા (ક્યા)-એ પણ એવો શબ્દ છે

૬ ૩૫૧

અપવાદ —

કોઈ-ગોદ. આમાં પણ જનો ન્ થાય છે ૫ ૩૫૨ જુઓ.

૫ ૩૫૩

‘પૂનો’ ‘વ’-‘પૂનો’ થોપ ‘બૂ’ થઈ, વ ને બુ સમાન ગણવાથી

વ થાય છે

૫ ૩૫૪

વર્ણવું નું મા.માં વચ્ચે છે.

૫ ૩૫૬

પાડા—

પાટક=અર્ધ ગામ-એ શબ્દ પરથી પણ ‘પાડો’, ‘વાડો’ (સહેરનો

કે ગામનો વિભાગ) વ્યુત્પન્ન કરી શકાય

મેઘપાટ પરથી ‘મેવાડ’

૬ ૩૫૭

વ્યજનોનો લોપ—

અનાદિ, અસમુક્ત ન્, ગ, આદિનો લોપ સમાસમાં વિકલ્પે

થાય છે ૩૫૬ પ્રચારમાં હોય તેને અનુસરતો નિયમ કરવો

દાખલા -સુસલ નું સુદલો-સુદલો (વકારશ્રુતિ)

આગમિત નું આગમિતો-આગમિતો

બલચ નું બલચો-બલચો

મહુતર નું મહુતરો-મહુતરો

મુદનું મુદલો-મુદલો

કદયિત્ આદિ પશુ ક, ગ, વગેરે લોપાય છે; જેમકે સ પુનઃ-
સ ડગ; સ ચ-સો જ; ચિહ્ન-ઇત્યં દેમ.-૮૧૧૧૭૭.

૫. ૩૫૬

અનાદિ 'ત્'નો લોપ—

ઝોરીઝા-ઝોરતો-આ શબ્દો આગુરતા પરથી ત્ લોપાઈ બ્યુત્પન્ન થયા છે.

૫. ૩૬૫

વર્ણવ્યત્યાસ કે વર્ણવ્યતય—

ઈર્ષા-અરિષ્ટા ('અ'નો ઉપજન પશુ છે.)

૫. ૩૭૭

વીનતી—

વિજ્ઞતિ પરથી 'વીનતી' રૂપ નિષ્પન્ન થયું છે. બ્યુત્પત્તિનુસાર આ જોડણી છે; પરંતુ 'વિનતિ' કે 'વિનંતિ' લખવાનો પ્રચાર પડ્યો છે.

૫. ૪૪૩-૪૪

શબ્દો છૂટા પાડવાના નિયમઃ—

વાચક અને લેખક વર્ગ-આવે રથળે શબ્દો છૂટા લખવાજ સરળ માર્ગ છે. 'વાચક અને લેખક' આ ૬-૬ સમાસના અર્થમાં છે અને દ્વન્દ્વાન્તે શ્રુતમાર્ગ વર્ગ પ્રત્યેકમમિસંખ્યતે-૬-૬ને અન્તે સંજ્ઞાતું પદ ૬-૬ના પ્રત્યેક અવયવ સાથે સંગ્રંધ પામે છે-એ નિયમને અનુસારે 'વર્ગ' પદનો સંગ્રંધ 'વાચક' અને 'લેખક' બંનેની સાથે છે; અર્થાત્, 'વાચકવર્ગ અને લેખકવર્ગ' એવો અર્થ છે.

૫. ૪૯૧

કાવ્યોમાં રસ, શુણ્, દોષ, અલંકાર, વગેરેની પરીક્ષા કેવી રીતે થઈ શકે તેનું દિગ્દર્શન 'શુજરાતશાળાપત્ર' પ્ર. ૫૨, અંક ૯, પૃ. ૩૨૧-૩૨૫માં 'કાવ્યસંપત્તિનું દિગ્દર્શન' નામના ૪થી 'શુજરાતી

કવચિત્ આદિ પશુ ક્, ગ્, વગેરે લોપાય છે; જેમકે ઇ પુનઃ-
ઇ ડગ; ઇ ચ-સો ઇ; ચિહ્ન-દ્વયં દેમ.-૮૧૧૧૭૭.

૫. ૩૫૨

અનાદિ 'ત્'નો લોપ—

ઔરીઆ-ઔરતો-આ શબ્દો જાનુરતા પરથી ત્ લોપાઈ ંયુત્પન્ન
થયા છે.

૫. ૩૬૫

વર્ણવ્યત્પાસ કે વર્ણવ્યત્પય—

ઈર્ષા-અર્થિયા ('અ'નો ઉપજન પશુ છે.)

૫. ૩૬૭

વીનતી—

વિજ્ઞાતિ પરથી 'વીનતી' રૂપ નિષ્પન્ન થયું છે. ંયુત્પત્તિસારે આ
જોડણી છે; પરંતુ 'વિનતિ' કે 'વિનંતિ' લખવાનો પ્રચાર પડ્યો છે.

૫. ૪૪૪-૪૪

શબ્દો છૂટા પાડવાના નિયમઃ—

વાચક અને લેખક વર્ગ-આવે રચણે શબ્દો છૂટા લખવાજ
સરળ માર્ગ છે. 'વાચક અને લેખક' આ ૬-૬ સમાસના અર્થમાં છે
અને દ્વન્દ્વાન્તે સૂત્રમાર્ગ વર્ગ પ્રત્યેકમમિતંજયતે-૬-૬ને અન્તે સંભળાતું પદ
૬-૬ના પ્રત્યેક અવગત સાથે સંબંધ પામે છે-એ નિયમને અનુસારે
'વર્ગ' પદનો સંબંધ 'વાચક' અને 'લેખક' બંનેની સાથે છે; અર્થાત્,
'વાચકવર્ગ અને લેખકવર્ગ' એવો અર્થ છે.

૫. ૪૬૧

કાબ્યોમાં રસ, ગુણ, દોષ, અલંકાર, વગેરેની પરીક્ષા કેવી રીતે
થઈ શકે તેનું દિગ્દર્શન 'ગુજરાતશાળાપત્ર' પુ. ૫૨, અંક ૯,
૫. ૩૨૧-૩૨૫માં 'કાવ્યસંપત્તિનું દિગ્દર્શન' નામના ૪થી 'ગુજરાતી

સાહિત્ય પરિષદે આ વચિલા મારા લેખમાં મેં કર્યું છે તે જિજ્ઞાસુએ
 લા જોવું એ આખો લેખ લેખન પુ ૪૬-૫૦ના અંકોમાં આપેલો
 'કાવ્ય અને સામ્રાજ્ય વિનિયોગ'માં કાવ્યને લગતો ભાગ એ વિષયના
 જરાસુને ઉપકારક થશે

વર્ણક્રમાનુસારી સૂચી

અ

- અ (અન) ૨૫૩
- અપ. (સં. હંદુઃ)—અ. સ. ઇસિત્, ઇસ્યત્, ઇસત્, અસિત્, અસ્યં ૧૬૬
- અકલિન કર્મ ૧૪૪
- અકર્તૃક
- સંસા અધુન ૨૦૩
- અકર્મક ક્રિયાપદ
 - કૃત્તે ને વ્યાપાર એક
 - આશ્રયર્થા ૨૦૦
 - ની યાદી ૨૦૦
- અકાર
 - સાન્તનાં સ્વર ૪૪૬-૪૭
- અકારાન્ત
 - નારીનતીના શબ્દ ૧૧૫-૧૬
 - અન્ય જા, ફ, ફ, જનો 'અ' ૧૧૫-૧૬
- અખો ૨૬
- અપોષ ૬૭-૮
- અક્ષરમેળ ૪૬૭
- અંત ૧૨૩
 - નામનું (દિ., મ., સિ., લ., બં, પં.મો) ૧૨૪-૨૫
- અચ્ચંધિ ૨૬૭-૭૭
- અધુદિવપનન ૨૧
- અતિ ૨૫૧
- અતિરાયોગિ ૪૮૬-૮૭
 - લક્ષણ ૪૮૪-૪૮૫
 - પરિ પ્રકાર ૪૮૫-૮૭
- અત્યન્તસંયોગ ૧૫૪

અભારે

- વ્યુત્પત્તિ ૨૫૬-૬૦
- જન વારે—અભારેનું સંક્ષિપ્ત ૨૫૬-૬૦
- મ. લક્ષ્ણ ૨૬૦
- અભવતનપૂર્ણભૂત ૨૩૩-૩૪
- અભવતનપૂર્ણવર્તમાન ૨૩૨-૩૪
- અધ: ૨૫૪
- અધમ પાઠક
 - છ ૧૮-૯
- અધિ ૨૫૧
- અધિકરણ
 - લક્ષણ ૧૪૮
 - આધાર પરંપરિત ૧૪૮
 - પ્રકાર ૧૪૮-૯
 - પ્રધાન (અભિવ્યાપક)
 - ઓણ (ઓપાસ્યેયિક, વૈષયિક)
 - સામીપિક
- અધ્યવસાન ૮૧
- અનભવતનપૂર્ણભૂત ૨૩૩-૩૪
- અનભવતનપૂર્ણવર્તમાન ૨૩૨-૩૪
- અનન્વય ૪૭૮-૭૯
- અનભિદિત કર્તા ૧૪૨
- અનભિદિત કર્મ ૧૪૫
- અનિશ્ચિત સર્વનામ ૧૭૫
 - 'કોઈ', 'કોઈ' વગેરે ૧૭૫
 - 'કોઈ', 'કોઈક', 'કોઈ', 'કોઈક' (દિ. ને પં. મો) ૧૭૫
 - અ.મં.કોણ પું., સ્ત્રી.; કાવ ન. ૧૭૫

-સયુક્ત

‘કાઈક’, ‘કાઈ એક’, ‘કઈક’ ૧૭૬

અનિશ્ચિત

-સામ્યાવાચક ૧૮૦

અનીષ્ટિત કર્મે ૧૪૩

અનુ ૨૫૦

અનુકરણ

-રાખ ૬

-દ્વિક્રિયા ૩૯૩-૬૪

અનુપરચ

દૂષિત સક્ષા ૧૫૩

અનુમાસ ૪૭૬

અનુભવ

-સક્ષણ, ભાવના કાર્યરૂપ ૪૬૫

અનુવાદ ૧૮૨

અનુવાદ ૧૮૨, ૩૮૬

અનુવાદ ને વિધિ ૧૮૨, ૩૮૬

-પૌર્વાપર્યનિયમ ૧૮૩

-અર્થ ને દેશી રચના ૧૮૩

અનુક્રમ (સ્લોકરૂપ) ૫૦૨

અનુસ્થાન

-અર્થ ૬૪

અનીચિત્વ

દોષ ૪૬૮

અન્તરૂ ૨૫૩

અન્તરગ કર્મે ૧૫૪

અન્ત રમ ૬૫

અન્યોન્ય ૧૭૮

અન્વિતભિધાનવાદી ૩-૮

અષ

-અર્થ ૨૫૦

અપભ્રંશ ૨૩, ૨૬, ૫૨, વગેરે

-વિભાગ ૨૬

નામરૂ, ઉપનામરૂ, માયક, દ્રાવિડ,

વગેરે ૨૬

-નામરૂ અપભ્રંશ સૌરસેનીની (ગુજરાતમાં) ૨૭

-માયક અપભ્રંશ સિંધની ૨૭

-નમુના ૩૧-૩૩

-નમુના પરથી મળતો ભાષ ૩૩-૩૪

-ને નૂત્રી ગુજરાતીના રૂપોની યાદી ૫૨-૫૫

-અમલ્ય દ્વિતીયા ૧૫૨

-સતિ સસમીની રચના સસ્તુત જેવી ૧૬૦

-માતૃભાષા જાણતા થઈ થયણ રૂપ ૩૩૬, ૩૪૪, ૩૮૨-૮૩

-દેશી ભાષાનું મૂળ ૩૩૬

-નામરૂ અપભ્રંશ ૩૩૭

-માયક અપભ્રંશ ૩૩૭

-ગુજરાતી ને હિંદીને એની સાથે સળધ ૩૮૧

-ભાસ લક્ષણ ૩૮૧-૮૨

૧ અનોખને બદલે ધાપ

૨ પું મ એ વ નો પ્રત્યય ઠ

૩ સ્વાર્થિક ક પ્રત્યયનો વિરોધ પ્રયોગ-લોપ

૪ નધુ એ વ ઠ (ગુ મા)

૫ સ્વાર્થિક જઠ-ઝઠનો પ્રયોગ (ગુ મા ઢ, ઠ)

૬. રાખેના વિકાર ગુન્સતી	અમસ્તુતમસંસા ૪૬૦
બાપાનાં રૂપેને મળતા	અભિ ૨૫૨
૭. પ્રત્યક્ષના વિકાર	અભિધાતૃત્તિ
-ત્વ-તા-ત્વગુ-પલુ;-ત્વ્ય-સ્વત-સ્વા	-મકાર
(ભૂ. ગુ.માં) ત્વના આદેશ થનો	ધોમ, રૂદિ, ધોમરૂદિ ૭૪
વિગ્લેષ થઈ રૂમ-રૂ	અભિનય ૪૬૪
આશાર્થના પ્રત્યક્ષ અપઞ્ચરામાંથી	-લક્ષણ
ર, વ, ય (ભૂ. ગુ.માં)	-મકાર-ક્રવિક, વાચિક, આદાર્ય,
-પ્રજાબાપાના મદેશમાં ૧૬૬, ૩મા	સાત્વિક
સૈકામાં લેપજ થઈ. ૩૮૩	અભિમન્યુ-આખ્યાન ૩૧૫-૧૧
અપરાજ	અભિહિત કર્તા ૧૪૨
-એચ-હૃપિત ૫૨	અભિહિત કર્મ ૧૪૫
અપલુપ્તિ ૪૬૨	-મથમામાં
અપાદાન	સંસ્કૃતમાં, અપઞ્ચરામાં, ને ભૂની
-લક્ષણ ૧૪૭	ગુન્સતીમાં ૧૫૨
-મકાર	અભિહિતાન્વયવાદી ૩૬૮
ચલ, અચલ ૧૪૭	અમા ૨૫૩
નિર્દિષ્ટવિષય, ઉપાત્તવિષય, અપે-	અમુક, અમુકક ૧૭૭
શિતક્રિય ૧૪૭-૪૮	અમે
-ભાખ્યારે આપેલો અર્થ ૧૫૭	-મા. જમ્મે સં. જમ્મે (વેદિક) ૫૨૫
અપિ	-અપઞ્ચરા જમ્મે ૧૧૫
-અર્થ ૨૫૨	અમે
અપુર	-મા. જમ્મે ૧૧૫
-દોષ ૪૬૮	અરણી
અપૂર્ણક્રિયાવાચક ૨૦૧, ૨૦૩	-રાખે ૨૮
અપ્રત્યક્ષ દ્વિતીયા	-તદ્વિત મત્સ્ય ૩૧૮, ૩૧૯
-સંસ્કૃત રચના, અપઞ્ચરા ને ભૂની	અર્થ
ગુન્સતીમાં રચના ૧૫૨	-લક્ષણ ૨૨૧
અપ્રસિદ્ધતા	-મકાર
-દોષ ૪૬૭	સ્વાર્થ, આશાર્થ, વગેરે ૨૨૧

-શાળનો સળધ ૨૨૮
 અર્ધપ્રાપ્તિ
 વિભાજ
 બીજ, બિંદુ, જાણી, મકરી,
 કાર્ય ૪૬૩
 અર્ધાન્તર્યાસ ૪૮૦-૮૧
 અર્ધપ્રાપ્તી
 -માથપી ને સોરસેનીના મરેયાની
 વચ્ચે બોલાતી ૩૩૭
 -જોનોના મધ્યાની બાજા ૩૮૩
 અર્ધવિરામ ૪૧૮
 અવધૂ ૨૫૩
 અલકાર
 -લક્ષણ તથા ગુણ ને અલકારનો
 ભેદ ૪૭૦
 -મકાર ૪૭૫-૭૬
 શબ્દાલકાર-અનુમાસ, યમક, વગેરે
 અર્ધાલકાર-ઉપમા, રૂપક, વગેરે
 મિત્રાલકાર સરુષ્ટિ, સાર
 અનુસમાસ ૧૬૦-૬૧
 અનુપમાલુ ૬૭ ૬૮
 અનુપવિરામ ૪૧૬ ૭
 અવ
 -અર્થ ૨૫૦
 અતરણચિહ્ન ૪૨૦ ૨૧
 અવયવશક્તિ ૭૪
 અવયવવિરૂપક ૪૮૧
 અવિકારક મત્યય ૨૭૮
 અવિકારી વિરોધલુ ૧૮૧
 અવિનાબાવ સળધ ૭૨, ૯૧

અવિવક્ષિતાર્થલ ૪૪૨

અવ્યય

-૫૨થી વિરોધલુ ૨૫૬

-મકાર ૨૫૮

અવ્યયસૂત્ર

-માદૃત્તમા વ (વિરોધથી દમ) ૨૧૬

-અપ્રમલ્લમા, જુ દિમા ૬ (મ
લોપાર્થ) ૨૧૬

-દિમા જીનિદ્દલોપાર્થ-લેલકાર ૨૧૬

-મ.મા કન, કવિતામા કની, કનિયા,
વગેરે ૨૧૬

રાગ-ગુણ-ક્રમ-ક્રમ

-નં. ગુ મા 'ઉ' ૨૧૬, 'ઉ'ની ૫ળી
'નહ' ૨૨૦

-ને 'કરીને' વગેરેમા લેપક ૨૧૬

-ઈ' ને 'ને' જૂઠા, વચ્ચે 'અ' ૨૧૦

'ઈ'ની ૫ળી નિર્ણયક 'અ' ૨૨૦

અ-વધીબાવ

-સમાસ ૨૬૫

'અયોકારોદિત્વી' ૫૧

અપ્લીલતા

-દોહ ૪૬૭

અસત્કાર્વવાહી ૧૪૩

અસ્તમ્ ૨૫૫

અદ્વિયા

-અવ યાજુ કે ભરમાર મગદા-

-અહા-આ-હા ૨૬૦

-નં. ગુ મા અહા ૨૧૦

અહ

આ

-અર્થ ૨૫૨

આ

-આપરથી ૧૬૯

-દિ.માં ૪૬ ૧૬૯

-અ.માં ૬, બદલ-બહ પરથી ૧૬૯

-અ.માં . ૫૪-શિ, ૫૬-૫૬-૫૬
પરથી ૧૬૯, ૧૭૦

-પં.માં ૬૬ ૧૬૯

-૬ માં ૫, ૫૬, ૬૬ ૧૭૦

આકાંક્ષા ૬૧, ૧૩૬, ૩૬૮-૬૯

આગ્રેષ ૪૬૧

આખ્યાન ૬૦

-ચાસ્કનું સફાલ્લુ (ભાવમધાન) ૬૨

-સફાલ્લુ ૨૪૮

આખ્યાતિથી વિભક્તિ ૧૩૯

આખ્યાયિકા ૪૬૫

આંકના કોઠાનો ક્રમ-અ. ને દિ.માં ૧૬૧

આજ્ઞાપ

-અર્થ વિધ્યર્થના એવા ૨૨૮

-૩૫, વર્તન કાળથી સદ્ભાવ જુદાં
૨૨૮

-૨૨૦ પુ. એ. ૧. બાહ્યનું મૂળ ૩૫
સિ. સિવાય બધી ધર્મ-આર્થ
ભાષામાં ૨૨૮

-વંવાળું ૩૫ માનિક, ચરોતરમાં
વિશેષ ૨૨૮

-માનાર્થક ૩૫ ૨૨૬, ૩૮૭

-દિ.માં કેટલે-કેટલો ૨૨૬

-માનાર્થક ૩૫ની વ્યુત્પત્તિ ૨૨૬
૩૮૭

-જૂ. અ.માં ૨૨૯

-૨૨૦ પુ. એ. વર્તન ૩૫ વર્તન-
ના ૩૫થી જુદું, માફતને મળતું ૩૮૧

-દિ. અ. પં. માં સરખું ૩૮૧

-૨૨૦ પુ. એ. વર્તન ૬, ૭, ૮
(અપ. ને જૂ. અ. માં) ૩૮૧
દાખલા ૩૮૭

આનન્દકાવ્યમદોદધિ

-મૌખિક ૧૬ ૩૦, ૩૫, ૫૦, ૫૧

-મૌખિક ૩૬ ૫૦, ૫૧

આન્તર (અન્તરંગ) સંધિ

-સફાલ્લુ ૨૭૭

-નિયમે ૨૭૭-૮૧

આપ

-આદરવાયક ૧૭૮

-વ્યુત્પત્તિ ૧૭૮

આપને

-૩૫આપના, વ્યુત્પત્તિ ૧૭૮

-અપ.માં 'પોતે'ના અર્થમાં ૧૭૮-૭૯

-અ.માં પ્રત્યક્ષ સર્વનામ તરીકે
૧૭૯

-દિ.માં 'પોતે' ને 'આત્મા'ના
અર્થમાં ૧૭૯

આભીર ૨૪

આત્મથી વૃત્તિ ૪૭૨

આરોપ, અધ્યવસાન ૮૧

આર્થ ટાળીએ

-મૂળનિવાસસ્થાન ને ફેલાવો ૩૩૪-૩૫

આર્થ દેશીભાષા

-દિ, પં, સિ, અ, મ, જ.

(૩૧) ૨૩

આર્યમન

વસનિરવાન ૧૩

આર્યો ૫૦૧-૦૨

મહાર ૫૦૨

આર્યાવર્ત ૧૫, ૩૭૪

અવિષ્

-અર્થ ૨૫૩

આસનમૂલ ૨૩૫

II

હતિ, હતિહ ૨૫૩

ઈરા-યુરોપીઅન

-મન ૧૫

-ભાષા ૧૪

-તેના વિભાગ

એશિઆનો ૧૧-૧૭

૧ દિગ્વિસ્તારની ભાષાઓ

-સમૂહ

પારી, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ

-દેશીભાષાઓ

(દિ, બ, ઈ, મ, યુ, સિ, પ)

-નિર્ધિષ્ટની ભાષા

૨ હાનની ભાષાઓ

મન્દ કે અવેસ્તા

-પ્રાચીન લેખોની ભાષા

-પેદેલી

-ફારસી

-અર્વાચીન ફારસી

યુરોપનો ૧૭, ૧૮

-ઇયુરોપિક

લો બર્મેન, દાણ બર્મેન, રકોનિ

નેવિઅન

-કેલ્ટિક

આર્મોરિકન

વેસા

આલિશ

ગેલિક

મૅક્સ

-ઇટલિક

લેટિન

દેશમાન્ય-ફ્રેન્ચ, સ્પેનિશ પોર્ટુગીઝ, વગેરે

-દેવેનિક

પ્રાચીન ગ્રીક

અર્વાચીન ગ્રીક

-સ્લેવોનિક

-સેલ્ટિક

ઇન્દ્ર ને યજની આખ્યાયિકા

-ઇન્દ્રયજુર્વેદ ૫૮

ઇન્દ્રવજ્જ ૫૦૨

ઈ

હિસાબ

-નારીખતિ ૧૧૪

-અપવાદ, નરીખતિ ને નાન્યતર

ખતિ ૧૧૪

ઈપ્સિત કર્મ ૧૪૩

ઉ

‘ઉ’ અન્તે દોષ તે સંખેદો

-નાન્યતરખતિ ૧૧૪

-અપવાદ, નરીખતિ ૧૧૪

ઉચ્ચારમેઠ

-માનિક ૪૬૧

ઉચ્ચારસ્પષ્ટતા ૯૮

ઉત્પત્તિ

-માખી ૫૨થી ૨૯

'ઉત્તરસમચરિત્ર' ૪૦૪

ઉત્પેક્ષા ૪૮૧-૮૨

ઉદ્

-અર્થ ૨૫૧

ઉદાસીન ૪૪૩

ઉદ્ગારવાચક ચિહ્ન ૪૧૪-૧૫

ઉદ્ગમિતિ ૫૦૨

ઉદેશ્ય ૩૬૬

ઉદેશ્યવર્તમાન ૨૩૫

ઉદેશ્યવર્ધક ૪૦૧

ઉદેશ્યમૂલ ૨૩૫

ઉદ્ ૨૭

-ટાડકમલની નવી પદ્ધતિને લીધે

જન્મ ખામી ૨૭

-છાવણીની ભાષા ૩૩૮

-હિંદ-આર્ય ભાષા, ફારસી સમ્રો

વિરોધ ૩૩૮

-જલ સાહિત્ય અંગેના લોકાના

આવ્યા પછી ૩૩૮

-માનિક બોલી ૩૩૬

ઉપોદ ૪૬૬

ઉપ

-અર્થ ૨૫૨

ઉપગમિતિ ૫૦૨

ઉ તિ ૫૦૩

ઉપનામિક ગતિ ૪૭૧

ઉપમા ૪૭૧-૭૭

-મકાર ૪૭૭

પૂર્ણોપમા

હૃતોપમા

ધર્મહુક્ત હૃતોપમા

ઉપમાન ૪૭૭

ઉપમિતસમાસ ૨૮૬

ઉપમેય ૪૭૬

ઉપમેયોપમા ૪૭૬

ઉપસર્ગ ૨૪૮

-અર્થલોક ૨૪૮

-યાત્રી (પાણિનિએ આપેલી) ૨૪૬

-આપાર, ત્રણ ૨૪૬

-અર્થ ૨૪૬-૫૨

ઉપસ્ય

-સંસા દુષિત ૧૫૩

ઉપાદાનવપુણ (અનુદસ્વાર્થ) ૭૬

ઉપાધિ ૭૩

-વિભાગ ૭૩

ઉપાધિપદ ૭૨-૩

ઉપેન્દ્રવળા ૫૦૨

ઉપવાન્વયી અધ્યય ૨૧૪

-મકાર ૨૬૪

સદ્ગામી

વિદ્યવાચક

વિદ્યાવાચક

સંકેતવાચક

અપેક્ષાપૂરકવાચકવાચક

સંકેતિક

૭૭

-અર્થ ૨૫૭ ૫

ઝ

ઝખાફર ૬૫

ઝક, છ

ઝ ને છ

-સ્વર ને વ્યંજન

બનેના તાલ ૬૪

ઝો

ઝો

-નિઘડવાચક, ભૂત ૩૫ 'છ' ૨૧૭

ઝો

-દહ પરીધી ૧૬૯

-દિં મા વહ ૧૬૯

દિં મા વહ રહ, બાહ, ગુર ૧૭૦

-બ મા ઘર, રતિ ૧૬૯

-બ મા મા, રતિ ૧૭૦

-પ મા જા ૧૬૯

ભૂ, શુ મા 'એક' ૧૭૨

ઝો ઝો

-ક્રસ્વ ૬૯

-પાલીમા ને દ્રાવિડમા ૬૮

લેટિન ને ગ્રીકમા ૬૯

પહોળા ઉચ્ચાર માનિક ૪૪૭

-ને માટે જુદા ચિહ્નની નિર્ણય

નથી ૪૪૭

દેખાડવું, 'એવાડવું' મા ઉચ્ચાર

ક્રસ્વ ૨૦૮

એકધારી ભાષા ૪૨૩

એકવચનમા પ્રયોગ ૧૨૨

-સજ્જાવાચક, બાવવાચક,

દ્રવ્યવાચક નામનો

-અપવાદ

એકશીષ દ્વંદ્વ કે એકશીષ ૨૮૪

એકશાન્ત (માધ્ય) રાખ

નરભક્તિના ૧૧૪-૧૫

છયુ ૧૯૭

-અપજ્ઞસ ભૂ, શુ એયડ-એમા

એમ ૨૬૧

-સ દ્વિત્વ

-અપ દ્વિત્વ વચ

-ભૂ, શુ ઇમ ઇ

છહ હો-દ ૧૭૭

-સ દ્વિત્વ

-શુ એક

એ

એકશાન્ત ૧૧૩

-નરભક્તિ

-અપવાદ, સમાસ

એભસ

-શુભ

સ્વરૂપ ને લક્ષણ ૪૬૮

એ

એકશીષ હકાર ૬૫

ક

કાલુ અપ ૧૯૬

-સ કીર્ણ

-ભૂ, શુ કિસડ, કિસિડ,

કિસ્યડ, કિસ્યૂ, કિસી

કયા ૪૯૫

કથિતપદત્વ

-દોષ ૪૬૭

-અનિત્ય ૪૬૭

-કેવે સ્થળે શુભ ૪૬૭

કમ

-અર્થ ૨૫૭

કમ્બુ

-કર્તા તરીકે ક્રિયાસૌકર્ય દર્શાવવા ૧૪૦

-લક્ષણ ૧૪૫

-કમ્બુ તરીકે અધિકારણની વિવક્ષા ૧૪૫

-વિવરણ, બર્તુદરિત ૧૪૫

પ્રકાર, ખાસ ને આશ્વન્તર ૧૪૬

કમ્બુકર્તારિ

-રચના ૧૪૦

કર્તા

-લક્ષણ (ક્રિયા વિષે સ્વતન્ત્ર તરીકે વિવક્ષિત, ક્રિયાનો આશ્રય) ૧૪૦

-પ્રકાર ૧૪૧-૪૨

સ્વતન્ત્ર

દેતુકર્તા

કર્મકર્તા

અભિદિતકર્તા

અનભિદિતકર્તા

કર્તૃકર્મજિ

-રચના ૧૪૧

કર્તૃવાચ્ય ૨૦૦

કર્મ

-લક્ષણ ૧૪૨

-પ્રકાર-૧૪૩-૪૫

ઈષ્ટિત, અનીષ્ટિત, ઉદાસીન

ઈષ્ટિત કર્મના પ્રકાર-નિર્ણય,

વિકાર્ય, પ્રાપ્ત ૧૪૩-૪૪

અનીષ્ટિત કર્મના પ્રકાર-ઉદાસીન

ને દ્વેષ ૧૪૪

મધાન, ગૌણ, અકથિત ૧૪૦, ૧૪૫

અભિદિત, અનભિદિત ૧૪૫

કર્મકર્તા ૧૪૧

કર્મલુંગની ૪૫

કર્મધારય ૨૮૭-૮૯

-લક્ષણ ૨૮૭

-પ્રકાર

ઉપમાનપૂર્વપદ ૨૮૮

ઉપમાનોત્તરપદ ૨૮૮

અવધારણપૂર્વપદ ૨૮૮

વિરોધણોત્તરપદ ૨૮૯

વિરોધણપૂર્વપદ ૨૮૯

ઉપમિતસમાસ ૨૮૯

વિરોધણસમાસ ૨૮૯

-અનિર્વાચન દાખલા ૨૮૧

કરપસૂત્ર ૫૨

કવિ

-કેના શુભચી ચવાવ? ૪૧૪

કાર્ત્ત્વ અપ.માં ૧૭૬

કાલ્યાણ (વાર્તિકપ્રકાર) ૫૭, ૫૮

કાદમ્બરી (બાલકૃત) ૪૬૨

કાદમ્બરી (બાલકૃત), ૨૬, ૩૦, ૪૧,

વમેદે

-ઉદાહરણ

- તૃતીયાના 'ઇ'નું ૧૩૧
- સાથે સાથે વનું ૧૩૨
- પચમીના, 'યકુ'કુ, 'ઝી'નું ૧૩૪
- અમલ્યય દ્વિતીયાનું ૧૫૨
- વ નુ 'સાથે'ના અર્થને થોડે ૧૫૫
- 'હાઈ'નું ૧૭૬
- અવ્યયકૃદ્દંત 'ઈ'નેના 'ઈ' ને 'ને' પ્રધાનુ ૨૧૯
- ભવિષ્યાગનુ ૨૨૬
- 'મઠિ'નું ૨૬૩
- (ભદ્ર, શુ 'માટણ')
- આજ્ઞાર્થ રહે પુ એ વ ફ, ઝ, ઘનું ૩૮૭

કાન્તિગુણ ૪૭૧

કાન્દકદેમખંધ ૨૬, ૩૮

- ઉદાહરણ
- મયમા વિભક્તિ ૧૨૮
- અમલ્યય દ્વિતીયા ૧૨૮, ૧૫૨
- તૃતીયાના 'ઇ' 'ઇ' ૧૩૧
- પચમી 'ઘૂ', 'ઘૂ' ૧૩૩
- પચીના 'સ', 'ઠ', 'વણ', 'ઓ', 'ક', 'ર', 'લા', 'ના', 'હો' ૧૩૬ ૩૭
- એવડા મલ્યય 'હર' ૧૩૭
- સપ્તમી 'ઈ', 'ઇ' ૧૩૮
- 'અસ્યુ', 'કિસી', 'કિસ્યુ', 'અસિઠ', 'નસિઠ', 'વસિઠ', 'તિસ્યુ', 'એસુ', 'નિસિ' વિસિ' ૧૯૬
- અવ્યયભૂત કૃદ્દંતનો પ્રયોગ ૨૨૦
- 'પાડેવા', 'કહેવા ૨૨૦

- વર્તન કાળના જૂનાં ૩૫ ૨૨૩
- માનાર્થક આજ્ઞાર્થ ૩૫ ૨૨૬
- 'અછિઠ', 'છઠ', 'અછિ' ૨૩૬
- કર્મેણિ ૩૫ ૨૪૨
- 'ભ' સાથે કર્મેણિ રચના ૨૪૩
- આજ્ઞાર્થ રહે પુ એ વ ફ ઝ ૩૮૭

કારક

- અર્થ (ક્રિયા સાથે જોડે અમલ્યય છે તે) ૧૩૬
- મકાર છ કર્તા, કર્મ, કરણ, સમદાન, અપાદાન, અધિકરણ ૧૪૦

કારકમીમાસા ૧૩૬

કારકવિભક્તિ ૧૩૯

કાર્યોવસ્થા ૪૦૩

-વિભાગ

આજ્ઞા, ચલ, માપ્યાશા, નિચલાસિ, ફલાગમ

કાળ

- લક્ષણ ૨૨૧
- વિભાગ ૨૨૧
- મહામાધ્યકારે આપેરો અર્થ ક્રિયાતમક ૨૩૨

કાવ્ય

- લક્ષણ ૪૬૧
- બિન્ન મતોનું તારતમ્ય-મલ્લ ને પલ્લ કાવ્યનુ શરીર, આત્મા રસ ૪૬૨
- અર્થયમ કૃતિ પ્રધાન, શબ્દયમ કૃતિ ગોષ્ઠ ૪૬૨

-સાદિલનું હતામ અંગ, પ્રસાદ

આવશ્યક ૪૧૩

-પ્રકાર ૪૭૫-૭૬

-અનિ ને ચિત્ર-રાખ્ધચિત્ર, અર્ધચિત્ર

-દૃશ્ય ને અન્ય

૩

-અર્થ ૨૫૩

કુલવક ૪૬૫

કુંડળીઓ ૫૦૧

કુમારપાલચરિત ૨૧૬

કુલક ૪૬૪

કુલસયાન ૪૮૭

ફાલ

-પ્રાથમિક પ્રત્યય ૨૧૩

-પ્રત્યયો

સંસ્કૃત

કર્તૃવાચક-જુ, જક, જન, જન્, જન

જ ૩૧૯-૨૧

ભાવનાચક-ઠિ, ઠજ, ઠ, ઠ, ઠા, ઠા

■ ૩૨૧-૨૩

કરણાર્થક-મન, ત્ર ૩૨૩

વિરોધજી બનાવનાર-

વર્ત્ત ૩૧૮-માન, જાત ૩૨૪

ભૂતકૃત્ત ત ૩૨૪

પરોક્ષભૂતકૃત્ત વલ્-વાન્ ૩૨૫

વિધર્થક-તન્વ, વ, જનોવ ૩૨૬

રૂપીયાર્થક-જ્ઞુ, જાતુ, વગેરે ૩૨૬

રગાદિ-ક, જર, વગેરે ૩૨૭-૮

તદ્ભવપ્રત્યયો

ભાવવાચક-અણ, આવ, આમણ,

આવટ, વગેરે ૩૨૮-૩૦

૧૮

કર્તૃવાચક-નાર, ઠાર ૩૩૦

વિરોધજી બનાવનાર-આડ, આગ,

ઉ, વગેરે ૩૩૦

અરુચી પ્રત્યય ૩૩૦-૩૪

કૃત્ત

-લક્ષણ ૨૧૩-૧૪

-પ્રકાર

મૂળ ને સાધિત ધાતુ પરથી ૨૧૪

-પ્રયોગ ૨૧૪-૧૫

કેશુ અપ.

-કેષટ (ન્દ. યુ.), કેયાં, કેપી ૧૬૭

કેમ ૨૧૧

-સં કથમ્

-અપ કિમ-કેમ-કિન્ત-કિન્ત-કેમ

-ન્દ. યુ. કેમ, કિ

કેષિક

-ભાવાઓ ૧૭

કેવળપ્રયોગી ૨૧૫

-પ્રકાર ૨૧૫

શોકવાચક, વગેરે

કેવો-વી-લું

-એ વડે જાતિ નહીં કરવાને

પ્રચાર ૧૦૬

કેક-હો-હ અપ.

-સ. કીટશ ૧૯૭

કેશિકી વૃત્તિ ૪૭૨

કાદી-કુદી

-હિ માં કોતી-કોદી ૧૯૫

કાણુ

-અપ. કલણ ૧૭૩

-માયીન રાજસ્થાનીમા 'કવલુ' 'કઉલુ' 'કડલુ' 'કૂલુ' 'કૂલુ ૧૭૩

-હિ.મા કૌન ૧૭૪

-પ.મા કૌન ૧૭૪

-મ.મા કદળ (કવિતામા) ૧૭૪

-ખ.મા કો ૧૯૪

-નં. ગુ.મા 'કડલુ' 'કૂલુ ૧૭૪

-અનિશ્ચિત સર્વનામ તરીકે ૧૭૫

કામધ વૃત્તિ ૪૭૧

કૌસ ૪૨૦

ક્યારે ૨૫૦

-અધુત્પત્તિ ૨૫૮

-કુત્ર કોરે- 'ક્યારે' નું સક્ષિપ્ત રૂપ ૨૫૦ ૧૦

-નં. ગુ. 'ક્યારે', 'કિયારે' ૨૧૦

-મ. ક્યાં ૨૧૦

ક્યા

કુત્ર કોરુ કે કરમાત્ર ક્યાં ક્યા-કા
ક્યા ૨૧૦

-નં. ગુ. 'કિહા', 'કિયે' ૨૧૦

કિયા ૧૬૭

લક્ષણ ૧૬૮

-વિભાગ—

સાધ્યરૂપ, સિદ્ધરૂપ ૧૬૭

-દીક્ષિતનું નિવરણ ૧૬૮-૯

કિયાપદ

-અકર્મક (ફળ ને વ્યાપાર એકજ આશ્રયમા) ૨૦૦

-સકર્મક (ફળ ને વ્યાપાર બિન્ન આશ્રયમા) ૨૦૦

કિયા (કે કિયાર્થ) પ્રધાનવાદી

-વૈયાકરણ ૮૩, ૩૮૬

કિયાવાચક

-નામ ૮૮

કિયાવિરોધજી અ-અથ ૨૫૮

-પ્રકાર

કાળવાચક ૨૫૮-૫૯

સ્વજવાચક ૨૫૦

રીતિવાચક ૨૫૦

હેતુવાચક. ૨૫

નિષેધવાચક ૨૫૦

પરિમાણવાચક ૨૫૦

કિયાવિરોધજી ને નામયોગી ૨૬૨

કિયાસૌખ્ય ૧૪૦

ન્દિષ્ટતા

-દોષ ૪૬૭

અ

ખાકાવ્ય ૪૮૪-૮૫

અ

મજબ ૪૬૦

મજુ ૪૬૭

મલ ૪૬૧, ૪૬૪

મીતિ ૫૦૨

ગુજરાત

-માયીન ગુજરાત ૨૦

-બિન્ન પ્રબન્ધો ૨૨

-નામ ક્યારે પદ્ય ને ક્યારે
સ્થાપિત થયુ ૨૦-૨૧

ગુજરાતી

દિંદીનુ ભૂત પ્રાન્તિક સ્વરૂપ ૨૧

-આત્મી સીમા ૨૧, ૨૨

-સાથે જ્યપુરી ને માગનીનો
સંબંધ ૨૨
-બોલનારની સંખ્યા ૨૩
-કયાં બોલાય છે ૧ ૨૩, ૩૪૦
-એમાં વિદેશીય શબ્દ--
ફારસી, અરબી, પોર્ટુગીઝ,
અંગ્રેજી ૨૮
-શૌરસેની માફત કે
અપભ્રંશમાંથી ફેરવેલી છે. ૨૯
-રાજસ્થાની બાષા સાથે નિઝતો
સંબંધ ૩૪૦
-હિંદી બાષાની બોલી ૩૪૦
-માનિત બોલીઓ ૩૪૦
-જૂની ગુજરાતી (માયીન
પામાત્ય રાજસ્થાની) ૩૪૦
-મારવાડી ને જેપુરી સાથે
સંબંધ ૩૪૧
-સ્વરોના ફેરફાર ૩૪૪-૫૧
-અસંયુક્ત વ્યંજનોના
ફેરફાર ૩૫૧-૫૭
-વ્યંજનોનો લોપ ૩૫૭-૬૦
-અન્ત.સ્થના ફેરફાર ૩૬૦-૬૧
-મહામાણેનો ફેરફાર ૩૬૧-૬૪
-અષ્ટમાણેનો મહામાણે ૩૬૪
-અનુસ્વારનો ઉમેરો ૩૬૪
-વર્ધવ્યત્યાસ ૩૬૫
-પરચુરુ ફેરફાર ૩૬૫
-સંયુક્ત વ્યંજનોના ફેરફાર ૩૬૫-૭૨
-નિર્ભજ સંયોગ ૩૭૨-૭૪
-અર્નાચીન વદ્યવન ૩૭૪

‘ગુજરાતી બાષાનો ઇતિહાસ’
-મજસાવકૃત ૪૯
ગુજ્જર ૨૦, ૨૪
ગુણ
-રસના ધર્મ ૪૬૮
-મકાર ૪૬૯
આધુર્ય, બોળસુ, પ્રસાદનાં
વ્યંજક ૪૬૯
ગર્મ, સમાસ, ને રમના
-ગુણ ને અલંકારનો ભેદ ૪૭૦
ગુણવાચક વિરોધણી ૧૮૦
ગુરુષા ૪૧૯-૨૦
ગુર્જરા ૧૯, ૨૦
ઘેર
-અર્થ ૨૫૧-૫૭
ગોદિલબિહારવલી ૪૬૫
ગૌરી રીતિ ૪૭૧
ગૌણ ૫૬
-વિભાગ ૯૨
ઉપસર્ગ, નિપાત ૯૨
‘ગૌતમરાસ’ ૩૫
ગ્રંથસૌંદર્ય ૧૬
મામ્યવા
-લોપ ૪૬૭
(ડૉ.)ગોઅર્સન ૧૭૦
ગ્રીક
-બાષા ૧૮
“
વર્ણ
-સં. ઘન; દ્વિ. ઘના; પં. ઘણા ૧૯૫

ધાર ૬૭, ૬૮

અ

અર્થો વિભક્તિ

-પ્રાકૃતમા એને સ્થને

પછી ૧૨૬, ૧૩૦

-‘ને’ મત્સ્ય (છૂં)ને

સાતમીનો મત્સ્ય લગાડ

વાળી), યુ, પ, રાજ મા ૧૩૦

-‘ને’, ‘ને’ સંસ્થાનીમા ૧૩૦

-‘ને’ માળવીમા ૧૩૦

-‘ને’ નયપુરી, મારવાડી,

મેવાડીમા ૧૩૦

અર્થ

સમદાન, તાદર્થ્ય, પ્રમાણ,

કર્તા ૧૫૬-૫૭

અર્થક ધાતુને યોગે ૧૫૬

પછીના (સબધના)

અર્થમા ૧૫૬

‘અન્દહાસ-આખ્યાન’ ૧૬૩, ૧૭૫

અપવાનિરાચોક્તિ ૪૮૭

અપૂ ૪ ૫

અશ્વલુક ૪૮૮-૯૬

આવડા ૨૦

ચિરમૂ

-અર્થ ૨૫૩

ચૂલિકપેસાચી ૨૬, ૩૭૮

ચુલસકૃતિ

-રોષ ૪૬૭

ચોપાઈ ૪૮૭-૮૮

છ

છન્દ ૪૩૫

-પ્રકાર વૃત્ત, ભતિ ૪ ૬

છપ્પો ૪૯૮

જ

-ચુલ્પત્તિ ૨૩૫-૩૬

-જુ મા ‘અઝ’,

‘અઝિ’, ‘અઝિ’, ‘ઝિ’,

‘ઝિ’, ‘ઝિ’, ‘અઝ’ ૨૩૫

ઞ

ઞદ્ધ

-સ ચાદ્ધ ૧૮૬

જ્ઞ યુ. ‘નિસક’, ‘નિ-

સિક’, ‘નિસ્યક’, ‘ન-

સિક’, ‘નિસિ’, ‘નિયુ’,

‘જેસા’ ૧૮૬

જ્ઞપ્તાય ૪૯

‘જ્ઞપ્તનિદેવણી’ ૫૧

જ્ઞપ્તુસ્ત ૧૬

જાટ ૨૪

જાતિ

-વસ્તુનો પ્રાણમદ્ધ કર્મ ૭૨, ૬૫ ૬૬

-સત્ય ભાગ ૭૩, ૯૮

-જાતિપક્ષ ૭૨

-જાતિવાચક નામ ૬૫, ૬૬

જાતિ

-નર, નારી, ને નાન્યનર ૧૦૦

-ત્રણે જાતિ જી ને મ.મા ૧૦૦

-નર, નારી સિ, પ, ને દ્વિ મા ૧૦૦

-જાતિને જાણાવ જ. ને ઉ મા ૧૦૦

-ચિરે સામાન્ય નિયમ ૧૦૦-૧૦૧,

૧૧૩

-અપવાદ ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫	૧	‘દાઘોદાઘઈ’, ખટોખટિ’ ‘દિસો-
-નિર્ણય પદાર્થને ગુણના આ-	૧	દિસિ,’ ‘વારોવાર’, માંદો-
રોપથી ભતિનો નિર્ણય ૧૦૧	૧	માંદઈ’ ૧૭૮
-અંગેલ ને કાનડીમાં નિયમ ૧૦૧	૧	-નમુના
-છંદનો મકાર ૪૨૬		છ. સ. ૧૩મા સૈકાના ૩૫
ભતિ અને ગુણ ૬૮		છ. સ. ૧૪મા સૈકાના
ભતિવિચાર ૬૯		૩૫, ૩૬-૩૮
ભમ (ભૂ. ગુ.) ૨૬૦		છ. સ. ૧૫મા સૈકાના
-સં. વાવનુ ૨૬૦		૩૮, ૩૯-૪૪, ૪૫
-અપ. જાડં, જામઈ, જામ ૨૬૦		છ. સ. ૧૬મા સૈકાના ૪૬, ૪૯
નિતર્ણ ૫૧		છ. સ. ૧૬મા સૈકાના ખતો
નિષ્ઠિ ૧૬		૪૭-૪૯
નૂની ગુજરાતી		છ. સ. ૧૬મા ને ૧૭મા સૈકાના ૪૭
-દાખલા		છ. સ. ૧૭મા સૈકાના ૫૦, ૫૧
પ્રથમા વિભક્તિના ૧૨૮		છ. સ. ૧૮મા સૈકાના ૫૧
અપ્રત્યય દ્વિતીયાના ૧૨૮		-અને હાલની ગુજરાતીમાં
સપ્રત્યય દ્વિતીયાના ૧૨૯		ભતિના ફેરફાર ને સંબંધિત્યના
તળડ, મડના ૧૨૯-૩૦		દાખલા ૫૬
‘નઈ’ના ૧૩૦		-માં સ્વરો સાથે લખનાનો
તૃતીયાના ૧૩૧-૩૨		પ્રચાર વિરોધ ૩૮૭
ચતુર્થીના ૧૩૨		-‘અઈ’, ‘અડ’, પાછગણી
પંચમીના ૧૩૨-૩૪		‘એ’, ‘એડ’, ‘ઈ’, ‘ઈ’ ૩૮૭
ષષ્ઠીના ૧૩૬-૩૭		-સપ્તમીના ‘ઈ’નો ‘એ’ ૩૮૭
સપ્તમીના ૧૩૮		-‘ઈ’, ‘ઈ’, નકામાનો પ્રચાર ૩૮૭
સતિસપ્તમીની રચના	૭	-પૂનો છૂ, યૂનો જ્ ૩૮૭-૮૮
સંસ્કૃત જેવી ૧૬૧		-મદમાં પું. મ. એ. વ. જો; પું. મ.
‘ઓલિડ’, ‘પઈલિડ’ ૧૭૦		બ. વ. લે ૧૭૧
‘ઈ’, ‘ન’, ‘ઝ’, ‘લ’, ‘જિલ્લ’,		-અપ માં પું. મ. એ. વ. જુ. લો,
‘નિદાઈ’, ૧૭૧		બ. વ. લે નપું; એ. વ. લે ૧૭૧
‘નેડ’, ‘તેડ’ ‘લે’, ‘તે’, ‘એડ’ ૧૭૨		-નદ ગુ.માં ‘જુ’, ‘ન’ ૧૭૧

‘જેઠ,’ ‘તેઠ’ (દકાર ‘ઐઠ’ને અનુ
સારે અપમા યાદુચ, તાદુચને
ખદ્યે), ‘જે,’ ‘તે’ ૧૭૨

-દિ, મ, પ, સિ મા જો ૧૭૧

જેમ

સ યથ અપ. જ્યે-ત્રિય ૨૬૧

-વ્યુત્પત્તિ-વદ્ય વદ-જેમ ૨૬૧

-ન્ન. શુ મા ‘નિમ’, ‘નિ’ ૨૬૧

જેઠ-જો-જ

-સ યાદુચ ૧૬૭

-અપ. જ્યે ૧૬૭

-ન્ન. શુ ‘જેવડ’ ૧૬૭

નૈ/નાસા ૩૦, ૩૧, ૪૯

જેઠીએ

-અપૂર્ણ ક્રિયાપદ ૨૦૩

-વ્યુત્પત્તિ ૨૦૪

-મરાઠીમાં વર્તિને ૨૦૪

જોડણી

-નિયમનુ ધીજ, ઉચ્ચારને આધારે

કે વ્યુત્પત્તિને આધારે ૪૪૫-૪૬

-નિયમો માટે લક્ષ્ય રાખવાની

બાબતો ૪૫૦

-ના નિયમો ૪૫૦-૪૬૧

ન્યારે

-વ્યુત્પત્તિ ૨૫

-યથ વારે ‘જે’ વારેનું સંક્ષિપ્ત રૂપ

૨૫૬-૬૦

ન્ન. ■ ‘નવાસ’, ‘નિવાસ’ ૨૬૦

-મ જેઠા ૨૬૦

ન્યા

-સ યથ, અપ. જ્યે ૨૬૦

-વ્યુત્પત્તિ વાચાપ-અર્થ

જાદા-ન્ન-ન્યા ૨૬૦

-ન્ન. શુ ‘નિદા’ ૨૬૦

જ

જન્દ ૧૬

જન્દ-અવેસ્તા ૧૬

જુલના ૫૦૦

ટ

(કા.) ટેસ્ટોટારિ ૨૨, ૧૩૦, ૧૩૩,

૧૩૫, ૧૧૩, ૧૭૦, ૧૭૭, ૧૬૪,

૨૦૪, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૨૪, ૨૩૧,

૨૧૩

ટપૂરોનિક ૧૭

-બાષાઓ ૧૭

ટો નર્મન-અમેલ, ડચ, ફ્લેમિશ

હાઇ નર્મન-નર્મન

ટકોનિ નેવિઅન-આલ્સ્ટેનિક, સ્વી

ડિશ, ડેનિશ, નોર્વીનિઅન

ટ્રેન્ચ ૮૩

ઢ

ઢાઢાન ૪૭૩

ત

તલુ

-સ તલુ ૧૬૬

-ન્ન. શુ ‘તિસિક’, ‘તિસક’,

‘તિસ્થક’, ‘તિસ્થુ’,

‘તસિક’, ‘તસ્થુ’ ૧૬૬

તપુકા

-અન્તોદાત ૫૮

-સમુદ્ધ ૨૮૪

-મંત્રા

દ્વિતીયાત્મક ૨૮૪

ત્રીતીયાત્મક ૨૮૪-૮૫

ચતુર્થાત્મક ૨૮૫

પંચમીત્મક ૨૮૫

છત્તીત્મક ૨૮૫-૮૬

સપ્તમીત્મક ૨૮૬

ઓક્ટો-અવધની ૨૮૬

ઉપધ ૨૮૬-૮૭

કર્મધારય ૨૮૭-૮૮

દ્વિત્વ ૨૮૮-૮૯

તત્સમ શબ્દ ૨૯

-મયજ્ઞ ૨૪

કારજ્ઞ ૨૪

-ના વિવિધ નિયમ ૧૦૬

-નિષ્ક્રિયા ને ક્રિયાના વિવિધ નિ-
યમ ૧૦૭-૦૮

-ના રોપની યાદી ૪૨૬-૩૫

-કારકીઅરની સંજ્ઞાની યાદી ૪૩૬-૪૧

અધિત દ્વિતીયિક અત્યય ૨૧૩

-સમુદ્ધ ૩૦૦

-વિભાજ

૧. અપવાયવાચક-

જ, હ, ઘ, વ, ઇ, ઈ ૩૦૦-૦૧

૨. સમુદ્ધવાચક-જા ૩૦૧

૩. તેનું અન્વયન કરે છે-એ

અર્થમાં-

જ, હ, જા ૩૦૨

૪ 'ત્યાં વ્યવૃત્ત' એ અર્થમાં-વ, ઈ, ઈ

ત, હ, હ, ઈ, ૩૦૨-૦૪

હક વિવિધ અર્થમાં ૩૦૩

મે બનના હક ૩૦૩

૫. 'તેનું આ' એ અર્થમાં-જ, ઈ, ઈ
વ ૩૦૪

૬. વિઘાટવાચક-મ, વ ૩૦૪

૭. 'તેને વિષે સાધુ' એ અર્થમાં-
વ, ઈ ૩૦૪

૮. 'તેથી દૂર નહિ' એ અર્થમાં-વ ૩૦૪

૯. આવવાચક-જા, જા, હમ, જા,
જ, ઈ ૩૦૫

૧૦. ઉત્તરવાચક-જા, જા, હમ, હમ,
હક ૩૦૫-૦૬

૧૧. સ્વામિત્વવાચક-મ, જા, હમ
જા, જા, જા ૩૦૬-૦૭

૧૨. અમૃતવૃત્તિ-હ ૩૦૭-૦૮

૧૩. હાન્યવૃત્તિ-જા, જા ૩૦૮

૧૪. 'તેને એ વાનું છે' એ અર્થમાં
હ ૩૦૮

૧૫. પ્રમાણવાચક-જા ૩૦૮

૧૬. 'તેની પેઠે'-જા ૩૦૮

૧૭. સ્વાધિક-જા, જા, જા, જા, જા
૩૦૮-૦૯

૧૮. 'તે વદન કરે છે' એ અર્થમાં
-જા, જા ૩૦૯

૧૯. 'તેને વિષે કરેલા મન' એ
અર્થમાં-જા, જા ૩૦૯

૨૦. 'તેણે કહેવું'-જા ૩૦૯

૨૧ 'તે જેનું મદત્ત છે'-જા,
હક ૩૦૯

૨૨ દ્વાર્ધક-ય ૩૦૯

૨૩ લઘુતાવાચક-ક, છ, ફક, ફલ, ફવ.

જા, જક, ર, તર ૩૧૦

ક મત્વયના અનેક અર્થે ૩૧૦

પરચુરુ મત્વયે ૩૧૦-૧૧

વિરોધજી બનાવનાર-ફવ, ફોવ ક

કોન, મરુ, વિરુ, વન અપિ ૩૧૧

અવ્યય બનાવનાર-ત્ત્વ, ઘ, જ, ઘા,

ધા, ઘા ૩૧૧-૧૨

પૂરક-ઈવ, જ, મ, તમ, જ ૩૧૨

સમૂહવાચક ય, ત્ય, ક, જરુ ૩૧૨

સ્વાર્ધિક ફક ૩૧૨

અવ્યયને-સ્વ, ઘ, છન ફન, ફમ,

વગેરે ૩૧૩

-તર્કિત તદ્ધિત મત્વય

૧ બાવવાચક-આઈ, આસ-સા,

પલુ, પલું, પ, મ, ઈ, આણુ-

ણું, પો, વટ, આટ, આટો

ઓટી ૩૧૩-૧૪

૨ મત્વર્ધક-મન્ત, વન્ત, માળો,

વાળો ૩૧૪

૩ લઘુતાવાચક-ક, ડ, લ, વ, ર,

ઉ, ટ, ઈ ૩૧૪-૧૬

બેવડા મત્વય

લઘુતાવાચક ને સ્વાર્ધિક મત્વય,

સંસ્કૃતમાં-ક, છ, ફક ફલ, ફવ

જક જડ, ર, તર ૩૧૬

અપ્રસંગમાં-

જ, જડ, ડડ, ટ, જ, ઘ, ફ ૩૧૬

મળતાનીમાં લઘુત્વવાચક

મત્વયે-સ્વાર્ધિક લઘુતાવાચક,

ને વિરક્તવાચક

૩૧૬

-ફારમાં તદ્ધિત મત્વય-

મા, ઈ, ઓ, ટી, આ, ઓન, મઠ,

વર, વાર, આ, ઈ, આના ૩૧૮

-અરની તદ્ધિત મત્વય

-ઈ ૩૧૮-૧૯

-તુર્મી-ચી ૩૧૮-૧૯

તદ્ભવ રાજ ૨૪

-માચીન તદ્ભવ ૨૪, ૩૮૩

-અર્ચીન તદ્ભવ ૨૫, ૩૮૩

-મમાણુ ૨૭

-અતિના નિવમ ૧૦૪

વમે

મા તુમે, તુમર ૧૫૫

તમે

-અમોને સાન્ધે ૧૧૫

તવર્મ ને સ

-જમ્મારની પરીધા ૧૭

તામ નુ સં ૨૧૦

-સ તાવરુ, અપ. કાઠ, જમર્દ,

જમ ૨૧૦

વાસ-તમાસ

-દિ.મા તેરા-તુમ્હા ૧૧૬

-બ મ તેરા-તોમાર-તોમાર ૧૧૬

વાર્ધિક ધાતુ ૨૦૭

-બનાવવાની રીત ૨૦૮

વાલ ૪૯૬

વિરમ

અઈ ૨૫૩

દુલ્હનીદાસ ૧૩૪

ઉં ૧૫

-અપ. સુદ ૧૯૫

વક્ર ૪૬૧

તૃતીયા નિબંધિ

-જન પરીથી 'એ', 'એ' ૧૩૦

મ.માં રં ૧૩૦

સર્વનામમાં 'એ' ૧૩૦

-સાથે બીજા શબ્દની

જગ ૧૩૦

ગુ.માં 'હરીને' ૧૩૧

મ.માં કરુન, કરુન ૧૩૧

બં.માં કરિ ૧૩૧

બં.માં તૃતીયાને બહારે કરુક,

કરુક, દ્વા ૧૩૧

દ-માં.તૃતીયાને બહારે 'દ્વાસ' ૧૩૧

-એવડા મત્યય 'હિ' -સર્વનામને,

જન-જ પરીથી ૧૩૧

-ના અર્થ-કર્તા ને કરણ ૧૫૪

રીતિવાચક ૧૫૫

વિકારિ-અંગવાચક ૧૫૫

અભ્યમાન ક્રિયાના કરણાર્થે ૧૫૫

દેવવાચક ૧૫૫

કૃતવાચક ૧૫૫

'સાથે'ના અર્થને યોગે ૧૫૫

પરિસ્થિતિના અર્થમાં ૧૫૫

તે

-મ.માં જો ૧૯૬

-દિ, પં, સિ.માં જો ૧૯૬

• જ • સ ૧૯૦

-અપ.માં જો ૧૭૦

-જ્ઞ. ગુ.માં 'સુ', 'તં' ૧૭૦-૭૧

'તેહ', 'તે' ૧૭૨

તેની

-અગિય ૩૫ ૧૯૩

-જ્ઞ. ગુ.માં ('વૈતાલપંચવિંશી,'

'પંચાખ્યાન'માં) ૧૯૩

-અન્નદાસ-આખ્યાન'માં ૧૯૩

તેમ ૨૬૧

-સં. જગ ૨૬૧

-અપ નિમ-તેમ ૨૬૧

-ન્યુત્પત્તિ તદ્દત-તદ-તેમ ૨૬૧

-જ્ઞ. ગુ. 'તિમ', 'તિ' ૨૬૧

તેડુ-હો-દ ૧૯૭

-સં. જગ ૧૯૭

-જ્ઞ. ગુ. 'તેતુ' ૧૯૭

-તેયાં ૧૯૭

તેાડક ૫૦૩

સારે ૨૫૬

-ન્યુત્પત્તિ ૨૫૬

-જગ જો-તે જો 'જું' સક્ષિત ૩૫

૨૫૬-૧૦

-જ્ઞ. ગુ. 'તવારઈ', 'તિવારઈ', ૨૬૦

-મ. તેજાં ૨૬૦

ત્યાં ૨૬૦

-ન્યુત્પત્તિ ૨૬૦

-જગ-તેતુ ૨૬૦

-તણાત-તજાં-તજાં-તાં-ત્યાં ૨૬૦

-જ્ઞ. ગુ. 'તિજાં' ૨૬૦

તિજા ૨૫ ૨૦

થ

થા

-અભ્યુત્પત્તિ ૨૩૬

-દિં મા સાદાધ્યાત્મક ૨૩૬

અ મા સુખ ક્રિયાપદ ૨૩૬

દ

દગી ૩, ૨૧, ૧૭૨

દશાયસ ૧૬

દરીઃ સર્વનામ ૧૬૭

-મત્પાપદાર્થવાચક 'દા', 'દો',

વેતુ' ૧૬૭

પરોક્ષપદાર્થવાચક-'તો' ૧૬૭

-સમીપના અર્થમા 'દો' ૧૬૭

-સમીપદરના અર્થમા 'દો' ૧૬૭

-દૂરના અર્થમા 'વેતુ' ૧૬૭

-વિગ્રહ-'દોસ્થો', 'વેતો' ૧૬૭

-એકવચનના ૩૫ બહુવચનના અર્થ

મા ૧૬૮

દિવા

-અર્થ ૨૫૩

દુસું-દુસું

અર્થ-૨૫૨

દુઃશાન્ત ૪૮૩ ૮૪

-સાધાર્યે ૪૮૩ ૮૪

-વૈધાર્યે ૪૮૪

દેવમુંદર ૨૬, ૩૬

દેશી નામમાલ ૨૫

દેશી ભાષા

-એમા અન્ય ભાષાના શબ્દો ૩૩૭

સમૂહના વ્યક્તિઓ કાઢી નાખી

ઉપર સાર કરતા શરૂ ૫૧૫

૩૩૬

-માતૃત શબ્દોનું સુખ્ય વ્યવન લેખી

પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ ધરાવે નિયમ

અ મા સ્વાર્થિક, દિં મા ધન્યે ભાગે,

પ મા એકાક્ષર કાયમ ૩૪૧

-દિં ના યે, ભો અ મા એ, ઓ

૩૪૨

-દિં મા દ, અ મા 'અ' ૩૪૨

-અ મા નપુ, દિં મા નથી ૩૪૨

-વર્તબ્ધના અર્થ બદલાવાથી 'ઉ'

કે 'દો'ના ૩૫ની જગ્યા ઉપર, બ

સિદ્ધ થઈ દેશી ભાષામા ૩૪૨

-અ, સિં, પ, દિં મા અક્ષર નથી

મ, ઈ, જ મા ઉ ૩૪૨

-અ ને મનભાષામા બિવિધભાગ

૩૪૨

-અ, સિં, પ મા વર્તબ્ધના ૩૫

અપ. ૫૨થી ૩૪૨

-અ મા અપ. જેવો બિવિધભાગ

૩૪૨

-અવ્યયજ્ઞાત દ્વનો બ લેખા,

'દ'ના ૩૫મા અ, સિં, પં

શબ્દમા ૩૪૨

-શુદ્ધ વિકાર ૩૮૩

-માતૃત કરતાં સુખ્ય વ્યવનોના

નિયત વિશેષ ૩૮૩

-અ, દિં, જ, મ મા એક વ્યવનોના

લેખ ને પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ ૩૮૩

સિં મા એક વ્યવનોના લેખ, પળ

પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ નહિ ૩૮૩
 -પં.માં જોડાસર કાયમ ૩૮૩
 -દાખલાનું દોષક ૩૮૪
 -પ્રત્યયોમાં વિકાર ૩૮૫
 -ચજ્ઞના વિકાર ૩૮૫
 -કાગ અને અર્પના વિકાર ૩૮૫-૮૬
 દેશ્ય (દેશ્ય) ૨૫
 -બાહ્ય પ્રદેશની બાધામાં દેશ્ય
 શબ્દો ૩૩૭
 દેશ્ય (નૂત્ય) ૪૬૪
 દોષક ૫૦૩
 દોષ-
 લક્ષણ, મુખ્ય અર્થનો, રસ કે ભાવનો
 અપાર્થ કરનાર ૪૬૬
 -માત્ર-
 નિત્ય, અનિત્ય, શબ્દદોષ, અર્થ-
 દોષ, રસદોષ ૪૬૭
 દોહરો-દોહરો ૪૬૮
 દ્રવ્યવાચક નામ ૬૭
 -જ્યાનો ને અનિશ્ચિતતાનો અર્થ ૬૭
 દ્રાક્ષાપાક ૪૭૩
 દુતવિસંજિત ૫૦૩
 દ્વંદ્વ સમાસ ૨૮૨
 -લક્ષણ ૨૮૨
 -પ્રકાર-ઉત્તરેતર ને સમાકાર
 ૨૮૨-૮૩
 -ક્રમ ૨૮૩
 -દેવતાદ્વંદ્વ ૨૮૩-૮૪
 -ઓશોષ દ્વંદ્વ ૨૮૪
 દ્વિગ સમાસ ૨૮૬-૯૦

કર્મકારકનો પેદા પ્રકાર ૨૮૬
 -સમાકારદ્વિગ ૨૮૬-૯૦
 દ્વિતીયા વિભક્તિ
 -પ્રત્યય 'ને' ૧૨૬
 -મ.માં જ (પ્રાચીન જાણી-જાણી)
 -નેપાળીમાં જાર
 -દ્વિ.માં જગ-જાગી; એની સાથે સંબંધ
 -પં.માં જુ ૧૨૬
 -છઠ્ઠીના પ્રત્યયને સાતમીનો પ્રત્યય
 લગાડવાથી જુ., પં., શા.,
 માં ૧૩૦
 -ના અર્થ-
 અનિશ્ચિત કર્મ ૧૫૧-૫૨
 પ્રધાન કર્મ ને ગૌણ કર્મ ૧૫૩
 અત્યંતસંયોગ ૧૫૪
 અત્યર્થકને યોગે ૧૫૪
 દ્વિરૂપિત શબ્દ
 -પૂર્ણપણાનો, ફરેકનો, વારંવાર થવા-
 નો, કે અતિશયનો અર્થ ૩૮૬-૬૪
 -જુદાં જુદાં પદોમાં મ.માં પણ
 ૩૮૬-૬૪
 -અનુસરણવાચક ૩૬૩
 -પર્યાયશબ્દથી દ્વિરૂપિત ૩૬૪
 દ્વેષ કર્મ ૧૪૩
 દ્વિતીયિક ખાતુ ૨૦૭
 ધ
 ધાતુ
 -બાધામાત્રમાં મૂળ ૬૨
 -અર્થ-કળ ને વ્યાપાર ૨૦૦
 -લક્ષણ ૨૦૪
 -સંખ્યા ૨૦૪

પાઠ્યાન્ય મત ૨૦૪ ૦૫

ચિત્રાન

માધ્યમી ટ્રેનીંગ, તાલુકા

૨૦૫ ૦૧

-વિદ્યાપ્રદેશ ૨૦૬

મૂળ ને સાધન ૨૦૬-૦૭

મિત્ર

-અર્થ ૨૫૪

મીરા ૪૬, ૭૫૦

'મુજાબ્બાન'

-વૃત્તચક્ર ૩૧૫

પાનિ

ભાષાનું મૂળ ૪

લક્ષણ ૧૧

રોડ ૭૦ ૭૧

ન

ન

-અર્થ ૨૫૫

નમ્રમ

-અર્થ ૨૫૫

નનુતપ્રકર ૨૬૦

નપી

-વ્યુત્પત્તિ ૨૩૫

નમસ

-અર્થ ૨૫૫

નરસિંહ મહેતા ૨૬, ૭૧

નર્મદ ૪૫૮, ૪૬૦

'નજમવત્તી' ૪૬

'નજાબ્બાન

-ભાષણ ૩૧

'નરનન ભાષાવિધ' ૪૬

નવસામ ૩૧, ૪૪

ન

અર્થ ૨૫૧

નાદ ૨૬

નાદક ૪૬૨

નાદક ૪૬૪

નાદ ૧૭ ૧૮

નાના

-અર્થ ૨૫૪

નામ

-વ્યુત્પત્તિ ૬૨

-ચારત્રું લક્ષણ સ્વરૂપના ૬૨

-લક્ષણ ને વ્યુત્પત્તિ ૬૪

-મીરા

સાધનાત્મક, બલિવાત્મક,

ભાવનાત્મક ૬૫

-નામનાત્મક ભાષાના ૬૨

નામનાત્મક ૨૧૧

-નામ પાથી ૨૧૨

-વિરોધક પાથી ૨૧૨

-અર્થ ૨૧૨

-સંસ્કૃત ભાષાના પાથી ૨૧૨

નામનો ને વિભક્તિ ૨૧૨

-દ્વિતીયાર્થક

-તૃતીયાર્થક

-ચતુર્થાર્થક

-પચ્ચાર્થક

-સપ્તાર્થક

} ૨૧૨

નામિત્રી વિભક્તિ ૨૩૬

નાયક ૪૬૨-૬૩

-મકાદ-ધીરિદાત, ધીરિદ્દત, ધીર-
સલિત, ધીરમશાન્ત ૪૬૨-૬૩

નાયિકા ૪૬૨

નાસ્તશિક્ષા ૬૧

નારાય ૫૦૪

નારિકેલપાક ૪૭૩

નિ

-અર્થ ૨૫૨

નિત્યસમાસ ૨૬૬

નિદર્શના ૪૮૭-૮૮

નિપાત

-નિર્વચન ૨૪૮

-પાઠપૂરક ૨૪૮

નિપાત અને ઉપસર્ગ ૨૪૮

નિષ્-નિર્

-અર્થ ૨૫૧

નિર્ધારણસપ્તમી ૧૯૦

નિર્વર્ત્ય કર્મ ૧૪૩

નિશ્ચિતસંખ્યાવાચક ૧૮૦

નૃત્ય ૪૬૪

ન્યૂ

-અર્થ ૨૫૪

૫

પંચમી વિભક્તિ

-મત્રય 'ધી'ની વ્યુત્પત્તિ ૧૩૨

-દ્વિ.માં સે (ભર્તુ ૩૫ સો) સં
સમન્ પરથી ૧૩૨

-સિ.માં સાં-સે, શ્રુ.માં 'શ્રુ'

'શે' એની સાથે સંબંધ ૧૩૨

-ભં.માં હરે-હોરે ૧૩૨

-અપ.માં હોન્ન ૧૩૨

-હંતુ, 'હંતુ', 'વક', 'યક', 'હંતી',
'હંતક', 'યક', 'હ', 'કી' -ભૂતા

મત્રયો ૧૩૩-૩૪

-દ્વિ.માં ભૂતા મત્રય-તે, તે, થી ૧૩૩

-પં.માં તે ૧૩૩

-ના અર્થ

અપાદાન ૧૫૭

હેતુવાચક, મર્યાદાવાચક,

કર્તા ને કરણતા અર્થમા ૧૫૮

અન્યાદિને યોગે ૧૫૮

'પંચાખ્યાન' ૧૯૩, ૧૯૫, ૨૨૦, ૨૯૩

પરિહાર (મતિહાર) ૨૧

પનંતલિ (ભાખ્યકાર) ૧૦૦, ૨૭૦

પતાકા ૪૬૨

પદ ૭૦, ૬૦

-ચાર-નામ, આખ્યાન, ઉપસર્ગ
નિપાત ૯૦

-વ્યયી (નામ ને આખ્યાન) ને
અવ્યયી (અવ્યય) ૬૪

-ને અર્થ વચ્ચે એકતાનો સંબંધ ૭૧

-વિન્યાસ

નિયમે, અપવાદ, સામાન્ય સુ-
ચના ૩૬૫-૬૭

-વિભાગ

ઔચિત્ય ૬૪

ચાસ્કે કરેલા ૨૪૮

માતિગાખ્યમા ૨૪૮

મધાનપદ-નામ ને આખ્યાત ૬૨

ત્રીજી પદ-ઉપસર્ગ, નિપાત ૬૨

પ્રાતામ ૨૫, ૩૮

‘પ્રાતામી’ ૧૩૫

પથ ૪૬૧, ૪૬૪

પરસ્પર ૧૭૮

પરસ્પરોપમા ૪૭૬

પરા

-અર્થ ૨૫૦

પરિ

-અર્થ ૨૫૨

પરિહર

-અર્થ ૧૮૫

પરિભાષાવાચક વિશેષણ ૧૮૮

-‘એક’, ‘બે’ ૧૬૫

-અપ્રમાણ-વસ્તુ-વસ્તુ-વસ્તુ-વસ્તુ,
વગેરે ૧૬૫

પરિસખ્યા ૪૮૨-૮૩

પરજવતિ ૪૭૧

પદ્ધતિ-

અર્થ ૨૫૪

પરિમિતિ

-પ્રાન્તિક ભાષાઓ-ગુરુલી, ગા-
ભાષા, કોનાલ, હિંદુસ્તાની ૩૩૮-
હિંદી (સંસ્કૃત સંપ્રદાયની બનેલી
હિંદુસ્તાની), ઉર્દૂ (ફારસી સંપ્રદાયની
પરિપૂર્ણ હિંદુસ્તાની) ૩૩૮

પાક

-રસાસ્વાદનો અત્યુત્તમ મકાર ૪૭૧,
૪૭૩ ૭૪

પાયાની રીતિ ૪૭૨

પાક

-ના ગુણ ૭ ૧૮-૬

પાકિની ૧૨, ૧૫, ૧૬, ૧૮, ૧૦૦,
૧૩૬, ૧૪૦, વગેરે

પાકિનીય શિક્ષા ૬૧

પાકિણીય ૫૦૬

પાકિણીય

-સમાસમાં ૨૬૧

પાલી

-સંસ્કૃતનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ૭૭

૩૫ ૩૩૧

-નોંધોની પવિત્ર ભાષા ૩૩૧, ૩૪૩

-૧ ઈશ્વર સંસ્કૃત સંપ્રદાય ૩૪૩

-માં વચ્ચેના વિચાર ૩૪૩

-માં અસંપૂર્ણ શિક્ષા ૩૩૧

-માં વિચાર ૩૩૬

પુનર

-અર્થ ૨૫૫

પુનરુત્થાપ

-દોષ ૪૬૭

પુનરુત્થાપ ૨૦૮

પુનરુત્થાપ

-અર્થ ૨૫૪

પુનર

-અર્થ ૨૫૪

પુનર

-પદો, બીજા, ત્રીજા

-ઉત્તમ, મધ્યમ, મધ્યમ ૨૧૩

-વાચક મત્તવ્ય (સંસ્કૃત) ૨૨૨, ૨૩૭

-વાચક સર્વનામ ૧૬૩-૧૭

પુનર

-બાણ ૧૭

પુષ્પિતામા ૫૦૫

પૂર્વવિભાગ ૪૧૪-૧૬

પૂર્વ ૨૪૮-૪૯

-ને જાણવેનાં બેઠ ૨૪૯

-સંસ્કૃત ૨૪૩-૪૪

-ફાલગી અને અરબી ૨૪૬-૫૮

-ફાલગી ને અરબી પૂર્વગાથી સમાપ્ત
૨૪૭-૫૮

પૂર્વ દિશી

-અર્થાત્ જોડી-અરબી ૩૩૮

પૂર્વ

-અર્થ ૨૫૪

પૂર્વદિશા સમાપ્ત ૨૯૬

'પરિણામ' ૪૩૩

પેદેશી ૧૬

પેશાબી ૨૬, ૩૩૬

પ્રાંત જોડાણી? સાં મોટી એ નામ

૫૪૧ ૨૬

-પ્રાંત જોડાણી નથી ૩૮૦

પોર્ટુગીઝ

-સંદેશ ૨૮

પ્ર

-અર્થ ૨૪૯-૫૦

પ્રકરણ ૪૬૨

પ્રકરી ૪૬૨

પ્રકાશનાયક વિશેષણ ૧૮૮

પ્રતિ

-અર્થ ૨૫૨

પ્રતિભા ૪૬૪

પ્રતિવિચિત્ર ૪૪૨-૪૪૫

પ્રતિષ્ઠા ૪૭૬-૮૦

પ્રવચન વિષય

-ગુણગાની ને માત્રાગાનાં 'મો'

-અપ.માં 'ડ' (પૂ.), 'ડ' (નપૂ.)

-જ્ઞ. ગુ.માં પ્રત્યય નથી; કે 'ડ',

'ડ' ૧૨૭-૨૮

-ના અર્થ

પ્રવર્તિતપદાર્થ (નામાર્થ, નિર્દેશાર્થ,

અભિદિન ક્રીડા કે અભિદિન કર્મ),

સંબોધનાર્થ ૧૫૦

-વિશેષનાયક ૧૫૧

-પરિમાણનાયક ૧૫૧

પ્રવચનાર્થપ્રધાનવાદી (નૈયાયિક) ૭૩

પ્રવચનાર્થવિશેષવાદી (નૈયાયિક)

૩૬૬

પ્રધાનપદ

-નામ, આખ્યાય ૬૨

પ્રજાન

-ભક્ષણ ૪૧૧

-પ્રકાર:-જલ, પાણી, મિશ્ર ૪૧૧

પ્રચલ

-આવચન્તર ને બાણ ૬૨, ૧૩, ૧૬

-આવચન્તરના વિભાગ-સ્વૃષ્ટ, ઉપ-

સ્વૃષ્ટ, સંસ્કૃત, વિસ્કૃત ૧૬

-બાણના વિભાગ-વિવાર, સંવાર,

શ્વાસ, નાદ, ધોષ, અધોષ, અપ-

માણ, મદામાણ, દેશાત, અનુદાન,

સ્વરિત ૬૭

પ્રયોગ

-વિવરણ, વ્યુત્પત્તિને આધારે ૨૩૭

કર્ત્તરિ ૨૩૭-૩૮

-કર્મણિ ૨૩૮ ૪૫

-કર્મણિ ૩૫

સામ્યમા મત્યથ ચ ૨૪૧

પ્રાકૃતમા દંભ, જગ્ન ૨૪૧

અપમા ૨૪૧

બ્દુ શુમા ૨૪૨

અર્વાચીન ગુજમા નથી ૨૪૨

-બીલું અર્વાચીન કર્મણિ ૩૫

આપ કે 'આ' માયયથી ૨૪૨

સાક્યાર્થ ૨૪૩

-કર્મણિ રચના-'બ' સાથે ૨૪૩

અપ બ્દુ શુ, દિ, મમા

૨૪૩, ૨૪૬-૭

દિમા બાવેમા પશુ

૨૪૩, ૨૪૬-૭

-કાઠ ને મયેભ ૨૪૩ ૪૫

કર્મણિમા કર્મ પ્રથમામા સમા
સર્વત્ર

બ્દુ શુમા કર્મ પ્રથમામા ૨૪૪

દિમા મગતી રચના ૨૪૪

સામ્યમા રચના ૨૪૪

મમા રચના ૨૪૪-૨૪૫

મ ને દિમા રચના સાચીય ને

સાચુકિત ૨૪૫

બાવે પ્રયોગ ૨૪૫

-પ્રયોગ, મ, દિ, ને બમા

૨૪૫ ૪૭

'યનું નથી, બન્યું નથી -

કર્મણિ ૨૪૭

-દિમા કર્ત્તરિ ૩૫ માને૩ (મોઘ
મેને ઘોઘ) અમુદ ૨૪૭

-સાધિત ધાતુના ૨૪૮

'પ્રયોગસમદ ૧૪૧

પ્રત્યાર્થનિદ ૪૧૪-૧૫

પ્રત્યાર્થ સર્વનામ

-'દેભુ', 'કુ' ૧૭૨

પ્રસાદ

-ગુણુ લક્ષણ ને ૨૪૩૫ ૪૧૫-૪૭

પ્રાકૃત ૨૩, ૨૫

-વિમાત્ર દેશપરત્વે મદારાપ્તી, સૌર
સેની, મામથી, પૈરામી, વૃષિકા
પૈરામી, અપત્રસ ૨૧, ૩૫-૮૦

-પા-રીથી વિશેષ અપત્રસ ૩૪૩ ૪૪

-આસ વિહાર ૩૭૪

-ત્રભુ ખાસ વિહાર ૩૮૦

સોાબાલા ૩૮૩

-નાટકમા અધમ પાત્રની ને સ્ત્રીઓ
ની બાલા ૩૮૩-સસ્તુતનું પાછીથી વધારે અશુદ્ધ
૧૫ ૩૩૧

સૌરસેની, મામથી, અર્ધમામથી ૩૩૦

-મા વર્ણ સસ્તુતના ભેવા, ક્રસ્ત ને
દીર્ઘ ■ ને જા ૩૩૬, ૩૪૩

'પ્રાકૃતપ્રકાશ' ૨૬૬

'પ્રાકૃતસર્વસ્વ' ૨૬, ૨૬૬-૧૭

માત્રીન પદ્ધિમ સભસ્વાની ૨૨

માતર

-અર્થ ૨૫૪

માનિપદિક ૯૪

મનિદાન્ય

-માં પદના ચાર વિભાગ ૨૪૮

માદિસમાસ ૨૯૦

માદર

-અર્થ ૨૫૫

માધ્ય કર્મ ૧૪૪

માસાનુમાસ ૪૩૬

'પ્રિમલાલ્પ' ૫૦

પ્રિમાનન્ ૨૬, ૩૦, ૪૬, ૧૦૫

પ્રિશ

-ધાતુ ૨૦૮

-રચના ૨૦૬

-પરથી પ્રિશ ૨૦૬

-દિ. ને મ.માં પાત્ર ૨૦૬-૧૦

-પાત્રીમાં ૨૧૦-૨૧

-ભૂતદંત્ય પરથી ૨૧૨-૧૩

પ્રવંચમ ૪૬૬

૬

ફારમી ૧૧

-અર્નાચીન ૧૧

-સાબે ૨૮

ફારસીઅરબી પ્રત્યયો

આબાદ, ખાના, નામા, આના, સ્તાન
(નાન્ય ભતિના); ઈ, બી, ચીરી,
દાન (નારીભતિના); અર, ગર,
આ, દાર, વાર, ચી, બાન (નાર-
ભતિના) ૧૧૦-૧૧

ફારસીઅરબી સંજ્ઞ

-દેશી બાપાએમાં તેનું મગાનું
ને કારણ ૨૭, ૨૮

ફારમી

-લક્ષિત પ્રત્યયો ૩૧૮

ફિરુમી ૧૬

બ

બમાત્ર

-માત્રથી પરથી ૨૬

બઈ

-અર્થ ૨૫૭

બર

-અર્થ ૨૫૭

બહિર

-અર્થ ૨૫૩

બહિરંગ કર્મ ૧૫૪

બદુરચન

-માનાર્થક ૧૨૧

-એકચરના અર્થમાં ૧૨૧

બદુમીદિ

-આણુદાત ૫૮

-સમસ ૨૬૨

-સંજ્ઞસ્વરૂપ ને લક્ષણ ૨૬૨

-મકાર

સમાનાધિકરણ ને

વ્યધિકરણ ૨૬૨

વદ્યુલ્પસંવિધાન ને

અનદ્યુલ્પસંવિધાન ૨૬૨-૬૩

-મા ગણના

પૂર્વપદ 'સ' દોષ્ય એવા ૨૬૩

સખ્યાવાચક પદોના ૨૬૩

કર્મેવ્યતિદ્વારવાચક ૨૬૬

-પ્રાદિ બદુમીદિ ૨૬૬

ભાષાના ૧૬૬

આર્યભટ્ટ ૪૩૪-૪૩૫

બાપા

-ચક્ર ૧

-દત્તનિ ને વિકાસ ૧

-અને અગ્નિની શોધ ૨

-મન્યવદ્વેતા (એકસ્વરી-કમનુસાર
રિત્તી) ૭, ૮

ચીની ભાષા ૮

સંપૂર્ણ સ્વર, અપૂર્ણ સ્વર ૯

-સમાસાત્મિકા (સંધેયાત્મિકા) ૯

દુર્ગા-આસ્ક-અપાનીત-દ્રવિઃ

(તામીલ, તેલુગુ, કાનડી, મલા

યલમ), સિંધવી ૧૦-૧૧

-મલયાત્મિકા

હિન્દુ-યુરોપીઅન ને સેમિટિક

૧૧-૧૨

-મન્યવદ્વેતા (વિભાગાત્મિકા)

અંગ્રેજ ને ફ્રેન્ચ ૧૩

-નિભાગ (એલિટાસિઝ ફિઝી)

આર્યન (હિન્દુ-યુરોપીઅન), સેમિ-

ટિક, યુરલ, ટંગરિઅન, દુર્ગા,

લેપિસ, રોમ્બોની, ઓગેલિઅન,

ગ્રંથસિઅન, દ્રાવિઃ (તામીલ,

તેલુગુ, મલાયલમ, કાનડી), કા-

રીઆ ને કામચાટકાની, અપા-

નીત, મલાયાની, કોકિઅન,

દક્ષિણ આફ્રિકાની, ચીની, હિન્દુ-

આર્યનાની, ટિબેટન, બાસ્ક, અમે-

રિકાના અસલ વતનીની ૧૫-૧૬

-મદાસંસ્કૃત (વૈદિક) ૩૭૫

-આર્યજનસમવર્તી ૩૭૫

-આર્યજનસા સમવર્તી ૩૭૫

-આર્યજનસા નિવર્તી ૩૭૫-૭૬

ભાષાદ્વિ ૪૨૫

ભાષાદ્વિ

નિવર્તી ૪૨૧-૨૫

ભાષાના ૧૩, ૭૧, ૭૩, ૧૦૨

બિનભાષા (શ્રીમાદ) ૨૦

બીમ ૨૬, ૩૧, ૩૮, ૪૪, ૧૦૨

બીજાભાષા ૨૨

બુનંતી-બુનંતીમયાલ ૫૦૪

બુનંતી

-બુનંતી કિષ્કપ્ત વરીકે ૨૨૧

-મકાર (અધવન, અનધવન) ૨૨૧

-લવાનુ ૩૫ (મ.મા) ૨૨૭

-દિ.મ. યુ. એનુ ૨૨૭

-વિષમિત ભૂતના ૨૨૭

દિ.મ. દેવદેવમૂળના ૨૨૭

-મિત્ર

અપૂર્ણભૂત-સ્વાર્થ

ને સંકેતાર્થ ૨૩૩

મધ્યમ પૂર્ણભૂત-સ્વાર્થ

ને સંકેતાર્થ ૨૩૩

દ્વિતીય પૂર્ણભૂત-સ્વાર્થ

ને સંકેતાર્થ ૨૩૩

અન્યભાષા-સ્વાર્થ

ને સંકેતાર્થ ૨૩૩

-૨૫ ઈર્ષ્ય (સામીક

કિષ્કપ્ત) ૨૩૬

ઈર્ષ્ય (અકર્મક્રમ) ૨૩૬

અપવાદ—કર્તરિ (સકર્મકના)

૨૩૬-૪૦

મ મા ખખુ કર્તરિ ૨૪૦

જૂતૃદંત

-ન્યુત્પન્નિ જટિજ જટિજો-વજ્યો ૨૧૮

-દ્વિ મા હ આગમ જટિજ રા, મા ૨૧૮

-કાઠીઆવાસીમા 'ભાગો' ૨૧૮

-ન્યુ શુ મા 'આવિડ,' 'જિડ' ૨૧૮

-સવાળું ૩૫ ૨૧૮

-ન્યુત્પન્નિ-સૌરસેની ૨૫૨થી ૨૧૮

બાસ પ્રદેશની બાવાબોમા ૨૧૮

-જલ પરીથી ૨૧૮

-કર્મજિ (સકર્મક ધાતુનું) ૨૦૬

-કર્તરિ (અકર્મક ધાતુનું) ૨૩૬

અપવાદ

કર્તરિ (સકર્મકનું) ૨૩૬

-જૂતાળને બહોલે દ્વિ, મ, બ,

શુ મા ૩૮૬

બોલ

-એમને મો એકો શુમાર ૨૨૪

કે ૪૬૬

બોલચમ્પૂ ૪૬૫

અ

મગધ ૨૬

મધ્યદેશ ૩૩૫

મધ્યમપદ્ધતી તત્પરુમ ૨૬૦

મનદર ૫૦૬

મન્દાકાન્તી ૧૦૪

મગધ ૪૭૬

મયૂર-વચકાદિ સમાસ ૨૮૮-૮૯

મરાઠી

-મદારાખૂ પરીથી ૨૬

મહિનાય ૪૭૩

મદાકાવ્ય ૪૬૪ ૬૫

મદામાખૂ ૧૭, ૧૮

મદારાખૂ ૨૬, ૩૭૮

મદારાખૂમા બેલાલી પ્રાકૃત ૩૭૬

મદાવિશમ ૪૧૮-૧૯

મદાસકૃત ૩૭૪

-ફેલાક ખાસ ૩૧૦ ૩૭૫

મદીરીય ૪૬૬

મદેન્દ્રપાલ ૨૧

મામથી ૨૬

-મગધર્મ (અર્વાચીન દક્ષિણ બિ

હારમાં) બેલાલી પ્રાકૃત બાવા

૩૩૭, ૩૭૮

-મા સને દા, રને લ ૩૮૦

માત્રા

-સક્ષણ ૧૦-૧૪

-પ્રમાણ ૪૬૭

માત્રાભેજ ૪૬૭

માત્રાસમક ૫૦૬

માધુર્ય

-ગુણ ૪૬૮

-સક્ષણ ૪૬૮

માત્રાવી ને ગુજરાતી ૨૨

માત્રા-અમાત્રા

-દ્વિ.મા ભેજ, જમાત ૧૧૬

-જા મા મોર, મામાર, મામ દો ૧૧૬

—અપ.માં મહારા, અમ્હારા ૧૯૭
 હોરોય ૨૬, ૨૯, ૨૯૧
 હાર્મ (નૃત્ય) ૪૬૪
 માલવીમાધવ ૪૬૨
 દિલ્લી ૫૦૪
 મેધા
 —અર્થ ૨૫૫
 મેઈટન ૪૭૩
 મેથ ૪૧૧
 મેથ કાગ ૨૩૧
 —મક્રિયા ૨૩૧
 —સંજ્ઞા ૨૩૧
 અર્થ ૫૧૫ ૨૩૧
 મ., દ્વિ.માં ૫૫ ૨૩૧
 —ને અર્થ, મૂળ ને સમ્પ્રદાય ધાતુના-
 રૂપાખ્યાન ૨૩૨-૩૩
 મ.માં સંજ્ઞા ૨૩૫
 દ્વિ.માં સંજ્ઞા ૨૩૫
 મિથ બલ ૩૩૫
 મીમાંસા (વાચ્યજ્ઞ) ૩૯૭
 —જાટ ૩૯૭
 મીરાંબાઈ ૨૬
 મુકાત ૪૬૪
 મુખ્યાર્થ (વાચ્યાર્થ) ૭૬
 મુખ્યવર્તમાન્ય ઓઝિઝમ્ ૨૨, ૨૯, ૩૬
 —માંથી દાખલા
 મયમા વિઝકિતના ૧૨૮
 અમલ્યય દ્વિતીયાના ૧૨૮
 સમલ્યય દ્વિતીયાના ૧૨૯
 ને' મલ્યયાતના ૧૨૯

તજડના ને તજના ૧૨૯-૧૩૦
 વૃત્તિયાના-‘ઉ’ના ૧૩૧
 ચતુર્થોના-‘નડ’, ‘નડ’, ‘૨૬ઉ’ના
 ૧૩૨
 પચમીના-‘વડ’, ‘વડ’, ‘૫૩૩’,
 ‘હુવડ’, ‘ઉ’ના ૧૩૩
 ષડીના-‘વણડ’, ‘મુડ’ના ૧૩૭
 સપ્તમીના-‘ધ’, ‘ઉ’ના ૧૩૮
 સત્તિસપ્તમીના ૧૩૮, ૧૧૧
 —‘હુ’, ‘મુ’, ‘નડ’, ‘વ’ના ૧૭૧
 —‘જેડ’, ‘તેડ’, ‘જે’, ‘તે’ના ૧૭૨
 —‘કડણ’, ‘કુન’ વગેરેના ૧૭૪
 —‘કિસડ’, ‘કિમુ’, ‘કિસિડ’, વગેરે-
 ના ૧૭૪-૭૫
 —‘કાંઈ’ ૧૭૬
 —‘અમુડ’ ૧૭૭
 —મળ ૧૭૬
 —‘બિ’, ‘બિ’, ‘બિદુ’, ‘બિદુધ’,
 ‘ત્રિદુ’, ‘ચડ’ ૧૮૮
 —‘પદિસડ’, ‘ત્રીનડ’, ‘ત્રિદુ’,
 ‘ચડિયડ’, ‘ચાચમડ’ ૧૯૪
 —‘જેતલડ’, ‘તેતલડ’, ‘જેવલડ’,
 ‘કેતલડ’, ‘જેવડ’, ‘તેવડ’,
 ‘જેવડડ’, ‘કેવડડ’, ૧૯૫
 —‘નિસિડ’, ‘વિસિડ’, ‘ધસિડ’,
 ‘ધસડ’, ‘કિસિડ’ ૧૯૬
 —સત્તિસપ્તમી-‘મેથ વરસલડ મેાડ
 નાલ્પઈ’, ‘શુરિ અર્થ કહતાઈ’ ૨૧૭
 —‘કસિડ’, ‘લિય’ ૨૨૦
 —‘કર્મજિ’ ૨૫ ૨૪૨

-આય'વાળું અર્વાચીન કર્મણ્ણિ ૩૫
(સક્રુ'ના અર્થમા) ૨૪૩

મૂળ ધાતુ ૨૦૧-૦૭

મૂર્ધા

-અર્થ ૬૧

મેકોરે ૪૭૩

મેધરાજ ૪૬

મેતિદામ ૫૦૩

ચ

યકારશ્રુતિ ૨૬૬

યતિ ૪૬૬

યદ્યપા ૬૫

યદ્યપારાજ ૭૩

યમક ૪૭૧

યાજ્ઞવલ્ક્યશિખા ૬૧

યાસ્ક ૬૦, ૬૨, ૬૩ ૨૪૮

-નામમાત્ર, ધાતુથી નિષ્પન્ન ૬૨

યુગ્મક ૪૬૪

યોઃ

-અવયવસંજ્ઞિત ૭૪

યોગરૂઢ ૭૪, ૭૫

યોગશાસ્ત્રની ડાયા ૧૩૩

(પચમી 'હૃતી')

યોગ્યતા ૬૧, ૧૩૬, ૩૬૮-૬

યોગિક ૭૪

ર

'રણમદ્દિહ' ૪૫

'રભાવલી ૪૬૨

રસ

-સમાજ ને સ્વરૂપ ૪૬૪ ૬૬

-ની સર્વજ્ઞા પ્રકાશવાદ નેવી
૪૬૪-૬૫

મકાર.—

મૃગાર, દાસ્ય, કરુણ, રીદ, વીર
ભયાનક, બીભત્સ, અદ્ભુત,

રાન્ત ૪૬૬

મૃગારના મકાર-સભોગ ને વિમ
લભ ૪૬૬

કરુણવિમલભ ને કરુણ રસ ૪૬૬

રસાભાસ ૪૭૫

રાજરોષ ૨૧

રાજસ્થાની

-માચીન પામ્યાત્ય રાજસ્થાની શુભ
રાત્રીનું મૂળ ૩૪૦

-માનિક ભોનીઓ-મેવાદી, માર
વારી માળવી, નેપુરી ૩૪૧

શપ્કરનો સિલાદેખ ૨૧

'સસમન્દિર ૩૧૫

રીતિ—

ભાષાસૌલીના ભિન્ન મકાર

-વેદર્થ, ગ્રામી, પાચાળી ૪૭૧

-ને રૂત્તિનો ભેદ ૪૭૨

રુદ્ધ ૨૧

રૂઢ

-શબ્દ ને અર્થ ૭૪

રૂઢિ

-સમુદાયસંજ્ઞિત ૭૪

રૂપ ૪૬૩

રૂપક (અવકાર) ૪૭૭-૭૮,

(નાટકરૂઢિ) ૪૬૨, ૪૬૪

રૂપાખ્યાન

- ઝોકાસન્ત નામનાં (પુ.) ૧૨૩
- ઘોકાસન્ત નામના (નપું) ૧૨૩
- ‘હું’ ને ‘તું’નાં ૧૬૪
- ‘આ’, ‘એ’નાં ૧૬૭
- ‘તે’નાં ૧૬૮
- ‘કાણ’, ‘કું’નાં ૧૭૩-૭૪
- ‘પોતે’નાં ૧૭૭
- ‘આપણે’નાં ૧૭૮
- વર્તમાનકાળનાં ૨૨૨
- અવિધ્યકાળનાં ૨૨૪, ૨૨૭
- અવતન ને અનવતન ભૂતકાળનાં ૨૨૭
- નિયમિત ભૂતકાળનાં ૨૨૭
- આકાર્ય, વિધ્યાર્યનાં ૨૨૮
- ભૂજ ને સાધિત ધાતુના કાળ ને અર્થ ૨૩૦-૩૧
- મિશ્ર કાળ ને અર્થનાં, ભૂજ ને સાધિત ધાતુના ૨૩૨-૩૩

રેન્ડોડનું વર્ણ વિષે મત ૬૯

રોમાન્સ

-આવા ૧૭

રેણા ૫૦૦

લ

લક્ષણલક્ષણ (નહિત્વાર્થ) ૭૮

લક્ષણ ૭૬

-આવરયક અંગ-સુખ્યાર્યબાધ, સુખ્યાર્યસંબંધ, પ્રયોજન ૭૬, ૭૭

-માં અન્વયબાધ ૭૭

પાઠ ૧૪ ૧૦૦

-પ્રકાર, શુદ્ધ અને ગોળી ૭૮

શુદ્ધના પ્રકાર ૭૮-૯

નહિત્વાર્થ-વિપરીતલક્ષણ

અનહિત્વાર્થ

નહિત્વાર્થલક્ષણ

ગોળી લક્ષણ ૮૦

સારોપા ને સાધ્યવસાના ૮૦

સારોપા લક્ષણ રૂપાનું ખીન ૮૨

સાધ્યવસાના લક્ષણ અતિસારોપા

ખિનું ખીન ૮૨

શુદ્ધ સારોપા ૮૨

લક્ષિતલક્ષણ ૮૨

ગોળી સાધ્યવસાના ૮૨

નિરૂપલક્ષણ-રૂપલક્ષણ ૮૩

લક્ષ્યધર ૨૫, ૨૬

લક્ષ્યાર્થ ૭૭

લગી

-કહે-કાને-કાગારી ૨૬૨

-નૂ. સુ લગપ ૨૬૨

-દિ કા-કાગિ-કાગિ ૨૬૨

-સિ. કાગે-કાગિ-૨૬૨

-અં કાગ-કાગિ ૨૬૨

લલિત ૫૦૩

લા

-અર્થ ૨૫૬

લાટ ૨૦

લાટાનુમાસ ૨૦

લાવણ્યસમયલિ ૪૬

લિંગ

-૧ ૬૯

લૌકિક, રાષ્ટ્રીય ૯૯

-વિદે ભાષ્યકારનું મત ૯૯-૧૦૦

-પાણિનિનો મત-વિગ્ર અનન્ત ૧૦૦

-જ્ઞાન-પ્રયોગથી કે કોણથી ૧૦૧

-ચિત્રમણિપદ્ય ૧૦૧

સિધિ

-નાગરી સિધિ (સંસ્કૃત સિધિ) ૩૪૧

-રત્નપુતાનામાં મહાભારતી સિધિને

નામે ૩૪૧

-ગુજરાતી સિધિ-૨૬૬ને મળતી ૩૪૧

લેટિન

-ભાષા ૧૭

લેટિન, ગ્રીકમાં 'એ', 'ઓ' ને સંસ્કૃતમાં

'અ' ૧૬, ૭૦

બ

વચન

-સંક્ષેપ ૧૧૭

-સેદ-એવચન ને બદલવચન ૧૧૭

-મત્સ્ય બ. વનો 'ઓ' પ્રાકૃત

પુ, શ્રી અનન્ત નામમાં, 'આ'

નપું મા ૧૧૭

ચામાવલ્લા, ધરા, ખેતરા ૧૨૦

-હિં મા બને વચન સમાન કે બ

વ 'શિવ', 'સુ', 'જ્ઞ' વગેરેથી ૧૧૯

-બ વના અન્ય મત્સ્યો દિ

માં ૬, જો, ૫, જાં ૧૧૯-૨૦

મમાં સ્વર દીર્ઘ થઈ જા, ૫

મત્સ્યગી ને અન્ય રીતે ૧૨૦

હત્તમાં ૬ મત્સ્યથી કે મજ,

માટેથી, નિર્ણય પદાર્થના નામને

મળથી ૧૨૦

બ મા ઘટ કે તથી કે મન, હમ્મ,

રિગ, નિર્ણય પદાર્થનાં નામને

ગુલ-જા-જિ ૧૨૦

૫ મા સરખા રૂપ કે વ કે જાથી ૧૨૦

સિંમાં ઝનું ઈ, ફનું ફ, ને અન્ય

રીને ૧૨૦

-બ વ. માનાર્થ એ વના

અર્થમાં ૧૨૧

વચનવિચાર ૧૧૭

વચનો પ્રદેશ ૩૩૫

વચસિ ૧૪૧, ૧૪૯, ૨૬૬

વર્ણ

-હત્પતિ ૬૧-૨

-ભાષાશાસ્ત્રીઓ પાશ્ચાત્યનું મત ૧૦

-નધર ૭૦, ૭૧

વર્ણવિચાર ૬૧

વચસત્ત્વ ૪૯૨

વર્તમાનનામ

-ના મત્સ્ય ૨૨૨

સર્વનામના રૂપ ૨૨૨

અપ૦ના મત્સ્ય ને રૂપ ૨૨૨

બ. ગુ.ના રૂપ ૨૨૩

'વસઈ', 'પરિ', 'ઈમિ', 'ઝિ', 'મહઈ',

'વસિ', 'પામીને', 'શાણઈ', 'ઘવઈ',

'જરડ', 'કસ' ૨૨૩

-અપ૦, બ. ગુ. દાસની ગુ.ના

રૂપ ૨૨૪

-રૂપોની વ્યુત્પત્તિ દિલી રૂપો ૨૨૪

-મિત્ર

અપૂર્ન ને પૂર્ણ-સ્વાર્થ, સંકેતાર્થ

૨૩૨

प्रथम पूर्ण ने द्वितीय पूर्ण-

स्वार्थ, संकेतार्थ २३२

धम्मवाक्य-स्वार्थ, संकेतार्थ २३२

-नो अर्थ आचार्य ने विध्वंसना

नेवे ३८६

म.भां विध्वंस ने भूतकाल

नेवे ३८६

प्रत्ययोद्धि. ने शु., अप० परधी ३८६

इति शु. म. वनी गुरुत्थनि

२२४, ३८६

वर्तमान इदन्त २१४

-अधी ने अव्ययी २१६

-हि. ने म.भां २१६

-गुरुत्थनि २१६

-देशी भाषाभाषां इषो २१६

-क्रियातिपत्यर्थ २१६

-प्राप्तमां पक्ष २१६

-व्ययी इष म. शु.भां पक्ष भूत-

कालना अर्थभां २१७

-अव्ययी इष म. शु.भां पक्ष

क्रियातिपत्यर्थभां २१७

-म. शु.भां 'इदन्त', 'आवन्त',

'अवन्त', २१७

-नृ इष क्रियापद तरीके भूतकालभां

शु.भां २२२, २२७, वर्तमान-

कालभां म.भां २२२

वसन्तविषका ५०४

वस्तु ४६२

-आधिसारिक ४६२

-प्रासंगिक-पताका, माहरी ४६२

-प्रधान, उत्पाद्य, मिश्र ४६२

वाक्य

-आकांक्षा, योग्यता, संनिधि आ-
वस्था ६१

-प्रकार

साहु ४००

निरपेक्ष के स्वतन्त्र ४००

सापेक्ष ४००

प्रधान वाक्य ने मौल्य वाक्य

-वस्तु ४०४

मौल्य वाक्यना प्रकार ४०४-०५

नामवाक्य ४०४

विशेषणवाक्य ४०४-०५

क्रियाविशेषणवाक्य ४०५

मिश्र वाक्य ४०५

संयुक्त वाक्य ४०५

मिश्र ने संयुक्त वाक्यना के

४०५-०६

संयुक्त वाक्यना बार

संज्ञा-इति ४०६-०७

'वाक्यपदीय' ७५, १६६

वाक्यपृथक्करण १०

-नो हेतु न्यायनी इष्टिमे, ने व्या-

कल्पनी इष्टिमे १०

-नो नञुना ४००, ४०१, ४०३

४२०-४१३

वाक्यार्थ

-वैवाक्यसूचये ६३

-न्यायनये ६३

-इत्यर्थ मतनु तालन्य ६३

-स्वरूप ३९७

भीमासकमत ३९७-८

પ્રમાણરમણ ૩૬૮

નિર્ધાર ૩૬૮

વૈધાકરણમત ૩૬૯

-પદાર્થોના પરસ્પર સંસર્ગ ૩૬૯

વાચ્યાર્થ ૭૪

-એના નિધાનક ૭૫ ૭૬

સાદસ્ય ૭૫

વિરામ ૭૫

પ્રયોજન ૭૫

લિંગ ૭૬

પ્રકરણ ૭૬

વાચ્યસનેથી સહિત ૧૪

વાણી

દિવ્ય ૩

-અભ્યાસ ૩

-રૂપ ૩ ૬૦

-મહાર ૬૨

પરા

મધ્યમા

વૈજરી

પર્યન્તી

પરા ને પર્યન્તી યોગિજમ્બ ૬૨

મધ્યમા દ્વયરૂપ મધ્ય મહેસામા

રહેલી ૬૨

વૈજરી મુખમા રહેલી ૬૨

વાચનચરિત્ર ૧૭૫

વાર્ધ્યાયણિ ૧૯૯

વિ

-અર્થ ૨૫૧

વિકારક પ્રયય ૨૭૮

વિકારી વિરોધણ ૧૮૧

વિઘર્ષ કર્મ ૧૪૪

વિમદરેખા (લઘુરેખા) ૪૧૯

વિનયણુક ૫૨

વિનયમદ્રમુનિ (વિનયમળા) ૩૫ ૫૦૮

વિલાપર ૪૭૨, ૪૭૩

વિધાનાય ૪૭૨

વિધેય ૧૮૨, ૧૮૫ ૩૯૯

-ક્રિયાપદ ને ક્રિયાપૂર્ણ ૪૦૨

વિધેયવર્ધક ૪૦૧

વિધેયાવિમર્શ ૧૮૩

વિધ્યર્થ

-અર્થ આપ્તાર્થ એવા ૨૨૮

-૩૫ સામાન્ય કૃદન્તથી ૨૨૮

વિનોક્તિ ૪૮૯

વિપરીતલક્ષણા (જઠાસ્વાયા) ૭૦

વિભક્તિ ૬૦

-લક્ષણ ૧૨૧

વિભાગ ૧૨૨

નામિકી ૧૨૨

આખ્યાતિકી ૧૨૨

-ની સખ્યા (સાત) ૧૨૨

-મત્સ્યો ગુ., દ્વિ. મ.મા ૧૨૨

-અનેક મત્સ્યો ૧૨૫

-(ષષ્ઠી) અન્ય તરીકે માહૃતમા ને

યાતીમા ૧૨૫

નામત્સ્યો સર્વનામના અવરોધ ૧૨૬

સેજસેજ (માહૃતમા ને અપ

જાસમા) ૧૨૬

સં, અપ, ન્દ, યુના પ્રયયો

૧૨૬ ૨૭

-अनर्थता १३६

-कारसविभक्ति ने विशेषणविभक्ति १३६

-विशेषण ने विभक्ति १८४

-नामसमुदाय ने विभक्ति १८४-८५
दि. ने म.भां १८५

विभाव

-सङ्गण, रसना कालसुत्र ४६५

-मकार ४६५

आत्रेयनविभाव, षड्विधनविभाव ४६५

विभक्तप्रत्यय ४५, ४६, ४८, २२६

विभक्तिसिद्ध

-प्रयोगार्थ भूत ४१४

-मकार ४१४

-साम ४१४

विशेषाभास ४८६

विशद शैली ४२३

विशेषण

-अन्वय १०६

विभक्तिर्भा पक्ष अन्वय न्द. सु-
भां ४१, ४४

-सङ्गण १८०

-मकार १८०

-स्वरूप प्रमाणे मकार १८१

-प्रकारानुं वृत्त १८२

-संस्कृत वैयाकरणाना विभाज १८५
व्यापर्वत, विधिय, सेतुवर्ण

-नुवनात्मक ३५ १८५-८७

-ग्र.भां के श्रेणी रचना १८७

-विशेषणस्य सर्वनाम १८७

विशेषणविभक्ति १३६

विशेषणसुभास २८६

विशेष्य १८०

विषय ४८८

विसर्ग

-अर्थ ६४

विसर्गसंधि २७५-७७

वृत्त ४६६

वृत्ति (व्यापार)

-अभिधा, सङ्गण, व्यंगना ७४

-सुभास, ईदन्त, लङ्गितान्त २८१

-काल्यभां द्विज्य शोभा आलुनार
४७०-७१

वृथा

-अर्थ २५५

वेद

-मन्त्र, ब्राह्मण, उपनिषद् ५७

-मुख्य अंग ५७

वेदाङ्ग-शिक्षा, ४१५, व्याकरण, निरुक्त,
छन्द, न्यायविषय ५७

वेदाङ्ग-पुराण, न्याय, भीमांसा,
धर्मशास्त्र ५७

वेदविषय द्वन्द्व २६३

'वेदाङ्गपञ्चविंशति' ४७, ११३, २२३-२४,
२२६

-'छि' 'छि', 'अ' २३६

-'नम', 'ताम' २६०

-संज्ञि ३८७

वेदाङ्गीक ५८४

वेदार्थी रीति ४७१

વૈદેશીય શૈલી ૪૨૪

વ્યક્તિ

-અસત્ય બામ ૭૩

વ્યવહાર

-અર્થ ૮૨

વ્યવસ્થા

-વક્તૃત્વ ૬૩

મકાર ૬૫

યર્ગીય

અન્ત રૂપ

બાહ્યરૂપ

સંયુક્ત

વ્યવસ્થાસંધિ ૨૭૧-૭૫

વ્યવસ્થા (ધ્વનિ) ૮૨

સંયુક્તભૂત ધ્વનિ ૮૨

અભિધાનભૂત ધ્વનિ ૮૨

વ્યવસ્થા ૪૮૦

વ્યવસ્થાની ભાવ (સંચારી ભાવ)

સ્વરૂપ

થોડા વખત રહેનારા ભાવ સ્થાયિ

ભાવરૂપ સમુદ્રમા મોલ્લ જેવા

૪૬૫

-નિર્વેદ, વ્યવસ્થા, ગામ, વગેરે ૪૬૫

વ્યાકરણ

-વેદનું પ્રધાનત્વ અમ ૫૭

અધ્યયનના મરોજન પદ-૫૮

સ્વરગાન ૫૮

ભાષણ ૫૮

ગાંધાર્યુક્તિ ૫૮

શબ્દ બાધાનું રૂપ સમયે જ્ઞાન,

શબ્દ રૂપનો વર્ગ, અને તે વિશે

અસદેહ ૫૮

-ભાષાશુદ્ધિ જ્ઞાન આપી બોલનારને

નિયમમા રાખનાર ૫૮

-સર્વ વિદ્યાની વિદ્યા ૫૮

વ્યાકરણ ને ન્યાયશાસ્ત્ર ૬૦

વ્યાકરણરૂપિ ૪૮૮

વ્યાપાર ૧૮૭

વ્યાવર્તક વિશેષણ ૧૮૫

વ્યાસશિક્ષા ૬૧

વ્યુત્પત્તિ

-‘ઓ’, ‘ઈ’, ‘ઉ’ પ્રત્યયોની ૧૦૫

-‘ચિ’, ‘પણુ ની-ત્વ-વ્વ વો; જ્વન-મા

ત્વળ અપ વળ ૧૦૬

-‘પ્રતી’-‘ઓ’ની-મત્ વત્ ૧૦૬

-‘અણુ ની-મન ૧૦૬

-‘આમણુ ની-ભાવ-આમન+મન ૧૦૬

-અ વ ના ‘ઓ’ પ્રત્યયની ૧૧૭

-એ વ ના ‘ઓ’ પ્રત્યયની ૧૧૭

-નપુ જ વ ‘આ ની ૧૧૬

-નપુ એ વ ‘ઉ ની ૧૧૬

-આકાશાન્ત અગની ૧૨૭

-મધમા વિભક્તિની ૧૨૭-૨૮

-‘ને’ પ્રત્યયની (ડો બીમ્સ ‘લગી’-

માથી, ડો બાદારકર ત્વળ પરથી,

ડો ટેસિટોરિ’કન્દઈ પરથી-મતો

ની તુલના) ૧૨૬-૩૦

-‘એ’ પ્રત્યયની-દન પરથી ૧૩૦

-‘હું’ બેવડા પ્રત્યયની-દન પરથી

૧૩૧

-પ્રથમીથીની-ત્વિન્-ત્વે પરથી

સ્વિત્ત પરથી, કુન્દઈ પરથી (ડો ટેસિ

ટોરિ)-મનોનું વારણ ૧૩૨-૩૪
 -ધી-દિ. કાની ૧૩૪
 -આર ('મારા', 'અમારા' વગેરેમાં)-
 ની કાર ૫૨થી ૧૩૫
 ડોરી-રો ગુ.ને દિ.માં કાર્ય ૫૨થી
 ૧૩૫
 દેરા, દેરામાં દર, દેર ૫૨થી ૧૩૫
 માસાદી રોનાની, કર ૫૨થી ૧૩૫
 મ. વા-વો-વે, ત્વરૂ ૫૨થી ૧૩૫
 સિં જો-જો, વરૂ ૫૨થી ૧૩૫
 પં. દા, દે, લી, દમ ૫૨થી ૧૩૫
 અપ.ના દુ, દુઘ, જો, સં. સ્વ ૫૨થી
 ૧૩૫
 અપ. ભગ્ન સં. ભગ ૫૨થી ૧૩૫
 ડો.ટોસિટોરી ભગ્ન ૫૨થી ૧૩૫
 મતોની પરીક્ષા ૧૩૫
 -'હુ,' 'તું'ની ૧૧૫
 -'અમે,' 'તમે,' 'અમે' 'તમે'ની
 ૧૧૫
 -'મે,' 'તે'ની ૧૧૬
 -'તુ,' 'તું'ની અપ મળે,
 મળે ૧૧૬
 -'મારા,' 'અમારા,' 'તારા,' 'ત-
 મારા'ની ('મ'વગેરેને કાર) ૧૧૬
 -'એ,' 'આ'ની ૧૧૬
 -'જે' 'તે'ની ૧૧૬-૩૦
 -'જો,' 'જે'ની ૧૦૦-૩૧
 -'જાણ'ની ૧૦૩
 -'શું'ની ૧૦૪
 -'કંઈ,' 'કાંઈ'ની ૧૦૪-૩૫
 -'કોઈ'ની ૧૦૫

-'સહુ,' 'સઘણ,' 'બધું,' 'બીજું,'
 'ત્રીજું,' 'કેટલું,' 'પોતે'ની ૧૦૭
 -'આપ,' 'આપણ,' 'આપોઆપ'
 ની ૧૦૮
 -સંખ્યાવાચક વિશેષણની અને
 વિશેષણરૂપ સર્વનામની ૧૮૮-૯૩
 -સંખ્યાંસવાચક, સંખ્યાપૂરક, સં-
 વાચકની ૧૯૩-૯૫
 -'ભોઈએ'-'વાહિદેની ૨૦૪
 -'શ્રેષ્ઠ' 'આવ,' 'આડ'ની ૨૧૦-૧૧
 -વર્તમાન હૂદ્તની ૨૧૫
 -ભૂત હૂદ્તની-લગણરૂપની ૨૧૮-૧૯
 -અવ્યયહૂદ્તની ૨૧૯
 -અવિધ્ય હૂદ્તની ૨૨૦-૨૧
 -સામાન્ય હૂદ્તની ૨૨૦
 -વર્તમાન કાળનાં રૂપની ૨૨૨
 -'કરીએ'ની-ડો. ટોસિટોરિને મતે
 ભવિષ્ય-ભવિષ્ય ૨૨૪
 -અવિધ્ય કાળની-સ્વની ૨૨૫
 -માનાર્થક આસાર્થ રૂપની ૨૨૬
 -'છ,' 'હોવું,' 'ધા'ની ૨૩૫-૩૧
 -'જ્યારે,' 'ત્યારે,' 'ક્યારે,' 'આત્યારે'-
 ની ૨૩૬-૧૦
 -'જ્યાં,' 'ત્યાં,' 'ક્યાં,' 'અદિયાં'-
 ની ૨૬૦
 -'જેમ,' 'તેમ,' 'કેમ,' 'એમ'ની
 ૨૬૧
 -પરચુરણ ક્રિયાવિશેષણની ૨૬૧-૬૨
 -પરચુરણ નામયોગીની ૨૬૨-૬૩
 -પરચુરણ લગણવચીની ૨૬૪-૬૫

-‘આઈ,’ ‘આસ,’ ‘પાણુ,’ ‘મ’ની
૩૧૩

-‘પો,’ ‘વટ,’ ‘આટ,’ ‘જાળો,’
‘જાળો’ની ૩૧૪

-‘એવડુ,’ ‘કેવડુ,’ ‘એરેની’ ૩૧૬

-‘આપણા’ની ૩૧૭

-‘આમણુ’ ‘એરેની’ ૩૨૬

માનાર્યક આશ્ચર્યની ૩૮૭

મનભાષા ૨૩, ૩૮૩

મનભાષા ૪૫, ૪૬

III

શક્તિ

-અભિધાતૃતિ ૭૧

શક્તિસાર્ય ૬૧

શનૈ

-અર્થ ૨૫૫

શબ્દ

ધ્વનિમય ૩

-વર્ણમય ૩

-દ્વિર્ભાવ ૫

-વક્ષણ ૬૧

-મકાર

બુદ્ધિદેવ ૬૧

અબુદ્ધિદેવ ૬૧

બુદ્ધિદેવ (જન્યાત્મક) સ્વા

ભાવિક ને કાર્થનિક ૬૧

કાર્થનિક—વાચનો, વીતિરૂપ, ને

વર્ણાત્મક ૬૧

અતિરાજ ૭૩

અનુસંજ ૭૩

ક્રિયાશબ્દ ૭૩

વદ્યશાબ્દ ૭૩

-મોટા ઉપદેશક ૮૭

-બે વિવિધતા ૧૧૬

નર ને નારીમા ૧૧૬

નર ને નાન્યતરમા ૧૧૬

નારી ને નાન્યતરમા ૧૧૬

-તોડવાના નિવસ (લીંગને અનુસર)

૪૪૨

-જટા પાડવાની અગત્ય તથા

નિયમ ૪૪૩-૪૫

શબ્દ અને પદ ૭૦

શબ્દકૌસ્તુભ ૧૬૮

શબ્દશક્તિ ૭૦

શબ્દાનુસાસન ૫૬

શબ્દાર્થઅમકાર ૮૩

-સક્રિય ૮૪ ૮૬

-વિસ્તાર ૮૬

-પ્રાચીન ધર્મસ્થિતિ અને પૌરાણિક

અને ઐતિહાસિક સ્થિતિ ૮૬ ૯૦

‘શબ્દોનો અભ્યાસ’ ૮૩

શમ્

-અર્થ ૨૫૪

શમ્વા

-પદોનું ચરસ્પર આનુસુચ્ય ને વિ

શાન્તિ ૪૭૧-૪૭૩

શાક્ટાવન ૬૨

-નામમાત્ર ધાતુથી નિપત્ત ૬૨

શાર્દૂલવિકીરિત ૫૦૫

શાલાતરીય-શાલાતરીય (પદ્ધતિ) ૨૭૦

‘સાચીદેવ’ ૪૯

‘સાદનાથ’ ૧૬

સિદ્ધા ૬૧

—પ્રણિતીય ૬૨

—નારદ ૬૧

—પ્રાણવક્ત્ર ૬૨

—વ્યાસ ૬૧

સિખરવું-‘હ’ ક્રમ ૨૦૯

સિખરિત્રી ૫૦૫

શું

—અ.પ.માં કરણ ૧૭૪

—દિ.માં કૈલા ૧૭૪

—અ.પ.માં ‘કિમ્’ ૧૭૪

શરસેન (મયુરાની આસપાસનો પ્રદેશ)

૩૩૭

શેષ

—અર્થ સંબંધાર્થ ૧૫૬

શેષમુખ ૨૫

શૌરસેની ૨૧, ૩૭૭, ૩૭૯

—શરસેનમાં બાલાલી ૩૩૭

—સંસ્કૃત શબ્દ ધણી ૩૩૭

—તેને બદલે ૬ ૩૮૦

શત્રુ

—અર્થ ૨૫૩

શ્રીધરવ્યાસ ૪૫

શ્રીમાત્ર ૨૦

શ્રુતિકૃત્વા-ત્વ ૪૪૨, ૪૬૭

શ્લેષ ૪૮૨

શ્લોક(અનુકૃત્ય) ૫૦૨

આસ ૧૭, ૬૮

પ

પરુણાવાચનદ્રિઃ ૨૫, ૧૩૫

પરુણાવાચનંજરી ૨૫

પરુણાવાચનમાલિકા ૨૫

પરુણાવાચનનિર્વાહી ૨૫

‘પરિણામક’ (‘દ્વંતર’)-૧૩૩

પછી વિભક્તિ

—સામાન્ય અંગ તરીકે ૧૬૬

—આર્ય દેશીબાષાઓના પ્રત્યયો ૧૩૪

—દિ.માં કર-કર-કમ પાથી, શ્ર.માં

‘કેરી-રી-ર’ ૧૩૪

દિ.માં કેરી-રી-ર, કાર્ય પાથી ૧૩૫

—અ.પ.માં કર સંબંધવાચક, તે પાથી

દિ.માં કર-લેટ-‘મેરા’ ૧૩૫

—કર વલસીદાસમાં, મ.માં સં.માં

૧૩૪

—‘આર’-‘મારા’, ‘વાસ’ વગેરેમાં

કાર પાથી ૧૩૫

—કે.માં કર (બ. વ. કર) ૧૩૫

—બં.માં કર-કાર ૧૩૫

—મ.માં ચો-ચી-ચે, ત્વ પાથી ૧૩૫

—માત્રાદીમાં ચો-રા-રી, કર પાથી

૧૩૫

—સિ.માં લો, જી, વત્ વહિવ પાથી

૧૩૫

—પં.માં ઘ, દે, લી, દમ પાથી ૧૩૫

—અ.પ.માં છ રહો, હો, ત્વ પાથી

બ. વ. હં-હું ૧૩૬

—બ. ગુ.માં ‘સ,’ ‘હ,’ ‘નહ,’ ‘ચો,’

‘ક,’ ‘ર,’ ‘લા,’ ‘ના,’ ‘જો’ ૧૩૬-૩૭

-ના અર્થ

રોપાર્થ ૧૫

રોપનો અર્થ મદ્વાખ્યાયકારે આ
ધેટો ૧૫૮-૫૯

સમધ-સ્વસ્વામિભાવાદિ ૧૫૫

-ર્તરિ પછી ૧૫૯

કર્મણિ પછી ૧૫૯

-નામયોગીને યોગ ૧૬૦

-વ્યાપક ૧૬૦

સ

સપુત્ર ક્રિયાપ. ૨૦૨-૦૩

-દાખલાદિ નેમ. મા. પછી ૨૦૨ ૦૩

સવાર ને વિવાર

-અર્થ ને ઉપત્તિ ૬૮

સવત ને વિરત

-અર્થ ૬૬

સસ્તૂત

-આર્થ મનની ભાષા ૨૩

-આર્થ દેશી ભાષાની

માતૃભાષા ૨૩

ને તદ્ભવ સંખેડોની ભૂતિ ૧૧૧

-શુદ્ધ, શિષ્ટ વર્ગની ભાષા ૩૩૬,

અવન્ત ભાષા, ૩૩૬, ૩૮૨ ૮૩

સ-સહ

-અર્થ ૨૫૪

સામર્થ

-કૃષ્ણ ને વ્યાપારભિન્ન આશ્રયમા ૨૦૦

-નો પ્રયોગ અકર્મક તરીકે ૨૦૧

આર સિધ્ધિમા ૨૦૧

સકેત

નેય ચિકિત્સા ને વૈયાકરણમત ૭૧

-વ્યક્તિમા, ભૂતિમા, વ્યક્તિવિરિ ૪

ભૂતિમા ઉપાધિમા ૭૨-૭૩

સકેત

જ્ઞાનના સાધન-કોષ વ્યાકરણ, આસ

વચન, ઉપમાન, વોરે ૭૩-૭૪

સસ્તેર્થ ૨૨૯

સખ્યાસવાચક ૧૮૧

-વ્યુત્પત્તિ વોરે ૧૬૩

સખ્યાક્રમવાચક ૧૮૦

સખ્યાપૂરક ૧૮૦

વ્યુત્પત્તિ વોરે ૧૬૪

સખ્યાવાચક વિશેષજ્ઞ ૧૮૦

-વ્યુત્પત્તિ તથા અન્ય દેશી ભાસ

આમા સમાન સંખેડો ૧૮૮ ૧૬૩

-એક લગાડવાથી અનિશ્ચિતતા-

વાચક હિં મા પછી ૧૬૫

સખ્યારૂપિવાચક ૧૮૧

સખ્યાસમૂલવાચક નામ ૧૮૧

સધવાચક

-વ્યુત્પત્તિ ૧૬૪-૬૫

સજ્ઞા ૬૫

-આખ્યાસના વિચાર ૧૬૧

સજ્ઞાવાચક નામ ૬૫

ભૂતિવાચક તરીકે ૬૧-૬૭

સતિસમ્ભી

ભદ્ સુની રચના ૨૧૯

-અષ ને ભદ્ સુ મા સસ્તૂત જેવી

રચના ૧૬૦ ૬૧

સ કાર્યવાની ૧૪૩

સત્ત (નિરવચનનું દોવાપણ) ૬૨

संदिग्धता-दोष ४९७

संधि (संदिता) २६५

-निय ने वैशिष्ट्य २६५-६

-समल २६७

-प्रकार २६७-२८१

अयुसंधि (स्वयंसंधि) २६७-७७

द्वयसंधि (व्यंजनसंधि) २७१-७५

विसर्गसंधि २७५-७७

आन्तरसंधि (अन्तरसंधि)

२७७-८१

-नाटकी, मुष्ण, प्रतिमुष्ण, गर्भा,

अवयव, निर्वहण ४६३-४

संधिस्वर ६४, २६८

संनिधि ६१, १३६, ३६८-६

सपादवक्ष २०

सप्तश्रेणी शस्र ३५

सप्तमी विभक्ति

-प्रत्यये 'अ', 'आ' १३८

- 'आ' मन्त्रे परधी के अप.

पंचम्यन्त मन्त्राङ्ग परधी १३८

-दि. ने सि.भां मे

-अं. ने दत्त.भां मन्त्रे १३८

-म.भां वानि (मन्त्राङ्ग परधी) १३८

-अप भां इ, ई, हि, ह्रीं १३८

-लृ. गु.भां 'छ', 'छ' १३८

-ना अर्थ

अधिकारण १६०

निर्धारण १६०

कारण १६१

निपुणतादिने योगे १६१

सतिसप्तमी-अप. ने लृ. गु.भा

संस्कृत केपी रचना १६०-६१

समत्वय द्वितीया १२८-२६

सम्

-अर्थ २५०

समास

-सदृश २८१

-केक प्रकारनी वृत्ति २८१

-अन्वय २८१

-प्रकार २८२

द्वन्द्व

तत्पुरुष

जुद्धवृत्ति

अन्वयधीभाव

सुप्रसङ्ग

-जो विमल २८२

-कारणीयताधी सङ्गता तत्पुरुष २८७

सुप्रसङ्ग २८७-६

कर्मेधारय २८६

जुद्धवृत्ति २८६

द्वन्द्व २८६

अन्वयधीभाव २८६-३१०

-अन्वय आधारभां ३००

समृद्धतायक नाम ६७

-समृद्धनो अर्थ ६७

समदान

-सदृश १४६

-प्रकार १४६

अनिराकर्तृ

त्रैलोक्य

अनुमन्त्र

संभारण २७८

સંબંધ

-મંકાર ૧૫૯

સ્વસ્વામિભાવ

સેવ્યસેવકભાવ

અવયવાવયવિભાવ

આધારાધિષ્ઠાન

સામાનાધિકરણ

પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ

જન્યજનકભાવ

શુભ્ધશુભિભાવ

સંબંધી સર્વનામ ૧૭૧

-જે, તે

સર

-અર્થ ૨૫૭

સર્વ ૧૭૭

-અપ માં છાદુ-છવ્વુ ૧૭૭

સર્વનામ

-સફા અન્યર્થ ૧૬૧-૧૩

-‘પ્રતિનામ અધેષ્ટમા ૧૬૧

-‘પ્રતિનામ કરતા સના

સુક્રાંતર ૧૬૧-૧૩

-મંકાર ૧૧૩

પુરુષવાચક

દર્શક

સાપેક્ષ

પ્રમાર્થ

અનિશ્ચિત

સ્વાર્થ

અ યોગ્યવાચક

સવૈયા એકત્રીસા ૫૦૦

સદુ

-છાદુ ૫૨૫ી ૧૭૭

સહોક્તિ ૪૮૯

સામાન

-અર્થ ૨૫૫

સાત્ત્વતી શક્તિ ૪૭૨

સાત્ત્વિક ભાવ ૪૭૪

-સ્તભ સ્વેદ, રોમાચ, સ્વરભમ,

વેપથુ, વૈવર્ણ્ય, અન્નુ, મત્તય ૪૭૪

સાધિત ધાતુ

-જનાવવાની રીત ૨૦૭-૦૮

-મંકાર ૨૧૧

પ્રેરક

ક્રિયાવાચક

પૌન.પુન્યદર્શક

નામધાતુ

સાપેક્ષ સર્વનામ ૧૭૧

-જે

સામગ ૨૯, ૪૯, ૧૩૫

સામાન્ય અચ

-હું ને ‘હું’ના રૂપોમા ૫૪૫-૫૫૬ ૧૬૬

-મ.મા મચ, જુમ ૧૬૬

સામાન્ય કૃદન્ત

તવ્ય-ગવ્ય ૫૨૫ી ૨૨૦

-જૂના રૂપ-‘કરિવડ’, ‘લિવડ’, ‘કરિવા’,

‘કરેવા’, ‘મારેવા’ ૨૨૦

-સજાતુ કારણુ ૨૨૮

સામાન્ય મર્મ ૪૭૭

સામાન્ય રૂપ ૧૨૪

સાચ્ય

-અર્થ ૨૫૪

સાચણાચાર્ય ૬૨

સાર્વનામિક ધાતુ ૨૦૫

સાદાચ્યકારક ક્રિય ૫૬ ૨૩૧

સીતાદરણુ ૪૫

સુ

-અર્થ ૨૫૧

‘મુખના-આખ્યાન’

-અમલ્યય દ્વિતીયાનો દાખલો ૧૫૨

મુપ્પુ સમાસ ૨૬૬-૬૭

સેમિટિક ભાષા ૧૮

-સિરિયા, આસિરિયા, બાબિલોનની

-હીબ્રુ, અરબી

સેફ ૧૬૫

-અપ૦માં લયકડ

‘સૈરનીચપૂ’ ૪૯૫

સોર્ગડી ૨૧

સૌરાષ્ટ્રી

-ઉત્તર ગુજરાતની નૂતની માફત

ભાષા ૩૪૧

સીધિંગના પ્રત્યય ૧૦૪

-આ, ઈ, આની, આણી (સં.)

-આણુ, એણુ, અણી

સ્થાન ૬૫

-ઉરસુ, ઠઠ, મૂર્ધા, બિહ્વામૂલ, દન્ત,

નાસિકા, ઓષ્ઠ, વાહુ ૬૫

કંઠવાહુ, કંઠોષ્ઠ, કંઠોષ્ઠ, નાસિકા ૬૫

સ્પર્શવર્ણ ૬૬

-પ્રચલ (સ્પૃષ્ટ) ૬૬

સ્ફોટ ૭૦, ૭૧

પદસ્ફોટ, વાક્યસ્ફોટ ૭૦

-વૈયાકરણમત ૭૦, ૭૧

-નૈવાયિકમત ૭૧

સંગ્રહ ૫૦૫

સ્વતન્ત્ર કર્તા ૧૪૧

સ્વયમ

-અર્થ ૨૫૪

સ્વભાવેદિ ૪૯૦-૯૧

સ્વર

-અર્થ ૨૫૫

સ્વર

-લક્ષણ ૬૩

ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત

-મકાર ૬૩

ક્રસ્વ, હીર્વ, પ્લુત; ઉદાત્ત, અનુદાત્ત,

સ્વસ્તિ

-વેદમાં સ્વર દર્શાવવાની રીત ૬૩

-પ્લુત સ્વર દર્શાવવાની રીત ૬૪

-ક્રસ્વ, હીર્વ, પ્લુત સ્વરોનો અર્થ ૬૪

-સ્વર અસ્પૃષ્ટ ૬૬

-સ્વરભારનો નિયમ ૧૧૨-૧૩;

૩૫૦-૫૧

-સ્વરો સાથે સંધ વિના માફતમાં

ને ન્, યુ માં ૨૬૬

-સ્વરભારના નિયમની સમીક્ષા

૩૮૮-૮૯

સ્વરચતુષ્ટય

-દાખલો ૩૫૦

‘સ્વરૂપ’

-ધીરાણ ૩૫૦

સ્વસ્તિ

-અર્થ ૨૫૫

સ્વાભાવિક રીતી ૪૨૨

સ્વાર્થ ૨૨૯

ઉ

ઉકાર

-ઉચ્ચારમાં તેમજ વ્યુત્પત્તિમાં ૪૪૭

-નું દર્શન અપભ્રંશમાં ને ન્.

યુમાં ૪૪૮

- કાઠી નાખવા વચ્ચે રૂતિ બ્લુ
શુમા ૪૪
- વાળા રાખ્ખા દહાર વિરે નિયમો
૪૫૨-૪૫૬
- દહાર સર્વિત દરારવાની દરકત
૪૫૩-૫૪
- શખવોજ દોય તો કેવી રીતે
સખવો ૪૫૪ ૫૬

હતરત ૧

-દોર ૪૬૮

દપે

એ રૂપ વિન બીજસનો અભિમાય
૧૧૫ ૬૬

દા

-અર્થ ૨૫૩

દરિ ૫૭, ૫૮, ૭૫, ૯૮, ૧૪૬, ૨૦૧

દરિ રીત ૫૦૦

દરિની ૫૦૪

‘દરિનાગલચી ૫૧

‘દરિનીલા-સોગલો’ ૩૧, ૪૪

‘દરિચિત ૪૬૧

દરિસધિ (વ્યંગનસધિ) ૨૭૧-૭૫

દિં આર્ય ભાષા ૩૩૬

-વિભાગ

૧ મધ્ય દેશની

૨ વચવા પ્રદેશની

૩ બાહ્ય ભાષા

દિંદી ૨૭

ટાડરમલની ની પદ્ધતિથી એમા

સારસી રાજ દાખવ થયા ૨૭

-એનું પ્રાન્તિક બ્લુનું સ્વરૂપ

શુભાતી ૨૧

સોરસેની માનુષાયા ૨૭

-પશ્ચિમ અને પૂર્વ ૩૩૮

-એની પ્રાન્તિક બોરીબો ૩૩૮

દિંદુસ્તાની

-પશ્ચિમ દિંદીની પ્રાન્તિક

બોરી ૩૩૮

દે

-અપમા દર ૧૧૫

-નુ શુમા ‘દર ૧૬૫

-દિ, ૫મા મે ૧૧૫

-મ.મા મે ૧૧૫

-મે, મી અપ માર પાથી ૧૧૫

-બર્મા બાને, મુદ (આમ્ય) ૧૧

દેવુત્તી ૧૪૧

દેવુત્તર્થ વિશેષણ ૧૮૫

દેવુદેવુમુખુત્તલ ૨૨૭

દેમચન્દ્ર ૨૫, ૨૮, ૩૧૩

-અપના દાખલા ૩૧, ૩૨, ૩૩

-પચમીના દોન્ટકના ૧૩૨ ૩૩

બહીના ૧૩૧-૩૭

અપચય દ્વિતીયાનો ૧૫૨

-સતિસમીનો ૧૧૦

અગ્રાતા મારાનો ૧૧૭

-ચ, નિ (‘એ,’ ‘તે’)ના ૧૧૯

-કાદનો ૧૭૬

લગ્નનો ૧૭૭

-મળ (પોતે ના અર્થમાં)નો ૧૭૮-૭૯

-કર્મણિ રૂપનો ૨૪૧ ૪૨

-‘મ સાથે કર્મણિ રૂપનાનો ૨૪૩

દોનવ ૨૧૩ ૩૧૩

દોલ

-શુ ચત્તિ ૨૩૫

શબ્દચુત્પત્તિદર્શક સૂચી

અ	અરીઠા ૩૬૮	આહીર ૩૧૩
અગ્રીઆ ૩૧૮	અઠોપ ૩૫૦	ઈ
અગ્રજાતી ૩૪૬	અગસી ૩૫૪	ઈન્દ્રાળ ૩૬૦
અગ્ર ૩૪૬	અનાસ ૩૪૫	ઈ
અગ્યાર ૩૫૬	અહીર ૩૬૩	ઈંટ ૧૧૫, ૩૧૮
અધરું ૩૬૪	આ	ઈંડું ૩૪૪
અંતરખું ૩૭૦	આંસુ ૩૬૪, ૩૭૩	ઈંધણાં ૩૫૭
અંતુડો ૩૬૪	આગ ૩૬૭	ઉ
અચાનક ૨૯૧	આગળ ૩૭૦	ઉમરડો ૨૧૬
અનવાળું ૩૪૬	આગળું ૩૧૭	ઉઠેલું ૩૪૧, ૩૧૧
અણ ૩૬૮	આંખ ૩૫૧, ૩૬૪, ૩૭૦	ઉખાડું ૩૫૩
અઠારી ૩૫૪	આજ ૨૬૧, ૩૭૧	ઉખેડું ૩૫૩
અધાગ ૩૬૮	આજ પછી ૨૬૧	ઉચ્ચ ૩૭૧
અદરું ૩૬૫	આંચ ૩૭૦	ઉનાળો ૩૫૮
અપેલો ૩૧૭	આંક ૩૬૮	ઉદર ૩૪૬
અને ૨૬૫, ૩૭૧, ૩૭૨	આજી ૮૫	ઉપજતું ૨૦૧
અંદર ૨૬૧	આધીન ૩૪૫	ઉત્તપાલક ૩૭૨
અગ્રે ૩૫૮	આપ(સર્વ) ૧૭૮, ૩૧૭	ઉ
અગ્રજા ૩૬૬	(ક્રિયા) ૩૬૭, ૩૭૦	અગતું ૩૧૧
અપાસરો ૩૬૬	આપણું ૩૫૭	અગતું ૩૧૧
અપુસાન ૩૪૫	આખ ૩૭૦	ગિંટ ૩૧૮
અગ્રજા ૩૭૪	આળદા ૩૫૬	ગિન ૩૭૩
અગ્રજાના ૩૫૦	આંખ-આંખે ૩૫૫	ગિનું-નું ૩૭૩
અમયું ૩૫૦	આંખળું ૩૫૫	ગિનું ૩૬૭, ૩૭૧
અમી ૩૪૮	આરુદ્રા ૩૭૪	
અમુખાણુ ૩૫૦	અણું ૩૭૦	એકું ૩૬૮
અરાદ ૩૬૫	આસર-રો ૩૫૧	એકદમ ૨૬૧
અરિષ્ટ ૩૫૦	આસો ૩૪૫	એડી ૩૪૪

ઓ

ઓડું ૩૪૭
 ઓચસું ૩૪૭
 ઓચિયું ૨૧૧
 ઓચ્ચ ૩૪૭
 ઓઝ ૩૧૬
 ઓઝડું ૩૧૧
 ઓઝા ૩૭૧
 ઓઝાર ૩૪૭
 ઓઝીય ૩૪૭
 ઓધવ ૩૪૭
 ઓરડો ૩૪૪
 ઓરમાઈ ૩૧૧
 ઓળખું ૩૧૧, ૩૭૦
 ઓળખડ ૩૪૭
 ઓળખો ૩૧૧
 ઓવારો ૩૪૬
 ઓસ ૩૭૩
 ઓસડ ૩૪૭
 ઓસડું ૩૧૧
 ઓસામણ ૩૧૧
 ઓસીમું-ડું ૩૪૭

ઓ

ઓઝીય ૩૪૭

ઠ

ઠડું ૩૪૬
 ઠગન ૩૪૨
 ઠગલ ૩૪૨
 ઠટ ૩૪૫
 ઠંજ ૩૪૫, ૩૫૭

ઠડું ૩૪૩
 ઠડાઈ ૩૫૧
 ઠડાહી ૩૫૨
 ઠડું ૩૫૩
 ઠડાઈ ૩૫૨
 ઠડી ૩૫૪
 ઠને ૨૧૨, ૩૫૭, ૩૭૨
 ઠપાસ ૩૭૧
 ઠપાડ ૩૫૨, ૩૫૩
 ઠરમ ૩૭૪
 ઠરિયો ૩૫૩
 ઠરેલ-ઈ ૩૧૫, ૩૭૨
 ઠગાહોળ ૩૪૮
 ઠલેલું ૩૧૦
 ઠલેસ ૩૭૪
 ઠલો-ઠલો ૩૫૪
 ઠમુમો ૩૪૧
 ઠમર ૩૫૦
 ઠસોગી ૩૫૪
 ઠડાળી ૩૧૨
 ઠડાળ ૩૪૮, ૩૭૩
 ઠડેલું ૩૪૪
 (ઠડેલું) ૩૧૨
 ઠલાતરો ૩૫૨
 ઠમું ૩૭૩
 ઠાકડી ૩૧૭-૩૭૦
 ઠાળ ૧૧૫
 ઠાળ ૩૫૨
 ઠાળ ૩૫૨
 ઠાળડો ૩૫૨
 ઠાકણ ૩૫૨, ૩૬૭

ઠાંગુ ૩૫૨
 ઠાંગો ૩૫૩
 ઠાંગડી ૩૫૩
 ઠાંગ ૩૭૩
 ઠાંગ/ઠરો ૩૫૨
 ઠાંગે ૨૧૩
 ઠાઠ } ૩૪૫
 ઠાટ }
 ઠાટું ૩૫૧, ૩૭૨
 ઠાડ-ઠો ૩૫૪
 ઠાડું ૨૧૨, ૩૫૪
 ઠાટો ૩૧૭
 ઠાવે ૧૧૫, ૩૭૨
 ઠાવ ૩૫૫, ૩૧૭, ૩૭૨
 ઠાન ૩૭૨
 ઠાપડ ૩૫૨, ૩૭૧
 ઠાફર ૩૫૦
 ઠાફો ૩૫૦
 ઠાળર ૩૪૧
 ઠાંગે ૩૫૦
 ઠામ ૩૭૨
 ઠાપડું ૩૧૭
 ઠાંગ ૩૧૦
 ઠાંગે-ઠી-ઠું-૩૧૦
 ઠાં ૨૧૧, ૩૭૩
 ઠાંગા ૩૪૬
 ઠાંગડ ૩૧૫
 ઠાંગો ૩૫૨
 ઠાંગી ૩૪૮, ૨૧૮
 ઠાંગુ ૩૫૩, ૩૮૦
 ઠાંગ ૩૪૮

કુંજ ૩૫૫	કોન્સેલો ૩૧૧	કેર ૩૫૬
કુંબો (વિ) ૩૫૬	કોલે ૩૧૭	કેવ ૩૫૪
કુંડો ૩૫૩	ક્યારો ૩૫૬	કેલર્નું ૩૫૧
કુંજ ૩૪૧	ખ	કેવ ૩૭૦
કુંજો ૩૧૧	ખબર ૩૭૧	કો ૩૬૪
કુંખાર ૩૫૮	ખટમખું ૩૬૫	કોટું ૩૬૪
કુંવો ૩૫૩	ખડ ૩૫૩	કોપરી ૩૪૫
કુળ ૩૫૬	ખડી ૩૫૩	કોલો ૩૫૪
કુર્ષા ૩૫૬	ખપતું ૩૭૦	કોર્નું ૩૭૭
કુંખ ૧૧૫, ૩૫૧, ૩૭૦	ખપર ૩૬૪	ઝ
કે ૨૬૪	ખમળી ૩૫૪	ઝલ્લડ ૩૭૨
કેડ ૧૧૫, ૩૪૮, ૩૫૨	ખમા ૩૭૦	ઝળ ૩૪૬
કેળ ૧૧૫, ૩૫૬	ખલેલ ૩૫૦	ઝવ ૧૧૬, ૩૫૧
કેવો ૩૫૬	ખલાડું ૨૧૩	ઝવિરો ૩૭૨
કેસુંડું ૩૬૩	ખસતું ૩૬૪	ઝયા ૩૫૬
કેસુડાં ૩૪૬	ખાંખી ૩૬૪	ઝરિસ્તી ૩૪૬
કોટ ૩૫૮	ખાલું ૩૭૧	ઝરવા-ઝરવી ૩૪૬
કોઠ ૩૫૪	ખાટ ૧૧૫	ઝગતું ૩૪૫
કોઠાર ૩૬૬	ખાટો ૩૭૧	ઝળો ૩૪૬
કોઠી ૩૬૬	ખાખ ૧૧૬, ૩૫૧	ઝાંસડી ૩૧૭
કોઠ ૩૫૩	ખાંતું ૩૬૪	ઝાગેર ૩૪૪
કોઠી ૩૫૧, ૩૫૪,	ખાંડું ૩૬૬	ઝાળતું ૩૭૧
૩૧૧, ૩૭૨	ખાંધ ૩૬૭	ઝાઠી ૩૭૨
કોટ-ડ ૩૪૭, ૩૫૪, ૩૬૬	ખાર ૩૭૭	ઝાં ૧૧૬, ૩૧૨
કોઠીઓ-કોઠીઓ ૩૪૭, ૩૬૬	ખાતું ૩૫૬	ઝાંડતું ૩૬૨
કોખ ૩૫૭	ખીચો ૩૬૪	ઝાખ ૩૭૦
કોખી ૩૬૫	ખીજતું ૨૦૬	ઝાખળી ૩૪૫, ૩૭૦
કોખમીર ૧૧૫, ૩૬૮	ખીર ૩૭૦, ૩૭૭	ઝીધ ૩૪૬, ૩૮૩
કોલાળો ૩૪૭	ખીલો ૩૬૪	ઝૂળળ ૩૪૬
કોલવ ૩૫૧, ૩૫૮	ખીલો ૩૬૪	ઝૂમડું ૩૭૩
કોલિક ૩૫૮	ખેતર ૩૭૦	ઝેડી ૩૫૧

ગૃ- ૩૫૧
 ગ્રંથ ૩૫૧
 ગ્રંથ ૩૪૫, ૩૪૭
 ગ્રંથ ૩૭૦
 ગ્રંથ ૩૫૨
 ગ્રંથ ૩૫૨
 ગ્રંથ ૩૪૭
 ગ્રંથ ૩૪૭
 ગ્રંથ ૩૪૪
 ગ્રંથ ૩૫૩
 ગ્રંથ ૩૬૨
 ગ્રંથ ૩૬૨

ધ

ધૃ ૧૧૪, ૩૬૨
 ધૃ ૨૧૨
 ધૃ ૩૬૪
 ધૃ ૩૫૨
 ધૃ ૩૫૨, ૩૬૨
 ધૃ ૩૭૨
 ધૃ ૩૪૬, ૩૫૮
 ધૃ ૩૬૨, ૩૭૩
 ધૃ ૩૪૫
 ધૃ ૧૧૩, ૩૬૨
 ધૃ ૩૫૨, ૩૬૨

ધ

ધૃ ૩૬૫
 ધૃ ૩૪૫
 ધૃ ૩૫૨, ૩૮૦
 ધૃ ૩૭૨
 ધૃ ૩૬૭

ધૃ ૩૬૭
 ધૃ ૩૭૨
 ધૃ ૩૭૩
 ધૃ ૩૫૨
 ધૃ ૩૫૪
 ધૃ ૩૬૫
 ધૃ ૩૭૩
 ધૃ ૩૭૩
 ધૃ (૩૬૫) ૩૪૭
 ધૃ ૩૫૪
 ધૃ ૩૫૮
 ધૃ ૩૭૩
 ધૃ ૩૫૬
 ધૃ ૧૧૬
 ધૃ ૩૫૬, ૩૭૨
 ધૃ ૩૭૩
 ધૃ ૩૫

ધ

ધૃ ૩૭૮
 ધૃ ૩૬૪
 ધૃ ૩૬૩
 ધૃ ૩૬૮
 ધૃ ૩૬૬
 ધૃ ૩૭૦, ૩૭૩
 ધૃ ૩૬૩
 ધૃ ૩૭૨
 ધૃ ૩૭૨
 ધૃ ૩૬૬
 ધૃ ૩૭૨

ધૃ ૩૬૬
 ધૃ ૩૭૦
 ધૃ ૩૭૦
 ધૃ ૩૬૩
 ધૃ ૩૬૩
 ધૃ ૧૧૩, ૩૫૫
 ધૃ ૩૭૩
 ધૃ ૩૬૩
 ધૃ ૩૬૫
 ધૃ ૨૧૧, ૩૫૨
 ધૃ ૩૬૦
 ધૃ ૩૬૦
 ધૃ ૩૫૭
 ધૃ ૩૪૬
 ધૃ ૩૫૦
 ધૃ ૩૫૦
 ધૃ ૩૫૭, ૩૬૭
 ધૃ ૨૧૩
 ધૃ ૩૬૦
 ધૃ ૩૪૦
 ધૃ ૩૫૦
 ધૃ ૧૧૩
 ધૃ ૩૬૦
 ધૃ ૩૫૦
 ધૃ ૩૬૦, ૩૬૭
 ધૃ ૧૧૫, ૩૬૭
 ધૃ ૨૧૧
 ધૃ ૩૮૫
 ધૃ ૩૬૭

ભા ૧૧૬, ૩૫૧

ભા ૩૫૩

ભાગ ૩૫૦

ભંડુ ૩૧૭

ભવન ૩૫૬

ભામ ૩૫૦

ભદ્ર ૩૫૦

ભિ ૩૫૨

બ ૩૧૦

બમ ૧૧૫, ૩૫૧, ૩૭૩

બુખાની ૩૫૦

બુ ૩૫૮

બુધ ૩૧૦

બુધ ૩૭૧

બુધ ૩૭૨

બુધ ૩૫૭

બુધી-ઈ ૩૫૮

બે ૨૬૪

બેલીમધ ૩૧૦

બે ૨૬૪

બેન ૩૧૦, ૩૭૧, ૩૮૩

બોળ ૩૧૦

બોળ ૩૧૦

બેલ ૩૧૦

બેલ ૩૧૭

બેલી ૧૧૪

બ

બટ ૨૬૧

બટ ૨૬૧

બટ ૩૧૭

બામ ૩૭૦

બામ ૩૭૨

બુટ ૩૧૭

બ

બીલી ૩૫૬

બીમ ૩૫૧

બીધ ૩૫૬

બુટ ૩૧૭

રટિ ૩૫૧

બ

બા ૩૧૮

બામ ૩૫૬

બામ ૩૧૮

બીમ ૩૧૮

બુટ ૩૫૧

બ

બામ ૩૫૬

બા ૩૫૬

બા ૩૫૬

બા ૩૫૬

બા ૩૫૬

બા ૩૫૬

બા ૩૫૬

બા ૩૫૬

બા ૩૫૬

બા ૩૫૬, ૩૭૮

બા ૩૫૬

બા ૩૫૬

બા ૩૫૬

બા ૩૫૬

બા ૩૫૬

બા ૩૫૬

બા ૩૫૬

બા ૩૫૬

બા ૩૫૬, ૩૫૭

બા ૩૫૬, ૩૫૭

બા ૩૫૬, ૩૫૭

બ

બા ૩૫૬

બા ૩૫૭

બા ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૫૭

બ

બા ૩૫૨

બા ૩૫૩

બા ૩૫૭

બા ૩૫૫

બા ૩૫૦

બા ૩૫૭

બા ૩૫૮

બા ૨૬૧, ૨૬૧

બા ૩૫૫

બા ૩૫૪

બા ૩૧૭

બા ૩૭૦

બા ૩૫૪

બા ૩૫૭

બા ૩૫૭

બા ૩૭૩

બા ૩૫૪, ૩૭૩

બા ૩૫૩

૧ સુ ૩૭૦	દો ૩૫૬	દુધ ૩૬૬
૨૨ ૩૬૫	દદર-દો ૩૬૫	દુખળ-બો ૩૭૧
૧૫ બુ ૩૬૭	દદાગે ૩૫૫, ૩૬૦	દેદાર ૩૫૦
૩૨૧ ૧૨, ૩૭૨	દદિ ૩૬૨	દેવદ્ ૨૧૩
૧૩ ૩૭૨	દાખલ ૩૫૦	દેદર ૩૬૨
૩૩૫ ૩૬૮	દાખડો ૩૫૦	દોદેવ હું ૩૬૩, ૩૬૫
૩૩૩ ૨૧૨	દાખચુ ૩૪૮	દોદેલા ૩૫૪
તેર ૨૪, ૩૫૪	દાંઝે ૩૫૬	દ્વાખ ૩૭૦
તેન ૩૪૭	દાંડુ ૩૫૬	ધ
તેળી ૩૫૮	દાંડેમ ૩૪૬	ધાંડેલું ૩૫૬
તે ૨૬૪, ૩૪૭	દાંડો ૩૫૬	ધાંડો ૩૫૬
તે ૩ ૩૫૩	દંડ ૧૧૫, ૩૫૪	ધમલ ૩૬૨
તે ૬ ૩૫૬	દાંગે ૩૫૬	ધર ૩૪૬
તેંગે ૩૫૬	દાંગે ૩૫૬	ધરમ ૩૭૪
તે પત્ર ૨૬૪	દાખ ૩૬૭	ધાણા ૩૫૭
તગુ ૬૪	દાખદ ૩૫૩	ધી ૩૬૮
તી ૧૧૫	દાખ ૩૫૬	ધુખા ૩૫૫
ધ	દિવા ૩૫૬	ધૂન ૩૭૨
નહું ૩૬૮	દિદ ૩૫૫	ધૂળ ૧૧૬
નખત્ર ૩૬૮	દીમા ૩૫૬	ધેલ ૮૫, ૩૫૬
ધ ૩૩ ૩૬૮	દીસરી ૩૬૫	ધાબી લી ૧૧૪, ૩૬૨
ધ ૩ ૩૬૮	દીદ-દ ૩૪૮, ૩૬૮	ધાણું ૩૬૧-૬૨
ધન ૩૬૮	દીંદ્ર ૩૪૬	ન
ધામો ૩૬૮	દીંદ્ર ૩૪૮, ૩૬૮ ૨૧૮	નચક ૨૬૩
ધોડું ૩૬૭ ૩૬૮	દીવાસળી ૩૬૩	નરોર ૩૬૬
ધ	દીવેટ ૩૫૬	નમદ ૧૧૫, ૩૫૬
ડ ૩૫૬	દીવો ૩૫૩, ૩૫૮	નવવાળીઓ ૩૬૫
ડે ૩૫૬	દીરો ૩૪૮	નહું ૩૬૫
દે ૩૫૬	ડે ૩૫૩	નમાર ૩૬૧
દાખ ૩૫૧, ૩૭૦	દુલિખ ૩૭૮	નરમ ૩૭૪
	ડી ૩૬૫	

नैः (नवीं) १९५

नैः ३५५

नैः ११५

नैः २३३, ३३३

नैः ३३३

नैः २९५

नैः ३९१

नैः ३९७

नैः ३७६

नैः ३५१

नैः ३५५

नैः ३७१, ३८५

नैः ३५८

नैः ११५

नैः ३९३

नैः २०९

नैः ३९४

नैः ३४५, ३७७

नैः ३५४

नैः ११५

नैः ३९३

नैः ३५१

नैः ३९१

नैः ३९५

नैः ३७३

नैः ३७२

नैः ३७१

नैः ३५७

नैः ३९०

नैः ३४९

नैः ३४७

नैः ३७३

नैः ३८५

नैः ३९१

नैः ३९१

नैः (नान्दी) ३५८

५

नैः ३७७

नैः ८९

नैः ३५२

नैः ११९

नैः ३९८

नैः ३९८

नैः २९१, २९३, २९८

नैः ३५९

नैः ३७२

नैः ३५९

नैः ३७१

नैः ३५३

नैः ३५३

नैः ३४५, ३५३, ३७१

नैः ३५३

नैः ३५२

नैः ३५३

नैः ३५३, ३५९

नैः ३५३

नैः (९) ३५३

नैः ३५२

नैः ३४९, ३५९

नैः ३५३

नैः ३५३, ३९१, ३७१

नैः ३५४

नैः २९२, ३४९

नैः ३७२

नैः ३९५

नैः ३८५

नैः ३९०

नैः ३१७

नैः ३९८, ३७१

नैः ३७१

नैः ११९, ३५१

नैः ३४५, ३५१

नैः ३५३

नैः ३४९

नैः ३७४, ३८३

नैः ३७४, ३८३

नैः २९१

नैः ३७३

नैः (९) ३९५

नैः ३७७

नैः ३५२, ३७३

नैः ३७७

नैः २१२

नैः ३५४

नैः ३५५

नैः ३५५

नैः ३९२

नैः ३९२, ३९५

नैः ३१७, ३९२

नैः ३४८

नैः ३५६

नैः २१२

૧ ૩૭૨	પીયર ૩૫૮, ૩૬૨	ફે-ટો ૩૬૬
પાખ ૩૦	પીરસત્ર ૩૪૮, ૩૬૩	ફે-ટો ૩૫૩
પાખ ૩૭૦	પીયત્ર ૩૫૪, ૩૭૮	ફેસી ૩૬૪
૫ ૩૩ ૩૧૭	પીત્ર ૩૫૮	ફેટ્ર ૩૬૮
૫ ૩ ૩૧૮	પીર ૩૬૨	ફેસો ૩૬૪
પાટલ ૧૧ ૩૬૨	પીટ્ર ૩૪૮	ફેટો ૩૬૮
૧ ૫૩ ૩૫૮, ૩૬૮, ૩૭૧	પુત્ર ૩૬૪	ફેખ ૩૪૭
૫ ૬ ૩૪૮ ૩૬૬	પુત્રી ૩૧૭	ફેટ્ર ૩૬૮
૫ ૬૧ ૩૫૬	પુનેમ ૧૧૫	ફેજ ૩૪૭
પા ૧ ૩૫૬ ૩૬૦	પૂત્ર ૩૪૮	ફેટ્ર ૩૬૫
૫ ૬૫ ૦૭૧	પૂં ૩૪૬ ૩૬૮	ફેટ્ર ૩૫૩
પા ૧ ૩૫૭ ૩૭૨	પૂર ૩૭૩	ફેટ્ર ૩૪૭
૧ ની ૦૭૩	પો ૧૦ ૩૬૦, ૨૧૮	ફેટ્ર ૩૬૮
પ મર રી ૩૬૧	પો ૨૬૩ ૩૪૬	
પામત્ર ૩૫૩	પો ૩૪૫	બ
પાય ૩૫૮	પો ૩૪૧	બન ૩૫૮
પ ય ૧ ૩૧૭	પોથા ૩૫૦	બત્રો-બત્રો ૩૫૮
પારખ ૩૪૫ ૩૫૧	પોત્ર-પૂં ૩૫૮	બકર રો ૦૭૧
પારખત્ર ૩૭૦	પોથી ૩૪૭ ૩૬૮	બમત્ર ૩૫૨
પ રૂં ૩૫૪	પોર ૨૬૧	બના ૩૪૬
પારદ-ભૂં ૩૬૦	પોળ ૩૫૬	બચાવત્ર ૩૪૬
પ રેવો ૩ ૩૫૬	પોસ ૩૪૭	બવાવિત્રો ૩૪૬
પાસ ૩૫૧	પોટ ૩૬૩	બધા ૩૬૮
પ રો ૨૬૩ ૩૭૩	પેટ્ર ૩૬૨	બચુ ૩૬૮
પિત્ર ૩૬૦	પ્યાસિ-સી ૩૫૮	બઘ ૩૬૮
પિત્રત્ર ૩૪૪	પ્યાસી ૩૮૦	બધા ૩૬૮
પાટ લુત્ર ૩૬૩	મમટ ૩૫૨	બબર ૩૫૦
પિટ્ર ૩૪૬		બકો ૩૫૩
પીટ્ર ૩૪૬		બકુઓ ૩૫૩
પી ૩૪૮ ૩૬૮		બદામ ૩૫૦
પીધુ ૩૫૩		બબુ ૩૪૬

બનારસ ૩૧૫	બેદુ (ડી) ૩૫૩	બુરસી ૩૧૫
બનેરી ૩૪૮	બેઘ ૩૪૬	બેસ ૧૧૬, ૩૫૧, ૩૬૩
બદાર ૨૧૧	બોરસલી ૩૫૮	બેગુ ૩૫૮
બરીન ૩૫૮	બ	બેગ ૩૧૪
બનુચરા ૩૩૧	બાબી ૨૧૩	બેન ૩૫૮
બહેરા ૩૧૨	મગુ ૩૧૬	બોય ૩૪૭, ૩૫૫
બકર ૩૩૧	મઘ ૩૧૬	બોબાઈ ૩૫૬
બાણ ૩૧૬	મતીલે ૩૪૬	બોઘાઈ ૩૫૬
બાનું ૩૫૮	મમરો ૩૩૧	મ
બાં ૩૧૪, ૩૧૬	ભાંવ ૩૪૭, ૩૫૫	મમંક ૩૫૮
બાર ૩૩૧	ભાંવે ૩૧૨	મઝ ૩૪૮
બાળનું ૩૩૨	ભાઈ ૩૪૬, ૩૫૬, ૩૩૧	મઝબુ ૩૪૬, ૩૧૫
બાપળ ૮૬	ભાઈ ૩૪૬, ૩૩૧	મઝક ૩૧૬
બિલાડી ૩૧૫	ભાઈ (બો)બાઈ ૩૮૬	મઝકું ૩૪૮
બીજ ૧૧૫	ભાખતું ૩૧૪	મઝાડું ૩૪૮
બીલું ૩૩૧	ભાખો ૩૧૭	મઝડું ૩૪૮, ૩૫૩
બીભે ૩૫૬	ભાડું ૩૫૨	મઝી ૩૫૪
બીડી ૩૫૩	ભાણું ૩૫૬	મખતું ૩૧૨
બુટ્ટો ૩૧૬	ભાત ૩૧૬	મખ ૩૫૧
બુંદ ૩૪૮	ભાથું ૩૧૪	મરનો ૩૫૮
બૂતનું ૩૩૨	ભિલાળનું ૨૧૩	મરાડા ૩૧૫
બૂત-બ ૧૧૬	બી ૩૪૬	મગકું ૩૪૫
બૂત ૩૮૫	બીજ ૧૧૫	મસ ૩૪૫
બે ૩૩૧	બીજનું ૩૪૬	મદાવત ૩૫૫
બેડ-ટો ૩૧૦	બીડ ૩૪૬	મદિયર ૩૪૮, ૩૫૬, ૩૧૨
બેડો ૩૪૬	બીતર ૩૪૬	મદિયારી ૩૧૨
બેઠું ૩૧૮	બીત ૧૧૬	મદિ ૩૧૨
બેન ૩૪૮, ૩૫૧, ૩૫૮	મુંગા ૩૧૨	મદુડો ૩૧૨
બેન્દ ૩૫૮	બુસ-મું ૩૧૪	મદુરત ૩૪૬
બેસ ૩૪૬	બૂબ ૧૧૫, ૩૩૦	મા ૩૪૮, ૩૫૬
		માઈ ૩૪૬, ૩૫૬

માખ૧ ૦૭૦, ૦૭૭	મો ૩૧૧	સોડા ૩૫૮
માખી ૧૧૮, ૩૭૦	મોડો ૩૪૭, ૩૧૬	સા ૩૫૩
માગ ૩૭૦ ૩૮૩	મોત ૩૪૭, ૩૧૬	સંટા ૩૪૦
માગુ ૩૭૭	મોતર-ની ૩૧૬	સાની ૩૬૭
માલુ ૩૭૧	મોતરી ૩૪૭	સાત ૧૧૬, ૩૫૧
માલર ૩૧૪	મોત ૩૪૬, ૩૫૦	સાઈ ૩૬૬
માલી ૩૪૮ ૩૫૧ ૩૦૩	મોડ (મટા) ૩૫૩	સાન ૩૫૭, ૩૭૧
મટિ ૨૬૩	મોડુ ૩૪૭	સાંદર ૩૬૭
માખસ ૩૪૬, ૩૫૬ ૩૧૦	મોતી ૩૪૭, ૩૬૬ ૩૫૦	સાધ ૩૫૬
મો વો ૩૫૩	મોષ ૦૪૭, ૩૬૦	સાવ ૩૫૬, ૩૮૦
માખુ ૩૫૭	મોર ૩૫૮, ૩૬૦	સાલ ૧૧૨, ૩૫૧, ૩૭૩
મારગ ૩૭૪ ૩૮૩	મોર ૩૮૦	સિદ્ધિ ૩૪૬
મારફ ૨૬૩	મોલ ૩૫૮, ૩૮૩	સિવાન ૩૫૦
માવકું ૩૬૮	મોલ મોલકું ૩૪૭	સીંઘ ૩૭૦, ૩૭૭
માસી ૩૪૬ ૩૫૦	મોન ૩૫૮	સીત ૩૫૧
માદેર ૩૬૨	મોતી ૬૩૫	સામ-વા ૩૫૫
મિટી ૦૪૮	મો	સાધું ૩૬૮
મીથુ ૩૪૬ ૩૭૧	મોગ ૨૧૦	સાંત ૨૧૨
મીકું ૦૪૬, ૩૬૮	મોહો ૩૧૨	સાંત ૩૪૭
મુખો ૦૪૬ ૩૫૬	મો	સાંત ૧૧૫
મુગ ૩૪૬ ૩૫૨	મુગ ૩૫૩, ૩૫૬	સાંત ૩૧૦
મુકું ૩૬૮	મુગ ૩૪૮, ૩૪૬	સાંત ૩૪૬
મુરત ૩૪૬	મુગાઈ ૩૫૮	સાંત ૧૧૬, ૩૫૧
મૂલ ૩૫૨	મુગ ૩૬૬	સામ ૩૫૦
મૂં ૧૧૬, ૩૪૮, ૦૭૩	મુગ ૩૬૬	સાંત ૩૫૬
મૂં ૧૧૬	મુગાઈ ૩૬૭	સાંત ૩૫૬
મૂં ૩૫૧	મુસોડું ૩૬૬	સાંત ૩૫૬
મો ૩૬૪	મુટ ૩૬૨	સાંત ૩૫૬
મો ૩૬૫	મુટ ૩૪૪	સાંત ૨૧૨
મોસ ૩૪૪	મુખ ૧૧૫	સાંત ૩૫૬
મોડ મોડો ૩૬૨	મુખ ૩૭૦	સાંત ૧૧૫

सात्र ३१७, २१२
सात्र ११५
सात्री ३१८
साधम ११५
सात्र ११५
सास ८८
साध ११५
साधे २१२
साधो २१८
साधो ३५५
साधु ३५५
साधु ३५८
साधु ३५४
साधु ३५०
साधु ३५४, ३१३

५

साधु ३५०
साधु ३५५
साधु ३५३
साधु ३५७
साधु २११, २१३
साधु ३५५
साधु ३१७
साध ३५२
साध ३५८
साध ३५८
साध ३५८, ३५९
साध ३५४
साध ३५५
साध ३५९

साधु ३५१
साधु ३५८
साधु ३५५
साधु-साधु ३५४
साधु ३५७, ३५८
साध ३८३
साधु ३८५
साधु ३५५
साधु ३५७
साधु ३१३
साधु-साधु ३१२, ३१५
साध ३१२
साधु ३१३
साधु ३५४
साधु ३५०
साध २७१
साधरी ३५७
साध-साध ३५४
साधु ३१६
साधु ३१७
साधु ३५०
साधु ३७१
साध ११२, ११९, ३७०
साध ११८, ३५३
साध ३७२
साधु ३५९, ३७२
साधु ३५५
साध ११५, ३५१, ३७२
साध ३५५
साध ३५८
साध ३५४

साधु ३५५
साध ३५४, ३५८
साध ३५३
साध २९३
साध ३५८
साध ३१८
साध ३५१
साध ३५७
साध ३५७
साध ११९, ३५१
साध ३१३
साध ३५५
साध ३५७
साध ३५४, ३५८
साध ३१७
साध ११८, ३५९, ३५१, ३७१
साध ३५८
साध ३५८, ३५४
साध (साध) ३५७
साध ३७३
साध ३१०
साध ३७८
साध (साध) ३१७
साध ३५८
साध ३७१
साध ३५४
साध ३१८
साध ३५७, ३५८, ३१०, ३८०

વેણા (ચૂડા) ૩૫૬

વેળિયો ૩૪૭

વેત ૩૪૬

વેર ૩૪૭

વેરાળ ૩૪૬

વેવ ૧૧૬, ૩૪૪, ૩૫૧

વેળું ૩૪૪

વેવાણી ૩૪૭

સા

સારાપ ૩૭૪

સિયાળ ૩૪૮

સિયાળો ૩૫૮

સીખતુ ૩૭૦

સાપ ૩૭૪

સા

સઈ ૩૫૮

સકાર ૩૬૬

સખડો ૩૮૩

સગ(પ)ઈ ૩૫૨

સગવડ ૩૫૫

સગ ૩૭૩

સગળ ૩૪૪

સડતુ ૩૫૭

સતાર ૩૬૬

સતારદ ૩૬૬

સદ ૩૬૬

સદ્ ૩૪૮

સનાન ૩૭૪

સુપરમો ૩૬૧

૪૭

સમગ્રતુ ૩૭૧

સમણ ૩૬૩

સમર્પ ૩૫૪, ૩૧૧

સમરણ ૩૭૪

સરનામું ૩૬૩

સરસવ ૩૫૪, ૩૭૩

સર્જનદાર ૩૮૦

સલખલો ૩૪૬

સળેખમ ૩૭૩, ૩૭૪

સલોલા ૩૭૪

સલા ૩૫૪

સલી ૩૬૧

સહેછ ૩૬૩, ૩૬૫

સહેલ ૩૪૪

સાઈ ૩૭૩

સાડર ૧૧૫, ૩૭૧

સાગ ૩૫૨

સાગળ ૩૪૮ ૩૬૩

સાય ૩૭૧

સાયલતુ ૨૧૩

સાસુ ૩૭૧

સાન ૧૧૫ ૩૭૨

સાંઠ ૩૬૮

સાડા ૨૭૨

સાડી ૩૫૨ ૩૫૮

સાકુ ૩૫૮

સાડસી ૩૫૭

સાત ૩૬૬

સાતમે ૩૬૬

સાતુ ૩૬૬

સાન ૩૫૭, ૩૬૭

સાપ ૩૬૭

સામ ૩૭૩

સામળું ૩૬૩

સામળો ૩૭૩

સામે ૩૬૩

સાપડતુ ૩૬૭

સામરતુ ૩૬૪

સાયર ૩૫૮

સાર ૩૬૩

સાળો ૩૬૩, ૩૭૩

સાવડ ૩૭૩

સાસુ ૩૭૩

સાકુકાર ૩૬૨

સાલેલી ૩૬૧

સિગડું ૩૪૬

સિતેર ૩૬૬

સિયાળ ૩૫૮

સિસમ ૩૫૩

સીકુ ૩૬૩

સોમ ૩૪૬

સીમતુ ૩૬૭

સીડી ૩૬૩

સીપ ૩૬૬

સીસમ ૩૬૩

સુખ ૩૪૬, ૩૪૮

સુખલતુ ૨૦૮

સુવળી ૩૧૭

સુધા ૨૬૩

સુધી ૨૬૩

मेत ११४, ३१३	द४ ३१८
मेद-मी ३११	द५ ३१८
मेन ३८७	द६:१ ३१७
मेर् ३१८	दाभाज ३१३
मेजे ३१३	दटि ३१३, ३८०
मेनी ११४, ३१८	दहं-नुं ३११
मेनुं ३१३	दग-दा ३१४
मेभासण ३१४	दग ३१०
मेपुं ३१७	दगुं ३१४
मी ३११, ३१८	दा ३११, ३१४, ३१८
मी ३१४	दाशि-दी ३१३
मीदुं ३१३	दा ३१८
मीदाज ३१३, ३१३, ३८०	दा ३१८
मीदामने ३१३	दापि ३१७
द ३१८, ३१८	दे-देज ३११
द ३११	दे-देज ३१३
	दे ३१४

મુખ્ય ભૂલોનું શુદ્ધિપત્રક

૧૭૭૦૦૦૧૭૭

પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧ ૧૧	લાવણ્ય	લાવણ્ય
૨ ૧૬	... વાંચો ...	વૈન
૩ ૨૪	એ લીટીને બદલે વાંચો—એમાં 'જાણીથી' પદની યોગ્યતા 'સૌંચે છે' પદ સાથે છે. પરંતુ 'અમિથી સૌંચે છે' એમાં 'અમિથી' પદની યોગ્યતા 'સૌંચે છે' પદ સાથે થઈ શકતી નથી.	
૪ ૧૮	મુધારો-વહેરો-વાહરો	વહેરી-વાગરી
૫ ૧૭	... વાંચો ...	હથરાણું
૬ ૧૪	વટા	વટા
૭ ૧૬	... વાંચો ...	સોલે ને ધેનૌકો
૮ ૨૧	...	બને બદલે ભમ
૯ ૧૧	...	ઉ, ઇ
૧૦ ૫	...	ભઠવ
૧૧ ૨૪	...	પુપ
૧૨ ૧૧	'આને સ્થળે' પછી ઉમેરો—અવધિવાચક સ્થળે-પ્રથમીના અર્થમાં થતી વખતે છે. અધિકત્વના અર્થમાં કાલ્પવાચક સંજ્ઞાને	
૧૩ ૧૩	ત્રિમાસ	ત્રિમાસ
૧૪ ૧૬	ક ને કને	ક, ક, ને કને
૧૫ ૧૭	... વાંચો ...	(તો-તી-તે)
૧૬ ૧૭	ઉચ્ચ	સાચે તે કાજ)
૧૭ ૧૨	એ	છે
૧૮ ૯	ચોટકી	ચોટકી
૧૯ ૨૧, ૨૫	ચુખોનેર	ચુખોતેર-ચુખોતેર
૨૦ ૬	દિલની	દિલીની
૨૧ ૧૯	... વાંચો ...	બહોળિ
૨૨ ૧	...	મન્નિપદે

૨૨૦	૮	મ્મ	ત્વ
"	૯	મે ત્ત્વરે	મેનુ 'ત્વ' અને 'ત્વરે'
૨૨૩	૮	૩ પુ. બે. વ.	૩ પુ. બ. વ.
૨૪૧	"	... વાંચી વાંચી ...
૨૫૦	૧૩	સમય
૨૬૩	૨૧	નિષ	નિષે
૨૭૩	૩, ૧૦, ૧૧, ૧૨	...	તદ્; વાંચી; ઉદ્ધૃત
૨૭૪	૩	ઉદ્ધૃત
૨૭૬	૧૪, ૧૭	મુ, છ, રી, પુ
૨૭૭	૨૪	૬
૨૭૮	૭, ૮, ૧૬, ૨૪	...	વદ્, ઉદ્ધૃત, ઉદ્ધૃત; પ્રપ્ત; ૧
૨૭૯	૧, ૨, ૩, ૭, ૧૧, ૧૩	...	મુપ; સંનદ, સંનદ, રાજ ઉપવિષ, ઉપવિષ; 'પ્રાં
૨૯૧	૧	અદ્ધૃત-ઉદ્ધૃત
૩૦૨	૧૩	મનીમુ
૩૦૫	ઉદ્ધૃત	કનીપસ
૩૧૦	૧	સિદ્ધ
૩૧૩ અને આગળ	સિદ્ધ		સિદ્ધ
૩૨૦	૧૭	મદ	મદ
૩૨૫	૨૨	... વાંચી ...	તત્ક
૩૫૮	૨૪	ઈ પર્થ	ઈ પર્થ
૩૬૭	૪	મંદો	મંદો
૩૬૪	૨૨	... વાંચી ...	પૈષાદા
૪૩૨	૨૧	પુરસ
૪૭૫	૧	મતિ	પાત્રી મતિ
૪૬૩	ઉદ્ધૃત	ભેમ	ભેમ
૪૬૫	૭, ૧૫	અપવકત્ર	અપવકત્ર
૪૬૭	૧૮	સગળ	સગળ
	૧૯	સગળ	સગળ